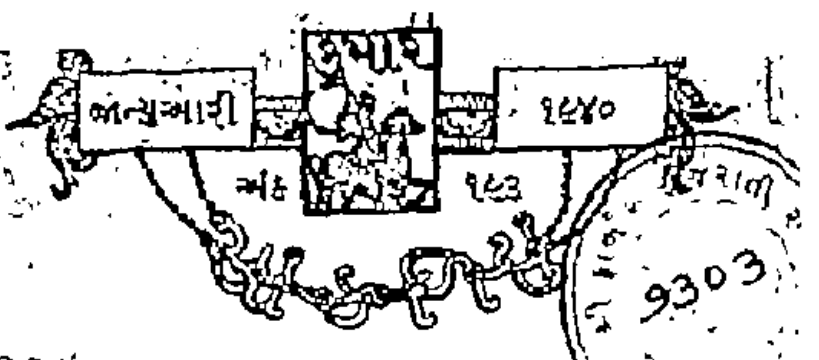
દ્વારદ્વાડો

ચિત્રો

બાજ બાજ બાજ બાજારે	સ્વ. હરિવદન ઝંઝુ	પૃ. ૬
બીપુડો (પ્રભુમેળો)	વિમુલાનીત પંચોળી મુખપૃષ્ઠ	
કૂપડી (કોટો)	આર. આરદાજ	૮
ગાયર્વિ નિકોલસ રોરીકનાં ત્રણ ચિત્રો		૯
કોટોગ્રાફી ઢરીકાઈનાં ચિત્રો		મુખચિત્ર પાછળ

કાવ્ય

માબોમના દર્શને	અશોક હર્ષ	૧
અજાત પીડા	'આરદાજ'	૧૭

ચરિત્ર

પંડિત ભગવાનદાસ કેદારા	અશોક હર્ષ	૫

વાર્તા

કાલીનું બલિદાન	ગજાવાદ પટેલ	૬

લેખો

ભૂતકાળની ચોપડમાં	ચમૂતલાલ વ. પંડ્યા	૧૧
ઉજાંક	દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર	૧૫
છબી અજુનારા-૧	ઈસાઈ વાલજી મોર્ગિસજી	૧૮
અવાજની પોરાણીકી		૨૦
પરોક્ષ સુખ તે અને નર્યા		૨૧
ઈશાનું કામ	દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર	૨૪
ઉદારો (વનસ્પતિનાં બાળો)	'વનેચર'	૨૬
જીવનનું પરોઢ	પ્રભુદાસ છ. પારેખ	૩૪

વિભાગો

મારી નજરે	ર. ગ. રા.	૯
દ્વારની પહેલી ઉિકારા		૧૬
સંસારના સ્તંભો (૭-ઓર્વિન)		૨૨
આ મહિને (જાન્યુઆરી) ઇતિહાસમાં		૨૩
Our Friends Abroad		૩૩
જોયું ને જાણ્યું (જાણવાનું)	ચંદ્રશંકર શુક્લ	૩૮
પંચતંત્રની વાર્તાઓ	ઈસાઈ વાલજી મોર્ગિસજી	૩૯
આપણું મગજ કેવી અજબ રીતે કામ કરે છે!		૪૧
આપણી		૪૪
છેલ્લું પાનું		૪૮

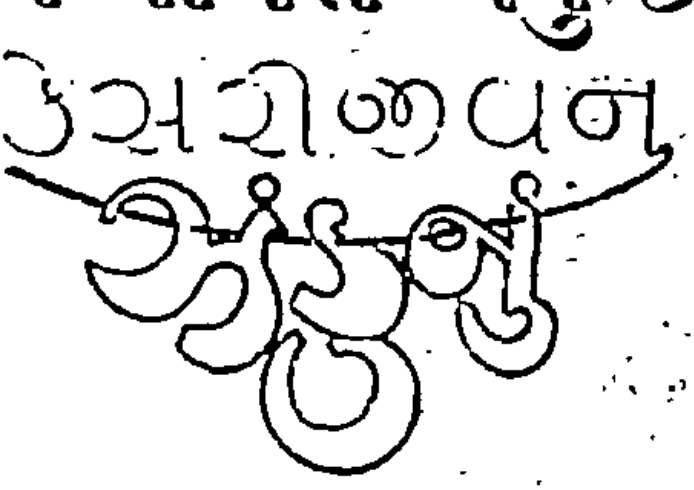
મુદ્રક-પ્રકાશક સંઘવી અને પ્રકાશક ઠેકાણે કુમાર કાર્યાલય ૨૪૫૮ કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨. ટાઈપસેટિંગ ૧૨ સિ. પુરવ ૧૬ ઓગસ્ટ મુદ્રણાલય ૨૪૫૮ કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨ માં છાપી કુમાર કાર્યાલય ૨૪૫૮ કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨ માટે પ્રકાશિત કરી.

કુમારમાંનાં સર્વ કુમારીઓ ચિત્રો અને ફોટો કૉપીરાઇટથી રક્ષિત છે

D 33 1

વિદ્યાર્થીઓ: વેપારીઓ, વકીલો અને બીજા મનનું કામ કરનારાઓને માટે મિત્રની ગરજ સારનું પોષણ મળે
નાનાં-મોટાં, બાંકાં-સાજાં બધાંજ-સઘળાં સ્ત્રી-પુરુષ-કોઈ કોઈ એનું સેવન કરી શકે છે

તમે વાપરી જોયું છે?

મહારસાયન

રસગિલોય, અશ્વક, કેસર, કસ્તુરી અને બીજાં દીપન, પાચન,
તથા પૌષ્ટિક ઔષધ મેળવી લીધાં રસદાર આમળાંમાંથી બનાવેલું
સુશોધિત સુવાસિત સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક ચ્યાવન

તેનું નિયમિત સેવન
લાંબું આયુષ્ય તથા મારી
રમણશક્તિ આપીકસીરમાં
બલ, તેજ ને ચેતન પૂરે છે.

કીંમત
૧૫ રતલના પૅકિંગ રૂ. ૧૫ ;
અર્ધારતલના પૅકિંગ રૂ. ૮ ;
એક રતલના પૅકિંગ રૂ. ૫)

ઉત્પાદક:
ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લિ.
અમદાવાદના એજન્ટ મોગીલાલ એન્ડ કંપની - ગાંધીરોડ

પ્રાપ્તિસ્થાન:
ગાંધીરોડ
મુંબાઈ-૬૩

પ્રાપ્તિસ્થાન:
ભૂલેશ્વર
મુંબાઈ-૨

ખોટી ખાત્રી વચને, ભરોસામાં 'ઝુમરા'ના વાંચો દરી આવું બનાવટનું.

દર માસે ૧૦૦ પાનાંનું
અનેક ચિત્રો સાથે
વિવિધ રસમય વાચન આપતું
સર્વાંગસુન્દર અને અનોખું
માસિક પત્ર

નવચેતન

લવાજમ
વાર્ષિક રૂ. ૬।૦ અકારાયમ રૂ. ૭)
સિંગલ કોપી રૂ. ૦।૫ પુરુષ નકલના ૦-૧૨-૦
નવચેતન ઑફિસ ૨૫ પૉર્ટુગીઝ સ્ટ્રીટ કલકત્તા

ડૉંગરેનું બાલામૃત

છોકરાંઓને માટે ઘણું પૌષ્ટિક ખોરાક છે.
એ નબળાં અને તંદુરસ્ત
બાળકોને સારાં કરે છે

બાળકો અને વિદ્યાર્થીઓનું માનીતું
સર્વાંગ સુંદર સચિત્ર લોકપ્રિય માસિક

બાલજીવન

તંત્રીઃ રમણલાલ નાનાલાલ શાહ

છેલ્લાં ૧૯ વર્ષથી નિયમિત પ્રકટ થાય છે ગુજરાતી ભાષાનાં સર્વ બાળકોનાં પત્રોમાં જેનો ફેલાવો વધારે છે. બાળકોનાં પત્રોમાં દર વર્ષે ૧૬૦)થી વધુ પૃષ્ઠની સચિત્ર ભેટ આપનાર એકલું 'બાલજીવન' છે.

લવાજમ નવન સરતું—ગાત્ર રૂ. ૩)
બાળો માટે રૂ. ૩॥. સિંગલ કોપી રૂ. ૪।

બાલજીવન કાર્યાલય, માજલપોર, વડોદરા
(મુનામાં બાર આને કોપી ત્યાં લવાજમ મળી શકશે)

નેપચુન એસ્યોરન્સ કં. લિ

પ્રગતિ પ્રજાના વિશ્વાસનો પુરાવો છે

૧૯૩૮

ના કોમકારના આંકડાઓ

મળેલું કામ . . . રૂ. ૫૪ લાખથી વધુ
મોકલેલું કામ . . . રૂ. ૪૦ લાખથી વધુ

બોનસ

દર વર્ષની પોલીસી પર દરેક વર્ષના અંતે

૧૮ જિંદગીના વીમા પર

૧૫ દયાર્થીના વીમા પર

મુખ્ય ઑફિસ
નેપચુન બિલ્ડિંગ દૌલતી રોડ, ગેટ, મુંબઈ

ગુજરાત કાઠિયાવાડ બ્રાન્ચ
પાંજરાપોળ • અમદાવાદ

આવતી કાલનો વિચાર

❖

સૌ આજે આવતી કાલનો વિચાર કરી રહ્યા છે. ખાસ કરીને કુમારો ને જુવાનો તો આવતી કાલની આકાંક્ષાઓ પાવામાં રાચે છે. પોતાની આવી કરીઅર-બારકિરી પાવાનાં સ્વપ્નાં સૌ આજથી પહી રાખે છે; સાથે સાથે તેની તૈયારી પણ કરે છે. એવી તૈયારીમાં મારદર્શક થાય તેવું એક ઉપયોગી પુસ્તક હમણાં જ પાર પડ્યું છે:

આવતી કાલની તમારી આકાંક્ષાઓ શી છે? તમે ભવિષ્યમાં પત્રકાર થવા ઇચ્છો છો? કોર્ટ-રીપોર્ટર, અમલદાર, વિક્ષણ વકીલ કે કાનેજ પ્રોફેસર થવા ઇચ્છો છો? તો એ પુસ્તક 'ગુજરાતી લઘુલિપિ' આજથી તમારા પાવાના અભ્યાસ અને તૈયારીનો પ્રારંભ કરવા માટે ખાસ ઉપયોગનું. વર્તમાન-પત્રના રીપોર્ટરો, પોલીસ અમલદારો, કોર્ટ-સ્પેશ્યલ રીપોર્ટરો, વકીલો, કોર્ટ-સિક્કાના સોદાગરોને, ડાયરી પત્રવ્યવહાર કરનારાઓ, અમલદારોને ટાઇપને ગુજરાતી કોર્ટ-હેન્ડની ખાસ જરૂર છે. એ તૈયારી વિના તમારો પાયો કાચો જ રહેવાનો. અને એ પૂરા પાડવાનું સંપૂર્ણ સામર્થ્ય આ પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યમાં તદ્દન નવું જ છે.

❖

ગુજરાતી લઘુલિપિ

શ્રી ઠક્કર એન્ડ કંપની

કુમારમાં ૬૦ કરતાં આવતી સેળભેળ વીસ વર્ષાનાં નવાં પાઠ્યો સાથે સંપૂર્ણ રૂપમાં ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ છે. કીમત રૂા. ૬ વિદ્યા કુમાર કાર્યાલય • અમદાવાદ

પાંખડી

જેઠાલાલ ત્રિવેદીનાં મુક્તકો

ગુજરાતના સાર્વત્રિક સાહિત્યમાં કાવ્ય જે સૌથી વધારે સંખ્યામાં વેરાયેલાં જણાય છે તેનો નાની મનોરમ પુસ્તિકાના રૂપમાં સંગ્રહ

શ્રી રમણલાલ જોડાના
રૂપેરૂપાવ આવે

કિંમત બાર આના ટપાલ ખર્ચ જુદો

કુમાર કાર્યાલય

ફૉલ્ડીંગ સ્ટૂલ

અભ્યાસમાં એક દંડની ખોટ રહે એનું

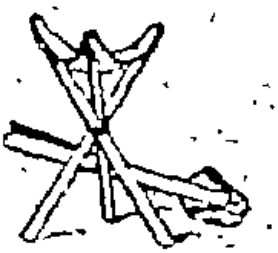
કીમત આના રૂા. ૨

પોસ્ટેજ-પેકિંગ ખર્ચ
રૂા. ૦-૮-૦

સ્કાઉટ, ગાઈડ્સો, ડ્રાયારો, કસરતના અભ્યાસીઓ વગેરે માટે એક અનિવાર્ય ચીજ

અભિપ્રાયો સામાન્ય મળ્યા:

ખપરેખાપક

મિલાર્ડ વરતુભાર:
ગુજરાત કલાસંઘ
ચિત્રશાળા
આસ્ટર બિલ્ડિંગ્સ
ગોલાવડી • ખાંડિયા
અમદાવાદ

જેનાથી વધુ સરળ કોઇ શૉર્ટહૅન્ડ પદ્ધતિ ગુજરાતી ભાષા માટે શક્ય નથી એવી

'લઘુલિપિ'ના શોધક **ગુજરાતી લઘુલિપિ** હરિકૃષ્ણ વ્યાસ કૃત

ઘણી વસ્તુઓ નવીન હોય તેથી આકર્ષકજનક લાગે છે. ત્યારે શીઘ્રલિપિ પોતે તો જૂનામાં જૂની વસ્તુ હોવા છતાં સહેજ વ્યવસ્થિત થતાં એની અનેકગણી વધી પડેલી ઉપયોગિતા આકર્ષણ પમાડે છે. જેમકે વાર્ષિક ટાઇપરાઇટ ઉપેક્ષા મખાણ તો આપણે ઘણેકાંઈ ઊકેલીએ છીએ. આ રહ્યા થોડા નમૂનાઃ

ફુગા ઠાર્યાહ , આર્ય ' જન , આંગદ ટાર્ઝન ; પંડિત , ૮ ઘ સ્ટેહ , શ્રીમદ્ ભિ

આ ભાષામાં એવું કયું ગાર્ગિક તત્ત્વ છે જેનો અંગે આપણને આ અધૂરા શબ્દો પણ ઉકલે છે ? અને વધી શબ્દોનાં જો મર્મસ્થાન આપણને બાંધ લાગે તો એને અભ્યાસિત રાખી આપણા ભાષને ઝરાદાપૂર્વક અને શાસ્ત્રીય રીતે ખંડિત કરવાથી સમાજમાં કેટલો બચાવ થઈ શકે ?

કોઈ પણ આ બે પ્રશ્ન સહેજે ઊભા થાય તેમ છે. અને પછી કોઈ પણ એનો જવાબ તુરત જ આપી શકે. જગતમાં એવી ઘણી જે વસ્તુઓ છે જે બની ગયા પછી દરેકને એમ લાગે કે પોતે એવું જ કરવા માગતા હતા. શીઘ્રલિપિ વાંચતી વખતે પણ તમને આવો જ અનુભવ થશે. એ વાંચતાં કાંઈ નવું જાદુતર વાંચતા હો એવું જરાય નહિ લાગે. પણ બૂલાઈ ગએલું સ્વપ્ન યાદ કરી જતા હો એવી રીતે એની એક પછી એક કડી તમારી સ્મૃતિમાં ગોઠવાતી થતી જશે.

અને આમ શીઘ્રલિપિનું વાંચન સ્વાભાવિક ઘોરણે થયું હોવાથી જ ધારો તો એક કલાકમાં તમે તે શીખી શકો, બાકી એક અઠવાડિયામાં. અને પછી થોડો મહાવરો થતાં મિનીટના ૮૦–૯૦ શબ્દોની ઝડપ તમને રમત થઇ પડે—આ રીતે બાજુનો લેખાંક પણ ચૂકવ્યો છે.

પણ આ માટે આટલું જ બસ્સી વાત કરી નાખવી ? થોડું બીજાનું પણ સાંભળોઃ

એક કીમતી પ્રમાણપત્ર

"આંદી નવરાત્રી મહોત્સવ વખતે વક્તાઓનાં ભાષણોની નોંધ રહે તે હેતુથી શ્રી હરિકૃષ્ણ વ્યાસને તેવી નોંધ રાખવાનું સુપ્રત કરેલું. તેમણે શીઘ્રલિપિથી ભાષણોની નોંધ કરી લીધેલી, જેથી વક્તાઓએ કરેલ પ્રવચન અક્ષરશઃ પ્રસિદ્ધ કરી શકાયાં છે. શ્રી હરિકૃષ્ણ વ્યાસની પદ્ધતિ શાસ્ત્રીય હોવાનું આથી સિદ્ધ થયું છે. ગુજરાતી સાહિત્યને આ દિશામાં સંપૂર્ણ સમૃદ્ધ બનાવવા વાસ્તે શ્રી વ્યાસને ધન્યવાદ ઘટે છે."

(સહી) પ્રહ્લાદસિંહજી ઠાકોર સાહેબ સં. લાડી

આ કળા વકીલો, પ્રેસરીપોર્ટરો, પોલીસો, મંત્રીઓ, વિદ્યાર્થીઓ આ બધાને તો અનિવાર્ય છે. પણ બીજી રીતે, સમયની મારામારીના આ યુગમાં ઝડપી નોંધો લખવાની કળા દરેક શહેરીએ હાથ કરી લેવા જેવી છે—અને તે પણ આસ તો ઓછી મહેનતે અને ઓછે ખર્ચે થઈ જાય છે ત્યારે.

કીમત પોસ્ટેજ સાથે નવ આના

લખો : કુમાર કાર્યાલય - ૧૪૫૪ રાયપુર - અમદાવાદ

અવશેષ 'કુમાર'

પાછળનાં વર્ષની રદ્દીસદ્દી ફાઇલો અને છુટક અંકો અત્યંત સસ્તી કીમતે

ફાઇલો–વર્ષ ૧ તથા ૧૧નીઃ દરેકના રૂા. ૨-૦; વર્ષ ૧૦ અને ૧૨નીઃ દરેકના રૂા. ૩-૦; પોસ્ટેજ જુદું.

નીચે મુજબના છુટક અંકો—દરેકની કીમત બે આના

નીચે જેના સામે આંક આપ્યા છે તે અંકોની રદ્દીસદ્દી અનિયમિત સંખ્યા રહ્યામાં છે. તમારી ફાઇલમાં ખૂટતો કોઈ અંક એમાં છે તો લખીને મોકલી શો. અથવા તમને બનાવટ કોઈ પણ અંક મંગાવી તેની સંખ્યા જોવી તો જે સસ્તમ અને સંખ્યા સાહિત્યનો અંધકો સંગ્રહ તમને સસ્તામાં મળી રહેશે: ૬૩, ૪૪ ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૫, ૫૬, ૫૮, ૬૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૯૭, ૯૮, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦.

જેના નીચે લીટી દોરી છે તે સર્વાંગ અંકો છે. એટલે, એ અરીઠાસને નજીવી કીમતે વાર, જે વધુ માસનું સર્વાંગ વાચન મળી રહે છે. બેજો કોઈ ફાઇલો ન વસાવી શકે તેમ હોય તેમણે આ લાભ અંતો કરવા જેવો નથી.

C. ફાઇલો બધી બાંધ્યા વિનાની સમજવાની છે. C. કીમત તદ્દન સાધી (પોસ્ટેજ વગરની) છે. દસાસ જથ્થે અંક દીઠ એક પૈસા પ્રમાણે વધુ ગણીને સાથે જ નાણાં મોકલવાં અમેરિકાના ગ્રાહકોએ અંક દીઠ અરધો આનો અને પરદેશના ગ્રાહકોએ અંક દીઠ દોઢ આના લેખે મોકલવું. C. બી.પી. કરવામાં આવશે નહિ; પોસ્ટની ટિકિટો અગર મનીઑર્ડર કે પોસ્ટલ ઑર્ડર દ્વારા નાણાં અગાઉથી જ મોકલવાં.

ગુલેપોલાં

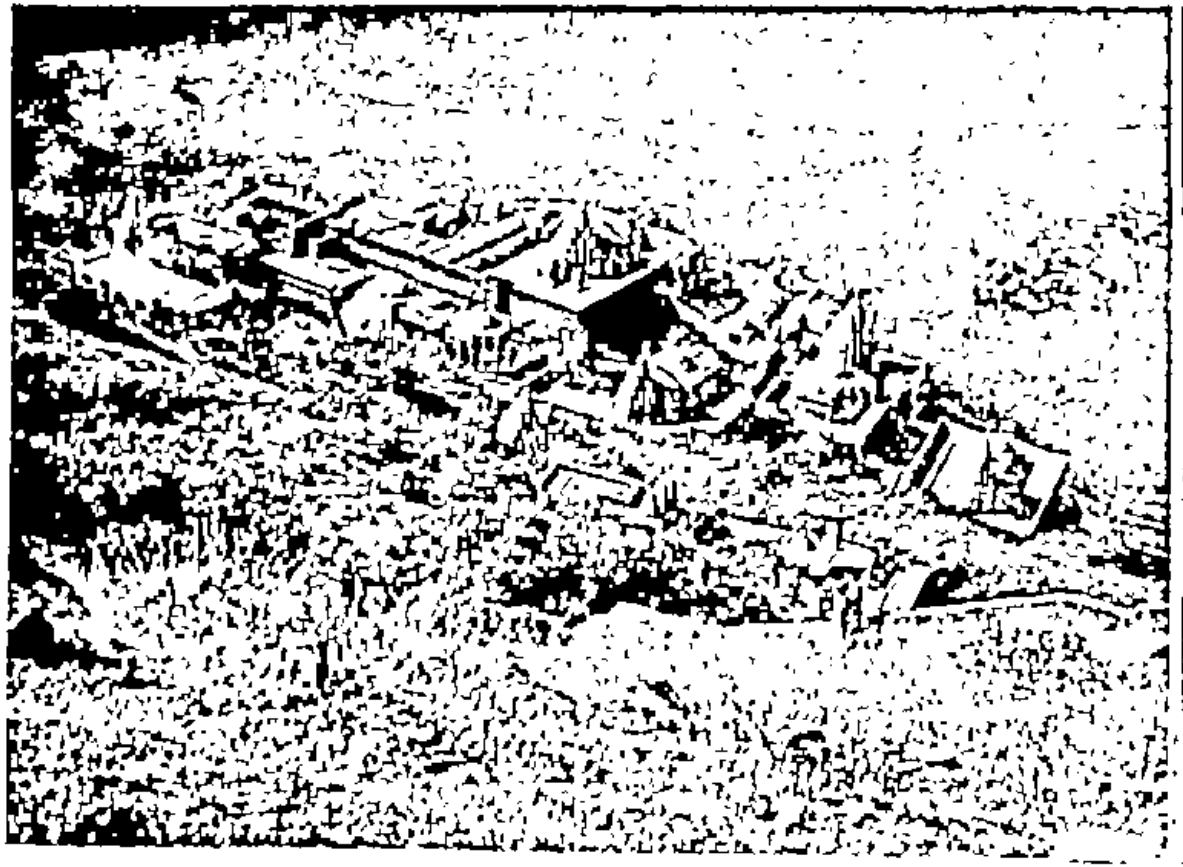
એક નવું પ્રકાશન

કુમાર કાર્યાલયે તાજેતરમાં જર્મન કવિવર્ય ગ્યોથેના જગપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'ફાઉસ્ટ'નું ભાષાંતર પ્રગટ કર્યું છે. પોતાના જેવા અને જેમના ભાષાંતરમાં આજે લોકો ચાર ચાંદ્રાન્દ્ર ગણે છે એવા ઉમાશંકર પણ હજુ સંતોષ નથી માનતા પોતાની જાત પ્રત્યેની માંગ પાનાંઓમાંના એક, તેમાંના એક કવિ મિત્રભૂમિવિષયક 'હોમિલિયન ફ્રેનેટ્સ' યુરોપના સાહિત્યમાં અજમાવી ગયા છે. આપના ધ્યાનાર્થે

ધ્વનિમાં અને ગ્રન્થસિદ્ધિમાં જ નહિ, પણ અહીંના અત્યારના કે પારમાત્ર ગ્રન્થસાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓને પણ અભ્યાસનું એક અનિવાર્ય સાધન થઈ પડશે. જૈસ્ત્ર ખાનાના ત્રણ વિસ્તૃતિનું નિબંધ તથા સ્વાધ્ય સાહિત્યનો એ ભેજ વિના ચરિત્રને સાથે એ ફ્રેનેટ-સમૃદ્ધની કિંમત રૂા. ૧-૦-૦ પોસ્ટેજ જુદાં.

કુમાર કાર્યાલય · ૧૪૫૪ શાહપુર · અમદાવાદ

ફોટોમાંથી ઉનીકાપનું પરિણામ

ડાબી બાજુ: 'વિરાગના દહેરાં'-બાબુ ગજેન્દ્રલાલ ગિરધી (કલાકાર), ડેનેજના પારિતોષિક જમણી બાજુ: 'ઉષાવસ્થા'-બાબુ નવનીતલાલ સાહ (ગલાડ), તોષપાત્ર.

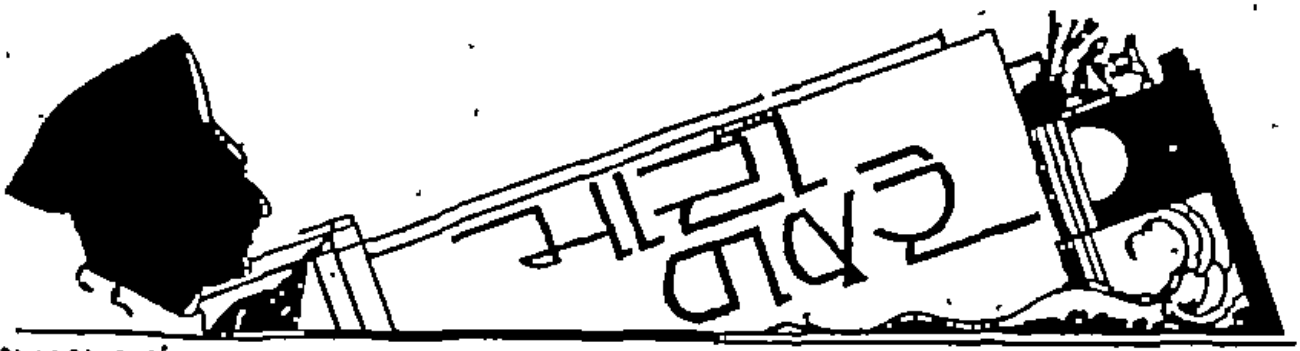
શ્રીમુદ્રો ચિત્રમાં ત્રિભુવનદાસ પંચોલી (ગુજરાત વિદ્યાસભા - અમદાવાદ)

મા-બોમના દર્શને

ઓતરાખંડના હિમ ઉચ્છ્વાસતો
આજ વાયુ વહે દૂર વાને;
આજ કાંઈ તનુ વેદના ઓગળે,
અશ્રુ થંભી જતાં ઓકધ્યાને;
સાંધ્યશીલા અગે દર્પણી, ચન્દ્રને
ઝાંખતો રહ્યો અગ્નિ ઉછાળે;
કેશપટા શર્વરી કેશ સંભાળતી
આજ શોકાંક બોજસ્ય ઉધાડે.

આજ કેદાર ખુશ્બો થકી ગહેકતી,
નેપનાં ચૈર કાયા નવાયે:
સાસ્સો વ્યોમમાં બેકલીએ મણી
તુંગ કો વૃક્ષને ચેતના દે;
દૂર કાસારમાં કુમુદિની ઊંચતી
ભૃંગને અર્પી શય્યા ઉછંગે;
તારકો ત્યાં કરે આંખમીંચામણાં,
પૃથ્વિ યે મર્મરે છે ઉમંગે.

કેમકે વર્ષનાં વર્ષ વીતાવીને
હું અહીંયો પ્રવાસી પધારું;
કેમ સંદેશનું છત્ર કો ઊભિ કે
આજ મા-બોમનો બાલ ચમું:
નેત્ર બીનાં બની છે મુદાર્દ્ર જતાં,
તું ન કૈયા! કદી ગુપ્ત માજે;
મંત્રમૂર્તિ ગર્વ છે કેક આપી જતી,
ઝીલ! મા-બોમનો મંત્ર માજે.

ગુજરાતનાં અંજુ

● ગુજરાતના નાનીબજારમાંથી શિક્ષકદંપતીમાં એક માત્ર આશરે બારેક વરસની કુ. બાઠી દેસાઈ ગુજરાતનું ચીરસ્થ પ્રસારે એનું ચિત્ર હતાં. તેમની અનસાનનોંધ અન્યત્ર પ્રકટ કરી ચિત્ત ૬૪૮ સ્વિસ્તા મિત્રને મોકલાં તો બારી આંખ સામે બીજા એક અભિયાનવર્ષા તરફ કલાકારની ચિંતા બનવી જોવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો. સ્વ. આઈ વરિષદને મેં સૈરાત અવસ્થામાંથી તરફના મનોહર રંગ પેપાનો જોયેલો, એટલે થી ચોક પડી છે તે સમજવાનાં પણ મને વિલંબના થાય છે. 'કુમાર'ના પૂર્વપરિચિત કલાકાર આઈ કમ્પુલાલ બક્ષી અને ઈન્દિરાદેવીમાં આવજાવતા ગુજરાતી તરફ શ્રીરામ બક્ષના બે બાના આઈ. બે બધાં આબાંકુમાં કલાવૃત્તિ ઈશ્વરી બક્ષિસ જેમ મેળવી છે. પણ વરિષદને તો તે બાબત કલાર ઋણસ્વીકાર કરી હતી, અને કુમાર અર્વાચીનથી શાંતિનિકેતનના પથનો તે સાચ્ચ યાત્રિક બન્યો હતો. એવે કલાનું રહસ્ય પામી લીધું હતું અને તેનાં વિવિધ રંગો પ્રકટે તે પહેલાં રહસ્યથી રાજસ્થાના આકારાતે તેનો રેહ ચડવી લીધો. આકાશ હું કલાનકમાં રે તેવે અનેક પ્રવૃત્તિઓ, પ્રવાસો, પ્રવચનો અને પ્રયોગો કર્યા હતા; અનેક સંસ્થાઓની સેવા કરી હતી. 'કુમાર'ના કેટલાં યે અંકનમાં અક્ષરલક્ષ્યો તેણે કર્યા હતાં. આકાશના અજાયા, અસહકારની લડતમાં સત્યાગ્રહી બન્યા અને પ્રાંતિક સમિતિનું પ્રચારકાર્ય, તે પછી જ્યોતિ સંઘ અને મુંબઈની ન્યૂ ઇરા સ્કૂલના ચિત્રશિક્ષક વરીકનું કાર્ય, આ બધાં કેત્રોમાં ઉત્તરોત્તર તેનો હાથો અને સાધના અમર નોંધપાત્ર બન્યાછે. એના સ્નેહીઓ અને મિત્રોનાં સાંત્વન રોકાયાં બન્યાં છે, પણ તેના આત્માની કપશાંતિ ઈચ્છવા સૌ તેના સ્મરણાર્થે યોજાયેલી રમારક-મોજનામાં આજ પરે. 'કુમાર' હવે પછીના અંકમાં તેની સાધનાનો પરિચય આપશે.

ગત તા. ૨૭મીએ નડિયાદમાં અમદાવાદી સેન્ટરી ચિત્રકૅ કૅનરાન્સ પ્રસંગે બહોળા ચિત્રશિક્ષક સંઘ તરફથી એક નિબાર્ધ-ચિત્રણા પ્રદર્શન યોજાયું હતું. તે પ્રસંગે, આપણી મેનપણીમાં અપાયા ચિત્રશિક્ષણ વિષેના કે વિચારો મેં રજૂ કર્યા હતા તેમાંના થોડા આજ 'કુમાર'ના વાચકોને ઉપયોગી થારી અહીં આપું છું:

આ જમાનામાં ચિત્ર-શિક્ષા સાધ્યોના હાસ્ય તરફ

ચિત્ર-શિક્ષા

છવરમાં સ્વજન સંસ્કારપ્રેમ અને સાહિત્ય તેમજ સજ્જનોનો સમાગમ શોધતા આનંદપરના એ અત્રજવય બીચોસોફિસ્ટ નાચરિક હતા. તેમના પુત્રાન પણ અંતેવ પુત્ર પ્રભુદાસ, પહેલાં 'બીસમી સદી'માંને પછી 'કુમાર'માં લખનારૂપે કેળો આપતા. એમના અકાળ અવસાન પછી એમના આ ચિતાને બહુ જ શાંતિ અને ધીરજથી એ દુઃખ પચાવી કુટુંબને કરવું. પહેલેથી છેવટ સુધી તેઓ 'કુમાર'ના મુખપૃષ્ઠ હતા અને તેના કેવર અર્થે એ વખત કુ. ૧૦૦ની રકમો અર્પી હતી. પણ નામ જાહેર કરવા બાબત તેમણે આગ્રહપૂર્વક મના કરી હતી. એ રકમો 'કુમાર'ના ચંગત અર્થમાં કદી ન કેવાં અકિંચન વિદ્યાર્થીઓ, કેટ સંસ્થાઓ, વરિષદ આકમો અને લલાકાર અરથા વહન અશક્ત પણ ચોગ્ય બાબોને એ રકમથી 'કુમાર' પહોંચાડી તેનો હિસાબ સાક્ષરને પહોંચાડવા. આજે તેમનું કર્તન અને પરિષદ આપી તેમનો આકેર ઋણસ્વીકાર કરીએ કીએ. એવા અનેકો કેમ!

દેશભાંથી બની ગઈ છે અને સરકારી તેમજ દેશી રાજ્યોમાં તેના પ્રચાર અને પરીક્ષાઓના પ્રબંધો પણ થાય છે; એમ છતાં એક વાત ઘણાના મનમાં આવી જ છે કે ચિત્ર-શિક્ષા આપણી કેળવણીનું છવ્વું અંગ બની શકી નથી. વાચન, ગણન, ગણિત, ઇતિહાસ-ભૂગોળ, ભૌતિક્યા અને છેવટ આવેલું વિજ્ઞાન પણ જે ક્રમપત્રકથી થાય કેળવણીના પ્રકારોમાં સ્થાન પામ્યાં છે એટલો ક્રમ અને આદર ચિત્રશિક્ષણને મળ્યાં નથી.

ચિત્રશિક્ષા કેળવણીમાં દાખલ કરનારનો મૂળ આશય એવો હશે કે તે દ્વારા દેશમાં રંગ, આકાર, પ્રમાણ અને સુંદરવસ્તુનું મોરચું પ્રસરે અને સામાજિક જીવનમાં તેમજ ઉદ્યોગમાં સંસ્કાર અને સુંદરતાનો જન્મ થાય. આ પરિણામ થવામાં જેટલે અંશે ચિત્ર-શિક્ષા નિષ્ફળ થઈ છે તેટલે અંશે દોષ તેની યોજના, આદર અને પ્રચારની પદ્ધતિનો જ ગણાય. યુનિવર્સિટીએ વિજ્ઞાન પર જેટલો ભાર મૂક્યો છે તેનો અડધો પણ પક્ષ કલાના શિક્ષણ માટે બતાવ્યો છે? જો એ સ્થિતિ હોત તો આપણી સૃષ્ટિમાં આજે જે વિકૃતિઓ અને અસંસ્કારિતા પેઠાં છે તેનાથી આપણે મુક્ત હોત. આપણે આપણા દેશનાં સૌન્દર્ય અને સંસ્કારથી વંચિત બન્યા છીએ. આપણા દેશનાં રસાયતન, શિલ્પકલા કે ઉત્તમ રચનાઓ આજની રક્ષા નથી, અને મોટેભાગે જંગી તે વસ્તુ કદિ દાદરી નજર રાખતા બન્યા છીએ. જ્યારે યુરપની માંડી યુનિવર્સિટી સુધીની કેળવણીમાં ક્રમશઃ કરતાં પણ ભૌતિક રુચિ અને સંસ્કારનું પોષણ થતું નથી, તમન્ના તે પર આપણે જ થયા છે. હું કેળવણીને જુદાજુદા ભેદોમાં વહેંચી શકતો નથી. મારે મન કેળવણી જીવતને આદર્શ સ્વરૂપે ઘડનારી મોમિયો છે. માતાના ખોળા-માંથી માંડી યુનિવર્સિટીશિક્ષણ કે પ્રૌઢ વયના સુધી તેનો સ્થાન અનિવાર્ય છે; તેના સતત સાહચર્ય વિના મનુષ્ય ધ્યેયપ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી. કેળવણી મનુષ્યની દિવ્ય દૃષ્ટિ છે. તેનાથી તે જીવનમાં સૌન્દર્ય, સંસ્કાર અને સત્કર્મ પ્રાપ્ત કરી શકે જ એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. પણ તે સંચિત થતાં ન હોવાથી ત્યારે એ કેળવણીને હું ખેદકારી (tragic) જ ગણું.

મારી ફરિયાદ કેળવણીના વિષયો પરત્વે નથી, પણ જે રીતે વિદ્યાર્થીઓમાં તે ઠસવામાં આવે છે, જે રીતે તેની બૌદ્ધિકતા અને નીતિનો ધ્વંસ કરી માત્ર બોજારૂપ વિદ્યા, સત્તાધ અને પરીક્ષાના વાસ કરે તેમની ચાલેલી ગામ હોવામાં આવે છે તેની સામે છે. સ્વબંધુદ્ધિ અને સંસ્કાર-થી તેઓ વંચિત રહી જાય છે; નિરીક્ષણ અને વિચાર-શક્તિમાં શૂન્ય બની જાય છે. અને પરિણામે તેઓ એવી માનસિક અવનતિના વશે પડી જાય છે કે જેથી તેમને ચારે તરફ પડેલા મુદ્દાઓ માત્ર કદી શકાય. એકબીજાનાં ઘરમાં ચાલતા ચોપાટીઓ, ચિત્રમાં વર કરવા ઊભેલો, સમાજના જીવતા ને સ્થાયી પર વધારાત કેમ વપરે તે વિચા-રવા વધારે અને ખુશામદ તથા દંભથી નોકરી કે જીવનનો માર્ગ કેમ નભે એવું વિચારતો માનવ સમાજ, આ ઉપરાંત પચાસ વર્ષની કેળવણીએ નીપજાવ્યો છે એમ નહિ કહો?

આપણે આપણો ઘરમાં માણસ પરદેશીને સોંપી દઈએ છીએ તેનું કારણ આપણું માનસ ઘરમાં કેળવણી પામેલું છે એ છે. આપણે પડોશી પર દાઝીએ અને કરામની શક્તિ બતાવતા નથી. ચેતન, વાચન અને ગણિત એ તો માણ તૈયાર હોય તેના હિસાબ રાજાના કામનાં છે, પણ જ્યાં દેશ આખાનાં દર્શો આંબવાં કઠવાઈ ગયેલાં હોય, તેનાં ટેરવાંમાંથી ચઢેલું સર્જન જ પીછ ચમું હોય, જ્યાં માણ જ કલ્પન થતો ન હોય ત્યાં તે માણની જાત કે રૂપ બદલવા વેચાણશક્તિ ગામનાં વધારવાનાં અને હિસાબો રાખવાના? આપણી કેળવણીએ આપણી પ્રજાને માણ બનાવી સમૂળ થતાં શીખવ્યું નહિ, પણ માણ પર સહા જેવતાં શીખવ્યું છે. કામ કરવાની વાત કોઈ બહુવું નથી. બધાને ટેબલ-ખુરશી પર બેસવું છે, પેંસેરો માણવી છે, કામ કોઈ પાસે કરાવવું છે; કામ કરવું એ મોટાભાગને ગાળે નહિ એવો વિચાર સમાજમાં આજે જોર કરે છે.

કેળવણીની આવી બંધ નેતાગીરીના પ્રતાપે આપણે આપણા ઉદ્ધારના માર્ગો બંધ કર્યા છે. વિદ્યાર્થીઓને કોઈએ વિકસ દૃષ્ટિબાણ બનવાદારકુશળ કર્યા નહિ. સુ-સિક્ષિત સુસજ્જિત તાલીમ, પ્રતિભા અને સૌંદર્યથી વંચિત રાખ્યા. પ્રજામાંના વિવિધ અભિરુચિવાળાં અને આદર્શવાળાં હજારો બાળકોને કેળવણીરૂપી આ યંત્રરચનાનાં પેઠાં તેમે ઘુંટાવાં નષ્ટ થયા છીએ. પ્રજાની આ ભારી ખોટ, પ્રજાને સપ્પારો અને જીવન આપનાર એવું સુખું, આપણે કેવું ગુમાવ્યું? આ દેશની અસહની દૈવાકસ્મત ને નજર પીછ ગયાં હોત, જોઈતું બનાવી લેવાની શક્તિ અને આપ પ્રેરણારૂપ ગામમાર્ગ ગયાં હોત, દેશની પ્રતિષ્ઠાનો અગ્નિ ઠરી ગયો હોત તો એ કોને આભારી છે?

આજે આપણા કારખાનદારો અને મિલમાલિકો ડિ-ઝાઇનો માટે, બનાવટો માટે, રંગસંયોજો માટે જર્મની, અમેરિકા અને યુરોપ તરફ દાવડાં મારે છે, પણ પ્રજાની કેળવણી માટે કલાકારો, કારીગરો અથવા શિક્ષાશક્તિની રચનાઓ પોષ કરવાનું કે આકર્ષણ આપવાની પ્રવૃત્તિ તો શું, પણ વિચાર સરખો પે કરી શક્યા નથી. તેમના કાપડના નાના સંસ્થા પણ હજુ જાગી બનતા નથી. કાપડ સિવાય બીજ બનાવટોના ધંધા પણ તેમને સૂઝતા નથી. પરિણામે માત્ર ધંધા બહારના કારીગરો બધાવી સિવાય બીજ કશી પ્રગતિ આપણે ત્યાં થતી નથી. Commercial design college જેવી ચિત્રશિક્ષણની સારી યોજના આ દેશમાં મોજૂદ હોત તો આજે આવશ્યકતાની ડિઝાઇનો,

પેલા બીજે પૂછ્યું: 'એ ભાઇબ્બા, આ બુવાઈ કૂ (શું) ચ્યું કે?' એની શિક્ષા અને સવાલ બેઉ જોઇને પેલા બે ચોકિયાતો બાટલા કુત્તાંમાં પ કરવા વખત ન રહી શકયા. કતાએ કહ્યું: 'શું તે ઘડિયાળ; પેલી 'ટક ટક બોલે ને એ; ટેમ બાળવા વાળી.'

બીજથી રહ્યું જવાયું અને તેણે કહ્યું: 'ઓય મારા દીકરાવાળી!' અને પછી સડેન્ડર થૅની, 'અરે એ તો કાંઈ સાંની રેવે કે ભાઇબ્બા! ઓકે તો તો જરા શરવા કાનૅ રાખજો તો પ કંબ-ગાઈ આવકે" કહી એણે પણ શરવા કાને આસપાસ જોવાની શરૂઆત કરી.

દાતણ કરતા દાણીએ આ ત્રણે જણને વિચિત્રવિચિત્ર ઠેકાણે તપાસ કરતા જોઈ કહ્યું: 'એ દરામખોરો, તમારા મનથી કે કૂ મૂરખ થું એમ ને? તમારી મા એમ કાંઈ કચરામાં ઓછી વળાઈ જવાની હતી; તે કચરો ઉંદરો ઉંદરો!'

પણ એ ચોકિયાતો કચરો ન ઊંદરે તો બીજું કરે પ શું! ગમે ત્યાં ગમે ત્યાં જોઇને પ જોળ ચાલુ રાખ્યા વગર તો કાંઈ છુટકો જ નહોતો. પણ પેલા બીજાને મારે એમનાથી જુદા પ્રકારનું હતું. એણે તો ઉંદરનું એક દર પણ ખોતરી જોયું; અને છેવટે તાપણાની રાખોડી ઊંડી જોવાનું પ બાકી ન રાખ્યું. પોતાની આ ચીવટ ને જરૂરિયાત બેાગાં કોમ તેમ તેણે થાકીને છેવટે પોતાના પૂર્વજન્મે પણ બીનળ્યો: 'હે માબા! જો તારી મૅત કોને તો ઘડિયાળ જડી જાજે!' પણ તો પ ન જડી. અરીલુ વિના એના દાંતિયા તૂટતા હતા અને એની દયા ખાવા વસ્ત્ર મુર્ખ એક પછી બીજો એમ વારાફરતી સર કરતો ઊંચે ચડી રહ્યો હતો. પેલા બીજે છેવટ થાકીને દાણી પાસે અરીલુ માગ્યું. દાણીની જગ્યાએ બીજો કોઈ માણસ હોત તો જ અત્યારે એનું જ કાંતિયું કરત. અરીણીબાએ થાકીને અંતે પોતાના દેવને સાંચ દેખાડીઃ 'બાબા! ધીરે બોલતાં જ એક કૂટકું વધિરેહ!' અને વળી ચારે તરફ ખોળ કરવા વળ્યો.

પણ એની વહારે ન તો એનો 'બાબો' આવ્યો કે ન આવી પેલી ઘડિયાળ. પરંતુ પેલા સિપાઈએ મદદે આવ્યા જેવું કંઇક કર્યું. દાણીને ચા આપતાં તેણે કહ્યું: 'કૂંય નહિ દાણી સા'બ, ખોળ કરતી કબુદ્ધ કે. ઘડિયાળ છે જ નથી; ને—હોય તો મિલે ના!'

દાણીએ ચા મોંએ અડાડતાં પહેલાં બે ચોકિયાતોને સામે બેસાડ્યા, સાચું બોલી જવા-ઓટલેક ઘડિયાળ કબૂલી જવા તકેદારી કરી, અને પેલા બીજાને પણ 'એઠ, અબી ચા પી કે દેતા કૂ.' કહીને બેસાડ્યો. ત્યાર પછી દસ મિનિટમાં જ અરીલુબાના હાથમાં અરીલુ આવ્યું. સીધી જ એક ઠોકરી તો ઓલે મોંમાં મૂકી દીધી અને પછી ચશ્મામાં દેવતા ચડાવી કૂંકતો કૂંકતો ચાલી નીકળ્યો. એની ચાલ જાણે કહેતી હતીઃ 'બાડામાં પડજે હવે દાણી, એની ઘડિયાળ ને પેલા ચોકિયાત બધા જ.'

'કૂં શું ચ્યું! કૂં કાંઇ ચોરી કરવા નથી આવતો, તે ચબળવો થાય છે?'

એને મન દરે દુનિયા આખી ય ઝખ મારતી હતી. એને ચાવી જતો જોઈને જ દરે કડાચ કતાએ શકનાને ધીમેથી પૂછ્યું: 'પેલા બીબના ઘાયમાં તો ક્યાં ય નદિ દોય ને શકના!'

'ના રે ના,' કહી શકનાએ ધીમેથી બંસમાં ઉમેર્યું: 'દીક બારોબાર બાપડાને મારે!'

'તારે જાય કયાં?' આંધેડ સદેજ કંટાળા સાથે કહ્યું.

'ક્યાં જાય તે હું શું જાણું? કાંઈ મીં તો નથી લીધું ને?' શકનાએ રીસ ચડાવતાં કહ્યું.

કતાનો મિજાજ ગયો. આંખો કાઢતાં તે બોલ્યો: 'તે એમાં તું તપી કોના ઉપર જાય છે? આપણા ચાર વજર અહીં બીજું કોઈ તો આવ્યું નથી; પછી જાય કયાં?' અને સદેજ થમી, 'કાં તો તું ચોર કે કાં તો હું ચોર; આપણ બે વજર બીજું બે કુણ? કાંઈ દાણી સા'બ કે સુલતાન ઓછા ચોરવાના હતા?'

'એ તો હું શું જાણું?' શકનાએ કહ્યું.

'કેમ, હું શું જાણું? તું કાંઈ ચોરી કરવા નથી આવતો, તે અજાણ્યો થઈને બોલે છે?' કતો વધારે ઉકળી ઊઠ્યો હતો.

'એમાં અજાણ્યા જાનો વળી? ચોકિયાત એટલે કાંઈ કોટના પેટમાં બોલું પેસી નીકળાય છે? અને વળી કતાને એક બૂતપૂરાવું મેણું બંસ રૂપે માર્યું- 'ઘા દઈ મેકના ઘરમાં તો પેસી નીકળાય!'

શકરાના ગુન્હો કરતાં જાણે આંબોમાંથી વધારે સારી પેરે બંધાયું હશે અને તેથી જ કતો ઉકળી ઊઠ્યો અને શકના સામે છાતી કાઢી સદેજ મેણા મતાં પૂછ્યું: 'એટલે, તારે કેવું એમ કે હું ચોર છું, એમ ને!

અને પછી તો બરોબર લડાઈ વળી ચટી. બેતરે જનાર આસપાસ પણ આ બંધણ સાંભળીને ત્યાં આવ્યા, અને આ બંને ચોકીયાતોના સબંધવાસાં પણ આવી ગયાં. તેમણે વળી આખના મુખી અને બીજા કાકા કાકા માણસોને પણ બોલાવ્યા. બેત-બેતાંમાં બસ્તરા એક એટલે એ દિસાએ ચાલીસ પચાસ માણસો ભરાઈ ગયાં. આગળ આવનારાઓએ દાણી અને ચોકિયાતોને, અને પાછળ આવનારાઓએ આગળ આવનારાઓને પૂછીને બધાએ લોથી લીધું કે દાણીનું ઘડિયાળ ચોરાયું છે. સબબસ કરેક જાણનું મોં પડી ગયું હતું. કિકરની, રેખાઓ એકથી નહિ પણ ગુન્હો પણ ગંભીરાતા થયા હતા: 'આ તો મજાક કે'વાય! સરકારી આદમીની ચીજ ગઈ પછી આપણાં ને શું ગજું!' વગેરે.

છેવટે મુખીએ દાણીને પૂછ્યું: 'એ દાણી સા'બ, હવે આનું કરવાનું છે શું? કાંઈ રસ્તો તો બતાવો આપણા'ય!'

'એમાં મને શું પૂછો છો? મને તો માઈ ઘડિયાળ આપો, નદિ તો પછી મોકલું સિપાઈને થાણામાં ને તેવાનું કવાયદારને. પછી એ જાણે ને આ તમારા ચોકિયાતો ને આખ જાણે.'

ચોપાડને સામે છેડે આખની પ્રજા જોવા આકરસ માણસો અંદરઅંદર વાતો કરતા હતા. 'પણ દાણી ઘડિયાળને તે કુણ ચોરે?' એક બેટમે ચમત્કાર બતાવતો સવાલ કર્યો.

શિકારી કાન્યાળા સિપાઈ ને કાને આ શબ્દ પડ્યા. ટોળા વચ્ચે આવી એણે ધીમેથી કહ્યું: 'અમર ઉસમાં સાથ પેલી ચાંદીકી સંકલી થી ના? ઉસકો દેખ કર ઉસ અજેસા બોલા.' ને આ કડીએ આ બધાને ચૂપ કરી દીધા.

મુખી અત્યાર સુધી આમના બેચાર કાકા કાકા સાથે કશીક ગડમથલમાં પડ્યા હતા. આખર સાંતિ જાણનું એક વંચ જન્યું.

પંચે પેલા બે ચોકિયાતોને વારાફરતી એક બાજુ બોલાવીને પૂછવાની વિધિ કરી. પણ જવાબ તો એ બંધા ધારતા હતા તેવો જ મળ્યો: 'કાંઈ ખાંડ ખવા મુખી! અમારો તે કાંઈ દન મોકળો હશે કે દાણીનું. અને તેમ ઘડિયાળ ચોરીએ! તમે જ વચાર કરો: આપણને ન આવડે રેમ જોતાં કે ન આવડે જોતી કળ મેડતાં; પછી એની તે શું કામ રોયા ચોરી કરે.' અને પછી એણે જાણે, 'તોય પછી પૂછો પેલાને' કહીને એકબીજા ઉપરનો આકો વટેમ વ્યક્ત કર્યો. પણ મુખીને અને બીજાઓને પણ ખાત્રી હતી કે આ બેઉ માંથી કોઈ બે ઘડિયાળની ચોરી કરે એવું તો નથી જ.

પણ્ચોએ 'કાકા દાવે બેસાઈ એવું કશું: એટલામાં જ કશે; જાય કયાં?' એ વાકય ઉચ્ચાર્યું તો ખરું, પણ બીજા બાજુ જોવાઈ જવાની ખાત્રી પણ એટલી જ હતી.

દાણીએ એક કવર તૈયાર કરતાં કહ્યું: 'શું ત્યારે મુખી? હું તો આ મોકલાની દઉ છું પોણીસ થાણામાં!'

'અરે સા'બ, એવું તે હોય! આમને મારી નાંખવું છે કે શું! ઘડિયાળ નઈ અમે તો એનો જે તે ય સ્તો કાઢશું.' અને સદેજ થંભી પછી, 'એ સા'બ; કામ

આપ સસ્તમાં કઈ પા આ'તા?'

'કેમ, કાંઈ ખોરી જડતી તો નથી લેતા ને મુખી?' કહી દાણી સારી હોરે હસ્યા. અને દાણીના આ હાસ્યે વાતાવરણમાંથી જાણે કાતરો મણનો ભાર હળવો કરી દીધો. બંધારણાં દીવાનો પ્રકાશ જેમ પથરાય તેમ ફરેકના મોં પર હાસ્ય પથરાઈ ગયું.

મુખીએ હસતાં હસતાં કહ્યું: 'આપની જડતી લેવાનાં તો અમારાં ય નહ્યં, સા'બ; પણ ગોલી પા એકાદ બે માણસ મોકલી તપાસ કરાવત. કાંય ભૂલથી ખિસ્સામાં રહી ગયું હોય ને વાટમાં પડી ગયું હોય તો.—એટ જાતનો વે'મ નીકળી જાત, બીજું શું?'

દાણીએ, ઘરવા ગયા હતા એ રસ્તો વળેરે કહેતાં છેલ્લે કહ્યું: 'એ જાયાં ખોટાં કાંયાં છે, મુખી! હું તમને ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે ઘડિયાળ ચોરાઈ ગયું છે.' એમ કહી એ ઊભા અને અંદર જતાંજતાં કહેતા ગયા: 'જે દોષ તે નજરે કરી નાખ્યો. સિપાઈ રોટલા ખાઈ રે' એટલી વાર છે.'

આસપાસ બેઠેલા ગામના ડાઘાડાઘા માણસો સાથે મુખીએ ઘસપુસ કરી અને પછી હળવે રહીને દાણી પાસે જઈ અચકાતાં અચકાતાં પૂછ્યું: 'એ સા'બ! એ ઘડિયાળ કેટલાકનું હતો?'

'મૂળ તો પચ્ચીસનું હતું મુખી, પણ—તું કે શું કામ બોલ્યો.—મારા હાથમાં તો વીસે આવ્યું'તું. પણ એવું તો એ ટાઇમ આપતું'તું કે અત્યારે ત્રીસ થયું તો ય એના જેવું બીજું ન મળે.'

મુખીનું મોં વળી પડી ગયું. વિચારલી ધૂતનાં બોલતા દોષ તેમ બોલ્યા: 'કાંઈ કામ લાગે એવી ચીજ ચોરી ગયું હોત તો ય ઠીક; પણ હાળું ઘડિયાળ તે શું જોઈને કોઈ—'

'ઘડિયાળ નહિ તો એની પેલી ચાંદીની સાંકળી જોઈને ય છેવટ કોઈ ઊપાડી ગયું હોય. કંઈ નહિ કંઈ નહિ તો ય પાંચ રૂપીઆની તો સેજે હતી.' દાણીએ સિપાઈની દાઝ આવી એટલી મુદ્દર દલીલ જ આગળ કરી.

ઘડિયાળ ચોરાવાનું આ કારણ જરા વિચાર કરાવે તેવું હતું. પણ મુખીને કંઈ મુદ્દર જ ન પડી. છેવટે જાતાં પહેલાં કહ્યું: 'અમે એમ માનતે સા'બ, પણ આટલામાં—' કહેતાં એક વાર દસ અને કરીથી પાંચ એમ પંદર આંગળાં દેખાડ્યાં. 'એટલામાં માની જતું પડશે, સા'બ!'

દાણીએ પહેલાં તો આનાકાની કરી આ બાબતી દિલસોપી માટે નાખુશી દેખાડી અને કાયદેસર થતું હોય તેમ થવા દેવા કહ્યું, પણ છેવટે—જબ દબાવીને નહિ, પણ માયું દબાવીને—કબૂલ કર્યું. મુખીએ પેલા મોકિયાતોને પૈર જવા દેવાની રજા પણ આપી દીધી અને વાતો કરતાકરતા સૌ ગામમાં આવ્યા. છુટા પડતાં પડતાં મુખીએ કહ્યું: 'આજ ખાંડખાઈને ભલા વે'લા આવજો પડશોજે, દો'!' મુખીની પરસાળનો ચોરા તરીકે પણ ઉપયોગ થતો. અને કલાક પછી તો પરસાળ ભરાઈ ગઈ. બેચાર જણે ઘરને ભાગનાં કુલ પર બબ્બે પર દીઠ ચાર આના ઘાલ્યા. એકે કહ્યું: 'સત્તર રૂપીઆ બંધ બેસે છે મુખી.'

મુખીએ કહ્યું: 'હું તો જોઈ વીસનું કહીને આવ્યો હું, પણ એ તો મનવી થઈશું. એટલામાં એક જુવાન અંદર થતાં બોલ્યો: 'આપણને તો કોઈ બેવા ચાર આના નહિ મળે. ઘે ઘાલો, ને બરે દરકાસ, એમ ને!'

બેચાર બીજાઓએ પણ એમાં દોંકારો ભણ્યો; તો ચાર જ જણાએ કકળ કાસ્યથી જ સંમતિ આપી.

મુખીએ ઊભા થઈ બધા ઘરે સમજાવ્યા કે 'બાબા' જેવું કોઈ છે નહિ, અને જે આ રૂપીઆ નહિ આપો તો પણ જબાદાર અને લવાજદાર આવીને એટલો ખરચો તો સરેજે કરાવી જશે, અને ઉપરથી આખા ગામને બેચાર દિવસ બેસાડી રાખી કામ બોવડાવશે એ તો નફામાં. આટલું કરવા છતાં ય ઘડિયાળ તો જેવું જ રહેશે, અને વળી રાજનાં અને અનસદારોમાં ગામની વગોવણી થશે અને એમને મોંએ 'ચોર ગામ' તરીકેનું મેલું સદા માટે આપણા ઉપર રહી જશે.

છતાંય પેલો જુવાન ન માન્યો. બેચાર જણ તો દબાણ નેનો માણ પકડી રહ્યા હતા.

મુખીએ વળી સમજાવ્યા. તેમજે ગામના ગોકિયાતોની સ્થિતિનો વિચાર કરવાનો અને ગામ તરીકે એમને મદદ કરવાની દલીલો પણ બ્યાજ આપ્યો. ઉપરથી જબાનત આપતાં કહ્યું, 'જાઓ, જે આ ગોકિયાતોનામાં ઘડિયાળ નીકળે તો મારે ગામને બબ્બે રૂપીઆ પાછા આલવા.'

આટઆટલું કહેવા છતાં પેલો જુવાન તો ન જ માન્યો. ઉપરથી જેવે તો રસ્તો દેખાડ્યો: 'ગામ

સાનો અર્થો આપે! જે કરિયાદ કરે એ ફસાદે, અરજ દોષ-નો.' અને પછી તો એ એનું એવું બોલ્યો કે તેના પક્ષમાં હતા એમણે પણ એનો સાથ છોડી દેતાં

અજ્ઞાત પીડા

કાંટા અન્યને મૂર્ખ પથ દોરે,
એથી કાં ના ઘવાય હું તો;
કાંટા વિષે જાણવી પાય મારું
જેથી બનો કંટક-પંથ રમ્ય.
કિન્તુ મુધાથી પથ જાત જાતાં
ઉલ્લાસથી પાય પડે જ્યૈષ્ઠ, ત્યાં
સરી અચિન્તો કંઈ શાપ વાણે,
જેથી પીડા થાય અસહ્ય અતિ:
કાંટા વિષે કંટકની અવજ્ઞા
ધરે નહિ. નિત્યની એજ આશા;
હરિત પન્થે પણ ગોપકની
બોકાદ તીણી કાં ખોજ લાગે!
'બારહાજ'

કર્યું: 'લે રે'વા દે હવે' પણ બોલ્યા વગર: ઢાળી ગંજેરી માવસ કોઈ જાણે બોલે બરોબર-વગેરે.' છેવટે ધમધમ આખા ય ગામની સંમતિથી મુખીએ તેને કહ્યું: 'બાપ અલે એમ રાખ; તું હાળો ન આપતો. હવે તો બસ ને?'

બિચારા જુવાનની કફોડી દશા થઈ. બેચાર સગાઓએ તો એને તાકી પણ નાખ્યો: 'આખા ગામને ચાર આના મલે છે ને તમે એટલા નથી મલતા? એવી મારીમાં આપજે રે' બતબાઈ—'

જુવાને કહ્યું: 'અરે પણ હું તો રીતની વાત કરતો'તો. એમ હાળો આલવાનું કુણ ના કે'છે?'

અને છેવટે એ બાકરા રવભાવવાળા જુવાનને માથે જ પૈસા ઉઘરાવવાનું પણ નાખવામાં આવ્યું: જુવાને કબુલ કરતાં ગામનાઓને જલારથીજ સંભળાતી દીધું: 'બાઈ, ગામ મુખીમાં ને પૈસા નહિ પને તો પછી બાકરા બધને બોલવું પડશે. પછી કે'શો કે કયું નહિ.''

'બરી વાત છે વળી; ન બોલે તો કે'વું જ પડને?' કહેતા બધા છુટા પડ્યા.

અને ગામમાં બારે દિવસ જેવા તો પસાર થયા કે કંઈ કજાની વાત નહિ. પુરુષોએ કરેલી આ પંચાતે જોરમાં જોવો તો બળબળાટ અને કકળાટ મચાવ્યો કે એકાદ બે પેર તો દેવાની વળાગ કાઢવતાં જેરને બાર પણ બારો પડ્યો. કોઈ વાણિયાને ત્યાં બધાને મેઢું દોત તો વી કે હાલ્યા વેચવા આવેયાં—બાસ કરીને જેનાં—ને બોલેથી, કોઈ ચોકિયાતોને, તો કોઈ મુખ્યા મતાદારોને, કોઈ ઘરના 'બીંદા' પતિને તો કોઈ વસ્ત્રો જરાતરા સારી સ્થિતિ ધરાવનારા પંચાત કરનારને, એમ અનેકને અનેકવણી દેવાની બારોબાર બાંધણાત. ઢાળીને તો સોકોઢ સો પ્રકારની ગાળો નામ દીધા વગર દેવું જ પડ્યું.

પણ બાટબાટધા કકળાટ પછી પણ બીજે દિવસ સાંજ સુધીમાં તો રૂપિયા સત્તરનો જ મેળ જેવી બગો.

ત્રીજે દિવસ સવારમાં ગામના બેત્રણ ભાળસો સાથે મુખી બાંડવી પર ગયા. સાથેનાઓને બહાર બેસાડી પોતે અંદર ગયા અને ઢાળીની બાજુમાં રૂપિયા પંદર મૂકી દીધા. બાંકડો બલતાં ઢાળીએ ઠેકું વગાડી ના પાડી; બાંખોથી ઉપાડી લેવાનું મુખને પણ કર્યું.

'એમ બલ્યલે સા'બ, કે બડિયાળ બલ્યે બગડી બું'તું.' મુખીએ કહ્યું.

અને તે સિવાયની બીજી ચોકીક કાચકુરી પછી મુખીએ નારાજ થતાં કહ્યું: 'બાપની મરજી હોય તો બકીના બલેખા રૂપિયા રડ્યા છે તે બાકી સા'બ, પણ એનાથી વધારે તો બામનું બજું નથી સા'બ!

ઢાળીએ રૂપિયા કાઢવાની તૈયારી કરતા મુખીને વસ્ત્ર સાથે ના પાડી; પૈસા સ્વીકાર્યા અને પછી સિપાહીને બોલાવી તેની પાસે મુખીની વતી 'તમારું બડિયાળ જે ચોકિયાતોની બાહતને લીધે મુખ થયું છે તેની કિંમત પેટે દામમાં રૂપિયા પંદર બાપ્યા છે અને બાકીના રૂપિયા દસ બાબતથી બાજવા ચોકિયાતોની વતી હું બંધાઉં છું.' બાવી મતલબનો વિધિપુરસ્સર કાગળ લખાવીને મુખીની સહી પણ લીધી. 'બાકીના દસ રૂપિયા' એ સવાલ બારે મુખીને સદા બારે બેહિકર રહેવાનું કહી રજા બાપી.

બહાર નીકળતાં પહેલાં મુખીએ હાથમાં સોંપેલો પેલો રૂપિયો સિપાહી ઓઢીએ ચડાવી દીધો અને ખુશ બંજર સંભળાવતા બીજાઓ સાથે ગામમાં બાવ્યા.

કલાકમાં તો ગામમાં પણ ખુશાલીના સમાચાર ફેલાઈ' ગયા: 'સત્તર રૂપિયામાં ઢાળી સા'બ માની ગયા

છે.' અને સૌકોઈને ભારે નિરાંત વળી.

પણ આ ધડિયાળની રામાયણ બાટલેથી પતે એમ ન લાગ્યું. બ્યા નિરાંતે તો ઉધડું પેલા બે ચોકિયાતોને ધડાઈ તરફ જ ખેંચતા માંડ્યા. ભલે એ જતે ઠાકરડા હતા, પરંતુ પાટીદારના ગામમાં અને તે ય તેમનાં ઘરની પ્રગોલગ રહેતા હોવાથી પોતાની જાત માટે આ 'ચોરી' એગને મોટા મહેણારૂપ હતી. 'શાકુમારો જેવા સ્કીને આ ધંધા?' એવો ઘણે જણને એકબીજા માટે સવાલ થતો. સાચું હતું કે બંનેનાં ઘર વચ્ચે સારા જેવું અંતર હતું, નહિ તો કદાચ આજ ને આજ આ ઝગડો પતતાં જ સામસામી આવી જાત.

અત્યારે સુખી તો સગભગ આખું ગામ—ભલે ચોકખે ચોકખું કોઈ બોલતું નહોતું પરંતુ મનમાં તો—જાણતું હતું, અરે ખાતરી હતી કે ધડિયાળ ચોરાયું જ નથી. કંઈક વહેમ પેલા સિપાઈ ઉપર ખરો; પણ તે સિવાય ગામના બીજા કોઇ ઉપર તો વહેમ જેવું નહોતું. ચોકિયાતો ઉપર વહેમ ધરનારાઓમાં પણ એકબીજાના સગા સિવાય બાકીનાં સુખી તો કોઇ નહોતું. પરંતુ પેલા બે ચોકિયાતો બોજિકે વાત નીકળતાં એકબીજા ઉપરના વહેમ મારે વાત કરતાં કહેતા: 'તમે જ વિચાર કરો કરપાણભાઈ, અમારા બે વગર ત્રીજું જેવું તે ત્યાં કુણ હતું?' અને એક, પોતે રાતે માંડવી પર હાજર થયો ત્યારે બીજો આવી ચૂકેલો હતો એવું પણ ધીમેથી ઉમેરતો; જ્યારે બીજો એવા મતલબનું ઉમેરતો કે પહેલાં બીજાએ આવીને પોતાને રોન મારવા મોકલ્યો હતો અને એ દરમિયાન એ એકલો જ હતો. પછી ડાહ્યા સા'બ મોઢેથી આવ્યા ને બાટલો ખાંડ લેવડાવ્યો એ વખત ધડિયાળ તો નહોતું જ, આમ તો બંને જણે કબૂલ્યું.

આવીબાવી વાતોમાં બે દિવસમાં તો ગામલોકોના વહેમને હેસ્તી દીધી. મુખી જેવા જમાનાના ખાધેલા બેપાંચ માણસો સિવાય સગભગ દરેકને ખાતરી થઈ કે ધડિયાળ આ બે જણમાંથી એકાદાએ નક્કી ચોર્યું છે. કોઈકોઈ જણમાં તો આ ચોરી પકડીને છેતરપીંડી માટે ગિરદા કરવાની વિચારણા પણ ચાલી રહી. બીજા ગામનું પેલા બે જણ જ ચાકડીએ ચાલી આ ચોરીની ચોખવટ કરી નાખશે એવી ધારણા પણ ભલી થઈ હતી.

પણ એટલામાં ડાહ્યા પાસે અરીસા જેવા જ ચંદ્રમા એક છોકરાએ આ પરપોટો ફોડી નાખ્યો. અરીસા જેને પેર ન જતાં વચ્ચે આવતા મુખીના ઘર તરફ જ તે વળ્યો. ચોપાડમાં હુક્કો પીતા બેઠેલા પાંચસાત જણ આગળ તેણે જાણે કોઈ સ્વર્ગનો પત્તો ન લાગ્યો હોય એટલા આનંદ અને આતુરતા સાથે બારીકમાં મુખી સામે તો બારીકમાં બીજાઓ સામે જોતાં કહ્યું, 'કાકા, ડાણી સા'નું ધડિયાળ તો એ રહ્યું. તીજોરીમાંથી અરીસ્યુ કાઢતા'તા એટામાં હું જઈ પહોંચ્યો. આપું-પાછું કરતાંમાં તો પેલી સાંકળીનો છેડો મેં જોઈ લીધો. નક્કી પેલી ડોટ પર લટકાવતા'તા એ જ.'

'છાનો મર! એ તો બીજી કોઇ સાંકળી હશે. કયાંય વાત ન કરતો, વાત! જા, પેર જા.'

છોકરો તો ભોંઠો પડી ગયો. એક જણ પૂછવા જતો હતો ત્યાં તો મુખીએ આંખ મિચકારતાં ઉમેર્યું: 'શું કામ નકામા દવે ચોળીને ચીકણું કરતા હશો?' અને પછી પેલા છોકરાને દાંતિયું કરી સાથે સારી પેઠે ધમકી પણ આપી. છોકરો બીચારો કંઈક બગડતો બગડતો ચાલતો થયો. ડાણીએ દીધેલી ગાળો કરતાં ય તેને આ અપમાન વધારે વસમું લાગ્યું હતું.

બે'જ વાર રહી એક જણાએ કહ્યું: 'ચલાનું ખેપ એ થાય, પણ તે સરકારમાં આ ગયું મેલાવ્યું કોણ

'આપુંપાછું કરતાંમાં તો સાંકળનો છેડો મેં જોઈ લીધો'

રવાનગી

મુકામની તૈયારી કરવામાં મને બે દિવસ લાગ્યા અને ૨૭મા માર્ચની સવારે ૬ વાગ્યે ટ્રેનમાં ઉપડ્યો ૧૧ વાગ્યે મથુરા આવી ત્યાં યમુનાની સામી બાજુ ૪ કલાક બેસવું પડ્યું. આ અવસર રા. ગુલિકલાલ પરીખે કાવ્યાનુશાસનની પ્રસ્તાવનામાં લખેલો દેમચંદ્રાચાર્ય પર્વનો મુજરાતનો ઇતિહાસ વાંચવામાં આપ્યો. બાજુએ બેઅરીઅરના પદેશ આમ પછી છેલ્લામાં છેલ્લી ચોપડીને સમાપનો અંગ્રેજીમાં મુજરાતનો પ્રમાણિક ઇતિહાસ દોઢ તો તે આ છે એમ લાગ્યું. ૧૧ વાગ્યે યમુનામા આવ્યો. તે પણ એક ખૂનું રમણ હતું. ત્યાં પેટને બોજ આવી ત્યાંથી બાર ઉપાડવા માણસ જઈ રસોઇનો પંથ પકડ્યો.

કંમોડને માર્ગ

બે વાગ્યાના તાપમાં જ હું ચાલી નીકળ્યો. જરા ધર્મોદું ગામ આવ્યું. ગામને પાદર એક ઝાડ નીચે બારપાંચ જણ્યા બેઠા હતા. મજૂર અને હું બંને પણ વિસામો લેવા ત્યાં બેસી ગયા. 'ક્યાં રહેવું?' અને 'કેવા છો?' એ ગામડાંઓમાં પુછાતા સામાન્ય પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં હું ખૂના દાખલા (પુરાતત્ત્વ માટે પ્રાચીન બાબામાં વપરાતો શબ્દ) અને મંદિરો જોવા નીકળ્યો છું ને વળી ઔરિયન્ટ આર્યન્સ છું એ જાણી એ ગોકાએ બહુ આવ બતાવ્યો. ઘરેઘરને ઘેર બોલાવી ગયાં. ગામમાં મોટે ભાગે ઔરિયન્સની જ વસ્તી છે. પચાસ ઘર બધાં. બધાં ખેતી કરે છે. એમણે યમુનાની આસપાસનાં ગામડાંઓમાં ક્યાં ક્યાં ખૂનાં મંદિરો, બાવો, કૂવા વગેરે છે તેની લાંબી માહિતી આપી. આ ગામ પ્રાચીન હતાનું નહિ. ગામના ધર્મોદા નામ પરથી અને લાગ્યું કે એને ધર્મોદરના સાથે તો કંઈ સંબંધ નહિ હોવા પણ તેનું કશું નક્કી.

આજ રાત્રી બધા હતા. સૂર્ય આગો આવતો જતો હતો. ધર્મોદું છોડતાં રેતરના બીચ જંગલમાં કાચ ચાલવું પડ્યું. રસ્તો બાદલપુરના રસ્તાઓના જેવો જ રેતાળ. રેતામાં પગ ખૂંચી જતા, જેથી તેની પડખો પડખ ફેરફા થઈને હું ચાલ્યો જતો હતો. એક ફેરાવે રસ્તામાં બે માણસો અમારો સાથ સાધવા બેસી રહ્યા હતા તે સાથે થયા. વાત કરતાં જણાયું કે એમને આજુ, વડનગર અને તારંગાનાં પ્રાચીન સ્થળોનું ઘણું જ્ઞાન છે. મને લાગ્યું કે ગામડાના ખેડૂતોમાં પણ કંઈક પુરાતત્ત્વરસ દોવ છે ખરો. એ શહેરીઓનો જ બાપીકો વારસો નથી. ચાલુરમાંથી દારીજ તરફ જતા રેલવેના પાટા વટાવી બાંધેલો શુમાર જતાં હું કંમોડની બારે આવી પહોંચ્યો. તળાવના કૂવામાં એક ખેડૂત કોસ ચલાવતો હતો. ત્યાં જઈને પાણી પીધું. આ કંમોર્ડ ગામ મુજરાતના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. વિ. સં. ૧૦૪૨ના જંઘરાના તામ્રપત્રમાં ભોદેવ અર્બાદમના કંમોર્ડ ગામના દાનનો ઉલ્લેખ છે. ઈ. સ. ૧૨૬૨માં મુજરાતમાને કરાત-ઉલ-મુહને કંમોર્ડના કુદમાં જ દરબાર કર્યો. આ વિજય મુજરાતના મુસલમાની ઇતિહાસમાં એક અજરનો અનાદર સમાય છે. આથી કંમોર્ડ ઇતપુર પણ કહેવાયું.

કંમોર્ડ ગામમાં જવાનો મારો વિચાર નહોતો. મારો હેતુ અજાણ્યા અને ઓછા પ્રકાશમાં આવેલાં સ્થળોએ જ કામ કરવાનો હતો, એટલે કંમોર્ડ ગામ કાર્યક્રમની બહાર હતું. ચાલુરમા અને કંમોર્ડમાં અનુક્રમે શ્રી મણિલાલ મિસ્ત્રી અને શ્રી ચતુર્ભાઈ દવે એ બે પુરાતત્ત્વ સંશોધકો રહે છે. મુજરાત તેમના કાર્યથી સુપરિચિત છે. મને કોણે કહ્યું કે કંમોર્ડ સ્ટેશનથી રેલમાર્ગ જવા માટીના દાબમે એક મોટરબસ આવે-જાય છે, પણ તે વડોદરાઓને મંદિ જ દોડે છે અને જવા દોવ ત્યારે જ બીજાને તેમાં સ્થાન મળે છે; એટલે તેની લાલચ ન રાખતાં ચાલવું તો ચાલવા જ માંડ્યું.

રેલમાળ

રેતાળ રસ્તો અને તેની બંને બાજુ બોરની વાડ, એટલે ધૂળમાં ચાલવા બદલ છુટકો જ નહોતો. સામેથી રેલગાડી કરતાં ખટારી ગાડાંઓનાં ટોળેટોળાં આવતાં દેખાયાં. રાત્રે ત્રણ વાગ્યે રેલમાળ આવ્યો. ગામમાં સર્વત્ર શાંતિ પસરેલી હતી; બાકીનું ત્યાં કંઈ ન બધાં કોણ! અંદર પેસતાં એક બાજુએ ઘરેઘરનું ઘર પડ્યું. હું ઊંઘી ને ગા ભરે બાવું છું ને ઘરેઘરનું શું કામ છે તેની પુછપરછ આપો એટલે એ માણસ ત્યાંથી જ પાછો વળીને મને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. એક બીજા માણસને રસ્તા પર મોકલ્યો કે જેથી મારો સરસામાન ઉપાડીને આવતા બાજુરને ઘેર લઈ આવે. ચોકમાં આવેલા દાબંધા ને તેના પર થાકનો પાકનો હું લગી ગયો. રેલમાળમાં જ બનને વિસામો લેવાની મારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ. પાદલુથી ચાલુરમા સુધી (અનુસંધાન પૃ. ૪ ઉપર)

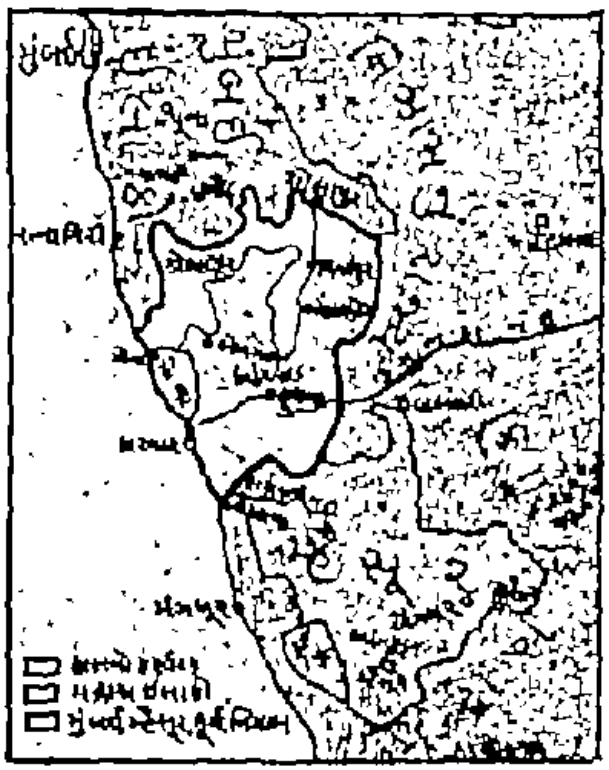
कर्णाटक चार प्रदेशोमां वहेंचाएला अेक सुंदर प्रांतनो परिचय

केटलाक प्रान्तो विशे अेम हुं मुदासीन छुं. पण ज्यारे अे प्रान्तमां जाउं छुं अने त्यांना लोको साथे मळुं छुं त्यारे अे मुदासीनता ओगळी जाय छे. पण केटलाक प्रान्तो विशे तो त्यां जाउं छे न जाउं, मनमां अेमनो मुभरो होय ज छे. अेमांनो अेक प्रान्त कर्णाटक छे. आजे वरस वांछे अेना दर्शन थयां छे अे दरअेक वखतमां अेने विशेष स्थान होय, त्यांना लोको तामध्यानिनो सारो विचार न करतां पोताना गुणावगुणमात्रने स्वाभाविक रीते वश्य थाय छे अे दरअेक पण होय, अथवा त्यांनुं प्राकृतिक दृश्य निसर्ग रम्यभव्य छे अे अरअे होय, पण कर्णाटक विशे हमेशां मनमां वात्सल्यभाव रहे ज छे.

आम जोतां कर्णाटकना केटलाक स्वाभाविक दर्शन पडे छे. पश्चिम गिरि तळेनो दरियानो मुलक स्वभावे जुदो छे. त्यांनी हवाओनो स्वभाव पण जुदो अने माणसोनो पण जुदो. अे लोकोना स्वभावनुं वलण मुंबाअी तरफ, कोल्हापुर तरफ अने केरळ तरफ वधारे छे; अने जो वधारावटानो वधो वधे तो अठियावाडथी छेक दक्षिणमां सुधीनो आखो प्रदेश सहेजे अेक थअी जाय. पण कुदरत करतां माणा वधारे प्रभावशाळी होय छे. केरळ माणाने दरअेक जुअे जाअे स्वतंत्र भूमिभाग छे अेम ज मनमां थअी आवे छे. अने राज्यव्यवस्थाने अरअे म्हैसूर पण अलग, स्वतंत्र प्रान्त होय अेम मन पर अप पडे छे. पण ज्यारे आपणे तटस्थ भावे विचार करीअे छीअे त्यारे ज्यांज्यां कन्नड माणा बोलाय छे ते ते आखो प्रदेश अेक होवो जोअीअे अेम मन साथे नक्की थाय छे. कर्णाटकनी संस्कृति पडोशी प्रांतनी संस्कृति करतां विशेष भिन्न छे अेम तो नथी ज लागतुं. बम्बाइ मद्रासराज्यना लोको, कर्णाटकना लोको अने तामीलनाडना लोको स्वभावीकरणीमां, रामदेवमां, अने चहेरामां पण सरखा ज लागे छे. कन्नड साहित्यना केटलाक प्रकारो मराठीथी जुदा छे, कर्णाटकी संगीतमां पण हृदयने जागृत करवानी जुदी जोर छे अे खरुं, पण अेटला परथी आखी संस्कृति नोखी छे अेम न कहेवाय. ज्यां हुं मानुं छुं के जे लोको अेक ज माणा बोले छे तेमनुं जीवन स्वाभाविक रीते अे तत्त्वोथी ओतप्रोत थाय ज छे: अने तेथी माणाने दरअेक ज पोतीकापणुं मुलायम थाय छे.

कर्णाटकमां रहेता लोको अेक जातिना छे, अेक धर्मना छे के अेक वंशना छे अेवुं तो नथी ज. अेक माणा होवा छतां धर्मने दरअेक, जातिने दरअेक अने राज्यतंत्रने दरअेक जीवन ओतप्रोत थतां अटके छे. आ त्रणे तत्त्वने दबावी ज्यारे लोकोमां सामाजिक जीवन अेकत्व वहेवडावववानी शक्ति आवशे त्यारे ज कन्नड माणा बोलनारा लोको अेकप्राण थअी जशे.

हिन्दुस्तानमां नानांनानां राज्यो अने नातीतानी न्यातोने लअीने प्राचीन काळथी अेवी तो संकुचित वृत्ति रह थअी गअी छे के जातिभेद साथे मिलनमिल जातिओ वच्चे देष आपणा देशमां प्राचीन काळथी चालतो आव्यो छे. विचारा राजा भर्तृहरिअे अवळाअीने कह्युं, 'ज्यां जाति छे त्यां समाजने काळी नाखवा माटे बीजा अग्निनी जरूर ज नथी.'—जातिर्यत्र गतस्तेन किम्?—अे ज संकुचितताने दरअेक प्रान्तीय भेद साथे प्रान्तप्रान्त वच्चे मवेषाअीनुं वातावरण अेनी मेळे बंधाय छे.

કર્ણાટકને વરદ છે કે એના ભાગ્યા થઈ ગયા છે. આખું કર્ણાટક એક ન થાય ત્યાં સુધી કર્ણાટક ચીંથરેહાલ રહે એ સ્વાભાવિક છે. એ જો પડોશના પ્રાન્તને અડકીને તો તે દરગુજર કરવાને લાયક છે.

કેવળ ન્યાય ખાતર પણ કર્ણાટકનું એકીકરણ તુરત થવું જોઈએ. પણ દેશ પાસેથી તેમ કરાવવા માટે અખિલ કર્ણાટકનું જાહેર જીવન એક, અખંડ અને સમૃદ્ધ થવું જોઈએ. અખિલ કર્ણાટક જેની અંદર આવી જાય છે એવી અનેક સંસ્થાઓ કર્ણાટકમાં ચાલવી જોઈએ.

જો કોઈ પણ ગુમ અમના સિદ્ધ કરવી હોય તો તેને માટે વધારેમાં વધારે લોકોના આશીર્વાદ મળેલા હોય તો સારું. અને એવું કામ જો 'सर्वेषाम् अविरोधेन' થવું હોય તો વિશેષ સારું.

કર્ણાટકની સરહદ ઉપરના અમુક તાલુકાઓ કર્ણાટકમાં સમાય કે ન સમાય એ વિષે પડોશના પ્રાન્તોમાં મતભેદ ભલે હોય, પણ કર્ણાટકના એકીકરણ વિષે તો ત્યાં ય મતભેદ છે નહિ, હોવાનો વિરોધ છે જ નહિ.

મંગલોર અને બળ્ળારી એ બે જિલ્લાઓ સોંપી દેતાં મદ્રાસ પ્રાન્તને ઝાઝું દુઃખ થવાનું નથી. કર્ણાટક જો મદ્રાસપ્રાંતથી નોખું પડે તો મદ્રાસપ્રાંતીઓને દુઃખ થવાનું નથી. થોડીક હજામો રહેશે માત્ર નિજામ રાજ્યના બાકીની માપા બોલનારા લોકોના કુલકને નિજામ એને છોડવા તૈયાર થશે કે કેમ એ એક મોટો સવાલ છે. મૈસૂર રાજ તો આખું કન્નડ માપા બોલે છે, એટલે કર્ણાટકના એકીકરણથી મૈસૂરના લોકોને નુકસાન નથી, પણ લાભ જ હોય.

કુર્ગ જેવો નાનકડો દાણુ કર્ણાટકમાં જ મળી જાય એ મોજ છે. પણ એ કામ જબરદસ્તીથી ન થવું જોઈએ. કુર્ગના લોકોની જ્યારે મરજી થાય ત્યારે તેઓ કર્ણાટકમાં મળી શકે એટલું સહેલું કરી રાખેલું હોવું જોઈએ. બાલસા કર્ણાટક, મૈસૂરી કર્ણાટક, કુર્ગ અને નિજામ રાજ્યના કન્નડ જિલ્લાઓ, આટલા ચાર સ્વતંત્ર વિભાગ એક ન થાય તો તે કર્ણાટકનું એકીકરણ થયું ન કહેવાય.

અનેક વખત જુદાંજુદાં અરસે તડમડ આખો કર્ણાટક ફરી વળ્યો છું. કન્નડ કન્નડ બારવાડ જિલ્લો જ્યાં એ વખતે મંગલોર અને બારકુરની આસપાસનો મુલક જોયો. મૈસૂરમાં મુતાલ્લે મુતાંવલે બનાવ વાર જ્યો છું. બેળગાંવ, બારવાડ તો મારું બાળપણનું વાતાવરણ. બળ્ળારી તરફ વધુ જવું નથી; જોકે દોડપેટ-દોડી જઈ વિજયનગર સામ્રાજ્યના ખંડાવશેષ મારા હવે મેં અવશ્ય જોયા છે. માત્ર નિજામ કર્ણાટક જોવાનું ન બની શકું.

જ્યારે પૂર્ણ સ્વરાજ થશે અને દેશી રાજાઓના સવાલનો ઝુકેલ આવશે ત્યારે જ કર્ણાટકનું સંપૂર્ણ એકીકરણ થશે. ત્યાં સુધી કર્ણાટકે આંતરિક સંસ્કાર વધારે જ છૂટશે. જ્યાં સુધી ભાષા અને સાહિત્યના વિકાસનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી મૈસૂર રાજ અને તેનું વિશ્વવિદ્યાલય કર્ણાટકની ગરજ સારે છે.

આ તો કર્ણાટક ઘરત્વના મારા સામાન્ય વિચારો થયા. પણ મારે આ સમ્મેલન કોઈ રાજદારી ચૂંટણી લડવા જવાનું નથી. મારે તો મૈસૂર રાજની મુસાફરીનો કાર્યક્રમ અહેવાલ રજૂ કરવો છે.

(૨)

અમે પૂનાથી તા. ૪થી જુલાઈ (૧૯૩૬)ની રાતે નીકળ્યા. મદ્રાસપ્રાંતમાં સૂતા અને કર્ણાટકમાં જાગ્યા એટલે અમારી મુસાફરી ખરી રીતે તા. ૫મી જુલાઈએ શરૂ થઈ એમ કહી શકાય. બેળગાંવ ઊતરવાનું મન હતું, પણ વખતને અભાવે તેમ કરી ન શક્યા. નવ વાગ્યે બારવાડ પહોંચ્યા અને કર્ણાટકના વાતાવરણમાં ઢળી જવાનો આનંદ થયો. બિદારની પેઠે કર્ણાટકના લોકો પણ દેખાવે સૌમ્ય છે. જ્યાં મતભેદ થાય ત્યાં ચર્ચાના અખાડામાં ઊતરવા કરતાં ગોળગોળ વાતો કરી, પોતાનો મતભેદ જણાવવાનું ટાળી શકાય તો ટાળવાનો પ્રયત્ન એ કરવાના. આનો અર્થ એ નથી કે કર્ણાટકનો માણસ બીકણ છે. પણ એની સજ્જનતા અથવા એની પોતે માનેલી દુર્બળતા એને સ્પષ્ટ થતાં રોકે છે. પણ હું તો કર્ણાટકનો જરાયે માપાની સહેજ મુશ્કેલી હોવા છતાં હું તો લોકોમાં સહેજે મળી શક્યો હું.

ધર્મે વરસે બારવાડ આવ્યો, એટલે નાનપણનાં સંસ્મરણો તાજાં થયાં. ૧૮૯૬ના વિવસો હતા. બારવાડમાં લાલીન્બજારમાં અમે રહેતા હતા. સરકારી હાઈસ્કૂલમાં અંગ્રેજી ચોથીમાં હું દાખલ થયો હતો. એ વર્ષના શિક્ષક અને વાતાવરણનાં સંસ્મરણો બહુ સારાં નથી. પછી મારા કરતાં પાછી અર્ધી પેનમથી મુજરી ગયા. સરકારી નિયમ પ્રમાણે અમારે 'પ્લેગ

કૅમ્પ'માં જઈને રહેવું પડ્યું. ત્યાંનું વાતાવરણ જેલ સાથે પણ ના સરખાવાય. માણસના હાથમાં નર્ક પેદા કરવાની શક્તિ ઈશ્વરે રાખેલી છે તેનો ઉપયોગ અહીં બરાબર કરવામાં આવ્યો હતો. પછી તો અમે સહેર બહાર ઝૂંપડાં બાંધીને રહ્યા. તે વખતે પાણી મેળવવા કુવેકુવે જે રખડવું પડતું તેનો ખ્યાલ આવતાં આજે પણ 'દારુ ભાંડ બબ્બા'ની તાસકો મનમાં પેદા થાય છે.

છતાં ધારવાડ પ્રત્યે તે વખતનો જ ઘૂંટો પ્રેમ બંધાયો છે. જેની સ્વચ્છ ઊંચીનીચી જમીન, જ્યાંત્યાં છાયા પ્રેતાવતાં જેનાં ઊંચાંઊંચાં વૃક્ષો, ખૂબેખૂબે વચ્ચે વચ્ચે નાનાંનાનાં તળાવો, મોજાંઓનું અનુકરણ કરતી સહેર બહારની ઊંચાવચ ભૂમિ, મોતીના દાણા જેવી જેની બાજરી, મલાઈ જેવું દૂધ, દાયી જેવી મેસો, અને રાક્ષસ જેવા કામ કરનારા ત્યાંના મજૂરો તથા ચોરો (ગોંડ જેવી કોમ)ઃ એ બધું તે વખતથી જ વહાલુંવહાલું લાગ્યું છે.

આ ફેરે ધારવાડમાં આવ્યો તે ત્યાંની વર્ધા યોજનાની પ્રગતિ જોવા સારુ. મુંબાઈ સરકાર તરફથી વર્ધા યોજનાના શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે બે કેન્દ્ર ધારવાડમાં ચાલે છે. બીજી તરફ જેના મુખ્ય સંચાલક છે. ધારવાડ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી સહેરની વચ્ચે મંદર આવેલા બે જામડામાં બે પ્રાથમિક શાળા ચાલે છે. જેને જ નમૂનાપાઠશાળે શિક્ષણાનુભવ લેવા સારુ વર્ધા કેન્દ્રને સોંપી દીધી છે. બે બબે કેન્દ્રો અમે જોવા ગયા. પણ ખાસ જોવાલાયક તો હતું નરેન્દ્રગરીને બે જૂના જામડાનું કેન્દ્ર. અહીં શ્રી મુધોલકર અને બેમના બીજા મિત્રો મેમા થયા અને બેમણે તદ્દન નવા રૂપ શિક્ષકોને બેઠા કરી ત્રણ સાડા ત્રણ મહિનાનું કેન્દ્ર ચલાવ્યું. અહીંનો ઉત્સાહ, અહીંની પ્રગતિ અને રાષ્ટ્રોદ્ધારનું વાતાવરણ જોઈને મને ઘણો સંતોષ થયો.

બેમ તો બંગાળ, મૅદારાષ્ટ્ર વગેરે પ્રાન્તો પોતપોતાના સંગીત માટે પંકાયેલા છે જ. કર્ણાટક પણ તે જ પ્રમાણે કર્ણાટકી સંગીત માટે મશહૂર છે. પણ સામાન્ય મેળાવડામાં છોકરાઓ અને છોકરીઓ જ્યારે ગાય છે ત્યારે બીજા કોઈ પ્રાન્ત કરતાં કર્ણાટકમાં રાગ-તાલનો ખ્યાલ વધારે જાળવેલો બેમાલૂમ પડે છે. તે કર્ણકટુ નથી થતું. ધારવાડમાં બીજી બેઠ વસ્તુ તરફ ધ્યાન ગયું છે બાનદી વક્તાઓ તાંબાંતાંબાં પોપટ બોલી વખત નથી બગાડી જતા.

ધારવાડનું કામ પૂરું કરી અમે દુબળી પહોંચ્યા. રસ્તાનું સામાન્ય દૃશ્ય રમણીય હતું. ઊંચીનીચી જમીન નથી સપાટ કે નથી ઉજ્જડ; તેથી દૂરદૂર સુધી બેતરો અને બગીચાઓ, બાડો અને તળાવો. બધું સ્વચ્છ સુંદર દેખાય છે અને લાલ પથરાઓ બેટલા તો મઝાનો દેખાવ છે કે જરી બાજુ ખસીને બે ગજવામાં ભરી લેવાનું અને ફુમળાફુમળા દેખાય તે બોડામાં નાખી ચાલી જવાનું મન થાય છે! બે પથરા કે બ બેટલા સુંવાળા.

મારા બાલપણમાં ધારવાડ દુબળીના લોકોને ફૂલોનો બહુ શોખ ન હતો. બમણાં જોઉં છું તો દરેક બંગલાની આસપાસ સારાંસારાં ફૂલઝાડો દેખાય જ છે, અને ફુરસત પણ કાઢી બંજુસાઈ વિના લોકોને મોં માગ્યાં ફૂલો દે છે.

દુબળીથી બેંગલૂરનો રસ્તો બેટલે બેક મૂંગ તાપવાનો સમય. રસ્તામાં સ્ટેશનો આવે છે અને જાય છે, બાનડી ભાષાના જાતજાતનાં શબ્દો સંભળાય છે, પણ તે બધાં જાણીતાંમાં અને સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિલીન થાય છે. બાતમોડા પ્રદેશનું 'પટ્ટિભાત' બેવું બેક પ્રાચીન નામ છે, જેમકે બે પ્રદેશમાં સાઠ તળાવો છે. ઈશ્વર અને કર્ણાટકના પ્રદેશને મને લાગે છે કે 'તક્ષબાન' કરેલું જોબીબે. અહીં જ્યાં જુઓ ત્યાં, વાંકાચૂકાં પણ સજ્જનના હૃદય જેવાં પારવગર તળાવો જડી જ આવે છે. વરસાદ પડે બેટલે પાણી બેવું તો લાલ થબી જાય છે કે બાખા હિંદુસ્તાને જો ગૅન્ગાસરીકા લેવાનો નિર્ણય કર્યો હોય તો અહીં બેમનાં વસ્ત્રો બેટલાં રંગનાં બનારી શકાય!

જેમ ધારવાડ દુબળી તરફની માટી લાલ છે તેમ બેંગલૂરની પણ લાલ છે, તેથી ત્યાંનાં ઘણાંખરાં નાનાંમોટાં ઘરોને લાલ રંગથી જ રંગાવી દે છે. ધોળો રંગ ચડાવ્યો હોય તો બેના ઉપર લાલ માટી જેવી બે બાઝી જવાનો. બેના કરતાં છડેચોક લાલ રંગ જ ચડાવી દેવો બેમાં લોકોબે ડહાપણ જોયું. પણ બેંગલૂર વિશે મારે બેક સ્વતંત્ર લેખ જ લખવો છે, બેટલે અહીં અટકી જાઉં છું. **દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર**

દુનિયામાં દુઃખીમાં દુઃખી આદમી તે જ છે જે પોતાને દુઃખી માની બે છે.

જીવી જાણનારા

'જન-પશુ-જગના [૧] હલ્યાફયમ્ ૫૨' અંત લોભી જનારા મરજીવાઓની પરિચયમાળા

હિદેયો નોગૂચી

એના નાનો છોકરો ગાપરીમાં રોતો હતો ત્યાં એકદમ માતા ડાંગરના ખેતરમાંથી દોડતી આવી. જુએ છે તો એકે ચૂલામાં ડાબો હાથ નાખ્યો છે, અને એની આંગળીઓ દાઝી ગઈ છે. એકબીજા દિવસ ને એકબીજી રાત વચ્ચે માએ પુત્રના ખાટલા આગળ અખંડ જાગરણ કર્યું.

નોગૂચી મોટો થયો. પણ હાથમાં ખોડ રહી ગઈ. એનો બાપ કેરી હતો, અને એનાં ઢોરાં ચારવા સારુ દીકરાને કાયમ પરિશ્રમ કરવો પડતો. નીશાળે જવા તે પહેલાં છોકરો વેચવા સારુ માછલાં પકડતો, અને નીશાળેથી આવીને રોજ ચાર દિવસમાં પાંચ માઈલ જેટલે દૂર બાર ઊપાડી જઈને વેતરું કરતો. રાતે તે એક સ્નાનઘરમાં દેવતા સોંપારતો, એના કાંઈ પૈસા એને નહોતા મળતા, પણ દેવતાના પ્રકાશમાં એ ચોપડી વાંચતો, કારણ ઘેર દીવો કે દેવતા કાંઈ મળે નહિ.

એક દિવસ એક ડાક્ટરે રિદેયોનો ખોડવાળો હાથ જોયો, ને એના ઉપર ઉપચાર કરવા માંડ્યા, તેથી આંગળીઓનાં ટૂંઠાં નોખાં પડ્યાં, અને દાઝેલી માંસપેશીથી હાથ અકડાયેલો રહેતો તે મુક્ત થયો. ડાક્ટરના હાથની કુશળતા જોઈને છોકરો મુગ્ધ થયો ને એ મોટો ડાક્ટર થાઉં'.

નોગૂચી શહેરમાં ગયો, અને દવાખાનાને દ્વારે જોઉં છે ચોપડીમાં જોયેલું વાંચ્યું કે નૅપોલિયન પોતાના હાથને ખરોબો વળવા સારુ રાત્રે ગરમ પ્રકાશ જ ઊપયોગ. એટલે એણે પણ ઓછી પ્રેમ કરવાનો તથા ગાનભેગાંનનો વધુ સમય આપવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એક દોકડા વિના નોગૂચી દોકિયો ગયો ને વિચાર કર્યો કે શિક્ષા જેમાંને હું મારો નિર્વાહ કરીશ. દોકિયામાં એને કામ મળી ગયું, તેમાં એને એક-ઓરડી તથા બે વેનનો માસિક પગાર મળ્યાં. દિવસના ચૌદ-પંદર કલાક અભ્યાસ કરીને એ ડાક્ટરની પરીક્ષામાં ઉતીર્ણ થયો.

હવે એણે પરદેશ અભ્યાસ કરવાનો વિચાર કર્યો. મિત્રોએ એને અમેરિકાની દિશા બતાવી દીધી, અને એ પેન્સિલ્વેનિયાના વિદ્યાપીઠમાં બાકીનાં મૂકત પૈસા લિને આવ્યો. પ્રયોગશાળામાં સર્પના વિષનો અભ્યાસ કરવાનું કામ એને મળી ગયું, અને એ અભ્યાસમાં મગ્ન થઈ ગયો.

અમેરિકા આવ્યા પછી અગિયાર મહીને આ ચોવીસ વર્ષના જાપાનીએ આંતરાષ્ટ્રીય ઉપયોગની રાષ્ટ્રીય વિજ્ઞાનસભા (નૅશનલ અકેડેમી ઑફ સાયંસ) સમક્ષ સર્પોનાં ઝેર વિષે વિદ્વત્તાપૂર્ણ વ્યાખ્યાન આપ્યું.

પહેલે વર્ષે નોગૂચીને મૂસોમિન કર્યાના માસિક ૨૫ ડૉલર ત્રીજે વર્ષે ૬૫ તથા ચોથે વર્ષે ૫૦ ડૉલર મળ્યા. ચોથે વર્ષે એને ૨,૦૦૦ ડૉલરની રૉકફેલર-સ્કૉલરશિપ મળી, તે સાથે એ વરસમાં વિશેષ અભ્યાસ કરવાં કર્યું શક્યો.

ત્યાંથી અમેરિકા પાછા આવીને એ જન્તુવિદ્યાની પ્રયોગશાળામાં ગૂંથાઈ ગયો, અને દવાઓ, આંખનાં બીજ, ચામડીનો પક્ષાઘાત આદિ રોગોને દૂર કરવાનાં સાધનની શોધમાં પડ્યો. એના સહકારીઓ એને આ પ્રવૃત્તિમાં પુષ્કળ કરતા. એ રાતે બેત્રણ કલાક જ ઊંઘતો. હાથમાં ચોપડી રાખીને ખુરશીમાં જ એ ભોર આવે ઝોકાં ખાતો, અને બેત્રણ વિસામો ખાઈને પાછો કામે લાગતો. આમ અથાક પરિશ્રમ કરીને આ વિજ્ઞાનીએ

કર્મને ગુપ્ત વાતોનું જ્ઞાન મેળવ્યું, અને તેનું પેટંટ લીધા વિના કે તેને સારે ભારી પાઈ પણ લીધા વિના એણે પોતાની શોધો માનવજાતિને ચરણે ધરી.

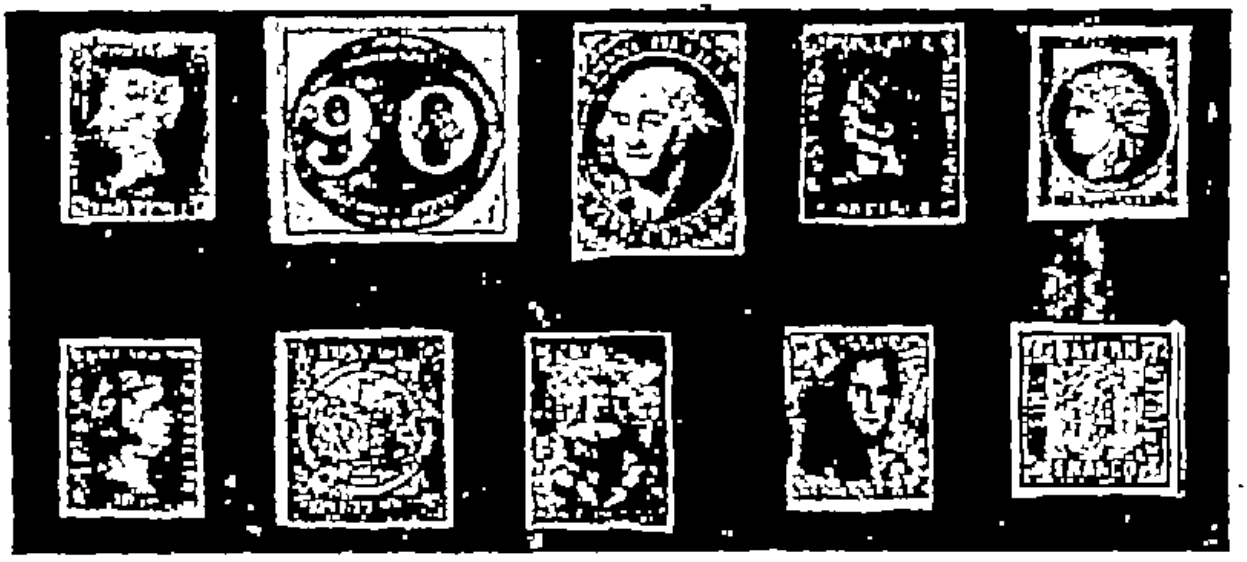
રોમપરાજયના એના કામથી નોબૂચીએ ખ્યાતિ મેળવી, ને વતનના અનેક દેશોમાં એને બહુમાન મળ્યું. પણ કામના દબાણને લીધે એનું હૃદય નબળું પડ્યું, ને એને ધ્રુજારી જેવી પડી. પંદર વર્ષના વિદેશવાસ પછી એ જપાન પાછો ગયો, ત્યાં દેશના બહાદુર વિજ્ઞાનીઓમાંના એક દાક્તર એનો સત્કાર થયો. ત્યાં એના દુઃખી દીકરાના આરોગ્યને સારૂ એની માએ વર્ષો પહેલાં પ્રાર્થના કરી હતી, તે વર્ષોજૂદ મન્દિરઝાડોની છાયામાં એ પાછો આવી પ્રેમાને ભેટ્યો.

નવા ઉત્સાહ સાથે ડૉ. નોબૂચી પીળા તાવ વિરુદ્ધ જંગ ચલાવવા અમેરિકા આવ્યો, અને જ્યાં જ્યાં એ તાવની આધુ વર્તે ત્યાં ત્યાં તે ફર્યો. એક્વાડોર, મેક્સિકો. પેરુ તથા આફ્રિકાનો એણે આમ પ્રવાસ કર્યો.

નોબૂચીના એક સાથી ડૉ. સ્ટોક્સ પીળા તાવનું અવલોકન કરવા આફ્રિકા ગયા હતા, ત્યાં તે જોતો પોતે અભ્યાસ કરતા હતા તે રોગચીજનો ભોગ થઈને મરણ પામ્યા. 'બેરનાં ઝાડવાં' વીણી આવવા નોબૂચી તૈયાર થયો. મિત્રોએ કહ્યું, 'તમારી એકાવન વર્ષની અવસ્થા છે, તમારૂં હૃદય વિકારી છે, તમારૂં શરીર રોગાક્રાન્ત છે.' પણ નોબૂચીએ એ વાતો હસી કાઢી, અને કહ્યું, 'ડૉ. સ્ટોક્સને મેં મોકલ્યા, ને એ મરી ગયા. મારે ગયે જ છૂટકો છે. ત્યાં કાં મારું કામ સિદ્ધ થાય ને કાં મારો દેહ પડે.'

ડૉ. નોબૂચી આફ્રિકા પહોંચ્યા પછી થોડા સમયમાં જ વીરગતિને પામ્યો. પીળા તાવને જીતવા મથતાં નેતે તાવ લાગુ પડ્યો હતો. પણ આ પહેલાં એ તાવનાં રહસ્યોનાં મારફ રહસ્ય એણે જાણી લીધાં હતાં. ધન્ય છે વિજ્ઞાનવીર નોબૂચીને. ર. ભા.

(આર. એમ. બાર્ટલેટના ઉપરથી)

ટપાલની પહેલી ટિકીટો

'કુમાર'ના ૧૬૧મા અંકમાં ટિકીટનો ઇતિહાસ અને આ વર્ષે (૧૯૪૦માં) ઇંગ્લાનારી તેની શતાબ્દીની વિગતો વર્ણવી હતી. એ મહોત્સવને અંગે જુની ટિકીટો પર પાછો દોરો પડ્યો છે ને તેમાં વિ ટિકીટોનો બનાવટ થવા પણ પહેલા જ દાયકામાં બહાર પડેલી ટિકીટોના આવા તો ખૂબ ઊંચા બદલા ઉપજે છે. પરંતુ આપણને એની નિરાંત ના હોઇ, ટિકીટોની એ પહેલી પેઢીની ઐતિહાસિક માત્ર સાથી થઈએ.

ઈ. ૧૮૪૦માં મેકલિનને 'પેની બ્લૅક' બહાર પાડ્યા પછી એને અનુકરણે પહેલી જ એ પદ્ધતિ આફ્રિકે અમલ-ત્યાર કરી અને ૧૮૪૩ના સુધારાની રૂએ એની વિખ્યાત 'Bull's eye' ટિકીટ બહાર પડી. પુનાહરદાસ્ટમ્પ ૧૮૪૭માં એ પદ્ધતિ અમલમાં કરી. એના ચાર્ટ્રપ્રેમી સંગ્રાહકો આજે એની પહેલી ટિકીટોના બધા ખૂણ ગ્રહ્યા ઓળખી ગયા છે. ત્યાર બાદ ૧૮૪૩માં બેલ્જિયમની ૧ અને ૨ પેન્સની 'Post Paid' છપાયની પ્રખ્યાત ટિકીટો બહાર પડી અને એ પછી તો સ્વિટ્ઝરલેન્ડ, સ્પેન, ડાન્સ, જર્મની, ઑસ્ટ્રેલિયા વગેરે અનેક દેશોએ એનો પુરસ્કાર કર્યો. પહેલા દાયકાની એ સઘળી પુરસ્કૃત ટિકીટો આ ઉપર આપી છે.

અવાજની પારાશીશી

માણસની જિંદગીમાં એવી એક પળ નથી વીતતી કે જ્યારે તેના કાન એક યા બીજા પ્રકારના અવાજને અનુભવ કરતા ન હોય. અને આપણાં શરીરોની રચના તો એવા વિચિત્રવિચિત્ર અવાજોથી ભરેલી હોય છે કે એ ગાત્ર આપણા કામમાં જ કરતાકરતી નીવડે છે એમ નહિ, પણ આપણી તંદુરસ્તીને પણ હાનિ પહોંચાડે છે.

પાણીનાં પવરો નાખીએ ને તેના તરંગો વર્તુલાકારે ફેલાતા જાય એમ જ અવાજનાં આંદોલનો વિસ્તરે છે. હવામાં એ ક્ષોભ પેદા કરે છે ને એ ક્ષોભ કરતૂરની હવા સુધી પહોંચે છે. આપણા કાન સાથે એ અવાજ અથડાતાં તેનાં નાજુક આંદોલ અંગો એના દબાણનો પૂર્ણ અનુભવ કરી એ અવાજના આસબૂત અને તીવ્રતાની મજબૂતને જાણે કરે છે. આ આંદોલનો સેકન્ડના સરેરાશ ૧૧૦૦ ફૂટ જેટલા વિસ્તરે છે.

આજની આપણી સંસ્કૃતિ અવાજનો કેટલો બોજો આપણા કાન પર નાખે છે એ તો દેખીતી વસ્તુ છે. રેડીઓ, ઑટોમોબાઈલ, સ્ટીમ એન્જિન, ટ્રામ્વે કાર, રેફ્રીજરેટર, ટાઈપ રાઈટર, સાંચાકામ—અનંત મુક્તિ એ રીતે હવા બધા એક માત્ર નીરવ ક્ષોભ કાંઈ જણી શકાય તો બીજાઓના દીવાની. એટલે જ આજે શહેરી બોંબાટે વિજ્ઞાનીઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. માણસને એની અસ્વસ્થ અવસ્થા બચાવવા એ કટિબદ્ધ થયા છે.

બોંબાટની સામાન્ય વ્યાખ્યા આપણે એવી કરીએ છીએ કે જે અવાજ આપણને ન ગમે તેનું નામ બોંબાટ. પણ એ બરોબર નથી. દાખલા તરીકે તમારી આંખમાં ઊંઘ ઘેરાતી હોય અને એ જ વખતે તમારો પડોશી રેડિયો પર કોઈ 'ક્લીન' સંભળાતો હોય અને તમે ચીડાતા પડખા ઘો. એથી કંઈ રેડિયો એ બોંબાટ ન કરેવાય. એટલે એવા અવાજોની તુલના અને વર્ગીકરણ કરીને એના માપ માટે 'ડેસિબેલ' એવા વિચિત્ર નામનો એક એકમ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. આજે એ બધે આપણને વિચિત્ર લાગે, પરંતુ જેમ આજે આપણે 'આટલી ડિગ્રીએ દવા પડોંચી છે' એમ બોલતાં વાતાવરણનો સાદૃશિક ખ્યાલ આપણને આવી જાય છે, એવી જ રીતે ભવિષ્યમાં 'આટલા ડેસી બેલ અવાજ થાય છે' એવાંવાક્યો આપણા જીવનમાં સહજ બની જશે.

ડેસિબેલ એટલે 'બેલ'નો દશાંશ...એ 'બેલ' શબ્દ ટેલીફોનના શોધક ગ્રેહામ બેલના નામ પરથી ઇજનેરોએ અવાજના એક એકમ માટે બોલ્યો છે. ટેલીફોનમાં એ એકમ વડે અવાજની અમુક બોલસ વધઘટ અથવા વીજળીક તીવ્રતા દર્શાવાય છે, આજે સ્વરવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં, આપણા કાનને સંવેદ્ય એવા અસ્પષ્ટમાંઅસ્પષ્ટઅવાજ સાથે કોઈ બોલસ અવાજનું પ્રમાણ એ દર્શાવે છે. આ રીતે, સરખી ખારે જેમ ફારનહીટની 'ડિગ્રી' (અંશ) સૂચક છે તે જ રીતે અવાજ માપવા માટે 'ડેસિબેલ' સૂચક બને છે.

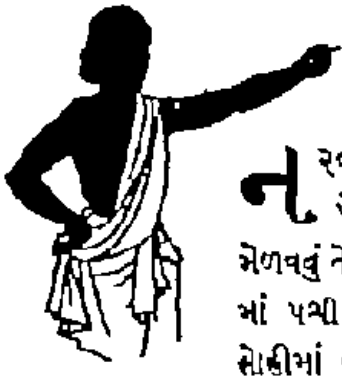
જેમ આપણે ૯૯-૪૯ બોનાઅંશોની સ્વસ્થતા રાખી છે તે જ રીતે ડેસિબેલની

સ્વરશક્તિના એકમ	ડેસિબેલ	સ્વરજનક
૧	૦	નિઃસ્તબ્ધ શાંતિ
૧૦	૧૦	હૃદયનું સ્પંદન
૧૦૦	૨૦	જમીન નીચેના વૉર્ડ
૧,૦૦૦	૩૦	શાંત ખેતર
૧૦,૦૦૦	૪૦	સરેરાશ ઘર
૧,૦૦,૦૦૦	૫૦	સરેરાશ શાંત ઑફિસ
૧૦,૦૦,૦૦૦	૬૦	સરેરાશ જનરલ ઑફિસ
૧,૦૦,૦૦,૦૦૦	૭૦	સરેરાશ રહેણાંકવિસ્તાર ઑફિસ
૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦	૮૦	મશીન રૂમ
૧,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦	૯૦	મોટરનું સરેરાશ ભૂંગળું
૧૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦	૧૦૦	સબવે કાર
૧,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦	૧૧૦	વિમાનની ઍન્જિન
૧૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦	૧૨૦	તોપનો ધડાકો
૧,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦	૧૩૦	મર્યાદારૂપ અવાજની રીમા

સંજ્ઞતા રથાપવાનો પણ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, અને ભવિષ્યમાં દવાની માફક 'અવાજની પારા-શીશી' (Noise Thermometer) મેળવવા પણ આપણે ભાગ્યશાળી થઈએ તો નવાઈ નહિ. વળી હવે તો એવા અવાજ-ભક્ષી (sound-absorbing) પડદાઓ પણ તૈયાર થવા માંડયા છે કે જેના પર અથડાતાં ૮૫ ટકા જેટલો અવાજ તો નિર્જીવ બની જાય છે. આ હ્રાસ રાહત આપનાર નીવડશે.

મોટા વખત પર કેટલાક ટાઈપિસ્ટ પર અખતરા કરતાં જણાયું હતું કે ઘોંઘાટ-ભર્યા વાતાવરણમાં એમની શક્તિ ૧૬ ટકા જેટલી વધુ વ્યય પામે છે અને છતાં અડપમાં ૪ ટકાનો ઘટાડો રહે છે. શારીરિક અને ધંધા-દારી બંને દૃષ્ટિએ આ વ્યય અસહ્ય કહેવાય. આ દુષ્પરિણામ સામેની સજ્જતાનું રૂડું ઉદાહરણ તો એ છે કે અમેરિકાની વેસ્ટર્ન ઈલેક્ટ્રિક કંપનીએ પોતાનો ટેલીફોન ફ્રમ બિલકુલ ખામોશ બનાવીદેતાં મોટેથી અડપવામાં થતી ભૂલો ૪૨ ટકા ઘટી ગઈ હતી ને કંપનીને ૩૦ ટકા ગ્રાહકો વધારાનો નફો થયો હતો!

અવાજના આટલા જ્ઞાન પછી એની મંદતા ને તીવ્રતા આંકતું સામેના પાના ઉપર આપેલું ઉપયોગી કોષ્ટક પણ સમજી લેવું બોજા બનશે.

પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા

નરવા રહેવા માટે જે સૌથી જરૂરી બાબત હોય તો તે, ખોરાકના પોષક તત્ત્વનું અને એના પાચનનું જ્ઞાન મેળવવું તે. આપણો ખોરાક સામાન્યતઃ બારમી સોળ કલાકમાં પચી જાય છે અને એનું રાસાયણિક પૃથક્કરણ થઈ તે લોહીમાં ભળી જાય છે. પરંતુ પચ્યા ઉપરાંત પણ ખોરાકનો કેટલોક જથ્થો શરીરમાં એવો રહે છે જેને પચાવવા શરીરની સઘળી ગરમી અશક્ત નીવડે છે. એ વધેલો ભાગ લોહ, તાંબું, ગંધક, ચૂનો વગેરે જુદાંજુદાં બાવીસેક તત્ત્વો ધરાવે છે. એ ખનિજ તત્ત્વોને આપણે ક્ષારમય અને ક્ષારગમ એમ બે વિભાગોમાં વહેંચી શકીએ. આ નીચે આપેલા બેઠકમાં તે બતાવ્યાં છે.

ખોરાક જઠરમાં પડીંચ્યા પછી એનું રાસાયણિક પૃથક્કરણ થઈને, તેમાંના કાર્બોહાઈડ્રેટ્સ શરીરની ગરમી જાળવવાના કામમાં લાગી જાય છે, પ્રોટીનમાંનાં તત્ત્વો શરીરની વૃદ્ધિ અને પુનર્રચનાના કામમાં લાગી જાય છે, જ્યારે ક્ષાર કે ક્ષાર-ભાજ્યમાંના વીટામિન (પ્રાણ્યક તત્ત્વો) રોગના પ્રતિકારમાં લાગી જાય છે. કોષ્ટક નં. ૨ તથા ૩માં આપણા રક્તકોષો તથા રક્તજલ (સીરમ)માં રહેલાં તત્ત્વોનું રાસાયણિક પૃથક્કરણ આપ્યું છે. પહેલા નંબરના કોષ્ટક સાથે એ સરખાવી જોવાથી માલૂમ પડશે કે આપણા અવશેષોમાંથી એકલું ક્લોરિન જ રક્તજલ કે રક્તકોષોના બંધારણમાં કાયમ લાગે છે, જ્યારે ક્ષારમય અવશેષોમાંથી આઠ.

આપણા જીવન અને આરોગ્ય માટે જરૂરી ક્ષારમયતા આપણા લોહીમાં રહેલી જ હોય છે. એ ક્ષારમયતા ઘટીને અમ્લતા વધે એટલે તબિયત બેબાકળી બને છે. જોકે આપણા શરીરની રચના એવી સુંદર છે કે એ બધા દાખલાઓ આપો-આપ નકામા બનાવી દે છે. પણ એમ નકામા બનાવવા જેટલી શરીરની શક્તિ જ્યારે ન હોય ત્યારે અમ્લતા જોર કરી જાય છે ને તેને પરિણામે અરુચિ, અનિદ્રા,

આપણા શરીરમાં રહેલાં અનિજતત્ત્વો

આમ્લમય	ક્ષારમય
ક્લોરાઈડ્સ	પોટાશિયમ
ગંધક	સોડિયમ
સિલિકૉન	મૅગ્નેશિયમ
ક્લોરિન	મૅગ્નેશિયમ
ફ્લુઓરિન	લોહ
આયોડિન	ઍલ્યુમીનિયમ
ફોસ્ફરસ	તાંબું
બ્રોમાઈન	લીથિયમ
	જસત
	નિકલ

રક્તકોષનું રાસાયણિક પૃથક્કરણ

પોટાશિયમ ક્લોરાઈડ	૦.૧૮
સોડિયમ ક્લોરાઈડ	અંશતઃ
પોટાશિયમ ફૉસ્ફેટ	૨.૪૪
સોડિયમ ફૉસ્ફેટ	૦.૧૩
કૅલ્શિયમ ફૉસ્ફેટ	૦.૦૨
મૅગ્નેશિયમ ફૉસ્ફેટ	૦.૦૧
આયર્ન ઑક્સાઈડ	૦.૪૩
પોટાશિયમ સલ્ફેટ	૦.૧૩

રક્તજલનું પૃથક્કરણ

પોટાશિયમ ઑક્સાઈડ	૦.૩૮૭
સોડિયમ ઑક્સાઈડ	૪૨૬૦
ક્લોરિન	૩.૫૧૫
કૅલ્શિયમ ઑક્સાઈડ	૦.૧૫૫
મૅગ્નેશિયમ ઑક્સાઈડ	૦.૧૦૧

કળતર, માથાનો દુખાવો, નબ્જ ગાયબ, આંખમાં ઝાંખપ, હરસનો ને કાળજાનો દુખાવો, ખાટા ઓડકાર, પેશીનું વધુપડતું દબાણ તથા રક્તસિરાઓના રોગો જન્માવે છે.

આ ઉપરથી માલૂમ પડી આવશે કે તબિયત બગડવાનું સામાન્ય કારણ આપણા ખોરાકમાં વધુપડતી અમ્લતામાં રહેલું હોય છે. એને કારણે ખોરાકમાં દૂધ, દાળ ને લીંબુ શાકભાજીને સ્થાન આપી એ કારણ સહેલાઈથી નિવારી શકાય. આપણા શરીરને અમ્લતા કરતાં ક્ષારોની ચારગણી જરૂર હોય છે એ ન ભૂલતા.

આપણા શરીરને પાણીની કેટલી જરૂર રહે છે એ કોઈને વધુ સમજાવવાની જરૂર ન હોય. શરીરમાં પાણીનું પ્રમાણ પ્રત્યેક્ષ સ્વાસ્થ્ય માટે અનિવાર્ય વસ્તુ છે. શરીર જુદી રીતે એ મેળવે છે: (૧) પ્રવાહી પદાર્થો—એટલેકે શુદ્ધ પાણી તથા દૂધ, ચા, કૉફી વગેરે જેવાં પીણાં મારફત, (૨) ફળ, શાકભાજી વગેરે જેવા જલપ્રધાન ખોરાકો મારફત, (૩) ખોરાકનાપચનપ્રક્રિયામારફત.

એ બધું પાણી શરીરમાં કાયમ રહેતું નથી. આપણી ચામડીનાં છિદ્રો મારફત, ફેફસાં દ્વારા અને આપણા દરેક ઉચ્છ્વાસ મારફત શરીરની એ નિકાસ બહાર નીકળ્યા જ કરે છે. ગરમીના દિવસોમાં તો એ નિકાસનું પ્રમાણ વધી જાય છે. વધુ પરસેવાને લીધે જેની વધુ નિકાસ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ એ પરસેવા દ્વારા શરીરમાંના ક્ષારોનો પણ નીકળી જાય છે, એટલા માટે જ ઉનાળામાં અમથી પણ નાખેલા પાણીનો એકાદ ગ્લાસ અવારનવાર પીતા રહેવું જરૂરી છે.

સંસારનાં શહેરો

એમાંનું કંઈકાંઈક જાતો ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વેપાર ને વિલાસને અનુલક્ષી ઉપયોગી

૭—બર્લિન

જર્મનીના આ પાટનગરનું નામ ન જાણતો કોઈ જેવો શિક્ષિત માણસ આજે જગતમાં મળવો મુશ્કેલ છે. જ્યાં એ મહાન જર્મન સામ્રાજ્ય ૧૯૧૮ સુધી તો આપણા અમદાવાદ જેવા રજપૂતાના જેમ નાનીનાની રાજધાનીમાં વહેંચાયેલું હતું પ્રુશિયાના બાહુબલ થકી પ્રુશિયાએ એ સૌમાં એને સામ્રાજ્ય રૂપે નવનિર્માણ કર્યું.

પોતાની પીઠ પર જ સબળ ને ભાવી ભવ્યતાના ઇતિહાસ ધરાવતા યુરોપને હંફાવી રહ્યા હતા ત્યારે મધ્ય યુરોપની આ વસાહતી ભૂમિ—ઑસ્ટ્રેલિયાની, ફ્રેંચ્સ્ય, કેનેડા, ચંદ્રાણ, ફ્રેંચ, ફીલિપાઇન વગેરે—એ કેવળ સાધનો, કે સંસાધન આજે રશિયા, ચિકુબ્રાનિયા, કમાનિયા, સ્વિટ્ઝર્લેંડ, સ્પેન્સ, સ્કેન્ડેનુર્ન, નેધરલેન્ડ્સ, નેધરલેંડ્સ ને ડેનમાર્ક સુધી વિસ્તર સાધતા જર્મનના સામ્રાજ્યમાં પરિણમ્યું છે.

જર્મની જેમ જ તેના પાટનગર બર્લિનનો ઇતિહાસ પણ પુરાતન નથી. યુરોપનાં તમામ પાટનગરોમાં એ અર્વાચીન છે. ઈ. ૧૨૮૮ સુધી તો એ રમીને હતું અત્યારનું બાજુ આજીબાજુનું નાનું ગામડું હતું. પણ પછી મહાન ફ્રેડરિક પ્રુશિયન મહાસામ્રાજ્યના જન્મ બાદ તેને વિકસાવ્યું; તે બેર્લો સુધી કે તેના જમાનાસુધી તો તે રમી નહીના સામે કરી ખડોયેલું રોટ શાહની વસતિનું બાજો શહેર બની ગયું હતું.

ત્યાર બાદ ક્રમશોત્તર તેનો વિકાસ થતો ગયો. ઈ. ૧૯૩૩માં નવરચિત જર્મન સામ્રાજ્યની રાજધાની બન્યા પછી એની આબાદી બેવડી તો થઈ છે કદાચ અને પારીસ પછી આજના યુરોપમાં તે બીજા નંબરનું શહેર ગણાય છે. નેપોલિયને ઈ. ૧૮૦૬માં સ્થાપેલી તેની યુનિવર્સિટી યુરોપની અગ્રગણ્ય વિદ્યાપીઠ છે. સિદ્ધાન્તી અને ઇતિહાસિક અગત્યની ઈમારતોથી અંકિત Unter den Linden લિંડનનું કેન્દ્ર બર્લિન છે.

બર્લિનથી સ્ટેટોએ બાદબાકી આવેલું, કુદરત ને માનવીઓથી બેવડું ચૌદમોંમ જર્મનોનું માનીતું વિદ્યાધામ છે. ત્યાંનાં સૌન્દર્ય મોસી ઓસ્તાની કેનપ્રતિબિમ્બો પણ મનોહારી છે.

કરિયાની સપાટીથી ૧૧૭૬ ફૂટના આવેલા બર્લિનની સ્થાનિક વસતિ તેની પશ્ચિમે અને પૌત્તર ભાગે જ છે. વાણિજ્ય ઉપરાંત વેપારિક, સૈનિક તથા શિક્ષણવિષયક સંસ્થાઓ આવેલી છે. કારે બધાં મકાનોની ઊંચાઈ, ઇંટોને બદલે પથ્થરનાં તથા પથરે અને અગિયારમાં રંગ, ધાતુઓ, કિનેશ્વર વગેરેનાં કારખાનાં આવેલાં છે. અત્યારે દક્ષિણે રેલવે ચાલે.

આ મહિનો (જાન્યુઆરી) ઇતિહાસમાં

તા. ૧ દિલ્હીમાં ગદ્દાર દરબાર ભરીને રાજા વિક્રમોરિયાએ પોતાને હિંદની સામ્રાજ્ઞી જાહેર કરી (૧૮૭૭) ** નૉર્વેની રાજધાની ક્રિશ્ચિયાનાનું નામ બદલી 'ઑસ્લો' રાજધામાં આવ્યું (૧૮૨૫)

તા. ૨ જસવંતરાવ હોળકર ભરતપુરના કિલ્લામાં જાતમર્દ લડી રહ્યો હતો તેને પોતાને સોંપી દેવાનું જનરલે કહ્યું. પણ સ્વાભિમાની આદ રાજા રણજીતસિંહે તેમ કરવાની ના પાડતાં જનરલ લેઇકે તેમની ઊપરી સેના સહિત ભરતપુર પહોંચ્યો (૧૮૦૫)

તા. ૩ મહાસભાના આદેશને માન આપી સેંકડો સત્યાગ્રહીઓએ ધારાસભામાંથી રાજીનામાં આપ્યાં (૧૯૩૦) ** સુધીંદ્રે રેસને હરાવીને પ્રધાનપ્રધાન ફનાવવા પંચ વાર્પિંગ પોલ્ના જાહેરાત કરી (૧૯૩૪)

તા. ૮ પ્રાગૈતિહાસિક વિજ્ઞાનનાપિતા મેરિલીએ મેરિલીનું અવસાન (૧૯૪૨) તા. ૧૭ જેન્જમિન ફ્રાન્કલિનનો જન્મ (૧૭૦૧) ** સાપુરજી સકલાતવાલાનું અવસાન (૧૯૩૬)

તા. ૧૦ પોર્ટુગીઝો ને અંગ્રેજો વચ્ચે સંધિ થઈ જેથી પોર્ટુગીઝોનાં બધાં બંદરો અંગ્રેજ વેપારીઓ માટે ખુલ્લા બન્યા (૧૬૫૫). આથી અંગ્રેજોએ કેન્ટોનમાં મોટી નાખી ને પહેલી પહેલી જ મરીની સીધી નિકાસ શરૂ કરી.

તા. ૧૧ રશિયાના જ્યોતિર્ધર સેનિનનું અવસાન (૧૯૨૪) ** મહારાણી વિક્ટોરિયાનું ૮૨ વર્ષની વયે અવસાન (૧૯૦૧)

તા. ૧૪ કલકત્તા યુનિવર્સિટીની સ્થાપના (૧૮૫૭) ** ફ્રી વેપેરા આવરિસ ફ્રી સ્ટેટનો પ્રમુખ ચુંટાયો (૧૮૮૩)

તા. ૧૫ સોવિયેટ સામેનું મિત્રરાજ્યોનું હસ્તક્ષેપાણું બન્યું (૧૯૧૯) તા. ૧૬ હાન્સના બહાન સમાજ સુધારકનું બે હાથ ચાપેલ મુસ્લિમે અવસાન (૮૧૪) ** કેટાલન હિંદના વાઇસરોયનો ચાન્સેલર બન્યો (૧૮૩૩)

આ ગાલની વિસ્મૃતિ

અનુકરણ ટેન્ડર ત્રિવાણી

'આચાર્ય ત્રિવાણી' તરીકે ઓળખાતા ક્ષેત્રસંન્યાસ ગુજરાતીના હિમમાં મર કરી ગયેલા એ મહાનુભાવ જન્મે ઝિમી ને સાહિત્યત્રિવેણીના કુળમાં જન્મ પામેલા. મુંબાઈની એલિસ્ટન કૉલેજે એમને જે કમકા ગિરોની ભેટ ધરેલીઃ એ બે મિત્રો તે બીજા કૉલેજના તેજસ્વી તંત્રી સૈયદ અબુલહાદ ઐદરૂસ ને બીજા ચાંપીછના અંતેવાસી મહાદેવભાઈ દેસાઈ એ કૉલેજમાંથી એમ.એની ડિગ્રિ મેળવ્યા બાદ વરસમાં જ આઇ.સી.એસ. થવા કપરખા ને ઑક્સફર્ડની સારસાપીઠમાં જોડાવા, પરંતુ એ જ વખતે લાલા દરદયાલને જોવા રવાગજ કુમ્ભ ચમાંનો સુયોગ મળ્યો જેવો એમને હસન સુહરાવર્દી જેવા વતનિયતના દરફેલ્લાર કવિ ને નાટકકારનો સુયોગ મળતાં એમણે એ સરકારી જવરદાગમાંથી પોતાની જતને છોડાવી લીધી.

દેશ આખીને ખલાવાવાની ખોર સેન્ટ્રલ કૉલેજમાં અધ્યાપકપદ સંભાળ્યા બાદ બિકાનેરના મહારાજાના વકરવમંત્રીનું પદ એમણે સંભાળ્યું. ત્યાંથી છેક વખત અજમેરની મેયો કૉલેજમાં રહ્યા. તે પછી ઈ. ૧૯૧૮માં દિલ્હીની રામજસ કૉલેજનું આચાર્યપદ એનાયત કરવામાં આવ્યું ને એ કૉલેજને એમણે જે મૂકી ચાકરી આપી તે એમની કુનેહની ચવાહ બની. ઈ. ૧૯૨૦ની સાલ હિંદના પ્રશ્ન જનોના જીવનપદ્ધતિની સાલ છે. મહાત્માજીના જૂજલે આપાર્ય ત્રિવાણીજીએ પણ જીવનપદ્ધતિ અનુસરવા ને રવામી મહાનંદજીની પ્રેરણાથી ગુજરાતમાં આવી રહ્યા. ગાંધીજીએ વસ્ત એમને ગુજરાત વિદ્યાપીઠના આચાર્યપદેથી દીધા. રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો સંદેશવાહી ને રાષ્ટ્રીયતાનો જોમકારી એવો આશ્રમ ગાંધીજીએ દીધે જ ગુજરાતને સુલભ બન્યો. આચાર્ય એ અરસામાં ગુજરાતભરમાં પ્રગતિપ્રગતિને વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાપીઠમાં જોડાવા હાકલ દેતા. અમદાવાદમાં વિદ્યાર્થીઓ સારે આદીની ફેરીઓ કરતા, બેઠક ગંજીફા સેવાશ્રમી હતા, બેઠક જ એ વિચક્ષણ ચિંતક અને રાષ્ટ્રપુરુષ હતા. 'હુ-ઑરિ'-માંના એમના લેખો બીની પ્રતીતિ છે. વિદ્યાપીઠમાં 'સોબરમતી', 'પંચતંત્ર', 'પંચામૃત' વગેરેની સ્થાપના એમને જ આભારી છે. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને અને શોધી શોધી તેમને ટેકો આપવા. મહાત્માજીના અનુગ્રહથી રાજમન્દ્રપ્રતાપના 'પ્રેમ મહા વિદ્યાલય'માં જોડાવા ઈ. ૧૯૨૧માં ગુજરાતમાંથી ગુરુદક્ષિણા માં મળેલું ૧.૨૬૦૦) નું દાન એમણે નવસારી વનિજનજાગરણને આપી દીધું હતું.

મધુર વક્તા, મિતભાષી મિત્ર, પ્રેમાળ પતિ ને પારદર્શક ચિંતક આચાર્ય ત્રિવાણીએ જીવનની આદે તેવા વિષમતાઓ પ્રત્યે કદી અસંતોષ નહોતો બતાવ્યો. અમેરિકન ચિંતક એમર્સનના એ આશરે જીવનની મુકબાણી હાથ કરી હતી. એ બાણી વડે અનેકોનાં જીવનદ્વાર એગલે જોડી આપ્યાં હતાં ને ગુજરાતની અંધાન આશ્રમ તો એમની સદાની આશંક બની રહી.

ઈ. ૧૯૪૫ના જાન્યુઆરીની ૧૪મીએ ૪૬ વર્ષની વયે એ વિદ્વાન વર ચિરશાંતિમાં પોઢી ગયો, પણ એની પ્રવૃત્તિના પડઘા હજુ ગુજરાતમાં સંભળાય છે.

દેવોનું કાવ્ય

હિંદી માસિક 'ગ્રહોદય'માં આપની ધ્રુવયાત્રાની આમંત્રણપત્રિકા ગયે વર્ષે (૧૯૭૫ના અંકમાં) 'કુમાર'માં રજૂ કરી; પરંતુ હિંદીમાં જ ત્યાર પછી એ માસિકને મરણતોલ અકસ્માત થયો, અને માસેમાસના ગ્રાહકોનો અમે આપવા ધારેલો ક્રમ પણ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયો. માંદામાંથી બીનીને આંખમાં સ્વસ્થ થયા પછી હરી ધ્રુવયાત્રાદેવને એ હિંદીમાં પાછી રજૂ કરી છે; બેચાર આપ્તજનોથી, આપણા રજી થયેલા એ દામાજીએ તેની સાથે સમત્વ કરીને તે રજૂ કરી રહ્યા છીએ; અને દર મહિને નિયમિત તે આપવાનો સંકલ્પ કર્યો છે.

ધ્રુવનો તારો અમે ત્યાંથી જુઓ, તે ઉત્તર બાજુએ એક જ જગ્યાએ સ્થિર અને અચલ જેવો દેખાય છે. આપણે જે સ્થળે દોઢીએ તે સ્થળના જે અક્ષાંશ દોય તેટલી જ ક્ષિતિજથી ઊંચે એ નજરે પડે છે. હિંદુસ્તાનના અક્ષાંશ ૮ અને ૩૬ વચ્ચે છે એટલાપરથી જો જોવામાં આવે તો ધ્રુવનો તારો હમેશાં ક્ષિતિજ ઉપર જ જણાશે; અને જેમજેમ આપણે ઉત્તર તરફ આગળ વધીશું તેમતેમ તે ઊંચે આવતો જણાશે.

હવે આપણે એક છત્રી લઈએ અને તેને ધ્રુવમાળા જેવી રીતે પકડીએ કે તેની દાંડીનો છેડો બરાબર ધ્રુવની સીધી લીટીમાં દોય. પછી તેને ધીરેધીરે પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ ફેરવીએ તો આકાશની ગતિ સારીરીતે આપણા સમજવામાં આવશે. છત્રી જો ૧૨ કલાકની રાખે તો તો બે ચક્રીઓ વચ્ચેનું જે ગતિનું અંતર બે કલાકે જેટલું, એ માપ પણ હાથ આવી જશે. ૨૪ કલાકમાં આખું આકાશ એક પરિક્રમા પૂરી કરે છે. હવે જો આપણે આ છત્રીને ઉત્તર ગોળાર્ધ માનીએ અને ૨૪ કલાકમાં તેની પરિક્રમા પૂરી કરીએ તો બરાબર આપણા આકાશનું અનુકરણ થશે; અને વધુમાં જો છત્રીમાં અંદરની બાજુ મુખ્ય મુખ્ય તારાઓનાં સહેજ ટપકાં કરી લઈએ તો આકાશના તારાઓનો પણ આપણને ખ્યાલ આવશે. (સ્વદેશી છત્રીઓ બનાવનારાઓ જો તેના અંદરના ભાગમાં પોલ્કા રંગથી તારાઓનાં ચિત્ર બનાવી દે તો તારાપ્રેમી લોકોમાં આવી છત્રીઓની ખપત સારી થાય.)

આપણે આપણા દેશમાં સદૈવ્યાપીથી જોઈ શકીએ છીએ કે જે તારાઓ બરાબર પૂર્વમાં ઊગે છે તે આપણા માથા ઉપર આવતા નથી, પણ દક્ષિણ તરફ ઢળેલા દોય છે. ૨૧મી માર્ચે અને ૨૨મી સપ્ટેમ્બરે જ્યારે દિવસ અને રાત સમાન દોય છે અને સૂર્ય બરાબર પૂર્વમાં ઊગે છે ત્યારે અમદાવાદે આપણો પડછાયો બરાબર પગ તળે આવતો નથી, પણ ઉત્તર તરફ ઢળેલો દોય છે, બારેલીએ સૂરજ દક્ષિણ તરફ ઢળેલો દોય છે.

આકાશનું બિન્દુ જે બરાબર આપણા માથા ઉપર દોય છે તેને 'ખસ્વસ્તિક' કહે છે. માર્ચની ૨૧મી અને સપ્ટેમ્બરની ૨૨મી (આ દિવસોને 'વસન્ત સંપાત' અને 'શરદ સંપાત' કહે છે)ની આસપાસે સૂર્ય ખસ્વસ્તિકથી દક્ષિણ બાજુએ, જે સ્થળના જેટલા અક્ષાંશ દોય છે જેટલો જ ઢળેલો દોય છે.

બાકીનો બરાબર નહિ. અમે તેમને જ્યોતિષશાસ્ત્રના ચક્રબૂદ્ધમાં ઉતારવા માગતા નથી. રાત્રે અને સવારે આકાશનું જે દિવ્ય અને ભવ્ય પારિજાત વિકસેલું જણાય છે તેનો આનંદ માણવા માટે જેટલી સામગ્રીની જરૂર હતી તેટલી જ અહીં યથાસમયે અપાયા કરશે.

(૨)

રોજ અમે તે સ્થાન પર અને અમે તે પોશાકમાં દોય, પણ તે રાજા જ છે. એના રાજત્વમાં એથી કાંઈ ફરક નથી પડતો. પણ જે જ્યારે પોતાના દરબારમાં પૂરા જૈભવથી વેસે છે ત્યારે એની શોભા ઓર જ દોય છે. આ જ ન્યાય રાતના આકાશને પણ લાગુ પડે છે. આકાશની સુન્દરતા અખંડ છે. આકાશને ધ્યાનથી જોનાર કોઈ પણ માણસ રાત્રિના આકાશના ઐશ્વર્યથી મુગ્ધ રહી શકે નહિ. પણ આકાશનો વૈભવ જે આ દિવસોમાં—અથવા આ રાતોમાં—પ્રગટ થાય છે તે તો આકાશને પણ ચકિત કરવાવાળો દોય છે! વર્ષાકાળ સમાપ્ત થયો છે, આકાશે પોતાની ધોઈ ઓઢતા

છોડી દીધી છે, વાદળ પણ હવે ભૂલિયાં નથી દેખાતાં. પૂર્ણ પ્રાયશ્ચિત્ત થયાં પછી મનુષ્યનું હૃદય જેવું નિર્મળ ને પારદર્શક થઈ જાય છે તેવું આજકાલનું આકાશ છે. સંધ્યાનો વરઘોડ પૂરો થતાં જ આ નિર્મળ પ્રસન્નતા બધે છવાઈ જાય છે ને તેના પર ગુજ્જવલ તારા બેસી જાય છે.

આવા આસમાનમાં પણ મેળ માગ જેવો છે કે જ્યાં વધારેમાં વધારે તારા ભેગા થઈ ગયા છે. આ દીવાની આપણને આજકાલના ખગોળશાસ્ત્રી 'સ્વર્ગીય મોલકેંડા' કહે છે. વચમાં સનાતન મૃગ નક્ષત્ર અને તેની આજુબાજુ રોહિણીનું ગાડું. અદ્રામંડળની થાળી, પુનર્વસુનું નાવડું અને વ્યાધનો છૂતરો વિરાજમાન છે.

મૃગ નક્ષત્ર સાંજે પૂર્વમાં ઊગેલું જણાશે. તેના ચાર પગ અને તેના પેટમાં પેસી ગયેલું ત્રણ તારાઓનું મેળ તીર સ્પષ્ટ દેખાય છે. આજકાલ આ જ મૃગ નિશાદેવીના રથને જોડવામાં આવે છે. સાંજથી લગ્ન-મૃગ ક્ષુપ:કાલ સુધી મૃગ નક્ષત્ર રાત્રિનો રથ ખેંચે છે. માટે જ આ રાત્રિઓને 'મૃગ-નીતા-રાત્રય:' કહે છે.

જ્યારે મૃગ નીચે છે ત્યારે માથા ઉપર આકાશના સ્વસ્તિક જેવો માદ્રપદાનો ચોરસ ફેલાયેલો દેખાય છે. પૂર્વા માદ્રપદાના બે તારા પશ્ચિમની તરફ હોય છે અને ઉત્તરાતા બાજીના બે તારા એની પછી આવતા હોવાથી પૂર્વ તરફ હોય છે. એની પાસે ગર્ભિણા, અપાતિ અને દેવયાની પોતાનું પૌરાણિક નાટક ભજવે છે.

આ મૃગનો પોછો પકડનાર મેળ ગુજ્જવલ તારો ઊગે છે. એનું નામ વ્યાધ કે તુલ્યક છે. મૃગના પેટમાં પુરુનાર જે ત્રણ નક્ષત્રોનું આળ છે તેની જ સીધાલમાં આ તુલ્યક દેખાશે. અંગ્રેજીમાં એને 'સીરિયસ' કહે છે. આ તારો આપણી પૃથ્વીથી એટલો બધો દૂર છે કે તેનો પ્રકાશ પૃથ્વી સુધી પહોંચતાં આઠ વર્ષથી પણ વધારે સમય લાગે છે. આપણા સૂર્ય કરતાં તેનો પ્રકાશ છબ્બીસગણો છે.

આ તુલ્યકની આસપાસ પાંચ મેવા તારાઓનું જૂથ છે કે જેને મેળ સાથે મેળવી દેવાથી મેળ છૂતરાના જેવી આકૃતિ બની જાય છે. તેને 'દિવ્ય યાન' પણ કહેવામાં આવે છે. મૃગ બરાબર ઉપર ચડે છે ત્યારે વ્યાધનો છૂતરો પોતાનું માથું બરાબર ઊંચું કરે છે. પણ એ નિશાનીની બહા એ વખતે ગીર્ખાપાત્ર નથી હોતી. જાણે ફાંસી પર લટકતો હોય એવો દેખાય છે. પણ જ્યારે મૃગ પશ્ચિમ ક્ષિતિજ પર અસ્ત થવાની તૈયારીમાં હોય છે ત્યારે આ છૂતરાનો વેગ જોવા જેવો હોય છે. ગીર્ખાથી પોતાની પૂંછડી સીધી ઊભી કરી તે મૃગની પાછળ જાણે ઝપટે છે. એ છૂતરાનું માથું તુલ્યકનો તારો જ છે. તેની નીચેનો તારો તે તેનો આગલો પગ. તેનો પાછલો પગ વક્ષિણ તરફ હોય છે અને બધો ટૂંકો હોય છે. તેની સમકોણે લગભગ એટલી જ લાંબી તેની પૂછડી જણાશે.

કહે છે કે આ તુલ્યકનો રંગ જૂના વખતમાં મંગળના જેવો લાલ હતો. આજકાલ તે તદ્દન ગુજ્જવલ પોળો જ છે. આ વિષે અથર્વવેદમાં કહ્યું છે:

अप्सु ते जन्म दिवि ते सधस्थं समुद्रे अन्त महिमा ते पृथिव्याम्।
शुनो दिव्यस्यवृत: सेन ते हविषा विधेम ॥

વ્યાધ બરાબર ઉપર આવી જાય તે પછી વક્ષિણ દિશામાં ભગવાન અગસ્તિ દર્શન દે છે. વ્યાધ અને અગસ્તિ બને લગભગ સરખા અને ખૂબ પ્રકાશિત તારા છે, એટલે તરત ઓળખી શકાશે.

આજકાલ સાંજના સૂર્યાસ્ત પછી તરત પશ્ચિમ દિશામાં જે ગુજ્જવળ જ્યોતિ દેખાય છે તે કોઈ તારો નથી, પણ એ તો આપણા ચિરપરિચિત અસુરગુરુ શુક્ર છે. શુક્ર હવે ઘણા દિવસો સુધી સાંજના પશ્ચિમમાં જ દેખાશે અને જ્યારે અજવાળિયામાં ચન્દ્ર પશ્ચિમ તરફ આવશે ત્યારે એ બંને જોડાજોડ આવી જઈને તો એક મારે ભાગ્ય બનશે. ૧૨મી ડિસેમ્બરથી આ રોમાંચની શરૂઆત થઈ ગયી હોય છે.

તેની ઉપર જ બીજા પગ છે તેટલાની જગ્યા જણાશે. મંગળ તો લાલ હોવાથી સહેલાઈથી ઓળખાઈ જશે, અને તેની જોડે જોડાતા અત્યંત તેજસ્વી ગુરુને પણ ઓળખવો મુશ્કેલ નહિ પડે. આજકાલ તો તે ખૂબ લગોલગ આવી જઈને તેમની સુંદર યુતિ બની ગયા છે. જેમની પછી તરત જ ગુરુ પરતો શનિ ધીમેધીમે ચાલતો દેખાશે. વળી સૂર્યોદય પહેલાં તો પૂર્વમાં બુધ પણ દર્શન દે છે. આમ, ગગનાંગણમાં મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર ને શનિ બધા જ મહેમાન આપણને દર્શન દેતા રહેશે.

આવતા અંકમાં આ આકાશદર્શનમાં મદદરૂપ થઈ પડે તેવું માન-ચિત્ર (નકશો) પણ લેખ સાથે આપવામાં આવશે.

(ક્રમશ:) દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

ની પ્રતિકૂળતા દોષ તો આ બંડાર કામ આવે!

કીડીના કબુસંમદ પેઠે આદાર આપવી ચાકરવાની ભમા ય ઘરોબાની આ રેત સંબંધમાં તીવ્ર મતભેદ પ્રવર્તે છે. અમુક પ્રખર અનુભવી ચક્ષિતત્ત્વવિદો આની સાક્ષી પૂરે છે, ત્યારે બીજા એટલા જ મહાપાત્ર તેજસ્વી વિદ્વાનો આ વાતની પક્ષીને ના પાડે છે. બે બંને પક્ષના પડખે ભારી જેવાનો અનુભવ શા કામનો! છતાં આ વાતની ખાતરી કરવા અનેક વખત અમુકે અમુકે કૂ ચોકાળા તળાવ કરતી બાવળી શોધી વળ્યા છુ. અહીં બધી ય જાતના ઘરોરાનાં અનેક નિવાસસ્થાન છે, પણ કરી ય કર્યા ય એક પણ જીવતું જાગતું ઘરોવેલું મારા જોવામાં આવ્યું નથી. વખતે ગુજરાતના ઘરોરા જોનારા સભાસભે અપરિચિતવૃત્તિ તો નહિ સેવતા હોય!

જાન્યુઆરીથી જુલાઈ એનો અર્ધોધાન કાળ. બાવળના ઝાડમાં કે અન્ય કાંટાળાં જાતોમાં ઘાસ, પરાળ અને સાંઠી-કરાંપણી નાનકડી ચાકળી જેવડા માપની બનાવી, એમાં આછા લીલાશપડતા બેત રંગનાં ૪-૫ ઈંડાં એ મૂકી દે છે. એ ઉપર પીળા કે તપખીરિયા રંગનાં છાંટણાં પણ હોય છે. આવા માળા તો મેં ઘણી વખત જોયા છે, પણ કાંટા વચ્ચે પેસીને ઉકાં તપાસવાનું સાહસ કૂ કરી શક્યો નથી.

(૨)

મિટ્ટિયા ઘરોરો

ઉત્તર ગુજરાતમાં કપિયા જોડલો જ પ્રત્યેક રસ્તે નજરે પડતો આવશે બીજો ઘરોરો આ. એનું અંગ્રેજી નામ Rufous-backed Shrike. કપિયા જોડલો જ બરાબર કદનો. એનું માથું, ગરદન ને પીઠ ચોખ્ખી કથ્થઈ રંગનાં આછાં આસમાની. ખભા, કેડ અને પૂછડી ઉપરનાં પીછાં કથ્થઈવર્ણાં, રતુંબડા રંગનાં. પાંખો કાળી. પાંખોમાં પીળી નાની પટી. પૂછડી કાંબી, કાળી. કેડાનાં અંગ બેતવર્ણાં: પડખાં મલાકી રંગે.

આંખથી ચાંચ સુધીનો પટો કાળા રંગનો. ચાંચ અને પગ કાળા. આંખોનો રંગ પેરો તપખીરિયો.

નરમાદા એક જ વર્ણનાં.

બધી રીતે કપિયા ઘરોરાને મળતાં આ પંખી સ્વભાવે ખુશમિજાજ અને અબળા દોષ છે. કાંટાળા ઝાડવાં પરોવવાની રેતને લીધે, અન્ય ઘરોરા પેઠે એને પણ 'બાટકી' નામ અપાયું છે.

એ થી ઑગસ્ટના ગાળામાં એ સંતાનોત્પત્તિ કરે છે. માળા પાકુંમાં બાવળમાં જ બાંધે છે. ઈંડાં ૪ થી ૫.

(૩) સુભગી પીઠવાળો ઘરોરો

એનું અંગ્રેજી નામ Bay-backed Shrike

કદમાં સાત આંકણનો આ ઘરોરો વસવાટ પર આવ્યે ત્યાં અત્યન્ત વ્યાપકરીતે જોવામાં આવે છે.

કપાળ અને આંખનો પટો કાળો; માથા ઉપરનો આખ્ર શ્વેત. માથાની પાછળનો તમા ગરદન અને કેડનો આખ્ર ધોળાશપડતા રાખોડી રંગના. પૂંછડી ઉપરનાં પીછાં ધોળાં. પીઠ અને ખભા મેરા તપખીરિયા રંગનાં હોય. પાંખો અને પૂંછડી કાળી. પાંખોમાં શ્વેત લાંબું. કેડાનો આખો આખું શરીર શ્વેત વર્ણનું. છાતીમાં ઉદાત્તિયા રંગની છાંટ. પડખામાં રાતી ઝાંયવાળાં. નરમાદા એક રંગના.

સ્વભાવે અન્ય ઘરોરાને મળતું આ પંખી કચિત્ વસતિની ઓડાઓડ આસપાસીમાં પણ નજરે પડે છે. વળી રેલવેના તાર ઉપર બેસવાના શોખને લીધે પણ એ અલપઝલું રહેતું નથી.

ઑક્ટોબરથી સપ્ટેમ્બર એની સંતાનોત્પત્તિને અનુકૂળ કાળ છે. ઈંડાં ૪. માળાની રીત અન્ય ઘરોરા પેઠે જ.

(૪) તપખીરિયો ઘરોરો

છેલ્લો આપ્યો તપખીરિયો ઘરોરોઃ Brown Shrike. ગુજરાતમાં એ શિયાળો પૂરતો જ આવે છે.

એનો સમગ્ર વર્ણ રતુંબડા રંગે કે બદામી. આંખનો પટો કાળાશપડતો. ગળું અને કપાળનો આખ્ર શ્વેત. માથાના શરીર પર આછા ભાખી રંગના ચટાપટા.

અજ્ઞાત કવિતા-પ્રેમીઓને

મુંબઈમાં આવતું પ્રવૃત્તિસંપન્ન મુંબઈવતના અજ્ઞાત—એમની કૃતિઓ અખબારે જ માસિકોમાં છપાવી હોય તેવા-પ્રેમીઓની કૃતિઓની એક મુલ્યિમ ભાષા પાટલ્ય ઉપજ્યે છે. તો તેમણે પોતાનાં કાવ્યોમાંથી પસંદિષ્ટમાંનાં ૧૨ ઉત્તમ કાવ્યો નીચેના સરનામે મોકલી આપવા. એમની કૃતિઓ છપાયે તેમને એક નકલ મોકલવામાં આવશે. નહિ છપાયેલી કૃતિઓ પાછી મોકલવાની સગવડ કરવામાં આવશે. છેલ્લી તારીખ ૨૫મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૦ છે.

મોકલવાનું સરનામું: સિલિનસંક ૨. બિનાઇ એમ.એ., પ્રભુ નિવાસ વિકટોરિયા રોડ, મુંબઈ-૪

Our Friends Abroad

જગતના વિવિધ દેશોનાં તરુણ મિત્રો સાથે પત્રવ્યવહાર સાધવાની માહિતી આપતો વિભાગ

યુદ્ધના કારણે જગતના પત્રવ્યવહારમાં મોટી ડખલ પડી ગઈ છે. ઘણા દેશોમાં પત્રો જઈ શકતા જ નથી. ઘણા પત્રો વિદેશ બજાર પણ જઈ શકતા નથી, અથવા મોડેકથાની અનુમતિ મળ્યે દોઢ તેવા પત્રો જ જઈ શકે છે. પરદેશથી આવેલા પત્રો પણ સાવચેતી ખાતર સેન્સર ખાતું ફોડીને મોકલે છે. આ અંતરાયો અને વિઘ્નોને લીધે શાંતિ અને સુમેળનો પત્રવ્યવહાર પણ ખોરવાઈ ગયો છે; એટલે કોઈના પત્રો મિત્રોને પહોંચ્યા પણ ન હોય અથવા તેમના પત્રો કદાચ અટવાઈ હોય કે ગુમ થયા હોય એવા ઘણા સંભવ છે. આ લખું છતાં મોઈ કોઈ પત્રો આપને મળ્યા રહેશે ને થાકુ આપ્યા કરીશું.

Clarence Henkel
Box 233 COLBY (Wis.) U.S.A.

Open Road For Boysના પાનના અંતમાંથી સરનામું મેળવી કુમારને પોતાનું નામ મોકલે છે. રસિયન અને જર્મન ભાષાઓનો પુત્ર. વર્ષ ૧૫ તેને પરદેશી ભાષાઓ શીખવાનું, વાચવાનું, ચિત્ર જેવા કરવાનું, બતકોના અવાજોનો મેળવવાનું અને વ્યાયામી પ્રવૃત્તિઓ કરવાનું ગમે છે. રમકડાંમાં રસ છે. મોટા થઈને પુરાવસ્તુવિદ્ (Archeologist) થવાની અભિલાષા સેવે છે. આ સમયસર બોર્ડ પત્રવ્યવહાર બાંધશે.

Karl Gunnar Knutsson
Last makaregaten 27-b STOCKHOLM-1 (SUEDE)

સ્વીડનમાંથી આ મિત્રે પ્રથમ પત્ર લખેલો તે પ્રાય ખોવા છે. તેથી જ બીજાએ આ બીજો પત્ર મોકલ્યો તે ખૂબ અભ્યસતો વધાસાતો પહોંચ્યો છે:

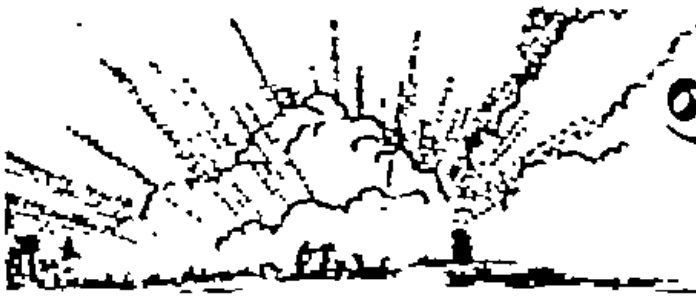
"અહો કૃતમોત્તમ મિત્રઃ તમે મારી સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલુ કરી મને બહુ ઉપકૃત કર્યો છે. હું આજ પછી એક સાચા મિત્ર તરીકે સર્વ રીતે બનવું કરીશ. 'કુમાર'માં આપે નામ છાપીને જે હેત દર્શાવ્યું તેથી વિશેષ આભારી બન્યો છું. એને અનુસરીને બહારને બાર પર પત્રો લખ્યા છે અને તે બધામાંથી નવા મિત્રો શોધવા સર્વ કંઈ કરીશ. હવે મારા પત્રવ્યવહાર વિષે હું કંઈક લખું. પ્રથમ તો બલ્કત્યાપી પત્રવ્યવહાર મેં કેમ ઉપાડ્યો તે વિષે કહું. અહીં રહીકદોબમાં ૧૯૩૪માં એક રશિયન તરફ આવ્યો. તેની પાસે મેં નવ મહિના અંગ્રેજી પૂછ્યું. વાતચિતથી સાક્ષાત્ કરી. મને જોવતાં બહુ તકલિફ બહ્યાની. તમે સમજ્યા હશો કે મારી માતૃભાષા અંગ્રેજી નથી. પણ એ નવ માસમાં મને બહ્યાયું કે જોવતાં બરાબર શીખાય એવી એ છે. અમે એક બસ દોસ્ત બની ગયા. એ જ વખતમાં તેને રશિયાટાંટ જવું પડ્યું, પણ ઘોડાંઠ આવાટિયાં બાદ માસ આમેયં બચ્ચે તેનો પત્ર આવ્યો અને ત્યાંથી જ મેં પરદેશનો પત્રવ્યવહાર શરૂ કરેલ. એમાં મને બહુ આનંદ ગણવા લાગ્યો અને મેં એક હેળ લખી હંડનના એક રમકડાપત્રમાં મોકલ્યો. રમકડાં કુમારો આખી દુનિયા ઉપર છે. આમ એ હેળથી મને તેમાંથી ઘણા મિત્રો મળ્યા અને તેમની સાથમ બંધાતી બીજા દેશોના મિત્રો મુખી પહોંચી. આજે ઓસ્ટ્રેલિયા, ઑસ્ટ્રેલિયા અને આફ્રિકા સુધી તે ગઈ છે. એ ૧૫૨ાંત ૧૯૩૮થી મેં દસ્તાક્ષરોનો સંગ્રહ આદર્યો છે, અને સ્વીડનના તરફોમાં આનો સંગ્રહ સૌથી મોટો છે. તમને પણ આનંદ થશે કે આમ સંગ્રહમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને ચંદ્રશેખર વેંકટ રામનના દસ્તાક્ષરો પણ છે. મેં તેમને પત્રો લખ્યા અને માગ માટે ઉપર સહી કરી તેમણે પાનાં મોકલી આપવા કૃપા બતાવી. મેં મહાત્મા ગાંધીને એક પત્ર લખ્યો, પણ તેમના સેક્રેટરીએ લખ્યું કે તમને એમના દસ્તાક્ષરો નહિ મળી શકે. હું તેમને મોટા રાજનીતિજ્ઞ પુરુષ ગણું છું અને મને તેમના દસ્તાક્ષરો મળ્યા હોત તો કેવો આનંદ માનત! તમારા સંબંધના કોઈ દસ્તાક્ષરસંગ્રાહકની પિછાન કરાવો તો સારું.

સ્વીડન વિષે હું બહુ લખી ચૂક્યો એમ છું. પણ તમને ત્યાંમાં રસ પડશે તો હું તે વિષે બરી વધારતો લખીશ. મેં તમને બાકી સ્વરૂપમાં સ્વીડનનાં કેટલાંક સેટ મોકલ્યાં છે. દિવસો બગડ્યા તો હું પણ ચુસ્ત થઈશ.

આ પત્ર પૂરો કરતાં હું એવી અપેક્ષા રાખું છું કે આપણે સાચા મિત્રો બની રહીએ અને બીજી બરી બાકેશ એ છે કે સત્વર યુદ્ધશાંતિ થાય.

મધ્ય રશિયાના સુવર્ણવાળી ભૂમિમાંનો તમારો મિત્ર
કાંઈ બહાર દુસ્તાન

માણસનું મૂલ્ય તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા પર આંકાતું જોઈએ; નહિ કે તેણે મેળવેલી સિદ્ધિ પર. પોતાના સંયોગોને વળોટનાર મૂરખ હોય જ, કારણ સંયોગો હમેશાં જકેરા હોય છે. માણસનો પરાજય જોતાં પરાજયનો પ્રહાર જોવાથી આપણા પૂર્વજોનો નાશ પામે છે.

જીવનનું પરોઢ

બાજ ત્રીજો

પ્રકરણ · સાતમું

મહાત્મા ગુલેનભાઈ-ભાનુ ગોખલે તાજ-ભાપુષ્ટને

મહાત્મા ગાંધીજીના રાષ્ટ્રોત્તર-ખ્યાતિ ધરાવતા પટલરાવ સાથેના આપણા પરિચયનો આરંભ ત્યાંના ધિનિસ્ટ્રિયલ ઇન્સ્ટિટ્યૂશનની સ્થાપના તે બે વરસોમાં થયો. ગાંધીજીના જ કુટુંબના એક મનેવાસી બાપુને લાવી આ કોમબાજીનો ડરેક એ વાતના વાતાવરણનો પરચય આપ્યો છે. અનિવાર્યપણે એની કેટલીક વિગતોનો ઉલ્લેખ આપણા કાજે. જે અનેક રીતોમાં પોતાના જીવનનું પરોઢ જીવ્યું તેની, કેમકે એ પ્રથમ ભાવપ્રભુની નજરે આપેલી આ પરિચય-માળામાં, ગાંધીજીના ખરાદ વગરનીજીવન, પુરુષાર્થો વ્યક્તિ ને સત્યાગ્રહના ઉત્તમ ગાળો ઘડ્યાનું અહોભાવન મુખ્ય હાર બનવે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહની છેલ્લી ઉજ્જ્વળ હારનો પ્રારંભ થયો છે અને બાપુજી ગોઠવાઈ ગયા છે, ગોઠવાઈ ગયા પછીના પ્રેરક ભોમાં છેલ્લું પ્રકરણ વળ્યું. આ હકીકતથી એ વસોકાળ દરમ્યાન આવે છે. પણ જગતના સૌંદર્યાધિક ઇતિહાસની એ આખી કથાનું તત્ત્વ મિશ્રણ સર્વત્રાત છે, અને આ પરિચયમાળા જેવા ઘરમાં રસથી ઓછી છે કે નવા વાંચનારને એમાં કશું ચરિત્ર કે ઉપલ નહિ લાગે.

ગુલેનભાઈ

માર્ચ્યસ્વર્ગમાં બાપુજી દક્ષતાધિકારીઓ વચ્ચે બેઠા ગા ૮૮ અરસામાં–કંઈક પહેલાં–ડરબનમાં વીર પુરુષ ગુલેનભાઈનું અકાળ અવસાન થયું. એમના મરણ પાછળ બાપુજીએ 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન'માં હૃદય રડાવી મૂકનારો લેખ લખ્યો. ગુલેનભાઈની છબી પણ 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન' માટે છપાઈ. એ છબીની એક એક પ્રત વાચેલા ભાષા વચ્ચે મૂકવાનું કામ મારે આવેલું. ગુલેનભાઈનું મોત મોત ન હતું: એ ખરેખર એમનું નવું જીવન હતું. જેમાં ગયેલા અને ન ગયેલા સૌને માટે ગુલેનભાઈ એક પ્રેરક શક્તિ બની ગયા હતા.

ડરબનના નામીચા શેઠ દાઉદ મહંમદના એ નબીરા. દાઉદ શેઠ, ઉમર શેઠ, ડરબન શેઠ વગેરે સાથેના ફ્રીનિક્સવાસીઓના બાદા મંત્રણ બાપુજી આ પરદેશમાં કરે-વાઈ ગયા છે. પાગલી ડરબનથી દાઉદ શેઠનો મોભો જે તપ વધતો ૮૮ ગયો. ડરબનથી કાકાનો ખમખમાટ નાનામોટા સૌને કંપાવી મૂકતો. દાઉદ શેઠનું તેજ શાંત અને પ્રસન્ન કરનારું હતું. એમની દૃષ્ટિ આકર્ષક હતી. તેઓ મુસલમાનોના જેટલા સરતાજ હતા તેટલા ૮૮ હિંદીમાત્રના દોસ્તો સરતાજ હતા. નાતાલમાં હિંદીઓની સૌ પહેલી દુકાન દાઉદ શેઠની હોવાય છે. બાપુજીને એમને માટે બહુ ઊંચો અભિ-પ્રાય હતો. દાઉદ શેઠ બરાબર મુશ્કેલીમાં ભરતા, છતાં મોટામોટા મોગલોની પેઢીઓને ગોઠાનાં ખાટાનેર ફરી વખ્યા કામ આપીને બેના ને અમીરની જેમ રહેતા. એમની શક્તિ જેવી અમાની કે ને તેઓ મોટી આબરૂના દોસ્ત તો નાતાલનું પ્રધાનપદું ભોગવી શકત. એમના જેવાના કુટુંબનું મુકાવું હતું એ આખી હિંદી કોમ પોતાની અંગત ખોટ સમું અનુભવે એ કુદરતી હતું.

મને પોતાને દુલેનભાઈનો પરિચય એક ૮૮ વારનો: પણ એ એક વારમાં તો મારી સાથે એમણે સારી દોસ્તી દેખાડી હતી. એ આવ્યા તે દિવસે બહુ આકરી ગરમી હતી. દુલેનભાઈ પરસેવે નાવી રહ્યા હતા અને

નૂર્ઉસહની મોથકાના બાગોના મજૂરોને હડતાલે બદલાવનારી વીરાંગનાઓ

દર મિનિટે ખિસ્સામાંથી કાંકરો રેશમી રૂમાલ કાઢી ચહેરા અને મોંપરનો પરસેવો લૂછ્યા કરતા હતા. કયારેક કયારેક વળી બીજા ખિસ્સામાંથી સફેદ નાનો રૂમાલ કાઢી એ વડે ચહેરો ને હાથ પગેરે સુગંધિત કરતા હતા. એમણે એક લાંબો ચકમકતો ઘોડો રેશમી કોટ, ગુલબાંધણી મુસલમાની કાળી ટોપી, એવો જ દીપી ઊઠનારો પાટલૂન, નીચે રેશમી મોજાં અને એ આખા વેશને અનુરૂપ એવાં બૂટ પહેર્યાં હતાં. આવો બધો એમનો દાટ છતાં અને સોનાની ઘડિયાળ તથા સોનાનાં બટન હતાં તેઓ મારી સાથે વેશ કરતા હતા, જેને બાપો મારી મોટ ઓથાવાનું નહિ એને જ એ પછી વાતો પૂછતા હતા તેથી મને બારે કૌતુક થયું. મેં ઉત્તમ સુશોભિત પોશાક પહેરેલાં જોયેલા ખરા, પણ આ દુસેનભાઈનો વેશ મને જરૂ અજબનો લાગ્યો. પોશાક આટલો બધો સરસ હોઈ શકે એ મારી કલ્પનામાં ન હતું. એ અજબાથી હું અંજાયો અને મનમાં થયું 'અને પણ એવાં કપડાં મળે તો કેવી મજા પડે!' એટલામાં એક કૌતુક મારી આંખે પડ્યું. દુસેનભાઈ કરતાં કરતાં એમના કોટના ખિસ્સામાંથી એ-ચાર પાતળા કાગળ કાઢ્યા અને એ વડે મોઢું લૂછી એ કાગળ ફેંકી દીધા. મેં પૂછ્યું 'દુસેનભાઈ, એ શું હતું?' એમણે જવાબ આપ્યોઃ 'એ પારીસ પેપર છે. એ એવી બાસ બનાવટના આવે છે કે એથી મોઢું લૂછી લઈએ એટલે ચહેરો ચળકવા લાગે!' આ વાત સાંભળીને હું વિમાસણમાં પડી ગયો કે આ તે પોશાક કેવો કે એમાં મોઢું પણ દવાવાળા કાગળથી ઘૂટ-પૉલિશની જેમ ચળકાવવું પડે!'

દુસેનભાઈ ને મેરથી પ્રેસમાં પરોવાઈ હું પાછો પેર આવ્યો ત્યાં એકાએક વાદળાં ચડી આવ્યાં ને ઝરા પડવા. બાગમાં સારીપેઠે ઝરા ઝીલી મેં બાપા ને બીજાઓને આપ્યા. ઝરા પડતાં અટકયા ને હું ફરી પ્રેસમાં દુસેનભાઈની મુલાકાત લેવા પરોવાયો. ત્યાં ખબર પડી કે તેઓ સીધા સ્ટેશને ચાલ્યા ગયા છે. એ જાણી મને દિલગીરી ઉપજી કે હું એમની મુલાકાત માટે ન રહી શક્યો. તેમના ઉપરના બબકાએ મને તવાઈ પમાડેલી, પણ એમના દિલની મિઠાસ, ઉમરે મોટા છતાં નમ્રતાભર્યો વર્તાવ અને દોસિયારી મારા મનમાં ગાઢ ઊતરી ગયાં હતાં. મારી આંખ સામે તેઓ સરસ મુલકનો એક આદર્શ મૂકતા ગયા હતા.

ત્યાર બાદ દુસેનભાઈના મૃત્યુ સમાચાર જ મને મળ્યા. એમની છબી છાપાં વચ્ચે મૂકતાં મૂકતાં મારા મનમાં અનેક ભાવો ઉભરાવા લાગ્યા. તેમાં મેં હતારે બાપુના વેશમાં જોયું કે દુસેનભાઈ મરજીની પદીએ એમની પાસે ઊભી પડ્યા અને બોલ્યા કે 'મારાથી જોઈ ન જવાયું. મારાથી સહનમાં કેમ બાદ ન જેવાયો. મોભી જંતુઓ જોવામાં દુઃખ વેઠે અને હું પેર પતંગ

બાનુ શેખ મહેતાબ

પર પડ્યો હું.' ત્યારે મને એમના અભ્યાસમાં વેશ માટે મનમાં કરેલા દીક્ષાના સાદ પડતાવો થયો. દાય જેવા કારમા રોગથી એમનું અકાળ મરણ ન થયું હોત તો કુસેનબાઈ જેમ ક્રીનિક્સવાસીઓમાંના એક ગન્યા હોત અને બાપુને એક મુસલમાન પુત્ર સાંપડ્યો હોત. પરંતુ ઈશ્વરે તેમની સ્મૃતિ દ્વારા જ મારા જેવા અનેક યુવકોને હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્ય અને રાષ્ટ્રસેવાના પાઠ આપવાનું ઉચિત ધાર્યું હશે.

એક કે બે શુક્રવાર વધુ વીત્યા ને મારે આશ્રમ એક નવી ઝંઝી પોઠવવાનું આવ્યું. ન્યૂ કેસલની કોયલાની ખાણોમાંના મજૂરોને દાનાર્થે ગવડાવનારી અભિયાર વીરાંગનાઓની એ ઝંઝી હતી. પંડિત ખરાની કથાનાં ધર્મપત્ની સિવાય એમાંની કોઈને મેં જોએલાં ન હતાં. શ્રીમતી ખરાની કથામાં સાત માંદાં જેવાં ક્રીનિક્સમાં પોતાં આવાડિયાં રહેલાં. મોટે ભાગે તેઓ મૂંગાં જ રહેતાં, અને જ્યારે બોલતાં ત્યારે પાસે ઉભેલાંને માંડ સંભળાય એટલું ધીમું અને નિસ્તેજ બોલતાં. એવાં બાદશાહત જેવાં બહેનને જેલ જનારાંઓની પોથીમાં જોઈ મને બહુ નવાઈ લાગી. એમનાથી જેલ કેમ વેઠી જશે એ મને સમજતું ન હતું. મને થયું કે આવાં માંડ ચાર કલાક આથી શકે એવાં બાઈ જેલમાં જઈ શકે તો પછી સોળ વરસથી નાની ઉમરના અમે અબળા છોકરાઓ કેમ જેલ સાદ તકાળ ગણાતા હોઈશું! એ પોથીમાં શ્રીમતી નાયડુ સિવાય જેવાં થયાં પંદરેક બહેનો. શ્રીમતી પિથિક, શ્રીમતી પી. કે. નાયડુ અને મીઠ્ઠે તાબિશ બહેનો. તો અસલમાં મરહૂમ માન મુકારે જોયાં હતાં. દાક્તરોની મેદની સામે તેઓ પોતાની તાબિશમાં આપણે સાધકાસ્તી ત્યારે સાંભળનારાં મંત્રમુગ્ધ બની જતાં. ઊંચે સારે એકધારો એમનો વાક્પ્રવાહ માનવો, અને કાનમાં ગાળોને તેડી દસબંદર બાઇબલે પંથ કાપી નાખવો એ એમને મન રમતવાત હતી, એવીએવી એમની પ્રશંસાઓ સંભળાતી; અને મિસિસ ઇંબી નાયડુ જેવાંની સરદારી નીચે શ્રીમતી બસાની કથામાં સમાં કાર્યકર્તાને ભાંય આવે એમ ન હતું એવી બની હતી. સત્યાગ્રહના પ્રતિજ્ઞાસમાં ઓ સત્યાગ્રહીઓનો ભા પહેરો ભર્યો સદા સ્મરણીય રહેવાનો. આ રોજ પહેરામાં પહેલ ભા અને ક્રીનિક્સની રોજા જેલમાં ભર્યા પહેલેથી, પણ બારે કોડકોડ કરીને તથા અનેક મજૂરોને ભયમુક્ત કરીને તેમજ દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારને દબાવીને જેલ સિધાવનારી તો આ જ પહેલી રોજા હતી, એટલું જ નહિ પણ આ પહેલોની જેલ-યાત્રા આખા હિંદુસ્તાનને દક્ષભાગી મહનાર નીવડી.

બની એક શુક્રવારે બાનુ શેખ મહેતાબ અને તેમની પુત્રીઓનો કોફો અમારે ત્યાં છબાયો. પડદો કાઢીને મુસલમાન બહેનો જેલ જવા નીકળી પડી એ દક્ષિણ આફ્રિકાની હિંદી કોમે દરજ્જેદર વધારી લીધું. શ્રીનિક્સમાં કાનોકાન વાત આવી કે વનોદદ બાનુને જેલ જતાં રોકવા માટે ગ્રામતાવળગતાઓએ બહુ સમજાવેલાં, પણ તેઓ માન્યાં જ નહિ. જો પુત્રો આ જેલ જઈ શકે તો પોતે કેમ નહિ, એ તેમની દલીલ હતી. તાબિશ બહેનોએ તો ખેતર ખૂદેલાં અને મજૂરી પણ કરેલી: પરંતુ બાનુ શેખ મહેતાબ—હું સુબતે ન દોષું તો સૂરતનાં—જેવાં સુકોમળ સ્ત્રીનું જેલ જવું એ નાતાલના મુસલમાનોને સ્વપ્નેય બળબળતી મહનાઈ હતું. એમની એ છબી ભક્તિભીને અંતરે જેઈ જેઈ ને મુસલમાનોની બહાદુરી વિષે મારા મનમાં ઊંચી છાપ પડતી બની હતી. હિંદુ અને મુસલમાન કોઈ જુદીજુદી જાતના લોકો છે એનું સ્વપ્નેય જે બાન ન આવે એવો સોબતદરો એ જબાનો હતો. કુસેનબાઈ અને બાનુ શેખ મહેતાબ એ બંને કોમોને જોડનારાં અમોલ સીધ્ય બની જવાં હતાં.

જે મુબલ્ક શુક્રવાર મારે સાદ નવીનતી વાતો લાવ્યો આવતો, એ જ રીતે એ દિવસોમાં શનિવાર પણ અમારે સાદ મહત્ત્વનો હતો. દર શનિવારે મારે બને

દેવદાસકાકાએ બાપુજીને પત્ર લખવાનો દિવસ હતો. અમારાં અભ્યંતર તથા અમારાં કામનો વિશ્રામ કર અઠવાડીએ અમારે એમને મોકલવો એવી આજ્ઞા બાપુજી પ્રીનિસ્સ ઊતરતી વખતે કરી ગયેલા. એ કામકાજમાં અમે શું લખતા અને બાપુજીના જવાબ શા મળતા અથવા મળતા કે નહિ તે અત્યારે સ્મરણમાં નથી રહ્યું. પણ જિંદગીમાં બાપુજીને પહેલવહેલો પત્ર લખવાનો વખતો અનુભવ બાદ રહી ગયો છે.

અપોરેછાપખાનાનું કામ પતાવી, અમે કાગળ લખવા એ જ મેજ પર બેઠા, જેના પર બાપુજી 'ઈન્ડિયન ઓપિનિયન'નાં લખાણો લખતા. ઊંચામાં ઊંચી જાતના કાગળ, ખૂબસૂરત કલમ અને અત્રિયો શર્ક લખવા તો બેઠા, પણ મોટાગામાં પડ્યો કે બાપુજીને મથાળું શું લખવું. કાગળ કયાંથી શરૂ કરવો! કયા અક્ષર સૌથી પહેલા આપવા! કેટલા સાદે સૂત્રે નહિ. પાંચ મિનિટ-દસ મિનિટ નહિ, પણ અરધાક કલાક સુધી લાલની કલમ અક્ષરે ય ન પાડી શકી. અનેક વસ્તુ લખવા જેવી સૂઝે, પણ એની મોહરણી દર્ઝ ન શકે. મારા પિતાશ્રી જેલ ગયા ને પહેલાં વારેવારે તેઓ મારી પાસે રાજકોટ પિતાશ્રીને પત્ર લખાવતા. એક વાર બીજાં મોકલી છાપીને પણ મેં પત્ર મોકલેલો. પણ એ બાપુજીની જેલ આ બાપુજીને પત્ર લખવો એ ઉચિત ન લાગ્યું.

પહેલાં થયું કે 'પૂજ્યશ્રી બાપુજી' લખું? પણ પૂજ્યશ્રી તો ઘરનાં બધાં જ મોટેરાંને લખાય. આ બાપુજી તો એનાથી યે મોટા છે. એમને કંઈક વધારે લખવું જોઈએ. પછી થયું કે મોટું 'બાપુજી' લખું! પણ તે તોછડું લાગ્યું. ત્યારે શું? 'વડાલા બાપુજી' લખું! ના; એમ તો દોલતરામને લખાય. બાપુજી કંઈ દોલતરામ કહેવાય! એ તો પિતાથી યે મોટા! ત્યારે શું 'પિતાજી બાપુજી' લખું! એ લખવું ગમ્યું નહિ. અરધોક કલાક આમ વિમાસણમાં બાજોઠ ને કંઈ કહ્યાં ન લાગ્યું. ત્યારે મનમાં થયું કે દેવદાસકાકાએ શું લખ્યું છે એ તો જોઉં! પાસેની ખુરશી પર બેઠાબેઠા ને કાગળ લખતા હતા. મેં પોતાની કલમોથી ઊંચા થઈને જોયું તો તેમણે સુંદર અક્ષરે લખ્યું હતું 'પૂજ્યશ્રી પિતાશ્રી પવિત્ર નેવાનાં.' મને એ જરૂ આરેખમ મથાળું લાગ્યું. એટ તો એ ન સમાયું કે પિતાજી ને પવિત્ર એ બધું ઘણું થઈ ગયું! એવું બધું મથાળું નેવાનાં જે મને નાનમ લાગી. એટલે મારે ફરીથી મથાળાની શોધમાં બરફનું પડ્યું. દેવદાસકાકા ચાલ્યા ગયા પછી બહુ વારે મારાથી બાપુજીને કાગળ લખવાનું શરૂ કરી શકાયું. શરૂ કર્યા પછી એ પૂરો કરતાં વાર ન લાગી. આજે મને યાદ નથી કે છેવટે મેં બાપુજીને કેવી રીતે સંબોધ્યા હતા. પણ એ સંબોધન કેવાનાં જે આંતરદાહ ચાલેલો એ પૂરો યાદ છે.

બાપુજી દરબારો માણસોને લઈ કૂચ કરતા ટ્રાન્સવાલ પ્રિટોરિયા પહોંચ્યા ત્યાં સુધી અમલદારો ઉપરથી તેમના કાગળો આવતા. જેલમાં પહોંચ્યા પછી તેમના બે કાગળો. મોરેયા વજેરે બધું બંધ કર્યું. એ પત્રો કેવા હતા તે જાણવાનું સાધન આજે મારી પાસે નથી. અમને જુદા નાના કાગળો લખવાનો વખત તેમની પાસે ન હતો. અનેમઅનકાકાએ પત્રસંબંધ રાખ્યાનું મારી સ્મૃતિમાં નથી.

લાંબા જીવનના ટૂંકા નિયમો

મને તેટલો વધુ વખત ખુશી રહ્યાં રહેવું.
રોજ સવારે ઠંડા પાણીએ સ્નાન કરવું.
ત્રિફળકુલ્લ અંધારામાં, અને આરીસામાં જુવાં રાખીને. વધુમાં વધુ સાત કલાક ને ઓછામાં ઓછી છ કલાક ઊંઘ લેવી.
આવશ્યકિયે એક દિવસ પૂર્ણ માનસિક આરામ લેવો.
ચિત્તને ઉત્તેજનારી લાગણીઓ અને વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો.
કામમાં મંડતા કેટલી જ અતિ ત્વરા ત્યાજ્ય ગણવી.
વધુપડતી વાતચીત પાછળ શક્તિ ન વેડફવી.

પ્રીનિસ્સના નિવાસમાં દરેક પ્રસંગે નિવાસનાં મોટાંમોટાં પ્રકરણો ઉપસ્થિત થતાં હતાં. ગોખલેરોન્સનો મુક્કર કંઈક ને કંઈક અવનવી વાત આણતો. બાપુજીને પગલેપગલે અને આસપાસ ત્યાંની દિવા પ્રજામાં ઉત્સાહનો સાગર ઊછળતા જોઈએ. નાતાલ અને ટ્રાન્સવાલના બધા જ મોનાતા ઉપર એક પછી એક કુરબાનીનાં મોતનેજોની દારમાળા પહાડ જેવા લાગતી હતી. કામગીરી કાપડીમાં લખાએલા આંકડાથી બાપુજી સાધે જે અનુમંધાન રહી ગયું તેના કરતાં અનેકગણું. તપનો જીવનોત્સવનો સંપર્ક. પ્રેરણા. જગ. બાપુજી અમારા પર વરસાવી રહ્યા હતા.

(ચાલુ) પ્રભુદાસ છગનલાલ ગાંધી

જોડો

એમ કહી રાજાએ બેયને મારી મૂક્યા

એક હતો જરો ને એક હતો મરો. બંને સંતોષિયા આત્મબંધુ. બંનેને વિચાર થયો કે કાંઈક વેપાર કરીને કમાવું.

બંને બાજુમિંબ ઊપડ્યા અમદાવાદ. અમદાવાદમાંથી કાપડ ખરીદ્યું. ગોદડી લીધી. ગોદડાં લીધાં, પછેડા ને ધોતિયાં લીધાં, ઝીંદ ને વાયદ લીધાં, બાપરાપાટ ને મલમલ લીધાં.

બંને જણા બન્ને બાંહડી એ બળે બેસતીને ગામ-ગામમાં ફેરી કરવા નીકળ્યા. એક ગામ ગયા, બીજે ગામ ગયા, ત્રીજે ગામ ગયા. રોજ બેથી ત્રણ ગામ ફરે. સાંજ પડતે ગોરાણાં મૂકી રહે. રોજ મંદિરના પૂજારાજીને પૈસા આપી રોટલા પકાવી ખાઈ લે.

એમ કરતાં કરતાં પણ્યાં ગામ કર્યાં. એક વખત એક ગામમાં ગયા, ત્યાં સાંજ પડી ગઈ. ગામમાં ચોરો ન મળે; ધર્મશાળા પણ ન મળે; મંદિર પણ જડ્યું.

રાત ક્યાં રહેવું તેની બંનેને મૂંઝવણ થઈ. ગામમાં જ્યાં રાતવાસા માટે પૂછે ત્યાં સહુકોઈ ના જ પાડે. કોઈ દા પાડે જ નહિ.

છેવટે ફરતાં ફરતાં એક એકદોઢક ડોશીનું ઘર આવ્યું. ડોશીને પૂછ્યું 'ડોશીમા તમારા ઘરમાં રાતવાસો રહેવા દેશો? સવાર પડતે અમે ચાલ્યા જઈશું.'

ડોશી કહે 'આ મારી ઝૂંપડી છે એમાં હું પડી રહું છું. તેમાં તમારા બે જણનો સમાસ થાય તેમ નથી. તમારે બે ઝૂંપડીની બહાર પડાળીમાં સૂઈ રહેવું હોય તો આજની રાત બહે સુધ રહેજો. પણ સવાર પડેથી તમારે મારૂં એક કામ કરી દેવું પડશે.'

જરો ને મરો કહે, 'અમે ડોશીમા, તમે જે કહેશો તે કામ કરી આપશું. તમારાં જેવાં ઘરડાં માણસની સેવાનો લાભ અમને ક્યાંથી મળે?'

ડોશી કહે, 'હવે હું ઘરડી થઈ એટલે મારાથી દળાતું નથી; દળતાં દળતાં થાકી જાઉં છું. જો તમે આટલું દળવું દળી આપશો તો તમારો પાડ માનીશ.'

જરો કહે, 'લ્યા મા, એટલું દળવું તો જરા વારમાં અમે દળી નાખશું. એમાં ક્યાં બહુ મહેનતનું કામ છે? લાં મરા, જોઈશે તેમ નથી?'

મરો કહે, 'લ્યા જરા, તારી વાત સાચી છે. આપણે બે જણા સામસામા બેસીએ બેસીએ તો જરૂર કલાકમાં દળાઈ જાય.'

ડોશી કહે, 'પણ તમારો મને ભરોસો નહિ. તમે સવાર પડેથી ઊઠીને ચાલ્યા જાઓ તો? કાપડનાં તમારાં પોટલાં મારી ઝૂંપડીમાં મૂકો, અને દળી દો એટલે મારી લેજો.'

જરાએ ને મરાએ વિચાર કર્યો, 'આપણે ડોશીની ઝૂંપડીમાં આપણાં પોટલાં રહે. રાતમાં ચોરાઈ જવાની તો બીક નહિ.'

રાત પડી એ બે જણા ડોશીની ઝૂંપડીમાં કાપડનાં પોટલાં મૂકી બહાર પડાળીમાં સૂતા. સૂતા તો ખરા પણ બેમાંથી કોઈને ઊંઘ ન આવે. બંને જણા આખી

તેમ આગીટે પણ કોઈને ઊંઘ આવે નહિ.

વટાઓ વંતેલું કે મરો ઊંઘનો નથી, એટલે તેણે કહ્યું, 'આઈ મટા, નિદર નથી આવતી ને? આમ ને આમ રાત શે વીતશું?'

'હા વટા, કોણ જાણે શું છે તે મને ય નિદર નથી આવતી. વળી સ્હેજ ઠાઢ પણ છે, ને આપડાગામાં ચાંચડ પણ કીકીક છે. મને તો થાપ છે કે આ ગામમાં કયાંથી આવી ચડ્યા!'

આમ વાતો કરતાં કરતાં વટાઓ યુગ્તિ કરી, 'હે મટા, આપણે દળવા માંડીએ. દળતાં દળતાં નિંદર આવે એટલે મૂઈ જવું. બે ય કામ થશે. દળવાનું પણ પતશે ને ઊંઘ પણ આવશે. જો સવાર પહેલાં નહિ દળિયે તો આપણાં પોટલાં કોણ આપે'

આમ વિચાર કરી બંને જણા બેઠા થઈને. બે ય જણે ઘંટી ફેરવવા માંડી. મરો જાણે કે વટો ઓરે છે, ને વટો જાણે કે મરો ઓરે છે. દળતાં દળતાં આખી રાત વીતી ગઈ, પરોઢિયું થયું. અજવાળામાં ઘંટીના પાળામાં નજર કરે તો જવાર શેટ ન મળે!

વટો મટા સામું જુએ ને મરો વટા સામું જુએ. 'હે મટા આમ કાં? તું દાણા નો'તો ઓરતો?' વટો કરે, 'મેં જાણ્યું કે તું ઓરતો હોઈશ.'

સવાર થયું. કોણ જોઈને ચૂંપડીની જવાર આવી. ઘંટીના દીદાર જોઈને તેનો ગુસ્સો તો ક્યાં ય ભાગ નહિ! બંનેને વઢવા લાગી કે નક્કી કયાં મુજ્યા તમે દીધું નહિ ને મારી ઘંટીનાં પડ ફસી જાય્યાં.'

આમ કહી બેયને કાઢી મૂક્યા. કપડાંનાં પોટલાં પાછાં ન આપ્યાં.

બેય જણા મૂંઝાણા કે હવે શું થાય! કોણી કાંઈ માને એમ નથી. આપણી બુદ્ધ આપણે બોમવતી રહી. આ આમ હવે બેાર દિવસ ભૂખેતરે પણ ન આવવું.

આમ બળતા બળતા બેય જણ ચાલી નીકળ્યાં.

ચેતનપ્રસાદ ભૂચ

પંચતંત્રની વાર્તાઓ

'દોસ્તો કરેલ બદલે, એમ કરિએ ને ગિરવજેના સમુદાયથી સમુદને કાપવિએ.' એવો નિશ્ચય કરીને ગંભરા, સારસ, મોર આદિનો સમાજ બોલાવાને તેણે દુઃખની વાત કરી.

બધાએ કહે, 'આપણામાં વૃદ્ધ હંસ ડાહ્યું માણસ છે એને પૂછો, એ આપણને સમયોચિત સુમતિ આપશે.' અને કહ્યું છે:

सुहृदो वाऽथ ये वृद्धास्तं वृद्धो ये बहुश्रुता।
हंसयूथ्यैर्वने जह्वे वृद्ध बुद्धिविमोचितम्॥-કથા ૨.૦

એક વનમાં મોટો વડલો હતો. એના ઉપર હંસ રહેતા હતા. એ વડ નીચે કોસાખ્બી નામે વેલ ઊગી એટલે વૃદ્ધ હંસ બોલ્યો, 'આ વેલ વડ ઉપર ચડી તો આપણને વસમી વેળા આવવાની છે. એને આધારે ઉપર ચડીને આપણને કોઈ મારી નાખે. એટલે આ નાની તણા સુખચ્છેદ છે ત્યાં જ એને કાઢી નાંખો.' પણ ગરવાનું કોણ સાંભળે! એટલે વેલ ઊછેરે કાળી નહિ અને ઝાડ ચડી. અને એક દિવસ હંસ ગરવા ગયા હતા ત્યાં શ્રવાએ ઘર્યું ને એક વાઘરી વડ ઉપર ચડ્યો ને હંસોના બાળામાં જાળ નાખી બેસો, તેમાં હંસ જેવા ચરીને રાતે આવ્યા એવા જ ફસાઈ ગયા. વૃદ્ધ હંસ કહે, 'મારું કર્યું ન કર્યું તો આ દશા થઈ.' હંસો કહે, 'થયું, પણ હવે શું કરવું? વૃદ્ધ હંસ કહે, 'બધાએ આવે ત્યારે મરેલા જેવા દેખાવું, અને મરેલા જાણીને એ બધાને બોંય ઉપર નાખે ત્યારે બધાએ એક વારે ઊડવું.' સવારે શિકારી આવ્યો, ને મરેલા મૃતપ્રાય જાણીને કોસામાંથી છોડવા લાગ્યા. નીચે પડેલા બધા એ નીચે ઊતરવા લાગ્યા કે એવા જ વૃદ્ધ હંસના મત

*પંચતંત્રની

એવા શિકારી નીચ પ્રકારના અને જે નિત્ય જ બધા હંસ વગેરે પક્ષીઓને મોટા જ ઝાડે ચડી નીચેના

પ્રમાણે બધાય એક જ વેળાએ ઊડીને આપે નિકળી ગયા.

એટલે કૂર્મ કહે છે. 'મુખ્ય વાહન જ દૂર થયું. હવે હંસ કહે, 'સમુદ્રતીરવાસુ કરવા આપણે અહીં આવ્યા છીએ, એટલે બધું પ્રયાસ શું કરવો? પરંતુ આપણા સ્વામી અરુણરાજ આવ્યા વગર ગતિ નથી.'

દેવાસુરસંગ્રામનિમિત્તે પક્ષિરાજને નારાયણનું તેડું આવ્યું હતું ત્યાં પક્ષીઓએ જઈને કહ્યું, 'દેવ, તારા જેવો નાથ અમારે માથે પ્રતાપનો દેવા છતાં, અનાથ દોરીએ એમ અપરાધ વિના સમુદ્ર ઝિલુદરવુ કરી ગયો. એટલે હવે પક્ષિકુળનું આવી બન્યું છે. સમુદ્ર બીજાને પણ સ્વેચ્છાએ મારશે. અને કહ્યું છે:

એકનું કામ દેખીને કરે બીજો જ અહિત।
'અતાનુમતિકા દોષો ન દોષો પાપમાપિક પ્રવક્ષ્યત

ચોર, દુરાચારી, સાયસિક, દુષ્કપટી આદિથી પીડાતી પ્રજાની ગુજારો રક્ષા કરવી જોઈએ.' આ સાંભળીને

ગરુડને રીસ ચડી, પણ ત્યાં તો ત્રિલોકપતિ નારાયણ જ દુષ્કપુરમાં વૈનતેય આવશે આવ્યા, એને વૈનતેયે સમુદ્રે કરેલા પોતાના અપમાનની વાત કરી, એટલે નારાયણે સમુદ્રને કહ્યું, 'દીકરાના ઉપર કઈ દુ:ખ આપ્યાથી બળને દેવાને સ્વાધીન કરી નાખું છું.' ભગવાનની આજ્ઞા માથે ચડાવીને સમુદ્રે ઉપર દીકરાને આપી દીધાં.

એટલે કૂર્મ કહે છે: 'શત્રુશક્તિ ન બળીને' એટલે તેથી પુરુષે ઉદ્યમ ન છોડવો.

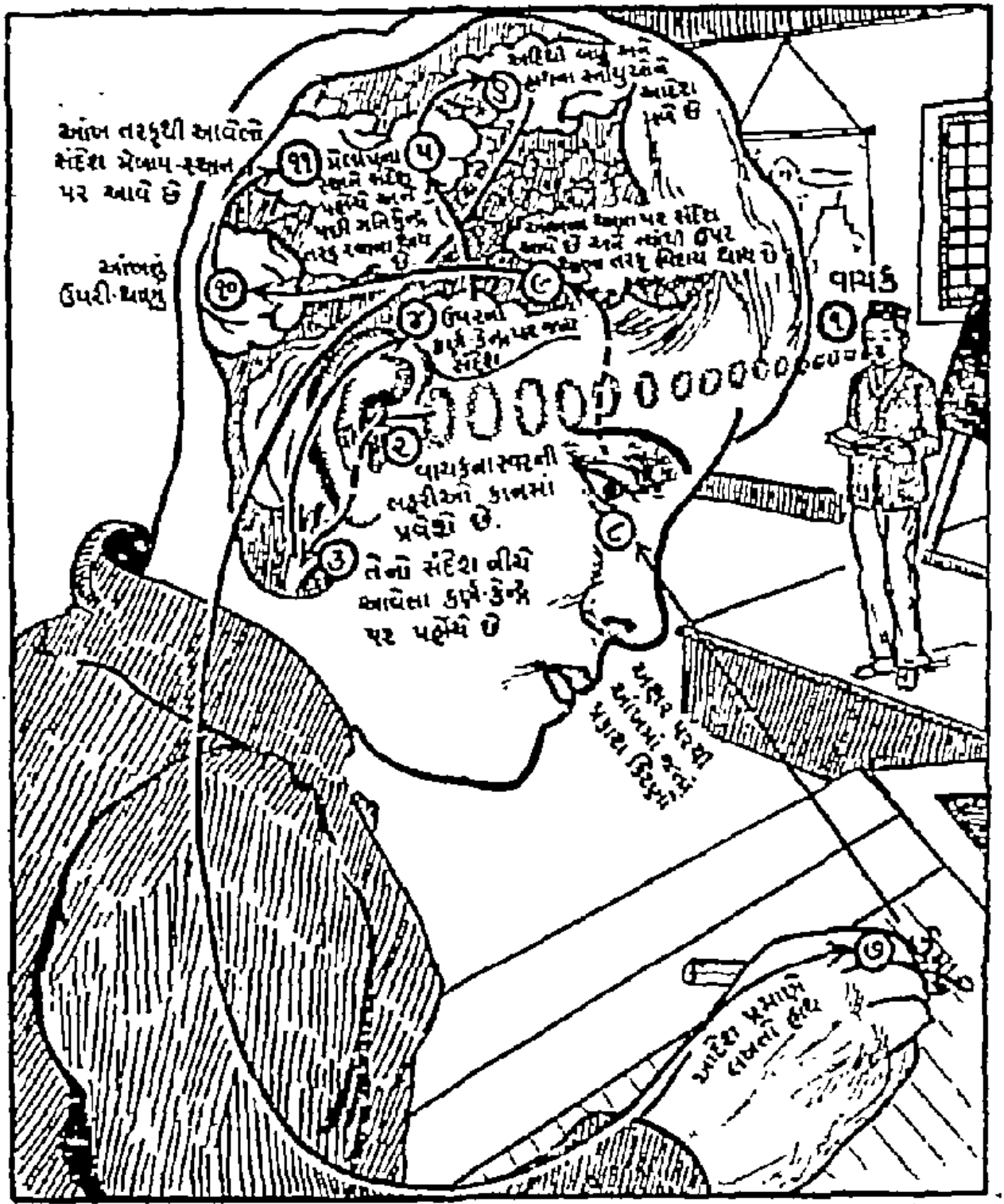
મંજીઠે પૂછ્યું, 'આઈબંધ, એનો વૃત્તાંત કેવો છે?'

કમનક કહે, 'અવેન્દ્ર, તું આવો હો ત્યાં તારા મારું બુઓ, પછી ઊંચું કરે, ચાર પગ ભેળા કરે, મોટું ફાડે તથા કાન ઊભા કરે તો એની-મતિ ગઈ છે એમ બતાવું ને તારો વિક્રમ દેખાડવો.'

(આદ) વાસુદેવ ગોવિન્દજી દેસાઈ

સ્વીકાર: લાડી નવરાત્ર મહોત્સવના પ્રકાશક—લાડી સાહિત્ય સભા, ૧-૮-૦; વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ લેખક-દુર્ગાશંકર કેશવરામ શાસ્ત્રી, પ્રકાશક-શ્રી ગોવર્ધન ગ્રન્થમાળા સભા મુંબાઈ, ૨-૦-૦; સાહિત્યિક સંગીત મુક્તાવલિ ભાગ-૧ લેખક-ડૉ. બંસતલાલ પંડ્યા, પ્રકાશક-એચ. એ. વકીલ, અમદાવાદ, ૧-૦-૦. કાલિદાસ અને બીજા વાર્તાઓ લેખક-અનુસૂયા ચેલાણી, પ્રકાશક-ચતુર કેશવલાલ મર્ચન્ટ, સાંપા રોડ અમદાવાદ, ૧-૮-૦

આપણું મગજ કેવી અજબ રીત કામ કરે છે!

આપણું બારીકું કામ આપણા પ્રત્યેનું આપણું અજબ અને તેના ગ્રહનતુલ્ય જે આશ્ચર્યકારક કામગીરી બજાવે છે તે ઉપરનું ચિત્ર કુમારી બતાવે છે. જિજ્ઞાસુ અનુક્રમાંક કરતા વિદ્યાર્થીને કાને વાયક (નં. ૧)થી અવાજનું આંદોલન પહોંચે છે કે તેના કાન (૨-૩) ને બીજી જાત તેની ઉપર કામના ઉપરના ભાગ (૪)થી મોકલે છે. ત્યાં તેનો અન્વય થઈ તે મજબ્બા મુખ્ય મિજાસ્થાન (૫) પર પહોંચે છે. ત્યાંથી મતિકેન્દ્ર (૬) ઉપર મુકામ મુકાય, તે તરત હાજર કરાયુમોને (૭)તે પ્રમાણે હાજર આજ્ઞા કરે છે. તે કામાર્થિત, લગાડવા પ્રકારનારો કેમાની બાજી (૮)થી પકડે તે બાજુને બાકીકેન્દ્ર (૯) પાસે પહોંચાડે છે, જે ત્યાં તપાસીને ઉકેલ (૧૦) બાજીના મુખ્ય થાને પહોંચે છે. ત્યાં તેનો અન્વય થઈને તે મજબ્બા મુખ્ય મિજાસ્થાન (૧૧) પર પહોંચે છે અને પેલા સ્રાવનારો અને આદેશનારા બે બંને સોલા સાથે છે તેની બાજી મજબ્બું એ મુખ્ય મિજાસ્થાન (નં. ૫ અને નં ૧૧) કરાવે છે.

ચાલ્યું કંકાલ

મેઘાણી

• કૃષ્ણ •

માર્યો છે અમે, મારશે છે અમો
ગોત્ર ના ખેડાણે ! ખિલારો !'
એમ બકયો બહા ! સર્વેણી આવશે
આવશે ! આવનો વાસ તારે.

શું નવું લાગ મે લાગ લીધા બધાંને !
મોહ્યા કંઠની મે ન તોયે;
શું નવું ગાવતા ગોર ના ના કર્યે
મોત આવા મોકિયા કંઠ ખોયે !

આવશે ક્રોધ ને તત્ત્વનો નીકળી,
મૂલ ત્યાં મોતના, સત્યનાં ના
અધિક અવાજનાં સર્વ ભીંતો ભડાં,
મોઢું તું બંધ આપ્ત મિત્રા.

મંત્રણા-ભિક્ષમાં આત મેહા તણાં,
પંખ્યનાં, મતનાં, કરતુનાં ના;
વિષ્ણુદેવાર છે ગાઢ પત્તા તણી,
ત્યાં ગળે તંત્ર મેલ્ય સાધન.

ઘાવ પ્રેમે ભર્યા, ઘાર પેરી ધર્યા,
ત્યાં અવાજે અને તેજહોણા;
ઘાર ઉપાડના વાસે તું બધે

[illegible]

હિંદના અજાત વનસ્પતિશાસ્ત્રજ્ઞ ડૉ. વીરભદ્ર સાહની

આજ સુધીમાં વિજ્ઞાનના વિષયમાં હિંદની ભૂમિ અનેકાનેક અજાતનામા કેળવનાર અને અજાતને વેતાનિકો નવા છે : પ્રો. રામાનુજન, સર જગદીશચન્દ્ર વસુ, પ્રો. સર ચન્દ્રશેખર વેંકટરામન અને પ્રો. મેઘનાદ સહા. આ ચારે જ જંદનની રૉયલ સોસાયટીમાં પોતાના ફેલો તરીકે સ્થાપ્યા છે. આવે એમાં એક નવા પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિનું વધુમાં નામ ઉમેરાય છે: તે, ઑલ્લા. વર્ષો લગી અન્યુસ્થારી સુધી મદ્રાસમાં બસવેલી અખિલ ભારતીય વિજ્ઞાન પરિષદના પ્રમુખ પ્રો. વીરભદ્ર સાહની. M. Sc. PH.D., D.Sc., D.C.L., F.A.S.B., F.N.I., F.C.S., F.R.S.

પ્રો. વીરભદ્ર સાહની આજકાલના વિજ્ઞાનીઓમાં ભારે પ્રતિભાવાન વ્યક્તિ ગણાય છે. લખનૌ યુનિવર્સિટીમાં તે વનસ્પતિશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક અને ત્યાંના વિજ્ઞાનવિભાગના પ્રમુખ છે. વેતાનિક જગતમાં, જંદનની રૉયલ સોસાયટીના ફેલો તરીકે એ મોભામાં મોકે આત ગણાય છે. એ આત મળ્યા વર્ષે ૧૯૩૬માં પ્રો. સાહનીને પ્રાપ્ત થયું છે.

એમનો જન્મ ૧૮૮૭ની ૧૪મી નવેમ્બરે પંજાબમાં મેરા નાનકા ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતા પ્રો. રુચિરામ સાહની લાહોરની સિમિયન કૉલેજમાં રસાયનશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક, મેરા નાનકીતેજસ્વીકાર અને આજીવન ધર્મપ્રેમી વ્યક્તિ ખાનદાન હતા. પ્રો. વીરભદ્ર એમના ત્રીજા પુત્ર છે. પ્રો. વીરભદ્રનાં માતુશ્રી ઈશરોની પણ ખૂબ સંસ્કારી અને રસાળ નારી હતાં.

એમણે એ કુમળી ઉંમરમાં રાવલપિંડિ જીલ્લાની સંસ્કૃત તીર્થ ગણ પ્રો. વીરભદ્ર ૧૬૧૨માં રૂપ્પા વેંકટનીને ઘરે પૅરિસ (ઈશ્વર) મરણ ત્યાં બાર વર્ષ રહીને અને પ્રસન્નનું સંપોષણ કરીને ૧૯૨૬માં દિલ્હી આવ્યા અને તરત જ બનારસ વિશ્વવિદ્યાલયમાં વનસ્પતિશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક નીમાયા. ત્યાંથી પાંચ વિવસ બાદ રાજીનામું આપ્યું અને ૧૯૨૧માં લખનૌ આવ્યા. ત્યારથી આજ સુધી તેઓ ત્યાં જ છે.

૧૯૨૯માં ભોપાલ એમના સંપોષણાર્થે ભારે રસિયો મેસોપોટેમિયા ફૅરા ૫ ઑટોમન-એમ્પાયર ઑફ આવનાર્યા બેલ્જમના પ્રમુખ પ્રો. સીવર્સના કૅમ્પ વિજ્ઞા-નમિત્રમાં તેમની મનુના કરવામાં આવે છે. બે વર્ષ બાદ લંડન અને મૅન્ચેસ્ટર વિશ્વવિદ્યાલયની ડૉક્ટરેટની પદવી પણ તેમને મેળવી હતી. તેમ જ્યાં ૧૯૨૯માં મૅન્ચેસ્ટર વિશ્વવિદ્યાલયે [illegible]

સ્વ. ગાંધીજીનાં સત્યાગ્રહના હથિયારોથી વાકેફ થઈને એક ઉત્સાહી ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરીને તેમજ સ્વ. ગાંધીજી પોતાની છવ્વીસ વર્ષ જેલની સજા ભોગવી તે પૈકી ચાર વર્ષ જેટલી મુદત યરવડા પ્રસિદ્ધિમાં મૂકતી, બે વર્ષ પાછળ કરતાં સોંપી, સિ. લિસ્ટર ગાંધીજીની સહાયતાથી માર્ટીન્ડેને અથાગ પરિશ્રમ આદર્યો. પણ હિમ્મત સામે વધુ ઘોરઘોર અંતરે ફરીથી પોતાનો રોગ ઉથલો મારતો. આને હવને શરીર અશક્ત ગયેલ અને અસહ્ય દુઃખો સહન કરવાં પડ્યાં તોપણ બધા તત્પર રહ્યા; પણ આત્મા પરમ અધ્યાત્મી, અદ્વિતીય કૃતનિશ્ચયથી ઓપ્ત હતો. એ સર્વે કામકાજ સમાપ્ત થયું. પ્રસિદ્ધકર્તાને તમામ વસ્તુ સોંપી દેવાની તૈયારી થઈ, ત્યાં પુરોપમાં યુદ્ધનો આરંભ થયો. ગોકળભાઈ નથી આંખી પડી. શરીર તો નૂરનૂરઝે ખરવું જ હતું. હિમ્મતના આ ઉત્સાહ પાછે આત્મા પણ ઘવાયો અને માર્ટીન્ડેન શુક્રવાર તા. ૧૭-૧૧-૧૯૩૯ના રોજ સાંજના ચાર વાગ્યે મૃત્યુ પામ્યાં.

રાજકારી કેદમાં મૂકનારાને સદ્ગત પ્રાપ્ત થતાં થશે, કીર્તિ ગમેરેમી રાજનારાને લક્ષિત કલાઓના પુનરુદ્ધાર કરવા માટે મથનારાંનાં છવન ચેટકાર્ટ ગયેલાં લાગે એ કલાત્મ સ્વાભાવિક હતી, પણ આ છવન આરવમાં લક્ષિત કલાઓ એ તો અમૃતઝરણાં છે. ક્યાં ક્યાં એ ઝરણાં રેતીના પટમાં કળાઈ ગયાં હોય ત્યાંત્યાંથી અથાગ પરિશ્રમ, અદમ્ય હિમ્મત અને નિઃસ્વાર્થ પ્રેમભાવની તેગરે જહાર ગાડી વહેવાં રાજકાર કલાસૃષ્ટીઓના છવન ચેટકાર્ટ બન્યાં નથી, પણ અનેકાનેક લક્ષિતકલાપ્રેમી મુરબ્બી આત્માઓ તેમની સુવાસની પોતાનાં છવન દિવ્યતર બનાવી શકે છે.

(અંગ્રેજીપરથી) ધનસુખલાલ કલ્યાણજી મહેતા

મૉરિશિયસ

હજારો હિંદી મહાસાગરમાં આવેલો અને જ્યાંનાં બધા પરવાનાના બહામેએ પેદા થયેલો ૨૩ માઈલ લાંબો અને ૨૪ માઈલ પહોળો મૉરિશિયસ બેટ, બરેબર, પાશ્ચાત્ય પુરાણકારોના ગ્રીનોપિક સમૂહનું મોતી જ છે. રોયો પક્ષીની માતૃભૂમિ અને ખાંડની સર્વોત્તમ ઉત્પાદનો એ સુવર્ણદ્વીપ ગણિવાસની ખાસ સમો છે. એક વખત એ પોર્ટુગીઝ કે ફ્રેન્ચના હતું. એ બધાં ટચ દોઢસોના કાળખમાં પૈ એ આવેલો. ત્યાર પછી ફ્રેન્ચોનું શાસન પણ આખી આખે એ બેટ બ્રિટનના આધિપત્યને દોઢ આવ્યો છે.

ઈસવી સનના આરંભથી બે ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં બિલકુલ વસ્તીવગર સજીવનના સમાજ નેમ (સારસાનો આપણે પુરાણપ્રસીન વહુપ. કેટલીક બંદાવસ્થા બધી આજે છે)ના ફ્રેન્ચિનિશિયન ખારવાઓએ આવા આદિમ ખંટની પ્રથમિક્ષા કરેલી હતી; અને પછી આરોપે પણ એ સારીપો જાણીતો હતો. ત્યારે પશ્ચિમી મારસ્પરોનાં વહાણોએ તો બે શોધ્યા જ વરસ ૧૬ ૧૫૦૨-૩૫માં ગ્રામ કર્યો. અઢારમી સદીના આરંભમાં એ સમૃદ્ધ કાળે ગયો. ત્યારે ફ્રેન્ચ બાદશાહ દરબિગાન નેપો માટે ૬ ફ્રેન્ચોરેનિ કરીને એક પ્રવાસ થઈ ગયો. બ્રિટનના વિખ્યાત પુરુષોમાંનો એક એ ફ્રેન્ચોરેનિ ફ્રેનિક હતો, બાનિક હતો, કુશળ ઈજનેર અને બાદામ શાસક હતો, એટલું જ નહિ પણ કવિ અને લેખક પણ હતો. એટલે જ મૉરિશિયસની સજ્જાની પોર્ટ લુઈનું નિર્માણ કર્યું. પરવાનાના અડોમાંથી જ એટલે બંદર મોટી સદ્ધું, ઠેઠ અહીં સુધીના એના બાદેર રાજમાર્ગો રચ્યા, શેરડી તથા ચોખાનાં બીજ ફ્રાન્સનું રે બેથી બે વધુ કૃતજ્ઞતા રે બીજ વનસ્પતિનું ચલેવર શાસન કર્યું; પણ-પણ આખરે ન ચાલ્યો–એ બધી સેવાના બદલામાં ફ્રેન્ચોએ એને ૧૨ વરસ બાસ્તીલના કેદખાનામાં સોંપ્યો!

અને મૃત બ્યાક્ષરાનુસોન્દિ પરવાના આ દ્વીપ પર 'Les Cotes de Melen' નામનો સાત માઈલનો પથ સમુદ્ર જ રેખાની માફીનો બનેલો છે. પીળા રંગની બાંધને કાળા રેત મુખીની બધી રેખાબાજીએ પરવાના બેઠા વિસ્તારમાં કશું જ કેમી શકું નથી, કારણ એ બરેબી જમીન કોઈ બેમાં બાધકારક મુદ્દા નથી. એક સમનાં બેનાં બેપાની બનાવ-મુખો આજે રમણીય સોપારો બની ગયાં છે અને ૧૨ માઈલ માર્ગે ૪૦૦ માણસની વસ્તી વસાવે તો દુનિયાનો બરેબર એક રેસ્ટ્રાં જ છે!

મૉરિશિયસ દ્વીપ અને તેનું મુખ્ય બંદર પોર્ટ લુઈ

આ કુમારો પોતાનાં નગરો બહારથી છે! અને તમે?

સાચાછવન પર ક્યાં ચડી જ ધંધાની લાલીમ ૨૪ સમાજ મેળો જે ક્રમ આપણા કુમારોમાં પેસી ગયો છે, એનાની આંખો ઉઘાડતાં કેટલાંક કારણોનો હાથ સામાં છે. ઈંગ્લંડના વિદ્યાર્થીઓ પરવાસના એક ગામડાની સાથના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ મેળા વર્ષ ૧૦ મૌઢની મુદતની મધ-

માખીના કરેરની એક કંપની ચેલ્વી કરી છે. એ કં' ની પણ કોઈ એકના ગાહિકીની નહિ, પણ છ છ પેન્સના શેર વો નિર્ગાંચેલી ! વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ મધમાખીઓ કરેરી, તેગણે બ-પ્રવેશું મમ તેમ્બો કુરસદના સમયે તેમ્બ આવે છે. એ ચેવાલુ પર થયેલા નફા પર એક મહિના પછી એ કંપનીએ દરેક શેર હોલ્ડરોને અરધા પેન્સનું ડિવિડન્ડ (નફો) પણ આપ્યું !

પણ, અમેરિકામાં નેબ્રારકા મુકામે વીસ વરસની બાલવા નીચેના અભ્યતરા પાસે. કપરો અભ્યતરોએ ગાંબો પડે છે. માત્ર કુમારો તરફથી જ એક જુદા નગરનું ત્યાં નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાંના કુમારોએ જ તે બાંધ્યું છે ને કુમારો જ તેમાં વસે છે. એના 'સ્ટેરી બાપાલ્યો' (સ્ટેરના વડા તરીકે કામ કરતા કુમારો) પણ એવા ચોકિયાત છે કે કોઈ ફિલ્મ કંપની તેમની પ્રવૃત્તિની ફિલ્મ કતારવા માગે તો ચારી ચેવી રકમ પટાવ્યા પછી જ તેમ કરવા દે છે'

અતપંથના ભેરોમી અભેદ એ નગર આજે દુનિયાનું સર્વશ્રેષ્ઠ કુમારનગર ગણાય છે. કોઈપણ નિરાધાર કુમારોને ત્યાં પ્રવેશ મળે છે અને એ સાથે જ નગરસભામાં મત આપવાનો અધિકાર પણ તેને મળી જાય છે.

નગરને એની પોતાની નિશાળો, અખાડા, ઢોલે, દુકાનો, કાપડાનાં, ઢોરાસો, સીનેમા ને પોસ્ટ ઑફિસ છે. પોલીસ પણ એમની પોતાની છે. ચુનેગારોને અપાતી સજા જુદી જુદી અતની હોય છે. પહેલી વાર ચુનો કર્યો હોય તો ચેતવણી કે માફીના કામની, બીજી વાર ચુનો કર્યો હોય તો સીનેમામાં પટદા વરસ પોઢ ફેરવી બેસી રહેવાની, એવીએની સજાઓ ત્યાં કરવામાં આવે છે.

આ કુમારનગરે આજ સુધીમાં ૪૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓને કપનની સંપૂર્ણ તાલીમ આપી જગતમાં મોકલ્યા છે.

બ્રિટને પણ પોતાને ત્યાં સાકમ ડેવન મુકામે આવો અભ્યતરો અભ્યાસ્યો છે. ત્યાંના ઢોરિંગ્ટન ઢોકના વિદ્યાર્થીઓએ આ અભ્યતરાના પરિશ્રમે ત્યાંની જમીન પર અનેક રૂંવાનો બગાવી દીધાં છે ને સેકડો કોલોજો ઊભા કર્યા છે, જેમાં ચાકડાં ચટેરવાની મિલ કે કાપડ વણવાની ગિરના કોલોજો પણ સમાઈ જાય છે.

આવા અભ્યતરોનાં કાં પરિશ્રમોએ દુનિયાના અનેક દેશોના કુમારોને પોરસ ચડાવ્યો છે; પણ તમે— તમે ક્યાં છો ?

રક્તપ્રદાન

ડચંદ, કાન્સ, જર્મની ને રશિયા અનેક આદમીઓના ભેગામાંથી સોદી ભેગા ભેગા આજે તેનો સંગ્રહ કરી રહ્યા છે, કારણ કદાચને આપે તેમને સોદીનો ભેગો સંગ્રહ જરૂરી લાગ્યો છે. અને એ દેશોના કેટલા યે પરગજુ લોકો ભેગા દાન માટે પોતાની જાતનું સમર્પણ કરી રહ્યા છે. ડચંદ તો આવતા એક વર્ષમાં દસ લાખ રક્તદાતાઓ પોતાની નોંધણીએ ચડાવવા માગે છે ને બીજા પણ અનેક દેશોએ એવી 'બ્લડ સર્વિસ' ચલાવી દીધી છે.

અગત્ય કે ઓછી પ્રાણશક્તિવાળાં શરીરોમાં સક્રાન્ત કે પ્રાણશક્તિવાળાં શરીરોના સોદીનું મિશ્રણ કરવાની શક્યતા તો ઘણા લાંબા અરસા પહેલાં લોકોએ વિચારેલી ને એના અખતરા પણ અજમાવેલા; પરંતુ સોદીને પણ એનું વ્યક્તિત્વ છે એમ જણાયા પછી એનો ખરેખરો વિકાસ તો બેઢા સમયથી જ શરૂ થયો. આ રક્તમિશ્રણને લગતી પ્રાથમિક માહિતી 'કુમાર' ના ૧૯૫૫ના અંકના 'આપુકરી' વિભાગમાં વાંચવા મળશે.

દાતા અને ગ્રાહકના સોદીને 'મૅચ' કરવાની પદ્ધતિ શોધાયા પછી વૈદકશાસ્ત્રની નિષ્ણાતોએ પણ મદદ કરી છે. લોહી દાતાના શરીરમાંથી ગ્રાહકના શરીરમાં સીધું જ સોદી દાખલ કરવાની રીત પણ જૂની કરવામાં આવી છે, કારણ એથી ઘણી વાર મોટી ગરબડ કારણે કોઈ ગ્રાહકનું લોહી કદાચ દાતાના શરીરમાં ધસી જતાં ને બંને જિંદગીઓ હોમમાં મુકાતી. એટલે હવે દાતાના સોદીની પ્રથમ રાસાયણિક સંશુદ્ધિ કરી, લોહી બહાર કાઢ્યા પછી ઘણા બાદ ઉપયોગનો વખત જ ગ્રાહકના શરીરમાં દાખલ કરવામાં આવે છે.

આવી રીતે સંશુદ્ધ થયેલું રક્ત ઘણો વખત ટકી રહે છે એ અરસા પછી પણ ચકાસણીઓએ તો 'બ્લડ બૅંક' પણ ખોલેલી છે. લોહીના જુદાજુદા પ્રકારોને સોડિયમ સાઇટ્રેટમાં ઠારવા, રેફ્રીજરેટરમાં મૂકી રાખવામાં આવે છે ને જરૂર પડયે તે તે પ્રકાર ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

રક્તદાતાઓ પાસેની અઠવાડામાં એક કરતાં વધુ વખત સોદી માગવામાં નથી આવતું, અને તે તેમના સ્વાસ્થ્યના હિતની જ દૃષ્ટિએ.

યાક લાગે તો સાકર ખાગો

તમને નવાઈ લાગશે, પણ સાકર ખાવાથી ઝેરો તેરો યાક ઊતરી જાય છે, એ વિજ્ઞાનસિદ્ધ વસ્તુ છે. એ બહુ શક્તિપ્રદ ચીજની પહાડે છે, કારણ તે વસ્ત સોદીમાં ભળી જાય કોટલે પછી તો શરીરના ક્રમમાં આવી જાય છે. પણ એ મૂલ પ્રમાણમાં લેવાનો લોભ ન રાખવો જોઈએ, કારણ તે સંપૂર્ણ ખોરાક નથી. એમાં એટલા ન્યૂટ્રિશિયસ્ટ્રેંટ હોતાં, પોષણને મોટ્ય ભાગની સ્નિગ્ધતા, પ્રોટીન, ખનીજ, ક્ષાર કે વિટામિનોમાંનું કોઈ તત્ત્વ એમાં નથી. એના કરતાં ગોળ વધારે સારો છે. અને આપણે ત્યાં જૂના વખતમાં પણ સફર કરનારા લોકોમાં ગોળ તથા સુખડી રાખવા, અને મુસાફરીમાંથી આવેલા માણસને વસ્ત ગોળનું શરબત આપવામાં આવતું એ પદ્ધતિ સંપૂર્ણપણે સાચી હતી. એટલે સાકરના જ સ્વાદનો મોહ ન રાખતાં ગોળથી અગર કોઈ પણ ફળના રસથી એ ખરજ સારી શકાય. 'કુમાર'ના ૧૯૫૫ના અંકની 'આપુકરી'માંનો 'યાક

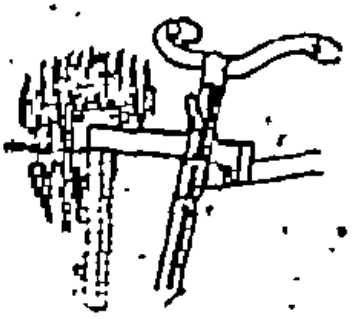
કોઈ અજાણ્યા વિદ્યાર્થીના પુસ્તકને પોતાને ત્યાં જોયું, અમારી અમારી એક મિત્રે તેને તે પાછું સોંપ્યા બાદ પેલી વિદ્યાર્થી તેનો ઉપકાર માનવા આવી એટલે તે બોલ્યો, 'બહેન, ઉપકાર શો છે આપણે બારણાનો ઉપકાર માનીએ છીએ કે તે બારણાવાળાનો? તેમ જ રીતે મને નિમિત્ત બનાવનારનો પાડ માન.'

અનેકોની સ્મરણ-શક્તિ ઘણી ઓછી હોય છે. આપેલું, આપેલું, લખેલું, ભાષણ કે વચનનું એક પણ વાક્ય યાદ રાખી શકતા નથી.

પ્રસિદ્ધ ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞ પ્લેટો પોતાના નોકરી પાસે કંઈ પણ કામ કરાવતા ત્યારે તે (નોકર) કામ કરવાને બદલે પ્લેટો પાસે જ્ઞાન કે ઉપદેશ માગતો. (આજના વિદ્યાર્થીઓ આ કથામાંથી કંઈક બોધ લેશે ખરા?)

કેનેડાનો એક: 'આપણે ત્યાં ઠંડી ઘણી પડે છે. રસ્તે ચાલતાં માણસોનાં નાક ઠંડીથી લાલ થઈ જાય છે. ઘણી વાર તો નાક ઠંડીથી ઠરી જાય છે. પણ આપણને ખબર પડતી નથી. પણ બીજાઓ જોઈને કહે ત્યારે આપણને ખબર પડે કે આપણું નાક ઠરી ગયું છે. એક વાર હું મારા મિત્રને ત્યાં ગયો. ત્યાં તેમના ઘરમાં ઘણી ઠંડી હતી. મારું નાક ઠરી ગયું હતું. પણ મને ખબર પડી નહિ. મારા મિત્રે મને કહ્યું ત્યારે મને ખબર પડી. મારા મિત્રે મારું નાક ઘસીને ગરમ કર્યું ત્યારે મારું નાક ઠીક થયું.'

ઇંગ્લેન્ડનો એક: 'આપણે ત્યાં ઠંડી ઘણી પડે છે. ઠંડીને લીધે ઘરમાં બારીઓ બંધ રાખવી પડે છે. ઘરમાં ઘણી વાર ધુમાડો ભરાઈ જાય છે. ધુમાડાને લીધે ઘરમાં રહેનારાઓને ઘણી વાર ઉધરસ આવે છે. ઘણી વાર તો ધુમાડાને લીધે ઘરમાં રહેનારાઓ મરી જાય છે. ઘણી વાર ઘરમાં રહેનારાઓ ધુમાડાને લીધે બેભાન થઈ જાય છે. ઘણી વાર તો ધુમાડાને લીધે ઘરમાં રહેનારાઓ મરી જાય છે.'

ભીંતને અરીસીને સ્ટાવરહ મૂકવાથી તેના દેદપ્ત વસ્તુ-દર્શી પર પ્રકાશ પડી બરાબરનો અજુવાળ સીને દરી. ચિત્રમાં બતાવ્યા પુજબ ભીંતમાં બરોબર વચ્ચોવચ્ચ એક ખાડાનો કોણ બનાવીને તેમાં અરીસો દોવારો તો બે દેવાને ઉપરે ચમકતી ભાંખમાં પ્રકાશનો રોશનાર બરાબર ઝીણવટ ઉપર થઈ શકશે. જરૂર ન હોય ત્યારે બે (ઉપરાંચાની લીટીની દર્શાવ્યા પુજબ ચિત્રપટને બીજે) નીચે પડી જઈ બીજા કામોમાં પડેવાથી વચ્ચે અડચણ નહિ કરે.

ચિત્રોમાં ઘરોરે ચોમાસા-ઉનાળા-વખતે ખાવાની તેવી (વિટામિન જેવી) અમારા વનસ્પતિજન્ય તેવો (કેરોટિન, મકાઈનું તેલ આદિ) વસ્તુઓ બાબત, પેઢાની બીમારી (સ્કોર્બ્યુટ) જેવી બાબતો જરૂરી વધારે જાણકારી આપે છે.

હાલમાં હાનો કપરોગ કરવાની રીત બીજાઓએ ૪. ૮૫માં કરી હતી.

ઇંગ્લેન્ડના રાજવંશ કુટુંબોમાં અને પ્રજામાં, મોટી, ઘરગ, ઉંમરનો, બીજા બાબતો જેવામાં પ્રજાને કરવામાં આવેલ.

ચાલેલાં બાબતોનું દુનિયાભરમાં મોટામાં મોટું કાર્યક્રમ બાબત બરાબર છે ને બૌદ્ધ ધર્મના જુદા જુદા ૧૦૦ સાધુઓ બે બધા બાબતોની શાંતિ અને પ્રાર્થનાઓ કરે છે.

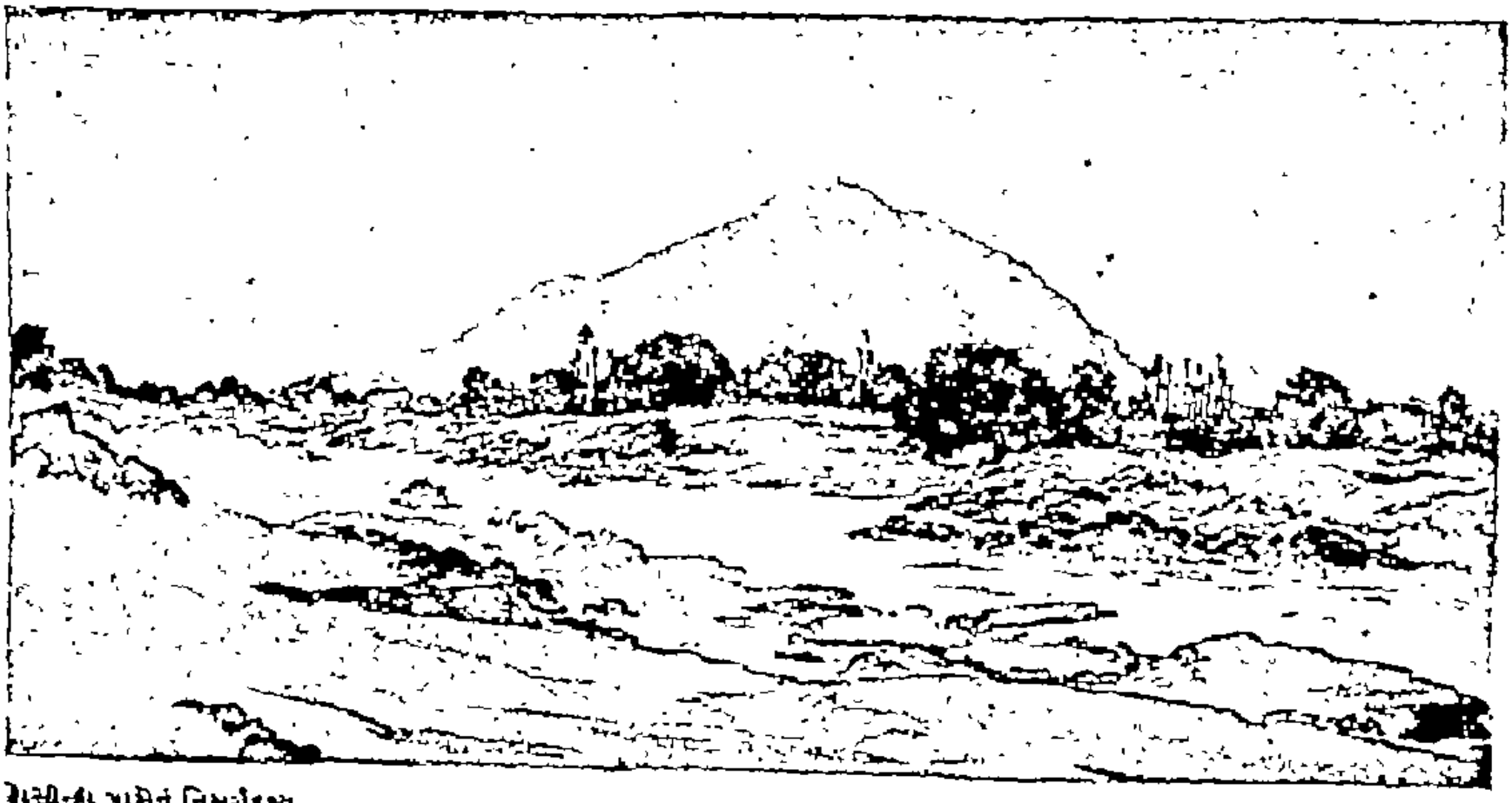
ચિત્રોમાં દર્શાવેલ બે ઘરો ઉ કે ઊ ને છે ઘરની રીત ચલિત્ર કરવામાં આવેલ છે. બિ. ઘરોવાળા જોવા પ્રયત્ન છે.

ઉપરના ચોકઠાદારીઓવાળા ચિત્રોમાં ઘરોમાં ઉંદરો વગેરેના ત્રાસથી બચવા માટે ઘરોમાં ઘરોમાં ઘરોમાં

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

ડાબી બાજુ: ઉપર, 'અમદાવાદની સવાર'–શ્રી ઇબ્રાહિમ સુતાર (નડિયાદ), પહેલું ઇનામ; વચ્ચે, 'ઘોડાની સંખ્યા'–શ્રી નરેન્દ્ર નાયક (દાહોદ), ઉત્તેજનાર્થ ઇનામ; નીચે, અનુક્રમે નોંધપાત્ર ચિત્રો નં. ૧ અને ૨; જમણી બાજુ: ઉપર, 'આ . . .'–શ્રી ડી. ડી. પટેલ (નેરોલી), ત્રીજું ઇનામ; નીચે, 'બીની'–શ્રી આર. એમ. મિસ્ત્રી (નડિયાદ), બીજું ઇનામ.

ગોસી-ના પાણીનું નિસર્ગોદ્રશ્ય

આલેખન-રવિ પરિવાર બારૈયા

અહમ્‌ની યાત્રા

—સુરમંજી—

2112

હું.
હુંથી વિસ્તરી બન્યો કુટુમ્બનો
બાઈબ્રેન માતતાત,
ને સમાં તણી જમાત:
તોડી આંકડું કુટાણું બ્યાપી આમનો થયો.
ઓળખા સમા સમાજમાં ઘડી રમી રહ્યો.

એ સમાજવર્તુંલે
બંધ ના હુંને અંતે.
થકી કમે હું ભ્રાન્તનો—અરે! ન—રાષ્ટ્રનો થયો.

એ જ જે હતો સુજરૂપ શૂન્યકલ્પ હું,
તે વધીવધી બન્યો જ હિમનો,
મનુષ્યજાતિના વિશાળ પંચમાંશનો.

હું!
આજ હું પૂછું મને:
વિસ્તરી વધી તળાવ અમ્બના તરંગ
રોા અધીર ને અભંગ,
બ્યાપી ભાગ પાંચમો થયસ ક્ષિતજ ભિન્ન કે?
પંચમાંશ માનવીસમાજમાં,
વિરાટના વિરાટશા મહ ઝંશમાં
ભળી, જયસ એસી લીન લીન કે!

માનવી જગે હું શીદને કલ્પેત
ભતને કરું, રચી રિવાજ ઊંચી ને અનેક
એકપંચમાંશની,
શેષભાગ સાથ,—અરિમતાની, પોપ વધુ શી!
અરે થયો જ એકપંચમાંશનો,
તો તને થવું શું શેષનો બતાં,
ચારપંચમાંશ ઠાઠ ચોરી રિતની કરે?

હું!
હવે નથી રહ્યો જ હું.
નથી હવે અહંનું કેન્દ્ર અકબ પૂર્વનું રહ્યું.
વિસ્તરી સમગ્રમાં સમયની સચેતતા અસી સ્ફુરે બધુંબધું.
આજ આ જગે
દબાય જે, ચિંતાય જે, પિસાય જે, ચિરાય જે,
સહુ ય ચેતના અહીં હુંમાં સ્રવે:
અંકુરો ફુટે અને કહીં નવીન સર્જને,
આજ તે પૂરે નવો અહીં હુંમાં રજે રજો
આજ તત્ત્વ સૌ પ્રકાશ ને વિધાનના
મળાય કાળભોમાં હુંના સુજરૂપ પાત્રમાં.

—ઉમાશંકર જોશી—

ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૦

સ્વ. હરિવદન ભટ્ટના સ્મરણમાં—

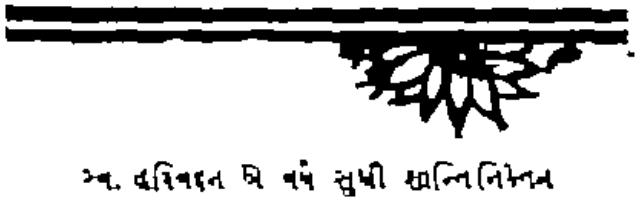

સ્વ. ભાઈ હરિવદન ભટ્ટ

(૨. મ. રાવળ)

'Don't put a step forward without knowing the goal and keep your determination foremost to follow the path marked out.' ('ધ્યેય સમજ્યા વિના એક પગલું પણ આગળ ન મૂકો અને જીવનમાર્ગ નક્કી કર્યા પછી કોઈ તો પર જવાનો નિશ્ચય હંમેશાં આગળ રાખજો.')

૧૯૩૪ની પોતાની સેમ્યુઅલમાં નીચે આ વાક્ય લખી પોતાને ખૂબ ગમેલું છે અને આજુબાજુ આવા વિચારની વિચારણાની નોંધ કરી છે; તેમાં આ વાક્યની સમજણ પણ નોંધાઈ છે. જીવનને ઓપવાની તેની ૧૮૮૮ ઇચ્છા તેની પ્રવૃત્તિઓમાં દરેક પ્રસંગે દેખાય છે. જ્યાં બેસવાના કોઈ પણ સંસ્થાએ તેને પ્રથમ દર્શનમાં પકડેથી તેના જીવનને પ્રેરણાની જરૂરી બનાવી દેવા જેવી ઝાંખ કરાવે છે. એ પ્રેરણાવસ્તુથી વીર આત્માએ શરીર-સ્વાસ્થ્ય, દેશસેવા, કળા, જ્ઞાન અને ધર્મ સાધવાને ખિલવ્યું છે એ તેની ટૂંકી નોંધો, વાક્યો અને પત્રોમાંથી જાણવા મળે છે.

સ્વ. હરિવદન બે વર્ષ સુધી શાન્તિનિકેતન કલાભવનમાં વિદ્યાર્થી હતો. તેનામાં સ્વદેશ કલાકાર તરીકેના બીજને પાંગરીને પ્રકૃતિ કળા પ્રત્યેનો કલાત્મ બન્યો હતો. પણ તેનું આકર્ષક વ્યક્તિત્વ કે છબીલા સ્વભાવે સુખી આશ્રમ જીવનમાં વસી જવાયું. પ્રેમસહ અને પ્રેમની મધુરતાથી અંતરંગમાં તે હતો. એનો જીવાત્મા શાંતિમાં વિરમો.

નંદલાલ બોઝ

૧૭ જાન્યુ. ૧૯૪૦

બાલ્યવિના તરફથી ચારેકોર મળેલું સુંદર વાતાવરણ એમાં બાલ્યાવસ્થાની અનંત કલ્પનાઓ અને અભ્યાસની પરાકાષ્ઠા વડે બધાને સુંદર અને સુંદર લાગવું હતું. આ મુખ ઉપર કંઈક કે દરમ્યાન કરી રેખાઓ નહોતા. હરિવદનનો ચહેરો ચિત્રકારોને આકર્ષે એવો નહોતો હતો એને સમપૃષ્ઠાંશ કહીએ તો પણ ખોટું નહિ; જ્યાં એને પોતામાં ઉદ્ભવતા પણ આવા કોયું નહોતું. સતત્રિયમ મહેનત કરી, ઊંડા અવલોકન કરી કુદરતની પ્રેરણામાં તે ખેલવિભોર બનતો. તેના ચિત્રમાં ખાસ કરી કુદરતની પ્રેરણાનું અને તેના રૂપ-સ્વરૂપના અભ્યાસનું પ્રાધાન્ય છે; એટલે તેની પરિપાટી અને અમુક તેના પર સહજ પડી. એ દ્વારા અભ્યાસના પરિણામે કલ્પવિલાસિત અંશે બધેરે સ્વતંત્રતામાં તેનો મનો આશય રહેતો. એમાંથી તેની ચિત્રકળા વિકસી. તંદુરસ્ત બાલ્ય અને બાલ્યાવસ્થાસહજતાએ તેના મનમાં અનેક આકાંક્ષાઓ ઉપજાવ્યા; તેમાં મહાન પ્રવાસી થવાના અને મોટી સફરે કલાકુક પાસે જીવનના ચાલના ચિત્રો દોરવાના મોટા કોડ હતા. એને પોતાની કલ્પનાનું જાત સહા સંતોષ થવાનું, તથા કુદરતની બાલ્યાવસ્થા એ પોતાની કલ્પનાઓનો ખોજ આપતો. એના એક પત્રમાં તેનાં સુખને રેખાય છે:

'બુદ્ધાવસ્થા હરિમોહનની વિચારસરણી બુદ્ધિશક્તિ બાબતે ચાલે છે. કમળનું બધું ચીકણું બાકી છે. ગણિત તદ્દન રડે છે. ચન્દ્રિકાદેવી અહીં એક ઈન્સ્ટ્રક્ટ્રસ કંપનીમાં નોકરી કરે છે. વાસુદેવે કોલેજમાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો છે. હું તો અભ્યાસે નોકરી કરું છું. Girls' High School અને ભ્રાતિસંઘ. ગે કમળનું clay modelling શરૂ કર્યું છે. નાનાંનાનાં સારાં પૂતળાં બનાવ્યાં છે. કોરે ચિત્રો પણ શરૂ કર્યાં છે. જ્યાં એક વસ્તુ બહુ સારી છે અને તે બાબ માટે રીતસરના અભ્યાસની આવશ્યકતા. કુદરતની બાબી સ્થિતિમાં બધાને બાદને અભ્યાસ કરવાનું ગમી શકે તેવું નથી. મને મિત્રોએ બાબાઓની શાંતિનિકેતન બાબ માટે ઉત્સાહપ્રેરિત બનવે તેવું કર્યું અને છે, પણ પૈસા પૈસાની બાબત પડે તેનું શું? આવાં પ્રસંગોથી રીતસરના અભ્યાસ બાબત ચિત્રો શરૂ કર્યાં છે (૪-૮-૩૪).'

તેની મનોબાબતિની શ્રદ્ધાબાબત ખોટકારી બાબ પ્રસંગોથી બાબ નહિ બનાવ. તે પદેશોનાં વર્ષોમાં મુખ્યતઃ બાબાઓની બાબ અભ્યાસના કરી વળી, સમૃદ્ધિબાબ કાર્યોમાં પ્રેરણાબાબું વર્ષ

અને સત્યાગ્રહના જંગમાં ઝુકાવ્યું હતું. એને પરિણામે તેના નાનકડા મનોહર મૂક ચહેરા પર ગાંધીના બાજુ કદર્ય રાક્ષસનું ભીષણ ચિત્ર દોરાયું હતું. સત્યાગ્રહસંગ્રામની પરિસ્થિતિઓમાં તેણે તેની ચિત્રસૃષ્ટિનો પ્રવેશ કરાવી દીધો હતો, અને મુખપણે બહાર પડતી પ્રખર પત્રિકાઓમાં પ્રાસંગિક ચિત્રચિત્રો કરી તે દ્વારા ઔચિત્યપૂર્ણ અને સચોટ અસર પેદા કરી હતાં. એટલું બધું મૂલ્યવંતું એ બધું ચાલતું હતું કે ભાગ્યે જ તેની અવર પડી નહોતી. હરિવદન અને તેના નાનકડા સાથીઓનું એ પરાક્રમ હું આજ પણ આનંદાશ્ચર્ય નિહાળું છું. એ ચિત્રોને લીધે ઘણી વાર પોલિસે કુમાર કર્યાલય પર પણ છાપાં રિવ્યો જોયાં, પણ કશી પાકી બાતમી વિના શું બને?

સત્યાગ્રહસંગ્રામના અંત પછી બોધ બજાર ઘરક જે ઠપ્પાલુ અને ઝાવદાનો સકંજો ચાલ્યો તેમાં બધું ચુપાન મૂંગો વેરણ છેરણ બન્યાં. દેશમાં એક પ્રકારની નિરાશા અને રૂઢ સમાજ પ્રતિ તિરસ્કારના પવન પણ આવ્યા. બાળ હરિવદન એમાંથી મુક્ત નહોતો રહી શક્યો. હવે જિંદે તેણે કશો જ વિચાર બદેર નહોતો કર્યો પણ સમાજ વિષે તેણે કલ્પનાઓ બાંધી લીધી હતી એમ લાગે છે. તે ઘરથી અલગ રહેતો અને મિત્રો સાથે જ પણ બાકે બોલતો-પીતો. તેના સ્વભાવમાં એક પ્રકારનું ગાઢું મૌન આવી વસ્યું હતું. તે પોતાના વિચારો આપે જ બહાર પાડતો. પણ તેણે મહિનપણે કદિ સંપર્ક નહોતો ઓછો મને બાતરી છે. એના મનની અસ્વસ્થતા અને અકળામણ દૂર કરવા તેણે વાચન વધાર્યું અને રંગ્યોમાંપ્રયોગો આદર્યા. તેની ૧૬-૧૭-૧૮ની નોંધ એ વાતે આપી છે:

'જ્ઞાન, આનંદ, મૈત્રી, નિકટ પરિચય, સેવા, અભ્યાસ. સોકોની સ્થિતિ બદલવી જોઈએ, મૈત્રી કેળવવી જોઈએ. મુસાફરનું જીવન વિશાળ છે, સંકુચિત નથી; એટલે એમાં આનંદ, જ્ઞાન, શક્તિ, બંધુત્વ, સેવા કરવાનાં સ્વપ્નો વિકાસ છે. કોઈ વાર દરિયા મુંઝારા પણ પીવા જોઈએ. મુસાફરી તો કેટલો આનંદનો પ્રસંગ છે! આનંદના અનંત સમુદ્રની ઊર્મિઓ ઊછળે છે. એ આનંદ અને જ્ઞાન સાચા મુસાફરોને માટે જ છેનાં—'

એવે ગુજરાત-કાઠિયાવાડનાં બધાં રમણીય મુસાફરી કરી, સાબરમતી પર કાશ્મીરની મુસાફરી કરવા બધા બાર મિત્રો નીકળેલા. એ બધાંના પરિણામે તેની કલાવૃત્તિને બળનો વેગ મળ્યો અને આ જગતનાં રહસ્યો પામવાને કલાનો પરિચય જ ઉત્તમ સાધન છે એની કોઈ અગમ્યપણે તેણે એક દિવસે અમદાવાદ છોડી શાંતિનિકેતન જવાનો સંકલ્પ બદેર કર્યો.

કુમાર કાર્યાલયમાં તેણે એકાદ વિદ્યાર્થી કદિ લીધું નહોતું; પણ તેની સહૃદયતાએ તેણે કુમાર કાર્યાલયનું

સ્વ. હરિવદન ભટ્ટ

જન્મ: ભાદરવા વદ ૧૧, સં. ૧૯૧૭ · તા. ૧૮-૯-૧૯૧૧
અવસાન: માગશર સુદ ૧૧, સં. ૨૦૨૧ · તા. ૨૨-૧૨-૧૯૬૪

સર્જિકિલ ગાયું; અને કાર્યાલયમાંથી ચિત્રશિક્ષણની એ જરૂરમાં જન્મી પડેલી સંસ્થા 'ગુજરાત કલાસંઘ'ના નવાં કપાયેલાં નોકરેપર પ્રથમ એ સર્જિકિલ માટે જ વપરાયાં.

શાંતિનિકેતન જવા પછી તેના ચિત્તને સ્વારસ્યે મજબૂત જણાય છે. શ્રી નંદલાલની તેના કાર્ય પર મીઠી નજર હતી. અને તેના પ્રત્યેક પ્રયોગમાં તેમનું માર્ગદર્શન મળ્યા કરતું. છતાં ત્યાં પણ તે નિયમિત વર્ગવિદ્યાર્થી નહોતો બન્યા. ચિત્ર કરતાં તે તેનો રચનાકાર મનોવિધાન માટે હતો. એટલે શાંતિનિકેતનમાં માટી, લાકડું અને રંગોરના મિશ્રણથી મોટી મૂર્તિઓ બનાવવાના જે પ્રયોગો ચાલતા હતા તેના રસમાં રાચીને તેણે બે મોટી મૂર્તિઓ તૈયાર કરી, તેમાંની એક તો હજારમ્ય રચા કૂદની છે. આ કામથી તેના હાથની ચપળતા વધી, શક્તિ અને વાસ્તવિકતા બન્યાં, પણ તેનાં સંપૂર્ણ વિકસિત રૂપો આવે તે પહેલાં અનિષ્ટ પરિસ્થિતિએ શાંતિનિકેતન તજવાની તેને ફરજ પાડી.

ફરી અમદાવાદ આવીને અંધાતિસંઘની નોકરી તેણે સ્વીકારી. તેના શિક્ષણકાર્યથી એ સંસ્થા ખૂબ જ સમૃદ્ધ બની હતી, એમાં મુંબાઈથી નવું કરા રહેવા પ્રિન્સિપલ શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરીની અરજ તેના પર કરી અને તેને બોમ્બે બોલાવ્યો. આ સંસ્થામાં તેને સ્થાન મળ્યું એ તેની સ્વપ્નિની બોમ્બે કર કરી, અને તેણે ૬ મહિનામાં સીને બાતરી કરી આપી કે તેનામાં એક સાચા

૧૯૩૨ની સાબરમતી જેલમાં 'તેના નાનકડા મનોહર મુખ ચહેરા પર ગાંભીર્ય યા ઘટ્યાં' તે વેળા ખ્યાલે ચઢેલા બાપુજીનો તસ્વીર રાજકોટના હરિવદન (ફોટો ૨ મ. રાવલ)

સાથીનાં સ્મરણો

(ગેર મિત્ર)

સ્વ. હરિવદન અદની ઓળખાણ મને પડેથી ચાર સ્વ. આરાર ગાંધીઓને ત્યાં થઇ હતી. હરિવદન અને અરવિદ બંને બાલમંદિરથી હાઇસ્કૂલ સુધી સાથે ભણેલા. તે વેળામાં આપે ૧૯૨૬માં ૧૯૨૬માં પ્રવેશ કર્યો. ને પછી અમે અલગ અલગ પડ્યા. ૧૯૩૨માં ૧૯૩૩માં રાષ્ટ્રીય ચળવળ શરૂ થઈ. બે ચળવળને વીંધે અમે મેટ્રિકની મૂળ નજીક પહોંચી ગયા.

૧૯૩૩ના સત્યાગ્રહની શરૂઆત વખતે અમે ઘણે અંતરે હતા. વચ્ચેમાંથી મોટી મોટી નદીઓ વહેતી. આવી ચળવળમાં ઘર ન બેસે એવી રીતે આપ લેવાનું શરૂ થયું. પણ આ લાંબુ વખત સુધી ચાલું ન રહ્યું, ને પછી તો જુદી રીતે ને બધાંથી સત્યાગ્રહમાં આપ હોતા. ત્યાં ધારા-સભ્યો અને મોટા આગેવાનો ધરપકડ થવા તૈયાર થઈ ગયા. પહોંચવામાં તો ખાસ કાંઈ મુશ્કેલી ન હતી. ત્યાં ગયા પછી શાંત ચિત્તે વિચાર કર્યો. વહાણમાં પાણી પાની તો ન કરવી, એમ નક્કી કરી વહાણમાં ગયા. સ્વ. હરિવદને વધારેમાં વધારે ઘર ખોળ્યાં ને તે પણ સામે છેડેથી.

આ પછી અમે સત્યાગ્રહ પત્રિકાનું કામકાજ શરૂ કર્યું. પત્રિકા સ્વયં અક્ષરે લખવી, તેનાં નામોનો આદેશવાર, ચિઠ્ઠી રૂપરેખાં ને સરનામાં લખવાં,—આ બધાં કામકાજ માટે ને પોલિસોને થાપ આપવા ખાસ ૩૦ કિમી પહોંચાડવા વગેરેમાં અમે રોકાયેલા. તમામ પત્રિકાઓ ચોક ને પછી પીંડી પર બાંધતા ને સરનામે એક ચોકથી બીજે ચોકે રવાના થતા. આજે વાનર સેનાનું કામ પણ આવું હોય છે. વાનર સેનાના કાર્યમાં નીલ વાઈલ્ડ ભારે કરતા. વાનરોને તાલીમ આપવી, મિટિંગોમાં વિદ્યાર્થી કમકર્તાની દુકાને પર પિકેટિંગ કરવા તેમને રવાના કરવા, વિદ્યાર્થી બજારની દુકાને પિકેટિંગ કરવું, વિદ્યાર્થી ગામની દુકાને કામ કરવું વગેરે જે વિદ્યાર્થી કામકરને સીધા ન લાગે ત્યાં અજમાવવા કરવા, આ બધું કામ અમે ખૂબ ખંતથી કરતા.

સમિતિ તરફથી સરનામાં ઠેર ઠેર ખબર મોકલવા બેસો પરિપત્ર નીકળેલ. રવાનગી રસ્તા અમે, એટલે સૌથી પહેલો વાંધો. આ પ્રવૃત્તિમાં બાજર આવ ખેલ કોઈ નહીં કરું. આમ ક્યાં બધા ખેલો એ વખતે સંભવ થઇ પડયો. ત્યાં ખોટિની ખબર પડી કે આર.સી. હાઇસ્કૂલમાં ખબરદાર કરવાની ઠેઠ આસ્તર ઝિલાસ્કોને ના પાડી છે. બસ, આખરે કામ બંધ થયું. આખરે દિવસે આર.સી. હાઇસ્કૂલ મચ્યા વિદ્યાર્થીઓની સભા કરી. સભામાં સભ્ય અને સ્વયં નક્કી કરી પેર આવ્યા. બીજે દિવસે હાજરાફે થયા ત્યારે બાજરી પરોણાગત કરવા પોલીસો તૈયાર હતા. અમે પણ ૬૬

ડાબી બાજુ : હરિવદન સાત વર્ષની વયે. જમણી બાજુ : સાઠ વર્ષ પર પ્રસન્નતાની મુખાકૃતિ નીકળેલા ચાર મિત્રો : ઉપર-હરિવદન અને અંબુની કોર; નીચે સુમન્ત શાહ અને ધનિલાલ પટવા

નિશ્ચય કરીને નીકળ્યા હતા. થોડા વખત સુધી વાદ્યસંગીત ચાલ્યું. ઉપરે ચાર વાગ્યે અમે મોરાનના એક ખૂણાગામી ધનિલાલ ત્રિકમલાલ પોમરીને અંદર પેઠા. અમે અંદર ગયા ને બહારની જનતા પર પોલિસોએ લાઠીમાર ચાલુ કર્યો. અમદાવાદમાં આમ પડોશીએ બાર બહેર જનતાએ ગાર ખાધો. અમને તો એકાદ બે નેતરની સોટી જ પડેલી. અમદાવાદમાં અગાઉ થઈ ગએલા બે પ્રસંગવર્ણનમાં એનો ઉલ્લેખ કર્યો.

અમને બધાને ઊઠી મૂકવામાં આવ્યા; ગેરસમજ ન થઈ. પાકું અમારું નામ ને ઠરીઠામનું કામ શરૂ થયું. વાનર-સેનામાં પણ અમે કામ વધાર્યું. શહેરના બહારાનુ ચોટમાં અમે નવાંનવાં કેન્દ્રો ખોલવા માંડ્યાં. ત્યાં વાનરોને તાલીમ આપવી શરૂ કરી. આમ કુલ્લે અમે ૪૦ કેન્દ્રો ખોલ્યાં હતાં ને ૧૨૦૦ વાનરોને તાલીમ આપતા હતા. દરેક કેન્દ્રોએ ચોટમાં ચોટે પર લગાડ્યો તથા સરકારવિરોધી સૂત્રો લખવા વખતનું કામ સ્વ. હરિવદન પણ હોંશથી કરતો.

'અભ્યાસાદિત્ય દિન' ઊજવતાં અમોને બીજે વાર પકડવામાં આવ્યા. અમને લાગ્યું હતું કે આ ફેરી તો ઊઠી નહિ જ રે : ઉપરે અમને સાબરમતી મોકલ્યા. ૫૧ દિવસ અંદર કાઢવામાં રહ્યા બાદ અમને સજા થઈ: સો વર્ષમાં સખત કેદ ૬ માસ ને ૨૧ દિવસ અને રૂા. ૮૦ દંડ.

જેલમાં સત્યાગ્રહીને શોભે તેવું વર્તન રાખેલું. આપે પડતું કે કોઈ હામકાજ આવે તે કરવા. કાંતવું સવારે વ્યાયામ કે નેતરનું કામ કરવા. આ પછી વરસદા અમારી બદલી થઈ. આ બદલીમાં સ્વ. આરેકર સાબરમતી રહી ગયો. સ્વ. હરિવદન મોડા આવ્યો. આ બદલી વખતે એનું બ્લાર્ડ રિલ ખાડે પડ્યું ન હતું. કેદકે આનંદથી આ કેસાર સ્વીકારી લીધેલો. વરસદામાં અમને બેરકાંઓની બૅરેકમાં મૂકવામાં આવ્યા. ત્યાં ચક્કી, ઘેન કાંતવાનું, રોજદા વણવાનું, ઝિનાઇનનું વખેર ગામેા કર્યાં. બાસ ધ્યાન જેમ નેતું તો ચક્કીનું કામ લતું એમાં સ્વ. હરિવદન મોજથી કરતો. ચીજ બે ચાર ચાસે ઉપર રોજ રહેતો, ને અનંતરની કહેતો કે સાબરમતી રહ્યા દોલતો આવા સરસ અનુભવ ન મળત. સુખેરૂ થતાં અમે જેલમાંથી છૂટ્યા. અમદાવાદ આવ્યા.

અમદાવાદ આવી ચાસે જ આશ્રમગ્રામમાં કામ શરૂ કર્યું. સ્વ. હરિવદન ને સ્વ. આરેકર ગાંધીઓ અને ખાદિના વ્યાયામશાળાના માનદમંત્રીઓ તરીકે કામ કરતા હતા.

'કારમાં અમેએ મુદ્દો ચલાવ કરી ને કિસેબમાં કામ શરૂ થયા. કામ શરૂ થયાને આજે જ ૬ મહિના થયા હશે ને અમલ થાવું. અભ્યાસ કરે મૂકવા ને પત્રિકાનું કામકાજ શરૂ કરી દીધું. સ્વ. હરિવદન આ કામકાજ આશ્રમશાળાના કરતા પણ સરસવિરોધી ચિત્રો દોરતો.

આ કામમાં કામ કરતાં અમને વિચાર આવ્યો કે આપણે પણ કામગીરી બજાવે. સ્વભાવ મુજબ બધું તૈયાર

ભાઈ હરિવદનને
એક અંજલિ

ઉદોરી કળી સુખત આશાભરી કુમારી
ગીળા સુશીલ મૃદુ સ્નિગ્ધ કુટુંબકુંજે:
ધાની વતી કુદું કુદું, તહીં તો અકાળે
કાંઈ કર્યો ગિરિનેતો દિમધાત વેરી!

આશાસુ જીવનકથા ગઇ સ્વપ્નસંગી!
શ્રી સોમના પ્રકટની કરમાઇ કુંજી!
ખીલંત સૌરભભરી નવ પાંદડીઓ
જોવા કળી નયન નેટલ પામશે ના!

સ્નેહાર્દ્ર મૌક્તિકમણી હૃદયાંતરિક્ષો
અર્પાય આજ અદને વહી તું વિરાજે,
ખોળે અનાપ્રભુના પરમાત્મધામે
સેવંત દૂર, કળી ત્યાં તવ પર્ણ ખીલા!

ખીલી ચિંતન પ્રભુપ્રભુથી વસંતે
ઉન્મેષ દિવ્ય વરિ! ત્યાં અવતારજે એ.

ધૂમકેતુ

થયા. અહીં પડેલાં કુટુંબ અમે સ્વ. મારવાડ શાખીના ઓઢારી પર રહી ગયેલો ઠોઠ ન આવી શકયો. અમે બે વરસી આર્ય ૧૬૩૩ કાંદિયાને દિવસે, બીજા બે સાથીઓ સાથે અમદાવાદથી નીકળ્યા. રસ્તામાં હરિવદન બેઠ બે ચાર વાવડ વગેરેમાં. આ વખતે મોટરમાં અમર બાકીમાં આવવા અમે પડેલું, પણ બે કડેનો, આજે આપણ વધુ આવતી પણ બેસીશ તમને પડોંમાં વધારા. અમ બે બાકીમાં કે મોટરમાં ન બેસનો.

ઘરમાં બેઠ વખત શ્રીમદ્ અમાનો અમે વિચાર કર્યો, ત્યારે બેમે કહ્યું કે કુંવા હરદ્વાર અહિંસ. હરદ્વાર અવાનું કારણ પણ્યાં પડેલું કે કોઈ સન્યાસી મળી આવ તો આ છવનનું સાર્થક થાય. તે વખતે હું એ મારાથી ઘરે છે એમ માનતો. ઘરમાં હરિવદન સૌની આજ્ઞાકારીનો ને બધા કરતા દમેશાં કસુ રહેનો. તે બીજનસાર, સહનશીલ ને ખટલ હતો.

કારમીર પછી અમે વધુ ફરવા બહાર. એક સરસ્વતી પદેરવેસ પડેરી આવ્યા અમદાવાદમાં પૂજવા ને બીજ બાર દિવસમાં અમે અમર અમૃતની અવાનો સ્વપ્નો સેવતા.

આ સ્વપ્નાં સેવતા હતા ત્યાં સ્વ. બારસ્ટ ગવર્નોટિમાં પડયો. રાત ને દિવસ હરિવદને તેની સેવા કરી હતી. તેને સારું થયું ને એને બંગલે અસેટવામાં આવ્યો. ત્યાં અમારનાથાર અમે બધા ત્યાં બેઠા રાજે એકબીજા બારસ્ટની તબિયત બગડી ને સાથને માટે અમને બોલાવે મોકલ્યા. ત્યાર પછી અમે પણીયાર બાકાત. બધા દિવસો બાદ કરવા ને ફરીથી એની રીતે કામ કરવાનું મારે એમ લાગ્યા. આજે બે બધા વિચારો સોંઘાટ થયા છે, મારામાં વિચાર કરનાર ને સ્થાનો સેવનાર આ જ વસ્તમાં નથી.

અમદાવાદ બેઠ સરસ, બાદ્યાર, નીડર ને કુશળ કાર્યકર મુખાન્યો છે.

જીવનસાધનાની ઝાંખી

(ઉમાશંકર જોશી)

૧૬૩૩ના ઑક્ટોબરમાં અખિલ હિંદ વીમેન્સ એસોસીએશનની મુંબઈ શાખા તરફથી એક સ્વરૂપથી પ્રસંગને અનુલક્ષીને બંદામાં બધા વક્તૃ હરિવદનનો તેમાં મોટો ફાળો હતો. એ વખતે હરિવદન સાથે મારી પહેલી ઓળખાણ બ્રા. તે જ વર્ષના ડિસેમ્બરમાં એહિસક્રિટ અધિવેશન ભરાવાનું હતું. તે વખતે હરિવદન પણ તેને માટેની તૈયારીમાં સખવડ તથા બીજ બધવસ્થા માટે ત્યા આવતો. તજ વખતે અમારી ઓળખાણ ગાઢીમાં પરિવર્તી. ત્યાર પછી તો એ મૈત્રી બાદ બનતી ગઈ. અને ૧૬૩૪, ૩૫, ૩૬ તો અમે બાબો વખત સાથે રહેતા. જીવન અંગેના અનેક પ્રશ્નો અમેએ વિચારતા; અનેક ચોજનાઓ ઘડતા. એક બીજાના જીવનની વિગતો પણ ઓછીવત્તી જાણવા બની હતી.

હરિવદનના કુટુંબની એક બાસ વિશિષ્ટતા છે. પિતાનો ધર્મ ભિન્ન હોવા છતાં કુટુંબનો છે. પરંતુ બધા જ આદેશોનો સ્વીકાર કરેલો છે. સૌથી મોટા ભાઈ શ્રી. કુમુદરાય અહીંના જુમરાત ઑનરે D. સોલીસિટર છે. બીજા બહેની સ્મિત ફ્રેઝર-કંપનીમાં અમેરિકા બાકી છે. બીજા બાઈબેનોમાં પણ બે સ્ત્રિઓ છે. હરિવદનમાં પિતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, અને માતાની ધાર્મિકતા-પ્રધાનતા ઊતરી હતી. તેનું બાલજીવન ઘણું છે. તેનાં અનેક નાનાં મોટાં તોફાનોની યાદો આજે પણ મને ઘણી દુઃખી કરે. પણ તે વખતે પણ તેને બિનોનો મોટા હતો. અમદાવાદની બાળકોમાંથી કેમ દેખાવમાં અલગારી મુદ્રી મુદ્રી બાબતો બોધ કરીને તે ફરતો.

તેણે ગાંધીવાદિ શિક્ષણ પ્રોગ્રેસિવ્સ્કૂલમાં લીધું. ત્યાં તેની નૈસર્ગિકતાથી તબિયતપ્રેમ મિત્રોથી. બધિત તથા સંસ્કૃત તેના પ્રિય વિષયો હતા. ગણિત બીજ કે ચોપ્ય પારકૃમાં હતો ને વખતે એક શિક્ષક તરફથી તેને વખોડા બાબતની વાત તે બબ્બે વાર કરતો. અને તેનું દુઃખ તેના ચેહામાં બરાબર બધું હતું. વર્ગમાં પ્રથમ મેવાનો વિદ્યાર્થી હોય તેની બાજુની વિદ્યાર્થિનીઓની બાજુની બાજુ જ હતી. વર્ગમાંની બાજુની બાજુની કરતી કોઈ વિદ્યાર્થિની બોલીને બોરડો કરિયો બાવો. તે વરસ શિક્ષકનું ધ્યાન નથું. તે જ વખતે હરિવદન તેની બાલુના વિદ્યાર્થી સાથે બોલ કોઈ બીજા જ પ્રકારનું હસ્યો. અને શિક્ષકને તેનો વાંક લાગ્યો. તેને ગુનેગાર કરાર કરવાનું કહેવામાં બાવ્યો તેણે તેમ ન કર્યું હોવાને લીધે ના કહી. તેને માર પડયો. પણ મારના દુઃખ કરતાં ગુનેગાર પ્રકારનું દુઃખ તેને મોટું હતું. એ વાત તે બાજુબાજુની બહેનો ન કરતો. અને બારે બારે એ શિક્ષક તેને સામે મળતા ત્યારે ત્યારે એ વાત તેને યાદ બાવતી.

૧૬૩૬ની શરત બાબી અને બધા મુદ્દાનો સારો તેણે પણ કોલ્યાબ્યું. એ ત્રણે વર્ષની શરત દરમ્યાન ચરિત્ર ઘડતરના પ્રશ્નો અને તેની સાથેના બીજા બે મિત્રોને મારે રહેતો તે વખતના તેના અનેક અનુભવોનો તો મોટો ઇતિહાસ થઈ શકાય. તેમાંથી અહીં કેટ પછી અમદાવાદના અહેર સ્વયંસેવક કરવા બોલ ચરિત્રો તથા કાર્યક્રમ, જે બાંધીને બીજે દિવસે કોમી બર્ર બર્ર બર્યાં, તે તેની સ્થિતિમાં લખાયાં ને પ્રસંગો વરેબર રોમાંચ ઊભાં કરે તેવાં છે.

શરત ભંગ થયા પછી તેણે બે વધુ મિત્રો સાથે અમદાવાદથી દિલ્હી બાઈને કારમીર તથા હરદ્વારસુધીની સાઇકલની મુસાફરી કરી હતી તેની વિગતો પણ બહુની જ રસિક છે.

શ્રી હરિવદને કરેલા શિલ્પવિમાનના પ્રવર્તનોના વધુ નમૂના (૧) પેર રત્નપ્રવર્તનો માટીમાંથી ઘડેલી એક મૂર્તિ; (૨) (૩) શાંતિનિકેતનમાં બીજવખતમાં બનેલા એક નૂતન વિધી શિલ્પ પ્રકારમાં તેમણે કરેલા બીજા નમૂનાઃ 'શાન્તાલ રોલ્ડી' અને 'વિષ્ણુ'. આમાં વિષ્ણુની મૂર્તિ લગા ૬૮ ફૂટની છે. બંને બાજુ, માથે અને હાથના મિશ્રણથી બનેલી છે. ગાત્ર વરસાદ અને બેલ્જાણ વગેરેમાં તે કશી સહની નથી. મુખી અવયવોમાં ઘણો કામ કર્યો છે અને કરમાં અત્યંત મોટી દોષા જવા લગા ચલનના શિલ્પ તરીકે ઉપયોગી બને છે.

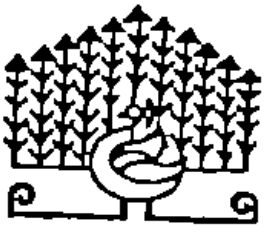
અભ્યાસ છોડ્યા પછી શ્રીયુતભાઈ પોંડીચેરી જવા ફ્રેંચોને બારણે પરની ઓર્ડિર અજાવદારીનો મોટો ભાર તેને માથે આવ્યો. તે માટે તે તૈયાર જ હતો. એક બાજુથી પોતાની અને ચિત્ર ઉપર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા માંડ્યું, બીજી બાજુ કમાણી માટે કામ પણ મેળવતો થયો. ૧૫. અહમ્મે વાકરકલામાં અધ્યાપક શિક્ષક તરીકે તેણે કામ મેળવ્યું. તેનામાં બીજા વર્ષથી કામ કરવાની ઇચ્છા અબળ હતી. અને બહુ જ થોડા વખતમાં તે બધાનો વાહ મેળવી શક્યો. અને ૧૫. અહમ્મે રહેવાની એક ઓરડીનો એપેન્ટી-સાટીસ તેણે આસનથી મધ્યકાળો હતો, એ બહુ મોટા બનવા હતો. તેના પોતાના શરીરનો બાંધો નબળો હતો; પણ તે તંદુરસ્ત રાખવા તે હમેશાં પ્રયોગો કર્યા કરતો હતો.

૧૯૩૪ સુધીનું તેનું જીવન વિદ્યાર્થી જીવન બરાબર. ત્યાં સુધી જીવનનાં મોટા અવરોધો પ્રશ્નો તેની સમક્ષ આવેલાં નહિ દોય. ૧૯૩૫ના સપ્ટેમ્બરે તેને રાષ્ટ્રપ્રેમી બનાવ્યો. તે પહેલાં તેનામાં અભ્યાસની ધગશ, કુશળ, અવલોકનનો પ્રભાવ વગેરેની અસર હતી, ૧૯૩૫થી તેમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ ઉમેરાયો. માતાની પ્રભુપરાયણતાની અસર તેના ઉપર હતી. પછી ત્યાં સુધીનું તેનું જીવન મોટે ભાગે ધરના ધાર્મિક સંસ્કારો પ્રમાણે ઘડાયેલું. એ સંસ્કારોને બંગભાઈના અભ્યાસના પવિત્ર વાતાવરણે ખોપ આપ્યો. તે વખતે અભ્યાસમાં બીજી અનેરવિધ પ્રવૃત્તિ જેવી કે સાહિત્ય સભા, ચર્ચાઓ ભણવાનાં, પર્વતનો ચોઢવાનાં, આવેલા ચોઢવાનાં વગેરે હતી. અને એ બધાથી તેનો વિકાસ થતો જ હતો. ૧૯૩૫ પછી ઉંમર વધતા અનુભવોના ક્ષેત્રોમાં જન્મું છે તેમ તેનામાં પણ નવા-જૂના વિચારોનું પર્યાપ્ત સંઘ બનેલું. આજ સુધી તેના જીવનઘડતર ધરના સંસ્કાર તથા અભ્યાસ હતાં. ઘરે નવું વાચન બનેલું, નવા અનુભવો થતા ગયા.

અધાલેખો અને સ્મૃતિચિત્રો

ડાબી બાજુ: વરસાદ વેળા પોતાની પરસાળમાં ઢળી પડેલી ગંગાજળની ગાગરથી (સ્કેચિંગ એક દરવાનું ધ્યાન ચિત્ર). જમણે: (૧) શાંતિનિકેતનમાં આમ્રવૃક્ષ નીચે મળેલી બેઠકોનો ચોમેરથી કરેલો સહાવેષ્ટન (૨) રંગમંચ પર ભજવેલા એક નૃત્યદર્શનનું એક સ્મૃતિચિત્ર (બંને ફોટો સાજસજ્જા)

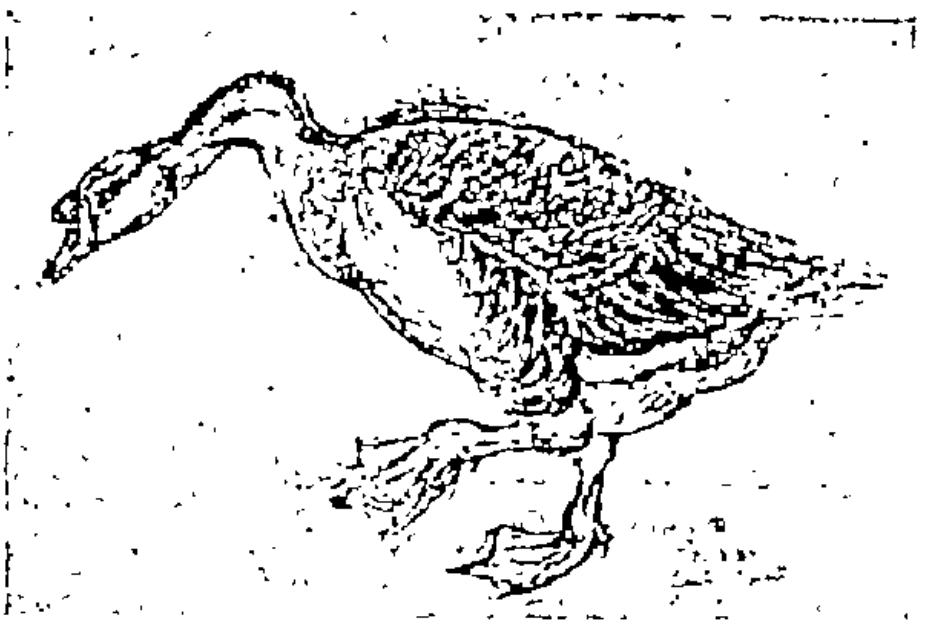
અંદરથી બે વર્ષનું વચન આવ્યું. તે વખતે તેને નવા મિત્રો મળ્યા. કોક બાબતને જુદિની દસોટીએ ચઢાવીને વિચારણી ચોકમે; બાજ બાબતોથી કોરવાઈ ન જતાં નવી વસ્તુઓ પર સ્વતંત્રપણે વિચાર કરીને જ નિર્ણય કરવા ચોકમે; માણસ પોતે ક્યાં ઉભો છે, ક્યાં જવા માગે છે ને વિચારવું ચોકમે; જીવન શું છે, સાચે માટે છે, તેને સંગે રસને કોરવવું? વગેરે પ્રશ્નો ઉદ્ભવ થવા.

આમ એક બાજુ હરવમંથન ચાલતું હતું. બીજી બાજુ બાહ્ય મુશ્કેલીઓ હતી. પણ હજ તેને કોઈ અડચણ વખતની નોકરી મળી નહતી. વચ્ચે વચ્ચે કોઈ પ્રસંગોના વગેરેમાં પેસ્ટર્સ તથા ડેકોરેશન કરવાનું કામ તેને મળી રહેતું હતું. મુંબઈમાં ગોમેસ સાથે ભણેલા પ્રસંગોમાં તેણે ખૂબ મહેનત કરી હતી. અને તેમાં તેને યશ પણ મળ્યો હતો, તેના સાક્ષી નો. શ્રી. કોરવાલ બૌર છે.

૧૯૩૪ના ઓક્ટિબર-મેમાં તે 'જ્યોતિસંઘ'માં ગોયો. જ્યોતિસંઘના વિકાસમાં દરિયનનો ખાસ્સ પ્રકારનો હાથો છે. તેની શીખવાની કામને ૨૮ને જ્યોતિસંઘમાં ચિત્રવિભાગ સબંધી કરેલો રહેતો. ઉપરાંત તેનાં પ્રસંગો, પર્વતો, ઉત્સવો વગેરેમાં તેનો હાથો પણ મોટો રહેતો. ૧૯૩૫ના જુનથી ૧૯૩૮ના ઓક્ટિબર સુધી બે વર્ષ તે તેના ચિત્રકામના અંગત અભ્યાસ માટે શાંતિનિકેતન જઈ આવ્યો. બે બે વર્ષને તેના જીવનમાં ને ઉત્તમ અનુભવ હતો. ૧૯૩૮ના મે માસથી ફરી તે જ્યોતિસંઘમાં ગોયો. પરંતુ નોકરીથી તે ત્યાંથી છુટા થયા અને મુંબઈની ન્યુ મેસ રાહમાં ગોયો.

તેનું મિત્રમંડળ બહોળું હતું. તેના મુખ્યત્વે તથા

પ્રશંસાનો પણ હતા. પણ બહુ જ ઓછાને તેના જીવનનો સાચો પરિચય છે. તેની વાત કરવાની મિતાક્ષરભરેલી રીતને લીધે તથા તેનામાં વિનોદવૃત્તિ બરાબર હોવાને કારણે તે ઘણા લોકોનો ગેરસમજનો ભોગ બનતો. પણ તેના જીવનમાં ઠેરઠેર વિનોદ હતો તેટલી જ કરુણતા ભરી હતી. તેને દુનિયામાં લાગતું કે તેનામાં ખૂબ શક્તિ છે, તેના દિલમાં ઝળઝળતો અગ્નિ જ છે, પણ તેને જે કામ કરવું છે તે કરવાનો સમય તથા મોકો મળતો નથી. તે પ્રમાણિકપણે માનતો કે જે મહાન કલાનો હું વિદ્યાર્થી બનવા ઈચ્છું છું તેની સાધનામાં મેં મેળવી નથી. તેની પાસ્ત જેવું મનન, ચિંતન તથા કાર્ય કરવું જોઈએ તે તો આયુષ્યે જ નથી. આ વિચારોમાં તે ઘણો અસંતોષી રહેતો. ચિત્રકલાદ્વારા ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવો, ઈશ્વરમય જીવનું એ તેનું ધ્યેય હતું. તેમાં તે માનતો. આમ-ન જીવનની ચિત્રવિષયક કલા પ્રત્યેની મૂલવણીથી તેને ખૂબ દુઃખ થતું. તેને લાગતું કે આખા સમાજમાં જે કલાને માટે સ્થાન આપવું જોઈએ તો પ્રાથમિક કેળવણીથી તેની શરૂઆત કરવી જોઈએ. જ્યોવિસંઘમાં તદન નાની વિદ્યાર્થિનીઓને પણ ચિત્ર વિષયક કલામાં રસ લેતી તે કરી શક્યો હતો. તેના મનમાં તેના વિશે ઘણી યોજનાઓ પણ હતી. જો તેને પોતાના અભ્યાસ માટે પૂરતો વખત મળતો હોત તો તે ઘણું કરી શક્યો હોત. પણ રંગોળીનું મુદ્રણપત્ર, અપૂર્ણ મરોડ, તથા ડિઝાઈનમાં તો ને ચૂજરાતના અજરબર ચિત્રકારોની દરોડામાં ગોબા રહી જાય તેમ હતો. કોઈવાર ઓળખીતાને ત્યાં સાંજનું પ્રસંગ હોય, કોઈવાર સંસ્થાના કાર્યક્રમ હોય, કોઈને લાગતું કંટાળો ભરવું હોય, કોઈને મરણ-વાદિકાઓનો કાર્યક્રમ હોય ત્યા હરિવદન હાજર. આ બાબતોમાં તેની રુચિ એવડી સારી રીતે કેળવાઈ ગઈ હતી કે ઓછામાં ઓછા સાધનોથી તે કલાત્મક રીતે કાર્યભાર કરતો અને વાતાવરણ કલામય બનાવી દેતો. તેણે બનાવી નથી ડિઝાઈનો દોરી છે. રંગોળીમાં પણ તેણે સરસ દાદ મિલાવેલો. કુમાર કાર્યાલયની વિદ્યાર્થીની રંગોળી પરખનો તેને માર્ક કર હતો. અને આવું કામ કરવાં તેને કરી બાદ કે કંટાળો જન્મતો નહિ

હંસનો એણે પુષ્કળ અભ્યાસ કરેલો એક સુંદર રાસલિંગ આલેખ

શાંતિનિકેતન જવા પછી ચિત્રકામ, શિલ્પ વગેરેમાં ખૂબ આગળ વધવાની તેની બધી અત્યંત વધી હતી. બંગાળ તથા ચીન જવાની તેની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. આમ કરીને ચીનની ચિત્રકલા માટે તેને ખૂબ માન હતું. પરંતુ ઘરે તો તેનાથી શાંતિનિકેતન પણ કરી જઈ શકાય તેમ ન હતું. ઘરની આર્થિક જવાબદારીમાં તેણે કાળો આપ્યા વિના બાકી રહો તેમ ન હતું. આખા વખતની નોકરી મળ્યા પછી પર પોતાના શ્રમ માટે તેને વખત મળતો ન હતો. પછી જે બચતું વાતાવરણ-આત્ર ચિત્રકામ માટે-તેને ગોઠતું હતું તે પણ મળે તેમ ન હતું. આ સ્થિતિમાં તેની મનોદશા વધારેને વધારે બદલાતી ગઈ હતી.

શાસ્ત્રીજીના પ્રભાવે તેનો સ્વભાવ ગૌમિપ્રધાન તો હતો જ તેમાં ૧૯૪૪-૪૬ દરમ્યાન જે ઘોરી કે વધીને બૌદ્ધિક સિદ્ધતા તથા સ્વસ્થતા હતી તે પણ હવે બાકી ન રહી. ફરી પાછો તે શાસ્ત્રીપ્રધાન જીવનો બન્યો. તેનું મન mysticism (રહસ્યાચાર) તરફ વધારે ને વધારે ઝોક લેતું ગયું.

તેનું દિલ દરિયાવ હતું. જ્યારે જ્યારે પ્રાપ્ત હતું, ત્યારે અનેક મિત્રોને મદદ કરી છૂટતો. અને જ્યાં જતો ત્યાં તેના વિનોદી સ્વભાવથી ઉત્સાહ પ્રસરી જતો.

તેના જીવનમાં મોટી દુર્બળતા મનની નબળાઈ હતી. મારેલું માર્ક તે પૂરું કરી શકતો નહિ. જે બોલ્યો કોઈ કામ દામમાં લેતો તો તેની પાછળ તેની સર્વ શક્તિ અર્પતો જ. તેની નબળાઈનો અસંતોષ મૃત્યુ પર્યંત રહ્યા. આ નબળાઈ સિવાય તે બધા અર્થમાં દોષ રહ્યાં તેમાંથી પોતાની જાતને ન્યારી રાખવા નહિ એ તેના જીવનની સૌથી વધારે કરુણતા છે.

કલાકાર હરિવદન

(સુન્દરમ્)

આઈ હરિવદનમાં ચિત્રકલા માટે અપાર પ્રેમ હતો અને એ પ્રેમને મૂર્ત રૂપ આપવા માટેની પ્રબળ અને સહજ પ્રભુ તેનામાં હતાં. જ્યોતિ સંઘનો ચિત્રવર્ગ વધેલો કલાગારથી અને પ્રવૃત્તિઓની અપૂર્ણ સ્થાન બની રહેતો.

એની શિક્ષણ આપવાની રીત આકર્ષક હતી. વર્ગમાં ત્યાં બે બોધાર કે અભ્યાસના રટણની નહિ. ચિત્રચિત્ર આકૃતિની અને વિદ્યાર્થિનીઓને રંગને વાપર એનું મમ તે આપતા.

સ્મરણાંજલિ

હરિવદન કલાકાર હતા તેમજ સાધક પણ હતા. આ બે તત્વો વચ્ચે ચારેચાર અથડામણ થતી અને બે ચાને વધારે ને એમનો સમન્વય કરવા મથતા. પણ અફસોસ, એ ત્રિશક્તિ સુમેળ આજ મૃત્યુના ખોળામાં જ બંધ.

તેના પર દૈવની બેહદ કૃપા હતી. તે પોતાની કલા પર આવા જેવી સરળતા ને કમનસીબી હસી શકતાં જોઈતું જ નહિ પણ બીજાઓને એ તેમની કલા પ્રત્યે હસાવતો, અને એમ કરીને તેમને તેમની અંદર રહેલા સત્યની ઝાંખી કરાવીને જે આવામા આપવે સૌ સહા વીંટળાઈલા જીવન તેનું જ્ઞાન કરાવતો. આથી તેનાં ચિત્રોમાં એક પ્રકારની ઉર્ધ્વગતા આવી, કારણ કે તેની અંદર વસેલા ચેતન પરમાત્માના સાન્નિધ્યની એ કરવા તે પ્રેરાતો.

કુમારના સહવર્તને તેવું મૃત્યુમાં સંધરી લીધું. બે સહચર એ કે ગમતાં-અણગમતાંના દ્વંદ્વથી પર રહીને એકનિષ્ઠાને કલાની આરાધના કરવા હાકારે બોલી બનવું ઘટે. સંત સન્નિસમાં જેની ચારુતા, સ્વભાવ ને રુચિ હતાં તેવા જ આવનાભિલાષો હાકાર દોઈ શકે. કલાની જેમ તે વ્યક્તિ-સમષ્ટિ સર્વને સરખાં જ પ્રેમ-પાત્ર બનવે છે.

હરિવદનનું જીવન તેના સાથીઓને પ્રેરણારૂપ હો.

(શાન્તિનિકેતન ૨૮-૧-૪૦) મુકુલચાલ મહિક

આકાર વીરજની યાત્રા : જૂના સિક્કાની પેટીનું કરવામાં આવેલું એક રેખાવિધાન

સૌથી નાની વિદ્યાર્થિનીઓનું સિમન્ત કાલમમથી મા નવું અને મોટા જ વલણમાં કાલનો કરવામાં કરીને વિદ્યાર્થિનીઓ આકારવતની અનેરમ દિશાઓ કરવા કરી. નાનાં બાળકો માટે તે જે ચિત્રના નમૂના પરં કરવા તે પણ બહુ લાક્ષણિક રહેતા. બીજા ચિત્રકિત્ર કલાં તેમની બે લાક્ષણિકતા હતી. એમની બે દૃષ્ટિ નંદલાલ પાસે શિક્ષણ લઈ આવ્યા પછી વધારે વિકસિ અને પ્રબળ બની. કું સમજવા છું તે મુજબ ચિત્ર પદાર્થનું ચિત્રણ અનુકરણ બનવાને બદલે પદાર્થનું કલ્પન મય રૂપ બનવું જોઈએ, ચિત્રકારની કલ્પનાએ એમાં દિ બનવું તત્ત્વ સર્જવું જોઈએ એવી દૃષ્ટિ આ દૃષ્ટિ કર એ મુજબનાં એમણે પણાં ચિત્રો કર્યાં હતાં. બાળકો માં ને જે પ્રાણીઓ રોસ્ત-મોર, પોપટ, કાગડો, ચાલ, પોપ ને, ને ને પ્રાણી જોયા હતાં પણ વિશિષ્ટતાવાળાં બનવ અને તેથી ચારપગિયા પ્રાણી કરતાં બે વિશેષ રમણીય લાગત એમાં રેખાઓની ખૂબ સ કાઈ અને કારકસર રહેતી; કયાં બારીકોઓને કલ્પના—બધાય પણ લાગત કરતી. બાળકો આ ચિત્રો ખૂબ જ અસર કરતાં અને મને પોતાને પણ પેદા બાલક બાલિકાનો કરતાં આ વધારે ગમતાં વર્ષો હતાં આના કારણરૂપ નરીકે હરિવદનનાં બોરનાં ચિત્રો જ હતાં કું માનું છું કે બોરના જ જે અનેક ચિત્રકારે હરિવદને કપવ્યો છે તેટલી મોટી બીજી વસ્તુ કપવ્યો નથી

એક પુસ્તકના પ્રથમના ચિત્ર માટેનો પ્રાથમિક આલેખ

અને તે બધી અટક પ્રકારની, નવીન મૌલિક રેખાઓવાળા છે. અને આ બધાં રીતિનાં અટકચાળાંનું મૂળ આપણી જૂની ચિત્રકળામાં છે એ જાણ્યે એમણે જાણ્યું ત્યારે બધે આપણી ચિત્રકળાની મૌલિકતાના બધા અંશ એના વાતમાં આવ્યા હોય એમ મને લાગ્યું.

આજ હરિવદનની ચિત્રશક્તિ આ દિશામાં વિકસી રહી હોત તો ગુજરાતને મોટા નવી જ મૌલિકતાભરી રસમનાં દર્શન થાત. પણ એ માટે તો હજી ઘોડ જ વરસોનો સમય જોઈએ.

એમની ચિત્રશક્તિનાં બીજાં બે આવિષ્કારોને નોંધીને હું અટકીશ. એક છે રંગીલા અને પારદર્શક. આ બંને કામ એકાદ વરસ પહેલાં—એટલે 'કલ્પની આકૃતિ' જ્યારે બનેલી હતી. બધા તિરંગ એમની આ શક્તિને વિકસવાની સારી તક આપી. કુદરતના સમારંભોમાં રંગોનો ભાત-ભાતનો મહત્વ અપાયું આવ્યું છે. આપણી ચિત્રકારિને બારમાસે, ઉત્સવ અને સંતોષે એવા ચિત્રકામો દીધાં. પણ ખૂબ સુંદર સામાજિક પ્રસંગ તે રંગોત્સવનો જ છે. અને એમાં આપણાંની મૌલિકતા હરિવદનમાં ખૂબ ખીલી હતી.

પારદર્શકની રમત અમુક પ્રકારની રમતની માટે, નિરૂપણનું સામર્થ્ય અને રેખાઓનું બળ માગી લે છે. આપણા સામાજિક પ્રસંગોને જનતા સમક્ષ રજૂ કરવા જ્યોતિસંઘે પારદર્શકોનો આશ્રય લીધો છે. એવા હરિવદનની પીંછીનાં બધાં જબરાન પારદર્શકો છે. આઈ હરિવદને બારસો પચાસેક પારદર્શકો દોર્યાં હશે.

આજ હરિવદનની મહેચ્છાઓ તો ખૂબ હતી. એની રંગસૂઝ ખૂબ ચૌદિક અટકચાળાંથી ભરેલી છે. મહાન ચિત્રોની સામગ્રી એણે એકઠી કરી. પણ એ બધું અધૂરું. ચિત્રની શરૂઆત માટે બધી સામગ્રી ભેગી કરીને, કેનવાસ પર પેન્સિલ રેખાઓ આંકાને, દરદીક પૂર્ણ આકૃતિ, કોઈ પૂર્ણ

જીવનસાધના

આંખને મીંચીને આંખની કરી એટલું ગાઢ તિમિર આસપાસ છવાઈ રહ્યું છે. આકાશમાં સૌ કોઈ સૂતું છે, પક્ષીઓ અને વૃક્ષો પણ સૂતાં છે, કુદરત આખી ઊંઘમાં ઘસઘસાટ નીંદમાં સહેજ પાશ્વાર પડેલી કોઈ ઘસઘસાટ અકૃતિ દેખાઈ. જય પબાંને દૂરથી કુ નજીક ગયો તો જાણ્યું કે એ તો હરિવદન છે. 'અરે હરિવદન! આમ અહીં ધરતી પર શું સૂતો છે?' 'અરે, કદાચને કોઈ વાર ઘરમાં પણ જનવું પડે છે. તને તો બસર છે કે ઘરમાં મારા જીવનનો આનંદ મને છે. આ ઉઘા મેં બારણાં કુ વૃક્ષોનો અભ્યાસ કરી રહ્યો હું. દિવસના મેં ઝાડોનું નિરીક્ષણ ખૂબ કર્યું. હવે હું અંધારામાં તેમને ચોર્ડ છું. રાત્રિ અદ્ભુત સુંદર છે. કોક વાર તમે તેમને સમય્ય રાખે તો તમારા પર એવા ભાવ અને સુખનું વર્ષણ કરશે કે તમને સોનો વરસથી આખે જ બની રહે. તેની છાયામાં તમને શાંતિનો અનુભવ થાય છે. આપો! આ તો મારી જીવનસાધના છે.'

તેને થાક કદ પંને આ સાધનાનું ઉત્તર રમણ્ય મન પર ફરી વળે છે.

(શાન્તિનિકેતન—૨૫-૬-૪૦) ચિતારામણિ (આપ્યે)

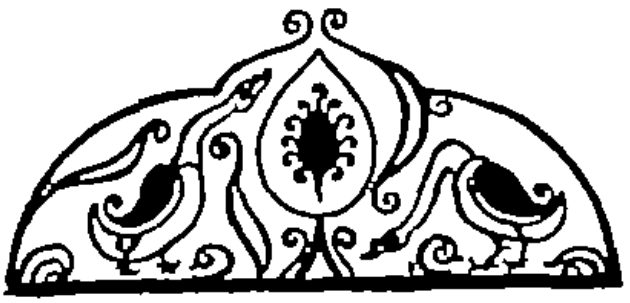

ચિત્રકાર પોતે હરિવદન બીજા પગાડીને આપણી પાસેની માંગણી કરતા હોય . . . કલાકાર આપણા જ હશે!

લીએ પરદેશી સભ્યતાનાં આક્રમણનાં સામે ઝઝૂમનારા ફ્રાંસ અનસપુર.વનાં અક્ષુબ્ધ ચિત્રો જોઈ, ચિંતની ગોદા આજની પ્રબુદ્ધ કેમ છે તેનો સાક્ષાત્કાર કરીને એના આત્મામાં ઝણઝણાટ કરવા આવાં સર્જકચિત્રોનો ગોઠવ્યો સંચય કર્યો હતો. જો કદાચ ધર્મ રક્ષણે પ્રકટ કરી જોવ તો તે બનવાનું આવું પ્રતિનિધિત્વ કરી શકત.

કલાના ક્ષેત્રમાં એની સિદ્ધિઓ ઓછી કરે હતી, મુંબ પરિષદની આજીવન આજીવારી હતી. અહીંના તેના નિવાસ દરમ્યાન એણે બે મૂર્તિઓ સર્જ કરી હતી. અને તે બે બને એની આંતરસ્વિનિવિની (અનુસંધાન પૃ. પરમે

બાઈ હરિવદનને—

(બોલાશાહ પુરાણી)

અનેક મુદ્દાઓના આંતરછનનના આજી અને મિત્ર તમારું ચિત્ત આજ મને સાંપડયું છે. તેમાંનો બાઈ હરિવદન પણ એક હતો. વર્ષો વર્ષ મારી અને એની વચ્ચે કૃષ્ણદાસના સંબંધ સિવાય બીજો પ્રત્યક્ષ સંબંધ ન હતો તોપણ પોતાનો આંતરછનનું-સમાધાન શોધવા તે વખત આવ્યો પોતેજેરી કપડી આવ્યો.

પોતાના અંતરની ગ્રંથિ ખુલ્લ કરીને મને તો એણે તેની બાદ આત્મીયતાની પ્રતીતિ કરાવી. એના વાર્તાલાપમાં પરમાર્થ વિષય સિવાય બીજી કોઈ વાત એણે છેડી ન હતી. પ્રભુને સમર્પિત થયેલ કલા એની આત્મોન્નતિનું સાધન બની રહે એવી અપેક્ષા પણ મારા મનમાં જન્મેલી.

'હજુ તો એ કમરતો અને મહાન આકાંક્ષાઓએ તરબ્બુ હતો. 'ચિત્રકલાનો તે સાધ્ય રસિક હતો અ પોતાના કામ પાછળ તે તન્મય બનીને લાગી જતો એક વખત તેણે વંસનો જ અભ્યાસ કરવા માંડ્યો ? વાત મને યાદ છે. એ વખતે મુખ કેમાંનો હતો, પ અલબત્ત પીઠ અને બીજાની બે આંકડા મુખી તે હંમેશા જ નિરખવા મળ્યો. વહો કે રોજ તજાવે અમા આવવાનો વાક—કશું જે તેને બસ જે કામ કરી રહ્યા નહિ. પોતાના કામની એને મોટી લગની હતી.

(શાન્તિનિકેતન) એ. પેરુમલ

વિધાતા

ચિત્રપટ : રંગ, વસ્ત્રાવરણ પર

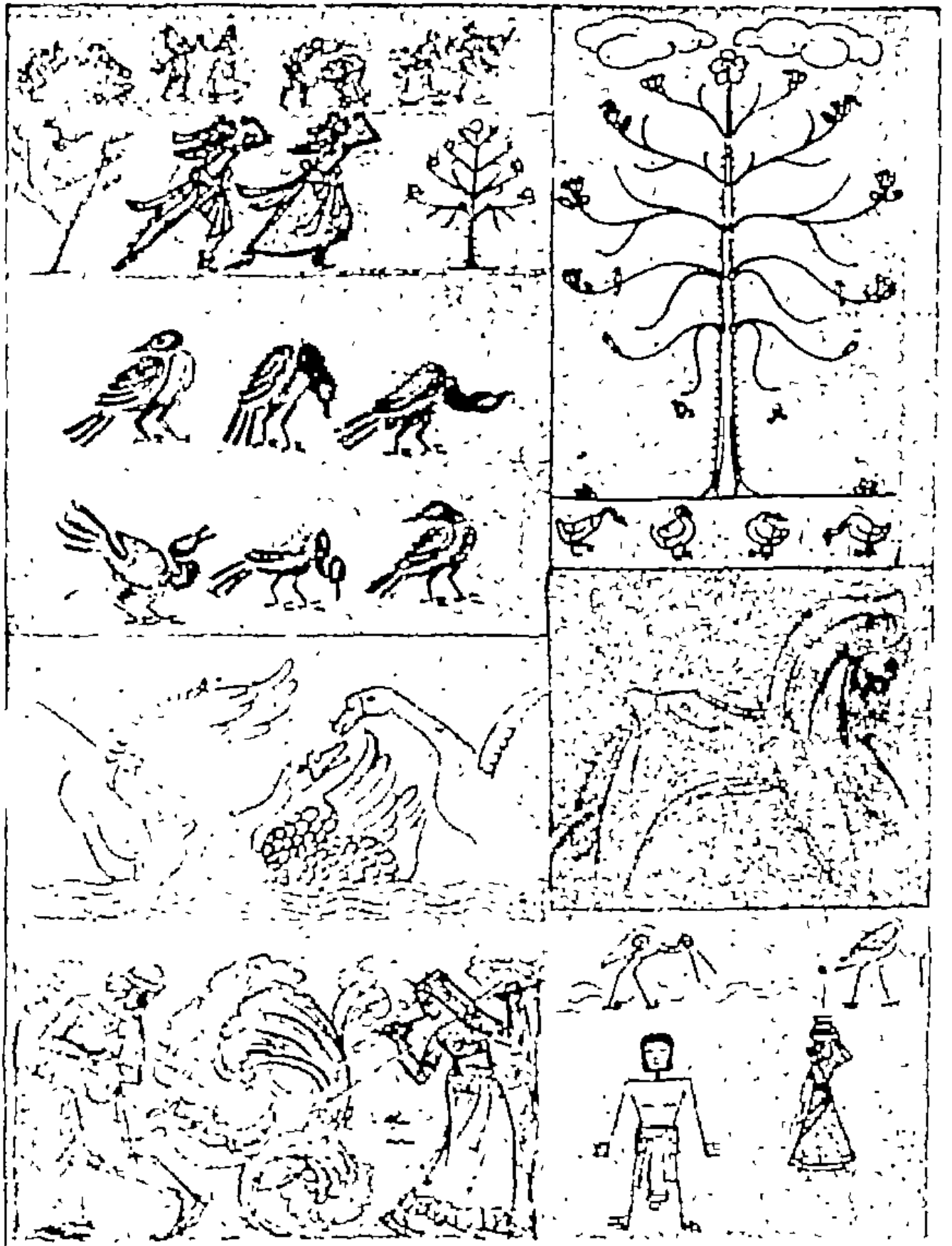

નૃત્યકેા

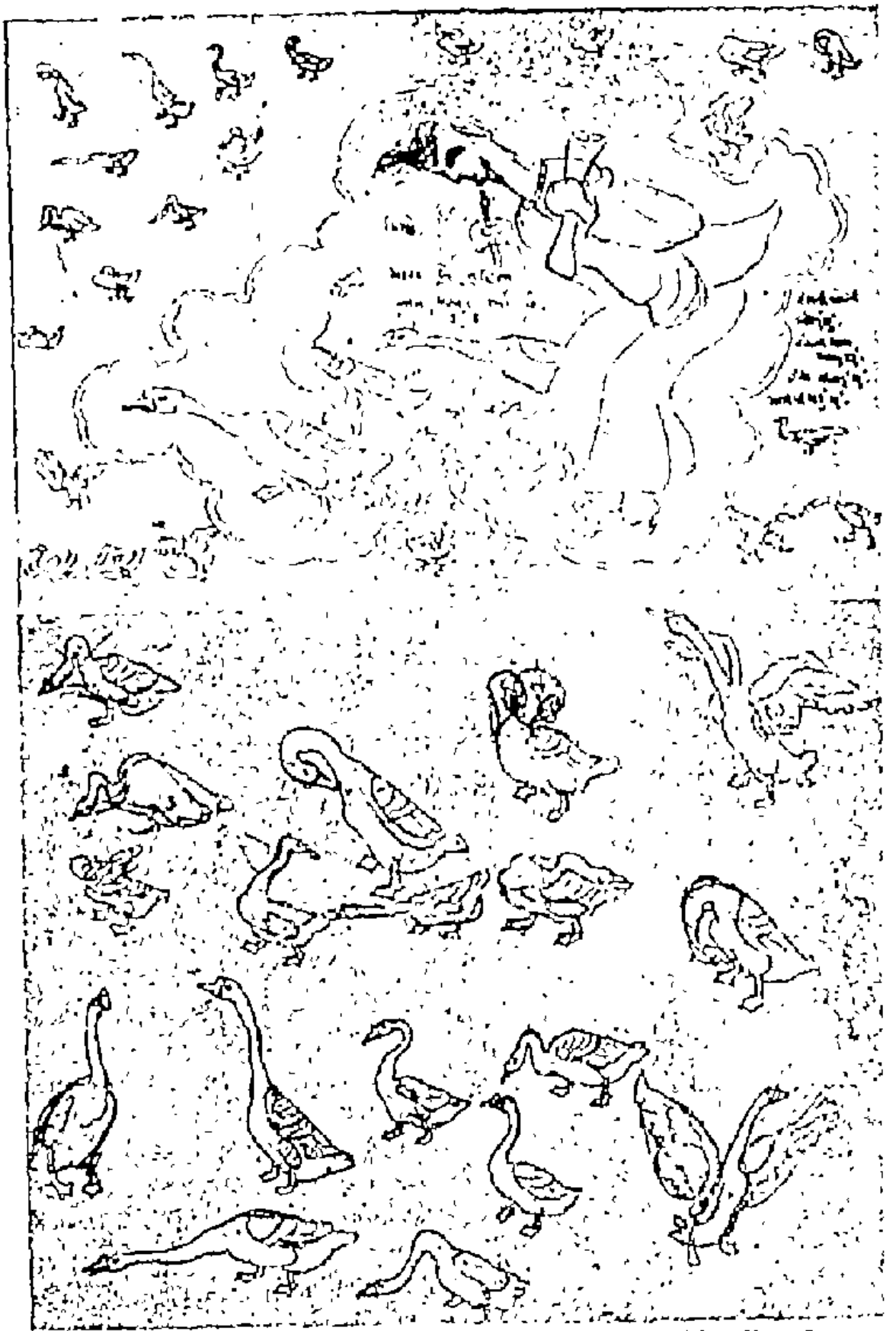
ચિત્રકાર : સ્વ. હરિપ્રસન્ન બાદ

આઈ હરિપ્રસન્ન શાન્તિનિકેતન કલાભવનમાં રહ્યા તે દર-મિયાન તેમને બધી પ્રવૃત્તિ�ેામાં સૌથી રસ લઈ પેાતાની કલાસાધના તેમણે ચાલુ કરી હતી અને તે અર્થે પ્રવૃત્તિઓ કરતાં કરતાં ૧૯૪ ચિત્રસર્જન કરવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમાં આ એક અપ્રતિમ નમૂને છે. પેાતાના બે સાથીદારેાને નૃત્યરત જોવા જેટલા સહજ તેમનાં મેહન અને અભિનયની ઈશારતેાને જે પૂર્ણ રસથી તેમણે ઝીલ્યું છે તે જોઈ કલાકારની સાથે પેાતાની આસપાસની પ્રકૃતિ ચિત્રિત કરવી એમાં મિલની થઈ છે તે સમજાશે.

ઘોનિ કરેલી ત્વરિત નોંધો અને સ્કાસ્કરો ઉપરથી કલ્પનાબૂલ્ય પરે ઉપજાવેલાં આ વિવિધ ચિત્રનિમાંનાં મધ્યાહ્ન નિશ્ચમન અને સંગેપો આઈ વસ્તિવનના એ સર્વમાં ચિત્રવસ્તુ હોવાની પ્રતીતિ આપે છે.

આવી બતાવ્યાં એવાં કેટલાંક ચિત્રો ઉપરાંત તેણે દસેક અલગ માપનાં પણ દોરેલાં જે ચિત્રો કર્યાં છે. એ ઉપાસના દરમિયાન તેની મનોદશા કેવી હતી તે વિષે તેણે કશેના ચિત્રમાં ટિપ્પણી or બ્રહ્મલિપિ કરી સ્પષ્ટતા નોંધ કરી છે.

સંસારનાં શહેરો

(૮) સીમાપોર

ત્રિદિયા દિલ્હેનગીપીજ્વતની છમે મોટું આ શહેર મહત્વ દીપકલ્પને છેડે આવેલો રુડ માઈલ લાંબો, ૧૪ માઈલ પહોળો ને ૨૧૩ સ્કેર માઈલ ક્ષેત્રફળનો એક આખો ગ્રપુ ૯૯ ને સ્ટેઈટ્સ સેટલમેન્ટ તરીકે ઓળખાતા ત્રિટિશ સંસ્થાનમાં તેનો સમાવેશ થાય છે. ગ્રેફોર નામના મહત્વ શત્રુના પગલે આવેલું હોઈ, ગ્રેફોરથી પીનાંગ ને લાંબેક સાથે તે રેલવે વડે જોડાયેલું છે.

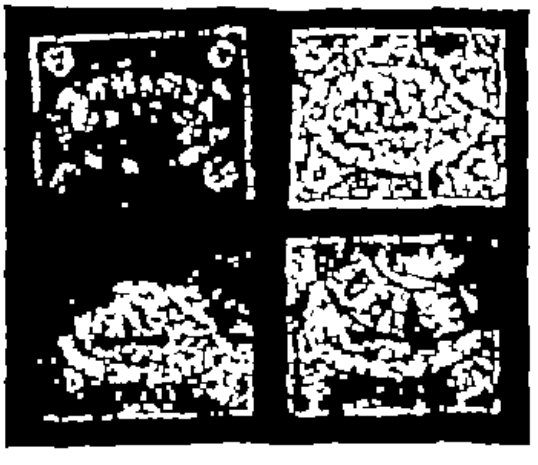
એનું મહત્વ તો આસ કરીને પર્વતના ગ્રપુઓના વેપાર ૬ પર છે. સિંગાપોર આજે તેની અવસ્તનિકાસનો આંકડો કરોડ પૌંડ કરતાંનો ગણ આપ છે' દુનિયાનાં સર્વદેશ બંદરોમાંતેની ગણતરી થાય છે. તેના બાદની વરસે દિવસે હજારમાં ૮૦૦૦ સ્ટીમરો મુલાકાત લે છે, જ્યારે ૧૫૦૦૦ જેટલાં દેશી વહાણો.

એની નિકાસમાં મુખ્યુ આપે રબર, ટીન, કોપરું, મસાલા, સાબુબાજ્ય ને સુરક્ષિત (પૅકાંકરેલાં) ખોરાક આવવામાં મુખ્ય અફિણ, વસ્ત્રો, અલંકારોહિત લિથિરિયસ અને પેટ્રોલિયમ પરજાત છે, જીજા કોઈ માલ પર નહિ.

સીંગાપોરનો ઇતિહાસ ત્રિટિશો વતી સર સ્ટૅમફૉર્ડરૅફલ્સે ઈ. ૧૮૧૯માં જોહોરના સુલતાનની સહાયથી મેળવ્યો. ત્યારે એ આખું બંદરથી ભરાયેલું હતું ને ચાંચિયા માણીઓ રહેતા હતા. એ આજની વેપારી કેન્દ્ર કોઈ તો સ્વપ્નેયોગ્ય કે ઇલ્મ બનુવાએ તેની નોંધ લીધી હોત.

ઇતિહાસ અને ભૌગોલથી સોળાથી સહા પ્રદેશો વસ્તાં પણ દુઃસહ ગને છે, પણ વનસ્પતિને તે બહુ માફક આવે છે. એને નૈસર્ગિક સૌંદર્યના ભાગે આપેલા છે. મુખ્ય ભૂમિભાગ પર ઠરાવી ઝાડિયો ને વેપારી પેદાશો સિવાય રબર, બાવાં, ભેટા, નિસોત, કોનું ચિનિત્ર કરતાં ભારતનાં વધુ ફેશન્સ ફૉરેસ્ટ, ખડિયમ અને કેવચ આવેલાં છે. એની વસતિ ભેદમે પર્વની લગી પ્રભાભેસે સંખ્યામેળો. એમાંમાં ભૈકી સિનેર બાપા ત્યાં ભોદાર છે! બીજાઓનું ત્યાં પ્રમાણ ઘણુ છે. વસતિ હજારસત્તા બાર લાખની છે. આબાલાલના ક્રિશ્ચિયસ, આબુજ્ઞ અને મૅલેસ ગ્રપુઓ પણ સીંગાપોરને હજારા જ વસ્તાર છે.

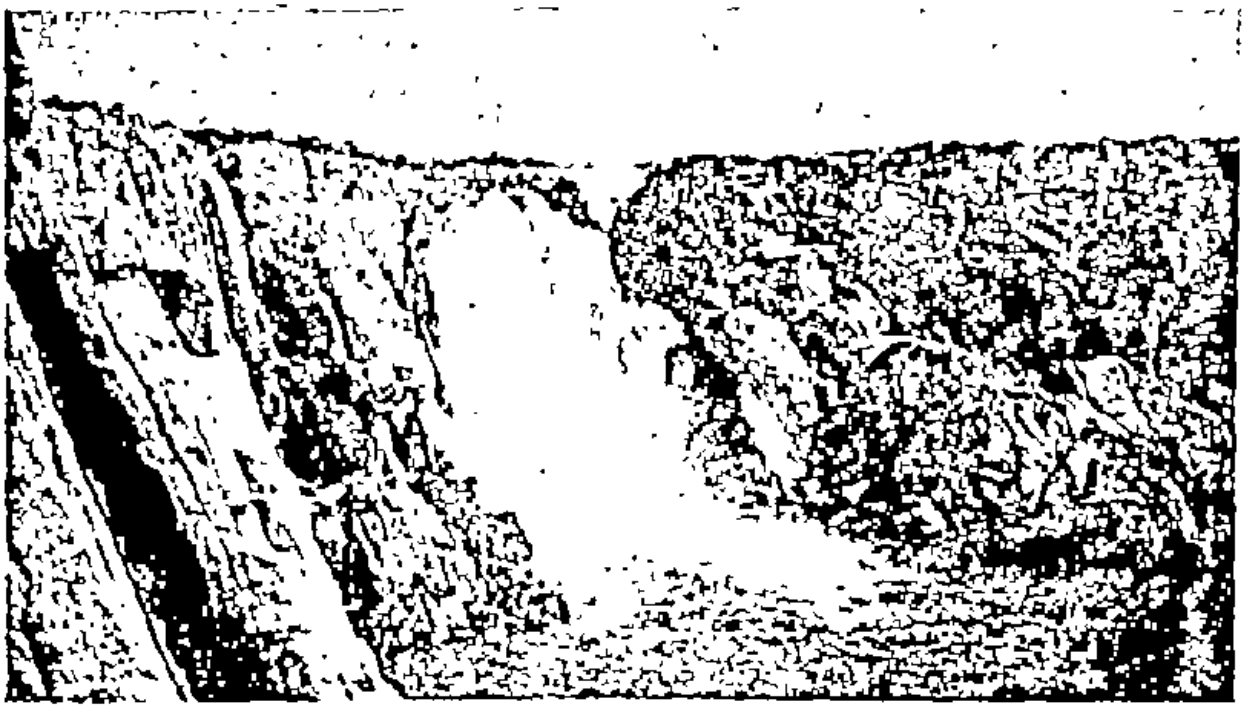
સુએઝ કૅનાલની બહુમૂલ્ય ટિકીટો

આ ઉપર જે ચાર ટિકીટો બતાવેલી છે એ બહુમૂલ્ય ઐતિહાસિક ટિકીટો છે. મુખ્યત્વની નજરની પર્યાલોચના પ્રસંગે જુદી જુદી કીમતે જુદા જુદા રંગમાં એ બહાર પડેલી: ૧ સેન્ટની કાળી, ૫ સેન્ટની લીલી, ૨૦ સેન્ટની વાદળી અને ૪૦ સેન્ટની મુલાયમ રંગમાં. નજર પસાર કરતા વાચકની તેમાં ઘણ આપેક્ષી છે. બાબતની વાત એ છે કે ટિકીટોની દુનિયામાં ટંકાતી ટંકા આવરદા ધરાવતી ટિકીટોમાં આ ટિકીટો આવે છે. ઈ. ૧૮૬૯ના બુલાઈમાં એ બહાર પડાઈ અને માત્ર ત્રણ જ મહિના પ્રચારમાં રહી ૧૮૬૯ના ઑગસ્ટમાં તો એ બંધી કરાઈ. એમ થતાં, એ નજરેના આજના ઐતિહાસિક બહારને અંદિ એમની કીમત બમણી વધી ગઈ છે. ટિકીટોના કેટલોગો આજે તેની ૬૫ પૌંડ-લગભગ ૧૨૦૦ રૂપિયા-જેટલી કીમત આંકે છે. આ દુષ્પ્રાપ્ય અને બહુમૂલ્યતાને કારણે આ ટિકીટોની નકલો બનાવવા પણ ઘણા કસવામાં આવી છે, જેમાંની કેટલીક તો એવી આબેહૂબ નકલો થઈ છે કે નિષ્ણાતની આંખ જ એ બેઉ પારખી શકે. 'કમાર ના પનિમિત ટિકીટ મંગાવક' થી દરિયાઈ બંદર પોતાના સમૃદ્ધ સંગ્રહમાં આ ચારે મૂળ ટિકીટો વસાવી લીધા છે; અને આ સાથેનું ચિત્ર એમના એ સંગ્રહને જ આભારી છે.

ધૂંવાધાર

જબલપુર પાસેનો નર્મદાનો ભવ્ય-પાવન જલધોધ

પ્રપાત એટલે જીવનનો અધઃપાત.
પણ અહીં એવું લાગતું નથી....
હવામાં કુમ્મસપેઠે તુષારનોકુવારો
ઉડાડતી એની ધારમાં વેગ છે,
મસ્તી છે, બેપરવાઈ છે, તાંડવ છે,
અને હાસ્ય કંઈ પડતાંવેંત મોઢા
પર ફરી નિર્મળ ભાવ ધારણ
કરવાની કળા પે એને સાધિત છે.

ધાર્ણીનો વેગ અને ધુંવાધાની ભવ્યતા આબેહૂબ રીતે ચિત્તને સ્થિર કરે છે. ચાલી તરફ જોવા જ કરીએ અને પછી અનુભવીએ કે હૃદયને દુનિયાથી મૂકનારા એ ધોધની નયનવેધક-મોહકશક્તિની ધારાઓ વેગનો સમાધિ મારફ કરીને ઊભા છે.

ધૂંવાધાર

જબલપુર પાસેનો નર્મદાનો ભવ્ય-પાવન જલધોધ

પ્રપાત એટલે જીવનનો અધઃપાત.
પણ અહીં એવું લાગતું નથી....
હવામાં કુમ્મસપેઠે તુષારનોકુવારો
ઉડાડતી એની ધારમાં વેગ છે,
મસ્તી છે, બેપરવાઈ છે, તાંડવ છે,
અને હાસ્ય કંઈ પડતાંવેંત મોઢા
પર ફરી નિર્મળ ભાવ ધારણ
કરવાની કળા પે એને સાધિત છે.

અી...જા...બીજા...ત્રીજા! ધૂંવાધાર દમમાં ત્રીજી વાર જોઈ લીધો. ધૂંવાધાર નામ સરસ છે. નામમાં જ આખું દૃશ્ય આવી જાય છે. પણ આ વખતે એ પ્રપાત જોતાં જોતાં મનમાં ઝૂમ્યું છે કે તો એને 'ધારધૂંવા' કહું. ધાર પડે છે, ધુવારા ઊડે છે અને તરત એના તુષાર થઈને પુમ્મસ જેવા મોટા દરામાં વોડે છે. માટે ધારધૂંવા એ જ નામ બંધ બેસે છે.

જબલપુરથી ત્યાંના ગોળમટોળ પથરા અને ચળકતાં તળાવ જોતા જોતા નર્મદાને કિનારે આવી પહોંચીએ છીએ. રસ્તાનું દૃશ્ય કહે છે કે આ ઔદ્યોગભૂમિ છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં નાનાં મોટાં કારખાનાં રમતો રમવા ઊભાં છે. પાસે બેય મોટી મેખડ પડી ગઈ છે. પણ બેને બાદે, ઊભેલાં કારખાનાં પોતાનાં મનમાં મહીઓ ઊઠાં પડ્યા છતાં, જરા સરખા પણ ગમગીન કે ચિંતાતુર નથી. બેવાં કારખાનાં પાસેથી જીવનદીક્ષા લઈને જ આગળ જવાય.

મેખડ તો તૂટે, પણ તૂટેલો ભાગ ઊંચી સફેદ જમીનવોસ્ત થાય નહિ એવો બેય બે મિનારા મને બેય મોટું શિખર બનાવી રાખ્યું છે, જે કહે છે કે વિનાશમાંથી પણ જો નવી સૃષ્ટિ ન બનાવીએ તો આપે ઋષિઓ શાના! મેખડ ઊપરથી પથરાપાણીનું નીચેનું દૃશ્ય દેખતાંને તત્ક્ષણતાના વિચારો મેળાપાટા મનમાં પેવા જેવું હતું. પણ ઓળંગી આગળ આવ્યા અને યોગિનીની ટેકરી તળેનું અનેશ્વાર જોવેતું બજાર દૃશ્ય જોયું. આ દૃશ્ય બેટલું તો ગરીબડું છે કે બેના મત્યે ચીડ ચડતી નથી. અહીંના ગરીબ કારીગરો પથરામાંથી નાનીમોટી ચીજો બનાવી વેચવા બેસે છે. પોળાં, ઘાળાં, લાલ, પીળાં, વાદળી અને દાવરચીતરાં સંજેમઝર્ર્ાં બાલની પડખે શંખજીરાના ડબ્બાઓ, સિંદલમો, હાથીઓ અને બેવાં જ નાનામોટાં રમકડાં

સ્વયંવર માંડીને ઝૂમી રહ્યા છે. જેની નજરમાં આવે તે એમને ખુશ થઈને તરી જાય. આ વર્ષા રમઝટ આજે એક આસન ઉપર બેઠી છે. કાંઈ ખેલ જાણે એવું રમકડું બધાં ગમે! ઇટલી તો હિંદુસ્તાન બહાર પણ ગયો અને ત્યાં વરસો સુધી ફુવારાનું સંગીત વાદ કરી કરીને મહાલ્યો તે સંભળાવશે.

બે વાર અહીંથી ફુવારા સુધી ચાલવાની તપસ્યા કરી હતી. પહેલી વારની મુસાફરી રાત્રીની[1] હતી. બીજીવારની સવારની નહાવા ટાણેની હતી. બેઉનું જ્ઞાન જૂદું. આજે ત્રીજો પ્રહર પણ હજી નહિ. ખોડાર રાજેન્દ્રસિંહજીએ પોતાનું તૈલવાહન[2] અમને સોંપ્યું હોવાથી અમે તડમડ ફુવારા સુધી વગર મહેનતે પહોંચ્યા. સંપ્રદાયના ખેતર પાસે મૂતરી, ત્યાંના વસાણની ગલ દુકાનો વટાવી, વણઝારા વચ્ચે રઝળીને ફુવારા પહોંચ્યા. પથરાઓ જેમ જમાવ ઝૂમી રહ્યા તેમ ચાલવાનો સ્વાદ વધે. આમ કરતાકરતા ફુવારા પાસે પહોંચ્યા.

પ્રપાત એટલે જીવનનો અપઘાત. પણ અહીં એવું લાગતું નથી. પહેલોવાર જોયેલા તે ડિસેમ્બર મહિનામાં અને અંધારામાં. આજની વાદળાંઓ ચંદ્ર સામે ઝઘડતાં કરીને બેઠાં હતાં એટલે ચાંદની રાત હોવા છતાં અમાસની મીપણતા હતી. અમાસની રાત્રે આકાશના તારાઓ જે મીપણતાને હસી કાઢે છે. પણ વાદળાં આગળ જેની પણ આશા રહી નહિ. પરિણામે તે રાત્રે ફુવારાએ જ પોતાની મહત્તાથી અમને પ્રસન્ન કરવા પહેલ. રાતની પ્રાર્થના કરી અમે જે આનંદ પચાવ્યો અને પાછા આવ્યા.

બીજી વાર આવ્યા હતા તે ત્રિપુરી કૉંગ્રેસ પછી નવ વર્ષ વાત્રે વહેતા તડકાના સ્વાગત સારૂ. ફુવારાનાં સંપૂર્ણ દર્શન જે જ વખતે કરી શકવા હતા. માર્ચ મહિનો હતો એટલે પાણીમાં ગુનાળાનો દુકાળ ન હતો. મેખલાના ખાબચડા પત્થરોમાં મૂતરી નીચેથી અમે ફુવારા પડતો જોયો. પાણીનો જે વેગ અને ફુવારાની જે ચંચલતા આશ્ચર્યકર રીતે ચિત્તને સ્થિર કરે છે. પાણી તરફ જોયા જ કરીએ અને પછી અનુમવીએ છે નવનવોન્મેષશાલિની પ્રજ્ઞાને દેવનો સમાધિ પ્રારંભ કરી ચૂકી છે! તે જ વખતે કૂદ જોઈ રહ્યો છે ત્યાંના તીવ્રવાહ પથરાઓ ગુસ્સો ગમે તેવા દેખાતા હોય, પણ અંદરથી તો પ્રેમનો રંગ ખિલવતા લાલ છે, પાણીને જોરે પથરાનો એક ટુકડો ઘૂડો ગયો અને આજે આ પડ્યો હોય તેમ એકદમ ગુલાબી લાલ રંગ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યો.

ફુવારા જીવાની સારામાં સારી મેસમ તે બીજાળીની. વરસાદ નદિ હોવાથી રસ્તામાં ઉપાડે અવર ન મળે. ચોમાસામાં આવીએ તો જે આપણો પ્રવેશ જળબંબોળ થવાથી પ્રપાતને સ્થાન જ જોવું નથી. જ્યાં અત્યારે હવને દર્શનાર્થી મૂકનારો ઘોષ છે ત્યાં ચોમાસામાં આપણાં ચક્કર આવે એવા વગર દેખાતા હોવા જોઈએ. જે વખતનું રૂડું સ્વરૂપ જોવા માટે જો અહીં સુધી આવવું હોય તો કૂદ આપણા વગર રૂડું નહિ. વખત એટલે ક્રાન્તિનું પ્રતીક. જેનું આજકાલ અનેરું જ હોય.

દિવાળીના વખતે ઝરણાંની સૌથી પુષ્ટ, પ્રપાતની શોભા સૌથી સમૃદ્ધ અને મોટા તડકાના સેવન પછી ગુફારનાં વાદળાંની ચૂંદીઓ સૌથી વધારે ગાઢવણ. જેની અપેક્ષા કરી હતી તેવું જ આજનું દરશ હતું. ગુફારના ગોરેગોટા દૂરથી જ દેખાતા હતા. રસોડામાંનો ધુમાડો જોઈ અતિથિને જેમ આનંદ થાય છે તેમ આ ફુવારાના ગોટા જોઈને જ કેવી ગુજારી મળવાની છે તેનો ખ્યાલ કૂદ કરી શક્યો.

ધારકૂંવા જેવો ઘોષ જોવા જવાનું હોય છે ત્યારે એક પાટિયાનો ઓળંગવાનું પૂલ પણ રહ્યાકર્ષક, અને આતિથ્યશીલ લાગવા માંડે છે. અમે પરિચિત કરી જઈને બેઠા અને જવનિત વેતાળ પથને ગુફારનું એક ઝાપટું અમારી તરફ મોકલી કહ્યું 'સ્વાગતમ્, સ્વાગતમ્' એક ક્ષણની અંદર અમારો અપવેદ ઊતરી ગયો. અમે તાજા થયા અને તાજી આંખે ફુવારા જોવા લાગ્યા.

ફુવારા એટલે પત્થરના વિસ્તારમાં તૈયાર થયેલી અર્ધચંદ્રાકાર ખાલ. જેમાંથી જ્યારે પાણીનો જથ્થો નીચે પડે છે ત્યારે અધ્યમાં જે છાંટ જેવો નીલી રંગ દેખાય છે તે જેને જેવી બીક ઉત્પન્ન કરે છે. જેની ડાબી બાજુ એટલેકે આપણી જમણી બાજુનો ખડક દાયીના માથા જેવો ગોળાકાર આવ્યો છે. જેના પરથી જ્યારે પાણી પડે છે ત્યારે અસંખ્ય દોરાના

---

૧ જુઓ 'ત્રિપુરીયાત્રા' કુમાર અંક ૧૬૮મો. ૨ મોટર

ધાર પગથિયે પગથિયે કૂદતા કૂદતા શરત રમતા હોય એવો દેખાવ થાય છે. જેમ કૂદતા જાય છે તેમ દમતા જાય છે અને પાછી પીંજોપીંજીને ગેમાંથી ધોળો રંગ ખીલવતા જાય છે. વચલો મુખ્ય ધોધ ખાલમાં પડ્યો છે તરત એવા તો જોરથી ઝુકે છે કે આતશબાજીનાં બાણોને પણ એની ઈર્ષ્યા આવે. એક ફુવારો મુખ પર મૂકી જરાક ઢીલો થાય છે એટલામાં બીજો ફુવારા નવા જોમથી એની પાછળ પાછળ આવી પડેલા ફુવારાને ધક્કો મારી કોરી નાખે છે અને પછી એના ચૂરેચૂરા, પૃથ્વીનું આકર્ષણ મૂકી જમી, ધુમાડાના રૂપમાં વ્યોમવિહાર શરૂ કરે છે. એ ફુવાર સહેજ મુખ પર આવ્યાં છે પવનના ઝાપટાની પરંપરા એમને ઝુડાડતી ઝુડાડતી વારેઘોર ફેલાવે છે. આ ધુમાડાનાં મોજાં હવામાં જાડાં પાતળાં દોડતાં હોય ત્યારે ખૂબ જ મજાની વાસ્તવની માત નજરે પડે છે.

અને નીચે! નીચેના પાણીની મસ્તીનું વર્ણન થઈ જ ન શકે. આપે સચ્ચિદાનંદમાં તપસી પડ્યા. જેટલા પડ્યા તેટલા ઝુડ્યા. લીલા રંગમાંથી ધોળું ફીણ પેદા કર્યું અને મરજીમાં આવે તેમ વિહાર કર્યો. એ અપૂર્વ તરાવો માદ કરીકરીને નીચેનાં પાણી કરીકરી ઘુમરાતાં હતાં. ધોધીપાટ પરના સાબુના પાણીની ઉપમા જો અસિદ્ધ ન હોત તો નીચેના પાણીને હું એની સાથે જ સરખાવત. પણ ધોધીના સાબુનું પાણી ગંદું હોય છે. એમાં વેગ અને મસ્તી પણ નથી હોતાં, બેપરવાઈ અને તાંડવ નથી હોતાં; અને હાસ્ય કે પડતાં વેંત મોટા ઝુપર કરી નિર્મળ ભાવ ધારણ કરવાની ઉદ્ધત પણ એની પાસે હોતી નથી. અહીંનાં પાણી જોઈને ધોધીપાટનું સ્મરણ કેમ થયું? એમાં તો કોઈ જાતનું ઔચિત્ય નથી.

માણસને સમાધિની મસ્તી જોઈતી હોય તો એણે આ સ્થાને આવવું, એને કોઈ પણ બારણે નિરાશ થવું નહિ પડે.

આ બાજુની (જમણી) મેખડનાં બે પગથિયાં આ વખતે કરી મૂતર્ધે અહીં આ ઠેકે ઈશોપનિષદ્ ગાવાનું સાધ્યું. મારે સૂરજ તપતો હતો અને હું મોટેથી ગાતો હતો —पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह। रश्मीन् समूह। જ્યારે મંત્ર નજદીક આવ્યો અને હું બોલ્યો 'क्रतो क्रतो स्मर कृतं स्मर' ત્યારે એકએક પ્રસંગ વરસનું મારું મારું જીવન એક સામટું આ જીવનધારા આગળ ખડું થયું અને આપે મારું પોતાનું જીવન આ મસ્ત જીવનની ઉસોટી ઝુપર ઉસતો હોયું અને જોઈતો ઉસ ઝૂતરતો નથી એમ જોઈ મૂંઝાતો હોયું તેમ તે ક્ષણે લાગ્યું. બીજી જ ક્ષણે એ ત્રણ વરસની સ્મૃતિના પણ તુમાર થઈ અરબાસમાં ઝૂડી ગયા અને હું ધોધ સાથે એકરૂપ થઈ ગયો. ખરેખર આ ધોધ પૂર્ણ છે. મને હું પણ એ પૂર્ણનો જ એક અંશ છું. અમે બન્ને વિસદૃશ નથી, એક જ પરમ તત્ત્વની નાની મોટી વિભૂતિઓ છીએ, એવું ભાન જાગૃત થતાં ચિત્ત શાન્ત થયું અને હું ઝુપર આવ્યો.

ચિ. સરોજિની પણ એ આખું દૃશ્ય ઝુલ્ફ નયને બરાબરને પીતી હતી. આ આખો આનંદ કઈ રીતે સમજવો, કઈ રીતે પચાવવો અને કઈ રીતે વ્યક્ત કરવો એની મીઠી મૂંઝવણ એની આંખમાં દેખાતી હતી.

અહીંથી તરત પાછા જઈ ચોસઠ યોગિનીનાં દર્શન કરવાં હતાં, નર્મદાના રક્ષક ધોળા, પીળા, નીલા પહાડો જોવા હતા, એટલે વહુ જેમ પિયર છોડીને સાસરે જાય ત્યારે બન્ને બાજુના સુખદુઃખના મિશ્ર ભાવો અનુભવતી જાય તેમ અમે ધુંવાધારને હાર્દિક પ્રણામ કરી પાછા વળ્યાં.

હિંદુસ્તાનમાં આવા અનેક પ્રપાતો અખંડ વહેતા રહે છે અને મસ્તતાના તેમજ મુક્તાત્ત અવસ્થાના પાઠો પઢાવતા જાય છે. હજારો વરસો થયાં—મને લાંબો નથી જ થયાં એની ખાતરી નથી—ધુંવાધાર એવોને એવો જ ગાજતો રહે છે. શ્રી રામચન્દ્ર અહીં આવ્યા હશે. વિશ્વામિત્ર ને વશિષ્ઠ અહીં નહાયા હશે. ચંગીઝ અને સમુદ્રગુપ્તના સૈનિકોએ અહીં આવી જલવિહાર કર્યો હશે. શ્રી શંકરાચાર્યે અહીં બેસી પોતાનાં સ્તોત્રો રચ્યાં હશે. કલચુરી અને વાકાટક વંશના વીરોએ આ જ પાણીમાં પોતાના જખમો ધોયા હશે. અને અલ્લાઉદ્દીને અહીં જ બેસીને ચોસઠ યોગિનીનું મંદિર બનાવવાનો સંકલ્પ કર્યો હશે. અને ભવિષ્યકાળમાં ધુંવાધારને કિનારે શું શું થવાનું હશે એ કોણ કહી શકશે? ધુંવાધારને પોતાને જ એ બધાની ખબર નથી. એ તો પડ્યા જ કરે છે અને તુષારના રૂપમાં ઝૂડ્યા જ કરે છે.

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

ભૂતકાળની શોધમાં... ઉત્તર ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસકેન્દ્રોનો પુરા-શોધક દૃષ્ટિએ પગપાળા કરેલો પ્રવાસ

રેવમાળનાં જૂનાં સ્થળો

રેવમાળમાં અઢીસો ઘરની વસતિ છે, તેમાં કોળી-ભરવાડનાં દાઝ ૧૦ ઘર રહી ગયાં છે. ગામની પશ્ચિમે વડતળાવ કરીને એક પ્રાચીન તળાવ છે જે હવે પુરાઈ ગયું છે. એમાં ભોંઠા ખેતી કરે છે ને ઠેકઠેકાણે કૂવાઓ પણ છે. એની આસપાસ ઘણાં મંદિરોનાં ખંડીએરો છે. અગાઉના વખતમાં અહીં ઓછામાં ઓછાં ૧૦૮ મંદિરો હતાં કે એ ગામ 'રેવમાળ' કહેવાતું, એનું દાઝનું રૂપ રેવમાળ છે. તળાવનું ક્ષેત્રફળ એક ચોરસ માઈલ જેટલું હશે, પણ તે જીર્ણ સ્થિતિમાં હોવાથી તેના આકાર વિષે કંઈ ચોકકસ માંડી શકાયો નહિ. આ તળાવના કાંઠા ઉપર આવેલાં મંદિરોની વિગત આ પ્રમાણે છે.

(૧) સરસ્વતીની દહેરી—ભોંઠા એને પાવડીમાતા કહે છે, પણ મૂર્તિ ખરેખર સરસ્વતીની દોઢ ૨ ફૂટ ઊંચી ને આરસની છે. સામે હવનને માટે અગ્નિકુંડ છે. દર વર્ષે ચૈત્ર સુદ સાતમને દિવસે અહીં મોટો મેળો ભરાય છે. આઠમને દિવસે અહીંથી ઠંબોઠ જતાં જે ટોળાં મને મળ્યાં હતાં તે આ મેળાનાં જ હતાં. દહેરી નવી બંધાવેલી લાગે છે—જોકે મૂર્તિ પ્રાચીન છે.

(૨) ગણપતિનું મંદિર—બારમા કે તેરમા સૈકાનું લાગે છે. બાહ્યનો ભાગ અત્યંત સ્થિતિમાં છે. અંદર બે નાની મૂર્તિઓ છે.

(૩) બહ્માનું મંદિર—અંદર મૂર્તિ નથી. ગુજરાતના હિંદુકાળના સ્થાપત્યનો આ એક બહુ જ સારો અખંડ નમૂનો છે. એની અખંડ ઊભી ઇમારતો ગુજરાતમાં દાઝ આપ્યે જ મળે છે. વળી ૫૦-૬૦ વર્ષ પર વડનગરના એક શિલ્પીને બોલાવી કરી સમરાવ્યું છે.

(૪) શિવનું મંદિર—તદ્દન અત્યંત સ્થિતિમાં છે. આજુબાજુ જ એક બીજું શિવમંદિર ખંડીએર રૂપે છે.

(૫) હનુમાનનું મંદિર—તળાવની ઉત્તરે ગામમાં છે. તળાવનાં ઊતા વખતનાં પગથિયાંઓનો મોટો ભાગ હજી સચવાઈ રહ્યો છે. મંદિરમંડપમાં હનુમાનની મૂર્તિ છે ને બહાર મંડપમાં ઠેકાણે બહુ જ મોટી મૂર્તિનું માથું રાખવામાં આવ્યું છે. મને ઠેકાણે જૈન મૂર્તિનું મસ્તક લાગ્યું. મોઠા એને રાવણનું માથું માને છે ને કહે છે કે હનુમાન લંકાથી એને દેવમાળ લેતા આવ્યા હતા.

આ તો તળાવની આસપાસનાં મંદિરોની વિગત થઈ. ત્યાંથી ગામના છેવાના જીર્ણ મંદિર પાસે જતાં ગામની બહાર પોણા માઈલને છેટે ઠેકાણે બહુ સુંદર મુસલમાની ઇમારત જણાઈ. એટલે ગામની અંદરનાં સંસ્થા જોવા જતાં પહેલાં હનુમાનને મંદિરેથી સીધો ત્યાં ગયો.

દેવમાળ—વહોરાઓનું તીર્થ

દેવમાળ જોવા વેગળા આવેલા ગામમાં આવી ઇમારત જોઈ મને નવાઈ લાગી. નજીક જઈને જોઉં તો ત્યાં વહોરાઓનું એક નાનું ઉપનિવેશ વસેલું હતું. દેખાવ. બીજી ઉપરાંત નવી વસ્તુઓની દુકાનો ત્યાં છે. નજીકમાં જ એક બીજાનું એવું જ આવું હતું જે આ આખા વિસ્તારને બીજાની પૂરી પાડે છે. એક બાજુએ રમ્ય મસ્જીદો આવેલો છે ને વચ્ચે આરસનું જૂનું ને જીર્ણ મઝાર છે. ગામમાં મને એના વિષે કોઈએ વાત નહોતી કરી, તેથી મેં ત્યાં દેખાવમાં ભોંઠા વહોરા કુટુંબોને માહિતી પૂછી. મારી પાસેની વસ્તુઓ જોઈ તેમણે ધાર્યું કે હું કોઈ સર્વેયર હશું, એટલે મને આ ઇમારત બંધાવનાર કોની ઑલિસમાં હશે જાણમાં આવ્યો. એનો ફકીરટ મોહના દીકરા અબ્દુલહુસેન અબ્બરઅલીના હાથમાં છે. રાવણપુરના તેઓ રહીશ છે. તેઓ મને મઝાર જરીક બતાવવા સાથે ગયા. વહોરા કોમના એક પવિત્ર ફકીર હસનપીર સાહેબનું એ મઝાર જરીક છે. મઝારના મંજાવર અને આ આરસની ઇમારત બાંધનારાઓમાં આવી છે. રતનપુરના કારીગરોનું એ કામ છે. મેં એમને પૂછ્યું કે તમે આપણા ગુજરાતના કારીગરોને કેમ ઉત્તેજન આપતા નથી? ઉત્તર મળ્યો કે આપણું ગુજરાત કયાં ગુજરાતને ઓળખે છે! અમે વહોરાઓ ગુજરાતનું જ એક અંગ છીએ, છતાં હિંદુઓ અમને ઓળખતા નથી. ગુજરાતના ઇતિહાસમાં અમારા ઇતિહાસની કંઈ નોંધ જોવામાં નથી. અમે તો દેશદેશાંતરમાં ગુજરાતી ભાષાને લઈ ગયા છીએ. આજે આ મુસ્લિમ કોમના જમાનામાં અમને કંઈ

થામાં આવે છે કે ઉર્દૂ એ મુસલમાનોની ભાષા છે માટે હવેથી બોમ્બે સિક્ષણમાં અમારે ઉર્દૂને દાખલ કરવી અને ધીમે ધીમે ગુજરાતીનો ત્યાગ કરવો. પણ અમે તેમ કરવાની ના પાડી છે, કારણ ગુજરાતી અમારી માતૃભાષા હોવા ઉપરાંત ધાર્મિક ભાષા પણ છે. અમારું પોતાનું ગુજરાતી સાહિત્ય છે, પણ તેની કોઈ નોંધ લેતું નથી. ખરેખર મને એ વાતો સારી લાગી. આપણી ઉદાસીનતાને લીધે ગુજરાતની બહારી કોમો ગુજરાતીના ક્ષેત્રમાંથી બહાર જવા લાગે ને પહેલાં ગુજરાતની અસ્મિતા ધરાવનાર આપણે વેળાસર ચેતવું જોઈએ.

શહીદ હસન પીર દાહેબ

આ મજારશરીફના ઇતિહાસ વિષે મને કહેવામાં આવ્યું કે પંદરમી સદીમાં પાટણમાં ખિલજીવંશનું મુસ્લિમ હકૂમત ચાલતી હતી તે વેળા હસનબાબા હરીને એક અમદાવાદના વડોદરા ગૂજરાતની પાટણમાં દુકાન હતી. વડોદરાપંથના તેઓ સારા જાણકાર હતા અને વખતોવખત પાટણના મૌલવીઓ સાથે તેમને ધાર્મિક વાદવિવાદ થયા કરતો ને તેમાં મૌલવીઓની હાર થતી. આથી મૌલવીઓએ એમનું ખૂન કરાવવા કાવતું રચ્યું. તેઓ પરિણામ પ્રસંગે પાટણથી અમદાવાદ જતાં રસ્તામાં રેફ્યુગી આગળથી પસાર થતા હતા, તેવામાં તેમનું આ બનાવે ખૂન કરાવવામાં આવ્યું. તેઓ શહીદ થતાં હસનપીર સાહેબના નામથી પ્રખ્યાતિ પામ્યા. અહીં એક મજાર બનાવવામાં આવ્યું, પણ તે ઈ.સ. ૧૯૨૦ થતાં રાધનપુરના બાબી બાદશાહે આ નવું બંધાવ્યું છે.

ખરેખર આ ઇમારત આધુનિક દેશી કારીગરીનો એક સારો નમૂનો છે. કરોડોનું સંખ્યાબંધ વડોદરાઓ અહીં બનાવે આવે છે અને તેમની મુલાકાત માટે અહીં મોટરો રાખવામાં આવી છે. એક વરસ તેમના માટે હમેશ કંઈક ઉજાણ ગરીબને આવે બાદ છે ને બીજી વીરમગામ અને રાધનપુર થઈ આવતા ઉતારુઓ મારે મુજબ મુકી આવજા કરે છે.

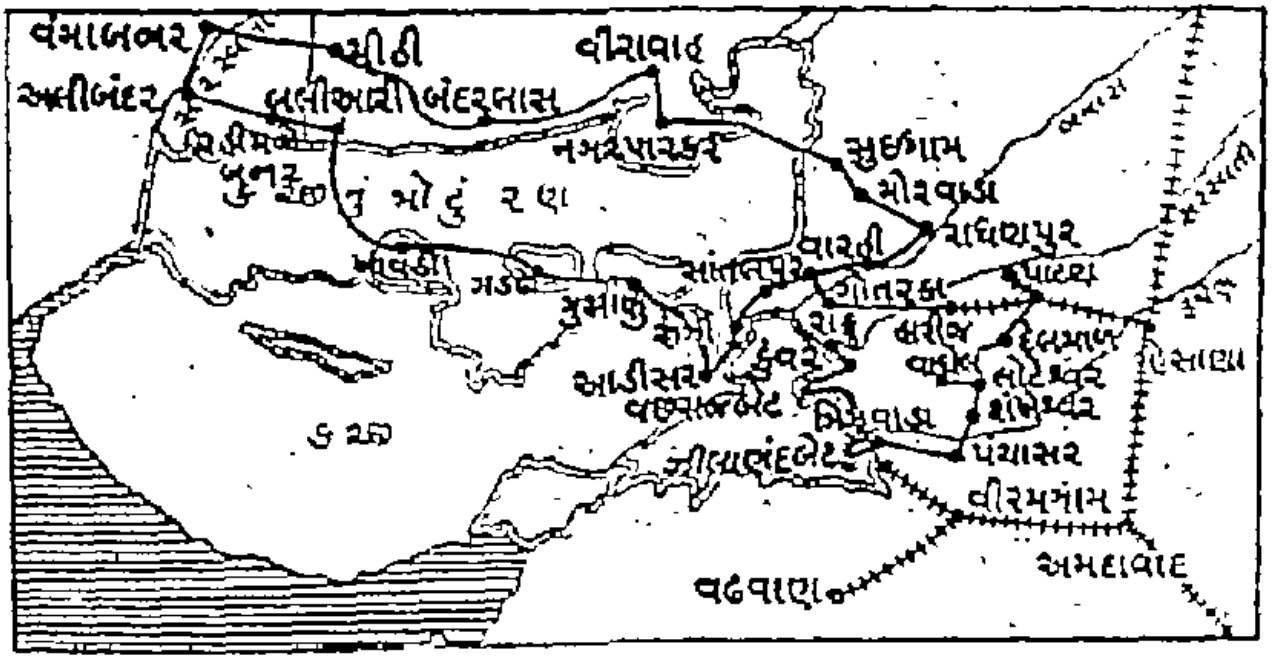
મજાર શરીફની નજીકમાં જ પૌરાણિક પુરાતન વિદુ ઇમારતો હતી. તે આ વડોદરા સહકારોએ મને બતાવી:

(૧) જૂનો કૂવો—આરસો કે પાંચસો વરસ પરનો છે.

(૨) જૂનું મંદિર—મોઢેરાના સૂર્યમંદિર જેવું એનું રમણીયત્વ છે. બારીબારી કુંભાઓમાં કોતરેલાં બોલાસનોનાં દરયો એમ માનવા કારણ આપતાં હતાં કે એ મંદિર અગિયારમા અગર બારમા સૈકાનું હોવું જોઈએ. છતનો ભાગ પડી ગયો છે, પણ બાકીનો ભાગ કીકીક સ્થિતિમાં છે. એ ત્રણ દેરાણે, બબારેણ કોતરેલાં છે.

(૩) શીતળા માતાનું મંદિર—પચાસેક વર્ષની જૂની ઇમારત છે. અંદર કાળા આરસના એક ગણપતિ પણ છે.

વાતચિત કરતાં જણાયું કે શેઠ અબ્દુલહુસેન પૈસાપાત્ર કુટુંબના વેપારી એક સારા ઍજેંટર કોરોમાકર પણ છે. વળી પ્રાચીન સ્થળોની કોરોમાકીનો તેમને ભારે શોખ છે. ઈંટો રેડ અને કલર કોરોમાકીના પ્રયોગો પણ અજમાવી ચૂક્યા છે. રાધનપુરની આસપાસના

વિસ્તારનાં પ્રાચીન સ્થળોની તેમને સારી માહિતી છે.

ક્ષીજ્જ માતા

ગામમાં આવીને જમીને હવે ક્ષીજ્જન માતાનું મંદિર ને બે બીજાં સ્થળો જોઈ વાયેજ જવાની જરૂર હતી. ક્ષીજ્જન માતા જોગીમહોની કુળદેવી છે. દેવળ સામે ઓતરણીવાળા મોરી છે અને બહાર કીર્તિસ્તંભ તથા તોરણ છે. મુખ્ય મંદિરની આસપાસના ગોઠના ચાર ખણામાં ચાર દેરીઓમાં મહા તથા પાર્શ્વનાથની

વીરસૂ ગુજરાતને

• પૃથ્વી •

હતાશ-ગુજરાતી-ભવ્ય ગત કાલને સંસ્મરી
થતો હરઘડી, અને હૃદય ખૂંચતાં થકય શાં
બધાં ન સ્મરણો; તને ન કહું તો કહું કો કને?
સદા સ્મરણ બીમ પીયલહરીક ચેલો રમે,
રમે સુભટ કર્મ, તેમ યશવ્યાપ્તિ જે સંગની;
પછી અહરિપુરિપુ શું વિસરે? તવારીખ તો
કહે છ તવ આત્મજોથી અવરુદ્ધ શ્લેષ્ઠો હુલ્લો.
થતી ન હસ પેઢરે ગણતરી કહી પૂર્વ તો
અહું સપુત કેટલા હું અનભિજ્ઞ, ઓ વીરસૂ!

તને ભલકતી કરી અમરધામ તારા પળ્યા
અગણ્ય કરજંદ હજું બજવી અનામી કંઈ,
ગમે છ સહુઓ ખુંદેલ અવ અંક સૂનો શું મા!
કરી નહિ ગમે પરંતુ સમજી વ્યથા કોણ જે
સદમ્રુ તવ ઘૂછયે નમનતેજ લૂંટી જતાં!

અશોક હર્ષ

મૂર્તિઓ છે. એક મૂર્તિના લેખમાં સંવત્ ૧૨૮૫નું વર્ષ લખ્યું છે. પશ્ચિમે જોગીમહોના એક વીર પુરુષ લાખાજી જોગીની ઊંચાઈ અને વામની પરોક્ષાઈ દર્શાવતો સ્તંભ છે. અકબર બાદશાહના વખતમાં દેવમાળમાં લાખાજી કરીને એક જોગીમહ થઈ ગયા. દિલ્હીથી પાટણ થઈ અમદાવાદ જતાં અકબરે અહીં પડાવ નાખેલો તે વેળા તેની સાથેના દિલ્હીથી આવેલા લખા પરોક્ષાનોને

આ જોગીમહ લાખાજીએ કરાવેલા. નજીકમાં એક મોટું લીમડો હતો. બાદશાહે કહ્યું કે એને ઉખેડી બતાવે તો લાખાજી ખરો પરોક્ષાન ગણાય. લાખાજીએ કહ્યું કે આ કામ હું કરી બતાવીશ, પણ મારો જીવ જશે. એમ કહી તે લીમડાને વળગી પડયો ને તેને દબમચારીને ઉખેડી નાખ્યો. પણ તેમ કરતાં લાખાજીની આંખો બહાર નીકળી આવી ને તે મરણ પામ્યો. આ લીમડો ઉખેડવામાં તેનાં ઇષ્ટદેવીએ લાખાજીને મદદ કરી હતી. ત્યારથી એ માતા ક્ષીજ્જન માતા કહેવાયાં.

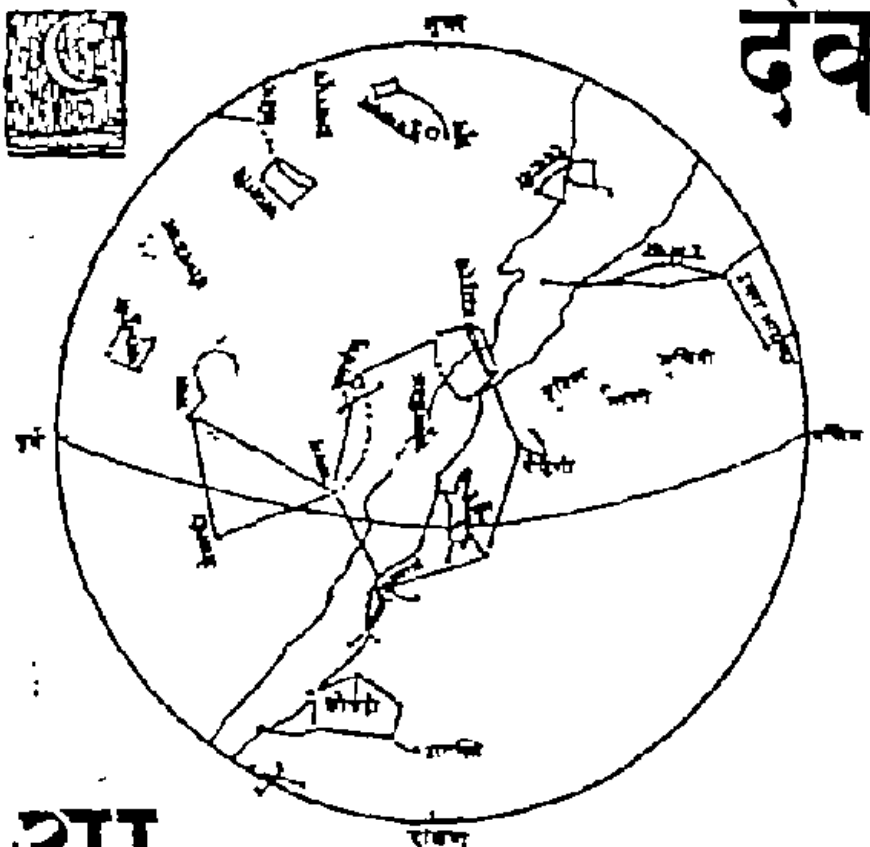
ક્ષીજ્જન માતાના મંદિરની પાસે જ જોગીમહોનો ખૂનો ભખાડો છે. દસ્તરીબાઈનાં ત્રણ પરોક્ષા જોગીમહોની કલામાં હવે શક્તિ રહી નથી. ખેતી અને મજૂરી કરીને એ લોકો માંડમાંડ ગુજરાન ચલાવે છે. આ લોકોનો એક મોટો સમુદાય કાઠિયાવાડ અને કચ્છ તરફ ચાલ્યો ગયો છે. ત્યાંના રજવાડાંઓમાં તેમનું ઘણું માન હતું અને રાજ્યો એ મહોને રાખી પોતાના રાજદરબારની શોભા વધારતા. બાવકવાડ સરકારે એમને સારું ઉત્તેજન આપ્યું હતું. ખોડાજી બાવકવાડના સમયમાં અમીરખાં નામે બહુ પ્રખ્યાતિ પામ્યો હતો. તેનો પાળિયો અહીં છે. મહારાજા સયાજીરાવનો મરણ વિલાપુર પણ દેવમાળનો જ એક જોગીમહ હતો.

દેવમાળની અગત્ય

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં કલાધામ મોઢેરાના રાજ્યનું પૃષ્ઠ ઘણું સુખી કોઈ છે. કયારે અને કેવી રીતે મોઢેરાનું રાજ્ય સ્થપાયું અને કયાં કારણોને લઈ તે કયારે નાશ પામ્યું એ બધી બાબતો હાલ અંધારામાં છે. દેવમાળનો સમાવેશ આ મોઢેરા રાજ્યમાં થતો હતો. તેના સ્થાપત્યમાં મોઢેરાના સ્થાપત્યની છાપ દેખાય છે. દેવમાળની લોકવાયકાઓને મોઢેરાના રાજવીઓ, સાથે સંબંધ છે. દેવમાળની પ્રાચીન ઇમારતો પત્થરની છે ને સ્થાપત્ય બારમા-તેરમા સૈકાનું છે. પાટણથી અમદાવાદના ધોરી માર્ગ પર દેવમાળ અગત્યનું સ્થળ હતું. એ માર્ગ ઉત્તરે સીધો દિલ્હી સુધી જતો હતો. હાલ એના અવશેષો કયાંય દેખાતા નથી. આ દૃષ્ટિએ દેવમાળ અગત્યનું સ્થળ હતું, પણ તે મોટું શહેર તો નહોતું એમ અને તેના ખૂના અવશેષો જોતા જણાયું. દા. ત. તીર્થતરીકે તે ઉત્તર ગુજરાતમાં એક અગત્યનું સ્થળ ગણાતું હતું.

(ચાલુ) અમૃતલાલ ન. પંડ્યા

દેવોનું કાવ્ય

આ સાથે જે માનચિત્ર—નકશો આપેલો છે તેમાં આકાશનું અધઃઉવ્વ, રોહિણી, વાસરાજ (ત્રિશ નક્ષત્રનો એક પક્ષ), વ્યાધ, પ્રમન્થ અને પુનર્વસુ એ છ તારાઓનો જે દિવ્ય પટ્ટબોલ બને છે તે બતાવ્યો છે. એ ચિત્ર જેમ જોવું તે સમજીએ.

પ્રથમના ચોમી પળ વેલના નક્ષત્રમાં ધ્રુવ ધ્રુવ અને નીચે દક્ષિણ, વાચકના જમણા હાથ તરફ પૂર્વ અને ડાબી બાજુ પશ્ચિમ દિશા હોય છે. આકાશનો નકશો તેથી ઊલટો હોય છે, એ વાત આ નક્શાને આપણે આંખે છતની બાજુ પકડી રાખીને જોવાથી સમજાશે. જે દિશાની તરફ મોં કરીને આપણે આકાશ જોતા હોઈએ તે દિશાને નક્શામાં નીચેની બાજુ રાખીને પછી આસમ ખુરશી પર સૂતીને માથે નકશો પકડી આખું આકાશ જોવું જોઈએ.

નક્શામાંની આ આકૃતિ આકાશમાં જુદે સમયે દેખાશે તે પણ સમજી લેવું જોઈએ. જાન્યુઆરીની સાડાબારનાં રાતના ૧૧–૧૫ અને ૧૧–૨૦ની વચ્ચે આકાશમાં તારાઓની જે સ્થિતિ હતી તે આ નક્શામાં આપેલી છે. પણ તેથી સુપરોમ તો વાચકોના હાથમાં આ અંક ૧૫મી જેનુઆરીએ આવ્યો બાર વાગે એટલે તે આપે આપણે ઘેાડી સમજી લેવી પડશે.

મે મહત્વની આ મુજબ છે. દરેક તારો આકાશમાં રોજ ચાર મિનિટ વહેલો ઊગે છે. એટલે કે આકાશમાં જે તારો જે સ્થળે આજે દેખાય છે તે જ સ્થળે તે ચાલે ચાર મિનિટ વહેલો દેખાશે. આ હિસાબે જ્યારે વાચકોના હાથમાં આ અંક આવશે તે દિવસે ૧૫મી જેનુઆરીની સાંજે તે પછીની રાત્રે લગભગ ૮–૮ વાગ્યે આ નક્શામાંની સ્થિતિ વાચકો જોશે.

આ વધુ સમજની વાત. હવે સૌ પહેલાં દક્ષિણ તરફ નજર ફેરવીને વાચક ત્યાં પ્રકાશી રહેલા અત્યંત તેજોજ્જ્વલ અગસ્તિને પ્રણામ કરે. અગસ્તિ ઋષિએ જ્યારે વિંધ્ય અને સાતપુડાના પહાડો ઓળંગવાનો પ્રથમ પ્રયાસ કર્યો ત્યારે આ જ તારો એમની સામે રક્ષા કરતો હતો; જે પરથી તેને 'અગસ્તિ'નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

આ અગસ્તિ મુનિ આસ્તે આસ્તે નૈઋત્ય તરફ ગતિ કરતા રહે છે અને એમની ઝૂંપડી (કે પછી આશ્રમ કહો) એમની પાછળ પાછળ દોડયા કરે છે. ઉત્તરોત્તર ચડતા પ્રકાશનો જે ક્રમ પંચકોણ છે. ઝૂંપડીની ઉપર બે ત્રિકોણની વચ્ચે છત પરથી લટકતો તારો દીવાનું કામ કરે છે. અગસ્તિ અને એમની ઝૂંપડી સૌ પહેલાં જોવા એટલા માટે કહ્યું કે બીજી વાર પછી ઝૂંપડી એના એ ક્ષેત્રના પર નહિ હોય.

વસિષ્ઠની આ ઝૂંપડી જોઈ લીધા પછી આપણે પશ્ચિમ તરફ વળીએ. જો આપણે પશ્ચિમ તરફ જોઈશું તો ત્યાં આપણને મોટો ચતુષ્કોણ પૂરેપૂરો જોવામાં આવશે. એનાથી ડાબે અશ્વિનીના બે જોડ તારાઓ અને ભરણીનો ત્રણ તારાનો ત્રિકોણ દેખાશે. એ છે મેષની નક્ષત્ર, જે પરથી મેષરાશિનું નામ પડયું છે.

મેષ નક્ષત્રની જમણી બાજુ ઉપર ઊંચે ત્રણ તારાઓનો ત્રિકોણ દેખાશે. એ છે મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર. એ ત્રિકોણની ઉપરના બે તારાઓ મૃગશીર્ષના શિંગડાં કહેવાય છે. એ ત્રિકોણની ડાબી બાજુ નીચે એક તારો ચમકતો દેખાશે. એ છે વ્યાધ નક્ષત્ર. એ તારો આકાશમાં બધા તારાઓમાં સૌથી વધારે તેજસ્વી છે. એ તાર

કૃત્તિકા ઉપર રોહિણીનો ઊંધો તિરછો V ઊભો રહ્યો છે. જે Vના પ્રારંભમાં જે તારો છે તે એના પાંચ તારાઓમાં સૌથી મોટો છે. એ આખા Vને રોહિણી કહે છે. અને એના ઝુજ્જ્વળ તારાને રોહિણીનો યોગતારો કહે છે. રોહિણીનો V આકાર જોઈ પ્રાચીન તોલોજે એને વલ્મીક (રાફડો)ની ઉપમા આપી છે. કેટલાક તોલોજે એમાં ગાડીની બેઠકની કલ્પના કરી છે. 'રોહિણી શકટાકાર.'

અહીંથી આપણે શરૂઆતમાં જેની વાત કરી તે વિન્ધ્ય પટ્ટોલનો પ્રારંભ થાય છે. જમણી તરફ અભ્રદ્વય અને ડાબી બાજુ મૃગનો પાછલો પગ બાલરાજ; બાલરાજની ઉપર આકાશનો સૌથી મોટો તારો વ્યાધ; એ બધા આસાનીથી ઓળખી શકાય છે. વ્યાધ અને રોહિણીના યોગતારાની વચ્ચે મૃગના પેટમાં ધુમકેતુ મિથુનચિંતક બાજુ ઓળખી શકાય છે.

વ્યાધની જમણી બાજુ અથવા ઉત્તર તરફ પ્રશ્વન્ મળશે. પ્રશ્વન્ આકાશની પુનર્વસુની નાવડીનો શિરોભાગ (મોરો) છે. પ્રશ્વન્થી ભાંઈ છ તારાઓની જે ત્રેણ રેખા થાય છે તેજે નાવડીનું પડખું છે. અહીં આગળ પુનર્વસુના બે તારા છે તે નીચે અભ્રમંડળની ઉપરનો યોગતારો (અભ્રદ્વયનો તારો) આ પટ્ટોલને પૂરો કરી દે છે.

આપણે જ્યાં ત્યાં ઘૂમ્યા કરીએ, ત્યાં આકાશનું જે બિન્દુ બરાબર આપણા માથા પર આવી રહે તેને આપણી પારમાષામાં ખ-સ્વસ્તિક કહે છે. ખ-સ્વસ્તિક કોઈ તારો નથી, કેવળ એક કલ્પનિક બિન્દુ છે. અને તે આપણા માથા પર જ રહેવા બંધાયેલું છે.

હવે આપણે ઉત્તર તરફ મોં ફેરવી નક્ષત્રોમાં જ્યાં ઉત્તર લખ્યું છે એ છેડાને નીચે રાખીએ, તો આપણી સામે, કંઈક ડાબી તરફ આકાશમાં કેટલાક તારાની એક M જેવી આકૃતિ બનેલી દેખાશે. એનો આકાર જોતાં જ આપણે એની એક ખૂબ સારામ ખુરશી બનાવી શકીએ. એના પર બેસીને એને પોતાનું માન બનાવીને દેવો આરામ કરી શકે છે. આ દેવમાનીને અંગ્રેજીમાં કૅસ્સોપિયા કહે છે.

[વાચકોને જ્યોતિષના બીજા કેટલા ગ્રંથોમાં કૅસ્સોપિયાનું નામ 'દેવમાની' નહિ મળે, શર્મિષ્ઠા મળશે. આ નામ પુરાણું નથી. મહારાષ્ટ્રના જ્યોતિષી શ્રી બાળશાસ્ત્રી જાંભેકરે કેટલાં યે અંગ્રેજી નામોનાં પ્રતિ-મોજી દેશી નામ મોજી દીધાં છે. પરસ્યુસ, ઍંડ્રોમિડા, અને કૅસ્સોપિયાની કથા સાંભળીને એમણે વસાતિ, દેવયાની અને શર્મિષ્ઠાનાં નામ મોજ્યાં. આપણી પૌરાણિક વાર્તામાં શર્મિષ્ઠાનું મહત્ત્વ બહુ નથી. ઋષિઓનું ધ્યાન દેવયાની તરફ વધુ ગયું છે. આકાશમાં કૅસ્સોપિયાનું નક્ષત્ર ભેગા મેળવું સ્પષ્ટ અને સુંદર છે કે એને દેવયાની કહેવું જોઈએ. મને એ દેવમાન તો છે જ.]

દેવયાની અને સપ્તર્ષિ આકાશમાં હમેશાં ધ્રુવ ઉપર સામસામે રહે છે. દેવયાની જ્યારે ઉપર ચડે છે ત્યારે સપ્તર્ષિ ક્ષિતિજની નીચે ઢળી જાય છે. વાચકો જોઈ શકે છે આ વિક્ષેપમાં દેવયાનીની આરામ ખુરશી બરાબરીએ પાછળ ઢળે છે અને સપ્તર્ષિ જે જ ક્રમથી પોતાનું શિર ઊંચું કરતા આવે છે.

આ વખતે આટલી વાતો પૂરતી છે. હોળી આસપાસ મધ્યરાત્રિની હંડી, પુનર્વસુની ક્ષિતિ, મૃગનું ચર્મ, વ્યાધવાળો ઉત્તરો ક્ષિત્યાદિ નક્ષત્રોનાં વિસ્તૃત ચિત્રો આપવામાં આવશે. આ નીચે જે બધા તારા ને નક્ષત્રોનાં અંગ્રેજી નામ પણ આપ્યાં છે. જ્યોતિષનાં અંગ્રેજી પુસ્તકો અને નકશા જેમની પાસે હોય તેઓ જે નામોનો લાભ ઊઠાવી શકશે. આપેલા બે નકશાની મદદથી વાચકો આકાશદર્શન કરતા થાય.

અગસ્તિ-Canopus	સપ્તર્ષિ-Great Bear
અજપદા-Pegasus	ધ્રુવતારક-Little Bear
અભિજી-Hamul	ઉપર ધ્રુવ-Tuban
અરણી-Musca	વસિષ્ઠ-Mizar
કૃત્તિકા-Pleiades	અરુંધતી-Alcor અને Sahlak
રોહિણી યોગતારા -Aldeberon -	કૃષ્ણિકા-Andromeda
મૃગ-Orion	દેવયાની-Cassiopeia
આર્દ્રા-Betelgeuse	મઘા Leo ની ડાબી
વ્યાધ-Sirius	મઘા(યોગતારા)-Regulus
પ્રશ્વન્-Procyon	કૃષ્ણનીયોગતારા -Denebola
પુનર્વસુ-Castor and Pollaux	એપ્રાર્ડ-Alfard
અજવીથિ-Capella	ચિત્રા-Coma Berenices
ખ-સ્વસ્તિક-Zenith	ખોટો ક્રોસ-False Cross
ધ્રુવ-Pole Star	અચરનાર-Achernar
	મત્સ્યમુખ-Fomalhaut

વસુત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

નવી નજરે

સમાજદિતની કોઈ ભારે ખાનગી, રતનેચમાતની અજબ સમજણી કે મજાક-મશ્કરીની વિચિત્ર રીતથી જગતના ઇતિહાસમાં અત્યાચારના અજબના અજાતશત્રુના હિરસાઓ—એની પાછવનું માનવ તત્ત્વ આપણને આકર્ષી વિચારજગતને તાજગી આપશે એવી ધોરણાથી અપાતી નવી લેખમાળા.

જર્મનીના એક વખતના પ્રધાન પ્રિન્સ બિસ્માર્કના અમુક કાર્યની પ્રોફેસર ફ્રૉઇડ્રિચ્સોવે આકરણી કરી. એટલે બિસ્માર્ક પ્રોફેસરને દ્વંદ્વ યુદ્ધનું આહ્વાન આપ્યું. આવી રીતે કજિયો પતાવવા માટે મહાતો દ્વંદ્વ યુદ્ધનો એક નિયમ હોય છે કે કયા શસ્ત્રથી લડવું એની પસંદગી જેને આહ્વાન અપાયું હોય તે કરે. એટલે પ્રોફેસરે પ્રધાનને કહ્યું, 'શસ્ત્રની પસંદગીનો હક મારો છે, અને રસાયણશાસ્ત્રના પ્રોફેસર બનેથી તમે બીજા શસ્ત્રની આશા ન રાખો તો. અહીં ટેબલ ઉપર એક જ રસાયણની બે શીશીઓ ભરી છે. પણ એક તદ્દન નિર્દોષ છે ત્યારે બીજામાં એક ભયંકર ઝેરના જંતુઓ પ્રવેશ માટે તાકેલા છે; એ બેમાંથી તમે તે એક આપ પી જાઓ, એટલે બીજી જે હશે તે હું પી જઈશ.' એક કટાક્ષના પુખ્ત વિચાર પછી બિસ્માર્કે છેવટે દ્વંદ્વની વાતને વસી કાઢી.

જેમ દરેક શ્રેષ્ઠની શરૂઆત નાના પાયા ઉપર થાય છે, તેમ દવાની શરૂઆત પણ બહુ નાના પાયા પર થયેલી નોંધાઈ છે. ઈ.૧૮૦૮ની સાલમાં બે ફ્રેંચમેનને પ્રેમની બાજીમાં કજિયો થયો. અને એનો નિકાલ બંદુકોમાં આવ્યો ચડી દવાઈ દ્વંદ્વથી શરૂ-વાનો તેઓએ નિર્ણય કર્યો. અને પોતપોતાનાં બંદુકોમાં ગોળો સાથે ભરાવ્યા. અને એકે બીજાનું બંદુક વહેંચી ચારી નાખ્યું. એટલે એ બંદુક નીચે પડ્યું અને સાથોસાથ એમાં બેસનાર પણ ખપી ગયો. પછી વિજેતા આરામથી નીચે ઊતર્યો. અને આમ, દવામાં શરૂઆતથી પરસ્પરવરોધી નાની કજિયાનો અંત આવ્યો.

જેના ઉપર કુદરતનો વેર વાળી ન શકાયું હોય એના ઉપર કયારેક મરતાં મરતાં પણ પ્રહાર કરતા જવાય છે, એ વાતની, એક આદમીનું ચિત્રિત ચિત્ર સાક્ષી આપે છે. એનું નામ કોરી હતું, અને સામની મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ સાથે એને મોટી તકરાર થયેલી, કેમકે ગુંડારાજ વર્તનવાળી એ જાતનું મકાન અમુક ધારામાંથી દાવવાની ચર્ચા એ પ્રમુખે ઉપાડેલી; જોતે કે એમાં એને સફળતા તો મળેલી નહિ જ. એ પછી વર્ષો વર્ષ એ આદમીએ પોતાનું વિશ્વ કર્મ તેમાં જણાવ્યું કે 'મારી મિલકતની પડેલી વારસદાર બનાવા આવ્યા કુટુંબમાં મારું નામ ધરાવતી એકની એક મારી મિત્ર કોરી નામની કુતરીને નીમું છું. અને એના પોષણ તથા દફન માટે બધું થયા પછી બચતી રકમ માટે બીજા વારસદાર મારા કીમતી મિત્ર ડૅન રીચમનને નીમું છું.' ડૅન રીચમન, મ્યુનિસિપાલિટીના એક વખતના પ્રમુખને આ એક સખ્ત કટાક્ષ લાગ્યો. કેમકે કુતરી પછી બીજા નંબરના વારસદાર બનાવા આપમાનકરતાં પણ કોરી જેવી સ્ત્રીના મિત્ર તરીકેનું ઓળખાણ તેને વધારે આકરું પડે એમ હતું. પણ મરનારે જેને પોતાનો મિત્ર ગણાવ્યો હોય એને મોટો અમિત્ર માની શકતા નથી એટલે તે પોતાને બાકે આવતી રકમ તે ન સ્વીકારે તો બોટ એને જ લાગી. અને આ ચાબાકી સમજથી જ કોરીએ વાપરી હતી!

રસ્તે ચાલતા એક પ્રોફેસરને એક બુટ પૉલિશ કરતા છોકરાએ પૂછ્યું, 'સાહેબ, આપના બૂટ સાફ કરી આપું?'

છોકરાનો ચહેરો બહુ મોટો હતો. એટલે પ્રોફેસરે તેને કહ્યું, 'મારા બુટને પૉલિશની જરૂર નથી. પણ નાક ઉપર જખમ તારે મોંઘામાં આવ એટલે તને પૉલિશ કરવાના પૈસા આપી દઉં.'

ચોકીવાળાં છોકરો જોઈ ગયો આવ્યો એટલે પ્રોફેસરે ઉદારતાથી તેને આપવાના પૈસા ચૂકવ્યા.

છોકરાએ વેર વાળ્યું, 'સાહેબ, હવે એ પૈસા તમને આપ કપાવવા માટે હું આપું છું, માંડ આપજો ચૂકવ.'

પુરુષત્વને આપણે સાનાન્ય મૂર્તિઓ, ચિત્રાંકનો કે તાત્પરત્વો અડવા તો સિદ્ધાંતો ખોટી તેને પડખા

વાંચી તેના ઉપરથી ઇતિહાસ સુમેળવવાના અર્થમાં જ ઘટાવીએ છીએ. પણ દફન પામેલી આખી સંસ્કૃતિને સજીવન કરવાની આ વિદ્યા કેટલો બધો ભોગ માગી લે છે તેનું એક જ ઉદાહરણ બસ થશે. મીસરની એક પીરામીડમાં જમીન ઉપર બાકડાનો ઘેરો ચૂનો અને ઘેરાં રંગોનાં પતરાં અવ્યવસ્થિત પડેલાં હાથ આવ્યાં. ખોદકામ કરનારાઓએ ઉંચે ઉંચેનું માપ કરી કરીને એકેક ટુકડો તેમાંથી ઉઠાવ્યો. ૨૮૦ દિવસે એ બધા જાડીક ટુકડાઓ પૂરા ઉઠાવી લીધા. અને એ દરમ્યાન દરેક ટુકડાનો નંબર તથા તે જ્યાં પડ્યો હોય તે સ્થાનની જુદી જુદી નોંધ એ બધાં પાળ્યા નોટનાં સેંકડો પાનાં રોકાયાં તથા દળદાર હેરોગ્રાફ થયા. અને એ પછી એ દરેક ટુકડો મૂળ કથી સ્થિતિમાં લાવી અને એ પદાર્થ સડતાં સડતાં ત્યાં કેવી રીતે પડ્યો હશે એની આખી એવી ઓઘવવામાં આવી. પરિણામે ઊભટનું ટ્રૉર્ઇસ એક પાક્ષીનું તૈયાર થયું. આમ અનેક નાની નાની વસ્તુઓને પુનર્જીવન આપીને જ અસ્ત પામેલી સંસ્કૃતિઓનું ચિત્ર દોરાય છે.

ચોરો પણ કારીગર આર્યકારક સમજશક્તિ બતાવતા માલમ પડ્યા છે. નળની ચાવી ખોવી પાણીનો ખાબોચો ભરવો, અને ખાબોચો ભરાય કે તરત ચાવી બંધ કરી દેવી, અથવા તો તાળું ખોલવું કે બંધ કરવું, આવી બનતું કામ તો તેને સાહજિક રીતે સાધ્ય તેમ છે. પણ એક મિસ કનિંગહામ પોતાના પાળેલા વાનર જૅનનો એક પ્રસંગ કહે છે તે વાંચતાં તો જૅન તરફ આદર થાય છે. એકવાર એવું જૅનને પોતાના ખોળામાં બેસવા ના પાડી કેમકે જ્યાર જવા માટે સરસ કપડાં પોતે પહેરેલાં તે બગાડ થવાનો તેને ભય હતો. પણ જૅને તુરત જઈને એક છાપું આણ્યું અને એના ખોળામાં પાથર્યું.

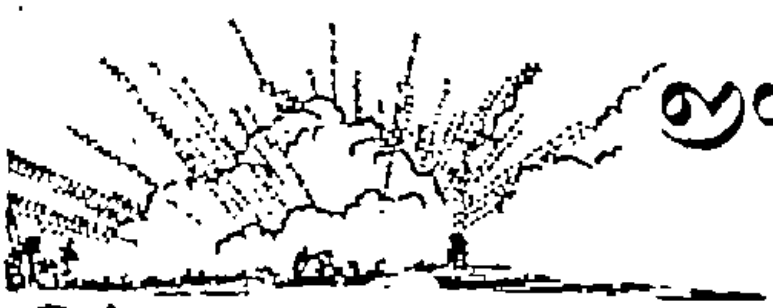
આટલી એની બુદ્ધિની વાત. બીજી તરફ લાગણીની બાબતમાં પણ એનામાં ઘેરું ઉમદા તત્ત્વ રહેલું છે. આ જ જૅનને ઊઠાડીને એ બાજુએ બાંધી મુસાફરીએ જવું પડેલું, ત્યારે એના વિરહદુઃખે ઊંચો તે મરણ પામ્યો.

ડીરેક્ટિવ સાહિત્યમાં આપણે એવા બધા કિસ્સાઓ જોઈએ છીએ જેમાં ગુનેગાર પોતે જ મુનો શોધનારાઓની સાથે ભળી જાય, અથવા તો કોઈ બારમાસ પોતાના છુપાવાના સ્થળ તરીકે પોલીસ ચોકીનો જ ઉપયોગ કરે. વિચારની સૃષ્ટિમાં પણ આવા અજાણતા વખતોવખત અજમાવાતા હોય છે, એનું એક ઉદાહરણ આપણને ઍક્વિનીઓ પૂરું પાડે છે. પૃથ્વી અને બીજા ગ્રહો સૂર્યની આસપાસ ફરે છે, એ પ્રથમ કોપરનીકસ નામના વિદ્વાને પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરવા માટે ઍક્વિનીઓ પાસે અનેક દલીલો હતી. પણ એવી માન્યતા, એ વખતના ખ્રિસ્તી ધર્મનાં સૂત્રોથી વિરુદ્ધ જતી હતી; અને ધર્મગુરુઓનું એ મુલકમાં એવું વર્ચસ્વ હતું કે એમની વિરુદ્ધ લિખાણ આપનારને જીવતા બાળી મૂકવામાં તે વખતે કે દયા આતા નહિ. છતાં એ પોતાના મતની સામે થઈને પણ ઍક્વિનીઓ પોતાની વાત રજૂ કરવા લાગતો હતો; એટલે એણે એક પુસ્તક સંવાદરૂપે લખ્યું, જેમાં બે પાત્રોમાંથી એક પૃથ્વીને કશું આખું નબોમાળ કરે છે એવા ટૉલેમીના સિદ્ધાંતનો પક્ષકાર હતો, અને બીજો, સર્વને કરતા ફરે છે એવા કોપરનીકસના સિદ્ધાંતનો પક્ષકાર હતો. એ સંવાદમાં પોતાને રજૂ કરવાના બધા કુદા એણે વફાદારીથી રજૂ કરી દીધા; પણ અંતે કયો પક્ષ બળ પામે છે તે વાચકની બુદ્ધિને નિર્ણય કરવા માટે બાકી રાખ્યું. બીજી બાજુએ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં એક વાક્યમાં ખ્રિસ્તી તરીકે કોપરનીકસના સિદ્ધાંતની (જે સિદ્ધાંતનું પોતાને સમર્થન કરવું છે, અને જેના બધા જ કુદા પોતે પુસ્તકમાં સમાવ્યા છે તેની) સખ્ત ઝાટકણી કાઢી અને એ સિદ્ધાંત સાચા ધર્મથી તદ્દન વિરુદ્ધ હોવાથી હાંસીને પાત્ર છે એવું એવું પણ લખ્યું. એ પ્રસ્તાવનાને જોરે ચોપના સેન્સરે એ પુસ્તક મંજૂર કર્યું અને તે પ્રસિદ્ધ થયું. પાછળથી જ્યારે પોપને સમજાયું કે પોતાને એ માણસ મૂર્ખ બનાવી ગયો છે, ત્યારે એણે એના ઉપર પડ્યો વેરં વાળ્યું. પણ તે દરમ્યાન ઍક્વિનીઓના વિચારો આખા યુરોપમાં પ્રસિદ્ધિ પામી ચૂક્યા હતા.

ઇનાર્ડ હૉને એક વખત એક ટૂંકી આર્યસંજ્ઞા ઘડિયા બની. એમાં જણાવ્યું હતું કે, 'બેથી દશાનાં ચાર અને છ વાગ્યાની વચ્ચે પેર હશે.'

મૉમ્બે પણ એવો જ ટૂંકો જવાબ વાળ્યો, 'ખિ. મૉ. સદર મુજબ!'

(ચાલુ) હરિકૃષ્ણ ખાંડ

જીવનનું પરોઢ

ભાગ ત્રીજો

પ્રકરણ - આઠમું

ઐતિહાસિક ઇતિહાસ

હિંસા વિ૰ અહિંસા મહિનો લાંબી લાંબી ચર્ચાઓ અને પ્રશ્નોત્તરીઓનો કેવાંડા આવી જાય છે ત્યારે જે ઉત્તમ પ્રશ્ન પર વાત આવીને ઊભી રહે છે તે એ કે 'ઇતિહાસમાં તો કરી બોર્ડ રાખ્યું અથવા' સમાજે અહિંસાથી આત્મરક્ષા કરી લીધ એવાં ઉદાહરણ નથી. જે વસ્તુને ઇતિહાસનો ટેકો નથી એના ઉપર બહેસો કેમ રખાય ? હિંસાને બારણે દાનરો વહાણ નાંગરાપાની ઇતિહાસમાં સાબિતી છે; પણ અહિંસાને બારણે એ નાંગરાવાની પ્રતીતિ નથી આવતી.'

મારા દિલમાં સામો સવાલ ઊઠે છે કે જે ઇતિહાસનાં આપે ગીત ગવાય છે એ એક કાળે ભવિષ્યની વાત હતી કે નહિ ? કોઇ ઇતિહાસ જમીન ફોડીને નીકળી આવેલો અથવા આકાશમાંથી ટપકી આવેલો નથી હોતો. માણસોના પુરુષાર્થે ઇતિહાસને આગળ આગળ ધકેલ્યો હોય છે. અને જે ઘડવાની-બનાવવાની વસ્તુ છે એ મનધારી બનાવી શકાશે કે નહિ એવાં રોદણાં રોતા રહેવું એ તો નરી કાયરતા કહેવાય. પદનિરાક્ષ વિચારીવિચારીને અન્તર્ભાવનાથી આકારમાં ઘડી શકાય છે, સમુદ્રના પેટાળમાં જવાને હોડાવી શકાય છે તો પછી ઇતિહાસ અને જનસિમોની મરજી દબાવ્યા વિના પોતાનાં માણસિયકત અને મરજીનો ન જળવી શકાય એવા દારુણ શા સારુ જાતનું જોઇએ. જો જૂના ઇતિહાસમાં એવા દાખલા સાંપડતા નથી તો નવા પેદા કરી શકે.

સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતે પોતાનો નવો ઇતિહાસ પેદા કર્યો પણ છે. અમુક સો કે અમુક હજાર વરસ જૂની જીનાને જ ઇતિહાસ બનાવ એવો મને મદ જો ન હોય તો પચ્ચીસ વરસથી વધુ ઉમરનો ઇતિહાસ આફ્રિકાનો ઇતિહાસ નથીજો નથી. માત્ર એ આંખનાં સમાવો જોઇએ. ક્રાન્તિની ક્રાન્તિ જો ઇતિહાસનું મોંધામાનું પ્રારબ્ધ હોય. એનું ગીત અધ્યયન કરીને નવી નવી ક્રાન્તિ પણ શકાતી હોય તો ઇતિહાસ આફ્રિકાના પણ પાછળના કરની શકત પણ ઇતિહાસનું મહામહું પ્રકરણ લેખની શકાય. નવેનવે જમાને એનું અધ્યયન નવીનવી રીતે કરીને પદદલિત જનતાના મુક્તિને રસ્તે પ્રયાણ કરી શકે એટલો મસાલો એમાં ભર્યો પડ્યો છે. એ ઇતિહાસ સાચા ઐતિહાસિક રહેવાનો.

એ જાતમાં સફળતા મળ્યા પછી એ ઇતિહાસના પ્રણેતાને હાથે જ એ ઇતિહાસ લખાયો છે. ઇતિહાસના પ્રણેતાઓને હાથે રચાએલો ઇતિહાસ જવલ્લે જ વાંચવા મળે છે. આપણે સહભાગ્યે બાપુજીને હાથે જ લખાએલો ઇતિહાસ આપણી પાસે છે. સત્યાગ્રહ વિજયનો સોનેરી અંક 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન' પ્રસિદ્ધ કર્યો એમાંનું બાપુજીનું લખાણ એમના જ શબ્દોમાં અહીં ઉતારું તો એ પુનરાવૃત્તિ પણ વાચકને ગમશે જ.

'ટ્રાન્સ્વાલની કુલડી કેદ અર્ધ અટકે કોલ્ડસ્ટ્રિમ-વર્ગથી ન રહી શકાયું. ત્યાંની જેલોમાં ભરાઈ ગઈ. તેઓને કેદ જવાનો પણ જ ઉત્સાહ થયો. મિ. પોલાક નાયડુનું કુટુંબ આખું તૈયાર થયું. એમની ઓરત, સાળી, સાસુ, મિ. મુરગનનાં સગાંઓ, મીસિસ પી. કે. નાયડુ, અમર નામ કરી ગએલી એન વાસીઆમા અને બીજી બહેનો તૈયાર થઈ. તેઓ હાથમાં ત્રાગાં લઈ ચાલી નીકળી. મિ. કેલનબેક તેઓને લઈ કોલ્ડસ્ટ્રિમ ગયા. ત્યાં જવામાં એવી ઉતાવળ કરી કે તેઓ 'ફ્રી સ્ટેટ'ની સરહદ પર જઈ પાછા વળવાનાં પકડાયા. તેઓની ઉતાવળ જાર ન આવી. તેઓએ કેટલાક દિવસ કુલ્પેસડોર્પ કોલ્ડસ્ટ્રિમમાં ગાળ્યા. ત્યાં પોલીસોએ ઘણી વેરી કરી પકડાવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ કોઇએ તેઓને પકડી નહિ. આ નિરાશામાં અમર આશા પુરાઈ રહેલી હતી. ઓરેન્જનો સરકારે કોલ્ડસ્ટ્રિમમાં જ પકડી હત તો વધારે દબાણ ન પડત. એટલું તો ચોક્કસ છે કે જે પાપા ઉપર દબાણ કરી તે પાપા ઉપર તો ન જ કરાવત. પણ મોત ઉપર મરજિનો વાય હતો. એ સદા સત્યનો

જેવી છે. ઓરતો ન પહડાઈ તેથી એમ કહું કે તેઓએ નાતાલની રજા ઊજાંસથી. જો તેઓને ન પહડે તો તેઓએ મિ. ઇંગ્લી નાયડૂની સાથે ન્યૂહૅસમ મથક કરવું. તેઓ નાતાલ તરફ રવાના થઈ. સરહદ પર પોલીસે ન પહડી. ન્યૂહૅસમ પર કહું. મિ. ટી. લાઝરસે પોતાનું ઘર ઓરતોને સોંપ્યું ને તેમની ઓરને તથા સાથી મિસ ઇંગમસે આ સત્યાગ્રહી ઓરતોની સારસાર કરવાનું માથે લીધું. દરાવ એવો હતો કે ઓરતોએ ન્યૂહૅસમમાં ત્રિરમિટિયાની ઓરતોને તથા ત્રિરમિટિયાઓને મળવું. તેઓને તેમની દશાનો ચિતાર આપવો ને ત્રણ પાઉંડના કર બાબત હડતાલ પાડવાનું સમજાવવું. પછી જ્યારે કું ન્યૂહૅસમ પહોંચું ત્યારે હડતાલ પાડવી. પણ ઓરતોની હાજરી તો મુકાં ઘાકડાં ઉપર દીવાસળી રૂપ થઈ પડી. મેજર તળાર્ક વિના નહિ સુનારી ને આપે જ મોં બોલનારી આ ઓગનોએ ત્રિરમિટિયા પાસે અરજીમાં બાપલો કર્યો. તેઓ બબ્બા ને કું પહોંચું તે પહેલાં તો તેઓએ હડતાલ પાડવાનો આમલ કર્યો. કામ બહું જોખમભરેલું હતું. મિ. નાયડૂનો તાર મને મળ્યો. મિ. કૅલનબૅક ન્યૂહૅસમ ગયા ને હડતાલ શરૂ થઈ. કું ન્યૂહૅસમ પહોંચ્યો તે દરમિયાન તો ડોબસાની બે આગેવાન હિંદીઓએ કામ બંધ કર્યું.

મિ. હૉરેસના પ્રમુખપણા નીચેની યુરોપિયન સહાયક કમિટીએ મને બોલાવ્યો. કું તેઓને મળ્યો. તેઓએ આપણી દીક્ષાંત પ્રતિજ્ઞા કરી ઉત્તેજન આપવાનો ઠરાવ કર્યો. એક દિવસ જેલદાનિસબર્ગમાં રહી કું ન્યૂહૅસમ પહોંચ્યો ને ત્યાં રહ્યો. મેં જોયું કે લોકોનો ઉત્સાહ અત્યંત હતો. ઓરતોની હાજરીની જરૂરિયાત સરકાર ન કરી શકી ને છેવટે તેમને રબરના તકોમત નીચે જેલ આપી. મિ. મેજરસનું ઘર હવે સત્યાગ્રહની ધર્મશાળા બન્યું. ત્યાં તો સેંકડો ત્રિરમિટિયાને સાચ આવું પહાવવાનું કરવું પડ્યું. તેથી મિ. મેજરસ નાસીપાસ નહિ થયેલા. ન્યૂહૅસમના હિંદીઓએ એક કમિટી નીમી. મિ. સીકાત પ્રમુખ નીમાયા. કામ બબ્બોકાર ચાલ્યું. બીજા આગેવાનો હિંદીઓએ કામ બંધ કર્યું. આમ, આગેવાનો હિંદી મજૂરો કામ બંધ કરતા આવ્યા તેથી ડોબસાના ખાણીઓના મંડળની મીટિંગ થઈ. ત્યાં વાતચીત ખૂબ થઈ, પણ નીવેડો ન આવ્યો. તેઓની માગણી એવી હતી કે જો આપણે હડતાલ બંધ રાખીએ તો તેઓ સરકારને ત્રણ પાઉંડના કર બાબત સમજાવે. આ કંઈ સત્યાગ્રહીથી કબૂલ ન થાય. આપણને ખાણીઓની સાથે વેર ન હતું. હડતાલનો હેતુ ખાણીઓને દુઃખ દેવાનો ન હતો. માત્ર આપણે દુઃખ ઉઠાવવાનો હતો. એટલે ડોબસાના ખાણીની સલાહ માન્ય ન થાય તેવી હતી. કું પાછો ન્યૂહૅસમ આવ્યો. મજૂર મીટિંગનું પરિણામ મેં જણાવ્યું તેમ ઉત્સાહ વધ્યો. વધારે આગેવાનો કામ બંધ થયું.

આજ લગી મજૂરો પોતપોતાની બાબતમાં રહેતા હતા. ન્યૂહૅસમની કારભાર મંડળીએ વિચાર્યું કે જ્યાં લગી ત્રિરમિટિયા પોતાના કોઢની જમીનમાં રહે ત્યાં લગી હડતાલની પૂરી અસર થશે નહિ. તેઓ ગુલામને ભગવા કરીને કામ શરૂ કરે એ બને પણ હતો. અને કોઢનું કામ ન કરવું છતાં તેના ઘરમાં વસવું ભગવા તેનું નિમક ખાવું એ અનીતિ ગણાય. આમ ત્રિરમિટિયાઓનું બાબત પર રહેનું દોષિત હતું. એવો દોષ તે સત્યાગ્રહના શુદ્ધ પ્રવાસને મલિન કરનાર જણાયો. બીજી તરફથી હજારો હિંદીને કર્યા રાખવા, તેઓને કોમ જગાડવા એ મારે કામ હતું. મિ. મેજરસનું મકાન હવે નાનું જણાયું. બિચારી બે ઓરતો રાતદિવસ મહેનત કરતાં પણ પહોંચી શકે જેમ ન લાગ્યું. તેમ છતાં પણ અમે તે જોખમ ઉઠાવી આગેવાનો આવી જ કરતી એ નિશ્ચય થયો. ત્રિરમિટિયાઓને પોતાની બાબત છોડી ન્યૂહૅસમ આવવાના સમાચાર મોકલવામાં આવ્યા. આ અખબર મળતાં જ આગેવાનોમાંથી કુચ શરૂ થઈ 'બેઝંટી'ની બાબતના હિંદીઓ પહેલા આવી પહોંચ્યા. ન્યૂહૅસમમાં કોમ જાણે હમેશાં બાબતોનો સંગ્રહ આવતો ન હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો. ખુરશીઓ, ઘાસલેટ, ઓરતો-બાળ બધી ને કોઈ કામમાં જણાવાથી બધી પોતાના બાપા પર બાંધછોડીઓવાળી હતી. મકાનને બાપા પર પેટીઓ જોવામાં આવતી હતી. બાર દિવસના આવી પહોંચતાં તો બાર રાતના. તેઓને સાચું આવાનું પૂરું પાડવું પડ્યું. આ કરીબ બાબતના સંતોષનું કું શું વર્ણન કરું! જે મળ્યું તેથી તેઓ ખુશ માનતા. બાબતેજ કોઈ રડતો જોવામાં આવતો. બધાના ચહેરા ઉપર દાસ્ત બોલી રહેલું હતું. મારે મન તો તેઓ તેત્રીસ કોટી દેવતાઓમાંના હતા. ઓલ્યો દેવી રૂપ હતી. તેઓ બધાને બારણાંમાંથી બબાર! ખુવાને 'તૂણ

સામસેા' હતેા. છાપરૂં આકાશ હતું. તેઓનેા રક્ષક ઈશ્વર હતેા. કોઇએ બીજીની મશ્કરી કરી. મેં સમજાવ્યા કે તેઓ ગિરમિટિયા તરીકે નહેાતા નીકળ્યા પડ્યા. તેઓ હિંદના સેવક તરીકે નીકળ્યા હતા. તેઓ ધાર્મિક સપ્તમાં જોડાયા હતા. ને આવે વખતે તેઓએ દારૂ, તમાકુ વગેરે વ્યસન છેાડવાં જોઈએ. ન છેાડે તેમણે વગેર પૈસામાંથી તેની હાજતેા પૂરી પાડવાની આશા ન રાખવી જોઇએ. આ સાધુ પુરુષેાએ ઉપરની સલાહ માન્ય રાખી, ને ત્યાર પછી કોઇએ બીજીને માટે પૈસા ખરચવાની મારી પાસે મશ્કરી કરી નહિ. આમ આફ્રેા-ભાંથી હાર સાધુ થઈ તેમાં એક ઓરત જે ગર્ભવતી હતી તેને રસ્તામાં ચાલતાં ગર્ભપાત થયેા. આવા અનેક દુઃખેા ઉઠાવતાં છતાં કોઈ ન થાક્યા, ન પાછા હઠયા.

ન્યૂકૅસલમાં હિંદીની વસતિ બહુ વધી પડી. હિંદીની જરૂરાઓ બરાઈ ગઈ. તેઓની પાસેથી જેટલાં મકાનેા મળી શક્યાં તેટલામાં બીજો ને બરાંજોનેા સમાસ થઇ શકેા. આ જરૂરાએ કહેવું જોઇએ કે, ન્યૂકૅસલના પેાતાની વસતિએ ઘણેા વિનય વાપર્યો હતેા. તેઓએ જાગણી પણ દર્શાવેલી. કોઇ પણ હિંદીને કનડગત નહિ કરેલી. એક બહેની બાઈએ પેાતાનું મકાન મફત વાપરવાને આપ્યું. બીજી પણ ત્રીજી મદદેા ઘણા ગેરા પાસેથી મળ્યા કરતી હતી.

પણ ન્યૂકૅસલમાં દુનરેા હિંદીને સહાયને સારૂ રાખી શકાય એવી સ્થિતિ ન હતી. 'એમર' અભરાઈએ ગયા. ન્યૂકૅસલની વસતિ સાધારણરીતે ત્રણ હજારની ગણાય. તેવા ગામડામાં દસ હજાર માણસ બીજાં સમાઈ ન જ શકે. બીજા આફ્રેાના મજૂરેા કામ બંધ કરવા લાગ્યા, એટલે હવે શું કરવું એ સવાલ ઊઠયેા. હડતાલ પાડવામાં હેતુ એ હતેા કે જેલ જવું. મજૂરેાને પકડવા ધારે તેા સરકાર પકડી શકતી હતી. પણ દુનરેાને સારૂ તેની પાસે જેલ જ ન હતી. તેથી મજૂરેા ઉપર હાથ ન નાખ્યેા. ત્યારે હવે ટ્રાંસવાલની હદ ઓળંગી પકડાવું એ જ સહેલેા ઉપાય રહ્યેા. ઘણી તેમ કરતાં ન્યૂકૅસલમાં ભીડ ઓછી થાય એમ પણ લાગ્યું. અને હડતાલિયાઓની વધારે કસેાટી થાય. ન્યૂકૅસલમાં આફ્રેાના બસેા હડતાલિયાને મદદગારી રહ્યા હતા. એક પણ મજૂર પડયેા નહિ તેા પણ તે સાધનથી તેમને દૂર રાખવા એ મારભાર મંડળની ફરજ હતી. આના કારણે ન્યૂકૅસલથી ચાર્લ્સટાઉન કૂચ કરવી એ ઠીક જણાયું. પંથ સગભગ પાંત્રીસ માઈલનેા હતેા. દુનરેા માણસેાને સારૂ રેલગાડું ન જ ખપે એટલે બધા મજબૂત મરદ ને સ્ત્રીઓએ પગે પાળા જવું એમ ઠરાવ થયેા. જે ઓરતેા ન ચાલી શકે તેને રેલમાં લઇ જવાનું હતું. રસ્તામાં પકડાપકડી થવાનેા સંભવ હતેા. તેમજ આવેા આ પહેલેા અનુભવ હતેા તેથી પહેલી કુકડી મારે લઇ જવી એ નિશ્ચય થયેા. પહેલી કુકડીમાં સગભગ પાંચસેા હતાં. સગભગ સાઠ સ્ત્રીઓ પેાતાનાં બચ્ચાં સહિત હતી. આ કુકડીનેા દેખાવ કંઈ કહી બતાવી શકું એમ નથી. 'દારિકાં નાથકી જે' 'રામચંદ્રકી જે' 'વંદેમાતરમ્' આવા પેાકારેા કરતી કુકડી ચાલતી. બે દિવસ બાદ તેટલા પકાવેલા ફાળ-ચાવલ બંધાવ્યા હતા. રાહુ પેાતાનાં પેાટલાં બાંધી ચાલી નીકળેલા. તેઓને નીચે પ્રમાણે સ્મરતેા સંભળા-વવામાં આવી હતીઃ

(૧) કંઈ પકડાઈ જવું એવેા સંભવ હતેા. જો તેમ બને તેાપણ કુકડીએ કૂચ જરી રાખવી અને જ્યાં સુધી તેઓ પેાતે ન પકડાય ત્યાં સુધી તેઓએ ચાલ્યા કરવું. રસ્તામાં ખેારાક વગેરેનેા બંદેાબસ્ત કરવા સર્વે પ્રયત્ન થશે છતાં કદાચ કોઇ દિવસ ખાવાનું ન મળે તેા પણ સંતેાષ રાખવેા. (૨) સપ્તમાં રહેતાં સુધી દારૂ વગેરેનું વ્યસન છેાડવું. (૩) મરણ પર્યંત પાછા ન હઠવું. (૪) રસ્તામાં રાત પડે ત્યાં વસ્તી આશા ન રાખવી પણ બાસમાં પડી રહેવું. (૫) રસ્તામાં આવતાં ઝાડ પાનને જરા પણ ઇજા ન કરવી અને બાજી ચીજને બિલકુલ ન અડવું. (૬) સરકારી પેાલિસ પકડવા આવે તેા પકડાઈ જવું. (૭) પેાલીસની કે કોઈની સામે ન થવું, પણ માર પડે તેા તે સહન કરવેા, ને સામે માર મારીને બચાવ ન કરવેા. (૮) જેલમાં જે દુઃખેા પડે તે ઉઠાવવાં; ને જેલને મહેલ સમજી તેમાં દિવસ ગુજારવા.

આ સંઘમાં બધા વર્ણ હતા. હિંદુ, મુસલમાન, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર હતા. કમઠતીઆ હતા, તામીલ હતા. કેટલાક પઠાણેાને તેમજ ઉત્તર તરફના સિંધીને મારે બાઈ બેનાં પણ બચાવ ન કરવાની શરત આકરી લાગી હતી, પણ તેઓએ તે શરત ખુશીની સાથે સ્વીકારી, એટલું જ નહિ પણ તેઓની કસેાટીનેા વખત આવતાં તેઓએ બચાવ પણ નહિ કરેલેા.

(બાકી) પ્રભુદાસ છગનલાલ ગાંધી

જીવી જાણનારા — જે માનવજીવનનું સાચું [૨] મૂલ્ય શીખવી ગયા

એડ્વર્ડ ટ્રૂડો

'બા, રી સાવ બંધ રાખજો, ને બારીબાર તડકો આવવા દેતા નહિ,' ક્ષયરોગથી પીડાતા પોતાના ભાઈની પરિચર્યા કરતા એડવર્ડ ટ્રૂડોને ડાક્ટરે ચેતવણી આપી! સમાધ ઉપર સમાધ તે તેના ભાઈ જેવો એક ઓરડીમાં રહ્યો, રાતદિવસ એની સેવા કરી, અને રાતે ચા પી પીને ખાસરચ કર્યું. ક્ષયરોગનું સામક ઓસડ ધાવું અને તે દિલો છોકરો ચાતનાથી છૂટે એની વાટ જોવી તે વિના કાંઈ અને એમ નહોતું. ભાઈનું વેદનામય મરણ એડ્વર્ડના સ્મૃતિપટ ઉપર આબેહૂબ કર્યું, અને તે દિવસથી ક્ષયરોગી પ્રત્યે અવિચળ સદ્‌ભાવ એના હૃદયમાં જાગ્યો. લાંબા પરિશ્રમથી તથા ચિન્તાથી એનું બળવાન શરીર દુબળું પડ્યું, અને ક્ષયનાં બીજ એનાં ફેફસાંમાં પણ રોપાઈ ગયાં.

ડૉક્ટરી પેશા નામે મિત્રની વારે વારે એવો પણ ડાક્ટર બનવાનો વિચાર કર્યો, ને મેડિકલ કૉલેજમાં ગયો. પણ એ અભ્યાસ પૂરો કરવા પામે તે પિતા એના સદાપ્યારીઓને જેટલો અવિશ્વાસ હતો, કે એ તો ટ્રૂડો ડિગ્રી મેળવવા પામે તો પાંચ હજાર ડૉક્ટર ખરી દુષ્ટ એવી દોડ જશે, ને એની દોડનો સ્વીકાર કરવા કોઈ તૈયાર ન થશે. અભ્યાસ પૂરો થયા પહેલાં જ એના શરીરમાં રોગ પેસવા મંડ્યો, તો પણ એ છેલ્લી પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયો, પરવર્યો અને ધંધો કરવા મંડ્યો.

બેત્રણ માસ પછી ડાક્ટરોએ એનું શરીર તપાસી ક્ષયનું નિદાન કર્યું અને રોગ અસાધ્ય છે એમ કહ્યું. તે સાંભળીને ટ્રૂડો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. આકાશમાં સૂર્ય તપતો હતો, તો પણ જગત એને અંધકારમય લાગ્યું. પોતાના ભાઈનો મંદવાડ એને સાંભર્યો. એને થયું કે મૃત્યુને ભેટવા, અને આ અમંગળ સમાચાર પત્નીને આપવા પોતાની જેરબાર તૈયારી નહોતી.

એણે ઉપચાર કામ ન લાગ્યા. કસરત કરવા માંડી, તો એનાથી તો રોગ ઊલટો વધ્યો. એક મિત્ર એને એડીરોંડેક પર્વત ઉપર લઈ ગયો, ત્યાં વીસીવાળાએ એનેરૂડી દીધો, અને એના ઓરડામાં સુવરાવ્યો. 'અરે ડાક્ટર,' તે બોલ્યો, 'પેટાના જખ્મના મુખ આમડા જેટલો તમારો તોપ કોણ તો કોલ્ડ બનશે.'

એનું અવશિષ્ટ આયુષ્ય આ ગિરિમાળા ઉપર જ વીતવાનું હતું. જ્યારે પોતે તાવથી મુક્ત રહે ત્યારે તે શિકાર કરવા નીકળતો. ૧૮૭૧માં એની પત્ની પણ તે ડુંગર ઉપર આવી, ત્યાં રહીને ૨૬ વર્ષ થયાં એ ક્ષયરોગ સામે ઝૂઝવાનો, આરોગ્યધર (સૅનેટોરિયમ) સ્થાપવાનો અને ક્ષયના અભ્યાસમાં પ્રયોગશાળા ચાલુ કરવાનો હતો.

એની પ્રજાના બોમિયાઓએ ૧૬ એકર જમીન આપી, તેના ઉપર એણે ક્ષયરોગીઓને સારુ ઝૂંપડાં બાંધ્યાં. દર્દીની સારવાર સારુ ડાક્ટર દાખલ કરીકરીને એ એકલો જ હતો અને બનાવામાં સહેલાણીઓ વચ્ચે પોતાનો ધંધો કરીને એને પોતાનો તથા આરોગ્યધરનો નિર્વાહ કરવાનો હતો. પ્રયોગ કેવળ નવીન હતો, અને કસોટી ઉપર નહિ ચડેલા પોતાના વિચારોને અમલમાં મૂકવા સારુ એણે દાવે એને આશ્રય મેળવવાનો હતો.

એનું આરોગ્યધર કુંવરબાઈનું મામેરું કરવા નિકળેલા નરસિંહ મહેતાના ગાડાનું સ્મરણ કરાવે એવું હતું. ડુંગરાનું બરછટ પાસું, તેના ઉપર આડું આડું ઘાસ ને વચ્ચે વચ્ચે નાનીમોટી ને કદક તો ચારપાંચ ફૂટ ઊંચી શિલાઓ,—એવી તો આરોગ્યધરની ભૂમિ હતી. મકાનમાં એક લાકડાનો બાકડાની પહોળી બાજુએ ગોઠવેલો ડોકાર અને એક રંગ લગાડ્યા વિનાનું નાનકડું ઘર (કૉટેજ)હતાં. દર્દીમાં બે અશક્ત અબજી કારખાનાની મજૂરીનું કામ કરનારી છોકરીઓ હતી. સરકારીખર્ચે (સ્ટેટ) દાખલ એક ખેડૂત, એની પત્ની તથા બે બચ્ચાંઓ હતાં. અને આ બધી સામગ્રી ઓરાનાં ઓરા રહેણાંકથી ૪૨ માઈલ દૂર અબંધ વનરાજિમાં પડી હતી. ટ્રૂડોના આત્મવાદને આપણા કૃતજ્ઞોદ્‌ગાર સહસ્રશઃ નમસ્કાર બોલે.

આ વાતને બેત્રણ વર્ષ થયાં ત્યાં તો ડોકાર, ભેતર, પરિચારિકાઓનો નિવાસ તથા અધ્યયનમંદિર, પુસ્તકાલય, દેવળ, પ્રયોગશાળા, વિનોદઘર, ખેમ અને

અનેક ઓકર ઉપર પથરાયેલા વન સુદ્ધિત નાનાંમોટાં ખરવાળું એક ચંપૂર્ણ ગામ તે ઠેકાણે વસી ગયું હતું!

જર્મનીમાં કૉચે ક્ષયનું બીજ (જર્મ) શોધી કાઢયું છે એમ ટૂંકામાં જાણ્યું, એટલે તે ન્યૂ યૉર્ક જઈ ને ડા. મૂરેનની પ્રયોગશાળામાં સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર વાપરતાં શીખ્યો, અને પોતે જ કોચબેાળ કરવા મંડયો. ન્યૂ યૉર્કમાં પોતે મંદવાડમાં પડયો હતો ત્યાં એની નાનકડી પ્રયોગશાળામાં આગ લાગી ને એ બળી ગઈ. ડા. મૂરેને એને નવું સૂક્ષ્મદર્શક ભેટ આપ્યું અને બીજા મિત્રોએ સારાનાકમાં પત્થરની પ્રયોગશાળા ચણાવી આપી.

આરોગ્યધર વીસ વર્ષે ચણાઈ રહ્યું. ૫૦,૦૦૦ ડૉલરનો કાગો મળે તો બધું એમ ટૂંકાએ આંક મૂકયો હતો, તેને ઠેકાણે એને ૬,૦૦,૦૦૦ ડૉલર મળ્યા. ૧૮૯૫ માં માસાચ્યૂસેટ્સની મારામુબાની સમિતિ એની મુલાકાત લેવા આવી, અને સમિતિએ પાછી ફરીને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ક્ષયરોગના પહેલા દરજ્જાની આરોગ્યધરની સ્થાપના કરી.

કાગો ઊપરાવતાં ઊપરાવતાં ટૂંકાનું શરીર નીચોવાઈ ગયું, અને એ વારંવાર માંદો પડવો. તીવ્ર પીડા પોતે ન ભોગવી હોય એવું વર્ષ તો એને કદાચિત જ જાય. બાઈબલમાં નિર્ગંથ વાંચતાં વાંચતાં એની તબિયત સાવડી. તાવ તથા અશક્તિ છતાં ૧૯૧૦માં એણે અમેરિકન કાયચિકિત્સકો તથા શસ્ત્રવૈદ્યોની કૉંગ્રેસમાં પ્રમુખપદેથી વ્યાખ્યાન આપ્યું.

એની દીકરીને કન્યાશાળામાંથી ક્ષયનો ઓચિંતો ચેપ લાગ્યો, ને એ મરી ગઈ. સારાનાકની નાનકડી સ્મશાનભૂમિમાં એના બાળક ભાઈના પડખામાં એને સમાધિ દીધી. એક દીકરો ડાકટર થયો હતો, તે ન્યુમોનિયાથી મરણ પામ્યો. આ જુવાન ડાકટર બહુ બોલકિમ હતો, એટલે કોચએ એના છેલ્લા કરિયાવર કર્યો, અને એની સ્મશાનયાત્રાનું બધું ખર્ચ ઉપાડી લીધું. કર્મમાં બનેલા ટૂંકા તથા તેની પત્નીને માથે દુઃખ પડયે બનતું થયું કે પોતાની એકનિષ્ઠા સેવાને પરિણામે કેવું વિશાળ મિત્રમંડળ એને ઘેરીને બેઠું થયું હતું.

'અને થયું કે આ અન્તકાળ આવ્યો, પણ એ તો જીવનબંધની દિશા જ કરી હતી. હું ઝૂંપડામાં મરવા ગયો, ત્યાં મારા નવજીવનનો આરંભ થયો... મારા જીવનનું જે સિંદાવલોકન કરું છું, તો ચમત્કાર મારા કાન્તરાજ્યમાં તથા નિર્દય મનુષ્યો વાસે છે. એણે મારાં પ્રિય બાળકોનું હરણ કર્યું અને મારા જીવનમાં પરમ દોકનો સંચાર કર્યો. હું જુવાન ને ગળવાન હતો ત્યાં એણે મારું આરોગ્ય તોડી પાડયું અને દૂર સુદૂર આવેલા આ પ્રદેશમાં મારો વાસ કરાવ્યો. જ્યાં મારા મંડળ ઉપર પડતું એનું દિલ મેં તે દીથી આજ લગી જોયા કર્યું છે. તમાપિ ક્ષયની સામે યુદ્ધ કરતાં મને એવા અનુભવ થયા છે ને એવાં રમરણ સ્ફી રહ્યાં છે, જે બીજી રીતે મને પ્રાપ્ત ન થાત, અને જેને કુબેર ભંડારીના ધનને સારે પણ હું આપવા ઇચ્છતો નથી.'

મૃત્યુ પહેલાં થોડે સમયે ચતુર ડાકટર કહેતા હતા કે એક ચિત્રમાં બતાવેલા વીરને વિજયશ્રી એની પાંખમાં ઝંપાડી રહ્યા છે તે પોતાને બહુ ગમે છે. 'આ ચિત્રમાં જેના ઉપર મને પ્રીત થઈ હતી એવાં બધાંએ સારાનાક સરોવર આગળ પ્રાપ્ત કરેલો વિજય, દેહ ઉપર આત્માનો, જડ ઉપર ચેતનનો વિજય, જગત જેને નિષ્ફળતા કહે છે તેનો તથા એને સિદ્ધ કરતાં જીવ આપવો પડે તો દેહસમર્પણનો પણ સ્વીકાર જેમાં કરવો પડે છે એવો વિજય, ત્રિશૂળી ઉપર ચડેલા પ્રભુનો વિજય અંકિત થયેલો છે.'

(ઈ.માં આવેલના ક્રમેજ ઉપરથી) ર. ના.

ગણિત ગમ્મત

વર્ગમૂળ નીકળી શકે તેવી વિચિત્ર સંખ્યાઓ

(૧)	(૨)
૧૫૬૨૫ = ૧૨૫^2	૨૭૨૨૫ = ૧૬૫^2
૫૬૨૫ = ૭૫^2	૭૨૨૫ = ૮૫^2
૬૨૫ = ૨૫^2	૨૨૫ = ૧૫^2
૨૫ = ૫^2	૨૫ = ૫^2

આ સંખ્યાઓમાં બીજી ખૂબી એ છે કે ૧૫૬૨૫, ૨૭૨૨૫, ૫૬૨૫, ૭૨૨૫, ૬૨૫ અને ૨૨૫ એ બધી સંખ્યાઓના છેલ્લા બે આંક (૨૫) કાઢી નાખીએ તો બાકી રહેતી સંખ્યાઓ એ પોતે પણ પાસેપાસેની સંખ્યાઓનો ગુણાકાર થશે.

જુઓ: ૧૫૬ = ૧૨ × ૧૩; ૨૭૨ = ૧૬ × ૧૭, ૫૬ = ૭ × ૮; ૭૨ = ૮ × ૯; ૬ = ૨ × ૩; ૨ = ૧ × ૨.

મ. ના. ભટ્ટ

આ મહિનો (ફેબ્રુઆરી) ઇતિહાસમાં

તા. ૩ આલ્બર્ટ કમિશનના વિરોધમાં હિંદમાં સાર્વત્રિક હડતાલ ને લાંબા ચળવળનાં મંડાણ (૧૯૨૮)

તા. ૭ ઇમોજી પોર્ટુગીઝો પાસેથી નૂતીમેરીન છીની તેમને લાંબી મહેનત (૧૬૪૬)× × હિંદમાંય અને આજ કરીને અંગ્રેજોની એમનો ખરના અત્યાચાર મારિ મિ. રિચાર્ડ ગ્રિન્સબે શેરિટને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં વૉરન હેસ્ટિંગ્સ પર તહોમત મૂકયું.

તા. ૮ બોલ્શેવિક વર્ષ કેરમા સમ્રાટના પછી ઇંગ્લંડની સખી ભલિઝાબેથે સ્કૉટલૅન્ડની સખી મેરીનો વધ કરાવ્યો (૧૫૮૭)

તા. ૧૦ બ્રિસ્ટલના શેરિફ જર્મન પ્રોફેસર વિલિયમ મનરાઇ હૅલ રંજનનું અવસાન (૧૯૨૬)

તા. ૧૧ દીનબંધુ સી.એફ. ઍન્ડ્રૂઝનો જન્મ (ઈ. ૧૮૭૧)

તા. ૧૮ ઇટલીના મહાન ચિત્રકાર માઇકેલ ઍન્જેલોનું રોમ મુકામે અવસાન (૧૫૬૪) × × સર રીનલ્ડ મિરહ્ડ વાલ્ડનું અવસાન (૧૯૩૧)

તા. ૨૦ બ્રિટિશ સેનાનો ભરતપુરમાં પ્રવેશવાનો ત્રીજો વારનો પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો. (૧૮૦૫) બે વચને બ્યારે બની મોરી સૈન્ય સિંધ અને સુરાતન બંને મુખાથી ઘેરી વળી ત્યારે ઇનીની આસપીય સૈન્યએ આક્રમણ કર્યું. ભરતપુરની સૈન્યને હિંદમાં પાછા ફેરવી જવાની ફરજ ન પાડી હોત તો તેણે ઇનની સરકારની બધી આશાઓ પર પાણી ફેરવ્યું હોત. આખરે લાચાર બની અંગ્રેજોએ માર્ચ માસમાં સંધિ કરી ને ભરતપુરનો છતેલો બધો મુલક તેને હવાલે કર્યો. × × ત્રણ મહાયુદ્ધમાં વૉટર્લુનું પહેલું યુદ્ધ (૧૮૧૬)

તા. ૨૨ પ્રાચીન ચિત્રકલા રિપોઝાનું દાદ મુકામે અવસાન (૧૬૭૭)

તા. ૨૪ હિંદના જર્મન નાગરિક બન્યો (૧૯૩૨)

આ આસની વિભૂતિ
દીનબંધુ ઍન્ડ્રૂઝ

ઈ. ૧૮૭૧ના ફેબ્રુઆરીની ૧૨મીએ ન્યૂકૅટમાં ધર્મોપદેશક મુકામે આલ્ફ્રેડ ઍન્ડ્રૂઝનો જન્મ. બાળપણ વીત્યાં બેઠાં ધર્મનિષ્ઠ કે એક મિત્રે મોટી રકમની નુકસાની કરવાં પિતાએ ત્યાં પત્રવ્યવહાર ન હોતાં પ્રભુને પ્રાર્થના કે 'આપ મિત્રના અપરાધ માટે તેને ક્ષમા કરજો.' આ સંસ્કારબળ ઍન્ડ્રૂઝના સ્વભાવમાં પૂરેપૂરું ઊતર્યું છે.

ખેતીવાડી અર્થશાસ્ત્ર વગેરે અભ્યાસક્રમોમાં અને ઉપરાંત મેકલરન વિદ્યાપીઠની સર્વોચ્ચ પરીક્ષા પસાર કરીને તેમણે નિબંધ. ૧૮૮૪માં યુનિવર્સિટીની ફેલોશીપ મેળવી, જ્યાં વરીબી પીપિંગ એ મહાનુભાવને એ અંગ્રેજી ભણ્યા જ કરવી. પરીક્ષાની મેચમાં એ સ્ત્ર રદી માત્ર અઘરાટિયાના ૧૦ સિક્કિમ પર જ પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા.

હિંદના દીનદરિદ્રો પ્રત્યે જીવનથી જ એમનાં માનસમાં કરુણા રમી રહેલા. આખરે મોકો મળ્યો ને ૧૯૦૪ ના ફેબ્રુઆરીમાં હિંદને કિનારે ઊતર્યા અને દિલ્હીની સેન્ટ સ્ટીફન્સ કૉલેજમાં અધ્યાપક નિમાયા. પ્રાગકૅથનના કહેવા પ્રમાણે એ હિંદી વિદ્યાર્થીઓના સર્વોત્તમ મિત્ર બની રહ્યા. સાસકાં પ્રજાની મશ્કરી એમનામાં મુદ્દલ છે જ નહિ. મિલકી જ અદ્દભાવની ઊભરાય છે.

ઈ. ૧૯૧૩માં પોતાના મિત્ર પીઅર્સન સાથે બાંધીછના સત્યાગ્રહની હકીકત જોવા દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા. બાંધીછને જોતાં જ બે સંત પુરુષનું સત્ત્વ મિલન હિંદમાં વસી ગયું તે એમની અસ્પૃશ્યતા સામે મહાત્મા ગાંધીએ ચલાવ્યા, તે બનાવે ત્યાંના અનેક ભ્રમણાઓને નાશ કર્યો. એ બનાવે અનાવરણ સ્વરાજ સાકારની સંધિમાં એમણે ગાંધીજીને સહાય કરેલી.

દક્ષિણ આફ્રિકાથી વિદાય થઈ તેમણે હિંદ આવ્યા ને ૧૯૧૪માં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના શાંતિનિકેતનમાં વસવા જોડાયા. બસ ત્યારથી શાંતિનિકેતન જ તેમનું ઘર બની રહ્યું છે. અહીં તો હિંદને જ તેમણે પોતાની માતૃભૂમિ માને છે. હિંદનો દાવો રજૂ કરતાં ને વાસ્તવિક ચિત્રણ આપતાં એમણે ને દક્ષિણ આફ્રિકાના પુસ્તકો લખી નાખ્યાં છે ને લખે તો જેમાં એમણે ૪૦ વર્ષથી ફીજિયાનના હિંદી મજૂરો પર લાગેલી કાળી પ્રથા દૂર કરાવીને, કેનેડાની હદ કરાવીને, પેલ્લાના અંતેવાસમાં સેવા આપીને તથા સમકીય સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર આદરીને આજ પ્રત્યેની હાર્દિક ભક્તિની પ્રતીતિ આપી છે. હિંદ અને હિંદીઓની શક્તિમાં ઊંડી શ્રદ્ધા ધરાવતાં નાનામાં નાનું કાર્ય આજ મહત્ત્વમાં છે એમને અપમાનકારક લાગે તેવા મોટા સામે ઝૂઝવામાં એમણે પાછું વાળી જોયું નથી.

અંગ્રેજોએ દુકાનના માલિકોનું હલકું કરી હિંદને ગરીબ બનાવ્યું તેથી તે ઍન્ડ્રૂઝ રૂપી મેડેનની પ્રતિમા હિંદ બધુ સમાન બન્યું છે, અને 'જ્યાં સુધી અંગ્રેજ પ્રજામાં એક પણ ઍન્ડ્રૂઝ હોય ત્યાં સુધી તેમને આવજ પણ આપણે અંગ્રેજો પ્રત્યે તિરસ્કાર ન કરી શકીએ' એ ગાંધીજીનાં વચનો એ સમૃદ્ધિ કેટલી મોંઘામૂલી છે તેનો ખ્યાલ આપે છે.

પંચતંત્રની વાર્તાઓ

એમ કહીને એ કરટકસકાશે આવ્યો, અને કહ્યું, 'મેરું વચ્ચે કૂટ પડાવી છે, ને નીતિનું બીજ વાવ્યું છે; દવે જે થાય તે દૈવાધીન છે.' કરટક કહે, 'આ બાપડા સુખિયા રનેહીઓને તેં કોપસાગરમાં કમ્યા તે અઘટિત કર્યું. નિર્દોષ સુખિયાને દુઃખી કરનાર જન્મજન્માન્તરમાં દુઃખી થાય એમાં સંશય નથી. વળી તું વેર ઝાલું કરીને દરખે છે ને પણ આવડતું છે, કેમકે બગાડવું સોપલું છે, પણ સુધારવું દોષલું છે. નીચ માણસ બીજાનું કામ બગાડી જાણે છે, પકવી જાણતો નથી; વાયુ ઝાડને પાડે છે પણ ઝબાડી શકતો નથી. આવા મંત્રી દોય? અને કહ્યું છેઃ

આળિયો આવકો તાગો કાચની પ્રીતિ મેળવી।
બલભદ્ર સુમન્ત્રીએ આત્માની ચકતી કરી ॥

॥ પૂ૰ ૧-૨૬૮॥

કથા ૨૧*

કોસલ દેશમાં અયોધ્યા નગરી છે, ત્યાં સુરથ નામે રાજા હતો. કંઈકથી બળતા બંડિયા રાજા એક વિશ્વાસુને નેતા કરીને એના સામા થયા, તેનો વિશ્વાસ રાખવા સારુ બલભદ્ર મંત્રીને મોકલ્યો. મંત્રી પાછો નરેતો આવ્યો ત્યાં એક નાગો માણસ અયોધ્યા આવ્યો. અને જોય જોઈ જોઈને એણે ઓડોને બાજે વેચાતા લઈ લીધા. બજારપરાએ એની વાત સુરથને કાને આવી, એટલે રાજાએ એને બોલાવ્યો ને પૂછ્યું, 'આપ સાચે જ બીજાનું ચિત્ત વર્તી જાણો છો?' માણસ કહે, 'હળથી આપ જાણશો.' એમ કહીને એ તો રાજાને ભોળવવા ભંડ્યો ને એક દિવસ કહ્યું, 'આજ પ્રભાતે મહીમાં આ શરીરને છોડી બીજું દેવભોગોચિત શરીર ધારણ કરી હું સ્વર્ગે ગયો હતો, કેમ કે બધા દેવ અને સંભારતા હતા. ત્યાં દેવોએ કહ્યું કે અમારા પતિ રાજાને કુશળપ્રશ્ન કરજો.' રાજા કહે, 'શું આપ સ્વર્ગે ગયો છો?' માણસ કહે, 'મહારાજ હું તો રોજ સ્વર્ગે જાઉં છું.'

જડમતિ રાજાએ આ વાત સાચી માની, એટલે એ તો મર્મ રાજકાજ તજી અન્તઃપુરમાં સ્ત્રિયો થઈ ગયો ને જોષી વાંસે ઝાંડા ફૂર થયો. એટલામાં અટવીરાજાને નિષ્કંટક કરી બલભદ્ર રાજા આવ્યો આવ્યો, અને આવીને જુએ છે તો રાજા મંત્રિમંડળનો ભાવ પૂછતો નથી અને નાના અમલ આવળ પડ્યો પાથર્યો રહે છે. બલભદ્ર રાજા આવળ જઈ નમીને બોલ્યો, 'જયતુ દેવઃ દેવાનાં પ્રિયઃ' રાજાએ મન્ત્રીને કુશળપ્રશ્ન કરીને પૂછ્યું, 'આ આચાર્યને જાણો છો?' તે બોલ્યો, 'આચાર્યશિરોમણિને નં જાણું તે કેમ બને? કહે છે કે પોતે સુરલોક જતા આવે છે.' રાજા કહે, 'એ સાચું છે', એટલે જાણો કહે, 'મંત્રીને કૌતુક દોય તો તે અમે જુએ.' એમ કહીને તે મઢીમાં ગયો, ને બારણું વાસી દીધું. બે ઘડી પછી મંત્રી કહે, 'દેવ આ બેટલી વારે આવશે?' પાર્થિવ કહે, 'કેમ ઉતાવળા થાઓ છો? એ તો પોતાનું કલેવર મઢીમાં મૂકીને બીજા દિવ્ય શરીરથી આવે છે.' મંત્રી કહે, 'એ સાચું દોય તો તો ઘૂકડાં આકો એટલે આ મઢીને સળગાવું.' ભૂપતિ પૂછે, 'કેમ?' સચિવ કહે, 'આ કલેવરને દહન કર્યે કર્યે એટલે સુરલોકગામી શરીરથી જ એ આપની સેવામાં રહેશે. અને આ વાર્તા સંબંધમાં છેઃ

કથા ૨૨*

રાજપુર નગરમાં દેવશર્મા નામે બ્રાહ્મણ હતો. તેની બ્રાહ્મણીને પ્રજા નહોતી, એટલે બાળકોનાં ઝોકરાંને જોઈને એ બહુ રોતી, એટલે એક દિવસ બ્રાહ્મણે કહ્યું, 'ભટે, સંતાપ કરો મા. મેં પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ કર્યો ત્યાં મોટા અદૃષ્ટ દેવતા બોલ્યા, કે બ્રાહ્મણ, તને સર્વ બીજા મનુષ્ય કરતાં રૂપસત્ત્વસૌભાગ્યવાન્ પુત્ર અવતરશે.' આ

* પંચમંત્રની

* પંચમંત્રની

એક બ્રાહ્મણ રત્નને બદલે સર્પને લાવ્યો હોવાની વાતની ખાતરી કરાવવા સુરથ રાજા પોતાના મંત્રીને લઈ ગયો. મંત્રી અંદર દોડી, બ્રાહ્મણ મહીમાં પેસતાં જ તે સમાચારી, જેથી બૂતા રહેલો નાશ થઈ ગયા જ રહે બ્રાહ્મણ આવે.

સાંભળીને બ્રાહ્મણી ડરખી. કમે કરીને એને સર્પ સ્પર્શ ને સર્પ અવતર્યો. તેને જોઈને પત્નિને કહે, 'આનો ત્યાગ કરો.' પણ બ્રાહ્મણીએ તો દુઃખમાંથી અવરાવીને એને પુત્રવાત્સલ્યથી મોટો કર્યો. એકદા બ્રાહ્મણી પાડોશીને ઘેર પુત્રવિવાહોત્સવ જોઈને રોઈ તથા બર્તાને કહ્યું, 'હું તમને કહેતી હું એટલે મારા દિકરાનો વિવાહોત્સવ કરવા તમે પ્રયત્ન નથી કરતા.' બ્રાહ્મણ કહે, 'આમ, કહો તો પાતાળપ્રવેશ કરી વાસુકિને પ્રાર્થના કરું. મૂકે, એના વિના બીજો કોણ સર્પને દિકરી આપે?' આ સાંભળી બ્રાહ્મણી વધુ દીનવદન થઈ ગઈ, એટલે બ્રાહ્મણ ભાતું બાંધીને ચાલી નિકળ્યો ને કોઈક ગામે કુમકુટનગર આવ્યો, તથા એક બ્રાહ્મણીના બ્રાહ્મણને ઘેર ઉતર્યો. એણે પૂછ્યું, 'શું આવ્યા છો? અહિંથી કયાં જવાનો વિચાર છે?' તે બોલ્યો, 'પુત્રને માટે કન્યા જોતવા આવ્યો છું.' આ સાંભળીને બ્રાહ્મણ કહે, 'મારે જ મહી રૂપાળી દીકરી છે તેની સંભાર દિકરા વેરે સગાઈ થાય તો મેળું?' બ્રાહ્મણે હા પાડી અને તેની કન્યાને લઈને એ ઘેર આવ્યો. કન્યાનું પરમ લાવણ્ય જોઈને લોભાઈને એના પત્નિને કહ્યું, 'આવું કન્યારત્ન શું જોઈને સર્પ ઘરે પરણાવ્યું હશે?' આ સાંભળીને પત્નિને ઉદ્વેગ પામીને કન્યાને પાછી તેડી જવાનો વિચાર કર્યો, પણ કન્યા કહે, 'એવી ચિંતના ન કરાય. કેમ કે

એકના ભોગતો સ્વર્ગ એકના સાધુ ભોગતા।
એકબાણ હિણે કન્યા એકના હોય આ બધે॥

૫૫. મુ. કવિત

'એમ કરીને એ તો સર્પને પરણી, ને એની સેવા કરવા બેઠી. હવે એક વાર ગર્ભે આ સર્પ પેટીમાંથી નિકળીને એની સેજ ઉપર આવ્યો. જાઈ ને થયું, આ પુરુષાકૃતિ કોણ હશે? પરપુરુષ છે એમ જાણીને એ તો બારણું ઉઘાડીને બાવવા બેઠી તો તે બોલ્યો, 'અરે, હું તારો વર છું.' એમ કહી પેટીમાં રહેલા શરીરમાં જઈને બાજો એમાંથી નિકળ્યો, એટલે બાળને વિશ્વાસ બેઠો. અને એનો વર દક્ષ સભામાં સૂતો હતો ત્યાં ને વહેલી ઊઠી, અને પેટીમાં પડેલો સર્પકોશ બાળી નાખ્યો.

આ કાબડો રાજાને ઓળખે નાના બાળની બહી બાગી દીધી.

એટલે હું કહું છું, 'બાગિયો, બાગો નાગો.' ૫.

(બાકી) વાલજી મોવિન્દજી રેસાણ

ચાલ્યું કરે

તું મેર, સુખ મેર, સેવવર મેર, અગ્નિ' ગને,
ક્ષણે વિરમ ના, વિશ્રમ મુજને ય ના દે ક્ષણે.
પ્રચંડ વળ ખાયને પ્રતિપળે ઘૂંચે ને ઘૂંચે
ઉછાળ રચી વીજચક્કરીમથી સિતાની સીડી;
અનંત સિતધામમાં અવળ ઓદને ટેકની,
અને સકલ આપ સિર્ષે ગતિ, અગ્નિ! તારી કૂંચે.

—પ્રબલરાય

પોલાંડનો પ્રાણનાયક
ઍડમ મિત્સ્કિવિચ

રંગદર્શનની ફરસબંધી સખું સૌંદર્ય (ઈશાન) ખેડિયામાં જે રીતે અઢારમા આ પારનાં દોબાવો પર આવેલું છે એ રીતે એવા જ રંગદર્શી દેશ પોલાંડ યુરોપમાં કાર્પેથિયનનાં પેલી પારનાં દોબાવો પર આવેલો છે. ઐતિહાસિક નજરે જોતાં ફરસનું દુર્દૈવ જ્યાંથી અટકયું ત્યાંથી પોલાંડનું દુર્દૈવ શરૂ થયું છે. અને રહીરહીને આજે ત્રણેકવાર પોલાંડ જગતના નકશા પરથી અદશ્ય થયું છે. કોપરનિકસ તથા ગાલીલ્યુ જેવા સમાં વિજ્ઞાનના માર્તંડોનો અને શોપિન તથા પેદેરેવસ્કી જેવા સંગીતકારોની એ પુણ્યભૂમિ સ્વાતંત્ર્યનો પૂરો પરિપાક પામ્યા વિના આજે ફરી પરાધીન થઈ છે.

પરંતુ એની દુઃખવાથી પોલાંડ કોઈ પણ રીતે ઊતરતું અને એમ નથી. તેનું કારણ તેના હૃદયમાં તેના જાતભરવાસમાં જ વહેતી મૂકેલી સરસ્વતીની તમન્ના. જ્યારે ચુંવી પોલિશ માતા પારણામાંથી જ બાળકને બોધ આપતી, 'દીકરા, જરૂરી મોટો થા એની સાથેના સ્વાતંત્ર્યયજ્ઞમાં તું તારો ફાળો આપી શકે.' આવી કાવની તેની માતાઓ આજે પણ એ જ બોધનું પુનરુચ્ચારણ કરતું તત્ર રહ્યું છે.

પરાભૂત થયેલા રાષ્ટ્રનું ઘાયલપણું અને સામાજિક પતન બહુ સહેલું છે. પરંતુ પોલાંડ એક એવી તરફ ત્રિપુટીની મજાણ છે, જેમાં એવા અસ્તિત્વનું સ્વપ્નું પણ પ્રજા-માનસમાંથી નાબૂદ કર્યું છે. એ ત્રિપુટી તે 'પાન ટાદયુશ' મહાકાવ્ય રચનાર ઍડમ મિત્સ્કિવિચ, 'Anthelli'નો પ્રણેતા રસોવાકૂપી અને 'અજ્ઞાત કવિ' વરીકે ખપાવેલો સાવિન્સ્કી. પોલાંડની પ્રજાના હૃદયમાં એ પવિત્ર ત્રિમૂર્તિ (Holy Trinity)નો સમાન સ્થાન ધરાવ્યું છે.

પૂર્વજોની સાહિત્યને બીજા સમયના પ્રાંતીય સાહિત્યો કરતાં વિશેષ ઊંડાણ અનુભવવાની વૃત્તિ લાંબેતરમાં જ પ્રાપ્ત થઈ છે અને તે ઉપરોક્ત ત્રિપુટીમાં પ્રથમ સ્થાનના અધિકારી ઍડમ મિત્સ્કિવિચના 'ડીવિઝન ઑનેઝસ' નામની

ને હાવરા સૌથી નાનો છે. ૧૮૬૨ ઈસ્વીમાં બંગાલ, બંગાલ-નાગપુર, આસામ-બંગાલ, ઈસ્ટર્ન-બેંગાલ-સ્ટેટ્સ, બંગાલ પ્રોવિન્સિયલ વગેરે માર્ગોનો એકઠો કારભાર ત્યાં છે. એનું પહેલા નંબરનું મોટું સ્ટેશન કલકત્તા છે અને બીજા નંબરનું હાવરા. કલકત્તા અને હાવરાને મુખ્ય બંદરો છે. બંગાલ બે વિભાગોમાં વહેંચાયેલો છે—એક કલકત્તાનું, બીજું હાવરાનું. રેલ્વે સાધનો પણ ત્યાં બે છે: કલકત્તામાં કુલ્પિહાર અને હાવરામાં ત્રિપુરા. (હિંદી 'આજ')

બુદ્ધે અટેલા કેસની કલકત્તાર

લેપાર્ડ સ્ટ્રીટ વસ્યા પછી કલકત્તાનાં માન વધી ગયાં છે. સિટીનું કોર્પોરેશન (મિનિસ્ટ્રી ઑફ સપ્લાઈ) અત્યારે દરેક ઘરના કચરાપુંજની બહુજ સંભાળપૂર્વક તપાસણી કરી રહ્યું છે અને તેમાંથી સોનું નીપજવવાનો કીમિયો કરે છે.—રસોઈનો કચરો, શાકભાજીનાં ઊતરાંપાતરાં જેવો માલ પણ આજે કીમતી વસ્તુ બનાવ છે. અત્યાર પૂર્વે 'તમારો કચરો આપી જાઓ' એની કપરેસપોપલાઓ કરી હતી. હવે તો એ વાત જ નથી. હવે તો બલ્બતના કચરાની માંગણી કરવામાં આવે છે, ને તેનો કપચોય સોંપી દેવામાં આવે છે.

રસોઈનાં ઊતરાંપાતરાં? કેવી રીતનાં રે? કુકર વગેરે ભરપોં-બતકોને માટે સારામાં સારો ખોરાક છે.

વાહ્યાના કુલ્પાઓ? બિલકુલ આવર વગેરે જાણે.

ને હોજેટનો કુલ્પાઓ? એની તો વાત જ આ પૂછ. જેવડા હોય તેવડા લાવો.

પણે કેવાલે કારખાનાઓના વાદળોના ધૂમ્રાકાંક્ષણમાં બાંધેલાદરેક વસ્તુઓ, ઠામઠેકાં પતરા ને બીજે હોજેટ બીજ પડ્યો પડ્યો સડતો હતો. એના કારણોમાંથી કેવાલ્યાએ ૧૫૦૦૦ ટન હોજેટ મેળવ્યું છે!

રદી અખબાર રદી અખબારની રોપલીઓ એના વજન મેળ કરીને લેવું પણ ન પડ્યું તેના પર કેવાલ્યાની ચંદીકાંસ આંખો ફરી વળી છે. બહારથી આવતા કાગળભારની કલ્પા કેવા માટે આ રોપલીઓને આમંત્રણ મળ્યું છે. ખૂની બાવલીઓ (કુરેલી કુરેલી), કટેલી મચ્છીઓ, કુરેલા કાચર, કેવી કીમેલું માંસ, કન્યર, બામડું, સુઅર, રોસ બધાની કેવાર બાવાએ ઓમર આંખે ચોરી કરવા બાંધે છે. દરેક દરેક સ્થાનિક સંસ્થાએ પોતાના કાગળની બાવાના કામકારો બનાવી લીધા છે.

રાખોડી સાથે બળી મેલકાની બીજી બીજી કુલ્પાઓ પણ એ બાંધની બનાવાંથી બાકી નથી. એ મેલકાની કિંમત પણ એક કલના રૂપેક રૂપિયા જેટલી આંકવામાં આવી છે ને દરેક કુટુંબે પ્રતિમાસ બાકી મહીને એ મેલકાની કુપનોમાં લાખ બાકું બનાવવું એવો હુકમ થયો છે.

કુલ ૨૦૦૦ રજાનિક સંસ્થાઓ બની ૧૧૦ લાખ ટન પરાત્કરો અને ૪૦ લાખ ટન મોરીઓસ મેળવે છે છે.—તેમનો સહકાર મેળવી કામકારબાર બેંકોથી સોનું વધુ કરી રહ્યું છે. કેમાં સ્ટેનીના બાંધવાની પૂલ બાવા બાકરા પ્રજાપાલ્યોનો બાર્ટ્રે સાક્ષરમાં છે! (કાંડીસ્ટે)

ભારતીય સંવતો (૨ કલિયુગ સંવત્)

હિંદુઓની કાલગણના અનુસાર કલિયુગ એ તો એક મહાયુગનો ૧૦મો ભાગ માત્ર છે. એક મહાયુગમાં ચાર યુગો બનાવ છે: કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ. કલિયુગ ૪,૩૨૦૦૦ વર્ષનો બનાવ છે, દ્વાપર એથી બમણો, ને ત્રણગણો ને કૃત ચારગણો. આ રીતે એક મહાયુગ (જે અનુક્રમે પણ કહેવાય છે,) તે કલિયુગથી ૧૦ગણો બનેલ છે. આવા ૭૧ મહાયુગનું એક મન્વંતર અને છે. ૧૪ મન્વંતર અને ૧ મહાયુગ, આશે કે, ૧૦૦૦ મહાયુગ (૪૩,૨૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ વર્ષ)નો એક કલ્પ અર્થાત્ બ્રહ્માનો દિવસ બને છે, ને એટલાં જ વર્ષોની રાત્રિ પણ બનાવે છે.

કલિયુગ સંવતને કાલયુગ સંવત્ અથવા યુધિષ્ઠિર સંવત્ પણ કહે છે. એનો પ્રારંભ ઈ.પૂ. ૩૧૦૨ તારીખ ૧૮મી ફેબ્રુઆરીના પ્રાતઃકાલથી મનાયો છે. એ હિસાબે વિક્રમ સંવત્માં ૩૦૪૭, શક સંવત્માં ૩૧૭૮ અને ઈસવી સનમાં ૩૧૦૧ વર્ષ ઉમેરતાં કલિયુગ સંવત્ આવે.

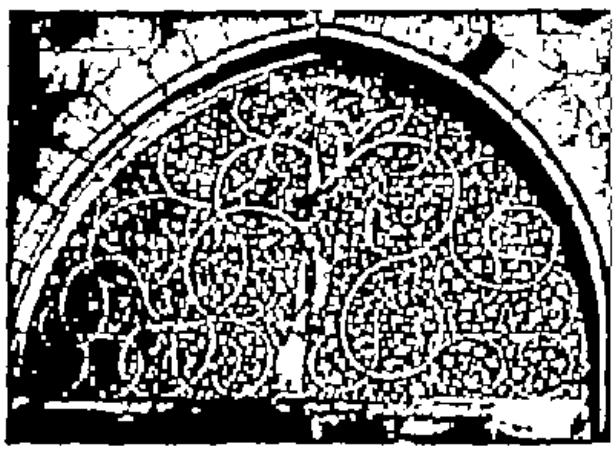
ચાલુક્યવંશના રાજા પુલકેશીના ઐહોલેની પહાડી પરના શિલાલેખ અનુસાર કલિયુગ સંવત્ અને કાલયુગ સંવત્ એક જ છે. કાલયુગ યુગમાં વિજય મેળવવાથી યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું હોઈ આ સંવતને યુધિષ્ઠિર સંવત્ પણ કહે છે. પુરાણોમાં કલિયુગનો પ્રારંભ કૃષ્ણના સ્વર્ગારોહણથી અથવા કાલયુગના યુગની પહેલી મનાયો છે. પણ 'વસહમિહિર' લખે છે કે યુધિષ્ઠિરના રાજ્યકાળે સપ્તર્ષિ મઘા નક્ષત્રમાં હતા અને એનો સહકાર (સંવત્) રપ૨૬ વર્ષ રહ્યો, એટલે કે એના સંવત્ના રપ૨૬ વર્ષ બીતા બાદ શક સંવત્ ચાલ્યો. આથી મહાભારતના યુદ્ધનો સમય કાલયુગ બંધમાં નહિ પણ કલિયુગ સંવત્ના (૩૧૭૮-રપ૨૬=) ૬૫૨ વર્ષ અગાઉ ગયો ગણાય છે.

મત્સ્ય પુરાણમાં (અધ્યાય રજા—શ્લોક ૪૧) પરીક્ષિતના જન્મ (મહાભારતના યુદ્ધ)થી માંડી મહાપદ્મ (નંદ)ના રાજ્યાભિષેક સુધી ૧૦૧૫ વર્ષ ગણેલા પણ મળે છે. આ મહાપદ્મ(નંદ)ના વંશનું રાજ્ય ૧૦૦ વર્ષ સુધી રહ્યું. એની પછી મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યાભિષેક ઈ.પૂ. ૩૨૧ના આસપાસ હોવો નિર્મિત હોઈ, પુરાણોની ગણતરી પ્રમાણે ભારતયુદ્ધ ઈ.સ. પૂર્વે (૩૨૧+૧૦૦+૧૦૧૫=) ૧૪૩૬ આસપાસ માનવું પડે છે. આમ, ભારતયુદ્ધ સંવત્ અને યુધિષ્ઠિર સંવત્ જે બંને એક જ છે, તે કલિયુગ સંવત્થી જુદા પડે છે. અને ભારતયુદ્ધ કલિયુગના પ્રારંભમાં થવાનું પુરાણોનું કથન પ્રમાણાર ઠરતું નથી.

ફોટોગ્રાફી

આકર્ષે છે. એની ચિત્રના મુખ્ય વર્ષ ૧૯૬૬ એનાયની નજરે

રે લાખ્ત સૌથી નાનો છે. ૭૨૬ ઉદ્યોગ, ઉત્પાદ અંગ્રેજ, બર્મા-નાગપુર, આસામ-બંગાળ, કાર્ટરિંગ-હિમાલયન, બંગાળ પ્રોવિન્સિયલ તથા આર્મિનો બેડલાં રેલવેસ્ટા ત્યાં છે. એનું ખરેખા મેનેજર મિ. સ્ટેડર બ્લાસ્ટા છે અને બીજા ઇજનેર હાજા. કલકત્તા અને મદ્રાસ મુખ્ય બંદરો છે. બંગાળ એ વિદ્યાવિદ્યાલયો મધરે છે—એક કલકત્તાનું, બીજું ઢાકાનું. રેવી સાન્યો પણ ત્યાં ને છે: કલકત્તામાં કુમલિયાર અને ઢસિલુમાં ત્રિપુરા. (હિંદી 'ભારત')

યુદ્ધે ચઢેલા દેશની ઠરકસ્સર

હવાઈ હા થવા પછી કલકારખુંબનાં માન વધી ગયાં છે. ત્રિનનું ઝોકારખાતું (મિનિસ્ટ્રી ઑફ સપ્લાઈ) અત્યારે દરેક જાતના કલકારખુંબની બહુજ સંભાળપૂર્વક તપાસણી કરી રહ્યું છે અને તેમાંથી સોનું નીપજાવવાનો કીમિયો કરે છે. રસોડાનો કબજો, સાબ્લાઓનાં બિડાંપાંતરાં જેવા મામૂલી પણ આજે કીમતી વસ્તુ બનાવ છે. અત્યાર પર્યંત 'તમોને કબજો આવી નાખ્યો' એવી કપરેસપોપણુમ્બિ થતી હતી. હવે તો એ વાત જ નથી. હવે તો જાતજાતના કબજાની માંગણી કરવામાં આવે છે, ને તેનો કપયોગ રોગો સહવામાં આવે છે.

રસોડાનાં બિડાંપાંતરાં? કેવી રીતનાં રે? કુકર તથા બરણી-બાટલાને માટે સારામાં સારો ખિતાબ છે.

કાટકાના કુકડાઓ? બિતરમાં બાદર વરીકે જશે.

રે કોબ્બરનો કુકડાઓ? એની તો વાત જ આ પૂછ. રેવડા દોબ તેવડા લાભે.

બધે કેમાંથે કારખાનાઓના વાટકાઓના ખૂણાખાંચરામાં ભાંગેલાતૂટેલા બેકારમાં, ઘરમાંનાં ચમચા ને બીજે કોબ્બરની બીજ ચટણી ચટણી સડતો હતો. એવા કકરાટોમાંથી ઝોકારખાતાએ ૧૫૦૦૦ ટન કોબ્બર મેળવ્યું છે!

રહી મરજી? રહી મનની ઝોપડીઓ એના તરફ મેલ કૂદીને જોવું પણ ન ગમ્યું તેના પર ઝોકારખાતાની બૂટકાંસ ભાંગો ફરી વળી છે. બહારથી આવતા કાગળમાંની જરા જેવા માટે આ ઝોપડીઓને આમંત્રણ અપ્યું છે. બૂની બાટલીઓ (કૂટેલી તૂટેલી), સડેલી મબ્બીઓ, ફૂટેલા ડાબલા, ઉંદરી દીધેલું માંસ, રબ્બર, ચામડું, ઘુણ, દોરા બધાની ઝોકાર બાલાએ ઘેરઘર આવે ઝોલી કરવા માંડી છે. દરેક દરેક સ્થાનિક સંસ્થાએ પોતાના સાધનથી બાલાના કામકારો બધારી દીધા છે.

રાબોટી સાથે બની મેલસાની બીજી બીજી કુકડીઓ પણ એ બાંબની બનાવમાંથી બકરી નથી. બે મેલસાની કિંમત પણ એક કલના રસોઇ ઘરિયા ઝેલી બાંધામાં બાવી છે રે દરેક કુટુંબે રાબોટી બાવી લાદીને બે ઝોકરી કપયોગમાં લઈ નાખું બાવવું એવો કુકમ થયો છે.

કુલ ૨૦૦૦ સ્થાનિક સંસ્થાએ મળી ૧૧૦ લાખ ટન કકરાબરો અને ૪૦ લાખ ટન રોટીકબરો મેળવે છે. તેમનો સહકાર મેળવી ઝોકારખાતું બિનાંકી સોનું બિલું કરી રહ્યું છે. દંડામાં સોનીના બાંબલાની પૂબ બાત્રા બાપણા મુબપોબાએનો બાદર સાત્કાર છે! (હાંડીએ)

ભારતીય સંવતો (૨ કલિયુગ સંવત્)

હિંદુઓની ગ્રહગણના અનુસાર કલિયુગ એ તો એક મહાયુગનો ૧૦મો ભાગ છે. એક મહાયુગનાં ચાર યુગો મનાયા છે: કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ. કલિયુગ ૪,૩૨૦૦૦ વર્ષનો મનાય છે, દ્વાપર એથી બમણો, ત્રેતા ત્રણગણો ને કૃત ચારગણો. આ રીતે એક મહાયુગ (જે ચતુર્યુગી પણ કહેવાય છે,) તે કલિયુગથી ૧૦ગણો મનાયું છે. આવા ૭૧ મહાયુગનું એક મન્વંતર અને છે. ૧૪ મન્વંતર અને ૧ મહાયુગ, આશરે ૧, ૦૦૦ મહાયુગ (૪૩,૩૨, ૦૦,૦૦,૦૦૦ વર્ષ)નો એક કલ્પ અથવા બ્રહ્માનો દિવસ ગણે છે. ને એટલાં જ વર્ષોની રાત્રિ પણ ગણાઈ છે.

કલિયુગ સંવત્ને કાશ્યપ સંવત્ અથવા યુધિષ્ઠિર સંવત્ પણ કહે છે. એનો પ્રારંભ ઈ.પૂ. ૩૧૦૨ વરીસ ૧૮મી ફેબ્રુઆરીના પ્રાતઃકાલથી મનાયો છે. એ હિસાબે ચૈત્રાદિ વિક્રમ સંવત્માં ૩૦૪૪, શક સંવત્માં ૩૦૭૯ અને ઈસવી સનમાં ૩૧૦૧ વર્ષ ઉમેરતાં કલિયુગ સંવત્ આવે.

ચાહમાનવંશના રાજા પૃથ્વીરાજના વિદ્વાનોની ચહાડ પરના સિદ્ધાંત અનુસાર કલિયુગ સંવત્ અને કાશ્યપયુગ સંવત્ એક જ છે. કાશ્મીરના યુદ્ધમાં વિજય મેળવનારા યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું હોઈ આ સંવત્ને યુધિષ્ઠિર સંવત્ પણ કહે છે. પુરાણોમાં કલિયુગનો પ્રારંભ કૃષ્ણના સ્વર્ગારોહણથી બતાવ્યો છે, પણ જ્યોતિષીઓ કહે છે કે યુધિષ્ઠિરના રાજ્યારંભે સપ્તર્ષિ મઘા નક્ષત્રમાં હતા અને એનો સંયોગ (સંવત્) ૨૫૨૬ વર્ષ રહ્યો, એટલે કે કલિ સંવત્ના ૨૫૨૬ વર્ષ વીત્યા બાદ શક સંવત્ આવ્યો. આથી મહાભારતના યુદ્ધનો સમય દ્વાપરના અંતમાં નહિ પણ કલિયુગ સંવત્ના (૩૧૦૨-૨૫૨૬) ૬૫૪ વર્ષ અતીત થતાં ગણવો પડે છે.

મત્સ્ય પુરાણમાં (અધ્યાય ૨૭૩—શ્લોક ૩૬) ક્રોષ્ટુકિના જન્મ (મહાભારતના યુદ્ધ)થી માંડી અવાપક (નંદ)ના રાજ્યાભિષેક સુધી ૧૦૫૦ વર્ષ ગણેલા પણ મળે છે. આ મહાપદ્મ(નંદ)ના વંશનું રાજ્ય ૧૦૦ વર્ષ સુધી રહ્યું. એની પછી મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યાભિષેક ઈ.પૂ. ૩૨૧ના આસપાસ હોવો નિશ્ચિત હોઈ, પુરાણના કથનાનુસાર આશ્વયુજ ઈસ. પૂર્વે (૩૨૧+૧૦૦+૧૦૫૦) ૧૪૭૨ આસપાસ આવવું જોઈ છે. આમ, આશ્વયુજ સંવત્ અને યુધિષ્ઠિર સંવત્ જો બંને એક જ છે, તે કલિયુગ સંવત્થી જુદા પડે છે. અને આશ્વયુજ કલિયુગના પ્રારંભમાં પ્રવર્તતું પુરાણોનું કથન પ્રમાણભૂત ઠરતું નથી.

યુગ ઘડતા લોહારને

9303

ઓ યુગ ઘડતા લોહાર મને તું તપાવ તાવી આંચે
જો વ્યર્થ જળે અંગાર મને કર વધુ ન આવે પાસે
ઉન્માદ રચે રસ વાધિ:
નહિ થરે હવે તલૂર અહીં તું ઉછળને ઉલ્લાસે

તું બધી કુશળતા બતાવ આજે રણે રહેતો છોને;
હું રક્તતપ્ત, તું મૃદુ એરણે, કર ઘણઘાટ ઘણેરો.
ને બનાવ આયુધ આવે:
ના કરે ઘાવ, પણ ઘાવઝીલતાં નિજ પૌરસ પ્રગટાવે.

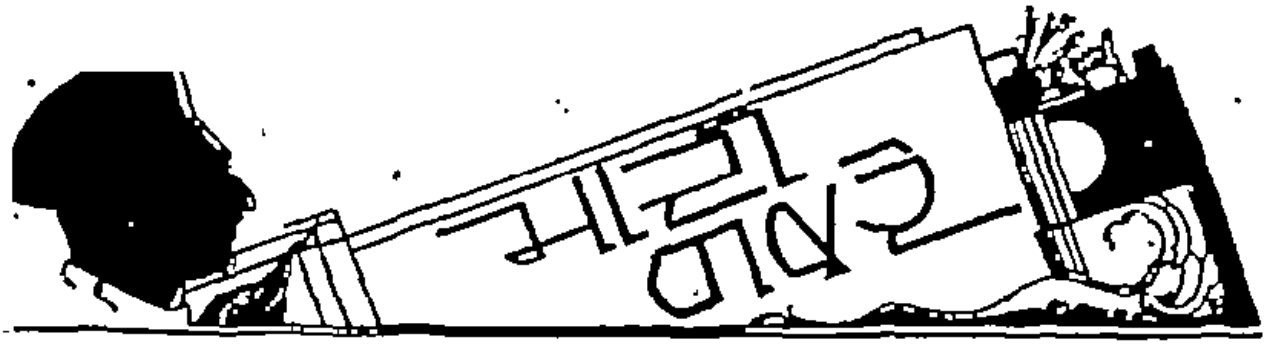
ઠેમાર ઘમણ તું ચલાવ આજે ભલે કરે ફૂંફાડા,
તું ટીપ જોરથી ટીપ ભાઈ! છો રડે ફવાંયાં સારાં;
ફે, મેલ પરી તું માઝા
કે રહ્યા કાળના શેષ ઘાવ તે શિરે વધારું તાજા.

ના હવે મણા કૈં, કાણ સાથ કે, ગજગજ ઉછળે છાંતી,
તો બનાવ છીણી તુર્ત બાપલા! ઘા બમતી મદમાંતી;
જંજીર માતની છેદે
ને મૂઢ મારની અજેય આંતે ચિરંજીવ આલેખે.

ઓ યુગ ઘડતા લોહાર મને ના વિશેષ એવી વાંછા,
એ પૂર્ણ કરી તું પછી બમાને ભુજાર દેજે આજા.

અશોક હર્ષ

'કુમાર'નો ૨૦૦મો અંક

● 'કુમાર' સોળ વર્ષ પૂરાં કર્યાં એ વાત વાચકોની નજર બહાર રહિ હોય. આજે સોળ વર્ષથી કુમારનો અંક અનેક ભાષા કેરા અને મુસીબતો વચ્ચેનો વચ્ચનો આજ સુધી વાચનાં અનેક ક્ષેત્રોની સતત ભેટ ધરી રહ્યો છે. અને હવે ૨૦૦મા અંકના સીમાચિહ્ન વરસ નજર માટે છે. સમાને ખબર છે કે 'કુમાર'નો ૧૦૦મો અંક પૂજ્યશ્રીમાં એક નવી સ્ફૂર્તિ સાથે બહાર પડ્યો હતો અને એની નવીનતાની ઠકરી કરી ન કરી ત્યાં બીજ અંકને બદલે વિશિષ્ટતા ભરવાની હોય તેમ અમારાઓનાં ચરોમાંથી પદેશો જ ને જ્યોત વધારો ટોમ પડ્યો હતો. બીજી બાજુ તેની મુક્તિ પણ સીધી ઉભરી વધ હતી. પહેલા શતકનું એ સીમાચિહ્ન જગતના પુરુષ અને મોંઘવારીના ચોક્કસ વચ્ચે પણ વધારાતિ વાચકવર બનાવવાનો અમે સંકલ્પ કરી રહ્યા હોઈએ. પરંતુ એ નિરક્ષ પાર કરવાનાર તો કુકરતના આકાશોને પ્રેમનાર અક્ષર જ છે, કેમ સ્પષ્ટાર્થ વિના આજે બીજુ કશું કહી શકાય એમ નથી.

આજે અનેક વાચકો એવા હશે કે જેમણે આ સમા વર્ષો કુમારનો સાથ છોડ્યો નથી. એવા વાચકોમાંથી મોટાભાગે જ કાયમ મનવાના સંદેશો અમને મળ્યા છે; અનેક અવસ્થા પ્રસંગોમાં 'કુમાર'ને જ એક માત્ર મિત્ર સ્વજન માની આજસુધી અમનાથી રહેલા કે અસંખ્ય પ્રેમી વાચકોએ અમારી આત્મશ્રદ્ધાને અનંત વાચનામાં અને અમને હવે તત્પર રાખવામાં કે ઓક્સિજનો આપ્યો છે તેમને હું 'કુમાર'નું અર્ધાંગરૂપ એમ આપું પું. 'કુમાર' માત્ર વાચનમિત્ર એવા કરતા ખાતર કરી વધાર્યું નથી. મારે ને મારે આત્માના કોયકો સતેજ રાખવા, મારે ને મારે પ્રવાસીના સાથીદાર બનવા, મારે ને મારે વધારાને મિત્રો અને પ્રોત્સાહક બનવા, સાધુની પંક્તિ સમાં વક્તૃત્વને વાણીના અટપટો બનાવવા 'કુમારે' અખિલાયા અને આકાંક્ષા સેવ્યા જ કર્યાં છે. તેના ઇતના પુરાવા અમને મળ્યા ન હોત તો આજે કામ, કારણ, ચરો કે ચિત્રોમાં સારભત વધારવા કરવા અમે તે સતવર લંબ જ કર્યું હોત. પણ 'કુમાર'માં રમૂ થતી પ્રેરણાસામગ્રીના ઓક્સાજોએ અમને અનેકવાર આત્મવિશ્વાસ પ્રેર્યો છે કે એમાંની મોટી વસ્તુ વધર્ષ સજ નથી. કેમનાં આત્મનિવેદનોએ અમને ખાતરી આપી છે કે 'કુમારે' આ યુગના ઘડતરમાં, તાજીમમાં અને સંસ્કારમાં ન વિસરાય એવો ફાળો આપ્યો છે.

પણ આજની મોટી આકાંક્ષા તો 'કુમારને ભેટ' દિવસે પણ્ય સંસ્થા બની અનેકની ભેટની છે. આજના તેના નિભાવક કે સંચાલક ન હોય તે દિવસે પણ 'કુમાર' પોતાની મૌલાણી પુષ્ટ થયેલા સમાજજાંથી જ તેના સંરક્ષકો અને સંચાલકો મેળવી શકે એવી મોટ મોજનની ઘને ઇચ્છના છે. એવી તંત્રવોજના કરવાની અનકારકુશળતા અને સંસ્કારપરાયણતાવાળા મોટ અભિનો આજે તો અમને અભાવ લાગે છે. માત્ર આજના ઉપર આસ્થિ, અપ-ભાનું કે ચિત્રસ્થાની સંસ્થાઓ જેવી કરવાને આજની આપણી દુનિયાનાં નાણાપ્રકારણો, વેપારપ્રકારણો અને વિજ્ઞાન વ્યવસ્થાના પ્રમાણો સામનો કરવાનું મુશ્કેલ લાગ્યું છે એ કરવું જ જોઈએ. ભાવિ તે જે ભાવિએ અત્યાર રીતે આજસુધી આ સાહસ નથી કર્યું છે તે જ બધા અમને એ મોરચા પર કશે સહેલાઓ આદેશ આપી રહી છે.

આપણી એક જ ખાતરી છે કે વિજ્ઞાન કે સામનાં મોરચાઓ કામો હોય તે વચને આકર્ષે અને બધાને દરેક વાચના 'કુમાર'ના સહધર્મી વાચકો જ તેમની પ્રાણપ્રેરણા મોકલે અને 'કુમાર'ને વિજ્ઞાસુવન, પ્રોત્સાહન અને પ્રચાર-પ્રસારમાં સાથ આપે. અને અંતરંગ બનવા આપીને કોને કે આ વિચારોમાં અમારો મોટ શ્રમ તો થતો નથીને! આવતી ૨૦૦મા અંકમાં અમે આપણ વિસ્તૃત-ઉપન મિત્ર બનેલાં વાચકો વારથી તેના પુરાવા રમૂ કરવા ઇચ્છીએ. એમણે દશ વર્ષ કે તેથી વધુ પણ 'કુમાર'ને સાથ આપી રહ્યા હશે તેમને તે સંબંધ'ગાથી સમજાવતાં પ્રસંગ મોકલો આપ હશે અને આજસુધીનાં વિવિધ વાચ-નોથી અમારું ઘડતર કરતાં કરતાં અને પુરસ્કારકોનાં પ્રસંગોમાં ભાગ 'કુમારને લાડકું પત્ર' મોકલનારા લાડકોનાં સંસ્મરણ, આપ અને છપન આપ વધારવા ચોક્કસ હશે એવી અમારી આતરતા છે. અને 'કુમાર'ના બે પરમ મિત્રોને યાદ કરીને કહીએ કે 'કુમાર'ના આવતી ૨૦૦મા અંકમાં નવે તમારો જ ચસ્કિત આપે. 'કુમાર'ના સદધારકાનું તમારા છપન અને આજની તમારી પ્રગતિ જણાવો. એમાં જે કંઈ અજબ ને આકર્ષક અને પ્રેરણાદાયક હશે તે અમે

બધુ દર્પણ ૨૦૦મા અંકમાં પ્રકટ કરીશું એ અને તો 'કુમાર'ના ગ્રાહક થવા તે સમયનો તમારો ફોટોગ્રાફ મોકલી દઈશું. તે ન હોય તો આજનો ફોટોગ્રાફ તો અવશ્ય મોકલશો. તમે 'કુમાર'ના છો, 'કુમાર' તમારું છે એ વાતની નોંધ એ રીતે ૨૦૦મા અંકમાં રહેશે.

'કુમાર' પર અસાધ્ય બાધ અને પક્ષપાત ધરાવનારા ગુજરાતના પ્રથમ પંક્તિના વિદ્વાનો, કવિઓ અને લેખકો છે તેમને તો આ એક ધન્ય અવસર બનશે. અનન્ય અને અનિષ્પક્ષે આ સરસ્વતી સેવકોએ 'કુમાર'નાં સોળ વર્ષોમાં પોતાની ઉત્તમોત્તમ સામગ્રી સ્વયં કે સાહાની સરત વગર આપ્યા કરી છે એ વાત 'કુમાર'નાં પાના ફેરવનારને ફીના જેવી દેખાશે. અને કલાકાર ગિજુભાઈ તો 'કુમાર'ને જ ગુજરાતનું રંગપટ્ટ માનતું છે, એની શોભા અને ગણગારમાં એકલેક તરલ અને પ્રૌઢ ચિત્રકારે રસ લીધા અને તેથી 'કુમાર' હંતર પ્રાંતોમા પણ ગુજરાતનું 'ઓરમેવ' પ્રતિનિધિરૂપ બાનું છે. ચિત્ર સિવાય અન્ય પ્રાંતવાસીને આકર્ષવું કલાવાનું બીજું કયું પ્રબળ સાધન છે? ગુજરાતી ભાષા નહિ સમજનારા પણ બે વરદેશીઓ ગુજરાતને આ કલાકારોની કૃતિઓથી પિછાનતા થયા છે. 'કુમાર'ના ૨૦૦મા અંક માટે કોઈપણ સાહિત્યકાર કે કલાકાર તરફથી વિશેષ સૂચન અને સંસ્કારપ્રધાનની નવીન સૂચના સહાય કે સહકાર મળશે તેનો સહર્ષ અને સાભાર સ્વીકાર કરીશું. માત્ર તે 'કુમાર'ના ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠા નિભાવનારાં કે વધારનારા હોય.

'કુ'ઠેકાન કેમ ગુજરી?'

● એ અવિષ્ય પર સ્વાનુભવનું જ વર્ણન કરી મોકલવા મેં 'કુમાર'ના ૧૬૬મા અંકમાં વાચકોને જણાવેલું. ને પરથી આજે વિદ્યાર્થી મિત્રોએ મોકલ્યા છે એ વાત હું દૃઢોપપૂર્વક જણાવું છું. બારણે આવા આત્મસંવેદનમાંથી હું 'કુમાર'ના વાચકોને શું માર્ગદર્શન કે શું વિચાર નિરૂપણ કરવાનાં છે તે બરોબર સમજી શકીશ. કલાકાર ભાઈઓને હું ફરીવાર યાદથી આપું છું કે મારામાં મારું વિચારો અને કલામાં તેમને રસ કે નિષ્ઠા નહિ જણાય તો પત્રો પૈસાનો એક પત્ર જોડી આપું છું. બીજા અનુક્રમે આપવા માટે હું. દરમિયાન બીજાઓને પણ એ પ્રકારની નોંધ મોકલવા આમંત્રણ છે જ.

હું ઘણા કલાકારની સ્મૃતિમાં 'ગુજરાત ચારણ પ્રચારક મંડળ' તરફથી ચારણ સંમેલન ભરવા ઇચ્છું છું. આ વર્ષ દર વર્ષે એક જ સ્થળે રાજધાનીમાં આવતો પણ આ વર્ષને પ્રયોગ ખાતર બાર સ્થળે ભરાવીશું: (૧) વઢવાણ, (૨) કાઠીયાવાડ, (૩) કચ્છવાગડ અને (૪) આબુ. હું આબુ ભરીશ. આબુમાં આ વર્ષ ઘરોઘર ઓનરેરિયમ સોસાયટીના મકાનમાં રાખીશું અને તેમાં ૧૬૫ ભાઈઓને રાખી શકીશું. વર્ષ તા. ૫-૫-૩૬ના રોજ શરૂ થશે હશે. કાર્યક્રમ:- સવારમાં ૪-૪૫ ઊઠવાનું ને પછી ૬૦ મિનિટમાં પ્રવાસની માટેના માટે જવાનું. ત્યાં પ્રાર્થના પછી દરેકની હાજરી લેવામાં આવશે. હાજરી લેવા માટે દરેકે પોતાને આપેલા નંબર બોલવાના હોય છે. ત્યાર બાદ દરેક ટુકડીને ગામ ફાળવવામાં આવે છે. ફાળવવામાં ૪૫ મિનિટ કરાવે છે ને પછી જેવી રીતે શાળામાં પીરીયડ હોય છે તેવીજ રીતે ત્યાં પણ પીરીયડ ચાલુ થાય છે. ત્યાર પછી આઠ વાગ્યે નાસ્તા માટેનો ઘંટ થાય છે. નાસ્તો કર્યા પછી એટલે ૮-૩૦ દરેક જણે ડાકીનમાં ફેરા ફરીને હાજરી આપવાની. ત્યાં સવારના નાસ્તામાં ગરમ કરેલું અરધો શેર દૂધ ને સાથે પાઉં આપે છે. એ પછી અભ્યાસ પીરીયડ ચાલુ થાય છે ને તેનું ૧૦-૩૦ સુધી ચલ આપે છે. ત્યાર બાદ અમને બે વાગ્યે રજા મળે છે. તેમાં નવાવું, જવાવું, આરામ, નોંધ લખવી વગેરે કામ કરી શકાય છે. બે વાગે એટલે ભોજન પીરસીને માટે જવાનું હોય છે. તેમાં અમને શાકભાજી અને રસવાળા શીખવામા આવે છે. આ પછી સાંજનો નાસ્તો ૪ વાગ્યે મળે ને નાસ્તા પછી ૪-૩૦ સવારની માફક પીરીયડ શરૂ થાય. સાંજ પડે એટલે દરેક ટુકડીને રમત રમાડવામાં આવે છે. આ પછી અમે કૂચ કરીએ છીએ-તેમાં સ્નાન કરવું, જમવું વગેરે હોય છે. જમ્યા પછી નવ વાગ્યે સૂઈ જવાનું. ત્યાં નવ પછી બમારે બત્તી રાખવી નથી. આવી રીતે ફરી સવારમાં ૪-૪૫ ઊઠીને પહેલાંની માફક કામ આવે. તેવામાં ત્યાં ઘર ઘંટિયારે માર્ચપ્રીલ કર્યા પછી કામ કરાવતા નહિ ને જવારમાં જવાની રજા આપતા, તેમજ ગામમાં માર્ચ કરતા ફેરવતા ને રાત્રે કેમ્પ ફાયર રાખતા. તેમાં દરેક જણ કૂદવી બોલી પોતાના વિચારો જણાવી શકે છે. ત્યાં આરામ ડપરાંત બેન્ડ, રમાડવીન વગેરે શિખવાડતા. આવી રીતે મારો વર્ગ ચાલતો હતો. આ વર્ગ તા. ૪-૬-૩૬ પૂરો થતો હતો એટલે એ દિવસે વ્યાયામ વર્ગનો ઉત્સવ રાજબાગમાં આપેલો હતો. તેમાં બહાર ગામનાં પણ ખેલ આપેલાં. આ વર્ગના પ્રમુખ એક ગરાસી પાઇ સિંદર મુખે હતા. આ વખતે વ્યાયામના પ્રયોગો તેમજ પાસ થનારને તેનાં સર્ટિફિકેટ આપેલાં.

ગામ: પહેલું તો આપણું શરીર સુધરે છે અને સારીરીક કેળવણી મળે છે. ત્યાં નવા પણ નવાલા માણસ મળીને બહાદુર બનીએ છીએ, તેમજ સિસ્ત પાળતાં શીખીએ છીએ. સાથે એક બીજાને ઓળખાય પડે છે ને નવા મિત્રો બનાવીએ છીએ તેમજ સારા નેતાઓને જોવાના મળે છે, ને મોટા પુરુષોનો પરિચય થાય છે. વ્યાયામના ફાયદા લખીએ એટલા ઓછા જ છે. આ વર્ગમાં વ્યાયામો રમવીએ બહારી પ્રકાર થાય છે ને આનંદ પડે છે. આવા વર્ગનો દરેક ભાઈએ લાભ લેવો જોઈએ. ર. મ. રા.

મનોમંથન

'સ્મરણયાત્રા' પર્વનાં યુવાકાળનાં સ્મરણો

પ્રારંભ

અમેરિકન નિગ્રોના તારણહાર જનરલ ગાર્મ-સ્ટ્રૉંગ જ્યારે કૉલેજમાં ભણતા હતા ત્યારે કોઈ સુમોચ્ચવિદ્યાર્થીએ એમને પૂછ્યું કે 'કૉલેજની પૂરી કર્યા પછી તમારે શું કરવું છે? કઈ career (કરીઅર) પસંદ કરશો?' ગાર્મસ્ટ્રૉંગે જરાક વિચાર કરીને જવાબ આપ્યો, 'કાં તો ચાંચિયો થાઉં, નહિ તો મિશનરી.'

પીટ તોફોને આવો જવાબ સાંભળી મારે આશ્ચર્ય થશે, કે આ છોકરો શું કહેવા માગે છે? વરિયા પરનો તૂટારો બની, વરિયા ભંડાર વેપારીઓને અને મહાજનોને રંજાડનાર ચાંચિયો થશે, નહિ તો પોતાની જાતને પૂરી જાણી. દરેક જાતનાં કષ્ટ વેઠી, મરજીવાને નામે, સ્વર્ગથી દૂર નરકમાં સેવા કરવાની કારકીર્દિ કે માગશે; આ બે વચ્ચે કાંઈક મેળ છે ખરો? કોઈ તાપસી તપ કરે અને મરજીવાન એને પ્રસન્ન થઈ વર માગવાનું કહે અને કે તાપસી કહે કે 'મરજીવાન, મને શુક્રાચાર્ય બનાવો, નહિ તો ઇન્દ્ર બનાવો' એના જેવી આ વાત થઈ. પણ યુવાવસ્થા જેવી તો વિચિત્ર દોષ છે કે એમાં આ વસ્તુ તદ્દન સ્વાભાવિક દોષ છે. એ જિંદગીમાં ઝુત્સાહ દોષ છે, ઝુતૂહલતા દોષ છે, કાંઠામાં જીવનસર્વસ્વ અર્પણ કરવાની—ન્યોછાવર કરવાની—તમન્ના દોષ છે, પણ તે શું એ નકામી થઈને નથી દેતું. યુવાન દરેક કર્મ માટે તૈયાર દોષ છે, દરેક કાર્યને એને આકર્ષણ લાગે છે; એને માટે કોઈ વસ્તુ અસાધ્ય કે ત્યાજ્ય લાગતી જ નથી.

એવી જુવાનીનાં સંસ્મરણો લખવાં સહેલાં નથી. દરેક માણસને પોતાની જુવાનીનો અનુભવ દોષ છે. પણ પાકટ થયા પછી જુવાનીમાં ચાલતી ગડમથલ એ ભૂલી જાય છે. એક વાર ઠરેલ થયા પછી આપણે કેટલાં કોકાં મારાં એનાં રનસ્કો એ ભૂલી જાય છે, અને પરસ્પર વિરોધી કેવી કેટલીક વિચિત્ર વાતો પોતે સેવતો હતો એનું આશ્ચર્ય એના મનમાંથી મરી જાય છે; અને તેથી નાનપણનાં સંસ્મરણો વાંચતાં એને થાય છે કે આ પરસ્પર વિરોધી વાતોનો મેળ કેમ બાઝો

મણે? કૉલેજ જીવન દરમ્યાન, તેમજ ત્યાર પ કેટલોક કાળ જીવનનું એકેએક બાકું ભુવાનો આ મહ્ય થાય છે અને એની પાસે સ્વયંવર રચાવે છે. (રતની કે એક અચ્છ ઇચ્છા છે કે જ્યારે આપણ કશો જ અનુભવ નથી હોતો, એક પણ વસ્તુની ઉં એને ઓળખવેલી નથી હોતી, પરિણામનો ખ્યાલ કે આગળ મારો જ પ્રત્યક્ષ થાય છે, એને વખતે એની પાસેથી કે નિર્ણય માગે છે.

મૅટ્રિક પાસ થયા પછી ચાર વર્ષ કૉલેજમાં ભણ્ય બી.એ. પાસ કર્યો કે દરમિયાન કે મેરઠારો લી આવ્યો ઓળખ્યા, મનમાં ગડમથલ ચલાવી અને છેવટ પાકો નિર્ણય મુખર આવ્યો તેનું વર્ણન મારે આ તે આગળ આપવું છે. આમાં અસાધારણ એવું કશું નથ કૉલેજનો દરેક વિદ્યાર્થી પોતાના જમાનાનો કે એક જાત પ્રતિનિધિ હતો. કે જમાનો કેવો હતો, કે જમાનાનાદિ મસ્વરૂપ કરી મૂકનાર—દબદબાની નાબતાર—સ્થા કયા કયા હતા, એની મારે અહીં નોંધ તેવી કે જમાનો જ્યારે પાકયો ત્યારે એના પરિપાકમાં જ આજનો જમાનો પેદા થયો છે.

આજે જ્યારે અમારા કે જમાનાનો વિચાર ક ધું, અને આજની તોફાનિનેનો સાક્ષાત્કાર કર્યો ત્યારે કેટલો બધો કેસર આ ત્રીસ વર્ષમાં થઈ ગ છે એનો ખ્યાલ મનમાં લાવી હું વિસ્મય પામું છું.

કૉલેજનો વિદ્યાર્થી પોતાના જમાનાનો પ્રતિનિધિ દોષ છે ખરો, પણ જૂનું અને નવું બંને જેનામાં અરધ રૂપે વાસ કરતાં દોષ છે. તેમ ન દોત, એના વ સંસ્કારો જો પાકટ દોત, તો કે કશી જ પ્રગતિ કરી શકત. જેમાંથી સૃષ્ટિ પેદા થવાની દોષ છે નિહારિકા મનરૂપ તો શું પણ સ્વરૂપ પણ દોતી નથી કે તો વાયુ રૂપે જ પોતાની અંદરની અંદર ગડમથ ચલાવે છે. યુગો સુધી એને નિશ્ચિત રૂપ મળે છે ત્ર જેમાંથી કોઈ નવી અમૂનપૂર્વ સૃષ્ટિ પેદા થાય છે.

અમારો જમાનો અને આજનો જમાનો કે જેમ બંને તોલો કરવ મેલ દોષ, પણ બંનેમાં ગડમથલ તત્ત્વ તો સરખું જ રહ્યું છે. અને બંને જમાનામ કોઈ પ્રત્યક્ષ કાર્યકર્તા તરીકે મેં ભાગ લિધો તોયેતં દોવાથી, જેમ બે રાજ્યોનો રહીશ બને કોઈક નાન

હું, અને તેથી મને લાગે છે કે મારા જમાનાની અટપટી આજના જમાનાને ઝુપયુક્ત નીવડે છે ન નીવડે,

આજીવ નો થયો જ.

એ વિચારે. જીવનના સંધ્યા સમયે આ છેલ્લાંઓ. સંસ્મરણો મૂકી જવા તૈયાર થયો હું. આમાં મારા વ્યક્તિગત અંગત અનુભવો ચીતરેલા હોવાથી એની મૌલિકતા તો એની મેળે સચવાઈ રહે, અને છોડી પણ આત્મકથાનું મૌલિક લખાણ જો તટસ્થભાવે લખાયું હોય તો બીજા માણસને–જેની જિજ્ઞાસા મરી નથી ગઈ. જેને જીવનરસ સુકાઈ નથી ગયો–કંઈક આજીવ લાગવાનું જ.

'સ્મરણયાત્રા'માં જે જીવનનો ઉલ્લેખ છે તે મોટે ભાગે વ્યક્તિગત અને કૌટુંબિક જીવન છે. આટલે વરસે જ્યારે એ સમયનો વિચાર કરું છું ત્યારે જોઉં છું કે એ બાર વર્ષ દરમિયાન જિજ્ઞાસાનો કેવળ મુખર ભાગ થયો હતો. એમાં ધર્મભૂમિનું પ્રમાણ હતું અને જીવનનું ક્ષેત્ર બહુ જ મર્યાદિત હોવાથી એના મુખર છલકાયેલાં વાદળાં પણ નાનાં નાનાં જ હતાં.

પ્રવાસને અન્તે એમાં જે વિવિધતા આવી હતી અને વિશાળ સમાજનો જે ઝાઝો સરખો પરિચય એમાં ઉમેરાયો હતો, તેને લઈને સ્મરણયાત્રામાં વર્ણવેલું જીવન પણ કંઈક વ્યાપક થવા માંડ્યું હતું ખરું. પણ સામાજિક જીવનનો સાચો પ્રારંભ અને ચિત્રાક્ષેત્રમાં નિર્ભેળ સ્વાતંત્ર્ય એ બેઉ તો હૉલેન્ડમાં ગયા પછી જ જોમ પકડ્યું છે. આ ચારપાંચ વર્ષ દરમિયાન જૂના અને નવા વચ્ચે ચાલ્યા કરતો ઘમસાણ જાગ્રત્ જીવનો હતો, જેને પરિણામે જીવનના પાયામાં ક્યાં ક્યાં તત્ત્વો રહેલાં છે તેની ઝાંખીઝાંખી તપાસ કરતી પડી હતી.

વડિલોની આજ્ઞાને વશ થઈને આત્મવિલોપન કરવાની નિષ્ઠા મહાલેખકની હોવાથી ગાંધીમાં પોતાની જાત પ્રત્યેની નિષ્ઠા બહુ જ મંદ થઈ હતી. જો માણસ પોતાની જાત (personality) ને વફાદાર ન રહે તો એની પછીપડતી મુક્તિ મરી જાય છે. વ્યક્તિગત સ્વાર્થ કે કુટુંબનિષ્ઠા જેવો સવાલ જ્યારે મૂકો થાય છે ત્યારે માણસે નિઃસંકોચ થઈ કુટુંબનિષ્ઠાને જ પ્રધાનપદ આપવું જોઈએ, પણ કુટુંબનિષ્ઠા કે પોતાની જાત પ્રત્યેની 'અધ્યાત્મ'નિષ્ઠા જેવો

સાથે "સ્મરણયાત્રા" પૂરી કરીને તે પછીના ગૅસેલ-જીવનનાં સ્મરણો 'અવલોકન' નામની આપવાનો મહાત્મદેવનો ઇરાદો હતો, અને તેનાં બીજાં પ્રકરણો 'સ્મરણયાત્રા'ની સાથોસાથ છપાતાં પણ ખરાં. બાકીનો આખો પાઠ્યક્રમ સળંગ ભજવે પૂરો કરવાનો તેમનો સંકલ્પ હતો; તે મુજબ ૧૯૩૮ના ઉનાળામાં પોતે સિદ્ધગઢ હતા ત્યારે તે કામ શરૂ કરેલું. પણ ત્યાં એક જ પ્રકરણ લખાયું. ત્યાર પછી વધુ મુદ્દો તેમાં આગળ વધવાનું બન્યું નથી. એ તૈયાર પ્રકરણો એમની સંમતિથી અને ક્રમશઃ પ્રગટ કરીને હવે એમણે આપેલી એ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાની તક મને મળી છે કે મહાત્મદેવના પુનામાંના મનોમંથનોની એ લેખમાળા 'સ્મરણયાત્રા' કરતાં વધુ રોમાંચક અને રસભર છે, અને કેટલા વખત બાદ તો એ આજે પ્રગટ અને આનંદદાયક બની પડે એવી છે. એમને આપની વિનતિ છે કે હવે પછી સમય સાધી તેઓ એ માળા પૂરી કરે.—સં.

સવાલ મૂકો થાય ત્યારે, મને લાગે છે કે, આત્મનિષ્ઠાને વધારે મહત્ત્વ આપવું એમાં જ ખરી સલામતી રહેલી છે.

મારા જીવનના બે સંક્રમણકાળમાં કૉલેજમાં ભણ્યા પછી જ મારી સ્વતંત્રતા હું અજમાવી અને અનુભવી શક્યો. મને એટલો પૂરતો વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે બે મુકામે હું ઘસ્યો કર રહ્યો અને સ્વતંત્રપણે મારી જાતને સાચવી શક્યો એ બેઉ મોટા લાભ છે.

સામાન્ય કુટુંબોમાં સેવાતા વ્યક્તિગત સ્વાર્થને વશ થવું કે દેશમાં નવાનવા ખેલાતા દેશભક્તિના આદર્શને પોતાનું જીવન અર્પણ કરવું એ બેઉ મોટા સવાલ અમારી આગળ હતા. સામાન્ય જનસમુદાયની શ્રદ્ધા તે વખતે એટલી તો હતી કે પાંચ પચાસ વર્ષની અંદર સ્વરાજ મળવાનું છે એમ જોઈને લાગતું જ ન હતું. *

સુધારક ને રૂઢિચુસ્ત વચ્ચેના મુખ્ય ઝઘડામાં તો મેં બે પક્ષોને મારા બાળપણમાં જ તડી લીધા હતા; છતાં મહદ્ અંશે તર્કબુદ્ધિ એ સવાલ અમારી યુવાનીના દિવસોમાં

* સામાન્ય રીતે પણ એક વ્યાખ્યાનમાં મેં કહ્યું કે સ્વાતંત્ર્યની વાત હું અહીં કરતો નથી. પાંચસો વર્ષ પછીની વાતો આજે આ મારે કરે? હું તો આ સાક્ષાત્કારમાં આપને જે નાગરિકના હક્ક મળ્યા એટલે એની જ વાત કરું.

પ્રથમ જોઈએ ચર્ચાનો હતો અને મન જે બે વચ્ચે એવાં તો અચાનક ડોલાં ખાતું થયું છે જીવનમાં અનેકવાર મુકંપનો અનુભવ થતો હતો. આ બે વચ્ચે દ્વૈત કે વિરોધ હોવાનું કારણ નથી એમ જ્યારે સમજાયું ત્યારે જ જે ક્ષોભ હતો એ જીવનમાં સ્થિરતા આવી.

. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય, સ્ત્રીશિક્ષણની અને સ્ત્રીઓના હકની ચર્ચા અમારી પહેલાં બની ચૂકી હતી; છતાં સ્ત્રીઓનો સવાલ આજના જેટલો મુખ્ય અને વિષય થયો ન હતો. સંસારસુધારાની એમેતેટલી વાતો ચાલતી તો પે લગ્નજીવન, સામાજિક મોજ, સુપ્રજાનિર્માણ, સંતતિનિયમન વગેરે આધુનિક પ્રશ્નો તે વખતે આજના જેટલા સમાજ આગળ પ્રત્યક્ષ થયા ન હતા.

રાજકારણી ક્ષેત્રમાં પણ આ પચાસ વર્ષમાં જે મારે ક્રાંતિ થઈ છે તેનો સૂત્રપાત અમારી જુવાનીનાં જે ચારપાંચ વર્ષ દરમિયાન જ થયો હતો. હું જ્યારે જન્મ્યો ત્યારે 'પંજની સાલના 'બળવા'ને વીસ વરસ પણ પૂરાં થયાં ન હતાં.' ૫૭ સાલના પ્રયત્નમાં તકેદારી દૃષ્ટિએ આપણે બહુ પછાત ન હતા; અંગ્રેજો આપણા દેશમાં પારકા હતા; દેશનો ખૂણેખૂણો જોકે તેઓ જાણતા હતા, છતાં દેશ ઉપર કે લોકવારીઓ ઉપર એમનો કાબૂ જામ્યો ન હતો; પણ જાસૂતિમાં, વ્યવહારશાસ્ત્રમાં, શાસનવ્યવસ્થામાં અને ભૌતિક શાસ્ત્રોમાં તેમની પ્રગતિ આપણા કરતાં ઘણી વધુ થઈ હતી. વંદુક, તોપ, તકેદારી બચાવના તૈયારી તો ખરી જ; તે ઉપરાંત ધડિયાળ, કાપડાનું, નૌબતખાન વગેરે સાધનોની બાબતોમાં તેઓ અનેકગણી સરસાઈ ભોગવતા હતા. કાચનો ઉપયોગ વધવાથી રસાયનશાસ્ત્રમાં મારે પ્રગતિ થઈ હતી. વખત સાચવવામાં જે તીણી બાજીથી તેમની કાર્યશક્તિ આપણા કરતાં ઘણી વધી ગયી હતી. સ્વાર્થના ઝોકા હોવાથી જીવનમાં બીજી વસ્તુ તરફ તેઓ આપણા કરતાં વધારે ધ્યાન આપતા હતા. ટૂંકમાં, જીવનસિદ્ધિમાં તેઓ આપણા કરતાં વધી ગયા હતા. છતાં સામાન્ય લોકો જેમને વંદિયે કરી,સીતાના આશીર્વાદને અર્થે તેઓ રાજ્ય ભોગવે છે પણ જેમને આપણા જેટલી બુદ્ધિ નથી એમ ઠરીને પરાધીનતાનું દુઃખ દાંડી લેતા હતા.

જ્યારે મેં કૉલેજમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે દેશમાં રાજદ્વારી બાબતોમાં બે વિચારધારાઓ સમાન્તર ચાલતી હતી. અંગ્રેજ સરકાર કહે છે તે પ્રમાણે પ્રજાનું હિત જે જ એમનો ગુજ્યનો હેતુ છે એમ માની લઈ એમને વિનંતી-સમજાવટ એમની પાસેથી રાજ્યવ્યવસ્થામાં વધુ ને વધુ હક મેળવવાની પેરવી કરવી એ એક માર્ગ હતો. દેશમાં ધંધાદા, સરકારી નોકરીમાં ભણેલા છે વકીલ બૅરિસ્ટર ગ્રેજ્યુએટ ડૉક્ટર એન્જીનીયર આદિ બાબતમાં કેળવણીને લીધે ખીલેલા ધંધો કરનારા લોકો મોટે ભાગે આ વિચાર અને પ્રવૃત્તિ કરતા. બીજી બાજુ, અંગ્રેજોનું રાજ્ય એટલે ભારતમાતા ઉપર થતો દાદાગીરી અત્યાચાર છે, એટલા માટે એમનું રાજ્ય ઊથલાવી પાડવાનો છાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેમ કરવા માટે કેવી રાજ્યોને અનુકૂળ કરી લેવાં જોઈએ, અંગ્રેજોની છાવણી કોઈમાં છિપુરી પેઠા કરવી જોઈએ, પરંપરાગત સાથે મંત્રણા ચલાવી એમનો દુશ્મનો નોતરવો જોઈએ અને જેમ બને તેમ આ રાજ્ય ઊથલાવી અને દેશમાં સ્વરાજની સ્થાપના કરવી જોઈએ, એ જાતની બીજી બાજુ ચાલતી હતી. આ બારામાં પણ કેટલાક મંતવ્ય લોકો હતા. સામાન્ય જનતાની સહાનુભૂતિ આ બીજી વિચારસરણીને જ અનુકૂળ હતી; પણ શું કરવું જોઈએ એનો જોઈને ખ્યાલ ન હતો. અંગ્રેજોએ દક્ષિણનો અબો પસાર કરીને અને આપણા લોકોએ એનો અમલ ચુપચાપ સ્વીકારીને જૂની પરિસ્થિતિ સાવ તોડી નાખી હતી. કેવી રાજાઓએ પોતાના દંત અને નહોર અંગ્રેજને ચરણે અર્પણ કરી દેવાનું સ્વાતંત્ર્ય નિર્ણય કરી નાખ્યું હતું. એટલે, પંજની સાલની પુનરાવૃત્તિ થવી શકે જ નહિ એ વાતોના ધ્યાનમાં પરંતું આવ્યું ન હતું.

હું જ્યારે વિચાર કરતો થયો અને રાજકીય આંદોલનોનો મારા હૃદયમાં પ્રવેશ થયો ત્યારે આ બીજી વિચારધારા જ મને મોભ લાગતી હતી. જે પ્રમાણે બને કરવા માટે પોતાનાથી બનતું કરવા હું તૈયાર હતો. પણ જે ધારા સેવનારા પીઢ લોકો પણ કેટલા મોળા છે, કેટલી ઢીલ કરી રહે છે એ જોઈને તે વખતે પણ મને આશ્ચર્ય થતું. 'अवहित्था आकारः शक्ति परस्य च लक्षणम्' એ શ્લોક વારંવાર મારા ધ્યાનમાં આવતો. મોટા મોટા પ્રખ્યાત દેશભક્તો કરતાંયોનિ પર અને ભવિષ્યવાણી પર વિશ્વાસ રાખનારા હતા. ૧૯૦૭માં સ્વરાજ મળવાનું છે એમકે તે વખતે બળવાને ૫૦ વર્ષ પૂરાં થશે ૧૯૨૦માં (અનુસંધાન પાન ૧૦૧મે)

જીવનના પંકમાં મનઃપદ્મો ખીલવી જનાર મહારાષ્ટ્રના ગણિકાત કવિ અને પંડિત

માધવ જુલિયન

એક જ કલમે ગુજરાતને એમની ઓળખાણ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, અને તે 'ગુણે પોલાંડ'-ઓની સોનેટચર્ચાઓમાં થી ઉમાશંકર જોતપીએ. પરંતુ પોતાની સમગ્ર પ્રતિભાની મહારાષ્ટ્રીય સમાજને ખેરાત કરી દેનાર એ મહારથીને ગુજરાતે વધુ પિછાનના થવાની જરૂર છે, કારણ એ જેટલા મહાન કવિ હતા, મહાન પંડિત હતા, એટલા જ મહાન માનવ હતા.

'અપરિમિત કષ્ટ સહન કરવાનું સામર્થ્ય એનું નામ પ્રતિભા' એ એક અંગ્રેજ કવિની ઉક્તિ સ્વીકારીએ તો એ સામર્થ્ય માધવ જુલિયનમાં પૂરેપૂરું ખીલ્યું હતું. પુનાથી વડોદરા, વડોદરાથી મુંબઈ, મુંબઈથી પુના, પુનાથી અમદનેર, અમદનેરથી પાછા પુના, પુનાથી કોલ્હાપુર ને કોલ્હાપુરથી ફરી પાછા પુના એમ આજીવન અથડાયા કરવા છતાં કોઈ દિવસ એમનો આશાવાદ ડગ્યો ન હતો. છ વરસ એક જ ખોટમાં કાઢવા સુધીની કપરી સ્થિતિ પસાર કરવા છતાં એમને કદી નિર્વેદ નડ્યો નથી.

આળસને તો એમનું વેર હતું. મુસાફરીમાં પણ એ નવરા ન બેસતા. બોલીમાં ઉતર માબ્લાંના બોલતા દોષ, છોકરાં ધીંગાટ કરતાં દોષ છતાં એમનું બેખબરકાર્ય અત્યાવત ચાલુ રહેતું. મળવું એ જ માત્ર એમનો ધ્યેય હતો. એ સિવાય તનાવ ગાળવાની એ ઉપેક્ષા કરતા. પોતાનું કામ નિરંતરાય ચલાવવા પણ વાર કુટુંબને પુના મૂકી મહિનો મહિનો એ કોલ્હાપુર એકલા રહી આવતા. કૉલેજની રજાઓ પડે એ પહેલાં જ તે મોટેનો બરચક કાર્યક્રમ એ પતી નાખતા. અને આમ સમયને બંદીવાન બનાવીને એમની કલમને કાર-ખરેખરી એમણે જે સર્જન કર્યું છે તે તો સદા વંદનીય જ રહેશે, પણ પલાને બદલે નદિ દોષ કે સર્જનની એ સુંદર પ્રભાતના મર્મમાં તો એમની અનેક ઉમેદોનાં ખંડિયેર ઓછાવેશ પડ્યા છે.

મરાઠી બાળા બીજી કોઈ પણ ભાષાને અંગ્રેજી અડતી ન રહેવી જોઈએ એ એકમાત્ર ઉદ્ઘોષથી બાપા, ગ્રામ્ય ને ઔદ્યોગ્યતાના દરિયા ડોળનાર આ પંડિતે જ મરાઠીમાં આધુનિક પ્રેમકાવ્યનો પ્રકાર દાખલ કરેલો એ વાત કદાચ એમના જીવનકાર્ય સાથે વિસંગત લાગશે, પણ હતુ એમને પ્રેમકવિ તરીકે જ ઓળખનારા અનેક મહારાષ્ટ્રીયો પડ્યા છે. રાધાકૃષ્ણની ઓથે, બાપાંતર રૂપે યા સાંકેતિક સ્વરૂપે બોલતા એ કાવ્યપ્રકારને એકાએક સ્વતંત્ર રીતે વિકસાવી એમાં પ્રણયી મનનાં પ્રદર્શન-નિર્વેદ ઉતાર્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે એક મંજાવ્યા ટીકાકાર તરફથી એમનો 'પ્રણય પંઢરીચા વારકરી'નું બિરુદ મળ્યું ને એમના ચારિત્ર્ય વિશે આશંકા જન્મી. રસજ્ઞપીનિષ્ઠા જેમ ઓછા એમનાથી દૂર રહેવા લાગ્યા. અને જો ઔદ્યોગિતિને પોતાના પ્રતિભાસ્પર્શે ઉચ્ચ આસને સ્થાપી તેઓ મનોભાવે તેની પૂજા કરતા તો ઔદ્યોગિતિએ પણ એમને દુઃખદ અનુભવો કરાવ્યા.

પણ એ માત્ર આત્મનિષ્ઠ પ્રેમકવિ ગાની બેસી નહોતા રહ્યા. પ્રેમસીના પ્રેમે એમને સમાજથી પરાઙ્મુખ નહોતા બનાવ્યા. એમની દૃઢ માન્યતા હતી કે સમાજને સુધાર્યા વિના વ્યક્તિનું દાસ્યમોચન શક્ય નથી. પણ એ મારે આજના દાંભિક સુધારાનો સમાજવ એમણે ન લીધો. 'સુધારકો' વચ્ચે પાંચ સાત વર્ષ કામ કરતાં એમને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે એમાં આમરકર જેવી વિભૂતિઓ તો ભાગ્યે જ હોય છે. એટલે એકલા ને અટલ રહી જેટલું થઈ શકે એટલું કામ પ્રમાણિકપણે કરતા ગયા અને 'મારી કબર પર ત્યાં

કૃષ્ણને વેરણ કોઈ નદિ' આજે અમેરિકા આપણા કલાપી જેમ પોતાની એવી જ કરુણતા અનુભવતા હતા કે,

'અસ્મૃતિચ્છા બાળા તું બાજું નોંધ વાળા પરે'.

માધવ જુલિયન અથવા માધવરાવ ત્રિંબક પટવર્ધનનો જન્મ ઈ. ૧૮૬૪ના જાન્યુઆરીની ૨૧મીએ વડોદરા મુકામે થયેલો. વડોદરા, અમદાવાદ, મુંબઈ વગેરે જુદે જુદે સ્થળે શિક્ષણ મેળવી ઈ. ૧૯૧૮માં બીજા વર્ગમાં એમ. એ. થયા ને એ જ સાલમાં ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટીના સભ્ય બની ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં કારકીર્દિના પ્રાધ્યાપકની નોકરી સ્વીકારી. સોસાયટીથી એમનો મતભેદ ન સહન થવાથી ૧૯૨૫માં એમને રાજીનામું આપવું પડ્યું ને ત્યારથી બોમ્બેમ મારેની એમની અધ્યાપકપદવી શરૂ થઈ.

વડોદરાને પાદરે વહેતી, સાબરની સુખી વિદ્યામિત્રીએ પણ મહારાષ્ટ્રના અનેક સંસ્કારક્ષમ આત્માઓને કલ્પનાનાં અનુપાન પાયાં છે. જેમાં દત્ત અને ચંદ્રશેખર સાથે માધવરાવની પણ ગણના કરી શકાય. અને તેમાં યે માધવરાવ તો કેશવસુત અને ગોવિંદાગ્રજની જેમ મરાઠી વાઙ્મયમાં પોતાનો આપણો મુક સ્થાપી ગયા. ભાવના, ભાષા, વિચાર, અલંકાર કે છંદ—કાવ્યાત્માની જેવી એ બાબતો નથી જેમાં એમની અતિ અમર્યાદિત ન ચાલી હોય. આપણે અહીં જગન્નાથરાવ કાકારે આપેલું છે એ જ રીતે એમણે મરાઠી શબ્દોના ઉચ્ચાર, અર્થ, જોડણી ને વાક્યપ્રયોગનાં સમૂળ ક્રાન્તિ આણી દીધી એટલું જ નહિ પણ પોતે જાતી જાય એ યુગની વિશિષ્ટ તત્ત્વોનો આવિષ્કાર કરી તે પોતાનું સ્થાન સિદ્ધ કરતી ગયા. એમના અવસાન પ્રસંગે એ વિધાન અક્ષરશ: જ છે કે, 'એકાદ પ્રચંડ વિદ્યુત્પાત—જેના પ્રકાશમાં આપણે ક્ષણ ક્ષણ સુધી વિસ્તરતા હોઈએ તે વિધાન જેટલું અનેક દીવા છતાં જેમ અંધારું જ લાગે, તેમ માધવરાવના નિધને મહારાષ્ટ્ર સારસ્વતની સ્થિતિ તંતોતંત અનેવી છે.'

વિદ્યાર્થાવસ્થામાં 'ડેથ ઑફ ટ્રુ સિરીઝ' વાંચી માધવરાવે પહેલાં પોતાને તેમાંના સિડની કાર્ટર જેવા નાની લીધેલા પણ પછી એમને મારી કૉરેલીના 'ઑફ્રુ ગુડ મૅન'માંના 'જુલિયન'માં વધુ આત્મીયતા લાગી ને એ નામ એમણે અપનાવી લીધું જે તેમના નામ સાથે સદા જડાઈ ગયું.

'જીવન એટલે પરિવર્તન' એ તત્ત્વ જેમ પ્રેમ પોપા રહેલા માધવરાવે ઈ. ૧૯૨૮માં રામરામ કૉલેજની કારકી પ્રાધ્યાપકની સ્વતંત્ર નોકરી મેળવી ને પરદેશ અનેકવિધ રખડપટ્ટો કરી અને જીવનમાં અનેક કુટુંબ અનુભવો કર્યા, તે વચ્ચે એક સુખદ પ્રસંગ પણ બની ગયો. અને તે, શ્રી બાબાસાહેબ મહારાજની પુત્રી શ્રી લીલાતાઈ જી.એ. સાથેનાં લગ્ન.

જો કે એમનો યશ ત્યાર પહેલાં પ્રસ્થાપિત થઈ ગયો હતો. અનેક અખબારો સાથેનો કારકી મટી કોલ્હાપુર એમણે સ્વીકાર પાડી દીધો હતો એટલું જ નહિ પણ પ્રેમકાવ્યોના 'કિરણ,' 'ઉષા,' 'અરુણોદય' 'પ્રકાશ,' 'પ્રભા' આદિ સંગ્રહો, 'વિરહ તરંગ' તથા 'સુધારક' નામનાં ખંડકાવ્યો તથા મરાઠી વૃત્તપત્રિકા પરની એક રચના પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં હતાં. ચિત્તવિશ્વમોલ્લાસના સુખોમાંથી કવિ વસંત સિવાય પોતાની વસ્ત્રની કારકિર્દી સ્થાપનાર એ જ હતા. અને લોકપ્રિયતામાં તો વસંતથી પણ એ આગળ વધ્યા.

અનુભવ, અવલોકન ને કલ્પનાનું સુંદર સંમિશ્રણ ધરાવતા 'વિરહ તરંગ'ને પણ મહારાષ્ટ્રીય વિવેચકો 'મેઘદૂત'ની હરોળમાં મૂકે છે. 'સુધારક' આજની કાર્યદક્ષ અને આદર્શદર્શી સુધારકવૃત્તિ પર રચાયેલું છે. એમાંના વર્ણનની કુમાશ અને નમ્ર વિનોદ સાથે ક્રાન્તિકાર છતાં દર્પરહિત પ્રગતિપ્રિયતા આપણને જેના પ્રવાદમાં છેવટ સુધી મુગ્ધ જ રાખે છે. અષ્ટમૂર્ત્યષ્ટક શિર્ષકે રચાયેલા એ ખંડકાવ્યમાં આવરણનું 'ડૉન ક્વિક્ઝોટ' ને પુરુષિનનું 'યુજિન ઓનેજિન' જાણે નવમીસરસ્વતી પામ્યાં છે. કથા જ વર્ણે એમણે 'નક્ષત્રાલંકાર' નામનું એનું જ ખંડકાવ્ય અહીં થોડુંક પણ એ એના અભિધાર કર્તાના પુરોગામી 'સુધારક'ની કક્ષાને ન પહોંચે કેટલાક એમાં એમની આત્મિકવૃત્તિ ખુલ્લે છે; પણ એ મારે ચેસ્ટર્ટને કહ્યું માંડ આપેલા નિર્ણય જ એમને આપી શકાય કે 'એ આત્મિકવાક્યમાં આત્મલક્ષ્ય નિર્દોષતા પણ રહેલી છે.'

ત્યાર બાદ 'જીવન આપ્યાની કવિતાઓ', 'કાવ્ય કેવા,' 'અર્ઘ્યાંજલિ' વગેરે એમની પ્રસાદકારમ વૃત્તિના જ પરિપાક છે. અત્યારે ૧૯૩૮માં 'તુલસીને દુવે' નામક અહીં પાંડેલો ૧૦૧ શ્લોકોનો મુક્ત,જોર કાવ્યપ્રવાસની પ્રેમકથા છે. પણ એના પ્રવાદમાં વહેતા પણ

આકાશી વિતાશ

(વિદ્યાધર-વિદ્યાધરી યુગ્મ)

નૃત્યના આવિર્ભાવ કલાકારની પીઠીમાં કેવી રીતે થાય છે તેનું રૂપક દર્શાવતું
આ રેખાચિત્ર રજૂ. આઈ હરિપ્રસાદના એક ફોટોગ્રાફ પરથી તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે

એકાંતી

વાતાવરણ અને મોરની અભાવરવાનું ચિત્ર

કેમેરા

આર. આર. આશાર

હોમર એમણે એ નામ પોચ્યું છે. આપણી આજની નબી કવિતા પ્રત્યે મુખ મરડાવનારા જેવો મરાઠીમાં પણ એક સનાતની વર્ગ છે જે આ ગુચ્છના વિચાર-સૌન્દર્યની ઉપેક્ષા કરી એમાં સ્થૂલતા આરોપે છે. પરંતુ દેવદેવલાને કવિતાના વાઘા સજાવનારો, બાકુતી વિચારોએ પદ્યની કમિકલ ચમુનારો એ વર્ગ પોતાના જીવનના બાતરમાંથી આવાં મનઃપુષ્પો બાકરી બનાર યુવા-નોનો દોસ્ત ને ગુરુનો આદરપાત્ર કોઈ અભિનવ કવિ કરી આપી શકશે!

બાળવયે શિક્ષણ માટેની દોડાદોડ, તરુણ વયે પ્રેમ માટેની, પ્રૌઢ વયે નોકરી માટેની ને વૃદ્ધ વયે વિદ્યા માટેની દોડાદોડમાં મળવા ઇચ્છતા આમવરાવનું સમગ્ર કર્તૃત્વપ્રભાવ ધ્યેયના ધ્રુવતારકે નિશ્ચિત દોર, આમજ્ઞી વિરોધીની એમણે ક્યારે પણ પરવા નહોતી કરી. પોતાનાં આમ જનોને પણ એમણે એ જ બોધ આપેલો કે 'સ્વાર્થત્યાગ કરો પણ સ્વત્વત્યાગ કદી ન કરતા.' એમના એ 'સ્વત્વ'નાં વૈયક્તિકથી માંડી રાષ્ટ્રીય સુધીની તમામ આયુધો સભાર હતી. અને એટલે જ ઉમર બાબામના અનુરાગી હોવા છતાં નૈરાશ્યમગ્ન બનવાને બદલે આવાં નક્કર જીવનમંત્રો તે રચાપતા ગયા છે કે:

'જેમાં તરી જેમાં, મરણ ન ચૂકે!
મન માંકે બુકે, ધ્યેયાસારી.'

માધવરાવના સંશોધનનાં ક્ષેત્રો બે: શબ્દ અને રત્ન. અને એ બંને વાડ્મયનાં પ્રધાન અંગો છે. ૧૯૨૬થી એમણે બાબાગુહિની ધૂન લાગી ને પોતાનાં બધાં કાવ્યોમાંથી ફારસી ને અરબી શબ્દો એમણે વીણી વીણીને કાઢી નાખ્યા. એમણે એ કાવ્યોની 'શિદ્ધિ' ઊડી જવાના મિત્રોના વિરોધને પણ એમણે ન ગણકાર્યો. ત્યાર પછીનાં સંસ્કૃત બાબાને એમણે સંપૂર્ણ તાબે કરી લીધેલી ને એ રીતે મરાઠીનો એક ઉસ્તાદ સંસ્કૃતનો પણ પંડિત થઈ શકે છે એ પુરવાર કરી આપ્યું હતું. બાબાગુહિની આ મુહિમે બીજાઓને તો ખૂબ પણ ઊંચેના રાજસાહેબ જે પહેલાં 'B. S. Pant' તરીકે પોતાની સહી કરતા તેમને મરાઠીમાં 'બાબારાવ પંડિત' બનતા કરી દીધા હતા.

એમની પીરજ અજબ હતી. કરેકે કરેક કવિતાનું ઓછામાં ઓછું ત્રણ વખત પરિષ્કરણ (retouching) કર્યા વિના તેઓ બજાર ન પાડતા. તાજી કવિની કવિતાઓનું સંપાદન કરી તેની સત્તેરી ભૂમિકામાં એમની ઉત્કૃષ્ટ વિવેચક વૃત્તિ પણ તરી આવે છે અને એ વૃત્તિ કેવી તલસ્પર્શી હતી એ ૧૯૩૫માં ભરા-મામના મરાઠીપ્રદીપ સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખપદેથી એમણે બતાવી આપેલું. પરંતુ બાબ નૂકતેચીનીથી તે સદા દૂર રહ્યા હતા.

એમના પ્રાંતવાસીઓએ એમને 'કુંજાર બાબર-રાવ'નું નામ આપ્યું હતું. તે ખરેખર એ એવા વૃષ્ણસ હતા. એનું કારણ એમનું બાબસન્માન સ્વત્વ. એ ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યો સામી સમજ દોય તો યે આ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલી આત્મકેન્દ્રિત વૃત્તિને સહન કરવા જેમ બાબે શિવા-જીનો કોઈ અંબરદાર તલવારને બદલે કલમ સજી મરાઠા-પદની સારસ્વત ભૂમિ પર ઊતરી ન પડ્યો હોય!

છતાં એટલા જ પાછા મરાઠીના ગૌરાનની બજાર રનેદાર હતા. પત્નીને આ બનાવવાની માંડી છોકરાં બનાવવા સુધીની સ્વૈચ્છિક મદદ તે કરતા તે એવા જ મરદરૂપ મિત્રોને હતા. પોતે ગમે તેટલી કરકસર કર્યા છતાં મિત્રોની બાબતમાં હમેશ ઉદાર રહેતા. એક મિત્ર માટે તો એમણે છ હજાર રૂપિયાનું નુક-સાન વેઠ્યું હતું છતાં કદી એને કડવો બોલ તેને કર્યો ન હતો. પરંતુ બહારનાં મિત્રોની નિષ્બાસતા તેમને નહોતી ગમી. 'છંદોરચના'ના એમના બાબવર્તી ગ્રન્થ પર ૧૯૩૬ના ફેબ્રુઆરીની ૧૫મીએ મુંબાઈ યુનિવ-સિટીએ ડી.લિટ.ની ઉપાધિ આપી તે પહેલાં તેમને એ ન મળે એ માટે કેટલાક મિત્રોએ જ બાનમી બબાવળ બબાવેલી. એ વિરોધ સામે હંમ હતાશ એમણે ડૉક્ટરેટ હાંસલ તો કરી (પરીક્ષકોએ તેના એ ગ્રન્થનું મુક્ત યુનિવર્સિટીને એક કેન્દ્ર પારેખે સમ-જાવેલું!) પરંતુ એટલા બબાવ્યા થયા કે 'બડ આશા પણ સિદ્ધ ગેલા – એ બબાવોમાં જ બાયરાવ ગયા બનેરાવમાં બાવી ગયા. હતુ ગયા વર્ષે જ મુંબાઈ યુનિવ-સિટીએ એમને એમ.એ.ના મરાઠીના પરીક્ષકોમાંના હતા.

કોઈ પણ મંડળીનાં સુકેતે બની જવું એવી સુદ્ધ વિનોદવૃત્તિ ધરાવનાર બાબરાવની હમરબ્રસ્તિ પણ બસામાન્ય હતી. ઈ. ૧૯૧૫-૧૬નાં એ વર્ષો-માં કૉલેજનાં હતા ત્યારે કવિ મંડળે તેમને પોતાનું

'ગ્રેદાસૌરવ' ખંડકાવ્ય સંભળાવેલું. ત્યાર પછી તેમનું અવસાન થયા બાદ ઈ. ૧૯૩૦માં તેમના એક ચાહકે તેમની છપાએલી કવિતાનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધિ અર્થે તૈયાર કર્યો, પણ 'ગ્રેદાસૌરવ' એ જેનું તેનું ને દાદ-પ્રત પણ મળે એમ ન હતી. ત્યારે આ માધવરાવે ૧૫ વર્ષ પૂર્વે સાંભળેલા એ કાવ્યની ત્રણસો પોણીએ પોતાની યાદદાસ્તથી ઉતારી આપી હતી!

ઈ. ૧૯૧૯ની સાલનો એક પ્રસંગ પણ અહીં ઉતારવા જેવો છે. પુનાના નામદાર એ વર્ષે શેઠ-માન્યને માનપત્ર આપવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે માત્ર એક જ વ્યક્તિ તેની વિરુદ્ધ પડી, અને તે માધવરાવ પોતે! પાછળથી તેનું કારણ પૂછવામાં આવતાં એમણે ખુલાસો કર્યો: 'અસ્પૃશ્યો સંબંધેના એક ઠરાવપત્રક પર સહી આપવાની શેઠમાન્યે ના પાડેલી એટલે મેં વિરોધ કર્યો; બાકી એમનું રાજકારણ મને પ્રગતિવાન લાગ્યું છે.'

કવિને દુર્બળ એવી બુદ્ધિની તીવ્રતા સાથે પંડિતને દુર્બળ એવી ગ્રહિણીક્ષમતાનો સુંદર સમન્વય સાધેલા એ નરોત્તમે અનેકવિધ આધુનિકોથી બદામપટ્ટીવ કવિતાને બદી દીધી. ગઝલોથી માંડી બંગાળી પૈદ્ધતિના અક્ષરમેળ છંદો સુધ્ધાં એમણે મરાઠીમાં ઉતાર્યા ને પાછી એથી અનભિજ્ઞ જનતાને એ વિષયક શાસ્ત્રોક્ત માહિતી પણ પૂરી પાડી. મોવિંદાગ્રજ પછી શાન્દિક કસરતમાં પ્રેતરી પંડ્યો બદામપટ્ટીવ કવિતાનો એમણે પુનરુદ્ધાર કર્યો એટલું જ નહિ પણ સૉનેટનો ઉદ્ધાર કરી કેશવસુતના માર્ગ વારસદાર બન્યા. એ વિદગ્ધ રસિક, પ્રૌઢ વિદ્વાન, અનુનય પ્રકૃતિના ને ઉદાત્ત આશાવાદીને સુમકાલીનોએ બહુ બદનામ કર્યો દોષ પણ બદામપટ્ટની તથી પેઠી બહાર એમને પુરસ્કર્યા સિવાય નહિ રહે. અને એમનો કાવ્યપરામર્શ કરતાં પ્રોફેસર જોશ તો આજે પણ કરે છે કે, 'ગોવિંદાગ્રજ પછી કવિ કોણ? ભ્રાન્ત મિત્તે શોધ' એવી દૃષ્ટિ તરત માધવરાવ પર પડે છે.'

અને છતાં દક્ષ માધવરાવના, 'નકુમાર્ગાર' પછી 'મધુચંદર' સભ્યતાનો, 'ઘારસી મરાઠી કોશ' પછી બર્બાદનિબંધસાધનો છપ્પનકાનો, 'છંદોરચના' પછી રસમર્મી પર મિતરચાનો, 'બાળમુદ્રિવિવેક' પછી લિપિની શુદ્ધિ બાદરવાનો—વગેરે જોઈએ તેવા તો મનોરથ અધૂરા રહી ગયા છે કે જેની નોંધ થતાં મુદ્દ કાળને પણ કદાચ અફસોસ થાય.

અમૃતલાલ કર્વે

સાબુની ગોટી

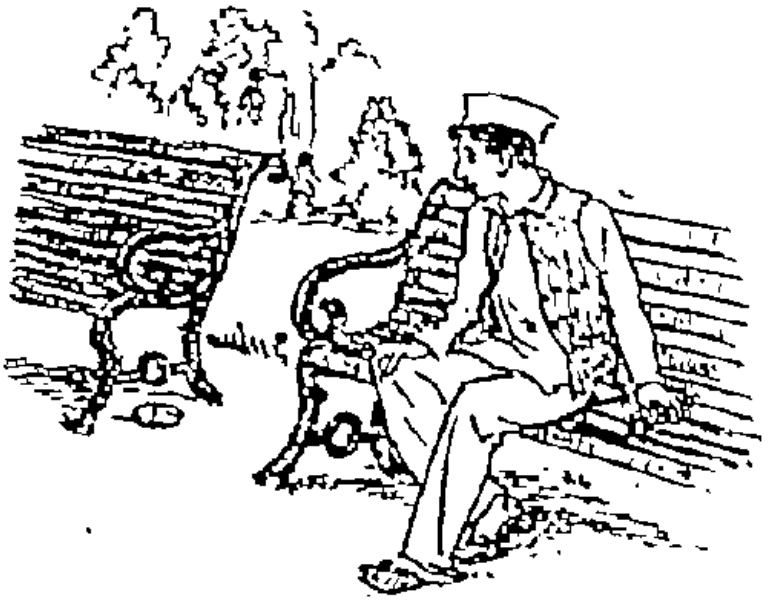
મારા સિવાય બીજું કોઈ એ બાંકડા પર ન હતું. આસપાસના બીજા બાંકડા પણ ખાલી હતા. બાંકડા ચારેબાજુ પડી ગઈ હતી અને ખાડું પુષ્કળ વાતાવરણને ભરી દેતું હતું. બીજોનો પુષ્પાટો તેમાં સાથ પૂરી વધુ મુંઝવણભર્યું ઉત્પન્ન કરતો. સામનાં કરતા ગોટા સ્વપ્નસૃષ્ટિના અધિવાસીઓ જેમ આંખા ઢંકાઈ જતાતા, અને નીચે નદીના પટમાં પણ દેટલા જે આંખા આકારો પૂરતા પડછાયામાં અમી જતા કે અત્યાર નીકળી ગમગીન દેખાતા. આ વાતાવરણમાં મને કવિ ન્હાનાલાલની બીજીઓ સાંભરી આવી:

"જિંદગી છે અંધારી રાત;
એ અંધારામાં જ કોડવાના છે
સહુએ જિંદગીનાં નિશાન."

ખરી વાત છે. જિંદગી એ એક અંધારો ચિત્રો—આંખ્યું વહેલું જ નથી! જે લોકોને જીવન શું છે તે જોઈવાની પડી નથી તેમને માટે તો આખુંય અમે એ પ્રવાહમાં તણાવું સહેલું છે. પણ જે લોકો આ ગુંજારાભર્યુંમાંથી નીકળવા માગે છે તેમણે માગ શું મોજાંઓની બાજુમાં આડે નીચે જ પડતા રહેવાનું? ના, ના, એમ તો ન હોય. પણ વિરલ આત્માઓએ એ કોયડો હાથ કર્યો છે, સ્વપ્ન દવા લીધી છે અને પગલાં પર ચાલ્યા જતી ધરી છે. પરંતુ.....

પરંતુ, પડખેના બાંકડા પર એક આધેડ વયના મૂરસ્થ આવી બેસતાં જ મારો વિચાર બદલાયો. તેમણે સાંજો સફેદ કોટ, પાનિયું ને માથે ગોળ કાળી ટોપી પહેરેલાં હતાં. આ લક્ષણો ઉપરથી મેં અનુમાન કર્યું કે તે પોસ્ટ ઓફિસ રેલવે આતામાં હશે. બીજીવારથી જોયું જણાયું કે તેમના મુખ ઉપર ચાર અને પ્રસન્નતા બને હતાં. તેમના હાથમાં છાપાનું પાનું હતું. એટલે આંખો પ્રકાશમાં વાંચી શકાય એમ ન હતું. એટલે તેમણે છાપું પડખે મૂકયું. આવા આતામાં કામ કરતા માણસો પગાર આવે ત્યારે જ પ્રસન્ન હોય છે—મારી વિચારણા પાછી ચાલી—આવા લોકોમાં ઈશ્વર જેવું કાંઈ હશે? એ માનું જ એવું છે કે માણસને

જેણે મારાં હૃદય અને બુદ્ધિ બંનેને છેતર્યાં

એકાએક મારી નજર તે બે આંકડા ઉપર જેના તેની નીચે પડી

માણસ ન રહેવા દે. આજે દરી જીવન શું છે તેના વિચાર સરખો પણ કર્યો હશે? તો પછી આદર્શ જીવન ક્યાંથી જ જીવી શકે? ઘડુ ઘડુ તો ઝોકરાને પરણાવી કે દીકરીને આવું વળાવી આનંદ માણ્યો હશે.

એકાએક એક હટ્ટકટ જુવાન પેલા વૃદ્ધસ્થ જોઈને તે જગ્યાએ આવી બેસતાં મારો વિચારપ્રવાહ અટકી પડ્યો. પેલા વૃદ્ધસ્થ આવ્યા અગાઉ, તેની પણ મને અસર નહિ રહેવી. આ જુવાન સહેજ ગુસ્સે થયેલો લાગતો હતો. અને એ ગુસ્સો દાંતના અને મોંના ચાળાથી બીજાને બતાવવા બદલ તેમ અભિનય કરતો હતો. મારાથી ન રહેવાયું એટલે મેં પૂછ્યું. 'કેમ ભાઈ, કોઈ ખૂબ ગુસ્સે છો?'

પેલાએ તરત જવાબ આપ્યો, 'શું કહું, ભાઈ! મારા જેવો મૂરખ દુનિયામાં નહિ હોય.'

'કેમ એટલું બધું!" મેં કુતૂહલથી પૂછ્યું.

'અરે ભાઈ, જોવા જેવી થઈ ગઈ! તેણે શરૂ કર્યું. 'બપોરે હું બહુ અગત્યસર ઓફિસથી અગિયારે આવ્યો. રસ્તેને ઊતરી કોઈ એક સ્ટોરમાં કંઈક ચીજો લેવા ને બરાબર ખોટાની જેવી અરબુધ્ધ મોટર બસમાં ફરવા નીકળી પડ્યો. નીકળ્યા પહેલાં મેં મિત્રોને મળેલા કાગળમાં આઈ સ્ટોરનું સરનામું પણ લખેલું. વાત એમ બની છે કે મોટરમાંથી ઊતર્યો પછી મેં સાબુની એક મોટી ખરીદી, ને તે પછી ફરતાં ફરતાં મેં ખૂબ બજાર કર્યું પણ સ્ટોરનું નામ તથા સરનામું જ યાદ ન આવે. ન આવ્યું, તે કંઈ સુખો યાદ નથી આવતું. અધૂરામાં પૂરું હું આઈ પાઈટ સ્ટોરમાં બધી આવ્યો હું. હવે શું કરવું? મારો વિચાર મારે આમ તાર કરી મારા મિત્રો પાસેથી સ્ટોરનું સરનામું મંગાવવાનો થાય છે, પણ જે કોમ થોડા પૈસા હતા ને સાબુની મોટી ખરીદવામાં ખરચાઈ ગયા છે.'

'હા, પણ પુરાવા તરીકે સાબુની મોટી તો તમે બતાવતા નથી.'

મારા આ વાક્યની અસર બીજાની પડ્યા જેવી પર. તેના મુખ ઉપર એકાએક ફેરફાર થવા લાગ્યા. માણસ ખોટો પડ્યા પછી પણ છેવટના ખોટા પ્રયત્નો કરે તેમ તે તેનાં બિસ્માં ફાંફાં મારવા લાગ્યો. પણ કંઈ હાથ ન આવતાં એકદમ ગેબી થઈ બોલી ઊઠ્યો, 'અરે! એ મોટી પણ ખોવાઈ ગઈ! થઈ રહ્યું! કોઈને કોઈનો વિશ્વાસ નથી'—અને તે એકદમ ગાયબ થયો.

મને હસવું આવ્યું. જાણે સહેજ ફર થઈ અને કંઈક અર્થથી હું બબડ્યો 'જેવી દુનિયા! આપ સાહેબ બતાવવા આવ્યા! આવા ને આવા ક્યાંથી—'

એકાએક મારી નજર તે બે આંકડા ઉપર જોઈ હતો તેની નીચે પડી. નીચે પાતળા લીસા કાગળમાં કંઈક લીટાયેલું જણાયું હતું. એકદમ જે ચોપડી ઊઘાડી, કાગળ ઉપાડી જોયું તો—અરે! સાબુની મોટી!

ખરેખર હું પશ્ચાત્તાપથી ઝળાંઝળી ગયો. મારો ગર્વ કોણ જાણે ક્યાં ઊડી ગયો. મુસાફરીમાં આવેલા એક જુવાનને મેં જ તરછોડ્યો—જરાતની છેતરપીંડીનો ન માનનાર મેં!

હાથમાં સાબુની મોટી લઈ, લોકોના પ્રવાહમાં ઝપાટાબંધ આગે કરતો હું એકદમ પાછળના દરવાજા તરફ ધસ્યો. દરવાજાની પાસે જ મહેની જેમ એ ઊભો હતો. મેં જઈને તેના હાથ ઝાલી લીધા, અને જાણે વીનવતો હોઉં તેમ હું બોલ્યો, 'અને ભાઈ જરા આ રહી તમારી મોટી. હવે જલદ હું...

મ કું. બોલો, તમારે કેટલા પૈસાની મદદ જોઈએ છે?'

તે તો જાણે આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ થઈ ગયો હોય તેમ મારી સામે તાકી રહ્યો. અને પછી ધીમાં આવી જઈ બોલ્યો, 'અરેખર! તમારો કેટલો ઉપકાર માનું! મારે અત્યારે તો પાંચેક રૂપિયા જ જોઈશે—'

'લો.' મેં પાંચની નોટ કાઢતાં કહ્યું. 'હું આટલો બધે ઉદાર કેમ થઈ ગયો તેની મને જ ખબર નથી. અને લો, આ મારું સરનામું. બીજી જરૂર પડે તારે બેધડક આવજો. જરા પણ મુંઝાતા નહિ.'

પાંચ રૂપિયાની નોટ અને સરનામું ખીસ્સામાં મૂકયા પછી જોરથી મારો હાથ દાબી તે ટોળાના ઘોંઘાટમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો.

હું તેને જતો જોઈ રહ્યો. મારું હૃદય કાંઈક દબાઈ ગયું, તેમાં એક જાતના આનંદ સાથે આર્દ્રતા આવી. દરેક પ્રત્યે સદ્ભાવનાથી તે ઊભરાઈ ગયું.

સર્કસ જોવાના વખતમાં મારી નજર મેં જોયેલાં જોયેલા પેલા આધેડ વયના સ્ત્રીઓ ઉપર પડી. તે બિચારી હાથ રેંટારેતા આમતેમ જોતા હતા. કોઈની પણ પ્રત્યે જોઈએ તેટલી સહૃદયતા બતાવવા જેટલો નમ્ર બનેલો હું મને તેને મદદ કરવા તૈયાર થઈ ગયો હતો. જોટલે પાસે જઈ નમ્રભાવે પેલા સદ્ગૃહસ્થને પૂછ્યું, 'કેમ સાહેબ, આપનું કાંઈ ખોવાણ છે?'

'હા, ભાઈ હા, સાકુની જોરી! . . . જરી જે!'

(અપૂર્ણ પરથી) અનુ સાવજ

પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા

આ ગાડીના કોર્સ પણ કાળ કરતાં આધુ સમજવાં માણસે હૃદય પર વધુ બોજો વાગવા માંડયો છે. અને એ જ કારણે આજે 'હૃદયરોગ' (હાર્ટ ડિસીઝ) બહુ પ્રચલિત શબ્દ થઈ પડયો છે.

એ બોજો આજે વજનો જોયા કરતાં ખોટી કે ખરાબ નવી બંધાયેલી હૃદય પર સવાર થાય છે એમ સૌ માનતા. એવાં કારણો કરતાં શારીરિક વિકૃતિઓ જન્માવી અંદર બેસીને આવે છે એ બહુ, પણ તે માત્ર, શરીરનાં અંગો પૂર્ણ પુખ્ત ન હોય અગર બેદરકાર વર્તનથી વિકૃતિ થયાં હોય ત્યારે જ.

વધતી જાગરૂકતા પણ હૃદય પર અસર કરે છે. દુઃખનો આંચકો, ભય, ક્રોધ વગેરે આપણો હૃદય કરતાં એવો જ બની જાય છે, જોયાં નહિ કે અનુભવ્યાં આવે છે એ બધાના અનુભવની વાત છે. એ બતાવે છે કે એ વેળા આપણું લોહીનું દબાણ પણ વધી જતું હોય છે, નાડીનો વેગ બમણો ઝડપી થવા પ્રયત્નો થઈ જતો હોય છે, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો હૃદયના પ્રવાહતંત્રમાં ક્ષોભ પેદા થતો હોય છે.

પણ આ પ્રકારની જાગરૂકતા અભ્યવસ્થા જરૂ લાંબો કાળ નથી ટકતી. તેને અંગે જાગતા પક્ષઘાતના કોઠાક વાર સિવાય બીજાં કશાં અવશિષ્ટો વિના શરીર બધું પૂર્વવત્ થઈ જાય છે. જેમની દેહસ્થિતિ સામાન્ય રીતે વ્યવસ્થિત હોય છે તેવાઓ તો આ પ્રકારના માટે તેવા આપણો નિભારી જ છે, એટલું જ નહિ પણ આવાં અભિઘાત સંવેદનો તો હોયને નવું નહિ પણ મિશ્રણ મજબૂત બનાવતા હોય છે.

આપણું શરીર રક્તપ્રવાહ પરનો બોજો કે ત્રાસો બોલ્યે પણ સહન કરી શકે છે. માત્ર જોટલું બધું કે એ વધને આપણા મજ્જાતંત્ર (નર્વસ સિસ્ટમ)ની સંવાદિતા અસુખ્ય રહે અને લોહીમાં મજ્જાઓનો ભાર વધારે પડતો ન થઈ જાય. એટલે બધું મેળવવાનું જોખમી જ છે. અને એ જોખમ છે માનસિક બોજા વડે. શારીરિક બોજા કરતાં માનસિક બોજાને જુદો પાડે છે તેનું કારણ આપણા શરીરમાં આવેલી એડ્રીનલ નામની મજ્જાઓ પરની અસર. જોકે આ મજ્જાઓનો ઘોંઘાટ ભાવ તો આપણા લોહીમાં રેડાતો જ રહે છે, પણ માનસિક બોજાને એ ભાર વધારી દે છે. એને લઈને લોહીનું દબાણ વધે છે, અને એ બધાની અસર હૃદય પર પડતાં તે પોતાની સ્થિતિસ્થાપકતા ગુમાવતું આવે છે જે સ્થિતિને 'hard heart'ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

છેલ્લાં પચાસ વરસથી હૃદયવિજ્ઞાનનો આ રોગ વધી પડયો છે, અને આપણા વડવાઓની 'ગુલામી તબિયત'ને કોરાવે આપણાં 'બીજાં શરીરો' ને મુકી આવી તેનો પુરાવો છે. એ બતાવે છે કે આપણા શરીરની સ્થાનિક પેશીઓ (local tissues) લોહીનું પડ પોષણ નથી પામી શકતી.

મનોમંથન

(અનુસંધાન પાન ૬૪ની) સ્વરાજ ખાતરીથી મળવાનું છે એમજ જેણે સિદ્ધ પુરુષે તેની આગાહી કરી છે, ૧૯૨૫માં હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર થશે એમ શ્રી નરસિંહ સરસ્વતીએ જેણે ભક્તને સ્વપ્નામાં કહ્યું છે, વગેરે વાતો જેવા લોકોની ગેરહાજરીમાં ચાલતી.

મને એનું આશ્ચર્ય હતું. ઝોઝીની પાસે જૂની તલવાર હોય તો જાણે એટલી તૈયારી થઈ એમ મનાતું. સિપાહી-ઓની પલટણમાંથી ઝોઝીજ સુબેદાર હશું છે 'અમને અંગ્રેજોનું રાજ્ય ગમતું નથી. અમોને પ્રસંગે અમારી બંદુકોની વિદ્યા જેવી અમારા અમલદારોને જ ગોળીથી વીંધી નાખતાં અમને વાર કેટલી? તમે તૈયારી કરો, લશ્કરને પગાર આપવા જેટલા પૈસા મેળા કરો. અમે તમારા જ છીએ'.–એટલે 'બળવા'વાળાને પરમ આનંદ હતો. પણ પૈસા ક્યાંથી મેળવવા એનો વિચાર કરું જ મોડો થતો. અંગ્રેજોનો ખજાનો મુલકથી જતા હોય ત્યારે રસ્તામાં બે લૂંટી લેવો એવી કલ્પનાઓ બધા કરતા. પણ તેનો અમલ કેમ કરાય એની તૈયારી માત્રે જ થતી. દેશના ધનવાનોને લૂંટવા એવી સૂચનાઓ પણ અનેકવાર સેવાતી. શિવાજીના મિનિદાસમાંથી જેટલી સૂચનાઓ મળે તેટલી મજબાવવી, એથી વધારે વિચાર ઝોઝીએ કર્યો હોય એમ લાગતું નહિ. તલવાર, બંદૂક કે તોપ ઝોઝીને જે મય અને આદર મનમાં પેદા કરતા, તે જ ભાવ ચિત્તામો અને બંદીઓ ઝોઝીને મનમાં પેદા થતો. કેટલાક લોકો માનતા કે તૈયારી તો કેવી રાજ્યો માસ્કતે જ થઈ શકે. નિઝામ, બરોદરા રાજ્ય અને નેપાળ તરફ બધા લોકોની નજર હતી. કેટલાક ત્યાં વાતો કરી, જોવાનું પણ જતેતા. પણ પોતી માત્રા અને નક્કર નિરાંતા એ જ એની કલ્પમુતિ રહેતી. મને એમાં બે કેટલી વાત સાચી અને કેટલી અત્યનિષ્ઠ એ પણ ઉકેલવું મુશ્કેલ છે. સત્તાવનની સાલના પ્રયત્ન પછી એવો જ બીજો પ્રયત્ન મોટા પાયા ઉપર થવાનો હતો એમ કૌમેસચિતા શુભે તખી રાખ્યું છે. એવો પ્રયત્ન તોડી પાડવાની દૃષ્ટિથી જ એમણે કૌમેસ સ્થાપી અને દેશના આગેવાનોને constitutional (બંધારણીય) દિલચાલ તરફ વાળ્યા. આ constitutional દિલચાલ નર્યું થર્મોમિ છે એમ સમજનારા બધાબરા હતા. Constitutional દિલચાલમાં વિશ્વાસ રાખનારા બાં તો આવ બાપા છે બસવા પોતાનો જ નાનોમોટો સ્વાર્થ સાધવા માટે ઘાંઘી ને ઘાંઘી વૃત્ત મૂમાં ઉરનારા છે એમ જ સામાન્ય દેશભક્તોની માન્યતા હતી. અરજીઓ મોકલ્યે, વિનંતિઓ કર્યે અને રોવાયાં રડવે કશું મળવાનું નથી એમ માનનારા લોકો જંગલના મીલ લોકોને વશ કરી, અને તારવંત તદા તાર તોડીને અંગ્રેજોનું રાજ્ય બંધ પાડવાની આશા રાખતા હતા!! તમામ દેશી લોકો જો નોકરી છોડી દે તો પણ અંગ્રેજોનું રાજ્ય ખોટકી જાય એમ ઉકેલનારા લોકો હતા ખરા; પણ તેમાં પોતે શું બોલે છે એ સૂચના પાછળ કેટલી જબર વસ્ત શક્તિ રહેલી છે એનો તેમને સ્વપ્નામાં યે ખ્યાલ ન હતો. રાષ્ટ્રવ્યાપી હડતાળનો એ જમાનો ન હતો. સામાન્ય જનતા શું કરી શકે, એ અંદાજ ઝોઝીને હતો જ નહિ. એ ઉત્થાનનો જમાનો સરુ થતાં હજી વાર હતી. વાસુદેવ બળવંત ઉકડે કરીને ઝોઝી કમિસ્નરની ઓફીસનો ખજાનો લૂંટાયા અને ડાકુઓ સાથે પળી ગયો હશે, એટલે વખતે એ પણ સ્વાતંત્ર્યવીર થશે એવી આશા લોકોના મનમાં પેદા થઈ હતી, અને સરકારને પણ થયું હતું કે ઝોઝ જાણે રાવબહાદુર મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે જેવા પણ એમની પાછળ હશે.

સત્તાવનની સાલમાં જ્યારે પ્લેસ મટાડવાના પ્રયત્નમાં સરકારે પ્રજાને હેરાન કરી ત્યારે એનો બદલો વાળવા કેવું ભાવનું રચાયું. રાણીના રાજ્યનાં પચાસ વર્ષ પૂરાં થયાં એની ડાયમંડ જ્યુબિલી (હીરક મહોત્સવ) તે જ વખતે ઝાંસીજ અપશુકન કરવું ઝોઝીએ એવા ખ્યાલથી પણ પૂનામાં બે રાજકીય ખૂન થયાં. એને પરિણામે લોકોની રાજકીય પ્રગતિ કિંઈ કિંઈ અટકી. અંગ્રેજોનું રાજ્ય એટલે C.I.D. ખાતું, એમ જ લોકોનાં મનમાં થઈ ગયું. નેપોલિયન, પાર્નેલ, ગેરીબાલ્ડી વગેરેના વિચારો મહારાષ્ટ્રમાં વધારેમાં વધારે લોક-પ્રિય થયા. ગુપ્ત ભાવતાં રચવું ઝોઝીએ, લોકોમાં સ્વાતંત્ર્યલાલસા વધારવી ઝોઝીએ, સરકારી અમલ-દારોનાં ખૂન કરી એમનામાં વૈદ્યસત પેદા કરવી ઝોઝીએ, પરદેશ જઈ લશ્કરી વિદ્યામાં પ્રવીણ થવું ઝોઝીએ, હિંદુસ્તાનની સરહદ ઉપર શસ્ત્રાસ્ત્રના હથલા કરવા ઝોઝીએ, યુવાનોને જંગલોમાં લઈ જઈ લશ્કરી ભ્યા-સ્ત શીખવવી ઝોઝીએ વગેરે વિચારો હવામાં ફેલાવા લાગ્યા. એ વખતે કોલ્હાપુર રાજ્યની નીતિ, મને લાગે છે કે દેશને રાજકીય કેળવણી આપવામાં ઝીમતી નીવડી.

મહાની જડ ઢીલી થઈ અને હવે હિંદુધર્મ તેમજ હિંદુ સમાજ મહીમાં પોંસતા પાતુના છોડ જેવો કરુણ સ્થિતિમાં છે. હવે એ જે રૂપ લેશે ને હિંદુ સમાજને જ નહિ પણ આખી દુનિયાને માટે આશીર્વાદ રૂપ નીવડશે એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે.

મારા નાનપણમાં લોકો આજના જેટલી મુસાફરી કરતા નહિ. મુસાફરીની સગવડો ઓછી હતી. એટલું જ નહિ પણ ઘરકૂકડી વૃત્તિને કારણે પણ લોકો બહુ મુસાફરી કરતા નહિ. હવે તો ઉદ્યોગધંધા, વેપાર, રાજકારણ વિલાયત અને ચીનને કારણે પ્રવાસ વધ્યો છે. અને તેથી મુસાફરો, વ્યાપકતા અને ઐક્યના નવા નવા વાતાવરણ માટે પણ અનુકૂળતા પેદા થઈ છે.

વધતી જતી ગરીબાઈ અને વધતો જતો રહેણીનો ખર્ચ એ બન્ને સામાજિક ક્રાંતિમાં મદદગાર થયાં છે.

આપણી પ્રજામાં વંશીપરંપરાથી વૈદક પાછળ જે પૈસા ખર્ચાયા છે એના પ્રમાણમાં એ શાસ્ત્રે બહુ ઓછી પ્રગતિ કરી જણાય છે. અને છતાં લોકોને વૈદકીય મીતાક્ષરની જેવી તો લત લાગી છે કે આપણા જાતીય સ્વભાવમાં જે ખટકતપણું ને ઈશ્વરનિષ્ઠા હતાં તે તદ્દન નષ્ટ થયાં છે.

જે વખતનાં સંસ્કારો હું તપાસવાનો છું તે વખત ત્રિનિવાસ-સંક્રાંતિની દૃષ્ટિએ પણ મહત્ત્વનો છે. અંગ્રેજ લોકોએ માનીય સંસ્કૃતિની વિરુદ્ધ જેટલું તપ્યું હતું તેનો નિકાલ કરવો અને લોકોમાં પોતાની સંસ્કૃતિ વિષે અભિમાન પેદા કરવું, એ બે જમાનાનો ખાસ પ્રશ્ન હતો. એ જમાનો કેવળ સ્વાભિમાનનો હતો. આત્મપરિચયની મુખ્ય તાર પછી જાગી છે. દત્તમિત્રાસ સારવાનું 'Hindu Superiority' એ પુસ્તક, આર્ય સમાજના પ્રયત્નો, 'Bengal National Council of Education' અને 'Dawn Society', એ બધાં આનાં પ્રતિનિધિ કહેવાય. Theosophical Societyના પ્રયત્નો પણ આમાં મદદગાર થયા છે. આત્મોન્નતિસમાજ, સ્વામી વિવેકાનંદની વિલાયત, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, આનંદકુમાર સ્વામી તેમજ સિસ્ટર નિવેદિતા એ બધાં આત્મપરિચયના જમાનાનાં સંસ્થાપક ગણાય.

હવેનો યુગ કેવળ સ્વાભિમાનનો નથી; આત્મ પરિચય પાછળ રહ્યાનો પણ નથી. હવે તો આત્મવિશ્વાસથી અને તદ્દન સ્વાભાવિકતાથી દુનિયાને જોરે આગળ વધવાનો છે. હવે આપણે વિશ્વવ્યવહારમાં બેસવાને લાયક છીએ એટલો આત્મવિશ્વાસ આપણામાં આવી ગયો છે. મહાત્મા ગાંધી, અરવિંદ ઘોષ, સર રાધાકૃષ્ણન્, મુદલિયાર, સર ચંદ્રશેખર રામન વગેરે તોલ્યા મા જમાનાના પ્રતિનિધિઓ છે.

આ ચારપાંચ વર્ષમાં જે મનોમંથન ચાલ્યું તેમાં જીવનનાં તત્ત્વમાત્ર બધાં જ પાસાં વલોવાયાં. વિજળી જેમ આકાશને એક છેડેથી બીજે છેડે ક્ષણ જારીને પાછી આવે છે અને આકાંમવળાં વજ્ર ઉંચીને આખા આકાશના અભેદ્યપણાને વીંધી નાખે છે તેવી જ રીતે પૂર્વાન માનસ પોતાનો જીવનોદ્દેશ નિર્મિત કરતાં પહેલાં આખું વિચારક્ષેત્ર અને કલ્પનાક્ષેત્ર ઘમઘોળી નાખે છે. જાણે આજની પૃથ્વીનો પૃથક્કરણ નિર્મિત કરતાં પહેલાં તેમાં થયેલા મૃત્પાત! જેને પરિણામે સાગરમાંથી હિમાલય ઊપસી આવ્યો. દક્ષિણ હિંદુસ્તાન અને આફ્રિકા વચ્ચેનો ભૂપ્રદેશ ધસાઈને સમુદ્ર બન્યો. એટલાંટિકનો બેડ તદ્દાસાગર બન્યો, અને આફ્રિકા તથા યુરોપ વચ્ચેની મેડિટરેનિયન સંસ્કૃતિની સ્મૃતિ પણ ભૂમધ્ય સમુદ્રને તટિયે બેસી ગઈ.

અને આ બધો મૃત્પાત અંદર ને અંદર જ ચાલતો હોય છે. બહારની દુનિયા કશું જાણતી જ નથી. બાલ્યપણ મુખ પર જ્યારે યૌવનનો દુભતો ઘાવ છે, અથવા યૌવન મુખ પર ક્ષયરોગનું આક્રમણ થાય છે ત્યારે અંદર આમૂલાગ્ર પરિવર્તન થઈ ગયું હોય તો યે એનાં બહારનાં પરિણામ તરત દેખાતાં જ નથી. આ શારીરિક ઘટના જો તરત વરતાતી નથી તો માનસિક ઘટના કઈ રીતે વરતાય? વરેણ્ય માનસ પુત્ર મુખરે જો પોતાના યૌવનના મનોમંથનનું પ્રામાણિક વર્ણન લખી રાખે તો એમાંથી માનસશાસ્ત્ર ને સમાજશાસ્ત્ર, ઇતિહાસશાસ્ત્ર ને રાજકારણશાસ્ત્ર વગેરેને ઊંમતી મસાલો મળશે. પણ જેમ નદીનાં વહેતાં પાણીનો ઝોકોપૂરતો ઉપયોગ કરતું નથી અને એને જે ખારા સમુદ્રમાં વેડફાઈ જાય છે તે જ પ્રમાણે માનસધારાનો પ્રચંડ પ્રવાહ વિસ્મૃતિના સાગરમાં અલોપ થાય છે, અને જે રીતે ઊંમતીમાં ઊંમતી પ્રવૃત્તિના જ્ઞાનથી મનુષ્ય-સમાજ વંચિત જ રહે છે.

વીસ પાંત્રીસ વર્ષ પછી જે બધાં સંસ્મરણો જાગૃત કરવાં અને તે વખતના વાતાવરણને જ વખાણ રહી એનાં ચિત્રો ચીતરવાં એ તદ્દન અશક્ય છે. એમાં જો વું ન આવ્યો તો તેનું આશ્ચર્ય નહિ થાય. અલ્પમાત્ર પણ જો તખી શક્યો અને વીતી ગયેલા એ જમાનાને અલ્પમાત્ર જાગૃત કરી શક્યો તો એનો સંતોષ થશે.

'રમણલાલ'ની શૈલી કેટલાક મિત્રોને એટલા તો

જળજંગલની જીવસૃષ્ટિનો પરિચય આપતી લેખમાળા

વન વગડાનાં વાસી

બુલાલચશ્મ

પક્ષિવર્ણનનો આ પ્રયોગ કેટલો સાગ થયો છે. એ તો કોણ કહી શકે? પરંતુ એટલું તમને પણ જરૂર આ લેખમાળા વાંચી રહ્યા, તેના અંતરમાં પક્ષીઓ પ્રત્યે સદ્‌ભાવ, સદ્‌ભાવ નહિ તો કુતૂહલ અવશ્ય ઊભું થશે એમ તો હું માનું છું. પંખી અનેક છે. એમના આકારવિકાર અને વ્યવહાર પણ એટલા જ પરસ્પર ભિન્ન છે. એ બધાનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરવાનો અવકાશ કે અવસર બધાને ન મળે, છતાં અકસ્માત પણ આપણી નજરે જેટલાં પંખી ચડે છે એ તમામ પ્રત્યે આપણે એક વાતથી તો ખેંચાઈએ જ છીએ જ. એ વિશિષ્ટતા તે પંખીનાં વિવિધરંગી કલેવર. જુદાજુદા સ્વભાવવાળાં પંખીનાં રૂપરંગ જુદાંજુદાં હોય એ તો સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એક જ પ્રકારનો જીવનવ્યવહાર નભાવનારાં પંખીમાં પણ જોવામાં આવે છે. એ બધા હેતુથી એની સગવડમાં નથી પડતી. રંગની એકથી વિવિધતા જ નહિ, પણ પ્રત્યેક રંગની આપહતા પણ એટલું જ કુતૂહલ જગાડે છે.

આપહતા એટલે કયો રંગ કેટલાં વધુ પંખીઓમાં ગોઠવા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, એ. સૌથી મોટા ભાગનાં પંખીઓ આછા, સાદા. ચમકારા વિનાના રંગવાળાં એટલે ભૂખરા, આછા બદામી કે ફિક્કા તપખીરિયા વર્ણવાળાં હોય છે. એથી ઊતરતે પદે આવે સુરખ ચમકતા વર્ણવાળાં: પીળાં, લીલાં પંખી. પછી કાળાં, આસમાની, ધોળાં વગેરે વિવિધ વર્ણની છાયાવાળાં આ બધાંથી ઓછી સંખ્યામાં. (આ બધા વર્ણવિવિધતા કયા હેતુથી સર્જાઈ હશે, એ સમસ્યાનો ઉકેલ તો બહુબહા પક્ષિવિદોરૈક્ય પણ કરી શક્યા નથી, પરંતુ પાછળના જોખમોમાં પ્રયોજનોપાત્ત કરેલી એની ચર્ચા ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થયું હશે કે પંખીઓના વર્ણ અને એમના જીવનવ્યવહાર વચ્ચે કોઈ અતિનિકટ સંબંધ તો છે જ.) આ બધા રંગોમાં કોઈ પણ વર્ણની અલ્પતમ માત્રા હોય તો એટલા લાલ રંગની જ.

તમે અનેક પંખી જોયાં હશે, યાદ કરો. અરુણ શરીર રક્તવર્ણ રંગાયેલું હોય એવું એકેય પંખી તમારી નજરે ચડ્યું છે? પોપટ અને કાશ્મીર તથા મોટાકાજર જેવાં લાલ કે લાલની છાયાવાળા નારંગી રંગની ચાંચવાળાં જોયાં હશે; લક્કડકોડ અને ટીટોડી જેવાં લાલ શિરા પણ ચાંચ ચડ્યાં હશે; દોલા, કબુતર, તેતર, સારસ, હંસ કે કલહંસિકાના રક્તપાદથી અંજાયા હશો; બુલબુલ અને દેવકી જેવાંની પૂંછડી કે સુરખાબ અને કાકડિયાકુંભારની પાંખોની શોભા જોતાં આંખો નહિ ધરાઈ હોય; કરકરીયા કે કૂકડાની કલગીપીંછ લાલ-કાશ પણ સહેજે હોય વરી હશે: આમાંના કોઈના રંગ ચિક્કા કે પીળાની બેળસેળવાળા. લાલ તો કોઈના આછા કે ઘેરા તપખીરિયા; પણ જેના શરીરનો પ્રધાન વર્ણ કેવળ લાલ જ હોય—લાલ એટલે મજીઠ જેવો. ગળતાની છાયાવાળો. વરિષ્ઠતરિણના માંસખંડ કે ગલુડના રક્ત સ્તમહતી બબ્બરબર્યો. ગાઢકત્વે ઘેરો-તિતાન્તરક્ત. એવું કોઈ તમને યાદ આવે છે?

હું પણ આપણે ત્યાં આવાં બે જ ગણ્યાગાંઠ્યાં રાકું: એક સુરખ, બીજું બુલાલચશ્મ. એમાં યે સુરખ ('લાલ', —લાલ ચાંચવાળો મુનિપાના નર)ના લોહિત વર્ણની પૂરી શોભા તો કેવળ મંદતન પ્રભાતે જ જાગે છે: એમ અન્ય રંગથી ખરડાએલી, મેલી; બાકીના દિવસો તો એને પણ તપખીરિયા કે એને મળતા રંગના વાઘા ઓઢી જ વીતાવવા પડે છે. પરંતુ બારે માસ જેની લાલી એવી ને એવી જ ઉદ્ભવ રહેતી હોય, એ તો એકલા બુલાલચશ્મની જ.

બુલાલચશ્મ એટલે મિનિવેટ, ઘટોરાને મળતું અને એના ગોત્રમાં અન્ય પ્રવરનું પંખી.

અરધેક વર્ષની વાત છે. મોગાસાથી પાછા વળતાં

વાત્રક કાંઠે કૂ વિસામો આવા બેઠા હતો. ત્યાં પાસેની ઝાડીમાંથી કોયલનો ટહુકો સંભળાયો. પાસે જ નજર કરું તો ત્યાં એની ગાઢ બદામી આંખડીને મિલાવતી, અદ્‌ભુત રાગરંજિત તનુવાળી આઠ દસ પંખી ફરતી, ફરતી કશુંક કરી રહ્યાં હતાં. જરા ઊનાળાના દિવસો હતા. બરોબરો બપોર હતો. ચોપાસની જમીન સીમાન્ત સુધી સળગી રહી હતી અને એમાંથી ઝરતી જ્વાળાઓ આ વસુંધરાને ભેટવા, અંગારિકા સમા આ પંખીઓની રૂપપ્રભા હરવા મથતી હતી. આવું મેં કદી જોયું ન હતું. એટલે જોતાંવેંત જ કૂ ધ્યાન ખેંચી ગયો. વિસ્મયની ચરમ દશામાં પોકારી ઊઠ્યો કે,

'अहो रक्ताशोकस्तबकसुभगांग मणिरयं
समुद्दीप्तं पूषा स्वयमित इहाभ्येत्य कुरुते।

જેમ આંડા પુરુષાની આંખે ચઢતો પૃથ્વિનાથને અજવાળતો મંગલમણીય મણિ: અહીં મને ભોળાવનાર નીકળ્યો પણ્ણાન્તરે પ્રભાસ્વરૂપી અનુજ્ઞ અભિકલ્પ સમો વિસ્મયભક્તિ' એને સ્વયં કરો. માયા કરો કે મતિભ્રમ કરો: પણ એ ચિત્ર આજે પણ એવું જ મારા અંતરમાં સજીવ છે. એ પછી તો એ રસ્તે અનેક વખત નીકળ્યો છું. એ જ પ્રદેશમાં એ પંખી પાછળ પણ આથડ્યો છું. છતાં પ્રથમ દર્શનની ભોળા તો કરી જોવા ન મળી તે ન જ મળી.

આ સુંદરી પંખીની પણ જાત આપણે ત્યાં થાય છે. બધે સ્થાયી નિવાસી. બધે ઘટની વસનારી, એટલે જ્યાં ઘટાવાળાં વૃક્ષ દેખાય ત્યાં જ એ દેખાય. એમનો આહાર (જીવાત, એનાં ઈંડાં તથા કૃમિઓ) પણ પણ્ણાન્તરે જ મેળવવાનો, એટલે એ જમીન ઉપર કદી ઊતરતાં નથી. એને લીધે જ એ જનસમૂહની નજરે અકસ્માત ચડતાં નથી. જ્યાં આપણે ત્યાંનાં એ સુજાતીય પંખી મળી શકાય, કેમ એટલો કે બધે જાતો જુદાજુદા વાતાવરણમાં નજરે પડે છે: એક ઝાડની આડ વનસ્પતીઓમાં તો બીજી જાત અમદાવાદ જેવા ભોજ્ય ઝાડપાનવાળા પ્રદેશમાં. આ બધાંનાં નામ Short Billed Minivet, *Small Minivet* અને *White Bellied Minivet*. કુમારસ્વામી એ એનું ઉત્તર ભારતનું સામાન્ય અભિધાન. આપણે ત્યાં એનો વાત્રક કોઈ શબ્દ મારા જોવામાં આવ્યો નથી. એને અંબરિક કે અમિરજ એવું કંઈ કહીએ તો?

૫

અકપર્યંજુ ભુજાલક્ષ્યમ

એને જોડા પહોળી પણ કહે છે. આકારે સાધારણ ચકલાની. પણ કોમળ, નાજુક કાયાવાળું આ પંખી અમદાવાદની આસપાસ મારા જોવામાં આવ્યું નથી. એનો પ્રથમ પરિચય મને દમણ ગંગાના રસ્તે. પછી તો અનેક વખત, એ રસ્તે તથા કંડલા પાસે વીરપરમાં એને મેં જોયું છે. આજુબાજુ પણ એ જોવામાં આવે છે.

એના નરનો (ભુજાલક્ષ્યમાં નર માદા ભેદકપી નથી દેતાં) રંગ: મથુ, ભ્રમરી, ગરદન, ભરોડ, પાંખો અને પૂંછડી વચ્ચમાં પીળાં ચટાપટાં સહિત બધું ભૂરા રંગનું. છાતી, પેટ, પેડુ, પીઠનો ઉપરનો ભાગ, પૂંછડી ઉપરનાં તથા ઉપલા ભાગુનાં પીંછા તથા પાંખો વચ્ચેનો ભાગ પરો પીઠતા અંગાર કે જ્વાળા જેવાં ભરસ્ય લોહિત વર્ણનો.

માદાના માથા અને પીઠનો રંગ ઘૂમરો કાબો. કપાળ પીળાશ પડતું. ઉપલા ભાગ, પાંખોનાં ચંદરવા, કમ્મર અને પૂંછડી ઉપર અને ભાગુનાં પીંછાં પીતવર્ણી. પાંખો અને પૂછડી મેલી કાળાશ.

ચાંચ: કાળી. આંખો: ઘેરી બદામી. પગ: ધુમાંડરંગી.

વસંતથી ગ્રીષ્મના અંત સુધીનો આપણો ભોગ સમાંધાનનો કાળ છે. એકાદ ભીંજ્યા ઝાડની ડાળે પર, ઘાસ, ડાંખળાઓ, જેવાળ, પીંછાં, વગેરે ચૂંથી છીએ પણ દૃઢ માળો બાંધી, એમાં આછી લીલી અંડવાળા શ્વેતરંગમાં, લાલ ધુંદળાવાળાં બેથી ચાર ઈંડાં મૂકી દે છે.

એનો કંઠસ્વર અત્યંત સુકોમળ, ઝીણી સિસોટી જેવો. મંચનની ઋતુ સિવાય અન્ય પ્રસંગે નાનાં નાનાં જૂથ રચી, જે આ ડાળેથી પેલી ડાળે. એક ઝાડથી બીજે ઝાડે જતાં નાનાં કિલકિલાટ કરતાં અમરાઓ જણતી મૂકે છે.

૬

અકપક્ષમ ભુજાલક્ષ્યમ

અમદાવાદની આસપાસ નજરે પડતું ભુજાલક્ષ્ય આ જ. એની કોયા છ આંજણી. નરનો વાન: માથું, ગરદન અને ભરોડ રાખોડી જેવાં, આછાં કાળાં. દાઢી, ગળું, કાન કાગાશ પક્ષના જેવા. પાંખો અને પૂંછડી ધુમાડા જેવાં, તેમાં કાળાં. અંતી, પેટ, પડખાં અને કેડ ઝિંકની ધાતુના તેજ જેવાં શુદ્ધ લાલ. અત્યંત મોહિત વર્ણી, પાંખોમાં નારંગી રંગનો ઝિલો પટ્ટી. પૂંછડીનાં બધારનાં પીછાંના છેડા પણ

નારંગી. પેટ અને પૂંછડી દેહળનો બાજ પીળાશપડતાં.

માદાની આંખ પરનો (ચટોરાને હોય છે તેવો આંકો) પટ્ટી, ઝભલા, દાઢી અને ગળું ફ્રધિયા, શ્વેત વર્ણવાળાં. છાતી, પેટ, પડખાં અને પૂંછડી દેહળનાં પીછા દગદરિયા રંગનાં. પાંખો અને પૂંછડી મેશ્યા ઠાગા રંગે. પાંખ વચ્ચેનો પટ્ટી પીળો. પૂંછડીમાં ચોડાં પીંછાં નારંગી રંગનાં.

આંખોઃ બદામી. ચાંચ તથા પગઃ કાળા.

વસંત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા એની પ્રજોત્પત્તિને અનુકૂળ ઋતુઓ. એ સમયે એના ભાળા ખૂબ ગ્રેચે, પણ ખાઈ આંબાનાં ઝાડમાં બાંધે છેઃ એટલી સફાઈથી કે એને નીચેથી ગમે તેટલું શોધીએ છતાં ઉપર ચડ્યા વિના નજરે જ ન પડે. એકાદ ઝાડી ડાળને આધારે, સુકોમળ ઘાસ, પાન, પીછાં, મૈવાળ વગેરે ચૂંથી, બે આંગળા પંદોળા અને એકાદ આંગળ ઊંડી વાડકી જેવો સુંદર માળો બાંધી, એમાં ત્રણ ઉડાં મૂકે છેઃ ફ્રપેરંગે બીજને સુશ્રાવસ્તમનાં ઈંડાંને મળતાં.

ઉત્તર ગુજરાતના સુકા પ્રદેશમાં આપણી આંખોને અજવાળું કોઈ ઘાસ પંખી હોય તો આ એકલું જ. ઘટાનું વસનારું સ્વભાવ છતાં સરસવા જેવાં ઝાડની આછાં પાનવાળી ઉઘાડી ડાળીઓ વચ્ચે પણ નિરાંત વિચરતું, ચીંચીં ગાતું, કલરોલ કરતું મારી નજરે પડ્યું છે.

૪

ધબકોદર સુશ્રાવસ્તમ

અરધા ફૂટની ઠામવાળા આ સુશ્રાવસ્તમને ગુજરાતી કહેવાય છતાં એ બાજે જ નજરે ચડશે. આટલાં વરસમાં મારા જોવામાં એ એક જ વખત આવ્યું છે અને તે પણ રસ્તા. એટલા ઉપરથી એને અમદાવાદી કહેવાની કું હિંમત ન કરું.

એના નરનો ઉપરનો વર્ણ ચળકતો કથ્થઈ બદામ. દેહળનો બાગ નારંગી રંગનો કે આથમતા સૂરજનાં અજવાળાં જેવો પીતવર્ણો. કમ્મર પરનો બાગ જ માત્ર મેશ. માદાનો કાળો રંગ આછો મેશ્યો અને દેહળનાં અંગ શ્વેતરંગી.

બાદ નવી દલની એબીસીડી'ના અક્ષરોમાં સાદાં છતાં સોહરાદાર અને કલાપૂર્ણ જે અનેક ફોંટા દબાયા પડ્યા છે તેનો એક નમૂનો ઉપર આપ્યો છે. પ્રોપરીઓનાં પૂંઠાં પર, બારણા પર કે દરવાજા પર નામની તકતી માટે ને આકર્ષક બનાવ. ઉપાસ કૂચડી અને ગેરુકલરની મદદથી કોઈ પણ કુશળ ચિત્રકાર આ અક્ષરો લખી શકશે. ફોટોન મશીનોમાંથી પણ સસ્તાઈથી અક્ષરો કાપી આવી શકશે. નાના મોટા કદ માટે તો એનાં નેગટિવ કે જાદર પરથી પ્રમાણિત વેચાય.

સરદાર શ્રી પૃથ્વીસિંહજીનું નિવેદન

'સ્વામીસત્ય' નામે પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયેલા સરદાર પૃથ્વીસિંહજી ગુજરાત કાઠીઆવાડને ઘેર અજ્ઞાત અગ્નિ રહ્યા કરે. તેમણે ૫. માંગરોળના આશ્રમોમાં સ્વાર્પણ કરવાનું પણ લીધું છે. તે પાર ઉતારવાને તેમના આદેશ અનુસાર દેહની શારીરિક સંપત્તિ સુધારવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતાં પૂર્વે જે નિવેદન તેમણે બહાર પાડ્યું છે તેનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે:

'હું વ્યાયામ દ્વારા શારીરિક બળ ઉત્પન્ન કરવા માંડું છું અને એ બળને મનમાં રાખી અહિંસાની દલિલો કેવી રીતે વધારી શકાય તે હું અને બીજાને શીખવવા માંડું છું અને બીજાઓને શીખવવા માંડું છું..... આપણા દેશમાં એક સુબદ્ધારી શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે. એ શક્તિને અહિંસાના માર્ગ ઉપર લાવવા માટે મહાત્માજી છેલ્લાં ૨૦ વરસથી પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. તેમાં હજુ અનેક મુશ્કેલીઓ પડે છે તેનો અનુભવ દરેક જણ કરી શકે... એ જ પ્રમાણે નવયુવાનોમાં શારીરિક બળ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન પણ ૨૦ વર્ષથી આવે છે. તેમાં પણ કામ થયું છે, પણ મને તેનાથી સંતોષ નથી. હું જેટલી અને જે અનેક શક્તિ પેદા કરવા માંગું છું તેટલી અને તે અનેક શક્તિ હજુ સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકી નથી. જે કાર્ય આજે છે તેને હું બધારે જેમ આપી તેથી ઉત્પન્ન થયેલ શક્તિના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન કરવા માંગું છું. મારો એ પ્રયત્ન રહેશે કે એ રીતે પેદા થયેલી શક્તિ કાયમ રાખી અહિંસાના માર્ગ ઉપર અવલંબિત્વે પ્રકટ કરવી..... મહાત્માજી સાથે સંબંધ એ હતો કે કયા ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરવાથી મારી અહિંસાની ભાવના બરોબર ખીલવી શકાય. મેં એમની સમક્ષ બાળકોમાં શારીરબળ પેદા કરવાનો કાર્યક્રમ મૂક્યો તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે બાળક નિર્દોષ હોય છે; કોઈ પણ ભોગ કાર્ય માટે તેનામાં અનાદિ શક્તિ બરોબર હોય છે; એ અહંન્યાકાશી હોય છે અને પોતાના કામમાં તલ્લીન રહી ગમે ત્યારે પોતાનું બલિદાન આપવાની શક્તિ તેનામાં સ્વાભાવિક હોય છે. બાળકમાં હિંસાનો ભાવ કે હિંસાના કાર્યને સ્થાન હોતું નથી. એથી મેં બાળકોનું ક્ષેત્ર પસંદ કર્યું છે. બાળકોની દુનિયામાં રહીને હું અખૂટ શ્રદ્ધા કે આપણું સત્ય અને અહિંસાની ભાવના કેટલી વહ સુધી આવી છે..... હિંદુસ્તાનના નવયુવકો જે શરીરબળ પેદા કરશે તેનો અનુભવ આજ દેશના દિલમાં ચમકાર એની શક્તિની કાયરતાના થતી જોઈએ... અહિંસાનો માર્ગ એટલે પોતે બલવાન સમાજને સુખી કરવાનો માર્ગ. અહિંસામાં જેટલી વહ સુધીની સહનશીલતા કેળવવી પડે છે તેટલી સહનશીલતા હિંસામાં નથી કેળવવી પડતી. અહિંસાના માર્ગમાં રહેલી અહિંસાનશક્તિના મૂલમાં શરીરબળ આવશ્યક તત્ત્વ છે. આજે હાંપીટ્યો અહિંસાનો માર્ગ પ્રજાને આકરો લાગે છે તેના મૂલમાં એક મુખ્ય કારણ છે કે શબ્દમાં દૃઢ શ્રદ્ધા જેટલું બળ નથી. એનું કારણ અહિંસાને રસ્તે ગાડી પ્રગતિ કરી શકે નહિ. સાચું બળ બળ તંદુરસ્ત શરીરમાં જ સંભવે છે. આવી વિચારસૃષ્ટિની પ્રેરણાને મારી સત્ય અને અહિંસાની સાધના માટે મેં વ્યાયામનું ક્ષેત્ર પસંદ કર્યું છે. હું આશા રાખું છું કે એ સૃષ્ટિ મને પૂરતો સહકાર આપશે. મહાત્માજી અને બીજા દેશનેતાઓના આશીર્વાદ મેળવવા હું આજસુધી રહ્યો છું. હવે પછી પ્રત્યક્ષ કાર્યની શરૂઆત કર્યા પછી જે મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય તેને દૂર કરી દેશના સુખમાં શારીરબળને સંયમિત અહિંસાને માર્ગે વાળવાની શક્તિ પરમેશ્વર મને અર્પે.

૨૬-૨-૪૦ —પૃથ્વીસિંહ

સોનગઢમાં વ્યાયામવર્ગ

શ્રી કાઠિયાવાડ વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ તરફથી જાહેરો તથા ભાઈઓ માટે તાલીમની સુંદર તક

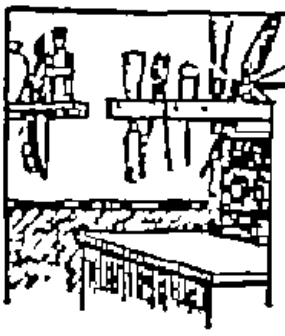
ગુજરાત-કાઠિયાવાડના હજારો જુવાનોના શરીરબળને સંરક્ષવા તથા વધારવાની સામાન્ય રીતે નિરંતર જાગી રહેલાઓને સદુપયોગ અર્થે ઉદ્દેશ અગિયાર વર્ષમાં કાઠિયાવાડ વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ તરફથી આઠ વ્યાયામ-વર્ગો ભરવામાં આવ્યા છે અને સેંકડો જવાનોને આ વ્યાયામ-વર્ગોનો લાભ મળેલ છે; તે અનુસાર આ વર્ષે પણ સોનગઢ મુકામે તા. ૧-૫-૪૦થી તા. ૩૧-૫-૪૦ સુધી વ્યાયામવર્ગ ખોલવાનું શ્રી. કા. વ્યા. પ્ર. મંડળે નક્કી કરેલ છે. આ વર્ગમાં ૪૦૦ થી ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ માટે સમવડ સગવડ આવેલ છે.

સરદાર પૃથ્વીસિંહ કોચ સ્વામીસત્ય આ વ્યાયામવર્ગમાં પોતાની સેવાનો લાભ આપવા બે માસ સુધી સ્વેચ્છાએ છે. જાહેરોને પણ તાલીમ મળી શકે તે માટે માસ અઢાવધી પ્રોગ્રામ કરવામાં આવી છે અને તેમને માટે વર્ગની માસ બે જાહેરો આવવાના છે.

આવા માસ દરમ્યાન ફૂડ તથા ખોરાક માટે રા. ૧૫) દરેક વર્ગ જાહેર ફી લેવામાં આવશે. તાલીમને અંગે કશી ફી લેવામાં આવશે નહિ. વ્યવસ્થા વર્ગના સમાવેશ ઉપરોક્ત પંદર રૂપીઆમાં કરવામાં આવેલ છે.

તા. ૨૦-૪-૪૦ સુધીમાં વર્ગમાં લાભ લેવા ઇચ્છનાર ભાઈઓએ ડીપોઝીટના રા. બે સાથે અરજી મોકલવી. નિયમો તથા પ્રવેશપત્ર માટે સ્ટેમ્પ સાથે નીચેને સરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો.

વલ્લભ કે. મોદી
મંત્રી - શ્રી. કા. વ્યા. પ્ર. મંડળ - આણંદજી

કોલસાના
ડામરમાંથી રંગ

બનાવવાની શોધ અને ઉદ્યોગની કથા

લેખક : ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ M.Sc.

પંચ્યાશી વર્ષનો લાંબો કાળ વહી ગયો. પર્કિન નામનો એક અંગ્રેજ યુવક રાસાયણિક શોધખોળનું કાર્ય આદરનો હતો. વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ જેમ શોધખોળનું કામ શરૂ થતાં સ્વપ્નાં સેવે છે તેમ આ યુવકને બનાવટી કિનાઈન પેદા કરવાની મહેચ્છા ઉદ્ભવી. કોલસાના ડામરમાંના બેન્ઝીન (Benzene) નામના પદાર્થમાંથી એનીલીન (aniline) બનાવીને તે પર પ્રયોગો આદર્યા. સંકેદ કિનાઈનને બદલે રંગીન પદાર્થ પેદા થયો. કોલસાના ડામરમાં આવેલ પદાર્થોમાંથી બનાવાતા રંગોમાં પ્રથમ રંગની એ ઉત્પત્તિ!

બ્યુનિસીઓના આ જમાનામાં આવી મહત્ત્વની શોધ વસ્તુઓની રંગે! કોલસાના ડામરમાંથી રંગની બનાવટનો વીસકોત્સવ૧૮૭૬માં ઉજવાયો. વિદ્વાનીઓએ પર્કિનની શોધની મહત્તા ગાઈ બતાવી. સામાન્ય જનતાએ આવી બ્યુનિસી પર બહુ ધ્યાન આપ્યું. આજકાલ કોલસાના ડામરમાંથી રંગ એટલી સાવ સાધારણ ચીજ થઈ ગઈ છે કે એ વસ્તુ 'અતિ પરિચયાત્ અવજ્ઞા ભવતિ' એ ન્યાયે અત્યંત નજીવી ગણે છે. સામાન્ય જીવનમાં આ ડામરના રંગો કેટલે અંશે પેસી ગયા છે! આપણા પરદેશની ચીજોમાં, ઘરના શણગારની ચીજોમાં, બૂટ, પાકીટ જેવી ચામડાની અનેક ચીજોમાં, કૂંકામાં, દવામેશ ઉપયોગમાં આવતી અનેક ચીજોની બનાવટમાં આ ડામરના રંગ સામાન્ય થઈ ગયા છે. આજનું જીવનગાં 'ખાતાં ચામતાં ડામરનો રંગ' નિશાળું એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ ન ગણાય.

એટલું જ નહિ, પણ કોલસાના દેશોની આબાદીનો આ શોધને લીધે ઉદ્ભવી છે. જર્મનીમાં મોટામાં મોટાં રાસાયણિક કારખાનાંઓ આ ડામરમાંથી રંગ બનાવવા માટે સ્થપાયાં છે અને આવા એક કારખાનામાં તો અઢી હજાર મજૂરોની સાધન્ય રોકવામાં આવી છે. એ કારખાનામાં ૧૦૦૦ કારીગરોને રોજી મળે છે અને બસો ઉપરાંત યોગ્ય તાલીમ પામેલા રાસાયણિકો રંગના બનાવની પ્રગતિ અર્થે શોધખોળ માટે રોકાયા છે.

રંગવાની કળા ત્રીસ સૈકા જૂની છે. પણ તે જમાનાના રંગારાઓ માત્ર અધોક ડજન રંગ બનાવતા: કેસરીઓ (saffron), ગળીઓ (indigo), મજીઠીઓ (madder), ગાંનો (orchid) અને જાંબુડીઓ (Tyrian purple). આમાંથી પહેલા ચાર રંગ તો તેમના છોડમાંથી તૈયાર કરવામાં આવતા અને છેલ્લો રંગ નામની માછલીમાંથી જે એક જાતનો રસ (secretion) ઝરે છે તેમાંથી બનાવાતો. ટૂંકામાં, આ બધા રંગ કુદરત પૂરા પાડતી. જે બાબતના રંગ આજે આપણે નિશાળીએ છીએ તે એ સમયમાં અત્યંત મુશ્કેલ હતા.

કોલંગસે અમેરિકા શોધી કાઢ્યો એટલે વળી આ બધા ગાંઠના કુદરતી રંગોમાં બેશક બીજા કુદરતી રંગોનો ઉમેરો થયો: જેવાં કે કોચીનીઅલ—એક જાતના બોર પર ઊછરેલાં જીવડાંના શરીરમાંથી કાઢેલો રાતો રંગ, લૉગવૂડ, બ્રાઝીલ વૂડ, હવરગ્રીટ્રોન ઇત્યાદિ. હિંદુસ્તાન તરફનો કૂણો દરિયાઈ ભાગ ખુલ્લો એટલે મળી મુરોપમાં જરા સસ્તી થઈ; અને મળી જેવો જ રંગ આપતા વોડ (woad) નામના છોડના વાવેતરને યુરોપમાં ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું. ઉપરાંત, બીજા અનિજ પદાર્થો પણ રંગ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાતા. હમુનો રંગ. હિંદુસ્તાનની વિશિષ્ટતા છે અને હજી પણ તે વિખ્યાત અને જપાન ચડે છે. ઉપર જણાવેલા એકાદ ડજન રંગો એ સમયના રંગારાની સમગ્ર સામગ્રી હતી. અનેક ચૂંચવમજૂરી કિયાઓ વડે તે રંગ ચડાવાતો અને અનેકવેળા ધાર્યો રંગ ન ઘટ્ટ થાંકતો. આ સદીની શરૂઆત સુધી રંગાટકળાની આવી સ્થિતિ હતી.

મનુષ્યતનનો રૂપ અને રંગ પ્રત્યેનો મોહ અને

પણ અતિ મૂલ્યવાન છે. આકાશમાં ઇન્દ્ર-ધનુષ્યના રંગ; વિવિધ સુંદર ફૂલોના રંગ ઇત્યાદિ કુદરતની સુંદર રંગીન સૃષ્ટિ મનુષ્યને આકર્ષે છે; પોતાના ઉપયોગમાં રંગ વડે આકર્ષણ પેદા કરવા તે મથે છે. છતાં, અનેક પ્રયોગશાળાઓને લીધે રંગોની એ વિવિધતા તે થોડા સમય સુધી ન આવી શકયો. આપણા પૂર્વજો રસાયન એજંસી મારિતી પરાવલંબનોના એમ નથી, પણ કુદરતી રંગો વિપુલ પ્રમાણમાં સદૈવાર્થી ન મળી શકતા એ ખાસ અડચણરૂપ હતું; એટલે મૈસૂરો સુધી રંગવાની ક્રિયા વહિ પામી શકી નહિ. છતાં છતાં માત્ર અપવાદાંજા રંગો વડે તેમને ચલાવવું પડયું; મન પસંદ રંગોની વિશાવટ તે ન પામી શકતા. આવી સ્થિતિનાં પણ રંગવામાં તો દિલ્ હમણી હતું, બારે આને ફક્ત રંગો સિવાય બીજો એકે દેશી રંગ અરી શકો નથી!

રાસાયનિક ઉદ્યોગોના ક્ષેત્રમાં ઓગણીસમી સદીનું પ્રથમ સાધ્ય કોલ્સાંથી ગરમી અને પ્રકાશ માટે કોલ-ગૅસ (coal-gas) બનાવવાનું. આ બનાવટમાં હવાની કોલ્સાને હવા વિનાની બંધ ભઠ્ઠીઓમાં ગરમ કરવાથી ગૅસ ઉપરાંત કામચલાઉ અનેક પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે. આ બધાને 'ગૅસ-વૉટર યા તો કોલ-વૉટર' એટલે કોલસાનો કાળર એવું નામ આપવામાં આવે છે. ગૅસનું શુદ્ધીકરણ કર્યા પછી રહેતો આ ધંધાનો કાળર પ્રથમ તો ગામ નહામો બહાનો, એટલું જ નહિ પણ તેને નાખી દેવા માટે જોતરની જરૂર પણ ગણી નહિ. એ વસ્તુ ઉપદ્રવરૂપ થઈ પડી હતી. એ ધંધાનો કાળર કીમતી ખજાનો છે એ જ્ઞાન રસાયન-શાસ્ત્રીઓને ઘણું મોડું થયું!

ઈ. ૧૮૩૪માં રૂન્જે (Runge) નામના રસાયન-વિશારદે ધંધાના ઉપદ્રવ રૂપ ગણાતા આ 'કોલસાના કાળર' પર અખતરા આદર્યા. તેને ગરમ કરીને અને તેમાંથી નીકળતી વરાળ (distillation) દૂર પાડીને સાયનોલ (Cyanol) નામનો એક બેઝિક (ઍસિડથી વિરુદ્ધ પ્રકૃતિનો) પદાર્થ જુદો પાડ્યો. ૧૮૨૬માં મુન્ટરોડૉર્ફન (Unverdorben) નામના વૈજ્ઞાનિકે અળીમાંથી એક 'બેઝિક' પદાર્થ કાઢ્યો હતો. આનું નામ કીરોલીન (Crystallin) આપ્યું હતું. કારણકે તે તેજાબોની સાથે પાસાદાર સ્ફટિક પદાર્થો આપતો હતો. આ જ અરસામાં ઝીનીને (Zinin) પણ કડવી બદામના બનાવટી તેલ(nitro benzene)માંથી એક 'બેઝિક' પદાર્થ બનાવ્યો હતો. બન્ને જુદીજુદી વસ્તુઓમાંથી કાઢેલ આ 'બેઝીક' પદાર્થ એક જ છે—ગુણ અને રૂપમાં—એમ પ્રોફેસર હૉફમાને (Hofmann) પુરવાર કરી બતાવ્યું. આ પદાર્થ એનીલીન (aniline) કહેવાય છે—મણીના અરબીક નામ 'અનિલ' પરથી. અન્તરમાં મળતા કાળરના પુષ્કળ રંગ આમાંથી સીધી યા આડકતરીરીતે બનાવાય છે.

ઉપરની શોધખોળનું પરિણામ એ આવ્યું કે એનીલીનની માગણી વધી અને મોટા જથ્થામાં તેની બનાવટની જરૂર જણાવા લાગી. કોલસાના કાળરમાં એનીલીન અલ્પ જૂજ દોય છે અને તેમાંથી તે કાઢવાની મહેનત માથે પડે એવું લાગ્યું. પણ કાળરમાં બેન્ઝીન નામનો પદાર્થ પુષ્કળ દોય છે અને તેમાંથી તેમાંથી જુદો પાડી શકાય છે. નાઇટ્રિક ઍસિડ સાથે રાસાયનિક ક્રિયા કરવાથી આ બેન્ઝીનમાંથી કડવી બદામનું બનાવટી તેલ (nitro benzene) સહેલાઈથી બનાવી શકાય છે અને ઉપર દર્શાવેલ ત્રીનીનની રીત મુજબ તેમાંથી 'એનીલીન' પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ બધી મહેનત પ્રથમ બજારીઓ રૂપ નીવડી. કોલસાના કાળરમાંથી ઉપયોગી વસ્તુ મળી આવે છે એ પુરવાર થયું. પણ એથી વિશેષ પ્રગતિ ન થઈ શકી. કોલસાને બીજામાંથી જદાર ધિરી આવતાં અમુક સમય લાગે છે તેમ ઉપર વર્ણવેલી શોધખોળ રૂપી બીજ જદાર આવતાં પચીસ-ત્રીસ વર્ષો વહી ગયાં.

૧૮૫૬માં લંડનની રૉયલ કૉલેજ ઑફ કેમિસ્ટ્રીમાં વિલિયમ હેનરી પર્કિન નામનો વિદ્યાર્થી પ્રોફેસર હૉફમાનનાં ભાષણો સાંભળવા જતો. એને એનીલીન પ્રત્યે ઘણી લાગી. ક્વિનાઈનમાં નાઇટ્રોજનના પરમાણુ છે અને એનીલીનમાં પણ એ જ પરમાણુ છે, તો એનીલીનમાંથી કૃત્રિમ ક્વિનાઇન બનાવવાનો તેને મનસૂબો જાગ્યો. પણ પ્રથમ પહેલી સફળ તે મુજબ સૂકેલ ક્વિનાઇનને બદલે કાચો પદાર્થ તેને મળ્યો. પૂર્વે પચાસ જેવા પ્રયોગો કર્યા હતા, પણ જોઈએ ન ગમે એવા કાળામેશ પદાર્થથી અજરોધને આખુંવિષયમાં શોધખોળ અજરામરે બદલી હતી. પણ પર્કિને આશા ધરાવ્યું. એ કાચો પદાર્થ શું છે તે તપાસવા મહેનત કરી. એ કાળી ચીજનું આલ્કોહૉલમાં દ્રાવણ કર્યું તો બેજુડીઆ (જાંબલી)

રંગનું દ્રાવણ થયું, અને તે વડે રેશમને રંગ ચઢાવી શકાયો. પર્કિને આચાર્ય હૉફમાનને બધી હકીકત કહી અને કારખાનું કાઢવાનો વિચાર જણાવી દીધો. પરંતુ આચાર્યશ્રીને બીજી વાત ગમે ન ઊતરી; ઊલટું ઠપકાભર્યા અવાજે બોલ્યા: "ઔષધોળાનું કામ છોડી નાલાયક ઉપાધિમાં શા માટે પડો છો?" ઔષધોળાનું ત્રિવિધ આના પાસ્કિમાં રૂપાંતર એ સાચા વૈજ્ઞાનિકને પસંદ ન પડ્યું.

બીજે વર્ષે પર્કિને નવા રંગની બનાવટ માટે કારખાનું શરૂ કર્યું અને 'જાંબુડીઓ' (Tyrian purple) એ નામથી રંગ બનાવવો શરૂ કર્યો. આ રંગ 'મૉવ' (mauve) તરીકે ઓળખાય છે, છાપાંઓએ પર્કિનની શોધને ખૂબ પ્રસિદ્ધિ આપી. 'મૉવ'ની શોધ પ્રત્યે સૌનું ધ્યાન ખેંચાયું. એ વખતમાં આ વિષે એટલી ચર્ચા જાગેલી કે મજાકમાં એમ કહેવાતું કે રાજદારી ઉપર ગ્રેજેસો પોલીસ પણ આ શોધથી માહિતગાર છે. કારણ કે દરેક વખતે તે બોલે છે કે 'મવ ઑર્ન'! પછી તો તરેહતરેહના રંગ બનાવવા માટે એનીલીન પર અનેક પ્રયોગો થવા માંડ્યા. નાયાનસને એનીલીન રેડ શોધી કાઢ્યો. પણ તેનું કારખાનું જરાય ચાલ્યું નહિ. બીજા પણ બેચાર રંગો આવ્યા. હરીફાઈએ સંશોધનને પુષ્કળ વેગ આપ્યો.

પણ પર્કિનની મુરકેલી ઓછી ન હતી. એનીલીન મોટા જથ્થામાં બનાવવા માટે તેને અનેક ઝંઝાળોમાંથી પસાર થવું પડતું; રંગારાઓને નવો રંગ વાપરવા સમજાવવું પડતું (સૌકડો વર્ષોનું રૂઢિ-પ્રાબલ્ય!); અને કારખાનાની મુરકેલીઓ ઊભી જ હોય. પર્કિને એ બધી મુરકેલીઓનો નિવેડો આણ્યો. રંગનારાઓને ત્યાં જઈ નવા રંગથી રંગવાના પ્રયોગો કરી બતાવ્યા. એનીલીનની બનાવટમાં જોખમી મુખ્ય વસ્તુ nitro benzene બનાવવાનું કૌશલ્યભર્યું કામ ઊતાર્યું. મૅસર્સનાં કારખાનાંઓમાંથી ડામર એકઠો કરવાની એજન્સી સારા પાયા પર મૂકી, જેથી કાચા માલની તાણ ન પડે. એનીલીનની કીમત પણ ઘરીઘાટથી ઊતરવા માંડી.

દરમિયાન અનેક અનુકરણ કરનારાઓ જાતજાતના રંગ બનાવવા મંડી પડ્યા. પણ એ રંગોની રાસાયણિક જાત તથા પરસ્પર સંબંધનું એ લોકોને ભાન નહોતું. પ્રોફેસર હૉફમાને આ પ્રશ્ન હાથ પર લીધો અને તેના પર પ્રકાશ ફેંક્યો. રાસાયણિક સિદ્ધાંતો અનુસાર નવા

કોલસાના ડામરમાંથી રંગો બનાવવાના શોધક પર્કિન

રંગો શોધાવા લાગ્યા. અને કોલસાના 'ડામરમાંથી રંગો'નું નવું પ્રકરણ ઉઘડી પામતું ગયું. કેકુલે (Kekule) ના શિષ્ય ફૉન બેયર (Von Baeyer) ૧૭ વર્ષના સતત પરિશ્રમને અંતે મજીનું સંશ્લેષણ (synthesis) સિદ્ધ કર્યું. આ અરસામાં ગ્રેબ્કે અને લીબરમાન (Graebe and Liebermann) નામના જર્મન રસાયનજ્ઞોએ ડામરમાંથી નીકળતા ઍન્થ્રેસીન(anthracene) નામના પદાર્થનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. મંજરના છોડનાં મૂળમાંથી નીકળતો રંગ (alizarin) બૂના કાળથી વપરાતો તેમાંથી પણ ઍન્થ્રેસીન દ્વારા મેળવ્યો. એટલે તેમણે ઍન્થ્રેસીનમાંથી એ એલીઝેરીન રંગ બનાવવા અખતરા શરૂ કર્યા. પર્કિને પણ આ કામ હાથ પર લીધું હતું. ૧૮૬૯માં આ બધા અખતરા સફળ થયા. જર્મન વૈજ્ઞાનિકોએ ઍન્થ્રેક્સ પેટન્ટ મેળવી કરતાં વહેલી ચાલાકી કરી એટલે જર્મન બનાવટી ઍલીઝેરીન માટે વિક્રાલનું બજાર મળી ગયું.

આ રીતે કુદરતી રંગો સાથે બનાવટી રંગોની હરીફાઈ શરૂ થઈ. આ હરીફાઈમાં બનાવટી રંગોનો વિજયધ્વજ ફરક્યો, કારણ કે કુદરતી રંગ અત્યંત ઝીણા પ્રમાણમાં મળી શકે છે અને તેના જોડાના વાવેતર માટે ઘણી જમીન રોકવી પડે છે. ઉત્તરોત્તર આ દિશામાં ખૂબ પ્રગતિ થઈ રહી છે. આજે અનેક તરેહના પુષ્કળ રંગ મળી શકે છે.

છેવટે, કોલસાના ડામરમાંથી રંગની આ બનાવટના ઉદ્યોગની અગત્ય તપાસીએ. સૌથી પ્રથમ ફાયદો એ

...ંસની કીમત પટવા માંડી. ડાબર જે નિર્દોષ ...ણાતી તે એક કીડાની ખબર પડવા માંડેલ. ...ીજો હાકડો એ થયો કે રંગવાની કળાની વૈજ્ઞાનિક ...ીક્ષણથી થઇ. જર્મનીને સૌથી મોટો હાકડો એ થયો કે ૧૮૭૬માં ત્યાં રાસી કેમ્પ ઑફિસની સ્થાપના કરવામાં આવી. ડાબરમાંથી પ્રથમ રંગ ઉંદરમાં તૈયાર કરવામાં આવ્યો, પણ એ ઉદ્યોગની શીક્ષણથી જર્મનીએ કરી છે એ આશ્ચર્યજનક છે. રંગની બનાવટ જર્મનીનો રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ ગણાય છે. રંગની સાથે સંબંધ ધરાવતા અનેક કીમતી પદાર્થો, જેવા કે જંતુ-વિનાશક પદાર્થો, ડાઇમેથ્રિ, અત્તર-સુગંધી પદાર્થો, કેરોસીનમાં વપરાતી ચીજો ઇત્યાદિ ડામરમાંથી બનાવી શકાય છે. કાર્બોલિક ઍસિડ, સેલિસિલિક ઍસિડ અને તેની બીજી બનાવટો, સૅકરીન, ઍન્ટીપાર્સીન, બનાવટી વેનિલા અને કસ્તુરી વગેરે ઉપયોગી વસ્તુઓનો આમાં સમાવેશ થાય છે. ટાઇફૉઈડ, કૉલેરા, ક્ષય વગેરે દર્દોના જંતુઓ ઓળખવા માટે પણ જુદાજુદા રંગ વપરાય છે. એ પણ મનુષ્યજાત પર રંગના ઉદ્યોગનો ઉપકાર છે.

ટિકીટો સંઘરવાનો શૉખ

કોઇની ટિકીટો તરફ નજર જતાવવા પૂરતી નવીનતા તેમાં જોવામાં આવવાથી સરકાર જે એદરકારી રાખે છે તે વિષે આપણે ઉહાપોહ કરેલો છે. ત્યાર પછી તેમાં બીજી એક જોદજનક બીના એ ઉમેરવાની રહે છે કે બ્રિટનના પી. પી. સી. (રેડિયો) બાતાએ નાએલ્તરમાં જ ટિકીટોના શોખના વિષે રેડીઓ પર પ્રવચનો આપવા માંડ્યા છે, બારે આપણા 'ઑલ ઇન્ડીઆ રેડીઓ' પર હજુ જેવી પણ પ્રવૃત્તિ નથી દેખાતી.

હવે આ સાથે ઉજવાનારી ટિકીટની શતાબ્દી વિષે. અમેરિકાના એને અંગે ટિકીટો ઘણાં ઘરાઓ ને વેપારીઓમાં ઘણો ઉત્સાહ વ્યાપ્યો છે કે એ પ્રસંગે ઉંડનમાં ભરાનારા એ પ્રદર્શનમાં ભાગ લેવા માટે ત્યાં જવા સારૂ એક આખી સ્પીશ્ર જ 'ચાર્ટર' કરી છે. એ પ્રદર્શનમાં જોવા ગમાડવા કે વિક્રેતાઓ જ નહિ, પણ જગતભરની પોસ્ટ ઑફિસના અમલદારો પે ભાગ લેવાના છે. અમેરિકા પોતાનો દસમાંબ ડૉલરની કીમતનો વિખ્યાત મંજર 'Million Dollar Post Office Collection' ત્યાં પ્રદર્શિત કરવાનું છે એટલું જ નહિ, પણ એ મહોત્સવ પ્રસંગે બ્રિટનની પેરે એ પણ ટિકીટોનો ખાસ સેટ બહાર પાડવાનું છે.

આપણા દિન તરફથી સમગ્ર પાંચ લાખ રૂપિયાની કીમતની ટિકીટો એ પ્રદર્શનમાં મુકાવાની છે. જિંદી ટિકીટોની બાબતમાં ઘટતી દરકાર તમે ડહાપ્ય નહિ જાળવતા હો. આપણી અદીની જ ટિકીટો-એક વખત આબીસીનિયા,' એડન, અલ્વાર, અમદાદ, અસરા, બાહરેન, બુશાયર, બંદરઅબ્બાસ, કુવાર્ત, ઝોબાહર, દુબઇ, મસ્કત, માદમરા, મકલા,, મસની, પોનાંગ, સીંગાપોર ને જંજબારમાં સોકની હતી-તેવી કુપ્રાપ્ય જિંદી ટિકીટોના આજે ૧૦૦૦થી ૫૦૦૦ રૂપિયા ભાવ બોલાય છે. આપણા દેશનાં જુદાં જુદાં ૪૦ દેશી રાજ્યો પોતાની ટિકીટો બહાર પાડે છે. ન્યૂ દિલ્હીના પોસ્ટલ મ્યુઝીઅમમાં ઇ. ૧૮૫૨થી બહાર પડતી જિંદી દરેક ટિકીટ મેળવવામાં આવે છે. એ સાલમાં જ મર જાર્જિસ ફ્રીઝરે પહેલી જિંદી ટિકીટ બહાર પાડેલી.

તમે ધારો તો પશુઓની, પક્ષીઓની, જાંધરાઓની, પ્રાકૃતિક દશ્યોની કે ભવ્ય વિભૂતિઓની અદ્દલ નકીઓ, પર્વતો વગેરેના જેવી વિશિષ્ટ ટિકીટોના જુદાજુદા સેટ કરી શકો. બિમાલયનું ૨૯૧૪૧ ફૂટ ઊંચું ગૌરીશંકર (ઍવરેસ્ટ) શિખર તો હજુ ટિકીટો પર મુકાંકિત થવાની રાહ જ જોઈ રહ્યું છે, પણ બીજા દેશો એવા કૃતઘ્ની નથી બન. પોતાની ટિકીટ પર પર્વતને પરેદુ સ્થાન આપ્યું નિહારમુખાએ-ઇ. ૧૯૬૨માં. ત્યાર બાદ એવા વેરવિખેર ને વિકૃત્ત (distorted) પ્રયાસો બાદ ઇ. ૧૯૬૪ની ઉત્તર બોર્નિયોની ટિકીટ પર કિનિ-બાલો પર્વતની સ્પષ્ટ છાપ ઝંકાઇ. ત્યારબાદ બ્રાઝીલે બાઉન્ટ પૂકા દ્વારા તેનું અનુકરણ કર્યા પછી હવે તો અનેક દેશોએ એ પ્રકાર અપનાવ્યો છે. જો કે પણોખરી વિમાની ટિકીટો પર પર્વતો અપેક્ષા હોય છે, પણ એ સ્વતંત્ર નહોતાં વિમાનની પશ્ચાદ્‌ભૂમિમાં જ મઝર સારે છે.

બનાબાની નદેરની જંબંની બ્રિટન્યા પછી મુનાફીક સેટ્સના દબાણ બાતાએ આજથી ત્રણ સરી વરનો એ નવા ખંડમાં છાપબાનાનો પ્રવેશ ક સેન્ટની ટિકીટો પર અંકિત કર્યો છે. એની શીઝાનમાં ઇ. ૧૬૩૯માં સ્ટેફન ડેમે નામના એક અંગ્રેજે આફ્રિકા પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ અંકિત કરવામાં આવ્યું છે ને ૬ કરોડની સંખ્યામાં તેની ટિકીટો બહાર પાડવામાં આવી છે.

મહાજનોની મુલાકાતે

ઘ. મહાજનોને દુનિયા ઓળખે છે એમની સિદ્ધિઓથી. પણ એ સિદ્ધિ પાછળ રહેલી માનસપ્રક્રિયાની મર્મજ્ઞ કુંચવા મેળવવા એ બધી બખત નિરુપાય નીવડે છે ને તેથી તેના માત્ર વસ્તુજ્ઞતાનો જ પરિચય તે પામી શકે છે. એ અન્તરમાં ડોકાવાનું એમનું આંતરસત્ત્વ બહાર આવવાનો કોઈ સક્ત્ત્વ મળિયો હોય તો તેમની સાથે સંધાયલનો. એ મળિયો સક્ત્ત્વ-તાની દોરે કોઈને હાથે પડેલો હોય તો 'ટ્રિસ્ટિપ્સ્ટ્રમ શૅંડ્ય મેડિ'ના કેસા ત્રીજો સિકરેટર વીરેકા, અને બધી વાર્તા-તરમાં એન બંગલા. 'આપાં બડેલાં બે હજાર વર્ષમાં એવનત વકુદીની આત્મકથાના વિખ્યાત નિરુપક વીરેકે આજના વિચારજગતનું આધિપત્ય ધરાવનારી એક વ્યક્તિની મુલાકાતો લઈ તેનું રોચક રેખાચિત્ર પુસ્તકમાં મૂકયું છે, એમાંથી જે કેટલીક ચૂંટણી મુલાકાતો અહીં આપી છે તે વાચકને પોતાની મનોભૂમિકામાં નવાં તત્ત્વો ઉમેરવામાં સહાયક થશે.

બર્નાર્ડ શૉ

'સિત્તેર વરસ પછી જિંદગી પર નિરાશ નાખતાં મને આટલું માલમ પડયું છે: ધર્મ વગરનો મનુષ્ય નૈતિક ક્ષય છે. ધર્મ વગર સંસ્કૃતિનો ઉદ્ધાર નથી. પછી તમે તેને નામ ગમે તે આપો–જીવનબલ, વિશ્વાત્મા, અમર્ત્ય તત્ત્વ (Elan Vital), સર્જક ઉત્ક્રાન્તિ (Creative Evolution), ગમે તે. આજી ધર્મ વિનાનું જીવન અહંમાતોની પરવરા સિવાય કશું જ નથી. ઈશ્વર વગર મોક્ષના અભાવ જેવું જ કંઈ કરી શકું. પણ ધર્મ વગર તો નહિ જ.'

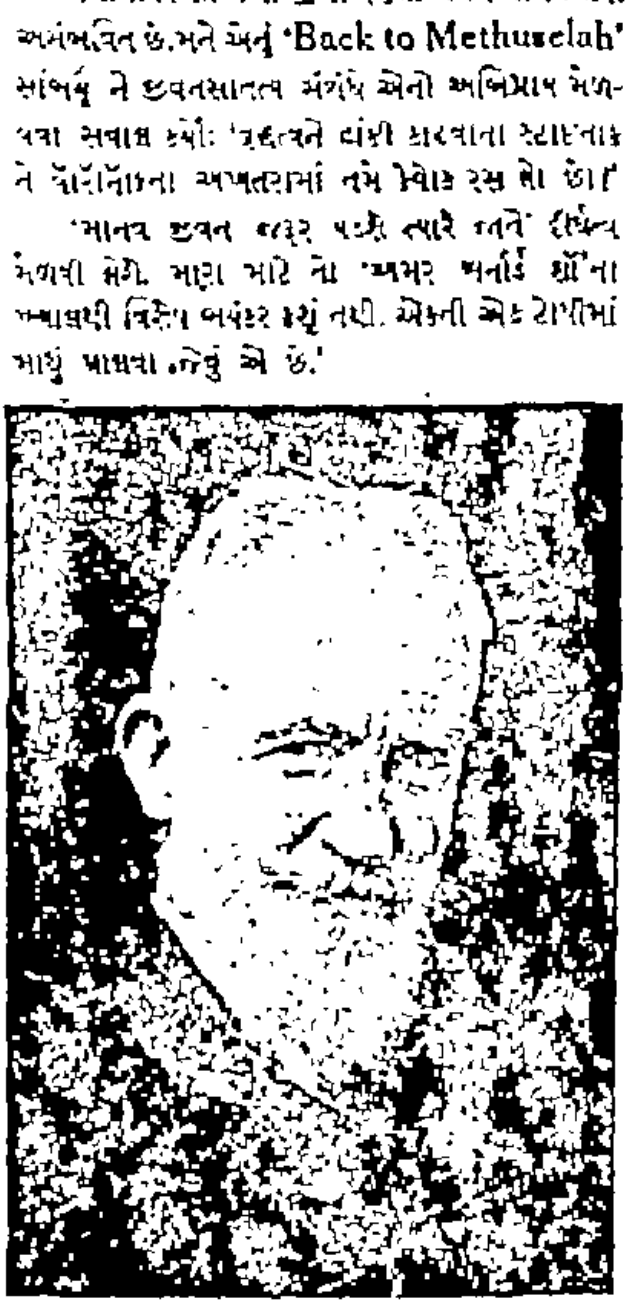
બર્નાર્ડ શૉ આ ગોઠણે રહ્યો હતો. ઑક્ટરી રોડ પરની લાયબ્રેરીમાં એની ને એની પત્ની વચ્ચે કું ખોડો હતો. શૉના પ્રવેશ સાથે જ લાયબ્રેરી બનેલ વીજળીક પાવરહાઉસ જાણે આખું મંડળના અવાજો દૂર દૂર ફેંકતા. લાયબ્રેરીયન નજર સામવા માંડયું.—એક બર્નાર્ડ શૉના અવાજ સિવાય.

મારી પહેલી મુલાકાત કરતાં શૉના વાળની સફેદતા વધી ગઈ હતી. પણ એનો બાંધો જરા યુવાનનો રહ્યો હતો ને સ્મિત જરા ગિરનું રહ્યું હતું. મન મલાવૃદ્ધનાં વરસોએ એને પકડ્યો થકવ્યો. પણ નિરાશા આવી. આખા યુદ્ધનો ભાર જાણે એના ખભા પર પડયો ન હોય! એની આંખોએ એની પેસ્તુબો ગુમાવી, જે એના ચિત્તમાંથી કદી ખસી ન શકે. એણે એને નમ્ર બનાવ્યો, સાથે નિર્ભ્રાન્ત પણ બનાવ્યો.

વેધક કટાક્ષથી એ નિરાશા ઘ્યાન રાખે છે, પણ એ તો માત્ર એનું આવરણ-ભેરવાક્ષ જણાય છે જેમાં એનું હૃદય એ ગોપનીય રાખે છે. જ્યાં એનો વિષાદ છાનો નથી રહેતો.

દેવોના સ્મિત જેવી શૉમાં રહેલી તેજરેખા વિશ્વની અસંભવિત છે. મને એનું 'Back to Methuselah' સાંભર્યું ને જીવનસાતત્ય સંબંધે એનો અભિપ્રાય મેળવવા સવાલ કર્યો: 'ઉદ્ધતને વાંકી કરવાના રેટાઘાટ ને ચોરોનોના અખાતરામાં તમે કેવોક રસ લો છો?'

'માનવ જીવન વધુ પડતું ટૂંકું લાગે ત્યારે જ દીર્ઘત્વ મેળવવા મથે. મારા માટે તો 'અમર બર્નાર્ડ શૉ'ના અભ્યાસથી વિશેષ બબ્બર કશું નથી. એકની એક રોપીમાં બાંધું બાયવા જેવું એ છે.'

વ્ય ત્રીસ બાજીસ વર્ષમાં તમારું જીવનકાર્ય પતાવી દઈ તમે એમ લાગે છે?'

'જીવન સદા પરિવર્તમાન છે. એ કદી પૂર્ણ નથી. તમાં મારું કામ મેં પૂર્ણ કર્યું છે.'

'તમારાં નાટકો આપોને?'

'ના, પ્રસ્તાવનાઓ આપીને.'

'ખરેખર, માનુસલ્લતમાં સહજ વિચારક્રાન્તિ લાવવામાં—'

'માનુસને ઠપકો દઈને વિચાર કરતા કરી નાખવાનું જગાડ જેવો હું નથી, એટલું યાદ રાખજો. મારું કાર્ય રચનાત્મક છે. નવી દુનિયાની એકાદ ને કૂંપળ મેં મૂકી છે.'

'તમારી કેટલી ચોપડી 'શૉ-મંત્ર (Shaw Doctrine)'ને વિસ્તારપૂર્વક વરદાર આપે છે?'

'Androcles and the Lion—એની પ્રસ્તાવના લો, નાટક નહિ. એ મારો ખ્રિસ્તી ધર્મ પરનો કરાર (testament) છે. પણ એ દિશામાં મારો સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રયાસ તો Back to Methuselahમાં સર્જાયેલ ઉત્ક્રાન્તિના ધર્મ પર મેં લખેલી પ્રસ્તાવના છે. મારી બધી જ પ્રસ્તાવના મહત્ત્વની છે, બાસ કરીને Major Barbaraની એ મારો ગરીબી પરનો કરાર છે, જ્યારે 'Getting Married'ની પ્રસ્તાવના લગ્ન પરનો; Caesar and Cleopatraની પ્રસ્તાવના પ્રતિભા પરનો, ને Heartbreak House યુદ્ધ પરનો કરાર છે. અને મારો સામાન્યિક ગ્રંથ મેં The Intelligent Woman's Guide to Socialism and Capitalismમાં આપ્યો છે.

'સંત જોન'માં તમે એને મોંએ જે નિવેદનો કરાવ્યાં છે એ એણે કરેલાં?'

'હા, એમાંનાં બધાંખરાં; અને બાકીનાં વધેલ ખાત તો એ કરત.'

'તમારા વનસ્પતિ આહાર જેમ—'

શૉનો ખિલ્લજ એ વાક્ય રહ્યું કરતાં જ છટકોઃ 'હું ચોખ્ખું કહું છું કે તમારા કરતાં વધુ વનસ્પતિ હું નથી ખાતો, ને વધુ સાંકું જીવવા મને ઇચ્છા પણ નથી.'

'અલબત્ત એ તો સુવર્ણસામાન્ય બાબત છે.' મેં મોંએ આવ્યો જવાબ આપ્યો.

'એથી ગભરાઉં, એ એક બ્રાન્ત દેવ છે. આપણે મરીએ છીએ, કારણ કે આપણે જાણીએ છે કે દુનિયામાં આપણે જન્મ કરવો જોઈએ. ઉત્ક્રાન્તિ એ મહા રહસ્યમયી મહિમા છે. ડાર્વિનવાદના યાંત્રિક સિદ્ધાંતે ધર્મનો નાશ કર્યો, પણ એનું સ્થાન પૂરવા જગતમાં કંઈ ન આપ્યું. નૈતિક અને રાજકીય તર્કવાદને એણે વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આપ્યું ને મહાકાયના યુરોપને મહાયુદ્ધમાં ધકેલ્યું. એ માટે કાંઈ આસ દોષપાત્ર નથી. યુરોપની એ આપત્તિનું કારણ એની ધર્મશૂન્યતા છે.'

'તો તમે ડાર્વિનને અસ્વીકાર્ય ગણો છો?'

'બિલકુલ નહિ. 'નેચરલ સીલેક્શને' જીવનને આ પ્રશ્ને બંધનેસતું બનાવવા ખૂબ જ અગત્યનો આમ બજાવ્યો છે. પણ આ પ્રશ્ને વિશાળ જ્ઞાન ને વિશ્વ સત્તાની આપણી સતત આકાંક્ષાને બંધબેસતું બનાવનારું તો સર્જક ઉત્ક્રાન્તિ છે. એ દિવ્ય જિજ્ઞાસા વગર ન્યૂટનની ગુરુત્વાકર્ષણની શોધ કામ ન બની હોત, અને આલ્ફ્રેડ્સ રૉકફેલરની ગોઠો પૈસાનો ગુણાકાર ન બન્યો હોત. પણ એ બધાં ઉપરોક્ત બારી બસોથી જોવાની જરૂર નથી.'

અંધારું થઈ ગયું હતું. બત્તીના દીવા ઝબકતા હતા. અંધારાને આવકારતા બતા અમારા ખંડમાં ધર્મપ્રાણ બર્નાર્ડ શૉનાં નેત્ર ઝબકી રહ્યાં હતાં.

બર્નાર્ડ શૉનો એકરાર

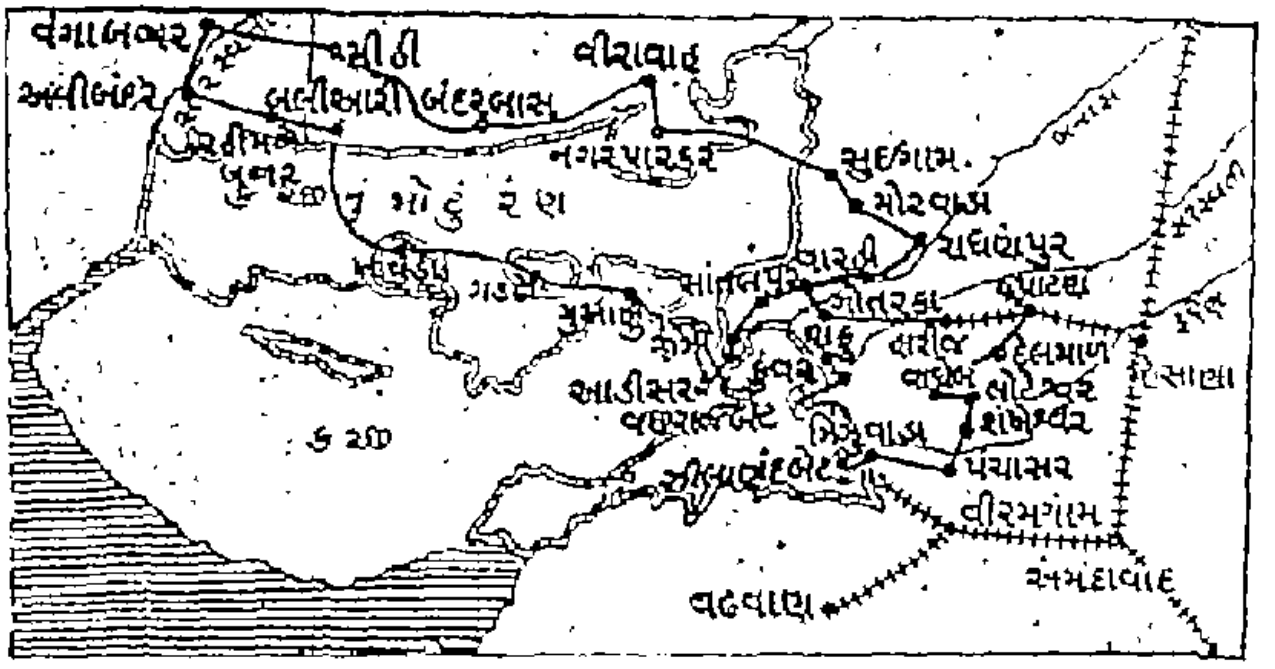
લંડનની નીકળતા 'સુનિવર ટીમ્સ પેપર' નામક સામાહિક 'શિક્ષિત મનુષ્ય કોને કહેવો?' એ ઉપર લંડનની અનેક વ્યક્તિઓના અભિપ્રાયો માગેલા. બધી વ્યક્તિઓએ પોતપોતાની માન્યતા મુજબનો નિર્ણય આપ્યો, ત્યારે બર્નાર્ડ શૉએ નીચે મુજબ કહ્યું ને તેમ કરી બતાવ્યું:

Sorry.
I have never met one
G Bernard Shaw

'દિલગીર છું, મને તો એવો કોઈ મળ્યો નથી.'

—ઝીમખાઈ વર્ડાલાકાર

(1. બર્નાર્ડ શૉનાં પુસ્તકોના પ્રકાશકો બજારુ કરીને શૉના એક પુસ્તકના પહેલા પાન પર નોંધ કરી છે કેઃ "બજેટ બજર કરતાં ખિસ્સાની કાપકૂપમાં કોઈ પુસ્તકો વધારે વાંચે છે." 'કુમાર'વાચકોએ આ વાત કેટલામાં લાગી?—અમ.

આ નકશામાં દર્શાવેલાં ઉત્તર ગુજરાતનાં સ્થળો ભૂમિનાં પ્રાચીન ઇતિહાસકેન્દ્રોના અવશેષો ખોળતાં

ભૂતકાળની શોધમાં

પગપાળા કરેલા પ્રવાસની લેખમાળા

ધર્મારણ્ય

સાશ્વતમેડલનો પ્રાચીન પ્રદેશ દાસ પાટણવાડો કહેવાય છે. તેની દક્ષિણે વઢીઆર પરગણું હતું. દાસ પણ તેનું એ જ નામ છે. પૂર્વે એ પ્રદેશ ધર્મારણ્ય કહેવાતો. પુરાણો અને મહાભારતમાં એનું નામ છે. આ આખા પ્રદેશ પર એક વેળા મોઢેરાના રાજ્યનો પ્રભાવ હતો. એ પ્રદેશમાં મોટું જંગલ હતું અને દાસ પણ કયાંક કયાંક એ જંગલના અવશેષો રહી જવા પામ્યા છે. આ ધર્મારણ્યની પ્રાચીનતમ પ્રસિદ્ધિ નદી જોકની હતી. દાસ પણ પાટણવાડા કરતાં વઢીઆરની વસ્તીમાં પણ પ્રાચીનતર છે. ધર્મારણ્યની કેટલીક નદીઓ દાસ ચૂકાઇ ગઇ છે. સંભવત: બેચરાજ અને મોઢેરાની નજીકથી વહી દાસ સરસ્વતી જે જગ્યાએ કચ્છના રણને મળે છે ત્યાંસુધીના વિસ્તારમાં પૂર્વકાળમાં મોટી નદી હતી. ચાંપેરથી મોટેશ્વર અને ત્રાણીથી સમી જતાં તેનો બેથી ચાર માઇલ પટ્ટો પડોશો પટ કે ઓળંગેલો છે. દાસ એ આર કહેવાય છે. વરસાદમાં તેમાં પાણી ભરાઈ રહે છે. જોડાના મેજરીઅરના લેખકનો અભિપ્રાય છે કે પુરાકાળમાં કચ્છના રણનો સમુદ્ર બેચરાજ સુધી લંગાએલો હોવો જોઇએ ને આ આર તેના જ અવશેષ રૂપે છે.

મોઢેરા અને રેલમાળનો ઇતિહાસ

સ્કંદપુરાણમાં એક મોઢપુરાણ છે ને તેમાંથી મોઢેરાના ઇતિહાસ માટે ઘણો પ્રકાશ મળે તેમ છે. એમાં ધર્મારણ્ય, મોઢેરા અને જેઠીમલ્લો વિષે જે કંઇ લખ્યું છે તેની ટૂંકી નોંધ આ નીચે આપું છું. વસ્તુની ઐતિહાસિકતાના પ્રશ્નમાં ઊતરવાનું આ સ્થાન નથી.

દાસ જ્યાં ધર્મારણ્ય છે ત્યાં પૂર્વે સ્વયંભુમનમાં વૈવસ્વત મનુ, કે જેનું બીજું નામ ધર્મ પણ હતું, તેણે આ વનમાં તપ કર્યું હતું એથી એ આરણ્ય ધર્મારણ્ય કહેવાયું. ધર્મે એમાં ધર્મેશ્વર મહાદેવને સ્થાપ્યા. એ જ વનમાં સૂર્યની સો સ્ત્રીઓએ તપ કરતાં સૂર્ય તેઓને દર્શન આપ્યાં અને ત્યાં જ સૂર્યકુંડ થયા. એ પછી ભગવાન વિષ્ણુએ ત્યાં તપ કર્યું અને એ સ્થળે એક સરોવર થયું જે દેવ સરોવર કહેવાયું. દેવભાગનું સરોવર તે એ જ દેવસરોવર છે એમ મોઢાએ મને કહ્યું. ભક્તિરાજના ૧૦૦મા પુત્ર મોદાસુર પણ એ વનમાં તપ કર્યું અને એનો વિષ્ણુએ વધ કર્યો. આ સ્થળ દાસ મોઢેશ્વર (સિદ્ધેશ્વર) તરીકે ઓળખાય છે. વાયેજ અને મોઢેશ્વરની વચ્ચે તે આવેલું છે. પછી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રિદેવોએ ૬૦૦૦ બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા અને તેઓ ત્યાં વસ્યા ... ણ મોઢેરાકપુર (દાસનું મોઢેરા) કહેવાયું. એ

સ્પેનનાં શહેરો – ૯ બાર્સિલોના

પ્રમાણ ભૂમિમાં પીરીનીઝનાં હિમાચ્છાદિત શિખરો અને સુમુખે ભૂમધ્ય સાગરનાં ઉછાળતાં પાણી વચ્ચે પથરાયેલા કીલાકાર મેદાન પર આવેલું આ શહેર સ્પેનનું મુખ્ય બંદર છે અને વસતિ તથા પ્રગતિમાં માત્ર પાટનગર માદ્રિદથી જ ઊતરતું છે.

બાર્સિલોનાનાં લોકો વતનીઓ કેટાલેન્ને બાકીના સ્પેનિયર્ડોથી જુદા છે. આખું સ્પેન પહેલાંના જમાનામાં પર્વતોની હારોને લીધે એકબીજાથી જુદા પડતા બાર ભાગોનું બનેલું છે. બારેને પોતપોતાની ભાષા, પોતપોતાનો પહેરવેશ ને રીતરસમ છે. એમાંનો એક ભાગ કેટાલોનિયા ને એનું મુખ્ય શહેર આ બાર્સિલોના. કેટેલન પ્રતિહાસકારોના કહેવા પ્રમાણે હાનિબાલના પિતા હામિલકારે તે વસાવેલું. કેટેલોનિયન લોકો મૂળથી જ આઝાદ સ્વભાવના હોઇ, સ્પેનિશસરકાર હમેશ તેમનાથી ટરતી રહી છે.

આજકાલ ફ્રેન્કિસ્ટ્રિયન કે આર્યોનિયન લોકોના સહ બૂમખબમાં પડેલા કેટલા વખતથી એ પુરાણું કેટેલોનિયાનું અસ્તિત્વ છે એ ત્યાંનું દાનવી (Cyclopean) સ્થાપત્ય સાબિત કરે છે. એના વતનીઓએ કાર્થેજનિયનો સાથે મળી રોમનોને હંફાવ્યા હતા. પછી તો ફ્રેન્કિસ્ટ્રિયન, ગોથ, કાર્થેજનિયન, રોમન, વેટાલ, વિસિગોથ અને પછી બર્બર, અરબ, સીરિયન વગેરે મુસ્લિમ આક્રમણોનું તે લોગ બનતું રહ્યું. પરંતુ મધ્ય કાળમાં કેટેલન બાદશાહોએ મુસ્લિમો પાસેથી સત્તા છીનવી સાર્ડીનિયા, સિસિલી ને નેપલ્સ છતી દૂર આફ્રિકા સુધી આણ વર્તાવી. એમની સમુદ્રસત્તાનો એ જમાનો હતો ને એ સત્તાનો પરિપાક પામેલું બાર્સિલોના ત્યારે વેનીસ, જીનોઆ, પીસા તમામને ઓળંગી જતું. મિસરથી માંડી ઉત્તર સમુદ્ર સુધીનો વેપાર તે એકહથ્થુ ખેડતું. ૧૫મી સદીમાં કાસ્ટીલની ઈસાબેલાએ જ્યારે કોલંબસ મોકલ્યો ત્યારથી કેટેલોનિયાનો આ દ્વીપ સંકુલ સ્પેનમાં સમાઇ ગયો.

બાર્સિલોના સ્પેનનું પ્રથમ કક્ષાનું ઔદ્યોગિક મથક હોવા છતાં ઘુમા ત્યાં નામનિશાન નથી. પીરીનીઝ ઊંચું કરેલું હાઇડ્રોઇલેક્ટ્રિક સ્ટે બધાં કારખાનાંને વીજળિક બળ પાડે છે. વિદ્યા અને સાહસમાં સ્પેનમાં તે અગ્રસ્થાન ધરાવે ૧૪૨૭ની સદીમાં સ્થપાએલી પુનિવર્સિટીએ શરૂઆતથી જ ઓ પનો સમાન દરજ્જો સ્વીકારેલો એનું બાર દુનિયાભરનાં જાણી આવકારે છે ને એ પ્રજાના સા ખમીરની સાક્ષી તો તેના 'ગેઉદે પીસ' નકશા ઊંચું કરેલું કોલંબ જગાએ પૂતળું આપી જ રહે છે. મહાયુદ્ધમાં કેન્દ્રો તરફથી લે માર્શલ જૅફે કેટેલન હતો.

ભૂમધ્ય સમુદ્રની કોર પર ચોખ્ખ નજરનું બંદર બાર્સિલોના સ્પેનનું પ્રમુખ વ્યાપારકેન્દ્ર છે. છતાં મોટા બારનાં બેવા કેન્દ્રસ્થા

આજિસ રાજા

'એ સારા જુવાનનો ખાંડિયો [ઝભ્ભો] તો સાવ સાદો છે, પણ એની ચાલ જુઓ તો જાણે કોઈ અસાધારણ પુરુષ ન હોય એવી છે. કોણ છે એ?'

'એ રાજા છે.'

'આવાં સાદાં કપડાં એ કેમ પહેરે છે? બીજા રાજાના જેવા પયરંજી વાઘા ને સોનાના અલંકાર એ કેમ નથી પહેરતો?'

'આપણા બાપદાદા રહેતા એવી સરળ રીતે આપણે રહિએ એમ એ ઇચ્છે છે.'

સ્પાર્તાના બે નાગરિક વચ્ચે આમ સંવાદ થયો. આજિસ રાજાની સાથે જ એવી બાબતો બની. સ્પાર્તન લોકો પ્રથમ તો ભપકાબંધ વસ્ત્ર પહેરતા. કાયમ પધારીએ સતા, ભપકાનું અન્ન ખાતા, અને પ્રસંગભરી સમય ઇજરત અથવા શણગારમાં ગાળતા. પણ હવે એ પુરાતન પદ્ધતિ ધરબાઈ ગઈ હતી. બોડાક લોકો જ ધનાઢય બન્યા હતા, ને બધીબધી જમીનના બધી ધણી બેઠા હતા; અને પ્રજાનો મોટો ભાગ ગરીબ, ઝબ્બેધરિયા, પેટ પૂરતું ખાવા નહિ પામનો તથા દેવામાં બુડેલો એવો થઈ ગયો હતો. જુવાન રાજાએ સ્પાર્તાનું દુઃખ દીઠું તો એને પોતાના દેશનો પ્રાચીન મહિમા સાંભર્યો, અને સુધારો કરવાનું એને મન થયું.

એક દિવસ એ એની મા તથા નાનીની હારે વાતો કરતો બેઠો હતો. એણે કહ્યું, 'તમે બેય ધનવાન છો, અને જો તમે મારું કહ્યું કરો તો બીજા ધનવાનને સારો દાખલો બેસાડો, અને એ પણ તમારું અનુકરણ કરે.'

'તે તમે શું કરવાનું કહો છો?'

'તમારા ગરાસનો મોટો ભાગ તમે છોડી દિયો એમ હું માગું છું: અને હું પણ એમ જ કરીશ. અને બીજા ધનિક પણ એમ જ કરે તો મારી એક યોજનાને સારુ આવશ્યક બોજ મળી રહે. એ બોજના હું નાના નાના ભાગ કરું, જેથી બોજેએક સ્પાર્તન જમીનનો માલિક થાય, અને એ જમીન ઉપર પોતા તથા પોતાના કુટુંબ સારુ અનાજ ને ફળ પકવે. એમ થાય તો નવરા પડેલા માણસોને કામ મળે, અને આગળ વધી ગયા છે તે સૌને ઉઘોગી બને.'

આજિસની વાત માદિકરીને મને ઉતરી, એટલે એણે સ્પાર્તન ઓમોની સભા ભરી અને કહ્યું:

'અમે જનસમાજના હિતાર્થે અમારું બધું ધન દઈ દેવાનાં બીએ. તમે પણ તમારા વરને કહો કે અમે કરીએ એમ કરે, એટલે આપણા પ્રાચીન રાજ્યમાં શાન્તિ તથા સંતોષની પાછી આણ વર્તે.'

રાજાની યોજનાના સમાચાર બનીને ગરીબ બહુ આનન્દ પામ્યા, પણ સાહુકાર તપી ગયા; એને થયું કે હવે આપણું ધન, જમીન, સુખ ચોરી લેવાશું. સ્પાર્તન લોકોમાં એક નદિ પણ બે રાજા ચૂંટવાની રીત હતી. આજિસ નાનો રાજા હતો; મોટો રાજા લીઓનીડાસ હતો. તેણે સાહુકારનો પક્ષ લીધો, એટલે દેશમાં બે પક્ષ પડી ગયા. મોટોક સમય આજિસનો પક્ષ બળવાન્ થઈ પડ્યો તેથી લીઓનીડાસ ભાગી ગયો.

એક દિવસે સ્પાર્તનોનું મોટું રાજા દસ્તાવેજની દોળી જોવા ચોકમાં મેળું થયું હતું. એક માણસના જોર આગળ પૈસા જોવા દોય, અને જોકિયાતે હું પૈસા પાછા આપીશ એવા બબાલ ઉપર દેવદારની મબી કરારી લીધી દોય તો તે બબાલ દસ્તાવેજ કહેવાય; અને જોકિયાત દસ્તાવેજનો નાશ કરે તો દેવદારને દેવું વાળવું ન પડે. રાજાએ હુકમ કર્યો કે જેના જેના આગળ આવા દસ્તાવેજ દોય તે તે બોધા દસ્તાવેજ આજે અને કુતાસણીમાં એનો હોમ કરે. આમ બધા દસ્તાવેજ અગ્નિસાત્ થઈ ગયા, તેથી મોટો આનંદની મર્છ મોટા, પણ બાલબાળ ઉદાસ થયા અને એને રાજા ઉપર દાઝ ચડી. રાજા આજિસે પોતાનાં ખેતરોમાંથી તેમજ પુષ્કળ ધન આપી દીધું હતું. એની મા તથા નાની અને મોટાક મિત્રોએ પણ પોતાની મિલકતનો

ત્યાગ કર્યો હતો. પણ પચ્ચાખરા સાદુકાર દરજી વાટ જોતા હતા; એને પોતાની મિલકત છોડવાની ઇચ્છા નહોતી.

એકવાર એવું બન્યું કે મીસના બીજા ભાગમાં લડાઈ ચાલતી હતી તેમાં એક પક્ષની વારે આન્દ્રિસ રાજા રપાર્તન લશ્કર લઈ ને ચડ્યો, પણ એ રપાર્તા પાછો નહોતો આવ્યો, ત્યાં ધનવાન લોકોએ બળવો કર્યો તથા લીઓનીડાસને પાછો સિંહાસને બેસાડ્યો. આન્દ્રિસ રપાર્તા આવ્યો, અને તીર્થસ્થાનમાં ગાબૂસનો વધ કરાવ નદિ એવો મીસમાં નિયમ હતો એટલે એક મંદિરમાં ભરાઈ ગયો.

મંદિર બહાર આવો ને રાજ્ય ચલાવવામાં મદદ કરો એવા સંદેશા લીઓનીડાસ આન્દ્રિસને મોકલતો. એના ઉપર આન્દ્રિસનો વિશ્વાસ નહોતો બેસતો. પણ મંદિરથી થોડે દૂર સ્નાનઘર છે ત્યાં સુખેથી જઓઆવો એમ લીઓનીડાસે કહેવરાવ્યું તે આન્દ્રિસે માન્યું. દેવની બે વાર એ સ્નાનઘરે ગયો ને રોગ એમ મંદિરે પાછો આવ્યો. એટલે એને થયું કે આમાં કાંઈ જોખમ નથી. પણ એક દિવસ સંધ્યાકાળે એ સ્નાનઘરથી મંદિરે આવતો હતો ત્યાં તેના બાળ વિશ્વાસઘાતી મિત્ર એને મળ્યા, અને એની સારે વાતે વળગ્યા, ત્યાં કેદખાનાની ગડમીનો ખૂણો આવ્યો. એ દેહારો એક મિત્રે એકદમ રાજાના માથા ઉપર ઝાંડિયો નાખ્યો, ને બીજા બેએ એના હાથ ઝાલ્યા. બીજા લોકો પણ ત્યાં આવી ચડ્યા. અને આન્દ્રિસને જોતજોતામાં દરદી ગયા. એનાં સોબંદી દ્વાર ઉઘડ્યાં અને પાછાં તરત બીડાઈ ગયાં

પાંચ ન્યાયાધીશ જોતજોતાના એક ખંડમાં બેઠા, અને રાજ્યબંધના ઉપર દીવાને અજવાળે કામ ચલાવ્યું. ન્યાયાધીશે છેવટે પૂછ્યું: 'તમે રપાર્તામાં જે કામો કર્યો છે એનો તમને પસ્તાવો થાય છે?'

'ના, રે, ના,' યશ રાજાએ જવાબ આપ્યો. 'હું મરું ભલે, પણ એવા શુભ કામનો મને પશ્ચાત્તાપ ન જ થાય.'

ન્યાયાધીશોએ આન્દ્રિસને દેહાન્તદંડ કર્યો, એટલે અમલદાર એને એક નાનકડી કોટડીમાં લઈ ગયા અને ત્યાં એને મૂંગો દઈને મારી નાંખ્યો. મરતા પહેલાં એણે જોયું તો એક અમલદાર રોતો હતો.

'મારા ભાઈબંધ,' રાજા બોલ્યો, 'મારે સારુ શું રુએ છો? મેં કયાં કોઈનું અમંગળ છે? મારા પ્રત્યે અન્યાય કરનાર એ લોકો કરતાં હું સુખી છું.'

રાજાની મા તથા નાનીને આવવા સારુ જેલખાનો દરવાજો ઉઘડ્યો. બેયનાં મનમાં એમ કે આપણે જઈ ને આપણા પ્રિયજનનો જીવ બચાવિએ. પ્રથમ તો દાદ માતામહીને કોટડીમાં લઈ ગયા, અને પછી માને. પણ મા જઈ ને જુએ છે તો પોતાના દીકરાનું તથા દાદ માનું એમ બેયનાં શબ પડ્યાં છે. નીચી નમીને એણે આન્દ્રિસને ચુંબન કર્યું, અને કહ્યું 'દિકરા, આ દેશમાં તે તારા જેવા પ્રમાણિક ને ઉદાર રાજા હોય કે?'

'તમારા દિકરાનું પરાક્રમ તમને ગમતું હોય તો તમે પણ એને મોટા માનમાં બાજ પડાવશો,' દગાખોર મિત્રોમાંના એકે કહ્યું.

રાણી નીસાસો નાખીને બોલી, 'જે પાપ તેમાંથી રપાર્તાનું કલ્યાણ થાઓ.'

આ વાકય એને મુખેથી નિકળ્યું ન નિકળ્યું, ત્યાં શત્રુઓએ પણ એનો વધ કર્યો. અને ત્રણે શબ કરવામાં આવ્યા ટોળે મળેલા લોકોના દેખતાં જેલખાનેથી બહાર લઈ ગયા. લોકો ત્રાસીને ઘેર ગયા.

આન્દ્રિસ રાજાના મૃત્યુમહોત્સવને આજ ૧૯૮૦ વર્ષ થઈ ગયાં, પણ એના જેવા વીરપુરુષો ને એની મા અને નાની જેવી વીરાંગનાઓ મરે છે એમ કોઈ ન માને; એવા બહુ છતો તો કાળનો પરાભવ કરે છે, અને એનાં સુચરિતનાં સ્મરણો પ્રેમપંથને સદા સર્વદા પ્રકાશિત કરે છે:

Say not they die, those martyr souls
Whose life is winged with purpose fine;
Who leave us, pointing to the goals,
Who learn to conquer and resign.

Such cannot die; they vanquish time,
And fill the world with growing light,
Making the human life sublime
With memories of their sacred might.

—*Malcolm Quin*

(પ્રધાનના પ્રોફે કરેલા રૂપાન્તર ઉપરથી) ફે. વા.

મણિ

(અનુવાદ)

મોટા શી વજ્રખાતુ ૨૮ ધનબ્રહ્મ તમા પીગળે છે નિઃસાસે;
બાપા મે પીગળે છે; પણ જનનખિલ્લિઓ કોઇ એવા જડે છે
જેને પીગાળવાનાં છવતી ધનબ્રહ્મ કૈં આંહ માટો ગઈ રે!

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

બળબળાટ કરવા સરકાર ઇચ્છતી ન હતી.

પાછળ બીજી એક મોટી કુદરતી ઘટ મિ. જેકબને આવતા હતા. અમારી એ હવરની કુદરતી સ્ટાંડર્ડન આગળ પહોંચી ત્યાં હરીથી મને પકડવામાં આવ્યો અને કેસની તા. ૧૧મીની મુદત પડી. અમે તો આભા થયા. પણ હવે સરકારથી આ બધું છુપાવ્યા તેમ ન હતું. એટલે તેણે પ્રથમ મને આ બધાથી એકદમ વિખુટો પાડવાનું પગલું લીધું. આ સમયે મિ. પોલાકને હિંદુસ્તાનમાં ડેપ્યુટેશન લઈ મોકલવાની તૈયારી થઈ રહી હતી. તે મારે ઉપડતાં પહેલાં તે મને મળવા આવ્યા. પણ 'આવ્યો અવસ્ય રહે અને ઘરિ કરે સો હોય' એમ બન્યું. મને રવિવારે બીજ વખત પ્રેસીડેન્સીમાં આગળ પહડ્યો. આ વખતનું વૉરંટ ઠંડીથી નીકળેલું હતું અને તરોમત ગિરફાદિયાઓને કામ છોડાવ્યાનું હતું. અદીથી મને પણ જ યુપકીથી ઠંડી લઈ ગયા. ઉપર જવાની મને હું કે મિ. પોલાક અનારી સાથે દુઃખમાં હતા. તેણે આ કામ સંભાળી લીધું. ઠંડીમાં મંગળવારે કેસ ચાલ્યો. મારા ઉપરના ત્રણે આરોપ મને વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યા. મેં તે કબૂલ રાખ્યા અને રજા મેળવી જણાવ્યું કે 'મારા પોતાના તરફ અને બધી પ્રજા તરફ બ્રાહ્મની ખાતર મારે કરેલું જોઇએ કે જે તરોમત મારા ઉપર મૂકવામાં આવ્યાં છે તેની બધી જવાબદારી એક વકીલ તથા નાતાલના બૂતા સ્ટીલ તરીકે હું મારે માથે લઉં છું. હું માનું છું કે આ બોઅોને કોંગ્રેસની સરકાર સામે જવાથી લોકોનાં મન ઉપર જે છાપ પડી છે તેનો હેતુ ઉમદા હતો. આક્રોશવાળા સામે કંઈ તકરાર નથી. આ સજાથી તેમને ગંભીર નુકસાન થાય છે તે માટે હું દિલગીર છું. હું દિલી મજૂરો રાખવાવાળાને પણ વિનંતિ કરું છું કે આ કર મારા જેવી આફ્રિકા પર બોજા રૂપ છે અને તેથી તે રદ થવો જોઇએ. મને લાગે છે કે ઑ. મિ. બોધમે અને જનરલ સ્મટ્સ વચ્ચે જે સ્થિતિ બેઠા થઈ છે તે જોતાં અત્યંત ધ્યાન ખેંચાય તેવી લાગ દોરાવવાની મારી ફરજ હતી. બીજાને અને બાવલાં બચ્ચાંને જે સંકટ સહન કરવાં પડ્યાં છે તે હું સમજું છું; અને તે છતાં મને લાગે છે કે જોખમને સલાહ આપવાની મારી ફરજ હતી અને તે મેં બજાવી છે, અને જ્યાં સુધી તે રદ થયો નથી ત્યાં સુધી કામ નહિ કરવાની ને ભીખ માગીને પેટ ભરવાની સલાહ મારા જેવી આફ્રિકાને હરીફરીને આપવાની ફરજ સમજું છું. અને ખાતરી છે કે દુઃખ ભોગવ્યા વિના તેઓ પરના જુલમનો અંત આવવાનો નથી.'

હું તો જેલમાં ફરી કામ જોડાઇ. પાછળથી વોરંટમાં મારા ઉપર કામ આપ્યું અને ઠંડીમાં બાકીની નવ માસ ઉપરાંત ત્યાં બીજ ત્રણ માસની જેલ પડ્યું.

આ અરસામાં મને ખબર પડ્યા કે મિ. પોલાક પકડાયા છે અને હિંદુસ્તાન જવાને બદલે જેલમાં જઈ બેઠા છે. હું તો રાજી જ થયો. મારે મન પેલા ડેપ્યુટેશન કરતાં આ ડેપ્યુટેશન મોકું થયું. તે પછી તુરત જ મિ. જેકબ પણ પકડાયા અને તે પણ મિ. પોલાકની પેઠે ત્રણ માસની જેલમાં જઈને બેઠા. આગેવાનોને પકડ્યા પછી લોકો નમી જશે એમ માનવામાં સરકારે તો ભૂલ જ કરી. બધા દક્ષતાસિદ્ધાઓને મારેક બાજુ ટ્રેનો ભરી ઠંડી તથા ન્યૂકેસલમાં પાછા આવ્યા. ઉપર જઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં તેમોના ઉપર મારે જુલમ થયો. તેમને બહુ સહન કરવું પડ્યું. પણ સહન કરવાને તો બધા જ તૈયાર થયેલા જ હતા. બહુ આગેવાનો હતા. તેમોને કરેવાતા આગેવાનો વખત પોતાનું જાણ બતાવવાનું હતું અને તે તેમણે બતાવી આપ્યું. કેવી રીતે બતાવ્યું તે વખત બતાવે છે. કવિ દયપતરામે કહે આવું છે કે 'કષ્ટ વામ્યા વિના કૃષ્ણ કોને મળ્યા, મારે જુમતા જુઓ સાંઇ મોળી.'..."

દક્ષતાય કેમ પ્રગટી, કેમ બની. કૂમ કેમ કરવામાં આવી, એ બધું કરનારા કોણ અને કેવા હતા એ બધી વસ્તુસ્થિતિ આપણને ઉપરના બયાનમાંથી જરાજર સમજાઈ, પરંતુ એ દિવસોમાં રોજેરોજ અમને જે મારિની મળતી તે ઉપરની મારી કલ્પનામાં આવી એ વાત ઉપર કહી તે જ ન હતી. વળી આપણને તો માત્ર સાધનની અને દક્ષતાસિદ્ધાઓની જ દયા ચર્ચવેલી છે; પણ અમે તો એ વખતે માત્ર આપણની જ દયા કરવા ઊભરાઇ રહેતા. એ સિવાયની બીજી મોટી વાતનાં અને ગાત્રી ભાન ન રહતી. આપણ વિનની વાતો જે અમે સાંભળતા જોયાની જે મને થાય છે તેના કંપારો પણ આપણને પોતાના જોવામાં આવ્યા નથી દીધા. મારી નાનકડી આંખને દેખાયેલો અને મારા મગજને અનુભવાયેલો એ ઇતિહાસ આવતા પ્રકરણમાં.

(ક્રમશઃ) મનુભાઇ જ. પાંચોલી

પંચતંત્રની વાર્તાઓ

દમનક કહે, 'તું નીતિતત્ત્વનો જાણ નથી એટલે આમ કહે છે. શત્રુ તથા રોગ તો જેવા બન્યે એવા જ એને ગમાવવા ઘટે; નહિ તો પેપાને એ મદારણાને પણ દઝે છે.'

સંજીવક મંદમંદ ગતિએ સિંહ ગાયણ આવ્યો, અને એનો આકાર દમનકે વર્ણવ્યા પ્રમાણે જોઈને પ્રણામ કર્યા વિના દૂર બેઠો. પિંગલક પણ દમનકની વાત બળતી આવતી જોઈને એના ઉપર રૂઠી પડ્યો. સંજીવકની પીઠ ઉપર સિંહના નખ લાગ્યા, પણ એના પેટમાં શીંગડાં મારીને સંજીવક એનાથી છટકવો ને લડવા તૈયાર થઈને ઊભો.

આ જોઈને કરટકે દમનકને કહ્યું. 'ધિક્ મૂઢ

પ્રાર્થના

મોરને મયૂરપંખ આપો, દેવી શારદા!
મોરને ભેરુકંઠ આપો;
વાદળને શ્યામ રંગ આપો, દેવી શારદા!
ઈંધાનાં દેશમાં સુહાવો. (ધ્રુવ)

ચંદ્રમા ઊગીને આજે વાગ્યાં છે આંજણાં,
અડકીની તડકી દે, આપો વેર શારદા!
ઈંધાનાં દેશમાં સુહાવો.

આંગણના આભ જેવી એઠલીઓ પૂરીએ. ધાનમાં ધાનની ધર્ક આપો, દેવી શારદા!
ઈંધાનાં દેશમાં સુહાવો.

ધાનમાં ધાનની દે અમે ધૂપનાણાં ધૂપદાં
ધૂપોની ધાળ ગની આપો, દેવી શારદા!
ઈંધાનાં દેશમાં સુહાવો.

અમારાં ગાન ધર્યાં મેરે છે તાન વિના,
ગાનવો! રમાવો! ચમાવો, દેવી શારદા!
ઈંધાનાં દેશમાં સુહાવો.

નીંદરના પારણાને ઝૂલાવા જોગણી!
ગમણાંની રમણા દે આપો, દેવી શારદા!
ઈંધાનાં દેશમાં સુહાવો.

મોમરાનું વાન દીધો, મોરલાનું ગાન દીધો,
દેસધાની સાન દેઈ ગયો, દેવી શારદા!'
ઈંધાનાં દેશમાં સુહાવો.

રમણિક અણજાણ્યા

વૈરાગ્ય જગાડીને તે જપું ન પ્રાપ્ત નોખ્યું કરી. સાધથી સિદ્ધિ થાય ત્યાં દંડ કોણ સાધરથી ચિત્ત સમે ત્યાં કરતો પરોપ્ય કોણ પરે? તારી વિદ્વત્તાનું તને મિથ્યાભિમાન છે, પણ જેનાથી ઇન્દ્રિયનિગ્રહ ન થાય, જે ધર્મમાં વર્તાતી નથી, જેને પામીને માણસ બીજા પ્રાણી કેમ વાસ્તવના જ કરે છે, જેનાથી ચિત્ત શાંત ન થાય તે વિદ્વત્તાને શું કરે? તારી બુદ્ધિ જ વિપરીત છે. જ્ઞાનથી મદ શાન્ત થાય છે, પણ દુષ્ટને જેનાથી જ મદ થાય છે; તેજ જે આંખને બગાડે છે તેનાથી જ ઘૂક આંખનો થાય છે. તારું કુળ જ એવું થાય છે. પુત્ર પિતાને પત્રક્ષે અવશ્ય આવે છે; કેતકીના ઝાડ ઉપર આમળાં કમાંથી થાય? દિનેચ્છનું કર્યું ન કરનારને ઉપદેશ શું કરવો કર્યું છે, કે

અનારભ્ય ન નમે કાર્યું, પત્થરે ન સુરક્ષિયા।
સૂચીમુખ મરી જાવો, મૂર્ખને શીખવે જ શું પ્રજ્ઞા

દમનક કહે: એ કેમ? કરટક કહે:

કથા ૨૭

એક વનમાં વાંદરાનું જૂથ હતું. તે એકવાર હેમન્ત ઋતુમાં ટાઢે ઘરથરતું હતું એટલે આગિયાને અગ્નિ જાણીને એના ઉપર સૂકાં લાકડાં, સાંઠી, ને ઘાસપાત મૂકતું હતું, અને કાખ, પેટ તથા છાતી બંનેજાતું તાપમનોરમ્યનું સુખ અનુભવતું હતું. ત્યાં એક વાંદરાને વિચાર ઠંડી વાતી હતી એટલે તે આની બીજિયા અગ્નિ ઉપર ફૂંક મારતો હતો, તે જોઈ ને સૂચીમુખ નામે પક્ષી ઝાડ ઉપરથી મિત્રોને બોલાવા બાદ, દાખડા કર મા, આ અગ્નિ નહિ પણ આગિયો છે. એને ફૂંકવાથી કાંઈ ન વળે.' એક વૃદ્ધ વાંદરાએ એને કહ્યું: 'મૂર્ખ, તારે તેની શી પંચાત? એટલે વૃદ્ધ કારેણા ચૂપ્યારીની તથા જેના કામમાં ઉપરાઉપર વિઘ્ન આવે એની સાથે વાત ન કરવી.' તો પણ સૂચીમુખ કહે, 'અરે. કાંઈ કામ કાં બોલવો?' આમ કેમે ન બોલતો રહ્યો નહિ, એટલે એક વાંદરાને ભમ ખર્ચ કરતો વેવાથી ક્રોધ ચડ્યો ને પાંખ ઝાલીને તથા પત્થર ઉપર પછાડીને પક્ષીને મારી નાખ્યો.

એટલે કહું છું, 'અનારભ્ય ન નમે કાર્યું.' ઇતિ

(બાકી) રેસાદ વાલજી મોરબિનવાળા

Our Friends Abroad

પત્રમિત્રો મેળવનારા માટે

Pen Friends વચ્ચેથી એક અમેરિકા ગિરફ લખાર પડ્યું છે. તેની ઇચ્છાનો અને ફરજો માટે નીચેને સરનામે લખો:

Nations' League of Pen Friends
539 Kalbadevi Road BOMBAY-2

પરદેશનો પત્ર

અમદાવાદ સી. પરેખ (બારડોલ્પર)પર અમેરિકા દેશની સ્ત્રીનો આ પત્ર તેણે પ્રકટ કરવા મોકલ્યો આપ્યો છે:

રે, પરદેશના મિત્ર! તમારો પત્ર આજે મળ્યો હું બહુ આનંદમાં આવી ગયો હું. ચે નો એ પણ મિત્રોને બંધાવ્યો. એ બધા માનતા હતા કે તમારા દેશમાં અમેરિકાની ભાષા બોલતા જ નથી. અને આ પત્ર વાંચનારને બહુ મોટી કિંમતની ભેટ કોની જેટલી એમ પત્ર ઉપરથી લાગે છે. પરદેશના મિત્રો શોધી રહ્યો હતો અને તમારો સંબંધ થતાં બહુ સુખ પામ્યો હું. મારો પત્ર વાંચને પણ આનંદ-પ્રદ થાય. હું આશા રાખું અને આવી વાત કરું.

હું માત્ર બાર વર્ષનો છું અને આશા રાખું છું કે કરમાંને વાંચવા આપણને ખુશાલી થશે.

મારે આજ મિત્રો આખી દુનિયાને ખૂણે ખાંચરાની બોલાવવાનું ધામ છે. બધાંયે, કાગળ, રેશમ, સોનેટનો સ્વભાવ, મિત્રમંડળ વગેરે અહીંના અને છે. મારે વય મને અહીં મોટો જ નજરે પડે છે. કરેલાં બોલાવું ઘર અને છે. અમેરિકાનું ત્રીજા નંબરનું મોટું શહેર ફિલાડેલ્ફિયા અહીંથી પંદર માઇલ દૂર છે. ત્યાંથી ન્યુયૉર્ક ૧૦૦ માઇલને અંતરે છે. એ તો દુનિયાનું ચલ્લીમાં સૌથી મોટું પહેલા નંબરનું શહેર છે. મારે મિત્ર નંબર પેનસીલ-વેનિયા પ્રાંતમાં આવ્યા છે અને રેલવેને નદી પર આવેલું છે, જે આટલાંટિક મહાસાગરને મળે છે. અહીંની વસ્તી સમશીતોષ્ણ છે, સિવાયો કપાયો બધાં બરફનાં ઢોલ છે. અહીંની વસ્તી ૧૦,૦૦૦ની છે.

અમારા પ્રાંતમાં મિત્રમંડળ બનાવ્યાં બહુ નંબર આવ્યા છે. ચુનાદરિયા રાજ્યનો નકશો તમે જો ચાલે હોય તો સમુદ્ર કાંઠે ન્યુયૉર્ક અને બરાબર નીચે ફીલાડેલ્ફિયા દેખાયે. મિત્રમંડળ તેનો કોલેજમાં છે.

હવે હું કંઈ બીજી વાત કરું. તમે લખ્યું હતું કે ટાંકણ સંબંધનો અને કિરોસાઓ ખાટવાનો તમને શોખ છે. બાસ પણ એ મારે શોખ છે. તમારે ટાંકણનો ધંધો કરવો હોય તો હું વાજબ બજાર કરતાં ઓછા ભાવથી મોકલીશ.

હું કિરોસાઓ કરું છું તે માટે તેનું રેખાચિત્ર પ્રીન્ટીંગ બને કરી લઉં છું. સાથે બીજું ચિત્ર મારી કિરોસાઓનો નમૂનો છે. બધુ બીજા નાના કિરોસાઓ મોકલીશ. તમે તમારા કિરોસાઓ જરૂર મોકલશો. તમે તમારા શહેરની અને પ્રાંતની વાતો લખશો. સલામ. —તેની સ્ત્રી

આ મહિનો (માર્ચ) ઇતિહાસમાં

તા. ૧ સાર પ્રદેશ જર્મનીને પાછો સોંપાયો (૧૯૩૫)

તા. ૨ સિંધમાના રાજ્ય પ્રબંધિયોએ પ્રબંધે પદભ્રષ્ટ કરી તેના બદલે બદીરોદને ગાદી સોંપી (૧૯૩૫)

તા. ૩ ત્રણ મહાયુદ્ધમાં જર્મન સેનાપતિ ફ્રૂલ હિંડનબુર્ગના હાથે પરાજય પામીને મુસ્લિમોએ તર્તાનો રે ઑસ્ટ્રિયાથી સંધિ કરી નાખી (૧૯૧૮)

તા. ૪ મહાત્મા ગાંધીજી તથા હિંદના વાઇસરૉય લૉર્ડ અરવિને (હવે લૉર્ડ હૅલિફૅક્સ) ઐતિહાસિક સંયુક્ત પત્ર પર સંતાક્ષરિસહ સહીઓ કરી (૧૯૩૧)

તા. ૮ આર્મુડસેન દક્ષિણ ધ્રુવ પર પહોંચ્યો (૧૯૧૨)

તા. ૧૨ નાઝીઓએ ઑસ્ટ્રિયા હબજે કર્યું (૧૯૩૮)

તા. ૧૪ ઇસિયાની રાજધાની પેટ્રોમેડથી અસેરી યૉસેફાવમાં ખાતા ને તેનું નામ સેનિનગ્રાટ રાખવામાં આવ્યું (૧૯૧૮)

તા. ૧૫ ઑસ્ટ્રોહંગેરિયાનો કર્ણનિવા પ્રાંત હંગેરીએ લઈ લીધો, સ્લોવાકિયા જર્મનીના સંરક્ષણ નીચે આવ્યું ને બાકીનો ચેક પ્રદેશ જર્મન સામ્રાજ્યમાં કમેરી દેવાયો (૧૯૩૯)

તા. ૧૬ ઈ. ૧૯૬૮ની સાલની ગદ્દાસભાના પ્રમુખ તથા ઇંગ્લિશ પાર્લામેન્ટરી કમિટીના ચેરમૅન સર ચિલિયમ વેડરબર્નનો જન્મ (૧૮૩૮)

તા. ૧૬ આફ્રિકા ખંડના મહાન શોધકસરી ડૅવિડ લિવિંગ્સ્ટનનો જન્મ (૧૮૧૩)

તા. ૨૦ નૉર્વેના પ્રખ્યાત નાટકકાર ઇબ્સેનનો જન્મ (૧૮૨૮) • • ગ્રેટ વેસ્ટર્ન રેલ્વેના નિર્માતા સ્થાપક સર આઇઝેક પેન્ડનનું મેન્ચિસ્ટર મુકામે અવસાન (૧૮૫૩)

તા. ૨૧ ફ્રેડરિકવિલ્યમ ત્રિજીનું અવસાન (૧૮૮૮) • • પર્શિયાએ પોતાનું રાષ્ટ્રીય નામ ઇરાન ધારણ કરી પહેલવી રાજવંશને પણ એ નામ ધારણ કરવાની તાકીદ કરી (૧૯૩૫)

તા. ૨૩ હિંદમાં બીજાપુરના પહેલા તાર નખાયા (૧૮૫૪)

તા. ૨૩ પાંજમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ રા.બ.હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળાનું તથા પ્રખ્યાત અંગ્રેજ નવલકથાકાર આર્નોલ્ડ બેનેટનું અવસાન (૧૯૩૧)

તા. ૨૩ ઇંગ્લંડ ને હિંદ વચ્ચે વિમાની વ્યવહાર શરૂ થયો (૧૯૨૯)

આ માસની વિભૂતિ
બાબુ મનમોહન ઘોષ

ઈ. ૧૮૪૪માં બેરાકપુરી મુકામે જન્મ, તા. ૧૬મી માર્ચ. એમના પિતા રાજા રામમોહનરાયના નિકટના મિત્ર હોઈ આખું કુટુંબ સુધારક વિચારનું હતું. ઈ. ૧૮૫૬માં કલકત્તાની હાઈસ્કૂલમાં ફ્રીસ્ટની પરીક્ષા પસાર કરી.

ઈ. ૧૮૬૧માં કલકત્તાની પ્રેસીડેન્સી કૉલેજમાં દાખલ થયા. એ અરસામાં બાબુ કિશોરીદાસ પાસે 'હિન્દુ પેટ્રીઅટ' અઠવાડિયું તેમાં નવિન, કે સોરકત્યારિ સ્ત્રી બંગાલીએ અઠવાડિયું ચલાવેલા ચુકમો વિરુદ્ધ કડક લેખો લખ્યા.

ઈ. ૧૮૬૨: બંગાલના ચુકમ સામે પોકાર કરવા 'ઇંડિયન મિરર' નામનું સ્વતંત્ર પાક્ષિક શરૂ કર્યું.

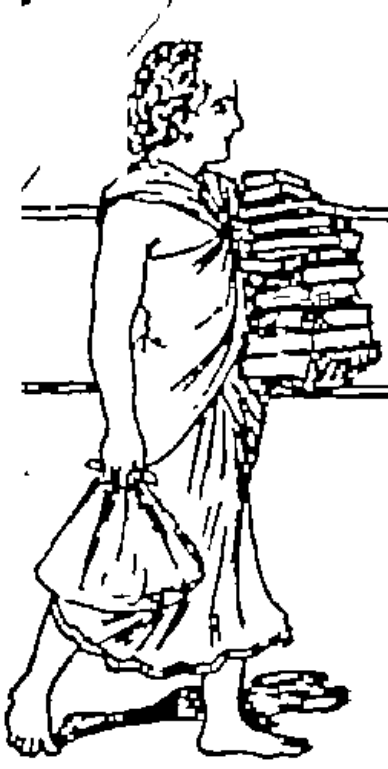
ઈ. ૧૮૬૪: બાબુ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર સાથે સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા આપવા વિલાયત ગયા. પરીક્ષામાં એમને ખોટી રીતે નાપાસ કરવામાં આવ્યા. પોતાને અન્યાય થયાથી ઘરનું એક પુસ્તક પણ એમણે ઉઘાડ્યું નહિ. પણ ફરી બાર પરીક્ષામાં બેસવાની તક ન મળતાં હાયવોય અસ્વાસ્થ્ય શરૂ કર્યાં અને બૅરિસ્ટર થઈ હિંદ પાછા આવ્યા. હિંદના એ પહેલા બૅરીસ્ટર.

ઈ. ૧૮૬૫: વકીલાત શરૂ કરી ને શરૂઆતથી જ નામાંકિત અને ઉંચા પદવા મેળવી—માસિક દસ હજારથી વીસ હજાર રૂપિયા સુધી તેમણે કરોડો ગરીબો ના પક્ષમાં બેસવા નદિયાના મહારાજાને તેમણે ગાદી કરાવેલી ફાંસીનો કેસ પ્રખ્યાત છે. ત્યારના હાયવોયમાં પણ ગરીબ લોકોને ઘણા અધારના અનેક ફેરફારો એમણે કરાવ્યા હતા.

ઈ. ૧૮૮૫: આ દેશના લોકો પ્રત્યે થતા અન્યાય દૂર કરવા ને ઇંગ્લંડના લોકોને હિંદુસ્તાન સંબંધે સાચી માહિતી આપવા કૉંગ્રેસના જન્મદાતા તેઓ ઇંગ્લંડ ગયા ને ત્યાં ભાષણો કરી હિંદ પ્રત્યે સોહાગ ભેવવાનો અથાક પ્રયાસ આદર્યો.

એમના હિંદ આવ્યા પછી એમનો સાચો ખ્યાલ અત્યારે આપણને ન આવી શકે; પણ બિનીત રીતે જન્મેલી કૉંગ્રેસનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તો તેમના વિચારો ને આદર્શો ખૂબ અકલ્પનાં ગણાતાં. કૉંગ્રેસના જન્મમાં પણ તેમની આર્થિક સહાયનો મોટો હિસ્સો છે. એ સમે રાજકારણ પર તેમના જેવો તેજસ્વિ કોઇ ન ગણાતો. કૉંગ્રેસ સિવાય બંગીઓ, વર્તમાનપત્રો અને સામાજિક સુધારાની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ એમનો ખૂબ સહયોગ રહેતો. કૉંગ્રેસની બેઠકોમાં એમણે આપેલાં ભાષણ આજ પણ સંમાનિત ગણાય છે.

ઈ. ૧૮૮૫ના સપ્ટેમ્બરની ૨૮મીએ એકાએક એમનું અવસાન થયું. આજે એમના હાથથી આપણે કીકીક અવસ્થા કૂચ કર્યા હતાં એમની પ્રેરકતા ઓછી થતા નથી આવી.

મનુષ્યત્વ

મનુષ્યત્વ

આત્માઓ કરતી, વિશ્વોત્ત વસ્તુનાં સ્વપ્નો સૂતાં માનસે,
પોષતો મનુષ્યાત્મના, વિશ્વ તે સ્નેહોની વેદના,
ગાતો વર્ધિત, કલ્પનોહરતના આશાને આંબતા
વિસ્મારો, મહિમા અમેય મનુને આમંત્રતો સર્વદા,
એ સૌને વિશ્વ રેખાએ અક્ષરરૂપ લિખ્યું,
એજ અનેતનું, માત્ર માનુષાપા ધરી રહે.

—કમલાદ

શ્રી અમૃત્વા આલાદ્ય હતે

મોરબીના એક ભલે ગ્રોહ્મણોથી ભારોની રાપી પ્રદેશી ૧૬ પગલે સ્ટેજ પ્રથમાં દરરોજ સવારમા દીવ્ય રોટલી મરીન લાઇન્સ બાજુ જતા એમને જોનારને ખ્યાલ ન આવે કે એ જ મહાસભાના અર્વેસચિવ શ્રી અમૃત્વા આલાદ્ય હતે હશે. એ રોટીની જુદી જુદી વિશિષ્ટિઓ એમના સૌ મિત્રોને અનેરાનો વિષય કઈ પરંપરા કર્યા બે વિશે એમને કદી દરકાર જોવેલી નથી.

ઇ. સ. ૧૯૦૮માં કુંકરવટમાં રિવંજર જૈન જ્ઞાતિમાં એમનો જન્મ. એ હિસાબે મુંબઈના પ્રધાનમંત્રમાં સૌથી નવોદ્યત એ હતા. ભાનની ૩૬૫ મેસેજ્યોમાંથી મૅન્ચુએટ થયા પછી મુંબાઇની શ્રી. દીસચંદ રૂપાચંદ જન મેટિંગમાં રહી તેમને એલએલ. બી. નો અભ્યાસ કર્યો.

ત્યાંથી વકીલ જ હોલ્કાપુરની રાજારામ કૉલેજમાં તેમને અંગ્રેજીના અધ્યાપક નિમાયા. ત્યાર પછી આર વર્ષ સુધી એન્ચુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે રહ્યા અને ૧૯૨૬થી ૩૦ સુધી કોલ્હાપુરના દિવાનપદ રહ્યા. કોલ્હાપુરનાં મહારાજા સયાજીરાવ, વિખ્યાત તબીબ પ્રોફેસર કીર્તિની દક્ષિણે કોલ્હાપુર સૌથી પહેલે નંબરે આવે છે. ઇ. સ. ૧૯૨૧-૨૬માં તેમને કોલ્હાપુરિયન ઍજ્યુકેશનલ કૉન્ફરન્સના મેમ્બર હતા અને ઇ.સ. ૧૯૨૪માં યુનિવર્સિટીના સુધારા માટે નિમાએલી સમિતિના સભ્ય હતા. ઇ. ૧૯૩૦માં સરકારે એમને દિવાન બહાદુરનો ઇલ્કાબ આપ્યો અને તે પછી રાજકીય પરિવારમાં રહેવા સાથેના સહાધ્યાયી મંડળના સભ્ય તરીકે એ ઘટન થયા હતા.

લેખક તરીકે એમણે ઠીકઠીક હાથ અજમાવ્યો છે. એમનાં પુસ્તકોમાં "Introduction to Jainism" "Problems of Indian States" એમેરિકામાં છે. મરાઠીમાં "હિંદમાં અંગ્રેજ સામ્રાજ્યનો ઉદય," "સાધુ ચરિત્ર ચરિત્ર" અને "વિશ્વની કેટલક પદના" એ છે. 'હરિજન સેવક' પત્રના એ અધિપતિ હતા, સમર્થ મહાત્મા જૈન એસોસીએશન, કર્ણાટક જૈનસાહીન સીરતના ચેરમેન મે-ઑનરેરિ બૅન્ચ તેમણે પ્રયુક્ત પણ હતા.

કેવી સભ્યની નોકરી છોડ્યા પછી એકમાત્રમાં વકીલ તરીકે ઠીકઠીક પ્રતિષ્ઠા જમાવી હતી. કેટલે સભ્યોના પ્રશ્નોમાં એ નિષ્ણાત અભ્યાસ અને પારિવિશિષ્ટ વિચારમિન્ટ સાથેના સમસાજ્યાં રાજ્યોને એમની સલાહ પછી ઊંચી થઈ પડતી.

ઇ. સ. ૧૯૩૧માં જ્યારે દિવાન બહાદુરનો ખિતાબ ઉઠી એમણે મહાસભામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે બધા મહાસભાવાદીઓ આશ્ચર્યમાં પડી ગયા, કેટલક ખુશ થયા, પણ સૌને એક વાત તો ચોક્કસ કરવી જ પડી કે એમના જેલવાસથી મહાસભાનું ગજ વધ્યું છે. એમને મહાસભામાં લાવવાનો યશ શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડેને ઘટે છે.

સૌ પહેલની વાત આંકડાની, તર્કબુદ્ધ દલીલ કરવી, દલીલમાં ચાબી પર સૌચમ સભ્યો અને સ્પષ્ટ નિર્ણય કરી નેવે પહેલી કહેવું એ એમની હંમેશની વિશિષ્ટતા છે.

મુંબાઈના અર્વેસચિવને રોજ અખબાર-૩ અખબારના પ્રશ્નો કોકના પૂછે ને રોજ અખબારો અથવા મારા પાસાનાં રહ્યાં

બન્નેરાને એક કરવાના પ્રશ્નની ચર્ચા કરવી પડે; પેટ્રોલના ભાવના એકસૂત્રનો પ્રશ્ન વિચારવો પડે. એવા નવીન અને અપરિચિત પ્રશ્નોનો એમણે ધીરજથી ન્યાયી ઉકેલ લાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમજ દારૂબંધીની સફળતા મેળવવા માટે જરૂરી નવી આબકારી ડ્યૂટીના અતિ કૂટ પ્રશ્ન પણ ઉકેલ્યા છે. રાષ્ટ્રવર વિદેશના કર વિષેની કાયદાની વારંવાર બાબુઓ રાખતાં પણ સદ્વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ આવી બધુ ગૌરવ કર જરૂરનો મુકરર છે. એ કર નાબૂદીમાં અને એનો અભાવ તથા અમલ કરવામાં જે દૂરંદેશ એમણે બતાવી તે વિરલ છે. એમનાં ભાષણો સ્પષ્ટ અને મુદ્દાસર છે અને એમાં એમનો અંગ્રેજી ભાષા પરનો કાબૂ જણાઈ આવે છે. ક્યા કર નાબૂદ અને કેમ નાબૂદ એ વિષેની એમની સાથેની ચર્ચામાં ધીરજ અને જ્ઞાન બંને મજેદાર.

પણ એમને મુખ્ય રસ તો ખેતીવાડી, ગ્રામસુધારણા અને સહકારી પ્રવૃત્તિમાં હતો. ઋણગ્રહણનું એમનું મિત્ર એ એમની અપાર મહેનત અને અભ્યાસનું પરિણામ છે અને ઇતિહાસ્તથા રેલવેકર વચ્ચે સમતુલા જળવવામાં પડતા મુશ્કેલીની કોઈ વિશિષ્ટ વિચારસરણી કે ઢબાલૂને એ વશ થયા નથી. પણ એ વિષયમાં તો એમણે આખરે અધૂરાં રહ્યાં.

યુરેસ્ટ ઇમેંદાંડી જૈન ન હોવા છતાં એ ધર્મના અહિંસાની ઝોટ એના તત્ત્વને તે બુદ્ધિપૂર્વક અનુસરે છે. એમની વૃત્તિ હમેશાં નિરભિમાની અને પ્રસન્નવદન વિનાની છે. પણ કોઈ આડીઅવળી વાત કરે અથવા મૂળ મુદ્દો ચુકાવવાનો યત્ન કરે તો તેને પકડીને મોઢાની વાત વરવ જ કહી દેતા અચકાતા નથી.

એમની હાજરજવાબી પણ એવી જ. રાષ્ટ્રસભામાં આપવાના તેમાર રિવસ પહેલાં પ્રધાનોની નવી મોટરોના અર્થે ધારાસભામાં મંજૂરી માટે આવ્યા ત્યારે શ્રી ગાલવાગાએ સૂચના કરી કે પ્રધાનો સાદગી રાખે તો સર્વ સર્વ. ત્યારે શ્રી લ્હેઁ જવાબ દીધો કે અમારા પછી આવનારા મિત્રો આ સૂચના ધ્યાનમાં લેશે એમ હું આશા રાખું છું' અને આખી સભા હસી પડી.

આજે તો એ ધારાસભામાં પોતાના પંથમાં પાછા ગોઠવાઈ ગયા છે; પણ જરૂર એમ કહી શકાય કે ધારાસભામાં, મહાસભા પક્ષના સભ્યોમાં અને મુંબઈમાં જેને જેને એમનો પરિચય થયો છે તે સૌમાં એ પ્રામાણિકતા, ઔચિત્ય અને સદ્વ્યવસ્થાની છાપ મૂકતા ગયા છે.

(પ્રબુદ્ધ જૈન) —શાંતિલાલ શાહ

'અમારો દેશ સિયામ'

આજે અમારા દેશ વિષે અનેક પ્રકારના સમાચાર વાંચવામાં આવે છે, પણ એ બધા નાપાયાદાર છે. સિયામ જાપાનનું તરફેણદાર નથી કે બીજે કોઈ રાષ્ટ્રોનું વિરોધી નથી. યુરોપની બાબતમાં એનું વલણ સ્વિટ્ઝર્લંડ જેવું છે એનું જ વલણ એશિયાની બાબતમાં જાળવવાનો અમારા દેશે નિર્ણય કર્યો છે.

ચીનના ઈશાન ખૂણામાંથી ઊતરી આવેલી વાંઈ જાતિ કોણ નિર્માંકિતા અમારા દેશનું સ્થાતંત્ર્ય આજ સૈકા થૂનું છે. બારસો વરસ સુધી તો સિયામ દિલ્લી ચીનના દીપકલ્પનું પણ પ્રભુત્વ ધરાવી રહેતું; પરંતુ અઢારમી સદીના અંતરાર્ધથી ત્યાં કટાઈ ગેડી. નજીકના જ હરીફ બરમાએ તેને દબાવી તેની પ્રાચીન રાજધાની ૧૭૬૭માં દાબ કરી લીધી અને સિયામ બરમાનું માંડલિક બની ગયું કે શું એવી સ્થિતિ લાવવા માગી. પરંતુ ત્યાં તો વાંઈ (જેને અર્થે 'સ્વતંત્ર' પણ થાય છે) આત્મા જેવી ઊઠવા ને ઝઝીઓને હાંકી કાઢી સિયામ ફરી સ્વતંત્ર થયું.

થોડા વર્ષોના અંતર પછી પ્રજાએ રોનાપતિ પદવી ધારણ કરીને પોતાની પસંદગીથી રાજ્યગાદી સોંપી, જેનો આઠમો વંશજ આજે સિયામની ગાદી પર છે. ગ્રેટ બ્રિટનની કુટિલ નીતિનું ભોગ બનેલા બન્યું ત્યારે જે સિયામ પોતાની જાતને કુનેહપૂર્વક બચાવી શકયું. ફ્રાંસ, હૉલેન્ડ, અન્યાન્ય દેશોનો ફાંસ થવા છતાં એણે સ્વાતંત્ર્ય બચાવી રાખ્યું. જોકે ૧૮૬૬ તથા ૧૯૦૬માં ફ્રાન્સે તેના પશ્ચિમ મુલક પડાવી લીધા ને ૧૯૦૪માં બ્રિટને દક્ષિણ દ્વીપકલ્પમાંનાં ત્રણ સમૃદ્ધ સલ્તનો કબજે કરવાનું આધિપત્ય પોતા હસ્તકના બદલામાં ત્રિટનની તરફેણમાં એને જતું કરવું પડ્યું, છતાં જેટલું ગયું એટલું તો આજે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય ભોગવે છે. ઈ. સ. ૧૯૩૨માં સિયામે નિરંકુશ રાજતંત્રને સ્થાને રાજા સાથેની બંધારણીય સરકાર અપનાવી, અને તે પછી ૧૯૩૮માં એણે પરદેશો સાથેના બધા જૂના મૈત્રીકરારો રદ કરીને જે નવી નીતિ અખત્યાર કરી તે પર પહેલી સહી બ્રિટને કરેલી અને બધાનેતા સૌથી છેલ્લી: એટલે જાપાનની કોરચાબંધી આ નીતિ અખત્યાર કરવાની વાત વસ્તુ વિનાની ઠરે છે.

અમારા સ્વીકારમાં પાશ્ચાત્ય જાપાનનો હાથ રહ્યો છે એ વાત પણ બેહદી જ નાપાયાદાર છે. સારાં અને સસ્તાં દવિયારો અમને બ્રિટન પાસેથી મળે એવાંથી અરીકામે ઊભે. જે કે અમે પોતે જે ઉત્પાદન આપવું છે, છતાં મોટો ભાર પરદેશોથી આયાત કરવો પડે છે. દારૂ, જાપાન અને બ્રિટન પાસેથી સહાયક નૌકાઓ, સ્વીડન પાસેથી આરે તોપો, અમેરિકા પાસેથી મશીનરીનો ને વિમાનો તથા બ્રિટન પાસેથી રેલ અમે અરીકામે ઊભે. અમારું ૨૫૦૦૦નું તૈયાર સરકાર છે અત્યારે જરૂર પડે તો ૧૦ લાખનું 'ફીલ્ડ' છે. અમારા બંદર, નૌકાદળ કે દારૂ દળમાં એકે વિદેશી અફસર નથી. બ્રિટિશ સલાહકારોનું અસ્તિત્વ નહીં કલ્પના જ છે.

અમારા દેશનું ક્ષેત્રફળ બે લાખ ચોરસ માઈલ અથવા ફ્રાન્સથી સહેજ ઓછું છે. વસ્તીગણના ૧,૪૦,૦૦,૦૦૦ છે. વસ્તીનો મોટો ભાગ ખેડૂતોનો છે. વેપારધંધા મોટે ભાગે

ખાનગિસ્તા અને ઓન પરદેશીઓના વાહનમાં છે. સ્વતંત્રવિહાર રીતે જ અમારી મરજી મુજબ એ પંચાયેલ સિવાયનાં વાહનમાં મુસાફરી કરવાની યોજના કરે છે, અને અમારા એ દુરસ્તી વખતે પરદેશવિરોધી કહીને આપે નિરોધ નિર્દે છે.

અમારા રેશની મુખ્ય નિવાસ સ્થાન, ઓજા, કલબ અને રોટ છે. વેપાર મોટે ભાગે સિંગાપોર ને હોંગકોંગ મારફત ચિલિત સ્વાધીનતા ભોટે ભાગે છે. બાકીની લાન-વસ્તિમાં અમે ઓર્નેજિયન બચ્ચાઓને પહેલી પસંદગી આપીએ બીએ. અમારી સિવિલ સર્વિસમાં પણ એક અપવાદ નથી; વધારે પરદેશ ઠકરીમાં એક અમેરિકન સલાહકાર, વિજેરી બાતાબા એક જર્મન અને ન્યાયખાતામાં એક ફ્રેન્ચમેન છે.

• હોંગની વસતિ પચાસનું અમારે પાટનગર બાંગમોક મુખ્ય બંદર હોવા ઉપરાંત બ્રિટિશના વિમાની મથકોનું પણ એક અગત્યનું મથક છે. સિંગાપો પરિ બંધાયેલા સબ-પ્રાસાદો કે રેવપ્રાસાદોની રમણીય એ બાંગમોક બિના સબધાર્થે મુખ્ય અરેબર 'રેવધામ' જ છે.

આવું અમારું સિંગાપ છે. આજે અમને કેટલીની કલ્પના નથી છે. અમે શાંત અને સ્વતંત્ર રહી તે સાબીતી. અમે મોટા દુશ્મન નથી, અને અપાન સુધા તમામ રાષ્ટ્રોના અમે મિત્રો છીએ. સબ્બરની વસ્તુસ્થા એ અમારી પરદેશનીતિ અમે પહેલેથી જ જાહેર કરી દીધી છે.
(લંડનમાં વસતા એક સિંગાપો વિદ્યાર્થીના આપવીતીમાંથી)

ફંગીન ફોટોગ્રાફીનો ફ્રેમેશ સરજનાર હિંદી

ફોટોગ્રાફીમાં રંગીન ચિત્રો તો બહુ સમયથી આવી ગઈ નહિ છે, પણ રંગીન ભપો કેવારથમાં તેમજ તેને સર્વ માટે સુલભ બનાવવામાં ફ્રેમોની જે કેટલીક મુશ્કેલીઓ મોટી ગણી શકાય ન હતું તે બધીને ખુબાસી કરી મુબાઇના બબ્બીના ચિત્રનિષ્ણાત નવલ ગાંધીએ એક ફ્રેમ બનાવ્યો છે અને તેનું પ્રમાણ 'સ્ક્રિપ્ટ ટ્રાન્સ'-મુબઈ માર્ચ આવ્યું છે. ફ્રેમેસ વિજ્ઞાનોએ તપાસી જોઈ તેને ત્રિવી મેબલો એક અસાધારણ જ ગણ્યો છે. આમ એક હિંદીએ ફોટોગ્રાફિક જગતમાં આવેકારમ કરી છે એટલું જ નહિ. પણ વિશ્વની સોમેરમાં પણ એક નામશીન શોધ કરી બતાવી છે.

આ ફ્રેમેસ વડે એક જ વારમાં સાદપણ વસ્તુ, પદાર્થને ચિત્ર અસલ રંગમાં પણ કાચ પર એક સાથે તેના રંગોના પૃથક્કરણ રૂપે આવી જાય છે, અને ને ત્રણ પ્રધાન અને ગૌણરૂપમાં યુરોપના બેચ બબ્બાઓની સંજ્ઞાઓ કરીકાઈ કરે છે. ને ફ્રેમેસનું નામ Orient tricolor ફ્રેમેસ રાખ્યું છે. રંગીન માટે તેમજ બરબબ્ધ રાખ રંગાય માટે વેચાતો આપવાને એ કંપની તૈયાર કરશે. આ શોધથી વસ્તુઓની ઓરેખાને, કુદરતના નમૂના રેખાને, રંગીન ફોટાને અને આપવાની બબ્બી બાબતોને બહાન મદદ અને પ્રગતિ મળશે.

દુનિયાનું મોટામાં મોટું મોતી

ફ્રેંચ નામના એક અમેરિકન ધરિયાકેદુને એ મળ્યું છે. એની વાત પણ અમત્કારિક છે. ફિલિપ્પાઇન સબુએજોમાંના બનીવાની દક્ષિણે ૪૫૦ માઇલ નીમે માલાબન કરીને ચબુ છે. એ જગ્યાએ તીરોને પાણીની ભેરી બનસ્પતિ ઊગે છે અને ટપાલ અતિ કુશળ બબ્બુ ને બેચા ત્યાં પહોંચે છે.

મોટાં વર્ષો પહેલાં ભીખમાગી પરદેશ માટે મોટાં ટપાલ કુશળ મારફત હતા તેમાંથી એક બબ્બુ ઉપર આવી ન ચઢ્યો, એટલે બીજાઓએ બોટ તપાસ કરી તો ૨૫ બબ્બુની એક માછલીએ પોતાની ભીખની માટમાં તેમને બબ સાચ્છ કીધો હતો! એનું મુદ્દું ઉપર લાવવાને ને જીવને સપડાવીને ધરિયાકિનારે લાવ્યા અને તોડી તો તેમાંથી આ રાજસી મોતી મળી આવ્યું. તેની એક બાજુ ખુબાઈ કુશળ માણસ જેવી સાફ બની હતી. એટલે ટપાલને એનું નામ 'જાદાર સાફ' પાડ્યું. એ મોતીની આકિસ એ પ્રદેશના મંત્રીગણ નામના સરદારે પસંદીને પોતાને સબ્યું.

. પણ એ આવે ધરિયાકિનું ઊંચકો ઘરોમાં ત્યાં પહોંચ્યો. તેને બબ્બા બબ્બા હતા કે મંત્રીમંડળ એટલે એક ટીકરો મોટરિયામાં બહુ મોટા ચટ્ટાં છે. તેને કિંમતાંકની બબ્બી એ અસર કરી નહિ, એટલે ફ્રેમે પોતાની દયાની પોટીમાંથી મોટરિયાની રાજબાબુ દયા 'બાદશાહ' આપી. ટપાલ સરદારે એને એ દયા બાપવાની ના પાડી અને ચક્રિશ્રામ બબ્બાદારિક બાબ્યું. મોટા વખતમાં અમારા વહેપારવેપારના અને ફ્રેમની સાથે સબુદ્રમાં તરતો થઈ ગયો.

પછી ફ્રેમે બજારે વિદાય લીધી એ વખતે સુદા મંત્રીએ મિલનમાં તેને બોલાવી બબ્બુ કે તેના હાથે આપણે સાથે

ભાગ તો મુસાફરોએ તેને બેટ આપી દેવાની તેણે ભાષા રાખી હતી અને તે પ્રમાણે એ મોતી અમેરિકા પહોંચ્યું. એ મોતી ૬ ઇંચ લાંબું, આઠ પાંચ ઇંચ પહોળું અને ૭ ઇંચ જાડું છે. દુનિયાનું બીજા નંબરનું મોટું મોતી તો તેના બિલકુલ બાજુનું જ છે. આ મોતીની કિંમત ૪૫,૦૦૦ ડૉલર આંકાઈ છે. તે સિવાયનું બાકીનું બીજ ઝોલ તો ત્રીસ લાખ ઉપરાંત. પણ આવું મોટું મોતી જાણે શી રીતે ગળ્યું તે વિજ્ઞાનીઓને કોયડાનો વિષય છે. અને દુશ્મનમાં કેટલા વર્ષે તે બનવું હશે ? એક વિદ્વાન ૧૦૦ વર્ષનો અંદાજ આપે છે. પરંતુ એમેરિકા તેવો તે પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષની ઊંમર તેને પોષવા આંકવું હશે અને એની આવડી શક્તિ પાછી તો છીપનું મોં પૂર્વ બીડાવું પણ નહીંવત.

માનવ બૉમ્બ !

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સથી ખબર આવે છે કે યુદ્ધ અંગેના માં એવો એક નવી પ્રયુક્તિ શોધી કાઢી છે. એ પ્રયુક્તિ તે ટપકથી માંડી ૨૨૦૦ રતલ સુધીના વજનના વિસ્ફોટ બૉમ્બના ઉત્પાદનની. એ બૉમ્બ સામાન્ય બૉમ્બ નથી; માનવ બૉમ્બ એને કહી શકાય. એનું પાયુપટ નાનાસરખા વિમાનની રચનાનું. એક માણસ સવારી કરી શકે એવું છે. આમૂલ તેનાં ચલા સહ અવાનું અને ઉંદરના બેઠક ભાગો (પ્રેસ્ટા ફ્લોટ)માંથી બચી પ્રયુક્તિ તેવાની. એક દાણે બૉમ્બ ક્ષિપ્ર પકડી રાખવાનું, જેથી વિમાનના સુકાન પર બાજ રાખી આઠે તે દિશામાં તેને ચલા શકાય.

દુશ્મન વિમાન સામું આવતાં જ આકાશ આ બૉમ્બ ફેંકે છે. એનું દાંસ્યું ઉપાડતાં જ દબાનો પ્રભાવ પેદાથી

દિશામાં પશ્ચિમ પાકમાં આવેલાં ગ્રેવાવતી નદીના ગોરસપ્પા સમવા એવના પોષ ૨૩૦ ફૂટ ઊંચા છે. ઑસ્ટિન ઝાડને ઈ. ૧૯૩૨માં શોધી કરેલો બિલિયા સાઇનર પોષ ૮૨૨ ફૂટ થયો છે, જ્યારે ઉત્તર ટ્રેલોરિવાના ધાવાઓ પાપની ઊંચાઈ ૨૦૦ ફૂટ જવા અવ છે.

દુનિયાના પહોળામાં પહોળા પોષ તરીકે ૪૦૦૦ ફૂટ પહોળા નાયાગરાના પોષ પ્રસિદ્ધ છે. એમાંનો ૨૧૦૦ ફૂટ પહોળો કૉસેડ અમવા ઑસ્ટ્રિયન નાયાગરાનો પોષ, અમેરિકન નાયાગરા પોષની માત્ર એક નાનકડા ચપુણી જ અંતર પર છે. પહોળાની ઊંચાઈ ૧૫૫ ફૂટ છે, જ્યારે બીજાની ૧૬૫ ફૂ.

આકારે જુદા પરંતુ નાયાગરાના જેવા જ બીજા પોષ મંગ આફ્રિકામાના ઝામ્બેઝી નદીના વિક્ટોરિયા પોષ ગણાવી શકાય. નદી અહીં પણ ૫૪૦ ફૂટની પહોળાઈએ પહોંચે છે ત્યાં એકસાથે તે ૨૭૫થી ૩૪૩ ફૂટ ઊંડી ખીણમાં ખરી પડે છે, જે એકથી આંખને છે કે પાણી સામી દીવાલને અથડાય છે. આને કારણે પુષ્કળ જેવાં અજવાળાં એને બનાવે અનેકા જ રહે છે. ત્યાંના રેલવેએ એવી એને 'અજવાળા ધુમકડા' તરીકે ઓળખે છે.

કરતની જાણીતી ખીણોમાની એકમાં આવેલા ટેહિ-ટૉરિયાના ચાર્ટેગાર્ડ પોષ સમુદ્રતટથી ૧૧૦૦ ફૂટની ઊંચે આવે છે. એવા ગ્રાણાના ઘાટા ૧૪૨૦ ફૂટનો છે. એ સિવાયના બાકીના પોષમા ન્યૂ ઝીલૅન્ડના ૧૨૦૪ ફૂટ ઊંચા સધરલૅન્ડ પોષ તથા પીરીનીઝમાં આવેલા ૧૫૫૫ ફૂટ ઊંચા ગાવાનાં પોષ પ્રખ્યાત છે.

ઑસ્ટિપરીનથી સાવધેત રહો.

આજકાલ બધા ઑસ્ટિપરીન ટીકડાઓ બજારે છે. ઑસ્ટિપરીન તત્સમ ખરે દુખાવો મટાડે છે, પણ દર્દનો નાશ કરી શકતું નથી. થોડીવા વારમાં કે હજમકુમિન્જા બનતે ઑસ્ટિપરીન લેવું જોખમકર્યું છે. તેથી દરદીનો તાવ નરમ પડે છે, પણ તે ઉપેક્ષા જેવું નથી. અંદરના સ્રોતના પ્રતિકાર કરે દુરસ્ત જ તે તાવની ગરમી ઉત્પન્ન કરે છે. મેટલાંક દર્દોમાં તો તાવ રાખવો પડે છે.

ઑસ્ટિપરીન બીજી રીતે પણ નુકસાનકર્તા છે. દરદિ વસ્ત આરામ થાય એટલે તે માની લે છે કે દુઃખ્યા, પણ ખરેખર તો તેના દર્દનું કારણ જાતું જ હોય છે. દુખાવો તો માત્ર તેની નિશાની છે. તે બંધ થાય એટલે દર્દ મટયું નથી. મૂળ દર્દ તો રહે છે જ.

ત્રીજે અને ઑસ્ટિપરીન લાંબું ન લેવું તેનો છે. લાંબે વખતે તેમા ઝેરીદ્રવ્ય અને સૈદ્ધિસિદ્ધિક ઑસિડો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનાથી કોજરીમાં સખત ચીઠા પેસે છે.

ચિકિત્સકનાં અંતવ્યો

પોતાનો નસીબપટારો નોનોના વધ્યા ત્યાર પરેલાં ડિન્સ ઑફ વેલ્સ તરીકે લાંબના ટપુક ઑફ ચિકિત્સકે પોતાના જે મેટલાંક અંતવ્યો બહાર કરેલા તે અહીં આપ્યા છે:

હાલ ૬૨ વર્ષ પહેલાં મેલ્બ્રિ હાલ કરવું પોસ્ટ નથી.

મુદ્દાઃ બધા મુદ્દે આપણને જે અનેક પાઠ શીખવ્યા તેમાં સૌથી અમૂલ્ય જે છે કે કરી કરી મુદ્દાનો પ્રશ્ન કે તે ગાદેની તા પેલાં બધાં ન ચોકસે.

સિસ્તઃ તંદુરસ્ત રિક્ષાણ અને સિસ્ત હું અનિવાર્ય ગણું છું.

ખરોઃ 'રેહમ્સ' એ આપણી સંસ્કૃતિનું બળ હતું છે.

સિમરઃ સિંહને ગારવા કરતાં તેને હિમમાં કારવો એ વધુ સારું છે.

આદર્શઃ હું રાજા બર્દિ ત્યારે આ ચાર વસ્તુ કરીશ: (૧) કુવાંની પબ્લીઓ બધા સામે હું બાંધી કરીશ. (૨) પોલીસોના મોં પરથી લાઠીઓ દૂર કરાવીશ. અને (૩) બધી દુનિયામાંથી તમામ પાપ નાબૂદ કરવા હું મથીશ.

જિંદગી શું છે?

જિંદગી એક સ્વપ્ન છે—ટેનીસન
જિંદગી એક વિલેપ છે—શેક્સપિયર
જિંદગી બબાલ છે—બર્નાર્ડ શૉ
જિંદગી એક રીઢી છે—રિચાર્ડ ક્રાંન
જિંદગી માત્ર ખારવી છે—ઓન કે
જિંદગી એક કાકબ્રો છે—સ્મિથ
જિંદગી એ પરીક્ષા છે—હેન્સ ઍન્ડરસન
જિંદગી ઘુમારો છે—ટેનિસન. ઈ. હેન્રી

આ પાશ્ચાત્ય મહાજનો સામે મૂકવા આપણા મહાનોનાં વચનો મેળે શોધી કાઢશો?

ભારતીય સંવતો (૩ વીરનિર્વાણ સંવત્)

જૈનોના અંતિમ તીર્થંકર મહાવીર (વીર, વર્દ્ધમાન)ના નિર્વાણથી જે સંવત્ ચલાવ છે એને 'વીરનિર્વાણ સંવત્' કહે છે. એનો પ્રચાર મુખ્યા જૈન ગ્રંથોમાં મળે છે, તોપણ ક્યારેક ક્યારેક શિલાલેખો પર પણ તે કોરેલો મળી આવે છે.

શ્વેતાંબર મેરુતુંગસૂરિએ લખેલ 'વિચારશ્રેણિ' પુસ્તકમાં વીરનિર્વાણ સંવત્ અને વિક્રમ સંવત્ વચ્ચેનું અંતર ૪૭૦ આપ્યું છે. એ હિસાબે વિક્રમ સંવત્માં ૪૭૦, શક સંવત્માં ૬૦૫ અને ઈ.સ.માં પહેલા મિલનથી વીરનિર્વાણ સંવત્ આવે.

શ્વેતાંબર અંચલગચ્છ કપાધ્યાયના શિષ્ય મેરુતુંગ-કાકાર્યે રચિત 'મહાવીરસ્તવિર' નામક પ્રાકૃત ગ્રન્થમાં લખ્યું છે કે 'આપણા (મહાવીરના) નિર્વાણથી ૧૦૫ વર્ષ ને ૫ મહિના વીત્યા બાદ શક રાજા ઉત્પન્ન થયો. દિગંબર જૈનાચાર્ય નેમિચંદ્ર રચિત 'ત્રિલોકસાર'માં, મેઘવંશિના 'જાતકસાર'માં અને 'હરિવંશપુરાણ'માં પણ એવો જ ઉલ્લેખ કરેલો છે. 'ત્રિલોકસાર'ના ટીકાકાર માધવચંદ્રે 'શક' રાજાને બાદથી 'વિક્રમ' માની લેવાથી તેના વર્ષોના હિસાબે દિગંબર જૈનમાન્ય વિક્રમ સંવત્થી ૧૩૫ (શક સંવત્થી ૦૦૫) વર્ષ પરે વીરનિર્વાણ માની લીધું, જે બરાબર નથી. દિગંબર અને જૈનમાન્ય ક્યાંક શક સંવત્થી ૪૬૧, ક્યાંક ૪૭૮ તો ક્યાંક ૧૪૭૫ વર્ષ પરે વીરનિર્વાણ થયું હોવાનું લખ્યું છે, પણ એ મત સ્વીકારવા યોગ્ય નથી.

૪—બુદ્ધનિર્વાણ સંવત્

બૌદ્ધોમાં બુદ્ધ (શાક્યમુનિ)ના નિર્વાણથી જે સંવત્ ચલાવ છે તેને 'બુદ્ધનિર્વાણ સંવત્' કહે છે. એ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં તથા કચિત્ શિલાલેખોમાં મળી આવે છે. બુદ્ધનું નિર્વાણ સીલોન, બ્રહ્મદેશ, આસામ વ. સિવાયમાં ઈ. સ. થી પહેલાં વર્ષ પહેલાં મનાયામાં આવે છે. બીજનિર્વાણસીધો તે ઈ. પ. ૬૮૦માં આવે છે. ઈ. સ. ૪૦૦માં અહીં આવનાર ચીના યાત્રી ફાહિયાને લખ્યું છે કે 'આ સમય સુધી નિર્વાણનાં ૧૪૯૯ વર્ષ વ્યતીત થયાં છે. બૌદ્ધ ચીના ત્રણ કુબ્લેખસંવે નિર્વાણના ૧૦૦૦ વર્ષમાં અશોક (ઈ.પૂ. ૨૧૬થી ૨૩૬)નું સમ્રાજ્ય દૂર દૂર ફેલાયાનું લખ્યું છે તે પરથી નિર્વાણમાત્ર ઈ. પ. ની બીજી શતાબ્દીની આસપાસ આવે. ટૉ. બાલ્ફરે ઈ.પૂ. ૪૮૭-૪૭૭ વચ્ચે, પ્રોફેસર ઓલ્ડનબર્ગે ઈ.પૂ. ૪૮૩માં, બરુઆ મનિસ્કામે ૪૭૪માં, ગેસ્ટ્રુબૂરે ૪૭૭માં, પંડિત ધર્મકુસ્તે ૪૮૧માં, ભરતસિંહ ઉપાધ્યાયે ૪૮૩માં મિસ ડો ૪૭૭માં, ટૉ. ભાનેરે ૪૮૩માં, ટૉ. ફ્લીટે ૪૮૫માં અને રિમ્યે ઈ. પ. ૪૭૭-૮૪માં નિર્વાણનું અનુમાન કર્યું છે. બુદ્ધનિર્વાણ સંવત્નાથા અધિક લેખો ન મળવાથી એના પ્રારંભ સંબંધે ઈ.પૂ. ૪૮૪ આસપાસ સ્વીકાર કરવો ઠીક લાગે છે.

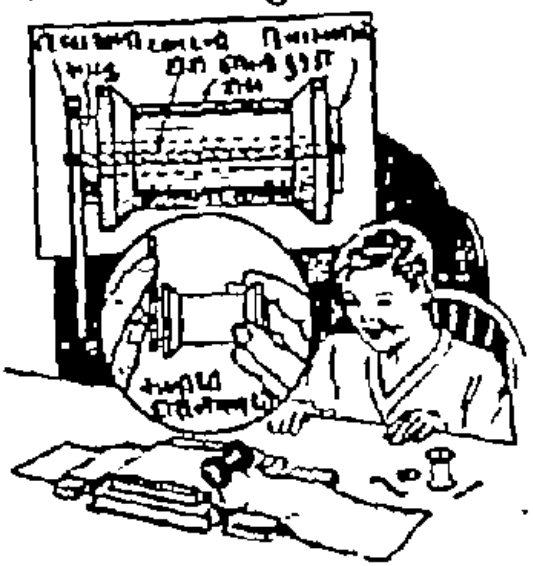
(મ.ચંદ્રશેખરીશંકર ઓઝાના 'પ્રાચીનભારતીયલિપિમાલા'પરથી)

નવી કેડીઓ

આત્મારૂપે દેહને ધારણ કરતા સર્જિનો મોટા પ્રમાણમાં રહ્યા કરે છે, તેની પાછી અનુકૂળતાઓ સમાજે છે. દેહરચનાનાં શાસ્ત્ર જેવાં બધે છે, પણ જન્મ સર્જિમ રહસ્યોમાં છે તેની બાબતમાં મુશ્કેલ છે. માટે સાધારણ કેમ કરીને પોતાનાં રોગો અને ચાળો દ્વારા આપણી માહિતી મેળવી તેનો ઉપાય કરે છે એ આપણો ઇતિહાસ વિજ્ઞાનના પીઠબળવાળા નવોમાં આપણા સાહિત્ય કરતાં આ બધુ રસપ્રદ નીવડે.

માધવલાલ ત્રિભુવન શાસ્ત્રી

નવા નુસખા

રોગના આવી રીતમાંની કપડ બતાવ્યા મુજબનું સરસ રમકડું તમે ઘેરી જ ઝિનીરોમાં તૈયાર કરી શકો. રીબના બંને છેડાનાં બાજુ આજુ આજુની બે પતરીઓ મારી તેમાંની બાજુ સીસરી રબરની ચુસ્ત દોરી પરોવીને તેને ગોઠવી દેવો; પછી તેના એક છેડે એક આવી રીબાસની તથા બીજે છેડે રીબાસનીનો એવાર કુદરો બે દોરીમાં પરોવી દો અને દોરી બરાબર ખેંચાઈ રહે એટલા બળ આપો એટલે પત્યું. કોઈ પણ નાના સરખા બદામ નળ અને મુકીમાં એટલે ટ્રેક્ટરની પેઠે બે બદામ તે બની જશે. બદામ બનાવે સરસ બનાવવું દોવ તો રીબની બારોમાં ખાંચ આંકા પાડવા. ટ્રેક્ટર બધુ સતિમાન ન બની બસ તે માટે આજુના કાટા સાધે પરોવવા આવશ્યક છે.

આપણે ચોતે - આપણો દેશ - આપણી પૃથ્વી

આપણી ચિત્તશક્તિ કેવળ વર્તમાન પરિપાક માત્ર છે ને ભવિષ્યમાં વર્તમાની ઘોરણરૂપ આંકે છે.

ચિત્રમાં આવી અમૂલ્ય પ્રમાણે દિવીજાનને રોજિંદા ૨.૬ રતલ ખોરાક મળવો જોઈએ તેને બદલે આંટ ૧૪ રતલ મળી રહે છે.

આપણી પૃથ્વી આકાશમાં સૂર્યનો પ્રકાશ એક ગોળામાં સાત વખત પૂરો વળે છે.

નવાં પુસ્તકો

કાવ્યકણ-(ઈન્દુલાલ ગાંધી) મુક્તક કવિતાનાં નાનાં ૧૦૦ કાવ્યોનો સંગ્રહ.

ઝેરવેલી (ઈન્દુલાલ ગાંધી) 'ખંડિત મૂર્તિઓ'ના કવિનો બીજો જ કાવ્યસંગ્રહ પહેલા જેવા જ સુંદર કાવ્યોનો સંગ્રહ.

બંને સુપેર સુંદર કવરોમાં, ૧૦૦-૧૨૦ પાનામાં; કીમત બંનેની રા. એક; પ્રકાશક: ઈન્દુલાલ ગાંધી, સમરસેટ સ્ટ્રીટ, ડરબન, કરાચી.

ચાર્લોનાં બહેનો એ નામની ફ્રેન્ચ નવલના 'લોરેન્ઝાકી' અને 'પ્રતાપ' પત્રમાં આવેલાં દામ્પત્યલક્ષી લખાણોનો સંગ્રહ; કિંમત અને પ્રકાશક અજરેખ પ્રવક્તાદ મોદીખા, ચારી કલિયા, મુક્ત. સવ્વમ ૨૦૦ પાના. ૦ ૮ ૦.

લોકપોથી આ વીજ આવૃત્તિમાં જેની સંખ્યા ૩૨મા લાખે પહોંચે છે તે પ્રૌઢશિક્ષણ માટેની પ્રથમ વાચન માળા. કિંમત: શ્રી ખુશરામ દવે તથા શ્રી નરસિંહ પરીખ, ૦-૧-૦; પ્રકાશક: નવજીવન પ્રકાશન. મંદિર અમદાવાદ.

માર્ક આરેલ્યુ મારકોશના માર્ગો અને અનુભવો વર્ષોનું એ વિદ્યામા જીવની સામગ્રી રજૂ કરતું પુસ્તક, શ્રી બળવંતરાય ઠાકોર કૃત, ૦ ૨-૦; પ્રકાશક: ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ.

કુરુક્ષેત્ર-એ ધર્મયુદ્ધની સત્યકથાના છે ભાગ કાંઠે કવિ શ્રી ન્હાનાલાલે કરવા માંડ્યું છે (અને જેમાંના ચાર બહાર પડ્યા છે) તેમાંનો ત્રીજો ભાગ; કિંમત સાડા ત્રણ રૂપિયા; પ્રકાશક પોતે જ, એજિસજિલ્જ, અમદાવાદ, ૦-૧૨-૦.

કવિની અમર સંસ્કૃતિનું ભારત-'માનવી સંસ્કૃતિનું વહાણ ક્યાં સુધી આવ્યું છે, કયા કયા સમુદ્ર એણે ખેડ્યા છે, કેટલું ઘડાયું ગાયું છે અને આજના જગતમાં એ વહાણ આજના જેવા સમુદ્રો પડ્યા છે, એ બધાનો ખ્યાલ આપી આપણને દિશા સુઝાડનાર આખુંસ' વગેરે કંઈ ચાલાકીભર્યા ભાગ્યા છે એ મહાન તત્ત્વજ્ઞ સર રામાકૃષ્ણનનું પુસ્તક, અનુવાદ કરનાર-નરોત્તમદાસ પટેલ; પ્રકાશક: ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ ૦-૧૨-૦

ગ્રીક ચ્યાવ્યાખ્યાનમાળા-ચ્યાવ્યાખ્યવિષયક ૧૦ ચ્યાવ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ. ગુજરાત ચ્યાવ્યામ પ્રચારક મંડળ-ચ્યાવી, ૦-૬-૦.

ચળાઝળાં-'ચળાઝળાં'એ ૧૨૩૬ની એક નવલ તરીકે ઓળખાવેલી શ્રી પનાલાલ પટેલની પહેલી નવલકથા. પ્રકાશક-પ્રતિજ્ઞાગ્રંથમાળા, પીપલ્સ બૅંક બિલ્ડીંગ, અમદાવાદ, ૦-૮-૦.

દીનના દસ્તુર પારસી વીરકથાઓ-પારસી મર્દાનગી અને પારસી બહાદુરીના દિલચસ્પ્રોથી ભરપૂર પુસ્તક. કિંમત-એન. એમ. બીલીમોરીઆ, પ્રકાશક-'ઝમરૂદ' બિલ્ડીંગ બેંગલ, મુંબઈ.

પ્રથમ મહાયુદ્ધની સંધિ થઈ એ જ દિવસે (૧૯૧૮ના નવેમ્બરની ૧૧મીની બપોરે) ઢાળ સમુદ્રમાં બે જર્મન અને ત્રિટિશ સબમરીનો સામસામી આવી પડી. બંનેમાંથી કોઈને વહનારાની ખબર ન હોઈ બંનેએ સામસામી ટૉર્પીડો ફેંકી, પણ બંને વિદ્વાન મૂકી અદૃશ્ય થઈ ગયાં. પોતાનાં બંને કપ્તાનોને મુકેલની ખબર પડી બેઉ સામસામી સલામો આપી, એકબીજાની પત્નીને ફોટા બતાવ્યા: 'ભાનુ, મને બહુ આનંદ થાય છે કે આપના પતિના પ્રાણ કુદરતે લીધા નહિ!'

અનેકાર્થી શબ્દ: अनेकार्थकोश; અર્થ, શબ્દકોશ; મૈત્રી; સમેટી લેવું તે, બિડાણ કરવાપણું; બ્યવસ્થા; વિદ્વત્તા.

અક્ષિતરમ્મત

$11^2 = 121$

$111^2 = 12321$

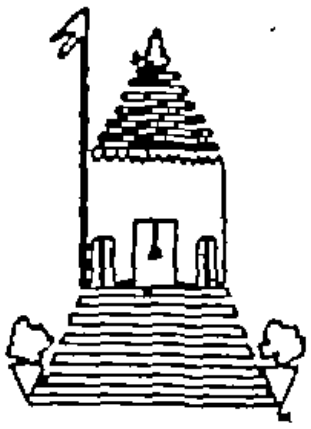
$1111^2 = 1234321$

$11111^2 = 123454321$

કવેતોના અર્થ: 'દીકરા, મોટા થા પરમાત્મન્!'—આપણને મન દીકરો કદી મોટા થાય જ નહિ એ રીતે બાપદાદો અંત આવે જ નહિ. જેવા 'પહેલા તો પગથારિયા, પછી કે ઝટ આવ' જેવા ઢાંકા ઢાંકા બબડા આવે 'સભાજનો અભાર (આભાર)' કે 'અંતરેજના બાપદા' જેવા કવેતો આપણામાં પ્રચલિત છે. એને બદલે બીજા કવેતોના 'સોબતની અભાસ કે સુધાર,' 'મિત્રાણાં અદ્ય કર્યે મરણ,' 'કાંબી કરે બાપદાનું,' 'કેળીમે ગ્રાસ મોંઘેરો' વ૦

દુનિયામાં બધુમાં બધુ ઊંચાઈ મોજ ચિત્રની ચૂકાઈ જોવા તો હિરવાં નાયે ચિત્રકારના 'મોનેરો' નામના ચિત્રની. હંસની નૅશનલ ગૅલરીએ બે ચોર ચિત્રના ૧,૨૨,૦૦૦ પૌંડ ચૂકવેલા!

હંસનો રેલવે ૩૦૦ માઇલ આંતરવો વિસ્તાર કોઈ છે.

સબંધ બેઠક રેખા વિ આકૃતિનું ચિત્ર

પુનાવિટ રોડ્સ બજારને બેઠેલું અર્ધા બજારનું લોકું, બીજા બાજુના મેદાન, અર્ધા કરતાં બધારે કે, ત્રીજા બાજુની તરાડ ને બીજા બાજુનું પેટ્રોલિયમ પંપ ચારે છે.

ઈ. ૧૮૦૦માં આપણી પૃથ્વીની જનસંખ્યા ૭૦ કરોડ હતી તે આજે ૨૪૦૦ કરોડ પર પહોંચી છે.

પ્રાણીઓના હૃદયનું સ્પંદન એમના કદ ઉપર આધાર રાખે છે.દાખલા તરીકે કીડી જેવા નાનકડા પક્ષીનું હૃદય મિનિટે ૧૦૦૦ સ્પંદન અનુભવે છે, જ્યારે હાથીનું હૃદય ૨૫.

આખે મહિનાનું સૌકસન નામ પડેલું 'વેન્સ્ટનહિટ' હતું.

આપણે માનીએ છીએ તેમ દુનિયામાં સૌથી વધુ પસ્તીઓ બ્રાઝિલમાં નહિ, પણ ફ્રેન્ચ ગિયેનિમાં પાસિપિક કાંઠે આવેલા આદિ રેસમાં થાય છે—વાર્ષિક વજન ૧૦૦૦!

દુનિયામાં મોટામાં મોટી રેલવે દિલ્હી-કેપ્સ્ટાઉન ઍક્સિપ્રેસ રેલવે એબિસ એબિસ એક્રેસના કેપના બ્રાઝવાનપ્રવાસના પ્રસંગે ૨૪ કાલ તેને મળી આવેલી—૧૫ ફૂટ, ૧૧ ઇંચની!

ઇન્દોરી મનુષ્યનો બ્રાઝ સાંજથી મુકાતાં નથી.

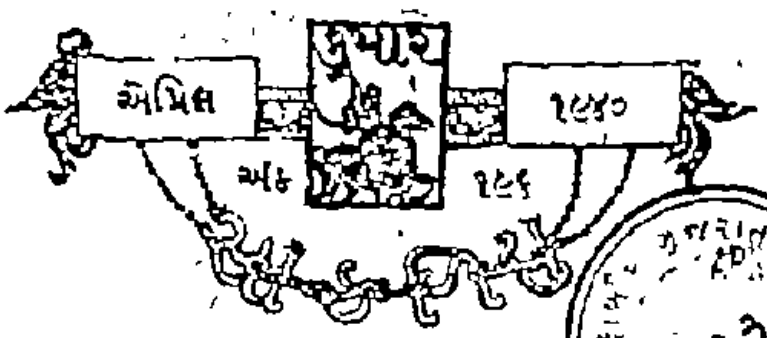
આવની છત પર રેસ્ટારાંમાં મનુષ્ય કરતાં પાંચગણી બધારે ઠોય છે.

એરાર પ્રાણીમાં એક બજારી તબસાર નાનેરા પાંણીથી સૌનાબાંધીની બીજે સારા રીતે સાફ થઈ.

અમદાવાદને બે પેટ હોય છે, અને કરબાદને બે નાક.

આપણી ભાષામાં એક જ અક્ષરના બનેલા કેટલા શબ્દો છે તેની વચ્ચે બજાર ૬૧ નીકળે એકબિજ આમાં પોતે બોલ, સંપર્ક શબ્દ છે. બીજા અર્ધ ન આપતા હોય તો શબ્દોમાં બોલો:—ક, ખ, ગ, ઘ, ન, ચ, બ્ય, ઝા, ઞા, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ, ત, થ, દ, ધ, ન, પ, ફ, બ, ભ, મ, ય, ર, લ, વ, શ, ષ, સ, હ, ળ, ક્ષ, જ્ઞ, શ્ર, ક્ર, ત્ર, ક્ષ, ત્ર, જ્ઞ, ત્ર, ક્ષ, જ્ઞ, શ્ર, ક્ર

કેડી

9303

ચિત્રો

નર્મદ પ્રતિમાનો અનાવરણવિધિ		
લક્ષ્મીરના ગામડાની બે સવાર	ઉમાશંકર જોશી	
આમરણાંતિકી (મુખપૃષ્ઠનું પ્રાચીન ચિત્ર)		૧૩૧
સદ્ગૃહસ્થાશ્રમના કુમાર–૩૪૨પુર (ફોટો)	આલિદસિયાં મેસર	૧૩૭
ફોટોગ્રાફી વરીક્ષણનાં ચિત્રો	મુખચિત્ર પાછળ	

કાવ્ય

મુખેઅક્ષરોને	સમરસાદ શુક્લ	૧૫૨

અગ્રિત

કૃતજ્ઞાજ્ઞાન	અમીદ વર્ષ	૧૩૬

વાર્તા

માલ્ય ચેલાનું મોત	સુન્દરમ્	૧૩૮

લેખો

મનોમથન	દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર	૧૩૫
ઓખી અમૃતનાથ–૪	ચારણ પ્રે. દેસાઈ	૧૪૪
પ્રવાસની શોધમાં	અમૃતલાલ વ. પંડ્યા	૧૪૫
નર્મદાકિનારે	નરહરિ પરીખ	૧૪૮
સ્વરવકુલા શિવરામકર બંધુઓ	ચિ. મિ. મુનશી	૧૫૧
આત્મકથન	દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર	૧૫૧

વિજ્ઞાનો

મારી નજરે	ર. મ. શા.	૧૬૬
અવાજ		૧૫૩
દુનિયા કુસ્તી ને નબળાઈ		૧૫૫
ફોટોગ્રાફી	અવનત મહે	૧૫૩
સેસારનાં સમેરો (૧૭–૬૪મી)		૧૫૮
પંચતંત્રની વાતમો (ભાવચિત્રો)	ર. ચા	૧૫૩
Our Friends Abroad		૧૬૦
આ મહિનો (એપ્રિલ) ઇતિહાસમાં		૧૬૧
ગ્રાહકોની		૧૬૨
પેલું પાનું		૧૬૮

મુદ્રક : મનુભાઈ સકા તેમી અને પ્રકાશક : મંગળદાસ સકા; કુમાર બિલ્ડીંગ કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫ મંગળદાસ ગોકળદાસ વાડી ૩ જી, ૧, ગોવાલિયા ટા. ટાપોસિયા ૧૨ સિ. ફુટ ૬૫ આનાઃ મુંબાઈના બાકી ફોરેન સિવાય અને બહારના ગ્રાહક સિવાય ફોરેન ચાર્જીસ વધારે ચિત્રોના રંગીન બ્લોક્સ ગોવાલિયા ટાંકી રોડ નં. ૧, અને સાદા બ્લોક્સ ગોવાલિયા ટાંકી રોડ નં. ૩ માં છપાયા.

વિદ્યાર્થીઓ, વેપારીઓ, વકીલો અને બીજા બધાજનું કામ કરનારાઓને બેના સેવનથી અજબ જેવું પોષણ મળે
નાનાં-મોટાં, બાંકાં-સાજાં નબળાં-સબળાં સ્ત્રી-પુરુષ, સૌ કોઈ એનું સેવન કરી શકે છે

તમે વાપરી જોયું છે?

કેસરીજીવન

મહારસાયન

રસસિંદુર, અભ્રક, કેસર, કસ્તુરી અને બીજાં દીપન, પાચન,
તથા પૌષ્ટિક ઔષધ મેળવી લીલાં રસદાર આમળાંમાંથી બનાવેલું
સુશોભિત સુવાસિત સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક ખાટલું

તેનું નિયમિત સેવન
તાજું આયુષ્ય તથા સારી
સ્મરણશક્તિ આપીને તમારામાં
બલ, તેજ ને ચેતન પૂરે છે.

કીંમત
૫૦ રતલના પૉટલાનો રૂા. ૧૫૦
અરધા રતલના પૉટલાનો રૂા. ૮૦
એક રતલના પૉટલાનો રૂા. ૫)

કારખાનું:
સયાનીરોડ
મુંબાઈ-૨૫

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કર્સ લિ.

અમદાવાદના ઝવેરી ભોગીલાલ અમરચંદ · સાંધીરોડ

દુકાન:
મૂળજી જદવજીવાડી
મુંબાઈ-૨

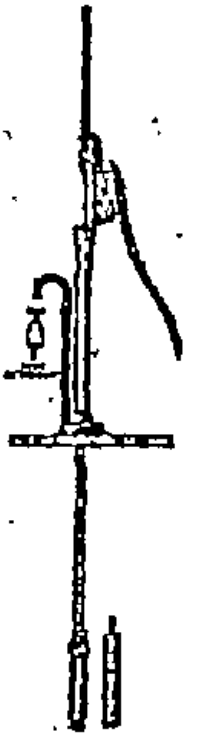
બિલકુલ આવતી કાલના, અદ્દલબદલ 'કુમાર'ના નામથી વેચી મારવું બનાવટી.

આજનો
ઝટપટો પ્રશ્ન

વીસમી સદીમાં ભરશે
કોણ પાણી ? ? ?

આ રોજની ઝટપટ
ટાળવા આપની
સેવામાં હાજર છે...

MYERS

ચોખ્ખું પાણી
એ જીવનની
જરૂરિયાત છે
વહેતું પાણી આપની
સ્વચ્છતાને ચમકાવે છે
જેટલી સ્વચ્છતા
તેટલો જિંદગીનો
ચમકારો

માયર્સ પંપ
તમારો
મીઠા પાણીના કૂવાઓ
તમારા બાથરૂમો
તથા તમારા
બાગબગીચાઓને
હમેશાં તાજા પાણીથી
સજીવન રાખે છે.

માયર્સ પંપ

પાણી માટેની તમામ જરૂરિયાતો માટે લખો યા મળોઃ

ટે. નં. ૭૪૧૩૩ — પો. બો. નં. ૧૮૪

ધી વૉટર સપ્લાય સ્પેશિયાલીસ્ટ લિમિટેડ · ૮ હમામ સ્ટ્રીટ ફોર્ટ · મુંબાઇ

બાળકો અને વિદ્યાર્થીઓનું માનીતું

ગુજરાતી ભાષાનું સૌથી વહેલું

સર્વાંગ સુંદર સચિત્ર સૌકપ્રિય માસિક

બાલજીવન

તંત્રી: રમણલાલ નાનાલાલ શાહ

છેલ્લાં ૨૦ વર્ષથી નિયમિત પ્રકટ થાય છે. ગુજરાતી ભાષાનાં સર્વ બાળકોનાં પત્રોમાં એનો ફેલાવો વધારે છે. બાળકોનાં પત્રોમાં દર વર્ષે ૧૬૦થી વધુ પૃષ્ઠની સચિત્ર ભેટ આપનાર એકલું 'બાલજીવન' છે.

દર વર્ષે ૪ નવાં ચિત્રો સાથે તથા દરવાર ચિત્રપ્રદર્શન નીચેના લવાજમ તફાવત સરતુ—માત્ર રૂા. ૩)

નમૂનો મારે રૂા. ૩ા. દિવાળીઅર રૂા. ૪)

બાલજીવન કાર્યાલય, બાજવાડા, વડોદરા

(મુંબઇના આ. બો. રોડને ત્યાં લવાજમ ભરી શકાય છે.)

કુમારો માટે સરસ વાંચન

ગાંડીવ કુમારમાળા-પ્રથમ ગુચ્છ.

૧ ચોરીવાનો પ્રેમ	૧-૮-૦
૨ પ્રકટિયાના પ્રદેશમાં	૧-૮-૦
૩ સિકારિયા-૧	૧-૮-૦
૪ પ્રેમીસુષ્ટિ-૧	૨-૦-૦
૫ " ૨	
૬ સિકારિયા-(૨)	૧-૮-૦
૭ ખોવા પર મહાર	૧-૮-૦
૮ બહાદુર મર્દો	૧-૦-૦
૯ મોજાના રંગમાં	૧-૮-૦
૧૦ બીમારી	૦-૧૨-૦
૧૧ વસ્તુ	૦-૧૨-૦
૧૨ સંસ્કૃતી ગોખમાં	૧-૨-૦
૧૩ સોનીનો ગરબાર	૧-૮-૦
૧૪ માણાનું દેશ	૧-૪-૦
૧૫ ઉંમી અને બીજ વાતો.	૦-૧૨-૦
	૧૨-૦-૦

સંપૂર્ણ ગુચ્છ ખરીદો : બધા પુસ્તકાલયો રાખે છે

ગાંડીવ ગ્રંથાવલીનો પત્રવ્યવહાર : સુરત

ફોલ્ડીંગ સ્ટૂલ

બચ્ચામાં એક દંડાની બાદ રહે એવું

કીમત માત્ર રૂા. ૨

પોસ્ટ-પાર્સલ માટે રૂા. ૨-૮-૦

ફોટો, સિનેમેટોગ્રાફ, કથાકારો, કીર્તનકારો અભ્યાસીઓ વગેરે માટે એક અનિવાર્ય અને અત્યંતોપયોગી આસન સાધન.

ઉત્પાદક

વિદ્યાર્થી ભંડાર

ગુજરાત કલાસંઘ ચિત્રશાળા

ગાંધી મિત્રમંદિર

મોટાવટી - ખિસ્કોલિયા

અમદાવાદ

ઉપયોગ અને ખોરાક

વાર્તા-નવશિક્ષકોનું પ્રેરક.

બોધક. રસિક વાચન પીરસનારી

કથા પરી ગ્રંથમાળા

દરેક લાયબ્રેરી, શાળા તથા સંસ્કૃતિ ઘર માટે આવશ્યક

સુંદર પુસ્તકો

૧ કથાપરી (નવશિક્ષકોની)	૨-૮-૦
૨ કથામણિ (નવશિક્ષકોની)	૨-૮-૦
૩ કથા કલ્પદ્રુમ (નવશિક્ષકોની)	૨-૮-૦

(પોસ્ટેજ જુદું)

ને વધુ: કથાપ્રસાદ, કથાવિલાસ, કથાકુંજ વગેરે

સોનેરી છાપણી : પાકાં પૂઠાં

રૂપાળો ઉઠાવ : માફક કિંમત

આજે મંગાવો

કથાપરી કાર્યાલય - આનંદીકાન્ત - સુરત

બધા પુસ્તકોને ત્યાં છે

જેનાથી વધુ સરળ કોઇ શૉર્ટહૅન્ડ પદ્ધતિ ગુજરાતી ભાષા માટે શક્ય નથી એવી

'લઘુલિપિ'ના શોધક

ગુજરાતી લઘુલિપિ

હરિકૃષ્ણ વ્યાસ કૃત

ઘણી વસ્તુઓ નવીન હોય તેથી આશ્ચર્યજનક લાગે છે. ત્યારે શીઘ્રલિપિ પોતે તો જૂનામાં જૂની વસ્તુ હોવા છતાં સુદૈવે વ્યવસ્થિત થવાં જેની અનેકગણી વધી પડેલી સફળતા આપણે પમાડે છે. જેમાં બત્રીસા ટાઇપથી છાપેલાં લખાણ તો આપણે દસેકાં ઉકેલીએ છીએ. આ રહ્યા બેત્રા નમૂનાઃ

કુમા કાર્યાલ , આર્ટ્સ જર્ન , બાંગ્લા ડાઈરિ , પરિ ચિર , ૨૬ સ્ટેક, શીઘ્ર લિ

આ લખાણમાં એવું કયું માર્મિક તત્ત્વ છે જેને અંગે આપણને આ અધૂરા શબ્દો પણ ઉકલે છે? અને વળી શબ્દોનાં એ અર્ધસ્થાન આપણને હાથ લાગે તો એને અભ્યાસિત રાખી આપણા ભાષને ઝડપપૂર્વક અને શાસ્ત્રીય રીતિ અંકિત કરવાથી લખાણમાં કેટલો બચાવ થઈ શકે?

કોઈને પણ આ બે પ્રશ્ન સહેજે ઊભા થાય તેમ છે. અને વળી કોઈ પણ એનો જવાબ તુરત જ આપી શકે. જગતમાં એવી પણ બે વસ્તુઓ છે જે જાણી લીધા પછી દરેકને એમ લાગે કે પોતે એવું જ કરવા માગતા હતા. શીઘ્રલિપિ વાંચતી વખતે પણ તમને આવો જ અનુભવ થશે. એ વાંચતાં કોઈ નવું અજુગતું ભાગતા હો એવું જરાય નહિ લાગે. પણ જાણે અજાણે સ્મરણમાં રહી ગયા હો એવી રીતે એની એક પછી એક કડી તમારી સ્મૃતિમાં બંધબેસતી થતી જશે.

આને આમ શીઘ્રલિપિનું પહેલું સ્વાભાવિક પોરણે થયું દોવાથી જ મારો તો એક દિવસમાં નમે ને શીખી શકો, અથવા એક અઠવાડિયામાં. અને પછી બોડો અભ્યાસ થતાં મિનીટના ૮૦–૯૦ શબ્દોની ઝડપ તમને રમત થઈ પડે—આ રીતે આપણો મહાવરા પણ થૂમાં છે.

પણ આ બારે અમારે જ બધી વાત કરી નાખવી? બોલું બીજાનું પણ સાંભળોઃ

કવિ શ્રી ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ લખે છેઃ

"મેં આપેલું વ્યાખ્યાન આપે શીઘ્રલિપિમાં અવિશુદ્ધ ઉતાર્યું છે. મને યાદ છે કે મેં ઘણે વક્તવ્ય વાણી ઝડપથી બોલવાની પડેલી ટેવને અનુસરી પૂરો કર્યું હતું. પણ તેને આપની શીઘ્રલિપિએ જેપડક પકડી લીધું છે. એ આપની સિદ્ધહસ્તતાને અને તેના નિર્ભાંતા તરીકે આપને હું અભિનંદન આપું છું. ગુજરાતી જનતા આપની શીઘ્રલિપિ તથા લઘુલિપિને લઘુ સમયમાં શીઘ્રતાથી અપનાવી લે એમ ઈચ્છું છું."

આ કામ વકીલો, પ્રેસરીપોર્ટરો, પોલીસો, મંત્રીઓ, વિદ્યાર્થીઓ આ બધાંને તો અનિવાર્ય છે. પણ બીજી રીતે, સમયની મારામારીના આ યુગમાં ઝડપી નોંધો લખવાની કળા દરેક સુંદરીએ હાથ કરી લેવા જેવી છે—અને તે પણ ખાસ તો ગોઠી બહેનોને અને ગોઠે બેઠે મળે છે ત્યારે.

કામત પોરણેજ સાથે નવ આના

મળો : કુમાર કાર્યાલય · ૧૪૫૪ ગાંધીપુર · અમદાવાદ

બાવીસ વાર્તાઓ

કચ્છ મ્યાઝીંગા સ્ટાફ્ટની અને
બાર ભક્ત પ્રભુની

...

ગુજરાતના ગરૂઆતના
નવલિકાલેખકોમાં
જે મોખરામાં પ્રકાશવા તે
'ભક્તયાનિલ'ની બે કૃતિઓ

...

શ્રી રતિલાલ રાવળ, કનુ દેસાઈ,
રસિકલાલ પરીખ અને
કવ. ચિત્રન પરેલનાં ચિત્રો સાથે
સુંદર કપડામાં (ડી. ૧૨.૨)પે.જુઓ

ગોવાલણી
અને બીજી વાતો

કુમાર કાર્યાલય-અમદાવાદ
પુનાકમાં-આર. આર. શેઠની કં.

પાંચ અનોખાં પ્રકાશનો

અજવાળી રાત

ઘરમાં નાનાં બેઠાં સૌને,—બાળકોને અને વડીલોને મુગ્ધ-નિર્મળ મૈત્રી વાણી મીઠી, મિનોદ અને વિચાર આપતી, આપણી મનોરમ્ય અજવાળી રાતની સમૃદ્ધિ સમી-સુંદર રસભરી વાર્તાઓનો સંગ્રહ. દોઢસો પાનાં મોટી ૧૬ સુંદર ચિત્રો. બે રંગિયા

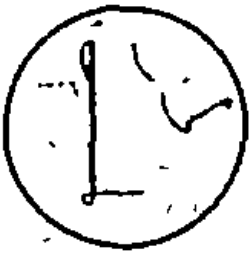
અજંતાના કલામંડપો

દુનિયામાં અજન્ય અજાયબી એ ગુફા-ઓમાંનાં ચિત્રોનો રસિકોને રસથી કરાવેલો પરિચય: ૬ રંગીન તથા ૧૧ પાનાં ભરીને સારાં ચિત્રો તથા ફોટા, અને પાનેપાને રેખાઓની ભરપૂર અજવાળી પ્રભુર કલા આપતું સરસ પ્રકાશન.ચિત્રકલાની બીજી કોઈ પુસ્તિકા આવી નથી.રોચકરૂપિયા બેઆનાની કિંમતે અજંતાની કિંમતે અજન્તિમ કિંમતે.

કુમાર ૧૦૦મો અંક

કુમારની જન્મભૂમિમાંથી હવે પુનઃ જન્મીને ૧૬૦ પાનાં ભરીને, સિત્તેર ચિત્રોના ચુનંદા અને ચિત્રવિચિત્ર ચિત્રો, વાર્તાઓ,નાટકો,ચુટકાઓ,તેર મિત્રો અને અનેક સારાં ચિત્રોથી ભરપૂર સામગ્રીભર્યો મોટો કલાત્મક પૂજનવડી અંક. પધારજો સૌ સમતે. બે રંગિયા.

ગુજરાતી લઘુલિપિ

ગુજરાતી ટૂંકાં રૂપ વિષેનું સૌથી અદ્યતન, સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય દલનું, અરધ અને ગીજનાર માટે ઉપયોગી સૌથી સુઘનાન્તિરી ભરપૂર નવું જ પુસ્તક. રોપાઓ, પોથીઓ, સેકેટરીઓ, બધી પત્રવ્યવહાર કરનારાઓ, સૌને અવશ્ય મિત્રો બના ઈચ્છતા કમતા યુવાનોને તો આજ કપડાંની ૧૫. ૪

ગુજરાત કલાકલાપ

ગુજરાતના નામાંકિત ચિત્રકારોની કલમનાં, સાચી સંસ્કારી કલાની ચાનમી ૧૫.૬ ચુનંદાં રંગીન ચિત્રોનો સંપુટ. ૧૨૬૦ની આપણી ભાવપૂર્ણ પરંપરાથી રેખ આજે તૈયાર, આજ સિવ રંગિયામાં આવાં રંગીન ચિત્રો આપવાં અરવી મેળમિ આપ્યાં નથી.

બધાં પુસ્તકોમાં પોસ્ટેજ જુદું જોઈએ

કુમાર કાર્યાલય. ૬૪૫૪ - રાયપુર અમદાવાદ

પુનાકમાં-આર. આર. શેઠની કં. અને ચિત્ર આકિસ બોમ્બે, ચિ. સ્ટુડિ

મહાગુજરાતનું માનીતું માસિક

શારદા

તંત્રી: ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

ગુજરાતી માસિકોમાં 'શારદા' કઇ રીતે ભાત પાડે છે?

'શારદા' એ એકલું ગુજરાતી માસિક છે જે દર મહિને બે ત્રિરંગી ચિત્રો અપે છે.

'શારદા' એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે જે સોરઠી લોકસાહિત્યની રસલ્હાણ માટે સુપ્રસિદ્ધ છે.

'શારદા' એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે જેના તંત્રી અંક, નવલિકા અંક, લોકસાહિત્ય અંક અને દીપોત્સવી અંક માટે હજારો લોકો દર વખતે રાહ જુએ છે.

'શારદા' એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે જે શિષ્ટવર્ગ અને આમવર્ગના સાહિત્યનો સુમેળ સાધે છે.

'શારદા' એ એકલું ગુજરાતી માસિક છે જે દર વર્ષે સોરઠી ઇતિહાસની શ્રી. રાયચુરાકૃત નવલકથા ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે આપે છે.

'શારદા' એ એકલું ગુજરાતી માસિક છે કે જે રોજના એક પૈસામાં સાહિત્ય અને કલાનો રસથાળ દર માસે તમારે ત્યાં પહોંચાડે છે.

'શારદા' સોળ વર્ષથી પ્રગટ થાય છે. તમે એના ગ્રાહક થયા હશો જ. ન થયા હો તો નીચેના કોઈ પણ સ્થળે આજ ને આજ ખબર આપો એટલે 'શારદા' શરૂ થશે.

૧૯૩૯–૪૦નું ભેટ પુસ્તક શ્રી. રાયચુરાકૃત 'સોમનાથની સ્પર્ધા' બહાર પડી ચૂકયું છે.

વાર્ષિક લવાજમ:
હિંદમાં રૂા. ૧-૮-૦
પરદેશ સિંગલ કોપી

તંત્રી:

'શારદા'

ભાવનગર (કાઠિયાવાડ).

પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લી., વડોદરા.

આર. આર. શેઠની કંપની બુકસેલર્સ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઇ નં. ૨.

નવચેતન

દર માસે
૧૦૦ પાનાંનું
અનેક ચિત્રો સાથે
વિવિધ રસમય વાચન આપતું સર્વાંગસુંદર અને
અનોખું માસિક પત્ર

લખો: નવચેતન ઑફિસ રેપ પોલિક સ્ટ્રીટ, કલકત્તા

વાર્ષિક ૩૮ રૂા. અર્ધવર્ષનું ૧૯ ના વિદ્યાર્થી છુટક નકલના ૦-૧૨-૦

માલવાન કુમાર સાહિત્ય

અમર મહાજનો

લેખક

શાસ્ત્રપ્રસાદ વર્મા

કમાલ આતાતુર્ક

૦-૫-૦

મુસોલિની

૦-૬-૦

દેશની કાયા પલટ કરનાર વીરો અને મહાવીરોના ચારિત્રચિત્રણ સમા આ તસ્વીરોના, ચારેક પુસ્તકોનાં રોચક પરામર્શ, પ્રેરક જીવનીઓ, પ્રભાવશાળી, ઉર્દૂ ગ્રંથોના અધિકૃત અનુવાદચિત્રો અને ચાર ચાકા ભાષિકા કિ. બાર આના

લખો:

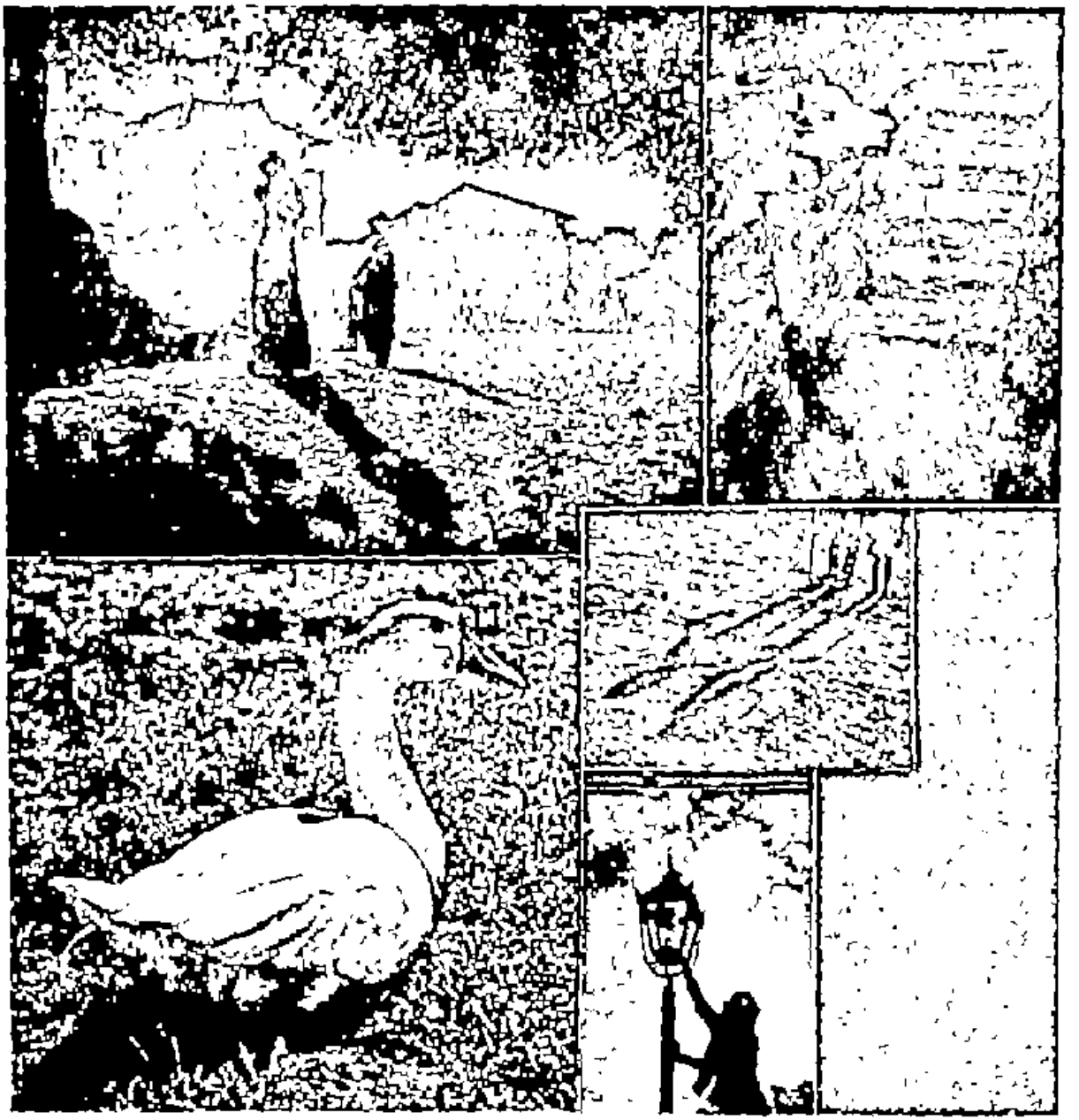
ગુજરાત પુસ્તકાલય

૨૦૪ K. ગ્રાન્ટરોડ, સુરત

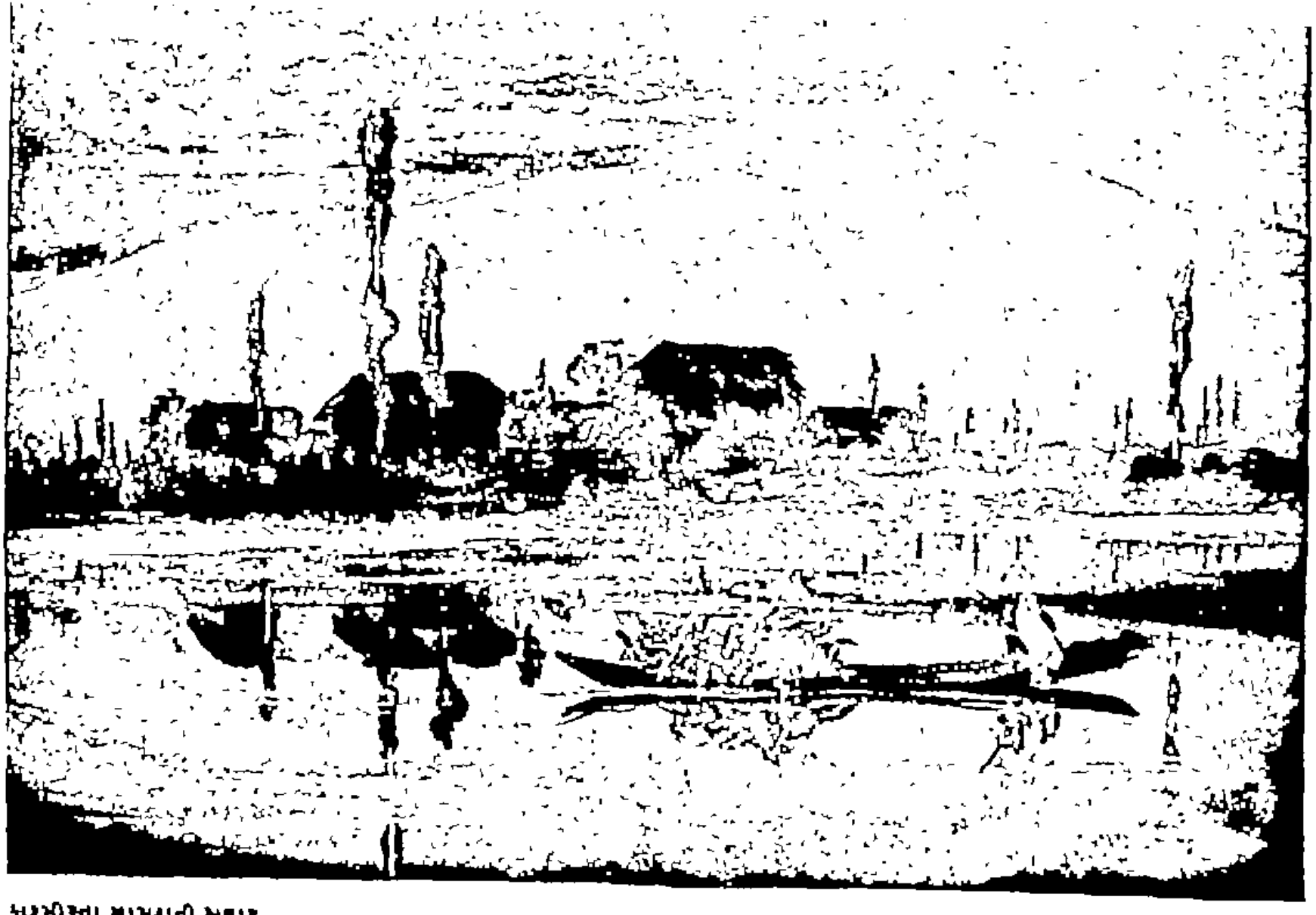
ડૉંગરેનું બાલામૃત

બેકરાંઓને માટે બહુ પૌષ્ટિક ખોરાક છે.
એ નબળાં અને તંદુરસ્તીનાં
બાળકોને માટે કરે છે.

કેટલાકની હરીફાઈનું પરિણામ

ડાબી બાજુ: ઉપર, 'પતિદાસી' બાઈ કનુ રાવત (અમદાવાદ), વચ્ચેનું ઈનામ; નીચે, 'હંસ'-બાઈ ચતુરબાઈ પરેલ (બાકરવા), જીવું ઈનામ જમણી બાજુ: 'ઔંધુખ'-બાઈ એસ. એન. સોપા (અમદાવાદ), ત્રીજું ઈનામ; વચ્ચે 'પડછાયા'-બાઈ પનલાલ ગોરધનદાસ નગા નીચે 'અહંના ઠંડ્યાત આવે પણ...'-બાઈ ચીમન મેવાડા બંને નોંધપાત્ર.

કાશ્મીરના મામલાની સુનાવણી

ચિત્રકાર : ભગવતીપ્રસાદ ભટ્ટ

શુભેચ્છકોને

- વિખરાયેલી -

મને જો ચાહો તો વિશદ ઝરણાં જેમ વહવા
દિયો, ખુદ્દે ખૂંદો સમહર વિષે નાવ તરતું;
પધારી પાંખો, ના, વિહગ ઉડવા દો વિયતમાં,
મહુમ્લેક્ષાં પુષ્પે પરિમલ ભલે આપ પ્રગટે.
કસાવા દો; શક્તિ વિકસી ઉઠશે આતબળથી,
ઝરાને સિધુમાં અયિત કરી દેશે, સુમનના
પ્રશંસે પૂજેલા પવન પમરાવી જગ વિષે
જનોની દૃષ્ટિમાં સદય ઉરની સ્ફૂર્તિ વરશે.

પરાયા આધારે ગિરિશિખરટોચે પગ દઈ
નિહાળું સૃષ્ટિના સમહર ભલે ચાત ગરવા,
રસેલી વા હોમે અલકનજરોએ અલુમૂલી;
મને એથી ખ્હાલું ડગલું ભરવું એક અવડું,
પ્રયત્ને પોતાના તસુભર જમીને ય છતવી,
ભલે સ્વરૂપ શોધે ભુજબળથકી સિદ્ધિ વરવી.

વામનપ્રસાદ શુક્લ

અને શાન્તિનિકેતન કાર્યાલયમાં એ સુંદર કવિની અક્ષરતાને સાર્વજનિક કરી દીધી છે. આ બંને કલાકારોની કારકીર્દિનો આવો સુંદર સુમેળ પ્રારંભ થયો એ તેમનું અને ગુજરાતનું સદ્‌ભાગ્ય છે. જય જય કરવી ગુજરાત.

ડૉ. મેરીઆ મૉન્ટેસોરી ગુજરાતમાં

આપણે ગુજરાતમાં કેટલા બે તરફનો એવા હશે કે જેઓ મૅડમ મૉન્ટેસોરીના સિદ્ધાન્તોની અક્ષરશઃ કૃતિ મંદિરોમાં અને અજ્ઞાત માતપિતામાં તાદૃશ અને તાદૃક્ષમી બની સોનેરી બાળપણું ભોગવી ચૂક્યા હોત. સ્વ. વિઠ્ઠલભાઈએ આ નવીન માનસશાસ્ત્રને મહીરવની જેમ ગુજરાતમાં કેવાયું પ્રચારું અને ગુજરાતની શિક્ષણની વાહિનીઓને નવપલ્લવિત કરી. તેનાં બાકીનાં પરિણામોમાંનું જ મૅડમ મૉન્ટેસોરીનું આવાગમન બોમ્બ રીતે ઘણાની સેવાની પણ ગુજરાતની શિક્ષક જનતાને આપી હતી.

એ વિદુષી અત્યારે મૅડમ મૉન્ટેસોરી આજન્મ બ્રહ્મચારિણી છે અને આજે તેમની ૭૩ વર્ષની વૃદ્ધ પણ અવસ્થાએ પણ વિદ્યા અને પ્રેમની અજબ બ્યૉતેલા તેજના નેત્રોમાં ચમકતી વેનાશ પ્રજ્વ બન્યા છે. અને શિક્ષકોએ તેમની પાસેથી તેમના સિદ્ધાન્તોનું પુનઃ પાયાથમ અને અભ્યાસ કરી એ પદ્ધતિની પરંપરા વિશુદ્ધ બનાવી છે. તેનો લાભ ભારતીય આવિ પ્રજા પામશે એ નવા યુગનું પદ્ધ સુભાગ્ય છે. આપણે વિશ્વ પ્રખ્યાતની નારીનમિરેત્નમિ ચમારે આકુળ અને આનંદમય ભોગવે એ જ પ્રાર્થના ઉચિત છે.

સ્વ. છગનલાલ અમરશી મહેતા

● ગુજરાતના નેવુંએ એકલના અને પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ પ્રકાશક તથા સાહિત્યસેવી હતા. એમનું વ્યક્તિત્વ, એમની કુનેહ અને વ્યવસાયમાંથી બનવકાર નમૂના રૂપ હતાં. આજઆદિત્યની સારી શરૂઆત ગુજરાતમાં પહેલી કલાકારમાંના તેઓ એક હતા. કપરોન કલાપીના સાહિત્ય સાથે પણ એમનું નામ જોડાએલું રહેશે. પ્રથમ ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાયટીના મદદનીશ મંત્રી તરીકે અને પછીથી ગ્રંથ પ્રકાશક તરીકે તેમણે સારી નામના મેળવી હતી. પોતાની વ્યવહારકુશળતા અને સૌજન્યથી તેમણે ગ્રંથમાં સારો કસબ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. તેમની પાછળ પુત્રો અને કુટુંબ છે. અમાનક તેમનું હૃદય બંધ પડવાથી સ્વર્ગવાસ થતાં એ શોકજનક અવસાન પ્રતિ અમારી હાર્દિક દિલસોજી છે. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ આપો. ર.મ.રા.

કુમાર કાર્યાલય તરફથી તૈયાર થતું
નવું પ્રકાશન
ચિત્રસાધના
'કુમાર'ના સુપરિચિત કલાકાર
શ્રી ઉમિકલાલ પરીખ તથા તેમની કલાનો પરિચય
ત્રિરંગી ૨૫ ચિત્રો—સાદાં ચિત્રો તથા વિસ્તૃત પરિમાણવાળ
ચિત્રના કલાકારોને પ્રેરણા આપે
એવી અભ્યાસપ્રધાન સામગ્રી ધરાવતા પુસ્તક
કલાપ્રેમીઓને આકર્ષક કરે એવો મોંઘો સંભાર
ટૂંક વખતમાં બહાર પડશે

ચિત્રશિક્ષક સંઘનવનિત્ર
ચોથાનાર ચિત્ર શિક્ષક સંઘ વરસથી કલાગારની રચનાઓ ચિત્ર શિક્ષકને લગતા વિષયો પર વિદ્યાર્થીની આપવે કરવા ચિન્તન અને પ્રયોગો કરતા શિક્ષકો અને કલાપ્રેમીઓ સહકાર મેળવી એક પત્ર ચલાવવું ઇચ્છે છે. આ વિષયમાં રસ લેતા તમામ શિક્ષકોએ તેમાં લાગ લેવા નીચેના સરનામે પધારવા વિનંતી. પ્રમુખ-ચોથાનાર ચિત્ર શિક્ષક સંઘ મણિનગર; મંત્રી-ચોથાનાર ચિત્ર શિક્ષક સંઘ રખિયાલ.

ડૉ. મૅડમ મૉન્ટેસોરી (ચિત્ર : ૨.મ.રા.)

એક સુધારેલ નવા ઢબમાં પ્રકટ થયેલા ફેન્ચ 'શેલ્ફલાનો ગ્રામરબોધી' ઇંગ્લિશ કોમ્બિનેશન ચ્યુ.ગ્રામરની ટ્રીટીસવાળી ટી.બિનસ્કો. કલાકાર મેનેજમેન્ટ કોમ્પ્લેક્સ.. ઇંગ્લિશ

સિકંદરથી યે જબરી શહેનશાહત જમાવનાર અને નેપોલિયન-

એશિયા ખંડનો

એશિયાના ઇતિહાસની એ મહાન વિભૂતિ છે. એશિયાની મરજાદનું એ પ્રોટેક્ટરેટ પ્રતીક છે એટલું જ નહિ, પણ એશિયાના માનસનો તે એ પ્રતિનિધિ છે. કનકસેને જ્યારે ઓગણીસમાની ઓગણીસમાના એ પૌત્ર કુબલાઈખાનનો આખો ઇતિહાસ આપણને નથી મળતો. પરંતુ એની મહત્તા મધ્ય એશિયાનાં રણ-ની રેતી વચ્ચે સ્મૃતિરૂપે ઊભી જ ના રહેવા પામત.

ઓગણીસમા સૈકા પૂર્વેનાંના બીજા દીકરા તૂલીનો એ સૌથી નાનો છોકરો. ઇતનની પરેલી બીજી વહાલ્યા પરેણાં તો ઇતિહાસના અધીકારને દરજી ત્યાં મંગોલ રાજ્ય સ્થાપનાર દુબલુ અને ખુદ ઓગણીસ સાથે એ ઘડાયેલા અનુભવો મેળવી શકેલા હતો. એટલી કુશાગ્ર એની બુદ્ધિ હતી એટલું જ અસરીમ એનું આદુંબાંધવ હતું.

ઓગણીસે કોબે (ઉત્તર ચીન) તાબે તો કરેલું, પણ ચીન-ના સામ્રાજ્યને પીળી નદીના મુખ પર હાલ કિંમૂમાં સારી રહ્યાની દરખાસ્ત ચીનનો પોતાનો કબજો સાચવી રાખેલો. આ કબજતખોરીએ તાતારો ને ચીનાઓને છેવટ સુધી યુદ્ધમગ્ન રાખ્યા. કુબલાઈ તો મોટા આર્ય ભેજાના એવા જ એક યુદ્ધનાં એજીનિયર આને ઈ. ૧૨૫૬માં આખો મરેલા.

આથી કુબલાઈખાન સારીએ આખો એના આરો દબ્બમાં એના આઠ એરિયમુખા ને પીનશાઈ કૈદુએ નાંખ્યા હોવાનાં ઘોડા વખત તો ચીનની ઇત ખોરાંબે પડી. પણ એને નડન વિખારે પાકતા કુબલાઈ વિશ્વરૂપ તૈયાર નહોતું. સારી એશિયા જમેલાઓ જમાવ્યા પછી પોતાની પ્રેમપ્રાપ્તિને પરોંપરાના પરેલા જ પસંદ તરીકે ચીનની દક્ષિણ મુલક પર પોતાજિનની ખૂની ગાદીની નિત પાસે અઢાર મમમોરસ માઇલના પેગતાનું નવું સંકેત રાજ-ધાની અર્થે વસાવ્યું. આખનું પેકિંગ એ જ કુબલાઈનું એ તાતારનગર. જ્યાં કે ઉનરેશી એના મોંઘે આખો નાત દબ્બો છે. જ્યાં એની જંબાવેલી દિવાલો દબ્બ કાયમ છે.

આ નવા સંકેતનું નામ તેણે તાઈ તૂ (મહાન દરબાર) રાખેલું. પણ મોંગોલ અને પશ્ચિમના લોકો તો તેને ખાનબાલીક (ખાનના મહેલ) તરીકે જ ઓળખતા. પરંતુ જ્યાં તેનું જાંબાલ પડ્યું કે ચીનને જ પણ કુબલાઈ [illegible] ગૂંચ નવા સાંધે [illegible]દેર કરી.

એના તેના પતિ બધાને કેનગ્રિસ (ત્યારની દુનિયાનો સૌથી મોટા નગર)નો નાશ કરી, ઇતનબાદ અને તેની બાનને કેદ કરી બાનબલીક મોકલી આપ્યા; જ્યાં ચીના મોગોએ નબળું ન બાયતાં અનુક્રમે બે દંપરીઓને સામ્રાજ્યપદે બેસાડી તેમના નામે ઘડાર્ક સાધુ રાખી. પરંતુ બાબરે એમનો નબળું પડવું ને અરબી સરી ગુપ્ત મોંગોલોને યુદ્ધમાં રોકી રાખનાર એ યુદ્ધનો અંત આબ્યો. કુબલાઈ આખા ચીનનો સમ્રાટ બન્યો. એટલું જ નહિ પણ એક જ બધિતના દાદ બીજેની સામિત પ્રજાનો સૌથી મોટા શહેનશાહ બનેલ. જગતના ઇતિહાસમાં પરેણી જ વાર કાળા સમુદ્રો પેલે પારનું પોર્ણખંડ મધ્યનું યુરોપ એક જોગિયાર્ક શહેનશાહતનો આમ બનાવેલ. દામ્રના રાજાઓ પણ તેનાથી બીતા સાવેલા. અને તેના પુરાવા તરીકે તેમણે નજીકના તેના મનાઓને બનેલા કામમો દબ્બ પણ પારોસના ખલિફાનાં સમવાયોમાં પડ્યા છે.

કુબલાઈનો રાજા ઓગણીસ તો એક નેપોલિયો જ હતો. મંગોલોના બાજતી ઝનૂનમાં જેમ કુંવી એવે એમનો મનકાબનો ઉપયોગ કર્યો, પણ એ ગતિને એના ઓગણી પણ્યાબાંધી સંસ્કૃતિની પ્રગતિ પર પ્રકાર તો કુબલાઈ બાન જ. અલબત્ત પૂર્વજોની યુદ્ધકૃપા ને તુમુખ જગ તેનામાં હતાં. આખા એશિયાના ગૈનિકોથી પોતાનું પ્રબંધ કરકર એવે જ્યાબ્યું હતું. ઇતબાન પર એવે મદાર કરી હતી. બંગા (કોરીન ચીન) પર આક્રમણ કર્યું હતું ને સિવે (જાપાન) પર પણ સામ્રા આક્રમણ કરી કે ઇતિહાસની ખૂબી સત્તા જમાવી હતી. તેનો ઉંચો પ્રવાસ જાવા સામે હતો. જે એના અવસાનથી અધૂરો રહ્યો. આવી યુદ્ધપિપાસા મધ્યકાળમાં સ્વાભાવિક હતી. એટલે એટલા બાતર કુબલાઈ કોરાબાત નહીં ઠરતો ઉતરું. આજની સંસ્કૃત પ્રજાઓની વિજયિપા જ્યાંથી તેવી યુદ્ધમાં એવે બાબરેથી નીતિ માન પેરા કરે છે.

કુબલાઈખાનની સામી મહત્તા તો એક વિજેતા કરતાં આખી પ્રજાનું માનસ ઘડનાર તરીકે જ પ્રકાશી તો છે. સામિત પ્રજાની આબાદી માટે તે બાદશાહ પ્રજાધિકારવર્ગે નવતો સ્થી હતો. એનાં બદલે દબ્બમ દિલથી તે પૂર્વ આફ્રિકા તો નાગાસાકાર સુધી બધાર

થી પણ વિશેષ વિજિગીષા સેવનાર

પહેલો ચક્રવર્તી

કુબલાઈખાન

★

એશિયા અને યુરોપ પર આંધી કેદાવી બનાર એના દાદા ચંગીસની દુષ્કૃત્યો અને તુમુલ બળ તો એનામાં હતાં જ; પણ એની સાચી મહત્તા તો એક વિજેતા કરતાં સમસ્ત પ્રજાનું આનસ ઘડનાર તરીકે હતી. આખી મંગોલ જાતિને એણે સંસ્કૃતિના પગથાર પણ આણી મૂકી. ચીનાઈ સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિને આપણે સેવના બનાર, એશિયાઈ સંસ્કૃતિની એ મહાન વિભૂતિ, માત્ર ચક્રવર્તી વિજેતા જ નહિ પણ પોતાની પ્રજાની સંસ્કૃતિનો પ્રભુદ્ધારી બન્યો હતો.

★

ખેડતાં. દેશદેશની અવનવીન ચીજો મંગરવામાં ને તેમની કૂતૂહલભરી વાતો સાંભળવામાં તે ગહ રસ લેતા.

ચીનાઈ સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિએ એના શાસન નીચે અનેકગુણ વિકાસ સાધ્યો છે. જ્ઞાનની એની તૃષા અજબ હતી. વિજ્ઞાનની એકેએક શાખાનો એને શોખ હતો. અવેક્ષાનિરીક્ષણ માટે પેકિંગમાં એણે ખાસ મંચો ઊભા કરાવેલાં, જેના અવશેષો હજુ કાયમ છે. રોડાને સુસ્થિતિ બનાવવા તેણે કેટ પુરોપથી બાદરીઓ તેડાવવાનો પ્રયાસ કરી જોયો, પણ એશિયાથી અસ્પૃષ્ટ એવા ત્યારના યુરોપે એને સહકાર ન આપતાં એણે તિબ્બતના બૌદ્ધો તરફ નજર દોડાવી.

પ્રજાને સંસ્કારસંપન્ન બનાવવા ત્યાંના ધર્મગુરુ નામના સાધુને તેણે આમંત્રણ્યો. એની તરફથી મંગોલ ભાષાના પદેશવટેલા જ મૂળાક્ષર તેણે નીપજાવ્યા તે સમગ્ર પીળી પ્રજા બુદ્ધના નેજા નીચે આવી.

એ ખૂબ વિશ્વાસુ હતો ને મોટા અમલદારો નીમી પરાજિત પ્રજામાં તેણે જેવો વિશ્વાસ મૂકયો એવો જ પરદેશીઓને પેટ્રબર્નીઓને પણ પોતાના એશ્વર્યો નીમવામાં એણે મૂકયો હતો. પ્રસિદ્ધ મુસાફર માર્કો પોલોના બાપ નિકોલો પોલો ને કાકા મૅફીઓ જે તેના રાજ્યની મુલાકાત લેનાર પહેલા જ યુરોપીઅનો હતા તેમને કુબ્લા સાથે તેણે પોપના એલચી તરીકે મોકલેલા. એમની બીજી મુસાફરી વખતે એગણ્યોસ વર્ષના માર્કો પોલોએ આની સાથે પરદેશ પ્રથમ મૂકયો ને આગે તેની ગોઝારા દોડા પર નીમી એની મારી કદર કરી. બાજ હતી એણે દક્ષિણ હિંદની પણ મુલાકાત લીધેલી.

આ માર્કો પોલોએ બાજ સાથે પોતે આગેમાં વર્ણો અને અજબ એશિયાની પોતાની મુસાફરીઓનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે. એના અજબના પ્રભાવે માવિસો પ્રત્યે ઉદારતાથી વર્તનારા માટે એણે ખાસ ટિબ્બુનલ નીમી હતી, દર ત્રણ વર્ષે એ બધા કેદીઓને મુક્તિ આપી દેતો હતો ને પીળી પ્રજાને સહજ એવા જુગારના અને છિનરપિંડીના બધા પ્રકાર સખ્તરીતે દાબી દીધા હતા.

અંગ્રેજ કવિ કોલરિજની કલ્પનાને ઉદ્દેશાવનાર કુબલાઈખાનનો મહેલ તો અરેબર દેવન બનાવે એવો હતો. માર્કો પોલોના શબ્દો મુજબ એ મહેલને આ માઇલ ઘેરાવાનો બાંધો કોટ હતો. એ કોટ પછી એક બાર્ડ આવતી ને ત્યાર પછી બીજો મહ. આ બંને કોટોની વચ્ચે બાનનું સરહદ રહેતું. અંદરની દીવાલના અંતર્ભાગમાં બાર વિશાળ મહાલયો હતાં જેમાં બધા સજ્જસજ્જતમ રહેતો. એકમાં રસોડા, બીજો, ચકાબી વગેરે પોકેસ્ટારીનો સામાન તો બીજામાં ધનુષ, પણછ, બાણ વગેરે બાબોનો સામાન, એમ બારે મહાલયો જુદા જુદા વર્ગમાં વહેંચાએલા હતા.

આ બીજી દિવાલો અને મહાલયોની પછી ત્રીજી દિવાલ હતી. જે પચીસ ફૂટ ઊંચી ને બાજ બારી હતી. તેમાં બાનના જ બાસ બંગલો હતા. અને તેની અંદર પાકો દીવાલોથી ઘેરાએલો રાજપ્રાસાદ હતો!

આરસની જબરી ચાસણીઓ પર ઓડા કરેલો

બેટલામાં લોહીમાન્યે પાછા વળીને મે ગામનું દૃશ્ય જોયું અને બોલવા લાગ્યા, 'આટલી નાનકડી ગામ જોઈ તમે માટલા અસ્વસ્થ થયા દો, પણ આપણા દેશને ગામ લાખી છે એનો કોઈ વિચાર કરે છે? મે મોટી ગામ જોવવા દરેક બોડવું જોઈએ.' આ જ જાતનું છાંટીક વિચરણ ગ્રામ્ય ચલાવીને એમણે પોતાનું માપણ પૂરું કર્યું.

પછી તો ધર્મસંકટ જ નહિ. કુ ગ્રેજ્યમ ગામની બિલાડે બોડનો ગયો. ત્યાં જોયું તો ગમારી કૉંગ્રેસના બીજા પાંસસ્યાન જણ બીજે રસ્તેથી બોડતા આવતા હતા. હવે તો છાંટીક જરૂર કરી હશીએ એવી મનમાં આનંદી થઈ. સામે નવું જ વાંધેનું ગ્રેજ મહાન હતું. બેટલાક મરીજ લોકોએ પોતાની મરી મેમી કરી ગ્રેજ વાત જેવું મહાન વાંધ્યું હતું અને વિચારો સુખેથી રહેતા હતા. બેટલામાં અગ્નિ નારાયણનો કોપ દમ્યો અને લોકોની મૂલથી મહાન સળગી ગયું. અમે પહોંચ્યા ત્યાં સુધીમાં તો જ્વાળાઓ ઝુપરના ભાગરા સુધી પહોંચી ગઈ હતી. બૈરાંઓનો કલ્લાટ તો સાંભળ્યો જાય એમ ન હતો. બેટલાક માજીઓ બોડબડ કરતા હતા અને બેટલાક તો ઢેબતાઓ ગાઈને બેસી જ ગયા હતા. તેઓ ન તો રડે, ન કૉંગ્રા પ્રયત્ન કરે. લોકોની તો ૫૫ ગામો હતી. અમે બે ત્રીસીમાંથી અંદર ઘુસ્યા અને શું કરી શકાય એ જોવા લાગ્યા. અમારી રેલીમાં શરીરે દુર્બળ કુ ગ્રેજતો જ હતો, પણ હિમ્મતમાં બીજાથી મૂતરનો જરાય ન હતો. અને અભિમાનપૂર્વક કહી શકું છે અહીંને પ્રસંગે શું કરવું એની સુઝમાં બીજા કરતાં કંઈક ચડિયાતો જ હોમ્રીઝ.

અમે જોયું કે ઘર ગ્રામ્ય ગ્રેજ બંધો ઝૂમી છે અને પાસે જ જે ચલાવવાનું ગ્રેજ મૅજીન છે! મ્યુનિસિપાલિટીવાળાઓ ગામ બોલવવાની તૈયારી તરીકે એ મૅજીન સળગાવવા બોલા હતા. આસપાસ પાણી ન હતું. દૂરથી પાણીની ગાડીઓ આવતી હતી. પણ લોકોની ૫૫ને લીધે ગાડીઓને આવવાનો મારગ મળતો ન હતો. આજુને વખતે, નિરાંતે વખતે, અહીંને પ્રસંગે જેનું ગજગ રોજાંદ્ર કોમ છે, જેને કંઈક મુખ પડે છે એનું જ રાજ્ય પગર તહેવારે પાસે છે. રસ્તા પર જે પોલીસો હતા તેમને મેં કહ્યું—ના દુકમ કરો—કે પાણીની ગાડીઓ આવવાનો રસ્તો કરી આપો. લોકોને દબાવો અને ન માને તો લાકુક ચલાવો. મોટો પોરો પાડીને મેં લોકોને પણ વિનંતિ કરી કે ગામ રસ્તો રોક્યો એ મરીજ લોકોની જાન તીયા બરાબર છે. સમજુ લોકો તરત જ બસ્યા. બેટલાક કુપ્રસિદ્ધપ્રધાન બાપા લોકોને લાકુઓથી સમજાવવા પડ્યા. ગ્રેજ કોઈએ તો મારે જ લાકુક હાથમાં લેવો પડ્યો. જેમતેમ ગાડીનો મારગ ખુલ્લો થયો અને પાણી પણ ઝટ ઝટ આવવા લાગ્યું. બે પોલીસોને મારગ કરી બંધ ન થઈ જાય એ સંભાળવા માટે નીચા બીજા અને હું બંધ પાસે આવ્યો. ત્યાં મેં દૃશ્યને જોયો. એ મીઠા પ્રસંગે પણ એની વીર મૂર્તિ તરફ બ્રહ્મની નજરે જોતાં ઝૂમા રહેવાનું મને મન થયું. શરીર પર ઝાલ ગ્રેજ પડેલા અને એના ઝુપર પૅન્ટ. માથાના વાળ ગમે તેમ વિખરાઈ ગયેલા અને પરસેવાથી છાંટીક બેસી ગયેલા. જે ગમે તેવા બળતા ઘરમાં ઘુસી જાય અને લોકોની બીજો બદાર કાઢી આપે. એને ઝુલઝૂર પડેલા જોઈને એને ગમે ત્યાં જતાં આંચકો આવતો ન હતો. મેલા ઝાંખરાં ચંપત પડેરીને જ આવેલા, પણ જે પણ ગમે ત્યાં ઘુસી જાય.

મેં આવીને પેલા મૅજીનવાળાને કહ્યું કે મૅજીન સળગાવવાનું પડતું મેલો. મૅજીન સળગ્યાં વાર થઈ અને મૅજીનથી પાણી પંપ કરવા જેવું પાણી પણ આપણી પાસે નથી. આપણે હાથે જ બંબો ચલાવીશું. પ્રયત્ન તો ગમાર્ય કૉંગ્રેસના વિદ્યાર્થીઓ બંબાનાં લાંબા દોરડો સામ સામા પકડીને ચલાવવા લાગ્યા. બરાબર વચ્ચે જે બંબાની કોક (મૂંટ) પકડી અને જેને ત્યાં અગ્નિની જ્વાલા ખૂબ ઝાડી નીકળી હતી ત્યાં પાણીનો મારો ચલાવ્યો. બે હાથે મૂંટ પકડી મે ગમે ત્યાં ઘુસી જાય.

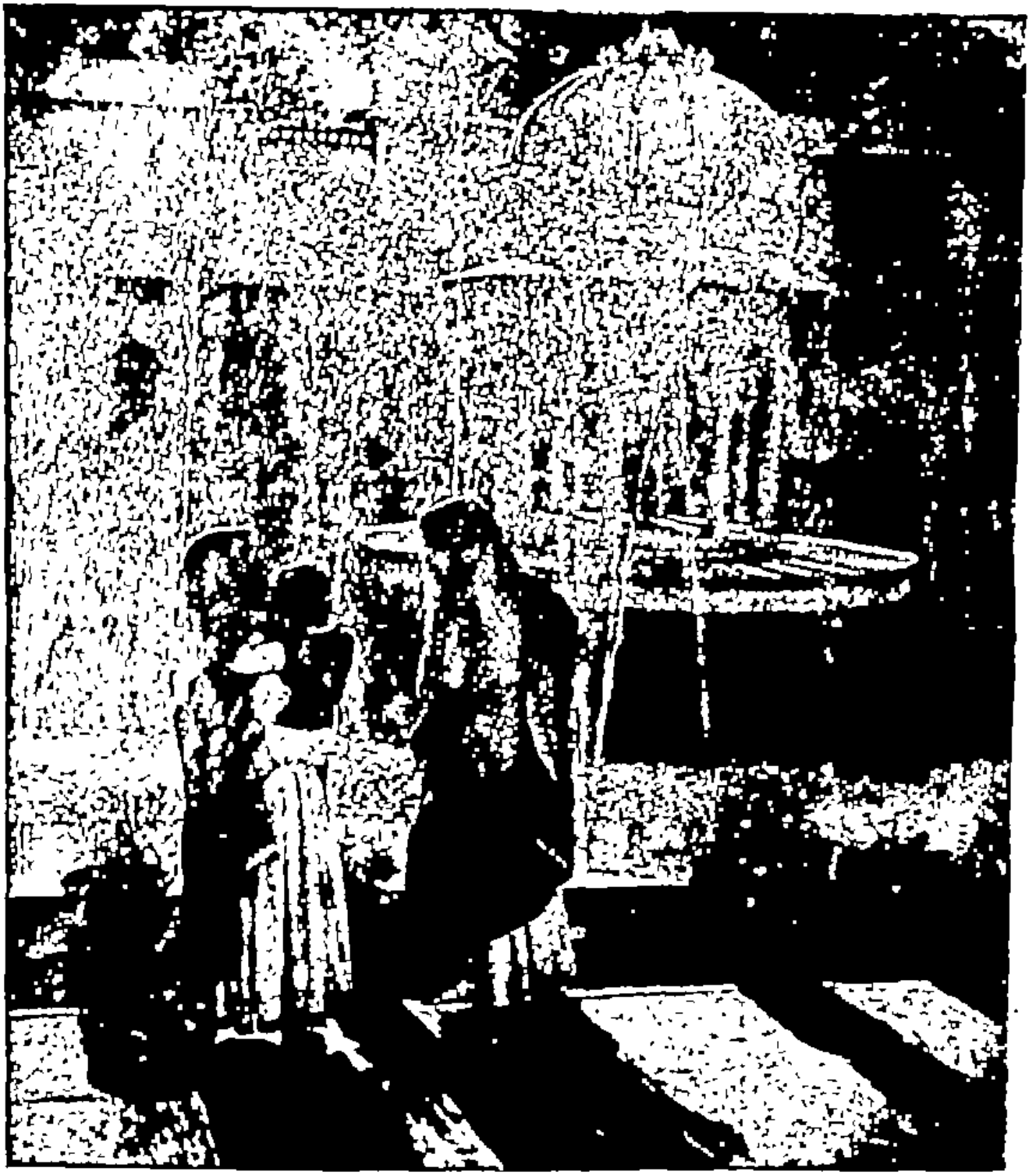
પાણીનો વર્ષાવ જ્યાં જેટલો કરવો જે નક્કી કરનાર કુ હું જે જોઈ પરવાળાઓ ઝનૂનીને મને કહે 'ભાઈ પાણી આ મારા ઘર પર રેડો; તમારું મકાન' પોરજપૂર્વક સમજાવવાનો તો વખત ન હતો. ચીડાઈને હું કહેતો, 'અને મારા મકાની પણ પડી નથી અને તમારા મકાની પણ પડી નથી. મારે તો ગામ બચાવવાનું છે. બે કલાક બસને મેં ગામ બાબા જેટલામાં જેક બાજી આવીને મારા મકને વળગી અને કહે, 'મારા ઘર પર પાણી ન છોડો તો તમને અશીર્વાદ

ચામરધારિણી

અમદાવાદમાં સાબરમતી નદીના સામે કાંઠે મોઢેરા અને પાટણ જાવો છે. તેના દેહરા તથે પ્રાચીન મધ્યકાલીના અવશેષો હોવાનું અનુમાન છે. તેમાંથી મળી આવતી શિલ્પકૃતિઓ અને લેખો તો અવશ્ય ૧૨મા સૈકાના જ છે એમ ખાત્રી આપે છે. તેમાંની કપર બતાવેલી ચામરધારિણીની પ્રતિમાથી ૧૧મા કે ૧૨મા સૈકના ગુજરાતની શિલ્પ-શક્તિનો સારો ખ્યાલ મળે છે. આ નમૂનો મોઢેરા સ્થાનેના તાલીમબાજ હાથે બનેલો જણાય છે. પ્રતિમાનો ઉભા રહેવાનો ભરોસ, અંગભંગ, પગ મૂકવાની રીત બધેરે મનોહર છે. જમણા પગ આગળ લેવાથી મૂર્તિ બહુવતો ચામર લઈ મુખ ચારી તાનની લહેરમાં બદલાયી જાવો છે. શિલ્પ કપર બ્રહ્માએ પોતાના વિચારો રજતા કરી દીધા છે.

(ગુજરાતનું પ્રાચીન શિલ્પ)

સહેલીઓના ફુવારા · ઉદયપુર
(ફિલ્મ · આબીહમિયાં સ્ટેજ · પાકનપુર)

આ ચિત્રમાં દાસની સાથે પાત્રોનો સુંદર સુમેળ સરળતામાં આનંદમાયીની ખૂબી રહેલી છે

ખસવા ન વધું.' એ મારે પ્રસંગ હતો. મેં એ બાઈને સમજાવવાનો થોડો પ્રયત્ન કર્યો. પણ એનું મગજ જ ખસી ગયું હતું. આખરે મારા પગ છોડાવવા ન છૂટકે મારે એ બાઈને લાત મારવી પડી. તેવખતે મારા આખા શરીરમાં શું થયું એ એક ભગવાન જ જાણે.'

મેં જોયું કે આગ ઓલવવા માટે પૂરતા લોકો નથી એટલે બંબો ચલાવનાર મારા મિત્રોને મેં થોડા અને બ્રહ્મચારીને મદદ કરવા બોલાવી લીધા અને આગ જોવા ભેગા થયેલા તમાશબીનોને બાંધી મજબૂત મજબૂત લોકોને સખ્તાઈથી વિનવી બંબે પળાડ્યા. લોકો આવે ખરા પણ જરાક ધક્કે એટલે ખસી જાય. મારે વારે વારે નવા લોકો બોલાવવા પડતા. પણ સદ્‌ભાગ્યે જે લોકોમાંથી જ એક જણે આગળ આવી મને કહ્યું કે તમે ચિંતા ન કરો. હું બંબો ચાલતો રાખવાની જવાબદારી મારે માથે લઉં છું. હું ત્યાંથી ખસ્યો. જરાક માથું મૂંઝું ફરીને જોઉં તો આગના ક્ષેત્રથી બાંધીને દૂર પાસની એક મોટી બંજી માથું મૂંઝું ફરીને ઊભી છે અને પવન પણ એ બંજી તરફ જ વાય છે. મારા પેટમાં ફાળ પડી. જો આમમાંથી બે ચાર તણખા એ બંજી ઊભી પટ્ટીઓની જાય તો આખો સવાસિત પેહ બળીને ભસ્મ થઈ જાય.

હવે બળતા મકાનો બચાવવાની દૃષ્ટિ ન રહી. આગ હેલાય નહિ એ જ જોવાનું અમ મુખ્ય રહ્યું. નાનપણમાં મમારા શાકપુરમાં લાતીઓમાં એક માડી-આનું હતું તે બળતું મેં જોએલું. એ વખતે અમારી ગેરીના એક પદેલવાન સમાજસેવકે પોતાના અખાડાના મલ્લને હુકમ કર્યો હતો કે પડેલું છાપ છાપરૂં તોડીને ચાર વિવાલની અંદર નાંખવાનું છે. જેથી લાતીમાં આગ પહોંચે નહિ. એ વાતનું મને સ્મરણ થયું મને તરતજ મગે લાંબા લાંબા વાંસ લઈ બળતું છાપરૂં અંદર તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. દોઢ બીજાના હાથમાં સોંપી થોડા પણ અમારી પેરો થયો. અનેકવાર ઓલગઓ મને થોડાના હાથ વાધી જતા. પણ તેઓ એક ક્ષણ પણ વિસામો લેવા બોલ્યા નહિ.

આગને જામ જમધોકાર ચાલતું હતું એટલામાં આ વાલમાં રહેનાર એક બાઈ બદાર ગભરાતી દોડી તે તે જ ક્ષણે પાછી આવી મને એણે તો મારો દીકરા ઘરમાં બળી જાય છે એવી બૂમ ચલાવી. એણે બનાવેલા ઘરમાં હું ઘૂસી ગયો. એમણે બારા પગમાં પણ કુલવૂટ હતા ધુમાડામાંથી બારસ્ત ઓઢનો, જ્વાલામાંથી પોતાને બચાવતો હું બધે ફરી વળ્યો. પણ બાઈનું બાળક જ્યાંથી જડે નહિ. નિરાશ થઈને પાછો ફર્યો. એટલામાં થોડાએ લાંબા વાંસ વતી ગબડાવેલું મોભીનું બરાબર મારા માથા પર મારી પડ્યું. એક બે જણનું મારા પર ધ્યાન હતું તેથી તરતજ મારી ખસે માથા મોભીનું માથા પર ચાંપું પડેલું એટલે મને ખૂબ જ વાગેલું. માથા પરના વાળને સખેજ બાળ તાંબી ગયો એટલું જ. બહાર આવીને તપાસ કરતાં ખબર પડી કે એ બાઈનું બાળક એના ઘંડાસીએ આગની શરૂઆતમાં જ ઘરમાંથી બહાર કાઢી એક ખૂણે બેસાડ્યું હતું. બાઈ તો દોડી બે 'મારો દીકરો' 'મારો દીકરો' કરીને રોતી હતી. આસપાસના લોકો એને કહેતા કે તારો દીકરો છે. પરંતુ એ સાંભળે ત્યારે ને! એની તો એક જ વાત "મારો દીકરો, મારો દીકરો." જ્યારે કોઈ એનો દીકરો આણીને એના ખોળામાં મૂકયો ત્યારે જ એ બાઈનો જીવ દેડો બેઠો.

બધા છાપરા આખરે વિવાલ વચ્ચે આવ્યા. બચાવી શકાય એટલો માલ બહાર કઢાયો હતો અને આગનું જોર પણ ઓછું થયું હતું, હવે અમને છાવણીમાં પાછા જવાનું મન થઈ આવ્યું. સગડીની પેઠે મઠમઠ બળતા મકાનોને એમ ને એમ છોડી અમે કૉલેજ તરફ વળ્યા. આવવું કંટાળી ગયું હતું. મને અમને પણ ઉત્સાહ રહ્યો ન હતો.

બીજે દિવસે 'દૈનિક જ્ઞાનપ્રકાશ'માં રાત્રે આગ લાગ્યાની ખબર પ્રસિદ્ધ થઈ હતી મને મંત્રે એક લીટી હતી કે આગ ઓલવવામાં કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ સારી મદદ કરી હતી. બીજે દિવસે બે જ વિચાર મારા મનમાં આવતાં પેલી બાઈને લાત મારતાં મારો જીવ કેમ ચાલ્યો અને પોલીસોએ અમારી સૂચનાનો બદલો રાજીખુશીથી અમલ કેમ કર્યો? પણ વેશમાં તત્ત્વજ્ઞતાની વાતો એટલી બધી ચાલતી કે વેશનો સહજમેળ એ મોટી બાબતમાં અમે રાતની પેઠે નાની બાબતોમાં ખુશી મનાવી.

માજા વેલાનું મૃત્યુ

પ્રાચીન કાળના કોઈ કવિતાની અસાથી માજાને વેલો જોડો હતો. તેના માથે, આકાશમાં અદ્ધર થતી ડાળીઓવાળા, કોઈ તપોવનના વૃક્ષ જેવા ઘેરા ઘેરા ડાચરની છાયા હંમેશાં રહેતી હતી. તેની આસપાસ તેનો પ્રભુત્વ ચારેચાર પેઢી સુધીનો પરિવાર કેલાઈને પડ્યો હતો. તેની દીકરીની દીકરીનાં જોડિયાં બાળક તેના બે ખભા પર ઊંઘતાં હતાં. તેનો સાત વરસનો દીકરો તેને પડખે જ ઘેરા પગ પર માથું ઢાળી જોડો હતો. તેના પચાસ વરસના જીવન ઉંબરાના બે ઊંબરાની વચ્ચેનો થોડોક ઝોલે તેમનાં જન્મ્યાંને ઘરચરાતી રોજીંદીઓમાંથી કંઈક વસ્તુઓ તંસુગીમાં કાયની જોડી હતી. અને એમાં જીવને અનેક સ્વપ્નો, જેની જન્મ્યા પ્રભુનાં કે બાર રાખ્યતાં માજા વેલાને આવડ્યું ન હતું તે બધાં નક્ષત્રના તારાઓની પેઠે આમતેમ કેલાતાં જોઈ હતાં.

ક્રિયાની સાંજના આનેકનો વખત હતો. અને તપોવનના વજના પ્રભાગની પેઠે ડારખાનાંનો પ્રભાવ સર્વત્ર વ્યાપેલો હતો. વજના પ્રભાગની પેઠે તે પણ બાંધોને બાળનો હતો. વજના પ્રભાગની પેઠે તેનામાં પણ ગ્રંથ હતી, પણ તે માત્ર અદ્રશ્યની, મુર્તમિત વસ્તુની નહિ. શરેરના મોટા ભાગના મોટરોના એક અડ્ડા પાસે એક મોટા ડાચરની પડખે ફુટપાથ ઉપર, પેલાની પેઠે આજે પણ માજા વેલાની મૂર્તિ જોવી થવાની હતી.

સાંજ પડ્યાને, પોતાના ઘોડા આર્ક વરવારની તૈયારીમાં જોડ ત્યારે માજા વેલાની મૂર્તિ માથે એક નાનકડું ટોપલું મૂકી બીજા રસ્તા અવાજે 'બાબાય, કોર્ન બાજરને કે . . .'ના દડૂકા કરતી ચલીએ ચલીમાં ફરી વળતી અને પોતાનું ટોપલું ભરાવે પેલા ડાચર પાસેના અડ્ડા તરફ ઘરેકાની ચાલે રવાના થતી. બાકીઓ પોતપોતાના ગ્રાહકના કે પ્યાલા-બરણીના ટોપલા સાથે કે બાકી હોય ત્યાં કયારના આવીને બેસતા. જેમજેમ ટોપલાં આવતાં જતાં તેમતેમ તેમની વસ્તુઓને ઉત્સાહ ભરાવે ભરાતો; અને ઉંદરે ઊંદરકું વધે ને વાસમાં પડી રહેતાં ડોસાંઓનાં મારે જાગી જવાનું.

બાજે માજા વેલાનો ઘોડો નાવ આવેલો એટલે પણાંઓ ના કહેવી, છતાં તે બાજવા તૈયાર થયો. બાકી હોય એટલી વસ્તુઓ આવેલી તે પરથી તે ગ્રાહક બહિ તેનો અભિપ્રાય મેળવી લેવાનો. અને એ ગ્રાહક, નાત, જાતનું બધું જોવા માટે તેની ઉત્સુકતા વધેલી.

'માજા દાદા, તમને ગરાજત બહી છે ને શું કરવા આવો છો?' નીકળતાં નીકળતાં તેમના બરીકમાંએ કહ્યું.

'અરે ગરાજતની આ વસ્તુ!' માજા વેલાએ ખૂંખારીને કહી નાંખેલું અને ગ્રાહકોને ટોપલે મોટરોથી ભરેલા રસ્તા ઓળંગતો, વેરિયોના ધક્કાર ખાવા જેતો, માજો વેલો આવીને ડાચરની ભીંતે બેસી પડ્યો. તેનો સકેજ થાક બહી. પણ તે મોટી વારમાં બેસી બાકી.

તેની દીકરીની દીકરીનાં જોડિયાં બાળક તેની આસપાસ બે મરઘિઓની પેઠે વીંટળાઈ તેની મરઘી બેસતાં, તેને ઘસી રહી હતાં. તેનો ભાઈ ચૂંદતાં મેલ કરતા બાળકો. માજો વેલો બે છોકરાંઓનો બાપ હતો, આસપાસનાં ઢોરાં-વસ્તુઓની વાતો સાંભળતાં સાંભળતાં, માણસોથી ભરાઈને ચાલ્યા જતા, બાઈકિલો, મોટર બાઈકિલો, મોટરો વગેરેને જોઈ રહો.

મોટરના અડ્ડા ઉપર એક માણસ સિગારેટ પીતો બેઠો હતો. તેની બાકી પુખાકી માજા વેલાના નાકમાં આવી. તેની ઇચ્છા સળવળી. પેલા માણસને કંઈ મેળવે

ને તાકીને જોઈ રહ્યો. સિગારેટ પીનારે તે બેડીક પીને નાખી દીધી. માજી વેપારીએ તરત એક છોકરાને દોડાવ્યું: 'જા તો, ચલિયા, પેલી બીડી લઈ આવ.'

'સીગરેટ, દાદા'

'હા, સીગરેટ; ગાળા સરેરી થઈ ગયા તો ય!' માજી વેપારીએ પોતાનો ખીંટો અસ્તોવ્યસ્ત કરવા માંડ્યો, અને છોકરો સિગારેટ લઈ આવ્યો તેને, વચ્ચે વચ્ચે છોકરાને એકાદ ઠમ ભરવા દઈ, પોતે પોતા સાથેનો અને આસપાસનાંને કહેવા લાગ્યો:

'હજી કીડ ન દેખાઈ!' 'અલકાને ક્યાં મોકલ્યો છે?' 'ઓલડી, તું તો જાણે નકરી વાલિયણ જેવી લાગ છ.' 'અરે, ભાણકી. તારી છોડી કેમ આટલી બધી રોવે છે?' 'હલી ટોસી ભાંડી પડી છે!' 'ઈ. પેલો મણિયો ઇસ્પિતાલમાં મરી ગયો!'

તેનાં સાડેક વરસની ઉંમર સુધીનાં 'છોકરાં' આ પ્રશ્નોના બધાયે જવાબ આપી રહ્યાં પોતાની વાતમાં રહ્યાં જતાં હતાં. છેવટે માજીએ એક સવાલ કરી બધાંને ચોંકાવી મૂક્યાં: 'અને પેલા ઘાડમાં ગયા છે તેમની તો તમે કોઈ વાતે ય નથી કરતા!'

માજી વેપારી પાસે બેઠેલો તેનો પડિયાંવાળો છોકરો એકદમ કાન સરવા કરી બોલ્યો: 'બાપા, જરા ધીરે બોલો ને' પોલીસવાળો અહીં જ આંટા મારે છે.'

એવામાં જ બાજુ ઉપર આવીને ઊભેલી મોટી ઘર જેવી મોટરમાંથી એક ઊંચો પોલીસ ઊતર્યો અને કેડ પરનો ડંડો ઘસાવતો ચાલ્યો ગયો. તેની પાછળ તુચ્છકારની નજર નાખતો માજી વેપારી બોલ્યો:

'હવે જોજ' તારી પોલીસિવાળી! આ એવા તો સત્તરને મૂંગમાં ઘાલીને અમે કયાં ફીજે!'

'દાદા, એક વાત કહો ને, પેલી તમારી ઘાડની!' તેમનો એક પ્રપૌત્ર આવીને તેમને વળગ્યો. અને માજી વેપારીએ કેટલાયે વાર પોતે શહેરમાં ઘાડ પાડી હતી તેની વાત કહેવા માંડી. મોટાં માણસોને તો એ વાત અનેક વખત કહી ચૂક્યા હતા એટલે તેઓ પોતાની વાતમાં મગ્ન રહ્યાં માત્ર તેમણે ટોમાને કહ્યું: 'ટોમા, દાતણ લેવી આવ. દાતણ લે.'

માજી વેપારીએ વાત માંડવા માંડી. પણ તેની કહેવાની છટા એવી હતી કે ગીજુ વાતો કરનારનો એક કાન તો તેના તરફ જ રહેવા લાગ્યો.

અને માજી વેપારીએ ખતકાળ ફંફોળવા માંડ્યો. 'આમંડથી શહેરમાં અમે આવેલા ત્યારે આ ડોટ જ્યાં દરવાજા હતે પડી રહેતા. દાતણ વેચતા. ઘેંઘૂ માર્યા આવતા, અને રાતને પરોઢ એકફ્રોકસ કોઈ મળે તો તેને ખંખેરી લેતા. પણ ને આ દરવાજા આમના નહિ. સેં કે આ શહેરને તો જુદા સત્તર દરવાજા છે. તે ગીજુ કોક દરવાજે. અહીં તો ગરીબ માણસ થઈને જ રહેવું પડે ને! અને આ જ્યાં ટાવર છે ત્યાં તો કયું ય નહોતું!—દા, કયું ય નહિ. એક જોંડા ખાબરો હતો. તેમાં મોક ઝાડે કરવા આવે, એક નાખી જાય, પતરાળાં નાખી જાય. અમે તો કેરવેલું કે આ દરવાજે કયું ય ના કરવું. પણ એક વાર લાલનગારો હતો અને તારી દાદી એક સાહેબને આવતાં બજર લાગી કે એક પાંચસો હજારેક જેટલાના દાગીના પહેરીને પેટ સાફ કરવા આવે છે. તે મેં તો પકડ્યો જ વાર્યો. પણ મારો પેલો નગુડિયો આવ્યો ન રહ્યો અને પાંચસો ખૂને ખંખેરી લીધી. પણ એ તો જાદુ ભુભાટા કરવા લાગી. પછી શું થાય! એની સળગી દાગી દીધી અને બાડામાં નાખી દઈ નાસી ગયા. દા, પછી પોતાના બાજતાં પરેણાં વેચતાં અમારાનાનો એક પકડાયો હતો. પણ મારા બાજતાં તો મેં ચાળી જ નાખ્યાં હતાં. તો ય અમને જબ્બે વરસની સજા થયેલી. એ અમારી પહેલી થાપ.'

છોકરાંઓ નવાઈભરેમ મોંએ સાંભળી રહ્યાં. 'ઈ દાદા, તે અહીં ટાવરે ય નહોતો?' 'ના.' 'અને દાદા, આ પેલી મોટી લાલી મે નહોતી?' 'ના, ભાઈ, આવા રસ્તા ય નહોતા. અને દાયદાપની ધૂળ, અને કૂતરાં ય ફેટમાં નહીં. બસ બસ કર્યા કરે, પણ અમને ઓળખે કાં કે! અને લોક તે વેળા તો આજ જેવાં નહોતા. ઓટી-પહેરી જાણતા. બાપમા, હવે તો એ બાપ છે ય ગૂં! હવે તો પી વરસના વરા, અને તે ય મહીં શું મળે! અને હવે બાપડીઓ કાવાળી સબૂરાવેલી તો બારે દોષ છે, પણ એ તો બધાં ઓટાં ઘરેણાં, બાકી ફેટાનાં. કોકને ખંખેરીએ તો ય માંડ બાર

દસ રૂપિયાનો માલ દાબ આવે!'

'તે દાદા મીઅરેરો ન નરોતી!'

'ના બાપ, પદેલે તો મોઢ દૂકા પીતા. તે કૂ ને મારો બાપ એક સુવાવાને એઅમેથી દૂકો ઊતારી લાંબમા. આખી રાત વાસમાં બેસી પીધા કર્યો. દવાડે તો કંઈ આવવા વાસમાં બેસી પીવાય! સાતેક રાત અમે દૂકો પીધો, પછી દૂકો વટેચવાની તડજાર થઇ એટલે અમે તે આંબી નાખ્યો!'

'તે દાદા, કદે છે તમે રૂપિયા બનાવતા?'

'દા!' માલ વેચો બોલવા જતો હતો, પણ એના છોકરાએ એને રોકી રાખ્યો; 'બાપા, મંબા રહો કે. એ વાત અહીં ના કાઢશો.'

માલ વેચો બદીક ચૂપ રહ્યો. વાતો સાંભળવામાં મા એવું એક છોકરું બોલી ઊઠ્યું: 'આ, મને બૂબ ભાગી છે.' અને ઊઠીને મા તરફ જતું જતું બોલ્યું: 'દાદા, રૂપિયાની વાત પેર જલ્દે કરેજો. દો કે!'

'દા, બેટા' બસ, બે કે તારી મા શું માગી છે?'

'તે દાદા. તમે કેટલા બધા રૂપિયા બનાવેલા?' એક બીજા છોકરાએ પૂછ્યું.

'બારવા બધા!' દાદાને મારવી માર તેવડા બદેલા કરી માલ વેચો બોલ્યો. અને બે બદેલા કરેલા દાદામાં તે છોકરાને તેવે ઉપાડી લીધું.

'દાદા, તમારી મૂછો રૂપિયા જેવી ધોળી છે, નહિ?' છોકરાએ માલ વેચાના બેચિયા જેવે રમતાં કહ્યું. માલે વેચો હસ્યો અને બંધને ઘણીની પંકી પ્રેમ ચડાવતાં બોલ્યો: 'ના' બેટા. બે તો મૂતરેબ્બી જેવી છે, બંબાતની મૂતરેબ્બી જેવી!'

'બે શું દાદા?' છોકરાની જિજ્ઞાસા વધી.

'અરે બાપ, તે દહ મૂતરેબ્બી નથી બાબી? માલ વેચો બચાના પર અફસોસ કરતા બાબ્યો. 'અરેરે, અમે જોવવું બાપું છે તેવું તમને જોવાનું ન નહિ મળે. દવેના લોક શું બાર બતશે!' અને ફર બોલા રોળા તરફ જોઈને બોલ્યો: 'બાપા, કોકનામાં મૂતરેબ્બી બાતી જોય તો બાવને બાંધી!'

છોબ્બો બરાક રબડાવી પુરુષોમાંથી કોક બીજેથી બોલ્યું: 'પોલાને ન શું મરજેમસ્ત બમજ બાય છે!'

બમજો, કોક સાંભળો છો કે નહિ?' માલ વેચો ફરી બોલ્યો.

'બે. બાવશે તો બાબ્યું, દાદા, બા દહ દાલ બાત બાબ્યાં છે.' કોકે કોમળ બવાજે કહ્યું.

'બે સારું સારું, બાઈ; મારે નથી બાવી, બા તો છોકરાને જરા બતાવવી હતી.'

'અને મૂતરેબ્બી બાવે તાં બધી તેનું વર્ણન કરવાનો છોકરાંબોએ બાગ્રહ કરતાં માલ વેચો સમજાવવા બાબ્યો: 'જુઓ તે, તમે બાબ્યાં બાપો દો ને, બાબ્યાં, તેવી નાનકડી બાબા જેવી દેબ હોં કે!'

'છીઃ છીઃ!' છોકરાં બોલી ઊઠ્યાં.

'અરે સાંભળો તો ખરાં! પબ્બ તે પેલ્લી, સાત પેલ્લી. નકરી દૂધ જેવી!'

'દૂ!' બાળબોનબોની બાંબો બાશ્ચર્યથી પહોળી થઈ. અને બધી બધી! અને બંદર કેવર જેવું તો પીળું.'

'પીળી! બીબડી જેવી!'

'ઘ, બેવીક. બંદર બેબડી, બદામ, પીસ્તાં, બળતી, બેવું બેવું બધું દોબ!'

'દાદા, બે બધું શું?' છોકરાં બોલી ઊઠ્યાં.

'અરે, તમે બે બધું નથી બાબ્યું દહ?' માલ વેચો નવાઈ પામ્યો. તેને પોતાનાં છોકરાંબો ઉપર તિરસ્કાર બાબ્યો કે બા નાનાં છોકરાંબોને તેવે દહ જ્ઞાન કંઈ બવડાયું નથી, જણાબ્યું નથી. તેને કોક બાંધીની દુકાન કોડીને બધો મોટો મેવો છોકરાંબો માટે બઈ બાવવાનું મન થયું. તે બીમેથી બોલ્યો: 'બાક દી કેબ્બાડીબ્ત બેટા. જીવનો રસ્તો તેા.'

'તે દાદા, તમારી મૂછો કેમ ધરડે છે?' એક છોકરું બોલ્યું.

'અરે દાદાના બધા ધરડે છે!' બીજું બોલ્યું.

'દાદા, મૂતરેબ્બી બાવો તો મજી બાય!' ત્રીજું બોલ્યું.

'રહો કે, કૂ જઈ બાનું.' અને બેમ કહી પોતાના બાપા પાસે જઈ તેને ફાકી કરેવા લાગ્યું: 'બાપા, દાદાને મૂતરેબ્બી બવાડી દોબ તો! દાદા ધરડે છે!'

તે મોટો માણસ, માલ વેચાનો પુત્ર, માલ વેચા તરફ જોઈ: 'પોલા, બરાબત બધી કે શું વબ્યા? મેં તો નોબ્યું કીધું?'

'કંઈ નથી, બેટા! બે તો મરજેદ દાદ વાપ છે!' માલ વેચો બોલ્યો: 'તમે તમારે કરતા રો: બે કરો, બાપા!' બબું પોલાની પાસે બાવીને તેના બત્રીજા

વનાએ ડોસાને દાદ અડાઢી જોયો. ડોસાને તાવ ચડવા માંડ્યો હતો. પોતાના ગરીબ પરની સૌથી કામળ ડોસાને તેણે ઓઢાડી ને કહ્યું: 'બો ઢબે. બહુ બોલશો મા!' અને તે છોકરાંને દૂર ભગાડી મૂકવા લાગ્યો. ત્યાં માજી વેશ્યાએ કહ્યું: 'ઠો બેહાં એ મારી કને!'

તે ટાવરની ભીંતને અઢેલી જરા વધુ ઢળ્યો અને પોતાની આસપાસની હિલચાલો તરફ તરફ જોઈ રહ્યો. તેની વહુ દીકરીઓ વારેવારે મિહનેસ કરતી હતી. કોક એક દોલું ડાબલી વળી ફરી દરવાજા ભણી જતી હતી. દૂરદૂરથી ગેન્ડવાનાં મોભળાતાં હતાં. દરવાજાની અંદર આખે બત્તીઓનો મોટો ઉજાસ દેખાતો હતો. રોદોનો કોલાહલ રોજ કરતાં વિશેષ હતો.

માજી વેશ્યાને અહીં આવતાં રોકનાર બત્રીજાને દાદા તરફ વિશેષ વહાલ હતું. તે દાદા પાસે આવ્યો અને બોલ્યો: 'દાદા, કંઈ આવું છે?'

'ના બાઈ, આવશે તે બાઈ શકશું.'

'ના. તો, તમે કંઈ ચિતરેલીની વાત કરતા હતા ને?'

'ના બાઈ. એ તો આ છોકરાંને દેખાડવી'તી જરા!'

'આવું બીજું કાંઈ જોયઅલે છે?' અને તે પાસે પડેલું બોચિયું ઉપાડી, 'બાણનું ફાજિયું ઠીક કરતો. દાબમાં પાદડી બાઈ ને બેપડ્યો. તેનો જરતો જોઈ માજી વેશ્યા ચોંકવો. છોકરો બારાડી હતો. ક્યાંક દાબ મારીને જરૂર ઉપાડી જાવશે. પણ ઝબાઈ ગયો તો? બાળા પોલિસવાળા હવેના બહુ દોલિયાર થઈ ગયા છે. ના, ના, બાજનો ઇદારો એણે અભી જરાં જોઇએ. અને માજી વેશ્યાએ જોરથી બૂમ પાડી: 'વના, એ વના, પાછો આવ. પાછો.'

પણ વનાને તેનો અવાજ પરોંચ્યો નહિ. દરવાજા પાસેની બત્તીના અજવાળામાં તેની પડછંદ પીઠ માજી વેશ્યાને દરવાજામાં દાખલ થતી દેખાઈ..... માજી વેશ્યાને એકદમ થાક ચડી આવ્યો. એ જરાક ટૂંટિયું વળી વિશેષ ઢળાયો.

તેનાથી બે એક હાથ છેટે છોકરાં, તેની પાસેથી આપ્યાં હતી, આવેલી દોલીઓની સામગ્રી ઉપર ઝૂકતાં હતાં. બેએક તાંસળાંમાં દોલીમાંના પદાર્થો ફાડવવામાં આવતા હતા. તેમને બે ય હાથે લઈ તેઓ ખાતાં હતાં અને ખાતાં ખાતાં કશુંક પોતાને ન ઓળખાય એવું નીકળે તે તરત બોલી ઊઠતાં હતાં: 'અબ્બા, ઉતરેલી! ઉતરેલી!

ટાવરમાં દસના ટકોરા પડ્યા. સામેના દરવાજા પાસે પહેરા પર બેઠેલો પોલિસ ઉઠી ગયો. પોલિસને જોઈને બાજી માજી વેશ્યાને ક્યાંકથી એકદમ નિરાંત વળવા લાગી. માજી વેશ્યા પોતાની જાત પર ચિડાઈ. સિપાઈડાની બીક લાગે છે ડોસા તને? ના, તો. દજી તો પોતે ધાડામાં જાય એવો છે! પણ એને વનો યાદ આવ્યો. એ જેમ દરવાજામાં મોટી વાર છપર દાખલ થયો ત્યારે એની પીઠ કેવી દેખાઈ હતી! એ પોલિસના દાબમાં ઝડપાઈ ગયો તો? એ ય દજીરને બારે પડે એવો તો છે. પણ આજે એમ થાય છે કે છોકરો પોતાની કને જ રહે તો કેવું સારું!

'અબ્બો. કંઈક ઓશીકે મૂકવાનું છે કે?' થોડી વારે માજી વેશ્યાએ પૂછ્યું.

'દાદા, આ દોપલીનો ટેકો કરો.' કહી એક બાજા-બરબૂચીવાળી છોડીએ ડોસાના માથા નીચે પોતાનો રોબલો ગોઠવી આપ્યો.

માજી વેશ્યા 'દાદા' કરી સાંભો થયો. 'પધરા બાળા દાદા લાગે છે, કોઈ દી નહિ ને આજે જ પધારે!' તેને મનમાં થયું. પણ તે શાંત પડ્યો પડ્યા. પાસે છોકરાં ઉમંગભેર ખાતાં હતાં તેમને જોવામાં મન પરોવવા લાગ્યો.

એક જુવાન છોડી દળાતી ચામે ખાંધે દોબ્બી પકડી આવી પહોંચી. એ વનાની છોડી હતી. માજી વેશ્યાને ખાસ વહાલી હતી. તેણે દોબ્બી નીચે મૂકી ન મૂકી તેટલામાં છોકરાં તેની આસપાસ ફરી વળ્યાં: 'શું લાવી, બુડી?' 'બુડી, અને!' 'બુડી, અને!'

'રહો કે, બહુ સારુંસારું લાવી છું. બધો જરા.' કહી દોબ્બી પર હાથ ઢાંકી તે બધાંને દૂર રાખવા લાગી. છોકરાં ખાવાની વસ્તુઓથી અડાઅડ્યાં તાંસળાં હાથમાં લઈ તેની આસપાસ ભમતા લાગ્યાં. દોબ્બીની છટાથી ખુશી બોલી: 'બુચ્ચો, એમ મેનજંધ બેસી જાઓ. દરેકને બોકું બોકું મળશે! લો, અરાગર; બેસો હવે, આપું છું હો કે?' અને તે તેના વહાલા દાદા પાસે પડેલાં ગઈ.

'દાદા, બેઠી બધા કે? કંઈ ખાવું છે?'

માજી વેશ્યા સરેજ ઝબકીને. બુડીને જોઈ તેની આંખમાં જેત આવ્યું. આંખો અજવાળામાં તે છોડીને જોવા બોલ્યો: 'બુડી કે? બેટા, શું છે! શું લાવી છે?'

અને દાદાના કાન પાસે મોં લઈ જઈ બુડી બોલી: 'આઇસક્રીમ!'

'આવી રહ્યે આપ્રેશન!'

'ના, દાદા, એક કલાકમાં બધું પતી ગયું. તે પાંડ-યાના પડિયા મેં ભરી આપ્યા છે. જોયો તો સારો છે! દાદા, એક ગમીરેક આપો ને!'

'ના, ના, મને ટીક નથી.'

'એ તો મટી જશે દાદા, ગમીરેક, તમને ખારા સમ!'

અને માબ વૈદ્યો ખુશીના આગ્રહથી, પોપડા જેવો થઈ પડિયો મોંએ વળગાડી આકરકીમ પીવા લાગ્યો. પીતાં પીતાં પોતાની પીળી મૂછો પસવારતી જોને તે દવેની વળી સાફ કરતો હતો.

આકરિકીમ પીતાંપીતાં છોકરાંઓનું ધ્યાન દાદા તરફ ગયું અને જોઈ રહ્યાં: 'જુઓજુઓ, મ્યા, દાદાની મૂંછ કેવી લાલ છે!' અને અડાઅડા દસવા લાગ્યાં.

આકરિકીમનો પડિયો પૂરો કર્યો પછી માબ વૈદ્યને નીચેના પથરા પથારે દાદા લાગવા માંડ્યા. તેજી પછ્યું: 'છોડીઓ! કોઈ કને કંઈ ખાવાનું છે?'

ખુશી તેની પાસે આવી. દાદાને મૂલ્યા જોઈ તેમને ડોકે હાથ અડાડી તે બોલી: 'આવી રે! દાદા, કેવીક ભયાનક તમને ચડી છે' આવો વાસણ્યાં બતાવે.'

'એ તો ઋતરી જશે, બેટા: તારો બાપો ઘરમાં આવે, પછી સૌ બેનાં બતાવે.'

બીજા આદમીઓ ડોસાની પથારે નજીક આવ્યા અને 'દાદા, કેમ કંઈ ટીક નથી વળી?' 'આવા ટીક શું કરવા આવ્યા?' 'અરે, કેવું ટીક પડી છે!' એમ બોલતા તેની આસપાસ બેઠા અને પછી પોતાની વાતોએ વળગ્યા તથા જે જે બોગક આવતો હતો તેને ઉન્સાહ આપવા લાગ્યા.

ખુશીએ પ્યાલા-બરણીઓવાળી પાસેથી આવેલાં સમર્યું મૂંઝવી નાખીને દાદાની નીચે પાથરી આપ્યાં. માબ વૈદ્યને ઠંઠ વળી. 'દીકરી, સો બસ્સની થઈ. એમ બેટા, મારી પાસે પડીક બેસ.' અને જે તેના માથા પર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. અને મનમાં મનમાં બોલવા લાગ્યો: 'બિડિયાર મા! મારી બોડિયાર મા!'

ખુશી બોડિયાર માતાની આપેલી હતી. એની બાપા આબડીઓ નાની ડોસાએ છોકરીને છત્રની રાખી હતી. ડોસાને પોતાના સગા છોકરાછોકરીઓનાં છોકરાં કરતાં પણ ખુશી પર વધારે વહાલ હતું.

'બેટા, જો તો, તારો બાપો કયાંય દેખાય છે?'

માબ વૈદ્યાએ પૂછ્યું. એને બેસેની વધવા લાગી. ખુશી બિલ્લી પગ દરવાજા બણી નજર નાખવા લાગી.

બધાંએ ગમગમ બાત' કીધું હતું. છોકરાં દરજ એક તાંસળીમાં બબ્બે ગલૂગલૂ બેસાં મજી બોટલિયું ચટકારતાં હતાં અને કોથળીમાંથી નીકળતી વસ્તુઓનાં નામ બોલતાં હતાં. બાબે ડોસા તે સાંબળતાં મનમાં હસતો હતો. 'બબ્બીઓ સાવ, આ છોકરા ય તે કેવાક! કયું જ બાવતા નથી!'

વસ્તીની અવરજવર ઓછી થવા લાગી હતી. આસપાસની દુકાનો બંધ થવા લાગી. દુકાનોના દીવા ઓલવાતા ગયા. દૂર બાજ એક રસ્તા વચ્ચે બની મુસાફરી રહી. બાજે હવે જ રાત પડી હોય એમ લાગતું હતું.

માબ વૈદ્યની નજર એકાએક દરવાજ બણી ગઈ. અબબબ, કેવોક કેવો બાંધ્યો છે! આ બરાક ઘરને તૂટી પડે તો' માબ વૈદ્યને દરજ ઘબરતો લાગ્યો. 'અટબલ દેખાવા લાગ્યું તને, માબ વૈદ્યા.' ડોસો મનમાં બબડ્યો: 'અરે આટલે કેવેથી તો અમે બૂસકા મારીને નાના છોકરે.' અને તેની નજર બાજના પોતાના રોબાં-મક જીવનના પ્રસંગો બડા થવા લાગ્યા. પોતાની બા નની પ્રબ્ન પોતાની સુરબામણીમાં કેટલી કાબર હતી' બા ઘર કોઠાનું કે કોકનું બરસું કાનનું. કે કયાંક પંડની ચીજ ઉઘાડી બાબુ: બસ! હા, બનો એક હતો. ખરો બાવડી. કંઈક માડું નામ રાખે એવો!'

અને બનો પોતાની પાસે નથી તે તેને યાદ આવ્યું. તે બોલી ઊઠ્યો: 'બનો હજી ના આવ્યો?'

'આવતો હશે, બાપો આપણે ઘરે બતાવે બધાં.' કરી કેટલાક આદમીઓએ ઊઠવા કર્યું: 'ઓ દાદા, તમને ઘેર પરોબાદીએ. કેવાક પડ્યું છે!'

'બસ તમારે બધું જોબ તો! કું ને બનો વેંત આવીકું!' કહી ડોસો દરવાજ બણી પડખું ફરી ગયો.

'ઓ આવ્યા, આવ્યા.બારા બાપા આવ્યા!' ખુશી બોલી ઊઠી. ડોસાએ ડોકું ફેરવ્યું. સામેના દરવાજામાંથી બેસબર પણ સાવધાનીથી બધાનો બનો આવતો હતો. બધાં આતુરતાથી તેની રાહ જોવા લાગ્યાં.

બનાએ પાસે આવી ગુલાબમાં વીંટેલો એક ટીપિયો નીચે મૂક્યો. છોકરાં ટીપિયાની આસપાસ 'શું છે? શું છે?' કરતાં વીંટળાઈ બધાં.

'બધું ય છે! બનો બોટલ ચિરાગને બોલ્યો.

'ઉતરેણી ય છે!' પેલા ટોળિયાંમાંથી એક બોલ્યું.

'હા!' કરી વનો દોડ્યો અને કંદિલો બોલવા લાગ્યો.

'બોળા ભાજા' જેવી એક મજામજાની વસ્તુને તેણે કંડિયામાંથી બહાર કાઢી. અને તેને ભાંગી ભાંગી દરેકને વહેંચવા માંડી.

'અલ્યો, તમે દાદાને કંઈ બતાડ્યું કે નહિ? બતાડ્યું? આબરૂકીમ બતાડ્યો? ખુડીએ? અરે વાહ રે વાહ! આવો, દાદાને એક તાંસળી આપો.' અને એક તાંસળી ભરી તેમાં કંડિયામાંથી આલ્હેણી બધી વસ્તુઓ થોડી થોડી મૂકી તે ડોસા પાસે લઈ ગયો. 'દાદા, થોડુંક ચાખશો કે?'

માજી વેલો થોડો ખસ્યો. દમેશની બાવાની ટેવ પ્રમાણે તે એમ પગે બેઠો હતો. જમણા હાથમાં તાંસળી લીધી અને ડાબા હાથથી અંદરની વસ્તુઓને અડવા લાગ્યો.

'અલે અંધારું થઈ ગયું છે. કશું દેખાતું નથી. શું શું લાવ્યો છો?'

'તમે બોળજો ને દાદા?' વનો મરકીને હસીને બોલ્યો.

'એમ કે!' માજી વેલાએ સામે હસીને કહ્યું. અને દરેક ચીજમાંથી એકેક બટકું લેતાં તે બોલવા લાગ્યો: 'આ તો કસ્કેણી, આ તો કચરો છે. કેં, આ ભેંસુર છે. આ કણીનો લાડવો? આ શું મજાનો કે મોદન બાળા? અને અરે આ, કેં શું સુતરફેણી પણ લાવ્યો છે?' અને તેણે વનાને પાસે બોલાવી કાનમાં પૂછ્યું: 'કયાંથી ઉપાડી લાવ્યો બધું? કેમકેમ છે ને બધું?'

'બોડિયાર મા બધું કેમકેમ રાખે છે, દાદા' તમે તમારે ખાઓ ને!' અને કહીને તેણે કંડિયાની વસ્તુઓ બધાને વહેંચી દીધી અને કંડિયાને ફરી એક કચરપેટીમાં નાખી આવ્યો.

ઊભે પગે બેડોબેડો માજી વેલો પરમ સંતોષથી ખાવા લાગ્યો: ખાતાંખાતાં તેની ટેવ પ્રમાણે તે મૂછોને દબેળી વળી ઝીણી અડાવતો જતો હતો. સુતરફેણી ખાતાંખાતાં તેને બંબાત યાદ આવ્યું. કંડિયાની બસ્તી તેને દેખાવા લાગી. દા, એ તો જિંદગીની મોટામાં મોટી ચાપ હતી. બંબાતમાંથી દાબ મારી સીધા એક દોડમાં બેસી કરિયાવરમાં ઊતરી પડ્યા હતા. અને કરિયામાં એકલી સુતરફેણી જ ખાવા કરી હતી! છેવટે છોકરાને ઉદ્દેશી માજી વેલો બોલ્યો:

'અલ્યાં, બાધી કે સુતરફેણી?'

'દા, દાદા, આ કે!' એમ બોલતાંબોલતાં બે-ત્રણ છોકરાં તેની પાસે આવ્યાં અને સુતરફેણીનું એકેક બટકું દાદાને ધરતાં બોલ્યાં: 'લ્યો દાદા, આલ્યો, આલ્યો! આલ્યો દાદા!'

'બહુ આપું, બેટા' હવે તમે આલ્યો: આવા જેવાં બધાં છો!' અને તે એકદમ બોલી ઊઠ્યો: 'વના"

તેનો અવાજ બદલાઈ ગયો હતો. વનો સહાસ્યે તેની પાસે આવ્યો. 'શું છે દાદા?'

'અને પકડ જોઈએ, બેટા! મને કંઈક થાય છે!'

વનો ડોસાની પાસે બેસી પડ્યો.

'અને અદેસવાનું કંઈક દે તો!' ડોસો બોલ્યો. તેનું આખું શરીર કાંપવા લાગ્યું. વનાએ માજી વેલાના શરીરની આસપાસ હાથળને બરાબર ચાંપી દીધી. અને કહ્યું, 'દાદા, મારા પર આળ પડે!'

'ખુડી કયાં છે, મારી મા, બોડિયાર?'

'એ આવી દાદા!' કરતી ખુડી દૂર ગઈ હતી તે નજીક આવીને બેઠી.

માજી વેલો બોલ્યો: 'આવ, મારા દીકરા. સો વરસની થજે.' કહી તેણે ખુડીને માથે હાથ મેલ્યો. 'વના, મારી ખુડીને સારો વર પરખાવજે, હોં કે!' અને 'બોડિયાર મા! બોડિયાર મા!' બોલતાં ડોસાએ બત્રીજીના બોળામાં માથું ઢાળી દીધું.

વનાએ માજી વેલાના હાથમાંથી તાંસળી લઈને નીચે મૂકી. ડોસાએ સગબગ બધું બધાસ કર્યું હતું. ડોસાની મૂછો વનાએ હાથ ફેરવી ચોકખી કરી.

'શું થયું! શું થયું!' કરતાં બધાં તેની આસપાસ બેગાં થઈ ગયાં.

'કંઈ નથી થયું!' વનો ઉદ્ગાર બોલ્યો. 'કોઈએ રડવાનું નથી, ખબરદાર! ડોસો સુખી થઈને ગયા છે!'

બધાં ઉપર એક શાંતિ છવાઈ રહી. એકેક જણે બેસી માજી વેલાને ઊભાડવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ છેવટે ને એકલો જ ડોસાને પોતાની બેઠકે નાખો આવવા લાગ્યો.

તેની સાથે ધીરેધીરે ચોકની માજી વેલાની સ્ત્રીએ કરુણ સ્તુતિ અંદરઅંદર ધીરેથી વાતો કરતી ગાવવા લાગી: 'ડોસો બહુ સારું મોત પામ્યા. બહુ સુખી મોત. બહુ સારું મોત!'

ભૂતકાળની શોધમાં...

ઉત્તર ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસકેન્દ્રોનો પગપાળા કરેલો પ્રવાસ

— મતાંકથી આગળ —

ધોમ ધખતો હતો. ગાડી એક પંથ કાપ્યા બાદ ચાણસ્મા છોડી અમે રાધનપુરીમાં પ્રવેશ્યા. રાજકીય સીમાને બાદ કુદરતી સીમા પણ સાથ આપતી હોય તેમ સીમેના ચિત્રપટની બાહ્ય પ્રાકૃતિક દૃશ્ય પણ પલટાવા લાગ્યું. પાટણવાડાની ભરચોથી ધનધમી રહેલાં ખેતરો ગાડીને હવે વઢિયારની લીલી વનરાજિ દાખવા લાગી. ચરોતરના જેવી ઊંચાનીચી પણ કાળી ધરતી, દાયકાને યે ઓછા આપે તેવી કાયમની ઊંચેરી વાડોની શીતલ છાયામાં પંથ કાપવે જતા હતા.

વઢિયાર ભૂમિ

પાટણવાડો એટલે પાટણની ચારે પાસનો પ્રદેશ. એની તથા વઢિયારની વચ્ચે દાણ કોઈ નહી વગેરે કુદરતી સીમા નથી. આખા ઉત્તર ગુજરાતમાં વઢિયારના જેવો રસાળ એક પ્રદેશ નથી. પૂર્વે ગાયકવાડી એને સ્પર્શી રહી છે, દક્ષિણે રૂપેણનાં રૂપ એને પંપાસર ધુધી ખેંચી આવ્યાં છે, પશ્ચિમે કચ્છના રણનો સુકાએલો સાગર એની અડોઅડ પ્રસરેલો છે ને ઉત્તરે જતોનો જતવાડો એને આગળ જતો અટકાવે છે. વઢિયાર એટલે શું? બાટ-ચારણોના ચોપડા કહે છે કે આ પ્રદેશમાં ત્રાસાએલાએ વઢવાડ કરી એટલે આ વઢિયાર કહેવાયો. પણ સોલંકી મૂળરાજના તામ્રપત્રોમાં એનું નામ 'વર્દ્ધિવિષય' લખ્યું છે, ને એ જ બરાબર છે. એની રસાળતાને લક્ષ એ 'વૃદ્ધિકર' છે એટલે જ આ નામ પડ્યું.

પ્રાચીન કાળમાં ઉત્તર ગુજરાતની સીમા પૂર્વે અરવલ્લીની ડારમાળા અને ઉત્તર સુધીના પ્રવાહ સુધી ચાલી જઈ હતી. આ પ્રદેશનું નામ આનર્ત્ત હતું. તેમાં હાલના પાટણવાડા કંકરેજ (સારસ્વત-મંડલ) અને વઢિયાર (વર્દ્ધિવિષય)ના વિસ્તારમાં મોટું વન હતું જે ધર્મારણ્ય કહેવાતું હતું. ત્યાં કણ્વ મુનિનો આશ્રમ હતો. મહાભારત તેમજ ભાગવત અને પુરાણોમાં ધર્મારણ્યનો ઉલ્લેખ મળે છે. સ્કંદપુરાણાંતર્ગત મોઢપુરાણ પ્રમાણે વૈવસ્વત મનુનું બીજું નામ 'ધર્મ' પણ હતું. એણે આ અરણ્યમાં આવીને તપ કર્યું, એટલે એનું નામ 'ધર્મારણ્ય' પડ્યું હતું. આ વાત અસંભવિત લાગતી નથી. કારણ બ્રહ્માવર્ત્ત (જ્યાં મનુ રાજ્ય કરતો હતો તે)ના સીમાડા ઉત્તરે આનર્ત્તને અડતા હતા.

વઢિયારમાં પ્રચલિત રસપ્રદ કથાઓ પ્રમાણે બીજું બે પૌરાણિક રસ્તાઓ એમાં સંભવે છે. 'ભનાસના મુખ નજીક ગૌતમાશ્રમ હતો જે હાલ ગોતરકા કહેવાય છે અને મુંજપર નજીક વેટિશ્વરમાં શિવે શોદાસુર રાક્ષસનો વધ કર્યો હતો. ઋષિઓ જ્યારે આશ્રમો બાંધી તપ કરતા તે જમાનામાં ધર્મારણ્યમાં પુષ્કળ રાક્ષસો વસતા હતા. આ પ્રદેશના મૂળ વતની 'પાટણવાડીઆ' શાખાના કોળીઓ છે. ને ધર્મારણ્યમાં વસતા આ ઋષિઓને સતાવનાર રાક્ષસો તે એમના અસુર પૂર્વજો જ હતા. ઈસ્વીસનના પ્રારંભ સુધી એમાં કુર્મ

ટાની બાજુએ: (૧) ઉત્તર ગુજરાતના વઢિયાર પ્રદેશની બાજુની ઝૂંપડ; (૨) બારડુલમાં બૌદ્ધ અવશેષોનાં બારકોમાં મળી આવતી સ્તૂપોની પ્રારંભિક આકૃતિ (૩) વઢિયાર પ્રદેશના કાળીઓની ઝૂંપડી. સરખામણી અને વિવેચન માટે લુઓ આ લેખ

રંગમાં જ હતાં. કચ્છ સિંધપુર અને વડનગર તરફનો જ આમ આચાર હતો. મોગીઓ કહે છે કે સો વર્ષમાં અનારા વડવાઓએ જ આ પ્રદેશનાં રંગમાં કાપી જમીનને ખેડવા લાયક બનાવી હતી.

કચ્છથી વસતિનું ગુજરાતમાં આગમન

આરા પારવા પ્રમાણે આ પ્રદેશમાં સો વર્ષમાં ઉતર દિશથી કચ્છીઓ આવીને વસ્યા હતા. આવડા કે મોઢવાડીઓ તો રાજસ્થાન હતા; અને એમ મુમકનાનું નથી કે એમના આગમન માગમાં ખેતરમાં પણ એમની જ જોમનો હતો. હાલ 'કડવા' કચ્છીઓ આ પ્રદેશમાં વસે છે. એમના બાપા એમના આગમન વિષે કહે છે કે કચ્છીઓ અસલ તો અવધ કે હાલકુચ્છમાં વસતા હતા. પણ અહીં કુળ અપેક્ષા ઓછી જણાતાં આવ્યા એટલે એમણે પણ તેમની સાથે મથુરાના પ્રદેશમાં જઈ વસ્યા. વાદળોએ મથુરા પર આક્રમણ કર્યું એમાં કચ્છીઓ મારવાડના માર્ગે કનકસેન રાજા સાથે જુદા જાતમાં આવીને વસ્યા. અહીં આગમનની તથા અહીં વચ્ચે આવેલા 'મરોતર' પ્રાંત એમનો આમ નથક બન્યો.

ઑકસનના મત પ્રમાણે કચ્છીઓ કચ્છની મુજર અને મિદિર માણાઓના વંશજ છે ને જ્યા સૈકાની અવરજ્યે પંજાબથી જુદા પડતાં જુદા જુદા ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા છે. એમની દંતકથાઓ પ્રમાણે કનકસેન નામ એમનો આદિપાન હતો જે પરથી આજે કુશસ્થલ કનિંગ હતો. કથાઓ ગમે તે કરે. પણ ગુજરાતી પ્રજાની મજાતિઓનો નિર્ણય Anthroponetry (માનવ-શરીરમાન) માપને જ થઈ શકે.

આ પ્રમાણે કચ્છીમાંની બહુજાતમાં પર્યાપ્તમાં કચ્છીઓ આવીને વસ્યા ને તેમણે મૂળ વતની કોળીઓ પાસેથી આ પ્રદેશનાં રંગમાં કપાસી જમીનને ખેડાણ લાયક કરાવી. ગુજરાતના લેખોમાં એમનો સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ ઈ.સ. ૧૦૭૩ના શ્રીમાલિને આનર્તપુર (વડનગર) ના એક બ્રાહ્મણને કરી આપેલા તામ્રપત્રમાં મળે છે. એમાં કચ્છી માટે સંસ્કૃત શબ્દ 'કચ્છિત્ર' વપરાયો છે.

વહિવાટની પહેલી નવીનતા

મારેને મુબારે કરિ નદિ જેવડા જેવા આકારવાળી માસની બંદૂકો દુશ્મની રેખાવા ગાત્રી. મંદિરના મોટા ઘુમ્મટ જેવો આકાર ધરાવે અને ઘુમ્મટના કળશ-માં જેવી રહેતાં હોય એવી જ નાનામોટા આકારની બંદૂકો જે માસની જ બનેલી મોટા ભાગે ન હોય, તેવાં માસનાં હતાં. રંગતરંગતામાં અમે એક સામને પારે આવી પહોંચ્યા. એનું નામકરણ મુંડા બંદૂકોના વાડામાં પણ માણસો હાજર કરતા હતા. આ બંદૂકો જિંદા જે એમ માનું હતું કે રેખાવ મારો. આવે એટલા માટે એ ઘુમ્મટાકારે બાંધવામાં આવતી હતી. એની આતરી કરવા મેં આ માણસોને પૂછ્યું કે શું ગ્રીબા સારુ તમે આવી બંદૂકો બાંધો છો? તેમણે જોરથી 'નારે બાપ' બોલ્યા અનારે અહીં મને બનાવતી હતી! ગોળાગાનું પાણી અંદર ન પેસે એટલે એમને મોટા પાટ આપીને ઠીકે. એમને નીચેથી બાંધતા બાંધતા ઉપર આવીને ઠીકે. ને ગોળ આકાર છતાં ગોચમાં ધર્મ પાણી પેસવાની બીક રહે છે એટલે એક મોટા માટલાને તળીએ તેના મોટા જેવું જ બાકોરું પાડી છેલ્લો પડેલ તેમાં બરાબર ફસાવે છીકે. તોપ પછી પ્રમાણે છેલ્લો બોકોરું પાણી અંદર પેસવાનો બંધ રહે છે એટલે તેના ઉપર એક બાજુ નાનું બાકોરું મૂકેલું રહે બાકી છેલ્લાને દાબ દઈને છીકે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૧)

કૂંપડીમાંથી સ્તૂપની ઉત્પત્તિ

દિલમાં પ્રારંભકાળમાં બંધાની મૂંપડીઓના આકાર-માં જ મંદિરો તથા સ્તૂપોની ઉત્પત્તિનાં મૂળ રહેલાં છે એ તો કૂદ બનવા જ હતો. ઐતિહાસિક કાળના દિલના રથાપત્યનો પ્રાચીનતમ નમૂનો બારહૂત (અલા-હાબાદ અને અલ્લાપુર વચ્ચે સતના પાસે)માં મળી આવેલા છે. ત્યાં બુદ્ધના પૂર્વજન્મોને લગતાં બારહૂતમાં (Bas Relief)માં દિલની પ્રાચીનતમ દફેરીઓનાં ચિત્રો દેખાય છે. એ બોળ મૂંપડીઓના જેવાં જ છે. સ્તૂપોની રચના કદેરીઓ કરતાં પણ પ્રાચીન છે. સાંચી, સારનાથ અને બીજા રથળોના સ્તૂપો એ જ આકારના છે. મૃત 'દુર્જન પ્રત્યે માન અને અમની બાતના સર્જનમૂળી છે ને અલતની દરેક પ્રજામાં તે રહેલી છે. મૃતકને દાટી કે બાળી, તે રથળે મૂંપડી બાંધવા દેવામાં આવતી. પછી બાદ બૌદ્ધધર્મિએ આવે કદમ બાંડવાં ને બોધા રહેવાલ મરિ પત્થર બાંધવા લાગ્યા એટલે આ મૃત વ્યક્તિની યાદગીરીની મૂંપડીઓ પણ તેની જ બનવા લાગી. પછીના ચિત્રોમાં માનવ-કદના મૂર્તી પરંપરાને અનુસરે છે; એથી પણ્યારનાં આ સ્મૃતિરથાનોનો આકાર મૂળ મૂંપડીના જેવો જ

રખાયેલ. રાજાઓનાં એવાં બાંધકામો મોટા આકારનાં થવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે ગોળ સ્તૂપોની ઉત્પત્તિ થઈ.

પીરામિડ અને ડૉલ્મેન

કબ્રોના પ્રકારોને જન્મ આપવાને ભૌગોલિક વિશેષતા મોટે ભાગે કારણભૂત હોય છે. કાંપના પ્રદેશોમાં પથ્થર મળતો નથી, એટલે ત્યાં મોટા કાબી કે પાકા ઈંટો પાડી તેનાં બાંધકામો કરે છે. ઈંટો આકારે ચોરસ હોય એટલે તેઓનાં બહુતરો ચોરસ જ થઈ શકે છે. એવા પ્રદેશોમાં મૃતકની દફનેરીઓ (સમાધિઓ) ચોરસ ઘાટની થવા લાગી. આમ ચોરસ સ્તૂપો કે જે સામાન્ય રીતે પીરામિડ (Pyramid)ના નામથી ઓળખાય છે તે નીપજ્યા. બાબીલોનીઆ તથા મિસરના કાંપના પ્રદેશોમાં એવી જ સમાધિઓ થતી. હિંદમાં તો આબ્જપર્વત ભાવા કે ગોસાંઈ લોકોની સમાધિઓ આ જાતની જ થાય છે. મિસરમાં પ્રાચીનતમ એવો સક્કારાનો પીરામિડ, બાબીલોનીઆની ઝિગ્ગુરત નામની કબરો અને આપણા આ ગોસાંઈ-બાવાઓની સમાધિઓ આકારપ્રકારે સરખાં જ છે.

ત્રીજા પ્રકારની સમાધિ ડૉલ્મેન (Dolmen) અથવા 'છત્રી' (છત્રી) કહેવાય છે. ઉપર વર્ણવેલી બે પ્રકારની સમાધિઓ તોસબ્બ પ્રજાઓની થઈ. આ સિવાય આપણે ત્યાંનાં જંગલોમાં ભીલ, કોળી, દુબળા વગેરે વસતા હતા. આ લોકો પોતાના માટે વાંસ કે બરુનાં ઝૂંપડાં બાંધીને રહેતા ને હજી પણ રહે છે. જ્યાંનાં જંગલોમાં આ નથી થતાં, ત્યાં ઘાસ કે પાંદડાંઓનાં છાપરાં બાંધી રહે છે. શરૂઆતમાં આ લોકો પોતાનાં મુર્દાને દાટી તે સ્થળે નાનું છાપરું જેવું કરી દેતા. પણ પછીથી પથ્થરોની સિલ્લાઓ રોપી સમાધિ બાંધવા લાગ્યા. એકકી સિલ્લા જમીની, ડાબી તથા પાછલી બાજુએ તે સ્થિર ઊભી રહી શકે તેટલી જમીનમાં દાટી દેતા. પછી એક મોટી સિલ્લા ઉપર આડી મૂકી દેતા. સામેનો ભાગ ખુલ્લો જ રાખતા. આદિકાળથી જ માનવજાતિ આવી છત્રીઓ બાંધતી આવી છે. એ પ્રાગૈતિહાસિક કાળનાં બનાવ છે. હિંદમાં મોટે ભાગે તે નાગલોકોના સાગરથાણા સમા કચ્છમાં તથા ગુજરાતની કચ્છની પડોશ ઉપરાંતપ્રદેશ દખ્ખણ અને આસામમાં તે મળી આવે છે. આમજનની વાત તો એ જ કે આપણા ઘરના કોળીઓ હજી પણ પોતાની માનીતી વ્યક્તિનું મૃત્યુ થતાં તેના મરને દાટી ઉપર એની છત્રી રચે છે અને કચ્છના રાજવંશમાં તો દરેક રાજકુટુંબની સમાધિપર પ્રાચીન કાળથી જ આવી છત્રી ઊભી કરવામાં આવે છે. કેટલીકની અંદર નાગની પાકી માટીની પ્રતિમાઓ જોવામાં આવે છે. એ સઘળાંઓનું વર્ણન યથાસ્થળે થશે. એક વેળા પીરામિડ સંસ્કૃતિની પેઠે જ આખા જગતમાં આ ડૉલ્મેન સંસ્કૃતિ પ્રવર્તતી હતી. આ વિષયના સંશોધકો મારે ગુજરાત કાંઈક નવીન આપી રહેશે એમ હું માનું છું.

સ્તૂપમાંથી મંદિર

આ ચૂંદડી આપના મોઢાએ મને કહ્યું કે આપને દખ્ખણદેશે આવે મહાદેવનું એક જૂનું દહેરું છે. રસ્તો પૂછી તે જોવા હું જવા લાગ્યો. નજીકમાં જ આમ ભટકાર ભાળી, વાસરીઓનાં ઝૂંપડાં હતાં. આ ઝૂંપડાંઓના આકારે મારું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું. (જુઓ ચિત્ર નં. ૨).

સ્તૂપો કેવી રીતે રચાયા એ તો આપણે જોયું. મૃતક પૂજન પછી મૂર્તિપૂજન અસ્તિત્વમાં આવી. મૃતક વડવો તો કુટુંબીજનોમાં જ પૂજનીય પણ દેવને તો આખું ગામ આરાધે. આમ સ્તૂપોમાંથી દેવસ્થાનો રચાયાં. પ્રારંભનો માનવ શિકાર કે ફળાહારી પર ગુજરાન ચલાવતો ને તેને સહકુટુંબ રહેવા માટે એક ઝૂંપડી જરૂર થઈ પડતી. પછી તેણે ભરવાડનું જીવન અપનાવ્યું, એટલે ઢોરઢાંખરને રાતે બાંધી રાખવા, ઝૂંપડીની સામે, બારણાની સગવડમ, એક છાપરું બાંધવું પડ્યું. પાછળથી, વરસાદનાં પાણી ને જીવજંતુઓથી રક્ષણ મેળવવા માટીનો ઓટલો કરી તેના ઉપર આ બંને બંધાતાં. આમ ઝૂંપડી મટી તે ઘર બની રહી, ને ધીમેધીમે ઓટલો, ઓરડો, પરસાળ અને ઘુમટ જેવા તેના ચાર ભાગ થયા. આપણા એ પ્રારંભિક ઘરને દેવસ્થાનના પેલા દહેરા સાથે સરખાવી જોશો તો માલૂમ પડશે છે કે તે એ પ્રારંભિક ઘરની જ ક્રમાગત અનુકૃતિ છે. ઘરનાં ઓટલો, ઓરડો, પરસાળ અને ઘુમટ તેનાં અનુક્રમે પીઠ, ગર્ભમંડપ અને શિખર થઈ ગયાં છે. આમળ જતાં વિશેષ કૌટુંબિક જરૂરીઆતોને કારણે આ ઘરમાં પરસાળની સામે બીજો ખુલ્લો જગ્યા રાખી દઈ ચોક કરવામાં આવ્યો ને એની સામે વધારાનું એક બીજું છાપરું બાંધ્યું જે સાથ ઓસરી કહેવાય છે. મંદિરનો સભામંડપ એનું પ્રતિરૂપ થયો.

(આવતી)

અમૃતલાલ વ. પંડ્યા

નર્મદા મૈયા

'નમેરે હર!' સ્નાન કરતી વખતે બાને રોજ બોલતાં સાંભળેલાં. 'સદીવ પ્રવહંત્યમ્ નમામિ દેવી નર્મદે' આ નર્મદાષ્ટક પણ અનેક અક્ષરદેહોને મુખે સાંભળેલું, પણ આજે અરબ-પ્રાચીન ભૃગુકચ્છ-ના કોટ ઉપરથી ગુજરાતની એ જલદેવીનાં દર્શન કર્યાં ત્યારે એનો વિશાળ તટવિસ્તાર જોઈ સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા. એના અવિરામ પ્રવાહ વહેતા જળપ્રવાહમાં નહાવાની વાત તો બાજુએ રહી. પણ પગ બોળવાની યે હિંમત ચાલી નહિ. કાળા કાંઠને ધસડી જાતી ને કિનારાઓ પર કાજવતી નર્મદાને બી. બી. ઍન્ડ સી. આઈ. રેલવેના નવા બંધિયા તોતીંગ પુલ નીચેથી પોતાની વિશાળતાને વિસ્તારતી, અરબી સમુદ્ર તરફ ધસી જતી જોવામાં યે હિંમત જોઇએ છે. બુમરી જેવાં બાંધણગ પાણીને જોઈને અક્ષાભવા અસ્તાન આપનારા બહરી કોઈ. એના પ્રવાહનો તાગ પામવા નિષ્ણાત તારાઓ પણ અસમર્થ નીવડે છે. અહીં નર્મદા તિર્યંગ સરિતા નથી. અહીં તો એ જ્વાના ત્રાપાઓથી માંડીને સહવાળાં મોટાં વહાણોને પોતાના રૌદ્ર ઉપર નચવવામાં, પોતાના જળપ્રવાહમાં વહીભર ઘુમાવી દેવામાં, દો . . . દો કસ્તા મરણ્યા જળખેલુઓને પણ ક્ષણભર દેખાવમાં મજા માને છે. આગે રાસ્ત! અહીં નર્મદામૈયાના ખોળે જળ-ખેલ ખેલવા મુકોલ છે. અહીં તો એના ચંડ સ્વરૂપનાં દર્શન જ બસ છે. આગે બોડે ઉપરવાસ.

અમે ગુજરાતની સ્વસ્થસતી ધરતીનો ખોળો ખૂંદવા નીકળેલા. ધરતી માતસ્વરૂપ અવશ્ય છે પરંતુ નદી તો જગજ્જનની-'મા' નદિ પણ 'મા'. અમને એ મૈયાનાં દર્શનમાત્રથી કઈ રીતે શાન્તિ વળે? અને કારીમાનો ખોળો ખૂંદવાના કોડ ક્યાં ભાગોડાને કેમે ન દોય? સાધકો કાજે અમે મૈયાના ગુપ્તગોપ્ય પંથે—એક પંથ ને દો કાજ. નર્મદાતીરમાં ભક્તોની મજા અખાદને ગુજરાતનાઅવધૂતકબીરપ્રભોકાબખતાપણુનિરાબ.

પ્રેમાનીમા કોળાવધળા રસ્તાઓને ખોલતાં અમે બારણાની દર ઉઘાડી; ને પછી તો બાજે કોઈ કેવી બક્ત પર પ્રસન્ન થઈને ગુરુઓ અજેથી પોતાનાં દર્શન દેતાં કોણ જોબજ અમને અમારી બસ્તી ગુજરાતે દર્શન દીધાં, જે દર્શન અમદાવાદ, વડોદરા, બારુચ, કે સુરતના રસ્તાઓ પર અમવાથી નહોતાં મળ્યાં. અમારી દૃષ્ટિ-મર્યાદામાં એનું મૂર્તિમંત જલદીસ્વરૂપ આવું થતું હતું. મનેમત્રે એનું સ્થિતિસ્થાપનું આનંદમાં વિસ્તરતું ચાલ્યું. નર્મદાનાં સ્તન્યપાન કરીને ધરાઈ ગઈ દોમ જોમ જાનમની કાળી ધરતી ઋતિ ઋતિ પુલકી રહી હતી, કેમ જાણે જાનું દેવું અમને બાળકોને જોઈ કાટકાટ ન થતું હોય! ખેતરે ખેતરે કપાસના ઊભવાઓની લીલી ડાળખીઓ ને ઉપર શ્વેત કરીના ગુચ્છા જોતું તાજાં કૂદતું ફ. ગમે ત્યાં નજર નાખો, બસ એ જ ઝળહળતું દૃશ્ય. આ જોઈને તો આખી છાતી ઉછળવા લાગી. કેમ ન ઉછળે? જાનમની કાળી ધરતીમાં તો સારા ગુજરાતનું બધકે ભારતભરનું ગૌરવ છે. જાનમના કપાસે દિદને દુનિયાભરના દેશોમાં મશહૂર બનાવ્યું છે. મિસરનું સિગ્નિલ્ટી બધુંય ૨ ફક્ત જાનમના ૨ સાથે જ ટક્કર લેવામાં નિરાશ થયું છે.

સાડાબંધુ માસ્ટર રેવાતટે ઝાડોપર ગામ આવ્યું. કેટલું સુંદર! સૌદિક્ષ ક્યાં યે અસૌદિક્ષ જેવું. ગામ બહાર ખેતરો તરફ જતાં બીજા બાળકોને મત્રે આવેલી બંદ-ટીઓનો રણકાર ને ખેડૂજીવાનના તાલબદ્ધ ધબકારા, કોદારા ને ગીતો નિસર્ગના મહાસંગીતમાં ભળે પોતાનો નિનાદ ન પુરાવતાં હોય! જગતની પ્રગતિથી બેખરવા પશુજીવનના-માનવતાના મંરક્ષકો સમા બેલુઓ-બાબરા ને પૃથ્વીપુત્રો આકુટુંબતના ચૌસ્તની સાચી પ્રતિમા છે.

પાંચ માઇલ પરા થયા ને ઢવરા ગામ આવ્યું. નર્મદાની પ્રિયી બેબડ પર એ વસેલું છે. રસ્તાએ જળની તરફ વળાંક લીધો, ને અમારાથી અજાનકાર સાધકને જોર ભરાઈ ગઈ. અતિબંધ-રેવા મા—નર્મદામૈયાનું અતિ-ભવ્ય સ્વરૂપ જોતાંજ અહર થઈ ગયા. અને બાજુ કાંઠાઓની દૂર ઉભેલી બેબડોની વચ્ચે પથરાઓની સોર રેતીમાં એનો આસમાની જળરેદ કવિકોની સસ્તી કવિતાની જેમ સર્વે જતો દતો. દૂર પૂર્વક્ષિતિજમાં આકાશ સાથે એકાકાર બનવાનો પ્રયત્ન કરતી આછી પૂરી ઉંચરબાળાઓ ઊભી હતી. પ્રભાતકિરણોને પ્રતિ-બિંબિત કરતી, આકાશના બાંધાંને અંતરે સમાવતી

નર્મદાતીરની ઝળક દૃષ્ટિપટમાં ક્યાંય સુધી ચમકારા કરતી દેખાતી હતી. પોડાનાં માણસમાં આટલો આનન્દ કેમકાર! પ્રવાહમાં નથી ઊન્માદ, નથી મરતી. અખંડ ગાંભીર્ય અડ્યું ને સ્નેહભર સ્મિત પણ અડ્યું ન. જાણે જદોજા કુટુંબને રાત્રભાવે સાચવતી વાત્સલ્યભરી જનની!

છ માણસ આગળ દોડ્યા. અને આવ્યું શુક્લતીર્થ. આર્યોના ઇતિહાસને અમે ઘસેટીને ખોદ્યું, તપસ્વીઓની તપોભૂમિ. ઋષિઓનું નિવાસસ્થાન. ગામમાં જઈ ચાર શેર દૂધ લીધું. ઓશેર ના ત્યાં જ પા મણ. ગજેર સાથે લીધું. શુક્લતીર્થથી કમીસ્વડ જતાં નદીના રેતાળપટમાં વધારે ચાલવું પડે. પણ ત્યાંથી દોઢ માઈલ દૂર મંગળેશ્વર ગામની સામે જ કમીસ્વડ છે. શુક્લતીર્થથી મંગળેશ્વર તરફ કૂચ કરી.

મંગળેશ્વર નાનું ને નમણું, સુખી ગામડું છે. દિલોલ કરતા નિસાળિયા અમે દફતર ભરાવી, શુક્લતીર્થની નિસાળ તરફ જરતા હતા. અમે ઊતર્યા નદીમાં. સામે જ કવિકંઠે ગાજેલો 'મારો બારમો જાંબો દૂરથી પુનમેં પ્રકાશ સરખો,' કમીસ્વડ નદી વચ્ચે નિર્બંધપણે ઊભેલો. પણ કમીસ્વડની શાખાચૂંથણીમાં રમતા કરતાં અમને નર્મદાને કેમે ખેલવાનો વધુ ઉમળકો હતો.

અહીં તો પદોળા પટવાળી નર્મદા પોતાનો દેહ ગોદાવરી, મંગળેશ્વર ગામની ઊંચી બેખડોને ધસાતી નીરવ વહી જતી હતી. દળે દળાં ઝાઝાં ન રહ્યાં. રેતીમાં પડાવ નાખ્યો ને કંઈક બીકી ઊતરી પડ્યા બેસવા-ઝાંડાની જેમ જલચરા તત્ત્વોમાની અદાથી ત્રાટક્યા-પણ બેખડ નીચે પાણી તો કમર સુધી જ ઊંડું નીકળ્યું. પડ્યા પણ ફરમાયા.

'અરે આટલામાં ક્યાંય ઊંડું પાણી છે કે નહિ?' એક સ્નાન કરતા જદેવને પૂછી જોયું.

'કેમ નથી? નર્મદા તો મોટા છે. એનાં ઉંડાણનાં શા કહેવાં? અરધોક માઈલ આગળ જાવ એટલે નીકોરા ગામ પાસે ઊંડા ધરા છે.' જદેવે જવાબ આપ્યો. સામાનને ત્યાં જ રહેવા દીધો ને અમે પાણીમાં મસ્તી કરતા ઊપડ્યા. જદેવનું કહેવું ખરું હતું. નીકોરાની બેખડોનાં ઉંડાણ અબંકર તો નહિ પણ ડર લાગે તેવાં તો હતાં જ. ઊંમરી દિવાસ નીચે ઊંડા ધરા હતા. અમે ત્રાટક્યા. પૂરા કૂદા-નાખ્યા, તળે મનમૂકીને માને ખોળે બેસતા કોકડે એમ પૂરા નાખ્યા. અહીં નર્મદાદર્શનની હૃદયસ્પર્શી આહ્લાદકતા હૃદયમાં વ્યાપ્ત થતી ચાલી. ગતરતા શિયાળાનો સૂર્ય માથે તપતો હતો, ફરે ક્ષિતિજમાં નદીનારો ઊંચાતા હતા. 'નર્મદે હર!' અમારાથી સ્વાભાવિક જ બોલી જવાયું.

મધ્ય હિંદના મુકુટ શો વિધ્યગિરિ ને એની જટા-રૂપ અમરકંટકમાંથી સરી. અસંખ્ય ગિરિમાળાઓમાં આળોટતી. બેસતી, આકરો માર્ગની ઝાંખી અવિશ્રમ સાકર કરીને આવતી મૈયા નર્મદા અહીં પણ એટલી જ સ્ફૂર્તિમાં છે. એના અંતરે અમાપ સત્ત્વ છે, આરે પદોદાર તાકમી છે, સંજીવનીશક્તિ ને વાત્સલ્ય છલોછલ ભરેલાં છે. ગુજરાતમાં પ્રવેશતાં પહેલાં તો એ મધ્ય હિંદની મહત્તાને પ્રદેહાવતી આવે છે. વિંધ્યની ગિરિકન્દરાઓ એને બોલવી પડે છે, જબલપુર પાસે તો એને શ્વેત આરસપત્થરો વિંધી માર્ગ સાનુકૂળ કરવો પડે છે. હિંદના આકરો માર્ગના વિસ્તાર પર એનું વક્ષસ્થ વહેતું આવે છે. એ પરિશ્રમે છે બીજ ઝાડીઓ ને વનસ્પતિસમૃદ્ધ કાન્તારોના રૂપમાં, વાયુદિંડોલે ડોલતા છોડવાઓના રૂપમાં, દિગ્વિસ્તરતાં ખેતરોના રૂપમાં. એના મર્મરધ્વનિમાં મતકાલીન સંસ્કૃતિના ધબકારા સંભળાય છે. પાતાલપાણી પાસે એનાં ગંડસ્થ અતાન ગણાય છે. ત્યાં એનું રૂપ મહાગંભીર છે. જબલપુર પાસે એ શુભ્ર સ્ફટિકા છે. સ્ફટિકમાં વાસ્તવિકતામાં ત્યાંના શ્વેત આરસનું સૌન્દર્ય બેળવાય છે ને એ બને છે સુરદર્શન. પણ ગુજરાતમાં આવતાં તો એનું હેતાળ દેવું એટલું ઉભરાય છે કે જાણે માપ્યું રહેતું નથી. ગાંભીર્યને એ ચટકીભર ખૂણની જાય છે. અજાણે છાતીએ દાગતી માતાની અધીરતા એને અંતરે ઉદ્ભવે છે. એ ધસે છે, યજ્ઞપાત્રેશ્વરને આવેગમાં પ્રણમે છે, ને ભેખડીપાટ ઉપરથી સોએક ફૂટની ઊંચાઈએથી એ ઘર્ષિતચિત ગૌરવિના ધોધરૂપે પછડાય છે ને જળધોધનું અબ્ધ દર્શન રચાય છે. એનો કલકલ નિનાદ અર્જનામાં પરિણમે છે. માઈલોના વિસ્તારમાં પ્રતિધોષ પડઘાયે

છે. અહીં એનાં જળ આમંત્રે છે મરછવાઓની મરતીને. સાવસિંહ તારાઓની તાકાતને. ખળકતા નવછવનને. શિલાઓ પર કોતરાઈ પડ્યાનું એનું પ્રચંડ સ્વરૂપ રોપ્યાવર્ણ બની કવિઓ ને કથાકારો, સૌન્દર્યપિપાસુઓ ને સંસ્કૃતિસર્જકોને નિમંત્રી રહે છે

અને એ નિમંત્રણ કોણ આપ્યાં છે? એ તો યુગો પૂર્વના આર્યકાળથી અપાતાં આવ્યાં છે. નર્મદાના તટપ્રભુત્વે, એકાન્ત મનોદશાએ ઋષિકાળ સંસ્થાપ્યો. અનેક તપસ્વીઓને એણે જન્માવ્યા ને પોષ્યાં છે. એના કાંઠાના કણે કણ પવિત્ર છે, દૈવી છે. એની ઊંચી ઊંચી ભેખડો પર તપોવનો રચાયાં. આશ્રમો રચાયાં. ઋષિ ને સ્મૃતિકારો રચાયાં. ભૃગુઋષિના તપોબળે ભૃગુકચ્છ-ભરૂચ જન્મ્યું. આ જ કાંઠાઓ ઉપર ગુજરાતની સત્વર અસ્મિતાનો ઇતિહાસ રચાયો. એનાં વાસ્તવ્ય વર્તમ ગુજરાતના જીવનને ઠેઠથી કાળથી સીંચતાં આવ્યાં છે. અવિરામ સાદ એનો જીવનધર્મ છે, સાતત્ય ને વિનાશ પામતા ઇતિહાસનાં તટસ્થ નિર્ણેય અવલોકન એનો જીવનક્રમ છે, અંતરની અમીધારા એનું જીવનસાફલ્ય છે. સ્તબ્ધ બની કદીયે એ અટકી નથી. એના સ્નેહમાં અંતરાય નથી. એના દર્શનમાત્રે કવિકંઠે કાવ્યો રચ્યાં છે. એના નિનાદે એક કાળમાં સમુદ્રિને સોનાપારણે ઝૂલતા આદ્યના નાવિકોને ઉન્મત્ત બનાવ્યા છે. ગંગાની જેમ નર્મદાએ પણ કંઈક વટેમારી વટાવેલાને પોતાના જળ પર નચાવ્યાં છે ને દક્ષિણે રહી રહી પંથકોને, સદવર્તાળ વટાવેલાને એ અન્યાની જેમ રમાડે છે. ગંગાનું પાપવિનાશક, પતિતપાવન પાવિત્ર્ય નર્મદાના કાંકરિયાળાઓમાં પણ ભરેલું છે. એ મુક્તિદાતા બનાવું છે.

નર્મદાના પવિત્ર સ્પર્શે અમારાં હૃદય મત્ત બની ગયાં. એના જળમાંથી પાછાં નીકળવાનું મન જ ન થાય. એમ જ થઈ આવ્યું કે જળે જઈ જ કાયમનો પડાવ નાખીએ. અપોરના પણ વામવા આવ્યા હતા. અમે પાણીની બહાર નીકળ્યા. મેજપોશ પર આકળા નાખેલો પડાવ ઉપાડ્યો ને ત્યાંથી કબીરવડની પેરી પહાડોમાં ભમાવ્યો. નર્મદાની વિશાળતા કબીરવડના નાનકડા દાપુને ચિંતાગ્રસ્ત બનાવી છે. કહેવાય છે કે કબીરવડ ઘાતબની ચોરીનાંથી બન્યો. અમે તેના પણ અહીં સંત કબીરે 'કહત કબીરા સુનો ભેરે સાધુ'ની અત્યંત બહાલ ધૂન મચાવી દીધી. વડ પણ કોઈ અવધૂત તપસ્વી જેવો જ લાગે છે. અનેક અખાડાના ડાળીઓ, એ ડાળીઓમાંથી અનેકાં વડ, વડવાઈઓની ઝૂલઝૂલામણી. આ બધું વિસ્મયજનક છે. વડની ડાળીએ ઝૂલતાં ઝૂલતાં અમે ઉપવાર કીધા.

સાંજે મંગલેશ્વરના કિનારા પર 'નર્મદે હર'ની આરતીનો ઘંટારવ ચાતાવરણમાં રણકી રહ્યો ત્યારે અમે જ ત્રિકમ. આકાશદીપે દેખાતી નર્મદા મૈયાનાં એકવાર ફરીથી ખોબા ભરી ભરીને દર્શન કરી લીધાં ને હૃદયમાં એનું અવિસ્મરણીય સ્મારક રચતા 'જય નર્મદે મૈયા-જય ગુજરાત'નો આજે પડઘો પાડતા અમે પરત પડ્યા.

નંદલાલ જોષી

આવતીકાલે પ્રખ્યાત વકીલ નાં એક દિવસ એના ન્યાયાધિકારી સાથે ફરવા નીકળ્યા. ત્યાં રસ્તામાં એક પુરુષનો વસ્ત્રવેશ જોઈ પેલા ન્યાયાધિકારીએ પ્રશ્ન કર્યો. 'આ વસ્ત્રવેશ અત્યારે કોણ આપે તો તારે શું થાય?'

'મારે વકીલાતે ચોટલા પર જવું પડે, નામદાર' જવાબ ઉત્તર આપ્યો.

ન્યાયા: મનુ, આજ નિશાળે શું શીખ્યો?

મનુ: (મૂંઝવી) કોઈ પણ વાર્તા જોવે તો તેના વ્યવહારમાં જોવું 'શા' કે 'ના' વાળે પણ 'શાક' અથવા 'નાક' કહેવું જોઈએ.

ન્યાયા: ખરેખર?

મનુ: હા, જી.

'હું પરદેશથી મુંબાઈમાં આવ્યો ત્યારે મારા મનમાંથી કોઈ ભલામ પણ ન હતી અરે, મારે મનનું મારું ને નહતું!'

'એમ કેમ?'

'હું ત્યાં જન્મ્યો હતો.'

કોઈના કવિ ત્રણિજના બે મિત્રને કોરી નહોતી ખાવી. અને બે બાળક બંને મિત્રોને ચાંચાર રસ્તાસરી બના કરી. બંને ચાર બંને ચોરા ઉતા ત્યાંથી બેઠ અંતરે નીકળ્યા. અને રસ્તામાં પડેલા કોરીના ઊભાસને સૂંઘીને આવજ આવતો થયો. બે બતાવી પેલા મિત્રે કહ્યું, 'કેમું? ગંધકા પણ કોરી નથી ખાતા.'.

પેલા મિત્રે તરત જવાબ દીધો: 'બરી ખત બે ગંધકા જ કોરી નથી ખાતા!'

ઇંગ્લૅન્ડના પ્રથમ કોટિના થૅપમૅન સર્કસમાં પોતાનાં અંગકસરતનાં કામો વડે અપ્રતિમ લોકપ્રીતિ મેળવનાર હિંદી તરુણો.

★

કસરતકુશળ શેજવળકર બંધુઓ

★

જો અંગ્રેજ કુટુંબ જોડે જ વસતો હતો તેમાંનો દરેક જણ સર્કસના સીનેમા નાટક વગેરે પ્રકારોથી મારી જેમ ખૂબ જ કંટાળેલો હતો એટલે ક્રિસ્ટમસની રજાઓ પડી ત્યારે એકાદ જુદા જ પ્રકારનો મનોરંજક કાર્યક્રમ સૌ શોધતા હતા. પણ મોટા માણસો કરતાં નાનાં છોકરાં આ બાબતમાં વધારે ચોક્કસાઈવાળાં હોય છે. એટલે સૌથી નાનો જેન પડોશી બાજુ ગાયો કે 'એલ્હામ્બ્રા'માં એક મોટું સર્કસ આવ્યું છે ત્યાં બીજે પ્રાણીઓ સાથે હાથી વામ બતાવવામાં આવે છે. અને વધારામાં બે જણ 'હાગા' છોકરાઓનાં કામ ખૂબ જ જોવા લાયક હતાં છે.

આ નવો કાર્યક્રમ સૌને ગમ્યો. મેં પણ સર્કસ ઘણા વખતથી જોયું નહોતું. વળી જે હાગા છોકરાઓની કીર્તિ નાનકડા જેન સુધી પહોંચી હતી તે હાગા છોકરાં છે તોપણ તે જાણવાની પણ સહજ ઉત્સુકતા થઈ. એટલે મેં અને મુર્વ ગોડશાએ સર્કસને એક દિવસ ઉદાર આશ્રય આપવાનું ઠરાવ્યું.

એલ્હામ્બ્રા ઇંગ્લંડની પાસેનું જ એક નાનું ગામ છે. અને ત્યાં જ થૅપમૅનના આ સર્કસનો મુકામ હતો. આપણા દેશમાં પ્રો. કેવળનું સર્કસ જેટલું પ્રસિદ્ધ છે તેટલું જ ત્યાં થૅપમૅનનું નામ જાણીતું છે. ગ્રેટ બ્રિટનનું તે જૂનામાં જૂનું સર્કસ છે અને તેમાં કામ કરવાની તક મોટામાં મોટો જે જાદુ માનભર્યો પ્રસંગ

સમજાય. આવા દરજ્જાનો ખેલાડી લોક તેને જ ત્યાં રાખવામાં આવે છે. સર્કસનો પ્રચંડ તંબૂ પાસેનાં જનાવરોનો ઉત્તમ સંગ્રહ અને જોવા આવેલ જોરદાર ભીડ જોઈને મને થયું કે ઇંગ્લંડનું તે પરદેશી પ્રતિનું જ હશે.

કરેલા સમયે ખેલની શરૂઆત થઈ. પ્રથમના બે ત્રણ કાર્યક્રમો પતી ગયા બાદ બે કુમારવર્ષના યુવકો હસતા હસતા ખેલના દ્વારમાં દાખલ થતાં જ પ્રેક્ષકોના રોમાંચે પ્રચંડ ગડગડાટ અને અવાજોથી તેમનું સ્વાગત કર્યું. મોટી જનતા તરફથી હાગા આદમીનો આ પ્રમાણે જાહેર રીતે તેમજ સ્વયંસ્ફુરણાથી સત્કાર થતો ઇંગ્લંડમાં ક્વચિત જ નજરે પડે છે.

એ સ્વાગતનો નમ્રપણે સ્મિત કરી તેમણે સ્વીકાર કર્યો અને પોતાના ખેલનો આરંભ કર્યો. કંઈ નહિ તો પોણા કલાક સુધી તેમણે પોતાના કસરતકૌશલ્યથી પ્રેક્ષકોને મુગ્ધ કરી નાખ્યા હતા. એક રોકર ઉપર ચાકડી અને પાટિયાથી તેઓ સમતોલનના પ્રયોગો કરતા હતા ત્યારે પ્રેક્ષકોમાંથી આનંદના ઉભરા

રૂપે ઉપરાઉપર તાળીઓનો વરસાદ થતો હતો. તાર ઉપર કસરત કરતાં અચૂકપણે સમતોલ રહી માથા ઉપર દોરો બાંધવો, કપડાં પહેરવાં કાઢવાં. બાનબાન સેવું ઇત્યાદિ ખેલો જોઈ પ્રેક્ષકો મંત્રમુગ્ધ બની જતા. એ વખતના તેમના આનંદ અને અભિનંદન દર્શક ઉદ્ગારો સાંભળી મારી જેમ કોઈ પણ કુટુંબની માબુસને અભિમાન અને ગર્વ થાય જ.

બન્ધેસમાં જઈ પોતાના કૌશલ્યની છાપ પાડવી અને આટલી લોકપ્રિયતા સંપાદન કરવી એ સીધી કે સહજ સાધ્ય વાત નથી. તે માટે માણસમાં કંઈક વિશેષ દૈવત હોવું જોઈએ. અને તે નિત્યાભ્યાસથી રાખવા તેવો જ પ્રચંડ દીર્ઘોદ્યોગ, અવિશ્રાંત પરિશ્રમ, શિસ્તપણું ઇત્યાદિ સદ્‌ગુણોનો સંચય હોવો જ જોઈએ.

• ઓટલામાં તેમના ખેલ પૂરા થયા. મારા સંબંધી મુરબ્બીએ મારા તરફ જોઈ પૂછ્યું, "ખરેખર અતિ નવાઈ ભર્યું કામ આ જુવાનોએ બતાવ્યું છે, કેમ ખરું? તમારા જ દેશના છોકરા એમ લાગે છે.' મેં તેનો જવાબ દીધો, 'હજુ તે બાબત કંઈ નક્કી કરી શક્યો નથી.'

પ્રમુખ વિરામના સમયમાં હું મેનેજર પાસે જઈ તે વિષે પૂછપરછ કરવા લાગ્યો, ત્યાં તે મારી તરફ જ આવતા જોયા. મેં ધાર્યું તેમને મારો પરિચય આપ્યો એટલે તેમાંનો એક જણ એકદમ મરાઠીમાં જ બોલ્યો, 'અરે, અમે પણ તમારા જ દેશના છીએ એટલું જ નહિ પણ તમારા જ પ્રાંતના. અમે અહીં "રાવ બંધુઓ" તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છીએ, પણ 'શેજવળકર' નામનું હજુ પણ અભિમાન થાય છે. અરેખર પ્રેક્ષક સમયથી કોઈની જોડે મરાઠીમાં બોલવા અને બોલવાનું મળ્યું નથી. આજે આપને મળતાં કેટલો આનંદ થાય છે!'

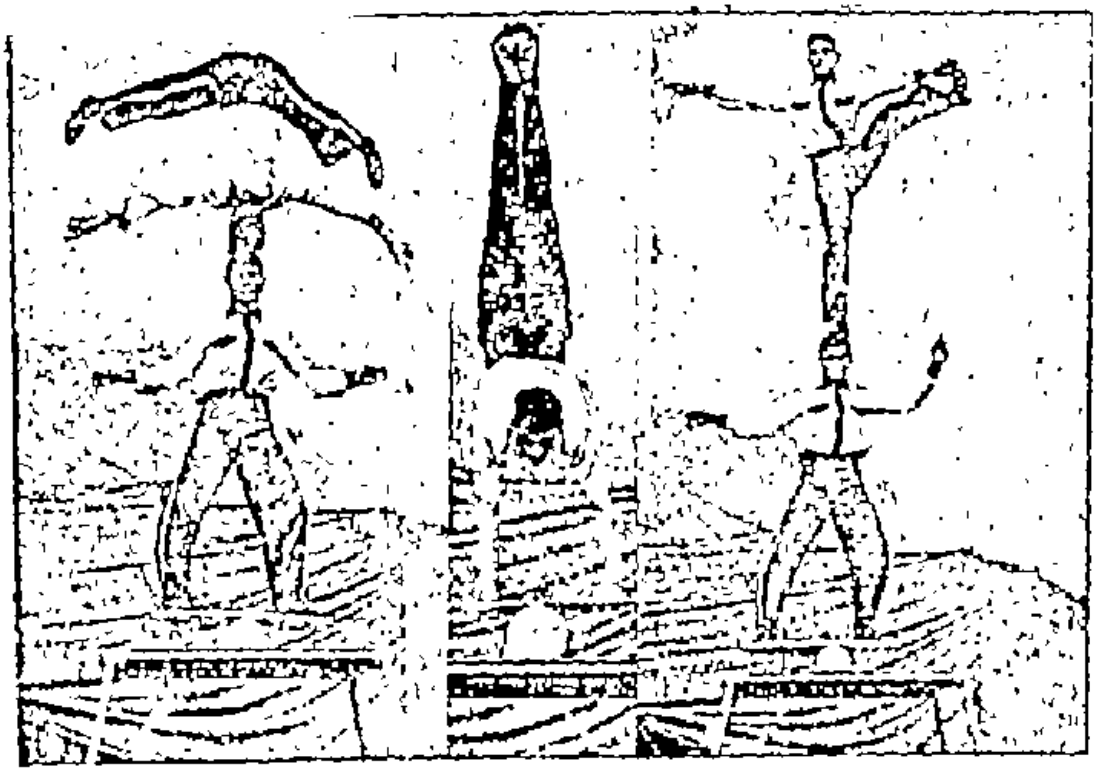
આ પરિચયથી મને પણ આનંદ ઓછો નહોતો થયો. કસરતના કૌશલ્યમાં ઉચ્ચકોટિમાં લોકપ્રિય થયેલા આ યુવકો ખિલી છે એટલું જ નહિ પણ મહારાષ્ટ્રીય છે એ જાણી તે વિષયમાં મેં સાભિમાન રસ લેવા માંડ્યો. અને તેમની સાથે અનૌપચારિક સુખી જુદા જુદા વિષયો પર ચર્ચા કરી. તેમનો આજ સુધીનો જીવન-ઇતિહાસ પણ મને પુષ્કળ ઉદ્બોધક જણાયો.

આ બેઉ ભાઈઓમાંથી બાબુરાવ મોટા અને લક્ષ્મણરાવ નાના છે. સાંગલી સંસ્થાનના મૈસાળ ગામના તે રહીશ છે. હિંદુસ્તાનમાં સર્કસના ધંધામાં સુપ્રસિદ્ધ થયેલું દેવળ કુટુંબ ઇ.સ.૧૮૬૫ વર્ષોથી આ ગામનું વતનિક થયું છે. દેવળના ઉત્તેજનથી નાના મોટા તરવૈયાને કસરતી તાલીમનો નાદ ખૂબ લાગ્યો હતો. એમાંના કેટલાક જુવાનોને સર્કસમાં સારી જગાઓ મળી હતી. ગામના છોકરાઓને કસરતની સોબત કરી આપવા દેવળે એક સ્વતંત્ર તાલીમખાનું મૈસાળમાં ખોલ્યું જે 'દેવળની પાઠા' તરીકે ઓળખાયું છે. આ તાલીમ-ખાનામાં અમે તેને કિનારાએ કસરતી શિક્ષણ મળતું.

આવા વાતાવરણવાળા ગામમાં શેજવળકર બંધુઓનો જન્મ થયો હતો. તેમના વડિલ બહુધ્યરાવ મૈસાળમાં જ વડિલોપાર્જિત ખેતીનો ધંધો કરતા હતા. બાબુરાવને સારું શિક્ષણ આપી કોઈપણ રીતે ઑફિસબાબુતિમાં નોકરી અપાવવી એવી તેમની મહેચ્છા હતી. અને તેથી છોકરાઓને નિશાળે મોકલ્યા. બાબુરાવની બુદ્ધિ બહુ તીવ્ર હતી એટલે પુસ્તકિયા અભ્યાસમાં ધ્યાન બેસતું નહિ. નાનપણથી કસરત તો બહુ ગમતી. તે બાબત વડિલ વાંધો લેતા નહિ પણ પુસ્તકશિક્ષણ ઉપર બહુ ભાર દેતા. જ્યારે વખત તાલીમખાનામાં છોકરા પડ્યા રહે એ તેમને પસંદ નહોતું. પણ બાબુરાવ તો શાળામાંથી છૂટ્યા કે તાલીમખાનામાં જ પહોંચે. કોઈવાર શિક્ષકની નજર ચૂકવીને પણ દેવળની પાઠાનો રસ્તો લેતા. એની ફરિયાદ થતાં વડિલે ખૂબ કાનપટી પણ કરી છતાં એ નાદ છૂટ્યો નહિ અને કસરતમાં ધ્યાન પરોવ્યું.

સર્કસના ધંધામાં પડી કંઈક વિશેષ કરી બતાવવું એવી તેની બાળપણથી જ મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. શિક્ષણ પૂરું કરી ચૌદ પંદરમે વર્ષે તેણે 'રૉયલ મગદા સર્કસ'માં નોકરી લીધી અને પછી જુદાં જુદાં સર્કસમાં પાંચ છ વર્ષ કાઢ્યાં. ઝૂલા ઉપર, તાર ઉપર અને બીજા કૌશલ્યમાં કામોમાં તેણે અવધિપર્યંત લીધા લીધું. દર કસરતકળા અભિનેતા સાથે સ્પર્ધાનું બળ-વાથી આ બધાં કામોમાં તેને પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ મળી શક્યું. બાબુરાવની બહુશ્રુતતા તીવ્ર હતી જ, એટલે એ જુદા પ્રકારોમાં તેની પ્રગતિ ઝપાટાબંધ થતી.

પણ પાંચ છ વર્ષ સુધીમાં પૈસાની બાબતમાં તેને દાદાગીરી ચિંતા કાઢવા પડતા. પરનો ભર્યો પૂરો કરતાં વડિલોને નાકે દમ આવતો. તેમને બાબુરાવ

'દોહર ક્લૅન્ડિસ'ના જેવો મારિ શૈલ્યચિકિત્સા બાબતો ક્ષેત્રોમાં અતિપ્રગ્ર શોધાયિત થઈ પડ્યા છે

ફોટોગ્રાફર ઓટ્ટોના ફક્ત પ્રો. વર્લ્ડાબાદ

હિંદુસ્તાનમાં પાછા આવ્યા બાદ સુપ્રસિદ્ધ ફોટોગ્રાફરે સર્કસમાં ૧૯૩૮ સુધી કામ કર્યું. હરી "ઓક્ટોપસ"ના મેનેજર વીલેટર માટે આમંત્રણ મળ્યું. તેનો કરાર પૂરો થતાં જ 'ગ્રેટ્સન્સ સર્કસ' એ ખૂની અને જર્મની કંપનીમાં જોડાયા અને આજે ત્યાં જ છે. અને તેમના નેપુણ્યથી અત્યંત લોકપ્રિય થયા છે. ત્યાંના વર્તમાનપત્રો આવું આવું લખે છે: "જુદા જુદા ખેલાડીઓના કામનો વિચાર કરતાં રાવસંધુઓના તોફ સંભાળવાના અત્યંત વિસ્મયજનક જેવો જેવા પ્રકારો ઈંગ્લંડમાં પણ કદી જોવામાં આવ્યા નથી." એવી એમની કીર્તિપતાકા પૂરી સાક્ષી પૂરે છે.

આટલી લોકપ્રિયતા અને કીર્તિ મળ્યા છતાં બંને આર્ઝોનો સ્વભાવ અત્યંત નિર્વ્યસ અને નિખાલસ છે. બે આર્ઝોનું એક જ ધંધામાં ઉપરા ઉપરી સાથે સાથે સર્કસ મળવું દુર્લભ છે. એમની વ્યવહારપદ્ધતિ, ટ્રેનાપ્રેમ અને સ્વભાવભેળા પરસ્પરને અનુકૂળ રોજ એવું ગણિત ગોઠવામાં આવે છે. પણ આ બંધુઓ એ બાબતમાં અત્યંત અપવાદરૂપ છે. મોટો કે નાનો એવા ભાવ એમનામાં છે જ નહિ. મતભેદ કાર્યવાર જ્યારે તેવો છોડો આવે એટલી જેમ કોઈ રાખતું નથી.

કસરતઓસમ અને સર્કસના ધંધા બાબત મેં તેમને કેટલાક પ્રશ્ન પૂછ્યા અને તેના જવાબો તેમણે નીચે મુજબ આપ્યા.

પ્રશ્ન: હિંદી લોકોને પરદેશી સર્કસ કંપનીમાં કેવીક તકો છે?

ઉત્તર: પુષ્કળ છે. હિંદુસ્તાનના સર્કસો જેવા વિવિધ ખાસી અને મનોરંજક ખેલોની ભાષ્ટિની બીજા કોઈ દેશોમાં છે જ નહિ. જંગલી જનાવરો પર કાબૂ મેળવવામાં હિંદી લોકો પૂર્ણ પાવરધા છે. તેવી જ રીતે શારીરિક ચપળતામાં અને અતિનિરોધની બાબતમાં પણ હિંદી લોકો બાજીગરો કરતાં ચડિયાતા છે. એવી પરદેશી સર્કસમાં હિંદી માણસ બીજા ખેલાડીઓને જલદી પાછળ મૂકી શકે છે. વર્ષોનેદનો પ્રશ્ન ધંધાની બાબતમાં બાધિત આગળ કરતા જ નથી. ઉલ્ટા કેમ વધે એટલો જ વિચાર તે કરે છે. પણ અમે એટલું ચોક્કસ વર્ષ, બેકારી આવે, ફ્રાન્સ ફુસેલ થાય છતાં પોતાનો દેશ છોડવા હિંદી માણસ તૈયાર નથી. તેથી જ પરદેશમાં ઉપકરણોનાં સાધનો કેટલાં છે તે તેની જાણમાં પણ નથી. દેખાદેખ કરે તો કેટલાય અજ્ઞાત ક્ષેત્રો હિંદી લોકોને મળી રહે એમ છે.

પ્રશ્ન: વ્યવસાયિક દૃષ્ટિએ હિંદી અને પાશ્ચાત્ય સર્કસ કંપનીમાં કોણ કયે એમ તમને લાગે છે?

ઉત્તર: હિંદી કંપની માટે મને ખૂબ અભિમાન છે પણ વ્યવસ્થા બાબતમાં અમેરીકી સર્કસ કંપની કાર્યક્ષમ છે, એવો મારો મત છે. આપણા ખેલાડીઓનું કામ અદ્ભુત કરવામાં સારો રોજ છે પણ વ્યવસ્થા અને પાર્શ્વભૂમિના અભાવે તે જોઈએ તેવું ઉપકારક થતું જોવામાં આવે છે. જેવા પોશાક, સામાન, મનોરંજક કાર્યક્રમ વગેરેમાં જે વૈચિત્ર્ય અને વૈવિધ્ય અહીં તમે જુઓ છો તે હિંદી કંપનીમાં દેખાતું નથી.

પ્રશ્ન: આપે આજ કાર્યક્રમની કેટલી વરસોથી આંટો છે?

ઉત્તર: નિશ્ચિત કંઈ નથી. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં પાછા જતાં સારા કીર્તિવંત ખેલોનો જો સારો મળી શકે તો પાશ્ચાત્ય સર્કસ કંપનીની ઢબે એક નવી સર્કસ કંપની કાઢવી એવી મારા મનમાં ઘણાં વખતથી કલ્પના ઘોળાય છે. સીનેમા સિવાય બીજા મનોરંજક કાર્યક્રમમાં વધુ કમાણી નથી એવો સામાન્ય માન્યતા કંઈક અંશે છે પણ વસ્તુસ્થિતિ એવી નથી. ગમવાનુસાર સર્કસના ખેલમાં જોવાતા નવા કેફારો કર્યો રોજ જો

એ ધંધાને પણ લાભદાયક કરી શકાય. કોઈ પણ બાબતમાં નકારીઆપણું છેવટે દાનિકારક થાય છે.

પ્રથમનારી માણસે જંગલો વગરની જ થાય છે એનું મૂર્તિમંત ઉદાહરણ સિન્ટ્યાગોનું બંદર છે. ખરી જોવા તો ત્યાં ઘણું જાણે એ બંદરને એમને સંપર્ક થાય પંડે છે. ટેકરાળ જેવા સામાન્ય ચામડાના ચોકની સંપૂર્ણતા જાળવવા પ્રથમ પ્રતિના ચહેરામાં ફક્ત પરદેશી એ કપડાના પરદેશ પાછળ પણ ઘણી ખરી! એમાંથી સેપાદન કરેલ સુધરા ઉત્તરોત્તર વધુને વધુ એવી ઈચ્છા મારી જોઈ કાંઈ પણ કરશે એનાં સંસ્કાર ન હોય.

(ત્રિમાસિકમાં આવેલા ગા. પો. કુલકર્ણી-ગ્રેજ પરથી)

દૂરની ને નજીકની

હવે રૂમાનિયાનો વારો ?

યુરોપમાં આફ્રિકન દીપકલ્પને કનરબામ આવેલા આ દેશનો અર્થ થાય 'રોમનોની ભૂમિ' તથા ભવ્યભૂત બનને બુદાં બુદાં રાજ્યો પાસેથી એણે પચાવેલાં મુલકોને લઈ એનું કદ પહેલાં કરતાં લગભગ બમણું કૂદી ગયું છે. બલ્ગારિયા પાસેની ડોબ્રુજા એણે ૧૯૧૩માં જ પડાવી લીધેલું, જ્યારે ગદાયુદ્ધ પછી રશિયા પાસેથી બેસારેબિયા, ઑસ્ટ્રિયા પાસેથી બુકોવિના તથા હંગેરી પાસેથી ટ્રાન્સિલ્વાનિયા, અને બાલાતનો ચોરો પ્રદેશ આફ્રિકનનાં બધાં રાજ્યોમાં રૂમાનિયા સૌથી સમૃદ્ધ હોવાથી હંગેરી, રશિયા તથા તુર્કીનો ડોળો એના પર લાંબા વખતનો આવેલો છે ને તેથી એની આ બધાખોરી એને કાંઈ રમણીય બનાવી દેતો નવાઈ નહિ.

રૂમાનિયાના પડ તથા તેલ પર વિદેશની લાલચુ નજર ક્યારની ઠરી ચૂકી છે. એણે મેસોસોવાંકિયા હસ્તગત કર્યું ને એ બલ્ગાંક રાજ્યનો બાકી બધેલો પ્રાંત બેસેરીને હંગેરીને ગયા કોળા ત્યારે બધાને બાજી લાગેલી કે રૂમાનિયાની સરહદને અડતો એ પ્રાંત વિદેશને કેમ જવા દીધો. પણ વિદેશનો વિચાર એ પછાડી બાજીમાં કિન્ન કારણોનો ન હતો. એના કરતાં પોલાંડ કે હંગેરીનો માર્ગ સહેલો હતો. તેથી એણે પોલાંડ કબજે કર્યું. ઈટલીએ અલબેનિયા લીધું ને પાછળ પણ વિદેશની નજર નજર રહેલી છે. મિત્રરાજ્યોનું ધ્યાન બીજા બાલ્કનિક પ્રાંતોમાંથી આકર્ષી યુગોસ્લાવિયાની ચારેય બાજુ ઘેરી ઘાલેલી જર્મનીની પીડ થા ન કરે તે માટેની એ ગતકપરેખા હતી. આ પછી પોલિસ મેડિટેરિયનમાંથી કૂચ કરી યુરોપિના મુકામેથી રૂમાનિયા પર દબાણ કરવા વિદેશને સરળ થઈ પડ્યો છે, સરળ રૂમાનિયાનાં તેલકૂવા તથા કપટકુપ ખેતરો આંખે જ આવેલાં છે. એ સ્થાન પ્રદેશ પાક્ષ રસ્તાની કેક અંદરના ભાગ સુધી બેઘબેઘો છે. ત્યાં નદી અને પર્વતોનું કુદરતી કે બ્રિટેનીનું કૃત્રિમ સંરક્ષણ.

રશિયાનો પણ ત્યારે રૂમાનિયામાં રહેલો છે. કિ પોતાનું ગુમાવેલું બેસારેબિયા મેળવે એટલે પોલિસ યુદ્ધનું એનું સંરક્ષણ મજબૂત બને. બરફથી મુક્ત રહેતા કૉન્સ્ટન્ટા બંદર પર પણ રશિયાની લાંબા સમયથી નજર રહી છે. મિત્રરાજ્યોએ મેમ પણ યુગોસ્લિવન સરકાર આક્રમણ સામે રૂમાનિયાને સંરક્ષણ આપવાનાં વચનો આપ્યાં છે, પરંતુ વિદેશના ઉપરોક્ત પગ સામે તેમને એક જ રસ્તો રહ્યો છે અને તે ડાર્ડેનલ્સ મારફત કાળા સમુદ્રમાં પહોંચવાનો. પરંતુ એમાં બાજી તુર્કીની રશિયા સાથેના સંધિ આડે આવે છે. રશિયા બધિ કારણે તો તુર્કીને મિત્રરાજ્યોની યુદ્ધનૌકાઓને પ્રવેશ આપવાની પડે, એટલું જ નહિ પણ રશિયાની મંજૂરીથી જર્મની બળથી તો રશિયા પોતે રૂમાનિયા પર દબાણ કરે તો તુર્કી કોઈ વિરુદ્ધ વિરુદ્ધ ન પડે.

રૂમાનિયા પાસે આજથી ૨,૨૦,૦૦૦નું સરકાર છે. એની પાસે સૈન્યમાં બખ્તરી ગોલંદાજ ગાડીનું બિલકુલ બે—વિમાનો, ટેન્કો, તોપો, ઘોડાઓ અને બીજું

છેવટે, રશિયા અને જર્મનીનો સરકાર આક્રમણમાં કેમ નવી બાજી રમે છે.

आकाशदर्शन

=[काकासाहेब कालेलकर]=

આજ મુખી આપને જે આકાશદર્શન કરી સમા તેના પર થોડી ચર્ચા કરી લઈએ. પૃથ્વી ધરિમયી પૂર્વ તરફ ફરતી દેખાયી આ આકાશ અને તેમાં પ્રકાશમાન ગ્રહો, તારાઓ આદિ પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ ગતિ કરતા જણાય છે. ચોવીસ કલાકમાં આકાશનું આ જે મોટું આવર્તન પૂરું થાય છે તેની છાપનિષ્ઠ ધરી ધ્રુવથી નીકળી, પૃથ્વીના પેટને ચીરતી અધ્ય બિંદુમાંથી પસાર થઈ દક્ષિણ ધ્રુવ સુધી જાય છે. આપણે ટિપ્પલાનવાસીઓ દક્ષિણ ધ્રુવ અને તેની આસપાસનો આકાશપ્રદેશ નથી જોઈ શકતા; અને ઉત્તર ધ્રુવ તથા તેની આસપાસનો પ્રદેશ આપણી આંખથી કદી તિરોહિત નથી રહેતો. જે તારાને જ કલાક ઉત્તર દિશાને આપણે સુબ માની દોડ અને દક્ષિણ દિશાને યમરાજની અશુભ દિશા માની દોડ.

દક્ષિણ દિશામાં અસ્તિ. તેની ઊપરી અને તેની નીચેની બાજુ કૃત્તિકા. તેની આજ ત્રિબંધુ અને અજવિથ. ચિત્રાદિ તારા આપણે જોઈ શક્યા છીએ. આકાશનો મોટો વીંછી પણ દક્ષિણનો જ નિવાસી છે.

ઉત્તર તરફ ધ્રુવ. ધ્રુવમત્સ્ય, સપ્તર્ષિ અને તેની વચ્ચેનો કાલીય ચિત્રાદિ નક્ષત્રપુંજો ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે. ધ્રુવની જેમ તરફ સપ્તર્ષિ અને બીજી તરફ વેધશાળી (કેસ્સોપિયા) મુખ્ય છે.

આ ધ્રુવના ઉત્તરનું અને દક્ષિણનું આકાશ જોઈ આપણે જ્યારે વચ્ચે આવીએ છીએ ત્યારે આકાશમાં આપણા પેટાની વર્તુલરેખા જેવો જેમ રસ્તો દેખાતો આવે છે જે પર સૂર્ય ચન્દ્ર તથા બધા ગ્રહો ઘૂમતા નજરે પડે છે. આ આકાશી રસ્તાને રાશિચક્ર કહેવામાં આવે છે. જેના બાર વિભાગ બનાવી જે દરેક વિભાગમાં પ્રધાન નક્ષત્રોની આકૃતિ અનુસાર જેમને રાશિનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે.

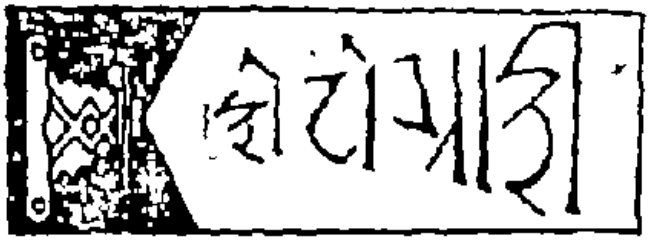
આ રાશિઓમાં મેષ, સિંહ, ધન્વા, તુલા, કલિક અને મીન-જેવડી રાશિઓની આકૃતિઓ ધ્યાનમાં આવી શકે છે. જે આકૃતિઓના નક્શા મવિષ્યમાં આપીશું. બાકીની રાશિઓની આકૃતિઓ પરાણે ઘુમી બેસતી છે.

ચન્દ્રમા પણ આ આકાશી રસ્તા પરથી જ જાય છે: પણ જેને રસ્તાની બરાબર વચ્ચે ચાલવાની આવ નથી. કયારેક રસ્તાના જેક છેડે ચાલશે, તો કયારેક વળી બીજે છેડે પહોંચશે. આ આકાશી રસ્તે તે સત્તાવીસ દિવસે પૂરો કરતો દેખાયો આપણા વેદકાલીન પૂર્વજોએ ચન્દ્રિઓનો ખ્યાલ કોટી બાંધીને આકાશી રસ્તાના સત્તાવીસ વિભાગો બનાવ્યા તે દરેક વિભાગને નક્ષત્રનું નામ આપ્યું. બાબિલોના ક્લિયામાં ગ્રીસ્કોનાં "ઝોડિયાક"ની નામોની પેઠે ગોઠવવા કરતાં આ સત્તાવીસ નક્ષત્રોનાં જ નામ કાયમ રાખી જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં જેમને પ્રવેશ કરાવ્યો હોય તો વધુ સારું. આપણી પ્રાચીન શિક્ષાપ્રણાલીમાં જે પદ્ધતિ હતી જ. રવિ સોમ વગેરે સાત વારનાં નામ, અને ચૈત્ર, વૈશાખ વગેરે મહિનાનાં નામ પછી તરત નક્ષત્રોનાં નામ ઠોકર ખવરાવતાં. આજે તો જેવી વાત જે છે કે આપણા દેશના મોટામોટા જ્યોતિષીઓ પણ આકાશમાં આ સત્તાવીસ નક્ષત્રો બતાવવાને અસમર્થ નીવડે છે. જ્યારે અંગ્રેજોનું રાજ્ય શરૂ થયું ત્યારે કેટલાક ઊંડા ચિંતનોએ આપણું જ્યોતિષશાસ્ત્ર સાંભળવા જોઈજાયું. તપાસ કરતાં જેમને માલૂમ પડ્યું કે આકાશમાં સત્તાવીસ નક્ષત્રો બતાવી શકે એવા જ્યોતિષી પણ આ દેશમાં બહુ કમ છે.

જે સત્તાવીસમાંનાં નીચેનાં નક્ષત્રો આસાનીથી ઓળખી શકાય છે:—કૃત્તિકા, રોહિણી, મૃગ, મૃગશીર્ષ, આર્દ્રા, પુનર્વસુ, પુષ્ય, આશ્લેષા, મઘા, પૂર્વા, ઉત્તરા, હસ્ત, ચિત્રા, સ્વાતી, વિશાખા, અનુરાધા, જ્યેષ્ઠા, મૂલ, પૂર્વાષાઢા અને ઉત્તરાષાઢા.

આ નક્ષત્રોની પિછાન જેટલા માટે જરૂરી કે છે ચન્દ્ર અને ગ્રહો અમુક વખતે આકાશમાં ક્યાં છે તે આકાશમાં બતાવવા માટે જેમનું સ્થાન બહુ ઉપયોગી નીવડે છે. રાત્રાનનિવેશની ઘડિયે અશ્વિની, મેષની આંખે જે નક્ષત્રો પણ બહુ ઊંચાં છે. મઘા નક્ષત્ર સાથે અભિજિત્ જોવાનો પણ ઉત્તર ઉપાય ત્યાજ છે. આ અભિજિતને જ આપણે 'વસ્તરય'નું નામ આપ્યું છે.

વાચક વારેક આના અર્ધાને નવી માહિતી પચાવ્યા પછી તો નક્ષત્રો અને રાશિઓ સાથે ૮ અથવા ૧૫ દિવસની આકાશની સ્થિતિ બતાવતી ચુંટણીઓ પણ તેમાં મળશે. આવતે મહિને આ ચર્ચા આગળ ચલાવીશું જે દરમ્યાન જેટલું જોઈ રાખ્યું તો ઘણોયો ઊંચાઈશે.

હરીફાઈનું પરિણામ

પહેલું ઇનામ: 'પનિહારી'—દલુ ચાવત (અમદાવાદ); બીજું ઇનામ: 'હંસ' —ચતુરભાઈ પટેલ (આદરવા); ત્રીજું ઇનામ: 'સૌમુખ'—મિસ. મેના. ભોગા (અમદાવાદ). ઉત્તેજનપાત્ર: (૧) 'વસંતમાં'—ઉમરભાઈ દરાજ (અમદાવાદ); (૨) 'અમૃતને પ્રભાતના આપે પ્યાલ' મોહન મિસાડા (પ્રેમાજ).

ચિત્રનું મુખ્ય વસ્તુ તેની ચાર બારીની વચમાં બરાબર ન ગોઠવાયું હોય તો તેનું પલ્લું નમે આકર્ષણ પડી જવાનો સંભવ છે. મોટી બારીઓની ગોઠવણી કેમની વચમાં કેમ ચિત્ર દોરી છે તેમ ચિત્રવસ્તુ પણ તેની આજુબાજુના પદાર્થોથી અલગ્નિત્ત હોય તેવો આભાસ ઉપજાવવો રહે. ચિત્રવિન્યાસમાં તે બહુ મોટું ન બનાવું જોઈએ. બહારની મોર ઘાલ્ય. એની કે ભાગોની રેખાથી કે વસ્તુની ભીંત અંદર મુખથી અમર્યાદ બહાર નીકળતી ન જાતી જોઈએ. આકારને એવો વિનાર નહીં તો ચિત્ર બનાવું બગાડી.

ઉપરના મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખી પહેલું ઇનામ છનનાર ચિત્ર 'પનિહારી' નિવાડ્યું. એની પાછે આજુબાજુ ગામ પદાર્થો અલગ ગામ હોવાથી અને પનિહારીઓ અંદર કેમના અવાજ હોય એવું નથી લાગતું? બગાડી તરફ ઉપરની બાજુએ બારી આપવી ન હોત તો નજર તે તરફ દોડી જાત અને ચિત્રમાં અસ્વિસ્થતા જન્મત.

પ્રકાશમાં મોટી કેમાની ડાબી તરફની ત્રણ ચિત્રનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે. ચિત્ર વિસ્તારને બદલે વિન્યાસમાં વહેંચીએ તો ડાબી તરફના ત્રીજા વિભાગના ઉપરના ખૂણે આવે છે. એ સ્થાન વધેલાં ગોઠવણના વર્ધિયે વધુ આકર્ષક અને મુકબિલ્લર બનાવ છે. આંખોથી આવતી બાકી પ્રકાશમાં નાની છે. વળી તે ચિત્રના મોટા ભાગમાં છે. આથી તેનું બળ વધે છે અને તે મુખ્ય વસ્તુને મદદગાર બની રહી છે. એકનો ચતિમાર' બીજથી અવયે દોવાથી પ્રેક્ષકની આંખ જે વચ્ચે ત્રિકોણ થઈ ચિત્રના રસ આવે છે. આમ બધી રીતે 'પનિહારી' ચિત્ર ઇનામ મેળવવું બરાબર છે. આપે વધુ વાચનને આવકારું ઇનામ ચિત્ર ઉપજાવવા બદલ અભિનંદન ઘરે.

'હંસ' ચિત્રને ઇનામ (બીજું) ચિત્રમાં તરત જણાઈ આવશે કે ચિત્રવિસ્તારના પ્રમાણમાં હંસ મોટા દોવાથી તેમ અને દાણીને કાનમાં રાખવામાં આવ્યા ન હોય એમ લાગે છે. તેની આજુબાજુ જગ્યા વધારે જોઈએ. આ ચિત્ર હંસનું પોટ્રેટ બનાવ. પોટ્રેટમાં ચિત્રનું લક્ષ્ય હંમેશા ચહેરો-મુખ આંખ બનતું હોય. અહીં એ બધા બાદી મેદાનીન દોવાથી ચિત્ર ખેલ રમકડા જેવું લાગે છે. વળી એનું સ્થાન ચિત્રની વચ્ચોવચ્ચ તરફની બારને અંડાકાર દોવાથી હંસ ચિત્રમાંથી બહાર તરફ આવી જતો હોય તેવો આભાસ થાય છે. ચિત્ર-ગોઠવણના બધા મોટા મુખ્ય નિયમો તરફ સૌએ સજાગ રહેવાની આવશ્યકતા છે.

'સૌમુખ' ચિત્ર પદાર્થ (રિયલ સ્ટાઈલ) તરીકે સારું બનાવ. 'રિયલ સ્ટાઈલ' દોતાં એને વસ્તુચિત્ર (સ્ટીલ પિક્ચર) પણ કહી શકાય. કારણકે આ ચિત્રમાં સૌમુખમાંથી પડતું પાણી બતાવ્યું છે અને કુંડા પાણી સાથે એ પાણી રાખતો કાચનો પાત્રનો ઉપલો ભાગ અને સ્તંભ બની રહે છે. પરંતુ ઉપર કે ટીમ કરી તે જ આ ચિત્રને લાગુ પડે છે. સૌમુખ અને સ્તંભ એમાંથી મુખ્ય શું એ પ્રશ્ન તરત ઉદ્ભવે છે. ચિત્રને વધુ આકર્ષક બનાવવાની દાખી કે બધાથી મોટી જીણી પર કે એ એમાંથી એકને મુખ્ય દોવા તો તે વસ્તુ પ્રધાન બનત. ઉપરે અને ડાબી તરફ મોટી જગ્યા બધારાથી સૌમુખનું આકર્ષણ વધ્યું.

અક્ષરના અટ્ટ

નૂતનવર્ષના ઉત્સવો, નાતરિવાજ તથા તેને અનુલક્ષી વિષયો પર તહેવારોનાં વ્યાખ્યાનો યોજવામાં આવે છે.

ઇતરવી શિક્ષણ: વ્યાયામ શિક્ષણ કૂચકવાયત કવાયત, ઘોડેસવારી, નિશાનબાજી, ભાલાબાજી તે કેન્દ્રીયકક્ષાની ટેન્ટપેગિંગ સ્પર્ધામાં આવે છે. તદ્વિષયક વ્યાખ્યાનો આપે નાગરિક સંરક્ષણનાં સાધનો અને સાધન આપે તેવની યાંત્રિક કાર્યપદ્ધતિ સમજવામાં આવે છે. એમાં ઉત્તમ નીવડેલા કેમેરાવારને મંડળના નાગરિક સંરક્ષણના હેન્ડ કિર્ચીફના વતનું ખાસ પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવે છે.

વિભાગ ૨

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો માટે

આ મંડળે પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો માટે એક ખાસ અભ્યાસક્રમ યોજ્યો છે, જેમાં તેમને વિદ્યાર્થીઓના શારીરવિકાસ તથા સ્વાસ્થ્યને લગતા પ્રશ્નોનું ખાસ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

રમતગમત: રમતગમતને મૌલિક વિષય તરીકે રાખવામાં આવ્યો છે, જેમાં રમતના નિયમો તથા પરિશ્રમનું માપ મેદાની રમતો શીખવવામાં આવે છે. એમાં સારા કેમેરાવારોને એક ખાસ અને પ્રમાણિત પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે.

આ વર્ષોની રાજકક્ષાની કસોટી મર્યાદિત રાખવામાં આવી છે. દ. ભા. પ્રા. મંડળને વફાદાર રહી, રાજ્ય બહારનાં બધાં સાધનોએ તેના પંથને ન્યાલ્ય પધારવાની કબૂલાત આપવા મૂકેલા કેમેરાવારોને જ પસંદગી આપવામાં આવે છે. મેદાન પરનું કેમેરાવાર કર્યાના બંને અભ્યાસક્રમોનું શિક્ષણ મેળવી શકે છે. વિદેશ વિભાગ જેમને જેટલી ફોજ તેમણે નીચેના સરનામે ૧૬૪૬ના એપ્રિલની ૨૦મી પહેલાં અરજી આપવા પિત્તાલ રૌપ્ય બીજા 'ગ્રાસપેલમ' મોકલી દેવું. I.L.V. Deshpande, General Secretary I.L.V.P. Mandal, Ammot (Berar)

સંસારનાં શહેરો

૧૦ કસબી

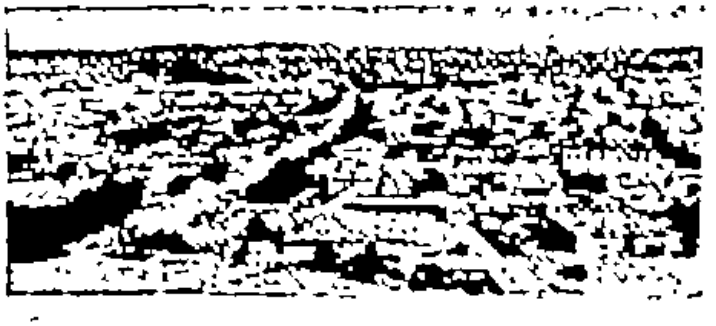
આસપાસનાં સહેરોમાં વસેલા લોકોનું તથા તેમનાં ઘરોમાં જીવન ગુજારનું સ્થાન મેળવવું આજના સિનેમાનું પાત્રનગર કસબી એક વર્ષને પાંચસોથી આઠસોનું ગામડું હોઈ, 'કસબીનો મેળો' (કસબીનું ગામડું) નામે ઓળખાતું. કસબી એ બે આદિવાસીઓના મુખી હતા. ધીમે ધીમે વસતિ વધતાં તેમને બારીનો એક મોટ લાંબવામાં આવ્યો. તેને પૂર્વ અને ઉત્તર દિશામાં બે દરવાજા હતા જે અનુક્રમે બારા દરવાજા ને મોટા દરવાજા તરીકે ઓળખાતા અને કે બિજે પણ બારાપર ને મોટાપર તરીકે ઉચ્ચાર છે.

ઈ. ૧૭૬૨-૬૩માં ફ્રેડરિક્સ ગ્રેન પોંડર બારાના અંગ્રેજોએ આ સ્થાનની વહેવારી બાજુ લીધી. ત્રિંદ્ર વેપારીઓ બારાના રિસિડેન્ટ એનેજ બંદરી વિભાગ ગણવા આવ્યા. ઈ. ૧૭૬૫માં લાલપુરા સોદાગિરિ વિભાગના ખાન સાહેબી એ બની બીપુ અને તે પર સિક્કો લાગ્યો. ઈ. ૧૮૦૪માં ત્યાં વસને રહિવા માટે આજનનિવાસનમાં ઘરાઈ કરવા અંગ્રેજ સરકારમાંથી પરવાનો મળ્યો. ત્યારે લાલપુરા સેનાપતિએ તેના માનમાં 'ગ્રેનોજ'ની ટેકરી કરવી. તેવોના બાર કલાકમાં અંગ્રેજ સૈન્યે ઘટાવનું આક્રમણ માની બીપુ ને ઘટાવ કરી તે છત્યું.

અંગ્રેજ અમલના આરંભમાં આ સહેરની વસતિ આશરે નવ હજારની હતી પરંતુ જેમ જેમ બંદરી વિભાગ તેમનું તેમ વસતિ વધતી ગઈ આજે એની વસતિ ઇકમત લાખ ગણી છે. જીવંત મોટાં સહેરોના મુકાબલામાં આ વસતિ બોજી સહેવાય, પણ ૧૮૭૭ ૧૬૫૭ ૧૬૫૭ ત્રીજું બધાં સહેરોને ટપી ગયું.

ઉત્તરે મેદિનીપુર (ફ્રેંચસત્તા મુકાઃ) અને દક્ષિણે સિંધુના આદ્યાલયના કાંઠા વચ્ચે આવેલા કસબીનાં દર્શનીય સ્થાનોમાં મંગળવીર, મનોરંજ, દયાનંદ એસ્ટેટ-ઇસ્ટ, રેકરી, ગાંધી-માર્કેટ, ભૂતબાના (મ્યુઝિયમ), ત્રિવામારી અને મસીર મુખ્ય ગણી શકાય. ઈ. ૧૬૬૫ના બળવાખોરોના અધિનેતાનું સ્થાન આજે 'ગુલાબનગર'માં પરિણત થયું છે. ગુલાબીબિબિએ પોતા નિવાસમાં કલાત્મક સૌથી બગીચા ઉભા કર્યા છે ને મધ્યગુલાબનું એ પ્રમુખ ગામું બની રહ્યું છે.

દવાઇ અને બહારી બજારોથી 'એસિયાનો દરવાજે' બનનાર આ કસબીનું કવિ બનાવવામાં એક કારણ પર અવિશ્વ આપ્યું હતું કે, 'કસબી: આજથી બસો વરસ આંગ્લોથી ત્રીસમા સૈકાના હનુમાનવિમાનો છઠ્ઠો બારો. એશિયા અને યુરોપનાં બધા બિંદુનો આકાર ઘટશે. અને તે ઉક્તિ નહિ, કલ્પના નહિ, આકાંક્ષા નહિ, પણ આજના યુગની સત્ય વાર્તા બનેલી.'

પંચતંત્રની વાર્તાઓ

વળી કરટક કહે, 'ઉપદેશથી મૂર્ખો બોધ પામે છે, શમતો નથી; બૃહસ્પતિને દૂષ પાવાથી એનું વિષ જ વધે છે. કહ્યું છે કે,

ઉપદેશ દિઓ છો કાં જેવા તેવા મનુષ્યને।
બુઓ વાનર મ્રખાંએ મુગટી નિર્ગૃહી કરી॥૮૬॥

દમનક કહે, 'એ કેમ?' ને જોગ્યો:

કથા ૨૪

એક વનમાં મુખીનું ઝાડ હતું, તેમાં અનેકપક્ષી રહેતાં હતાં. ત્યાં એકવાર હેમન્ત ઋતુમાં મેઘ ગર્જનાપૂર્વક વર્ષવા મંડ્યો. એનાથી દાઝે કરતો કંપતીપ્રા વસાડતો એક વાંદરો મુખીના મૂળ આગળ આવીને બોલ્યો. એની દુર્દશા જોઈને ચકલી બોલી, 'બહ.

હાથ ને પગવાળો તું કેવાય પુરુષાકૃતિ।
ઢાંકવી ઝરતો મૂઢ ઘર કેમ કરે નહિ॥૮૭॥

આ સાંભળીને વાંદરાએ ક્રોધપ્રદિત કહ્યું, 'અધમે, તું મૌનવ્રત કેમ સેવતી નથી? અરેરા, આની ધૃષ્ટતા' આવી કિકડી કરે છે!

સૂચીમુખી દુરાચારી રંટા પંડિતમાનિની।
બકતાં ન ડરે હેરત એને કેમ ન મારવી॥૮૮॥

ચકલાબાઈ, તું આવી ચિન્તા કરીને ફગણી યા મા. અને કહ્યું છે:

અદાતુને કરો દાન પૃચ્છતાને વિશેષતઃ।
અદાચ્છિદીનને કીધું અસૂયકસ્તિરોસ્તમ॥૮૯॥

તો પણ ચકલી તો બોધની જ રહી એટલે વાંદરે મુખી ઉપર ચડી માળો ભાંગીને ભૂકો કરી નાખ્યો.

એટલે દૂ કર્યું ધુંઃ ઉપદેશ દિઓ છો કાં કતિ. તથા બીજે કહ્યું છે:

ધર્મબુદ્ધિપાપબુદ્ધિ બાળ્યા પુરુષ બે જ મેં।
અર્થપાંડિત્યથી પુત્રે મૂમમાં તાત આદિયો॥૯૦॥

દમનક કહે, 'એ કેમ?' ને બોલ્યોઃ

કથા ૨૫

એક નગરમાં ધર્મબુદ્ધિ ને પાપબુદ્ધિ નામે બે મિત્ર-પુત્ર મિત્ર હતા. તેઓએ કમાવા સારુ દેશાન્તર જવાનો વિચાર કર્યો. કહ્યું છે, કે

'દેશાન્તરમાં વિવિધ ભાષા તથા વેશ જેણે જાણ્યાં નથી એનો જન્મ અફળ ગયો જાણવો.'

'એક દેશથી બીજે દેશ ફરતાં ફરતાં માણસ ન કરે તેવી વિદ્યા, શિલ્પ કે ધન તે સરખી રીતે પામતો નથી.'

પરદેશ ખેડીને ધર્મબુદ્ધિના પ્રભાવથી પાપબુદ્ધિએ પણ પુષ્કળ કમાણી કરી. એટલે બેય ઘેર આવવા નિકળ્યા. પોતાનું ગામ પાસે આવ્યું એટલે સ્વાર્થસાધુ પાપબુદ્ધિ ધર્મબુદ્ધિને કહે, 'ભઈ, આ સર્વ ધન ઘેર લઈ જવું એ ઠીક નથી. કારણ કુટુમ્બી તથા જ્ઞાનવૃદ્ધો એની માગણી કરે. એટલે અહિ જ સદનવનમાં કયાંક ઝાડના મૂળ આગળ ઢાંકી ઘોડું લઈ ને ઘેર જઈએ. ફરી પ્રવેશવત્ન થશે ત્યારે પછી પાછું એટલું જ અહિં આવીને લઈ જઈશું. બાળા માણસ અલ્પ ધન પણ કોઈને દેખાડતા નથી, કેમ કે તે ધનને મુનિવરનું મન પણ ચળી જાય છે.' ધર્મબુદ્ધિ કહે, 'ઠીક, એમ કરો.'

આ મહિનો (એપ્રિલ) ઇતિહાસમાં

તા. ૧ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના-ઈ. ૧૯૧૬

તા. ૪ આસ્તરગાં ખાતે પહેલો પત્ર મોકલનાર એમેલ ફ્રાન્સ ટૉગસ સ્ટીવન્સ પોસ્ટમાસ્તરની યાદગીરી નિમિત્તે ઉપરકોટ-ઈ.૧૫૩૯-કૅમેલ્ટ પ્રિન્સિપિયર મોરટરિમનું અવસાન-ઈ. ૧૭૩૮

તા. ૪ ૧૯૧૪-૧૮ના મહાયુદ્ધમાં મૂમેરિયા ખાતેનું-ઈ. ૧૯૧૭

તા. ૮ સરદાર અજીતસિંહ તથા અકબરશાહ દિલ્લી સાથે રહી વતી મારાસ્થામાં જૉલ ફેંકવા-ઈ. ૧૯૨૮

તા. ૧૦ નવાબ અબ્દીવર્દીખાંનું અવસાન થતાં સિરાજુદ્દૌલા બંગાળાની ગાદીએ આવ્યો-ઈ. ૧૭૫૬ • • મુક્તિફૌજના સ્થાપક જનરલ બૂથનો જન્મ-ઈ. ૧૮૨૯

તા. ૧૫ એમેલ કવિ અને વિવેચક મૅથ્યુ આર્નોલ્ડનું અવસાન-૧૮૮૮

તા. ૧૬ ઈ. ૧૯૨૧માં સાહિત્યનો નોબેલ પુરસ્કાર મેળવનાર ફ્રેન્ચ સાહિત્યકાર આનાતોલ ફ્રાન્સનો જન્મ-ઈ. ૧૮૪૪

તા. ૧૭ એલેક્ઝમિન ફ્લેમિંગનું અવસાન-ઈ. ૧૯૫૬

તા. ૧૧ કૅટન કંપનીના મિ. બ્યાઇટ તથા બીજા મોરાસ્થાની બનાવનીઓએ કતલ કરી-ઈ. ૧૯૦૬ • • ઉટાહેમાં મોરાસ્થાની કતલ-ઈ. ૧૮૮૨

તા. ૧૮ મૅસાચ્યુસેટ્સ કરવા જતાં દિલ્લી મુકામે સૈમેલની વિદાય મજી-ઈ. ૧૯૩૨

તા. ૧૯ મુંબઈના બારામાં ત્રણ કૂવા બ્યાસની મૈ. કંપની (બારનો ધંધો) બબ્બા અવાજ સાથે તૂટી પડી-ઈ. ૧૯૧૬

તા. ૨૮ બોસ્ટનમાં કેનેડી સ્ટેશને ગોળી છિંદાના ચાર્લ્સટોન પૉર્ટ અધિપતિ ઈ.૧૯૧૬ની પ્રેસિડેન્શિયલ ચૂંટણીમાં મુકાબલો ઑર્ડિનન્સ ચલાવ્યો-ઈ. ૧૯૩૨

તા. ૩૦ પેરિસ પ્રેસિડેન્ટ સૉમેલ રોમેનું ખૂન-ઈ. ૧૯૩૨

આ માસની વિભૂતિ
વિષ્ણુપ્રસાદજી ત્રિપાઠી

ગુજરાતી વિદ્વાનમંડળમાં સર્વમાન્ય શ્રી મોરારજી સાહેબે જેમને 'બુદ્ધ-રમતિ' તરીકે ઓળખાવેલા એ કૃષ્ણપ્રસાદજી ત્રિપાઠીનો જન્મ ઈ.૧૮૫૫માં એમનો જન્મ થયેલો. કૃષ્ણપ્રસાદજી કેટલોક વખત રજિસ્ટ્રાર ઑફિસ ઑફિસના સેક્રેટરી તથા પછીથી વર્તમાનપત્રોના રીપોર્ટર રહેવાથી એમને ત્યાં ઘણાં વર્તમાનપત્રો તથા સમાલોચનાર્થે પુસ્તકો આવતાં. આને વાંચને કરેલ વાચનની અભિરુચિ વિષ્ણુપ્રસાદજીમાં બાલ્યાવસ્થાથી જ આવેલી.

ઈ. ૧૮૬૮માં ગૉર્વિમેન્ટ પગાર કરી એ પ્રજા કૉલેજમાં પ્રોફેસર અને ૧૮૭૨માં બી. એ. થયા. પ્રોફેસર બનતબાબા પ્રાગજીની સાથમાં શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું અને પછી સરકારી લાઇબ્રેરીમાં જોડાયા.

આપા પ્રત્યેનો અનુરાગ વિષ્ણુપ્રસાદજીને પ્રેમમયી જ હતો. મસાની બોધ એટલે પોતાની માતા એમ જ એ સમજતા અને તેની સેવા કરવી તેમણે પોતાની ફરજ ગણતા એટલે એમ માનતા. એટલે એ ૧૬ વર્ષ પાર પાટણ સાર ઈ. ૧૮૬૭માં એમણે 'નિબંધમાલા' માસિક શરૂ કર્યું. એમાંના લેખોથી અટકીને અમના બીજા મોટા કારણે ઈ. ૧૮૬૮માં એમની બદલી રત્નાગિરિ લાઇબ્રેરીમાં કરવામાં આવી.

રત્નાગિરિ મુકામે એમના પિતા અવસાન પામ્યા ને ત્યાં જ સરકારી નોકરીનું એમણે રાજનામું આપી ઈ. ૧૮૮૦માં પનામાં બાનમી સામા ચોકી. એ સાથે 'કેસરી' તથા 'ગરદા' એ વર્તમાનપત્રો તથા ચિત્રશાળા, હિતાલ્યાના મંદિરનું સુકૃને લાયબ્રેરીનું. આમ એમની પ્રતિભા વડે મહારાષ્ટ્રનું મનોરંજન દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ પૂર્ણ થતું જતું હતું ત્યાં ઈ. ૧૮૮૯ના એપ્રિલ મહિનાની ૧૬મીએ એ મિત્રનો અવસાન પામ્યા.

માત્ર બત્રીસ જ વર્ષની વયે આ વિરલ પ્રતિભા ઓલવાઈ જઈ નહિતર એ સત્ત્વશીલ ને નિઃસ્પૃહ મહાપુરુષ હજુ કેટલું ય કરી શકત. એમણે પ્રથમથી જ શિક્ષણ અને સાહિત્ય એ બે ક્ષેત્રો લક્ષ્ય કીધેલાં. અને એ બે ક્ષેત્રોમાં જ તમામ સામર્થ્યશીલ પ્રવૃત્તિઓનાં બી રહેલાં દોઈ, એરીતે એનવા જીવનના બ્રહ્મચારી બન્યા. મરાઠી સાહિત્યનો એમણે સાંગોપાંગ અભ્યાસ કરેલો એમની 'Sanskrit Studies in the Marathi language' એ ઉક્તિ સર્વથા સાચી લાગે છે.

સ્વાભિમાન, આત્મગૌરવ ને દેશાભિમાનથી ભરપૂર એ વિષ્ણુપ્રસાદજીએ મહારાષ્ટ્રમાં અનેક નવી નવી સંસ્થાઓનું બીજારોપણ કરી તેમના હાથેમાં સર્વાંગીણતા અને સંપૂર્ણતા આપી. વક્તૃત્વ આપ્યું, ચારણી આદિની સાહિત્યસરિતા એમના પ્રાત્સાહનને જ આભારી છે. એમણે અને એમના સાથીઓએ મળી નવીન મહારાષ્ટ્રને જન્મ આપ્યો, નવીન વિચારપ્રણાલી શરૂ કરી, જેનાં ફળો મોડાં આવ્યા ભારત પર કરી વળ્યાં. 'प्रवर्तिता दीप इव प्रदीपात्' અનુસાર મહારાષ્ટ્રપ્રતિભાની આજની દીપ્તપ્રભા એ વિષ્ણુપ્રસાદજી ત્રિપાઠીજીને જ આભારી છે.

ધબકારો

હું મનની આવરણે ઝિલું
હજાર જોતાં નિરખી શકું, જે
ક્ષમિ જ્યાં નર્તન પાય ઘૂમે
તે ઘૂમને રહ અજબ ટકે!

ગાયું, અટપું અંતર-વેદને, કે
બે નર્તને નિત્યઘુચન એ તો?
હું મનની ધોખન નિત્ય ઝીલતો! —પુરાણી ઝણ્ર

મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ

સાઉદના શાહ વાસલામ કે પૂહમૂદે વિદેશોમાં મોકલેલી નામદૂણી બાદી કર્મકાંડના તિક્ત-વમનકોલાહલ ને ઘડ અને અંદલાના ઉપાધારી મહાનગર બાંધીને મુકીનું ધર્મશિક્ષણસંસ્થાનું ત્રિવિધ વર્ણન બાલ્ય નિબાય આપે જ અન્ય કોઈ દેશના રાજપાસનને પાયન કરવું પડ્યું હશે. અને બાદ સાહના સમ્રાટપતિ મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદને પણ બે વરોવથી અલગ પાડી ગાલવ તેમ નથી.

ધર્મ અને ધર્મિમની તત્ત્વપ્રતિબિંબના બે અન્યાસીએ પોતાની કલમથી બેકા વિદની જ નહિ પણ આસ્થાનિ-સ્થાનથી મિસર મુબીની જનતા પર પોતાની અસર પહોંચાડી છે. આજી, મારસી અને કૂં બે ત્રણે આપાંબાના મણના બે કલમેકા કલમબળે રાજકારણને આપકર્મ તરીકે સ્વીકારી પોતાના અસ્તિત્વ માટે વાસ્તવકેન્દ્રની નજર ટીપાય ન બની રીપી હોત તો બે કૂં સાહિત્યજગતના શહેનશાહ જ બની ચૂક્યા હોત.

અને પ્રત્યક્ષ વિકલ્પ તો એમના કબીલામાં પેઢીઓ બાદ પેદા થયેલી ઝોલ્કી અને છે. કરબારે આઝરીના વિકટત્વ સૈયદ અબદુલીન બે કુટુંબના વડવા હતા. મૌલાનાના પિતા બેહદુલીનની વિકલ્પ પણ મસ્કાર હતી અને એમણે આજી આયામાં લખેલા ગ્રન્થોની અસરાત્મિકા હજુ ઈન્ડોની દેશોમાં અપાર ગાદી રહે છે. પંચમમાં અમૃતસર પાસેના કુસુરનું બે કુટુંબ વતની. ત્યાંથી દિલ્હી આવી રહું હતું. ઈ. ૧૮૫૭માં મુસલાઈ પર કેવનીની ઝતરોથી પોતાનજરથી અમલ અંગેજ રાજ્યસત્તા નબીસમિ અને કમાવ્યાની કેમ બેકહદીન પણ પેલામ ખાટી અસલ-સ્થાન પામ્યા હતા. ત્યાં જ પરણ્યા અને કલ્કામની બે પાક બમિમાં જ પકા મુકામે ઈ. ૧૮૮૮માં મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદનો જન્મ થયેલો.

આપ જન્મસંસ્કારને લઈને મૌલાના આજી પ્રબળ પ્રતિભાશાળી હોય એવો છે. ૧ થી ૧૩ વર્ષની વય દરમિયાન કલ્કામી દેશોની સાકોમાં પિતાની સાથે રહી એમણે અનેક વિદ્વાનોનો સંપર્ક પ્રાપ્ત કર્યો હતો. પિતાના પાંડિત્ય પ્રતિભાની અસાધારણતાની સાક્ષી પોતાથી એમનો અભ્યાસ પુષ્કળ અનેકો. એમના પિતા નામીના વિદ્વાન હોઈ તમામ ઈસ્લામી દેશોમાં એમના અનુયાયીઓની સંખ્યા સારી એવી હતી. અને બે પ્રસંગ, તેમણે દિલ્હી પાસ આવી કોઈ વસ્તુ દિલ્હીમાં રહી કલકત્તાને પંથમી નિવાસ બનાવ્યા જતાં બાલ્ય રહ્યો હતો. આજે કલકત્તે ઈ. ૧૯૫૮માં બે અહીં અવસાન પામ્યા ત્યારે બધાઓની બે માન્યતા હતી કે એમના પ્રત્યેક પુત્ર એમનું કામ સંભાળી શકે અને આઝાદની માફક એક વકીલ બની શકે, પણ મૌલાનાએ બે માર્ગ ન જ અખત્યાર કર્યો.

કલ્કામી મુકોની સાકોમાં એમનું કલિજિનું શિક્ષણ અધૂરું રહ્યું. એમણે પત્રકારત્વ તરફ મન દોડાવ્યું. બાર વર્ષની વયે એમણે 'નિસાનુલ સિદ્દક' નામના સામયિકનું તંત્રીપદ લીધું. ત્યારબાદ કલકતાના 'અલાનો' તથા અમૃતસરના 'વકીલ'નું બોધ વખત સંપાદન કર્યું. આ નીબ સામયિકની તો મૌલાનાં લાકીએ ખૂબ પ્રશંસા કરેલી.

પણ ઈ. ૧૯૧૨માં કલકત્તાથી એમણે 'અલહિલાલ' નામ કર્યું બે પત્રની પ્રસિદ્ધિથી તો કૂં પત્રકારત્વમાં જાણે નવો યુગ બેઠો. એની કચેરીમાં મૌલાનાએ કલ્કામના

આદેશ અનુસાર નવી સામાજિક વ્યવસ્થા આવી. એ વ્યવસ્થા માટે હિંદ સાથે આઝાદીની લડત એમણે અનિવાર્ય ગણાવી, અને સાથોસાથ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદની પડદા-માંથી પ્રેમનો મુસ્લીમ દેશોને મુક્ત કરવાનું પણ ચર્ચિત સૂચન કર્યું. સૈયદ અહમદખાન અને સૈયદ અમીરઅલીએ ભારતની બે આદર્શ કોમો વચ્ચે કોમવાદની મારેલી ફાચરોનો વિરોધ કરી એમણે રાષ્ટ્રીય એકતાનો સૂર કાઢ્યો. તાજની વફાદારી હતી મુસ્લિમ લીગ પર પણ તેના આદ્ય નેતાને નવો રાહ લેવાની ફરજ પાડી ને એમના પ્રયાસથી જ પહેલવહેલી તેમાં રાષ્ટ્રીયતાની ભાવ આવી.

મહાન પયગંબરનો સંદેશ છે કે, 'તે આત્માઓનો નથી જે કોમી ટ્રેપ આપને કાયમ કેવળજ્ઞાન સાથે ચટાઈ કરે' અને આ કથન સંદેશનો જ મૌલાનાનું જીવન સિધ્ધાન્તિક છે. એ પોતે મુસ્લિમ છે, ૧૩૦૦ વર્ષના ઘની ઈસ્લામી ઉચ્ચ સંસ્કૃતિના વારસદાર છે. ઇસ્લામના આદેશને તથા એનાં દર્શન, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિને એ પોતાનું પરમ ધન સમજે છે અને એના રક્ષણને પરમ કર્તવ્ય સમજે છે, છતાં વાસ્તવદર્શનના બોજ ભાંગ્યા પ્રત્યે એમણે મનનાં દ્વાર બંધ નથી કર્યાં.

'અલ હિલાલ'માં હિંદુમુસ્લીમોની ઐકયદિશી રજાય-ાનો નિખાલસ પ્રયાસ એમણે આદરેલો, જેનાં આજ સુધી તે પ્રવર્તી રહ્યા છે. ઈ. ૧૯૧૪નું વિશ્વયુદ્ધ આવ્યું, બ્રિટનવિરુદ્ધ પર એક જંતનો ઓપે આવી પડ્યાં છતા એમનું નીડર વલણ અણનમ જ રહ્યું. સરકારનો પ્રેસ રજીસ્ટ્રેશન 'બાબાનિદ્રા' પાસે તો ત્યારે 'અલ હિલાલ'નાં ત્રણસો વર્ષની પેઢીમાં તેણ પેદાતું. બાવીસ-જ્યમાં પણ એ ત્રણસો વિષે પ્રશ્નોત્તર થયા માંગ્યા. સરકારી ખાતેદારી માંથી એ પત્ર ના ખપી શકયું. જૂની અમાનતોની જપ્ત કરી સરકારે ૨૫ હજારની બીજ અમાનતોની માંગી અને પરિણામે 'અલ હિલાલ'નું પ્રકાશન અટકયું.

'અલ હિલાલ'ને બાજુએ રાખી જ કેટલાં પત્રકારત્વના માર્ગદર્શક તરીકે કામ કર્યું છે. બાંધીછના નવજીવનને બાદ કરતાં ઉર્દુ ભાષા બીજા કોઈ પત્રે એટલા વિશાળ સમુદાય પર પોતાની અસર નથી પાડી શકી. તમામ જૂની પુરાણી પ્રથાઓ પર પ્રહારો કરતા રહેવાને કારણે મૌલાનાને ખૂનની ધમકીઓ સુધ્ધાં મળતી.

'અલ હિલાલ' બંધ પડતાં મૌલાનાએ 'અલ બલાગ' નામનું નવું પત્ર શરૂ કર્યું. સત્તાધીશો એ પ્રવૃત્તિથી કંઈ વિશેષ ગભરાયા. દિલ્હી, પંજાબ, યુનાઈટેડ, મદ્રાસ વગેરે પ્રાન્તોની પ્રવેશબંધી એમને ફરમાવવામાં આવી અને ઓકટો ૧૯૧૫માં બંગાળ સરકારે પણ બંગાળ છોડી જવાનો એમને હુકમ કર્યો. એ રાંચી ગયા, ત્યાં આજીવનકારાવાસ

મૌ. અબુલ કલામ આઝાદ (સૌજન્ય : ૨. મ. રાવળ)

અથવા વધુ તેમને સૈનિક બોધાનો આદેશ મળ્યો, બુદ્ધા-ઓનો દબાવ નજરબંધ રાખવા માંગવા.

કંઈ વરસ બાદ એ નજરબંદમાંથી તેમને મુકત કર્યા ત્યારે રાજકીય નિરાશા પછી સાંપીછ પ્રત્યે હિંદની આશા-ભરી મીટ મંડાઈ રહી. મૌલાના ગાંધીજીને બરાબર મળ્યા અને ત્યારથી જ અહિંસાને એક રાજકીય નીતિ તરીકે અપનાવી લીધી. સાંપીછના કેટલાક વિચારો સાથે એમને અસહમતિ પણ છે, છતાં સાંપીછમાં પોતાનો તમામ ઇતબાર એમણે કાયમી કીધો છે. મુસ્લીમ લીગ તથા અખિલ હિંદ નિશાન સમિતિનું પ્રમુખપદ એમણે ભોગવેલું, જે ૧૯૧૬માં રેશરાજપક્ષમાં ઉદ્ભવ પામેલા ૩૪ મતભેદના નિકારણ અને દિલ્હી આવે જે ઐતિહાસિક એક બેઠકથી તેનું પ્રમુખપદ એમણે જ સંભાળ્યું હતું. એ રીતે મહાસભાના ઇતિહાસમાં બે વીસી નરમ રાષ્ટ્રનાયક બનેલા. બન્ને-વારસાથ પણ બેવા પ્રસંગ સંજોગ વખતે ૩૬ વરસના હતા, જ્યારે મૌલાના આઝાદ ૩૫ વરસના.

અસહકારની ચળવળમાં મુસ્લિમ પણ મૌલાના આઝાદ જ. પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સના સ્વા-ગતનો બહિષ્કાર કરવા માટે ડાંડીયાત્રા સામે ૧૯૨૧ના ડીસેમ્બરમાં એમણે બીજા એક વરસનો કારાવાસ સ્વીકાર્યો. જે પરંપરા કરી પાછી ૧૯૩૦-૩૧-૩૨નાં વર્ષોમાં આવી

ઈ.સ. ૧૯૩૨માં મહાસભાના કાર્યકારી પ્રમુખ બની એ ઉકસી ચારના કેસમાં પકડાયા. પણ એવા આત્મબોધને પોતાની ખતની ખતેરાતનું હથિયાર બનાવે કરી નથી ખાનગું. ઇલેક્ટ્રોનની તમારા તરો બનાવે લાવે કરીને બની કરી છે. રેસલબુના અનુસાર પછી બંગાળના ગવર્નરપદની ચિંતા પરવા આવે મૌલાનાને દક્ષતાની ન્યુબિલિસિટી કોપરિટિશનના પ્રમુખ બનવા, બંગાળ પ્રાંતિક મહાસમિતિનું મુકામ કાયમ કોલા તથા બારાસભામાં સ્વરાજપક્ષના અગ્રણી બનાનું સમજવવા મુદ્દ માંગીજ કરવા પ્રબોધ, પણ એ ત્રિવિધ વશીકરણ મૌલાનાને ન ભાજમાં કોલેજ.

સરીન અને સીમાંત ઉપરા જ એ અમારી દુઃ અને અરબી ભાષાના પણ શ્રોતાજીન રહ્યા છે, પણ એમનું ત્રિવિધમ પીઠું નો થા જ. પ્રવાસમાં પણ ચારેય સરંજામ નેબ્બે સાથે જ સુબે છે ને પોતાને હાથે બનાવીને પીબે છે. વાચનનું નો એમને બબે અસાધ્ય બસન વસ્ત્રું છે. ક્યાંય બજાર ન બવા હોય ત્યાં નાં ક સ્ટોવે રોટ બાકીબંધવા કલકત્તાના એમના મિત્રના ત્રિલાબખાનામાં જ ને બબે. એ ઓરે છે બહુ બોબું, પણ ખોરે છે ત્યારે મેઘનીને મંત્રમુગ્ધ બનાવી રેના બુદ્ધિપ્રભ કવીશોનો અસાધારિત પ્રભાવ એમના મોંબાંથી વખો બબ છે. એમને પોતાના સાંભળવા બે સિવ કંઈનું અધ્યયન કરવા બરાબર છે.

કુરાનના સમાનતા તથા સર્વધર્મસમભાવના આદેશને એમબે પોતાના જીવનમાં વણી લીધા છે. અને કોઇકાને બીજાજીવનને એમ એમના 'બીજાજીવન'માં કબ્યું છે તેમ એમબે કુરાનનું કહાની જીવન 'બન્નુબાનુક કુરાન'માં કબ્યું છે. જોબીમાં બે નજરકેદ હતા ત્યારે બહાર બ્યારે ઈદ્રિક ઍંકની રોકાણ થાકવી હતી ત્યારે એમબે કુરાન પરનું બે બાબ્ય કબવા માંડેલું. દિલ્બેમાં ત્રિવિના બીજાજીવ્ય કસ્તાં પણ મુન્દિમોમાં એમના કુરાન પરના બાબે બધુ બરાબર ગ્રામ કોવાં છે અને બે બાબ્યથી કરું સાહિત્ય તેમ જ ખુદ ઇસ્લામ ખૂબ સમૃદ્ધ બબેલ છે.

જે સિવાય નાની મોટિ કરે ૪૦૦ પાનાંનું પોતાનું આત્મિ પણ એમબે લબેલું છે, પરંતુ તેના કબ્યો મોટા ભાગ નો એમના પર્યટનોની વર્ણનાત્મિ જ મોકેલો છે. એમના પોતાના વિશે નો બેવાં બાબ બોક જ પ્રકારનું છે. બે સિવાય ૧૯૨૩ના ઝીબેબરની ૧૦મીએ બે પકડાયને બોક વર્ષની સજા પામ્યા, ત્યારે પ્રિન્સિપૂર્ણ સબજ કે વિચાર કરેલું તે 'ફ્રીમ ટ્રેલ' નામથી પુસ્તકાકારે બહાર પડ્યું છે. અસહકારના વાવાઝોડાનો બે પુસ્તક મુંદર નમૂનો ગણી શકાય.

—અ

ફિનલૅન્ડ વિશે પદ્ય

રશિયાના આક્રિય સમૂહ પર પ્રભુત્વ' જમાવવાના ઇરાદામાં ફિનલૅન્ડની આટબીકી નાની નોંધ સામ્રાજ્યવાદના દમ દેશમ અનેક પ્રજાઓ રબાનાર બે રોજી ફિનલૅન્ડ પર કરેલા આક્રમણ અને બેને નબાવનારી કરેલી કુરબોરી બી હવે આક્રિત્યાર છે. કારણમાં રોજ મુજબનુક સુબી પહોંચવા રોજ રાજ ઑફિસ આર્કિના વિસ્તારવા બે દેશની સામાન્ય દશીકતથી 'કુમાર'ના વાચકો પરિચિત છે જ.

પ્રેસિડેન્સની ૯૦,૨૩૪ ચોરસ માઈલ જેટલ વધુ વિસ્તારમાં બે દેશની રાજધાનીનું શહેર હેલ્સિંકી (હેલ્સિંગફૉર્સ) દુનિયાની સૌથી ઉત્તરમાં આવેલી સાજધાની છે. આમો દેશ મેટિ ભાગે આવે બરફના આવરણમાં જ ઢંકાયેલો રહે છે—દક્ષિણમાં ૧૦૦ દિવસ સુધી, મધ્યમાં ૧૫૦થી ૧૮૦ દિવસ સુધી અને છેક ઉત્તરે લાપલૅન્ડમાં ૨૧૦ દિવસ સુધી. વધી લાપલૅન્ડમાં તો સિવાયના આખા બે મહિના સૂર્ય દેખાતો જ નથી. બે સિવાય લાપલૅન્ડમાં સરેરાશ ૨૦૦૦ ઇંચ જેટલા લાપ પોમો વરસે છે.

ત્રિન લોકો વધુ ધીર, ધરી ભરી આંખોવાળા, ખૂબ શ્રમા, સજ્જન ને સહનશીલ હોય છે. એમના રહસ્યનું માહાત્મ્ય મૂબ નથી બબાયું, પરંતુ નૂમાં તથા ઇજિપ્તિયનો સાથે કરની સરખાં બરાબર મંગોલ અતિના કારિયાન લોકોમાંથી તેં ઊતરી આવેલા લોકોનું માનવામાં આવે છે. આજે એમની સંખ્યા લગભગ ૪૦ લાખ જેટલી છે. તેમા સદીમાં તેમબે મધ્ય યુરોપમાં ઊતરવાં ને ક્રમ લાપ લોક કરતા વરા વસવાટ કરવા તેમતેમ એ મેજબરી સરોબબિમાં તે કરવ વધતા ગયા ને નાનાં મોટાં મળી આજ હજાર જેટલાં સરોવરો બરાબરી એ બબિમાં વસી ગયા.

રશિયા અને સ્વીડન બે બંને આક્રમક મહાસામ્રાજ્યોની વચ્ચે આવેલું હોવાથી ફિનલૅન્ડ સદીઓ સુધી બે હરીફ સત્તાઓની યુદ્ધભૂમિ બની રહેલું. ઈ.સ ૧૨૫૪ થી ૧૮૦૯ સુધી તે સ્વીડ લોકોને હાથે રહેલું. ૧૮૦૯ થી ૧૯૧૭ સુધી રશિયનોને. આમ બરાબર જ વર્ષ તેને સ્વતંત્ર રહે બવાં.

ફિન લોકો પોતાના દેશને 'સુબેલ્મા' કહે છે, એનો અર્થ થાય અજરઅમર. સ્વતંત્રતા પ્રેમીઓ બે દેશે સાર્વભૌમ વિકાસ આકર્ષનારા અનુભવ. ચીનાઓ, તાર ને રેડીઓના દેશના. ખૂણે ખૂણે પહોંચી વળ્યાં છે. ત્યાંની રેલવેનું આંતરમાળખું સારામાં સારું છે. હેલ્સિંકીનું ટાપોલ (બાર્બોમિન્ટ)નું મકાન તથા રેલવે સ્ટેશન દુનિયાનાં મનોહર સ્થાપત્યમાં બબાવ છે ને તેનાં તમામ ખાતાં બબાવે આધુનિક બાંધણીમાં છે. રશિયાને આપ કરવાં પડેલાં યુદ્ધોમાં વધુમાં વધુ ઇજાનો ફાટોનો વિસ્તાર ફિનલૅન્ડ બે છે અને સૌથી વધુ ખંતીલો (જમીનના ઉપયોગમાં) ને બબરે છે.

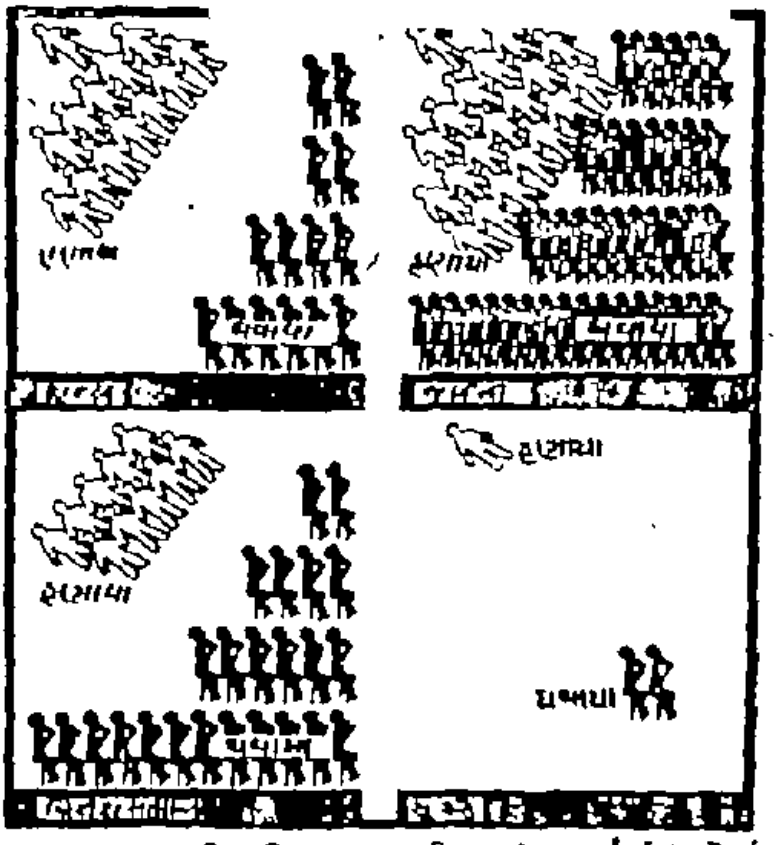
ગયા મહાયુદ્ધનું સરવૈયું

ગયા મહાયુદ્ધની જુવારી આ પાકીસ્તિર કલર્ડ રંગ્ડ કરે છે. જગમાંથેલાં ઘણા વર્ષોમાં ને લખ્યુંમેલા સકેદ વર્ષોમાં દર્શાવ્યાં છે ને એવો આંક વર્ષોવાર આંકડા લાઇની સંખ્યા બતાવે છે. ચિત્ર જોતાં જ બ્લાયો કે બ્લૈનીને સૌથી વધુ સદના કરવું પડેલું (૨૦ લાખ મરાયા અને ૮૨ લાખ ઘાયલ). બધુ મળીને બે મહાયુદ્ધે લગભગ ૮૦ લાખ જિંદગીઓનો ભોગ લેલો, ૧ કરોડ ને ૪૦ લાખને ઘાયલ કરેલા તથા બીજામાં બીજા બે કરોડને બોજીવટી ઈજા કરેલી:

અને બાકીથી બે યુદ્ધને પરિણામે ફારી નીકળેલા ઇન્ફલુએન્ઝાએ પાછો ૧ કરોડનો બધુ બોગ લીધો હતો. બધાં મળીને ૭ કરોડ માણસો સીધી રીતે એમાં સંડોવાયા હતા અને તેનો કુલ ખર્ચ ૮૦ અબજ પૌંડ થયો હતો. આટલા બધા બલિદાનની જુવારી ઘણાં વીસ જ વર્ષ રહીને દુનિયા બીજી યુદ્ધોત્સુક બની ગઈ કે ૧૯૩૯માં જ સશસ્ત્રસજ્જતની બનાવટ માટે જગતોમાં ૧૨ પૌંડ, ફ્રિટનમાં ૭, રશિયામાં ૬, ફ્રાન્સ અને જપાનમાં ૫, ઈટલીમાં ૪ અને જુનાડેડ સ્ટેટ્સમાં ૨ પૌંડ વાર્ષિક જેવું માથાદીઠ આંકવા હતો! અને એનું પરિણામ તો આપણે જોઈએ છીએ::

છાપવાનાં બીબાંની શતાબ્દી

છાપવા માટેનાં ધાતુનાં બીબાંની જુરોપની શોધની આજ ચારસો વર્ષમાં ઘણી ફેરફારો થયા છે. પરંતુ ભરી દોને તો, ફેરફારો ગણત્રી તેવાં જૂનાં બીબાંની શોધના માનનું પદેલું અધિકારી ચીન જ છે. સિકાગો ફીલ્ડ મ્યુઝિયમના ચીનાઈ રસાયણના ક્યુરેટર ગિ. સી. ગાર્ડિનર લિખ્યું છે કે જુરોપની બે શોધથી વધારે વર્ષ પહેલાં ચીનાઓએ ધાતુનાં બીબાં ઘડ્યાં, જે લાકડાનાં વધુ ચાહીનાં (પકવેલાં) તો બેથી બે હજારો વર્ષ જૂનાં. પરંતુ એટલું ખરું કે જુરોપમાં એનો વિકાસ સ્વતંત્રપણે થયો હતો. વળી જુરોપમાં બે રસાયણ ખૂબ લોકપ્રિય બન્યું ત્યારે ચીનને તો બે શોધ પછી લગભગ જ પણ મોટે ભાગે પોતાની બની 'ફ્લેક્સિબલ સિસ્ટિમ'ની પદ્ધતિને વળગી રહેવું પડ્યું છે, જેમાં જુદાં બીબાં નહિ, પરંતુ બધાં પાનાંનાં પાનાં લાકડામાં કોરી લેવામાં આવે છે. આનું એક મોટું કારણ છે. ચીની ભાષાઓમાં કેમ્બ્રુલાક્ષરો જેવો વિવિધ કેસોનો ભેદ છે તેવો ચીનાઈ ભાષામાં નથી. તેમાં કોમળની કોયમો 'અક્ષર'

→ગયા મહાયુદ્ધની જિવીવિદને આ પાકીસ્તિર આંકેલ્લ મતે કરે છે. એમાં બધાએલા ને લખ્યુંએલાઓની જે સંખ્યા આપી છે તે ક્રમશઃ બે મહાયુદ્ધ પછી ફારી નીકળેલા ઇન્ફલુએન્ઝાએ લીધ એક કરોડનો ભોગ લીધો હતો!

માટે નહિ પણ 'શબ્દો' માટે હોય છે. આથી, જાપાનમાં ઓછા શબ્દો આવે બપરાશના હોય તેવાં બીબાં બનાવવાં જ પડે! વળી, આંકડાશિત બીનાઈ આપાની ટિપ્પનેરીમાં ૧૪,૦૦૦ શબ્દો છે. એટલે બોંદ હજાર બીબાંની જરૂર બનાવવી રહી! જોકે સરળતા ખાતર એમ કરી શકાય, કે બીજા બપરાશ્ય શબ્દોને પદલે મુખ્ય રોજિંદા બપરાશના મુખ્ય મુખ્ય શબ્દો જ મૂકી દઈને તેનાં બીબાં બનાવવામાં આવે; અને સિકાગો ફીલ્ડ મ્યુઝિયમવાળા એ જૂના ચીની પદ્ધતિ પર પાછા આવ્યા છે, તો બે તેની ૩૦૦૦ જેવી બનાવટી પડી છે! અને એ તો અત્યંત કંટાળી સંખ્યા છે. વાસ્તવિક દિસાએ, એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે અત્યારે પ્રચલિત ૧૦ થી ૧૫ હજાર ચીની શબ્દોમાંથી રોજિંદા બપરોગના બધાએલા શબ્દો વીસ્તી કરીને તેનાં બીબાં ઘડે તો છાપવું હોય તો, આગામી વર્તમાનપત્રનું એક પાનું બીબાંમાં ગોઠવવા માટે, એક કંપોઝીટરને બે બીબાંનાં બાનાંબોબાં ભાષાના શબ્દોની લાંબી કતાર આગળ બીબાં ગોઠવવાની બેરીકેરીગાં ત્રણ બઠવાનો પ્રવાસ કેમ કરવો પડે! આ કારણથી બનાવ આવ્યો કે જુદાં બીબાંવાળું મુદ્રણ ચીનને કેમ પસંદ્યું નથી. એમને તો આખાં પાનાં કે પાનાં જ લાકડા પર કોતરી નાખીને છાપવાં સહેલાં પડે.

ગઈ સાલની વિજ્ઞાનસંસિદ્ધિ

વિજ્ઞાનના વિકાસમાં ગઈ સાલમાં જે આશ્ચર્યકારક વિકાસ સાધવામાં આવ્યો તેની ટૂંકી તારીખ આ નીચે આપી છે:

વિમાનકળા: ન્યૂ યૉર્કના જગત મેળામાં દુનિયાનાં સૌથી મજબૂત એન્જિન ધરાવતાં બે વિમાનો—ઍટલાન્ટા સીનિયર તથા સધર્ન ક્રૉસિઝ પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યાં. ટ્રાન્સકૉન્ટિનેન્ટલ ઍરવેઝ મેઇલ અને પૅસેન્જર સર્વિસ નિયમિત ચાલુ થઈ. ટ્રાન્સસિબિરિયાની ઇમ્પીરીયલ પ્રેસિડન્સીવાળા વિમાનની સ્પર્ધાના ૧૦૦ માઇલની અવિરત અનુકૂળ ઝડપ તેણે પાર્યા પોણા બે કલાક. ટ્રાન્સકૉન્ટિનેન્ટલ ઍરવેઝના આખા અમેરિકા માટે હાલમાં ૧૦ દિન વર્ગનની બે કલાક ૨૦૦ માઇલ ઝડપની રાત્રિની મોસમની યોજના થઈ.

પ્રાણિશાસ્ત્ર: પૂરવી પર વસ્યા પ્રાચીન માનવ-રિનૅન્થ્રૉપ વંદરે કેવા કે વાનરી પ્રાણીઓ હતાં એવાદ અંગે બે વાનરી અસ્થિ મળી આવ્યું. જેને આ વાનરની આખી સદીની સૌથી મોટી સિદ્ધિ ગણવામાં આવે છે. બે પ્રાણીને વૈજ્ઞાનિક નામ Latimeria chalumnae આપવામાં આવ્યું છે. ટ્રૉલ પર વસવાવાળા અજાયબ કરી તેમાંથી બી વર્ગનાં સોબતા હયાત થયાં આવ્યાં. ટ્રૉલના જ ભંગારમાં પુરવા મળે સ્વરૂપનો બેય પ્રકારનો અવશેષોમાંનો.

ઉર્જાવિદ્યા: પ્રેરણાવસ્તુઓના અનેક વર્ષોના અજમાયશ પછી અમેરિકામાં ટેલીવિઝનના રીવસર પ્રોગ્રામો અહેર થયા. ટ્રાન્સમ પ્રકારની સાથે ધાતુઓમાંથી મૅગ્નેશીયમ મેળવવાની સરળ રીત શોધાઈ.

ખગોળ અને રસાયણશાસ્ત્ર: ન્યૂટ્રૉનના બૉમ્બમારાથી યુરેનિયમના અણુને તોડી શકાયો. આમ તૂટવાથી યુરેનિયમમાં અણુ ૧૩,૫૨,૦૦,૦૦૦ ઇલૅક્ટ્રૉન ચૉક્સ શક્તિ પેદા કરતો હોવાનું માલમ પડ્યું. ટ્રા શોધાયેલા પ્રમાણના સ્વરૂપમાં સ્વરૂપ પ્રમાણ—૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૧ આપીશરને વજ્ર સંગ્રહ અંદર નાખુક વંશ સોથી મળવામાં આવ્યું. ટ્રા૧,૦૦,૦૦૦ ઍસની શક્તિ પ્રયાસનું વજ્રનું સૌથી શક્તિશાળી અને સતત મુજબકેન્દ્ર રમી રાખાયું.

ટાવી ભાગ્યું: યુરેનિયમનો અણુ પૂરણના બંધારણમાંના બે પણ એક મૂળતત્ત્વ ક્રોઇ રેડિયોઍક્ટિવ છે. રેડિયમ કેમાંથી નીકળે છે. રેડિયમનો કોયડો આજ સુધી ઉકલ્યા પછી તે સીસા કરે અપરિવર્તિત રહે છે. અહીં જે અણુ આપ્યો છે એના વિભાજન વડે મિલકી બની જાય છે. ડાબી બાજુ: પૂરણી પર સંપર્ણ માનવ-કૉર્પસ્કલ નીચલા પડોશની પ્રાકૃતિક સ્થિતિની નિવાવટરાયણ આવશ્યકતાનો આકારો. જેની ચોકરી અપ્ત અવસ્થામાં લાકડાં મુકાયેલી મળી આવે છે. મધ્યભાગ ને મુખ્ય માનવ વર્ગનો બેય જીવે અવશેષ દેહીમાંથી આવ્યો છે.

ને ૨૦ વરસ પછી શક્તિ ગઈ સાલમાં પૂરણની મૂળ નળકામાં આવ્યા.

રેડિયમ ન્યુક્લિયસ પર સર્વપ્રથમ રૂપાંતરિત તથા સફળતિ કૃત્રિમ બે રાસાયણિક બનાવો. માલમ નીચલી અજાણ. ટ્રાન્સયુરેનોન્સનાં ન્યૂટ્રૉન સિવાયોનો ઉત્સર્ગ પર કરવાર રહ્યા બધા ટ્રાંઅમેરિકન સ્પર્ધિયમ ઑફ ઢેલ' બે નામની બે અલગ પદાર્થો જ સંજ્ઞા ન્યૂટ્રૉર્ન નમરમાં આવ્યાં.

માનવવંશવિજ્ઞાન ને ભૂસંપતત્ત્વ: ઑક્ટોબરનું બોરિ હંમેશાં બિસ્કના ગોરાવ શીલા પદેશની કમ રેડિયો મુખમેથી બધા કોમાંથી ઉત્પન્નપાની સ્પર્ધાઓમાં ગોરાવનું મુદ્દું ને મુખસ્થિત મળી આવ્યું. ટ્રા૧૫ મેક્સિકામાં પદેશ-પદેશથી જ લાગેલ મુખમેથી આઠ વરસની કમરના નિવાંદરાવસ્થા માનવની ખોપરી મળી. બેય જ ખોપ બેય પ્રૌઢ માનવની ખોપરી ઉંમરના મધ્યમ કાંઠા પરની મળી આવી.

૬ સેલ્યુકિડિ સંવત

ઈ. પૂ. ૩૨૩માં સિકંદરનો દેહાંત થતાં તેના સરદારો આપસઆપસમાં રાજ્ય સેવા ઝઘડ્યા ને અંતમાં ત્રણ રાજ્ય—મકદુનિયા (મેસિડોનિયા), મિસર અને સીરિયા (બાબીલોન)—પ્રબળ થયાં. સીરિયાનું આગેવાન સેલ્યુકસ નિકેટરના હાથમાં ગયું ને બૅક્ટ્રિયા આદિ પૂર્વના દેશો પણ તેને આધીન રહ્યા. એના રાજ્યારોહણથી બેઠકે તા. ૧લી ઑક્ટોબર ઈ. પૂ. ૩૧૨થી એનો સંવત ચાલ્યો જે બૅક્ટ્રિયામાં પણ પ્રચલિત થયો. હિંદુસ્તાનના પાયદ તથા પંજાબ આદિ ભાગો પર બૅક્ટ્રિયાના રાજાનું આધિપત્ય થતાં એ સંવતનો ત્યાંના કેટલાક ભાગોમાં પ્રચાર થયો હોવાનો સંભવ છે. એને લગભગ સુધી એ સંવતવાળો કોઈ લેખ હાલ નથી જાણ્યો, છતાં એ સંવત સાડે છસ્સો મહિનાનો ગણીને કુસન વંશના રાજાના સમયના કેટલાક ખરોષ્ઠી લેખોમાં મળી આવે છે (પાર્થિયન સંવતનો પ્રારંભ ઈ. પૂ. ૨૪૯ના મધ્યની આસપાસ મનાય છે). જે લેખોમાં આ વિદેશી મહિના મળ્યા છે એ લેખો વિદેશીઓએ કોરાવેલા છે. એમાં આપેલાં વર્ષો કયા સંવતનાં છે તેનો હજુ પાકો નિર્ણય નથી થયો, તોપણ સંભવ છે કે જે લેખો વિદેશી મેસિડોનિયન મહિના વાપરતા હતા તેઓ સંવત પણ વિદેશી વાપરતા હશે, આદે એ સેલ્યુકિડિ (રાજાનીઓના અકવર્ષિત), પાર્થિયન કે કોઈ અન્ય (શક) સંવત હોય. (ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા)

આપણો પોતે · આપણો દેશ · આપણી પૃથ્વી

સ્પેનના આલુસ મિનીઠમાં ૧૮ વખત આગ લાગે છે. ૧૨ વખતે ૧૫૨૦ મનુષ્ય વધ્યા એ ફ્રેંચોમાં ભળે છે, ૧૨ વારે ૨૫-૩૦ મન ઊંચે.

પ્રભાતાં કેનેડા રેલમાં આપણું સોદીનું દબાણ વધારે છે.

દિલ્હીમાં ઓછામાં ઓછા એક કરોડ ઝેરના સાપુલાના ને બિનારાં બંદાબસ્તમાં ખર્ચ છે. એ ઝેરનું ચાર્જિંગ અર્ધે માત્ર ૧૦ રૂપિયા વસૂલે તો ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ રૂપિયા, એટલે કે ખરેખરી સાપટ કેવળ બેસબર પ્રમ બને.

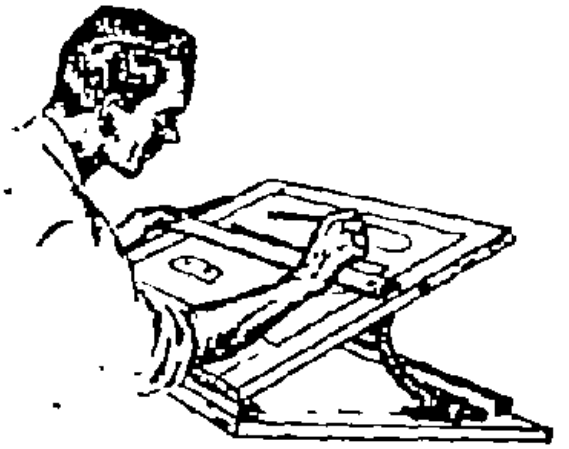
આપણા દેશ પર ૧૪ પકારની દેવને પ્રસન્નતા છે.

દુનિયામાં જમા મળીને ૧૦ લાખ લોકો આંધળા છે, તેમાંની બેહદ હિંદુસ્તાનમાં જ ૪,૩૪,૫૦૦ છે!

ઈંગ્લંડને આપણી પૃથ્વીનું ટાપુ કેસું ને કયા સાઈબીરિયાને જમીનું કેસું ગણી શકાય. સિવાયાગાં એ પ્રદેશો પ્રમ હતા લોપી જે છે, જ્યારે કનાડામાં કયર મુજ પરથી ચઢી આવતો ઠંડો પવન.

આપણી પૃથ્વીનો તાપ જ હજાને ગરમ કરે છે; સૂરજનો તાપ નહિ.

નવા નુસ્ખા

રસપતિઓ, ચિત્રકારો, નકશાનવીસો વગેરેને પોતપોતાનાં ઝીણજોટ મનગમતા ચુડાલુડા હાથ પર રાખવા જોઈએ છે; તેને માટે કપડા ચિત્રમાં જોઈતે જંટલી કરામત બતાવી છે.

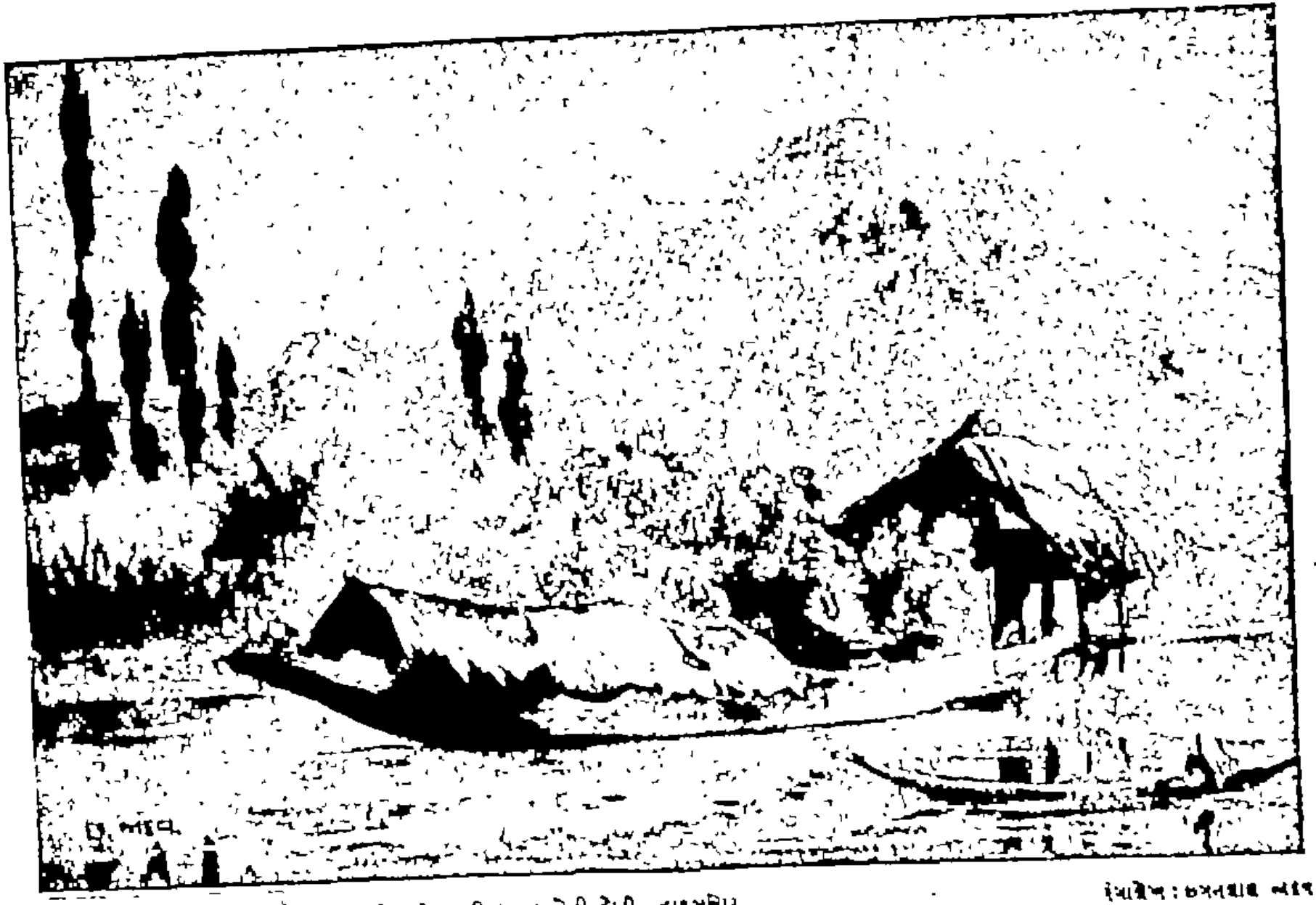
નવાં પુસ્તકો

મહેરામણનાં મોતી-કવિશ્રી ન્હાનાલાલને 'બહુને સ્વાધિકારે' આપેલાં ગદ્યમોતીનો સંગ્રહ. પ્રકાશક પોતે જ, ૬-૮-૦. **નીતિ તરંગિણી**-ઝવેરાચંદ ગોપાલજીનો સંગ્રહ. લેખક-પ્રકાશકઃ મણસુખભાઈ મુનીલાલ, ખિસનગર, ૬-૮-૦. **સ્વજનસ્મૃતી જીવનરમાં**-ખિસનગર રાજ્યની પ્રમખ્યાર તબારીનું દર્શન, પ્રકાશક-ગુજરાત વિદ્યાસભા, ભદ્ર અમદાવાદ, ૧-૪-૦. **ભારત લેખક મોખલેઃ** લેખક-મુનશરાગ ને ઓતપ્રોતી દિનાલોઃ લેખક-દત્તાત્રેય બા. મોખલકર, ૬-૧-૦, **મોખલેના** લેખક-ગોપીજી, ૬-૫-૦, **વિદ્યાર્થી ખેળાઓઃ** લેખક-ખલિલ જિબ્રાન, અનુવાદક-કિશોરલાલ મશરૂવાળા ૬-૮-૦, **ગાતે મજૂરી કરનારાઓને** લેખક-ઉૅલ્ટર્સ, અનુવાદક-ચરખરિ દ્વારકાદાસ પરીખ, ૬-૩-૦, **સે નું પ્રકાશનવરસાન-નવજીવન** કાર્યાલય અમદાવાદ **કુરુક્ષેત્ર** વાંચવાં નિર્ણય, અને સમજવાં અઘરાં: લેખક-પ્રકાશક-હાનાલાલ દલપતરામ મનિ, એલિસ પ્રેસ અમદાવાદ, પી. અનુક્રમે ૬-૧૨-૦ અને ૦-૧૦-૦; **સત્તાર** વાજનામૃત કર્યું મુક્તિપ્રલોભ અજ્ઞાનતિઃ લેખક-અજ્ઞાની કવિ કી સત્તાર સાદ બિલ્ડી, પ્રકાશક-મહાદેવ રામચંદ્ર ચમૂપેઠ, ત્રણ દરવાજા અમદાવાદ, ૬-૧૦-૦; **પંચદીવાની પછીતેથીઃ** લેખક-પ્રકાશક ગજાનન દલાલ, ગતિ અને રેખા કાર્યાલય, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ, ૬-૮-૦; **આપદ્ધર્મઃ** (એક ઐતિહાસિક ખંડકાવ્ય) લેખક-ગોવિંદ ઘ. પટેલ, પ્રકાશક-મોહનભાઈ કિશોરભાઈ પટેલ વડોદરા, ૬-૧૦-૦; **હિન્દનું સુરક્ષિતમ રાજકારણઃ** આપાંતરસર-માંટગોમરી, ગ્રેહિંગ એજન્સ્સ-પી મોદીનૂર ક્રિશ્ચિયન પ્રેસ, હૅલાક રોડ લાંડવા, ૧-૦-૦; **એકનવસોદિવા** ગ્રેન્થુઓને હાથે લખાએલો દિલ્હીમાં પ્રથમ આગમનકાળથી માંડીને આજ સુધીનો મુસ્લિમ રાજ્યકારનો ઇતિહાસ.

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

ઉપર : 'સ્પર્ધા'–આઈ. ટી. ટી. પરેલ (નાઈરોબી), પહેલું ઇનામ; નીચે : ડાબી બાજુ, 'બળા પરથી ઘાતો'–આઇ મનસ્વામ દલાલ (અમદાવાદ), બીજું ઇનામ; જમણી બાજુ, 'અટકતાં'–આઇ હરિપ્રસાદ ભટ્ટ (અમદાવાદ), ત્રીજું ઇનામ.

કાયમીનો શિકારો : જેમાં પત્નીને પતિ પ્રેમ કરી શકતા નથી તેની દોડી—વાકસમ્રાટ

ચિત્રોપ : ભગવાન ખારવ

એથી કયી ધન્યતા?

·શ્રી ઇન્દિરાદેવિ·

મેલાવ્યું છ સુકાન એક્ટિકર મેં આજે મહાંલોધિના
લાહોલા જગામાં અનૂનભર, રે મોજાં! અપાટે લઈ
ઝીંકો જોર તમામ બેરહમ થૈ પૂરા કરો ઓરતા,
ના છે આજ લગીર યે ભય. ભલે ચૂરો થતાં માટિયાં.

રાખું કાં ભય? જિંદગીની સફરે જ્યાં આવ સૂનો પડ્યો,
આરો ઊગરવા નહોં ન દિસતો, લાચાર ખૂબે થયો,
મોરો શૂન્યમનસ્ક, થામલ હળી, બ્હીતું સુકાને પડ્યું,
આનુકૂળ અનુરાગ ને પવનનો વિશ્વાસ વેંડી ગયો;—
તો કાં ફોકટ રે પટાવી મનને કંહાર ઝંખ્યા કરું?
ના કાં મર્દ સુકાનલે રહું? વધુ બમે ભલે મામલો.

રે, તું આજ નસીબદાર અદકું ઓ મોત! કાં કે તને
કોઇની ન રુસ્તેહિયા પજવશે. નિઃશ્વાસ ના કોઇનાઃ
ને ભાઈ ય નસીબ ના કમ ગણું: તું શા મહાયોધથી
ગામે મોર ઝનૂમતાં ગત થયું એથી કયી ધન્યતા?

અપ્રોક વર્ષ

[1] અજાની નિઃશ્વાસોને કારણે ઝમતી નિયતા કોનવેડાને બદલે પોકારવામાં આવતા પરિણામની ઉમદાના કવિતાપ્રયોગમાં આપને જોવામાં આવે તેનું પણ ઉદાહરણ. "જિંદગીની સફરમાં સાદ સૂનો પડ્યો હું, સાથમાં વધી પડી છે, સુકાન નીચું પડ્યું છે. અનુકૂળ અનુરાગ અને પવન પર સમેહો વિશ્વાસ ખોવે બેઠો છે, અને નિરાશે આખરનો કુદ પણ લાચાર થયો. બાકી છે, તો પછી હવે કોઇના કોઇના કોમના લા માટે કર્યા કરવો? એના કરતાં તો અહીં બનીને ચુકાવવો કાં ન કરું?" એમ ચિંતવી કવિ સમરભાવાસાવરના કાંઠાના બધાં અનુભવ સુકાન છૂટું પાડી દે છે ને ઝંઝાવાતોનો સામનો પોકારે છે. સૌભેદની ઉંમરી આ કવિતામાં વ્યક્તિ તરફ, આખરી પરા કરતાં બધાં અનુભવ આવેગોને છે કે. તે જે નસીબદાર, જે કાંઈ કોનવેડાના નીકળવાને બદલે તને અહા જ પ્રકારનો સામનો

અકબરનો શિકારો : જમાં ચમચાર ધરીને સદેવ મરી સમય તેની મોટી—વાકમગ્રોવ

ચિત્રાંકન : ચત્રભુજ ભટ્ટ

એથી કયી ધન્યતા?

·શાર્દૂલવિક્રીડિત·

મેલાવ્યું છ મુકામ એકિકર મેં આજે મહાલોધિના
ઘાલેલા જળમાં ઝનૂનભર, રે મોત! ઝપાટે લઈ
ઝીંકો જોર તમામ એરહમ થૈ પૂરા કરો ઓરતા,
ના છે ખાજ લગીર યે ભય, ભલે ચૂરો થતાં પાટિયાં.

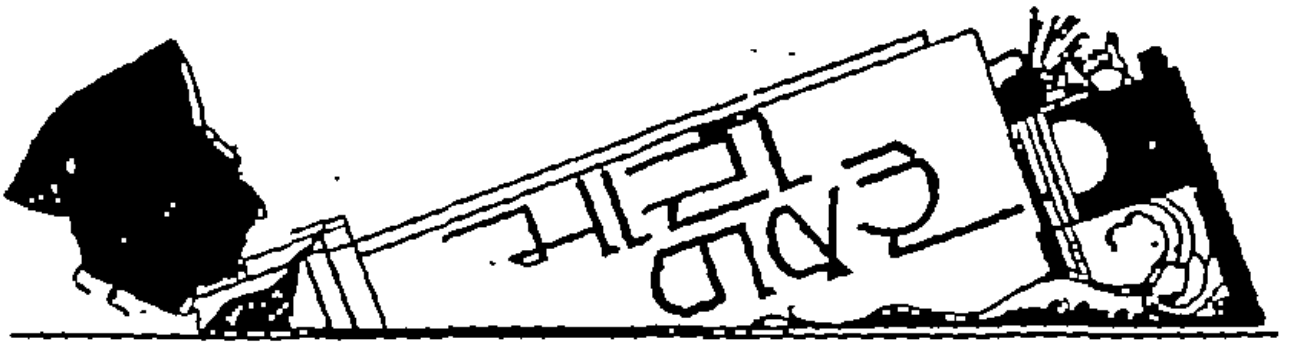
રાખું કાં ભય? જિંદગીની સફરે જ્યાં સાવ સૂનો પડ્યો,
આરો ઓગરવા તણો ન દિસતો, લાચાર ધ્રુવે થયો,
મોરો શૂન્યમનસ્ક, સામળ ઢળી, બ્હીલું મુકામે પડ્યું,
અનુકૂળ બુવાળ ને પવનનો વિશ્વાસ વેડી ગયો;–
તો કાં ફ્રેકટ રે પટાવી મનને કંઠાર ઝંપ્યા કાં?
ના કાં મહેં મુકામથી રહું? વધુ ભમે ભલે મામલો.

રે, તું આજ નસીબદાર અદકું ઓ મોત! કાં કે તને
કોઈની ન રુંવાંટિયા પજવ્યે, નિઃશ્વાસ ના ઠોકના;
ને આ ય નસીબ ના ક્રમ ગણું: તું શા મહાયોધથી
સામે મોર ઝઝૂમતાં ગત થવું એથી કયી ધન્યતા?

અશોક હર્ષ

C. જગતના વિજ્ઞાનીઓને કારણે વૈજ્ઞાનિકી નિયમો દૈનંદિનીને બદલે જોખમકર્તા બનતાં પરિણામી દબાણોના કેન્દ્રિતીકરણોમાં આપણે એકબીજા સાથે તેનું વધુ દૃષ્ટાંત. જિંદગીની સફરમાં સાવ સૂનો પડ્યો છું, મામલો ઢળી પડ્યો છે, મુકામ બ્હીલું પડ્યું છે, અનુકૂળ બુવાળ અને પવન પર રાખેલો વિશ્વાસ બેવે મર્યો છે, અરે જિંદગીનો મામલો પૂરો પતવા બરોબર આવે છે, તો પછી હવે કોઈની કોઈપણ ઝંખના શા માટે કર્યા કરવી? એના કરતાં તો મર્યે જઈને મુકામથી મુક્ત થઈ જાઉં!' એમ વિનવી કવિ છન્દસ્તાપ્રાસાવલીના અનોખા અનુપ્રાસ પૂર્ણ મૃત્યુ ઇચ્છે છે ને મૃત્યુવીરોથી મોતને પડકાર કરે છે. સૌંદર્યની ઊંડી ચાર લીટીમાં વર્ણવેલ સમ, આવતી પરાકાષ્ઠાસ્વરૂપ મૃત્યુને અનુરોધિ છે કે, તું જે નસીબદાર, કે કોઈ દૈનંદિના નીરાશાઓને આજે તને ખુશ ન પ્રાણાંતે સામનો આજ પડે અને તું કે નસીબદાર કે નાશ પ્રત્યે પ્રયોજક સાથે કોને સાંમે ઝઝૂમતાં ગયે મરવું અશોભાસ્પદ મનાય. એથી વધુ ધન્યતા કઈ?

કારમી કિંમત — કયા કારણે ને કોના?

ગમે એમ કહો ત્રિકલમાં જેલ્લા વરસોમાં જે ચર્ચા ચાલી રહ્યા હોય તેમાંથી તેમજ કઈ ચર્ચાની બાદબાકી કરીએ તો બધા પ્રશ્નોમાં યુદ્ધનાં સામેલ થવા તૈયાર રહેવાનું છે એવો દરેકો સુર ચાલ્યા કરે છે. દેશની પ્રતિષ્ઠા અને સલામતી ખાતર યુદ્ધ કોઈ તે વખતે બીજો વિચાર જ શી રીતે? જિંદગીનાં અનેકવિધ સ્વપ્નાં અને આકાંક્ષાઓ સેવતા, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન કળા કે સાહિત્ય, વેપાર કે ઉદ્યોગના ક્ષેત્રોમાં વખતની આગળ જોવતા લાખો તરુણો મોતરૂપ અનિમંત્રિત દિવસે કે પછી શત્રુના સામનો કરવા બદિવસ બાદ ત્યારે દેશની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનાં કેટલી ઉચ્ચ-ઘાતની સલામતીમાં છે? પણ્યોમાંને વિચાર આવતો હશે કે આ જગતમાં આમ જે આમ યુદ્ધનાં વાંદરો ચાલ્યાં કરે તો સંસ્કાર, અભ્યાસ અને કળાનાં સર્જનોના સૌ અર્થ રહ્યા? ઉત્ક્રાંતિની બાબત શી રહી? છતાં આશ્ચર્ય એ છે કે બાદ યુદ્ધપ્રસંગોમાંજ આપણી યુગ જૂની સહિષ્ણુતા, ધાર્મિક વત્સલ્ય અને ખાનદાની ઝળકી છે. પૃથ્વીના પટ ઉપર જીવન રહેવાને મનુષ્યમાં જે તાકાત અને સહનશક્તિની જરૂર છે તેનો હિસાબ આવાં યુદ્ધોમાંજ મેળવાય છે.

અને અહીં? વતનના વરપોયામાં રોકાવી, તથા નાતનાં પત્રોમાં ખૂંદની પ્રજાના પુરો આધારરૂપ જનસેવાના કર્મોમાં પણ કેટલી પીછેહઠ જણાય છે? પોતાના જ ઘરની કે સમાજની જરૂરિયાતો તરફ છત્રનસંગ્રામમાં તેને આપણ પ્રયાસની પ્રબળ કેટલા નાનકારીઓમાં રોકાય છે? મોજમોજી આવતા, મોજમોજને કલાવતા-ઘૂંસ્વા ઉપાર્જનોને આવકારતાં વર્ષોથી પરદેશનાં સાંસ્કૃતિક અને બાહ્ય આકર્ષણો સામે મોટો વાદવિવાદ ચાલ્યો વિચાર આવ્યો છે? રેલવેની અને જાતની દુનિયા સાધવા ક્રિકેટ-ચાહો અને વેટરાસ્તોરોને મોટી પણ જાતની થઈ છે કે વખતો વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં પરદેશી મિત્રોનો અને શિક્ષણનો સાંસ્કાર મૂકવા ચહેતાં તેનું મોટા સારાનું તો અવશ્ય હાથમાં જોવાય. આપણી નજર સામે યુરોપ અમેરિકાની યુદ્ધ કલાનો અને પ્રબળ સંસ્થાઓ આપણને સંસ્કાર આપવાને આપણી અપસાઓમાં કલાકારોની સંસ્થા ઊભી કે છે. બે પુત્રોમાં અને બે સાંસ્કારમાં આપ પણ કરતાં પુરોક્ષ છે એટલી વારે આપણે આપણા ઘરોદરમાં કે ખરીદી કરે રાખીએ બીજે, ક્યાં કોઈ સાલે શી મિલકતોનો સુર ચોકખો છે ખરો?

જર્મની ગારેમાં પ્રવર્તું એ ચળવે ત્રિકલ અને કાન્સની પ્રજા કલાવી નાખી અને બોલ્શેવિઝમના ત્રિકલ કે કેન્સમેંને એ ક્રમશઃ સામે ઉભા કેવા સંગઠનો સર્જ અધિકારો, મરજીદિઓ અને સ્વાર્થોને કૂંખી દીધા. એવે વખતે વિદ્યુત્સાન કેમ સાદા જીવન અને સ્વાર્પણના પાઠો સહજ રૂપમાં કે કીધું હતું કેવાય કે પુરવાંથી કે બધાય વાકત છે. આપણને પારકાના પરિબંધે તેમની કે કે બીજે વાપરવાની કુટેવ પાડી છે ને બદલાને પણ આપણું અસલ કેન્દ્રાઓ બીજે. કેમાં આપણું હિત અને સ્વાર્થ છે તેમાં આપણા પુરોપી આકાંક્ષાઓ કદી જ પ્રવેશ કરવાના નથી. આપણે જ પરસ્થિતિને સમજી કેવી જોઈએ.

યુદ્ધખાતાના મંત્રિવર નાનાસાહેબની પ્રધાનમંત્રી તરીકે આ વેસ્ટલ મુકે વાંચમે કરવામાંવેલા તેમના રાજ્યત્વ-સુવર્ણમહોત્સવ પ્રસંગે તેમને તથા તેમનાં પત્ની શ્રી. લૌ. શ્રીમતી આનંદીબહેનને અમારાં અભિનંદન છે.

અમેરિકા તો યુરોપના યુદ્ધનાં સૌથી મોટું અને સલામત છે, છતાં ત્યાંના યુવાનો આજે એવો વિચાર કરવા લાગ્યા છે કે માનુસમાજ પોતાની સૌરવ સામગ્રીમાં ઘટો ઘટાડ જ જે આવશ્યકી કરે તો જે રેસની મોટી ગેરવ કરી ખાસી. હિંદુસ્તાનની કરોડરજ્જુના કરોડાંઓ આમાંથી કંઈ શીખશે? તમે મરવે આપી ન શકો, તમે જંગ ખાવી ન શકો, પણ તમે ન જોવું ખાટલાનું તો આવશ્યક કરો છો. પ્રત્યેક માનુસ આવશ્યક જ નાની વાતનો અર્થ સમજી કરે તો તે દેશના આર્થિક યુદ્ધમાં પોતાનો ભાગ બરાબર આપી રહ્યો કહેવાય.

સીમરાઓથી ઉત્તરના ભાગ પર કોપી મોટા ભેજાંવો રે વેપારીઓ! ધારવાનાં, ઓદ્યોગિક અને સાધનોમાં કરાવતા યુરોપના યુદ્ધ કરતાં કેવા અધિકારીઓ! તમારાં ગ્રાહકિ-તનો આ સમય જોખમની છે અને પ્રજાની મોટા પાયાની ખાંડી તથા મિલ્કતરાજ્યો યુદ્ધનાં કર્મોમાં કાયદેસર અને અનધિકારપૂર્વ કરો! ખાસ્તુ કે આજે જગતમાં યુદ્ધ-ગારિકૂ અને મોજશોખનાં જે નમાનાં ચલણ છે તેની સામે આપણી ૨૬ પર્વતના વિરો અનોખો મોટ કરવાની છે. ક.મા.મુ.

આધુનિક ગુજરાતના એક અભિજાત કવિ

ઉમાશંકર જોષી

★

સ્કેચ : ર. મ. રાવળ

'બે. ટા. દેશાવર બને એટ. પત્ર આપથી રૂપડી જુદીશ મા: જિગમજે ગારજે આપનું ઘર છે.' આંખમાં આંસુ સાથે ઉચ્ચારાયેલાં માતાનાં આ છેલ્લાં નિરાધવેળાને અંતરમાં કોતરીને, ઈ. સ. ૧૯૨૦ના ઉનાળાની એક સાંજે દસ વરસનો એક સબરડ કુમાર ઉત્તર ગુજરાતના એક નાનકડા ગામની બારિયા છોડે છે. પીઠ પર બેસી બાજોઠના દૂસરા ખોળાંતનાં અજાંયતાં એ વાક્યોને વાગોળે છે અને અંતરમાં ધૂંધ છે. દસ વરસના કૂણા-કૂટતા કોમારે મળેલો આ આંસાભર્યો ઉપદેશ—'જિગમજે ગારજે' શબ્દોનો મર્મ, એના સમસ્ત જીવનનું આયું બની રહે છે.

કુદરતની મદદથી બરેલા પોતાના નાનકડા ગામની દૂનરાળ બાજોઠો છોડી એ મુંબઈના છાત્રાલયમાં આગળ અભ્યાસ માટે આવે છે. 'બરનો ઉબરો છોડવો એટલે કુવાનો દેડકો મટી જવું' એ છાત્રાલયની બારીઓ દુનિયામાં એ ઝરોકાબાર છે. કેળવણીની દુકાનો સરખા દાખ-સ્કોના બોદાસ જેવા એ છાત્રાલયમાં સાતેમાં છ વરસમાં કોઈ ગૂઢ મદદગારશક્તિની એ દુનિયાનો ઓપો અનુભવ' ગોળવવા લાગે છે.

બીજાં ચૌદ વરસ વીતી જાય છે. ૧૯૨૦-૨૦માં દેશમાં આવેલી જાગૃતિના જુવાળે મદીને, એ અરતીનાં મોજાં સામે અનેક દિશાઓમાં ફેંકાયો એ (હવે તરબ બોલો)૧૯૨૭માં મુંબાઈમાં બેયાબ આવે છે—અંતરમાં એવી જ આકાંક્ષાઓની ચડતી બરતી સાથે. કોડબર્યા એના અંતરમાં હવે કવિતા ઢોળી ને ઢોળી છે. બસબાર દિવ પછી એક કૂરતી સવારે એ 'સુરુચિવેષ્ટિત પર્વ-દેશે' સજાવટના મનોહર મુંબાઈનું દર્શન કરે છે અને એના અંતરમાંથી ઉદ્‌ગાર સરી પડે છે:

આ અમિનો અનીશ એક કિ હું ચિત્રિત.

... ...

અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ ૧૯૬૬ના વર્ષનો 'રમણભાઈ સ્વર્ણચન્દ્રક' જેમને આપવાનો મણ

માસમાં નિર્ણય કર્યો છે એ આપણા અગ્રણી યુવાન કવિ શ્રી ઉમાશંકર જોષીના જીવનનો ઉઘાવ આપનારાં અનેકમાંનાં બે પ્રસંગચિત્રો ઉપર મૂક્યાં છે. ૧૯૨૬માં કરી મુકામે બરાબેલા છાત્રમૈત્રમંડળના પ્રમુખપદેથી આપેલા પોતાના ભાષણમાં, આજોના બદેલા ચિંતનું જે છાયાચિત્રણ એમણે ઉતાર્યું છે એની પાછળ એમના કુમારજીવનના મડતરકાળની કથા ડોકિયાં કરે છે. પોતે ઉભરા મારેલી એ સમજની નવલકથાનાંથી. એ જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે. આપણા કુમાર-દિકોરોનાં માર્ગદર્શક પ્રેરણા અને રસજ્ઞતાના અનુભવોની મબલખ સામગ્રી જીવનભરના પામેલ તરીકે મળી રહેશે. એટલો પ્રસુર એમનો એ કોનારકાળ વીત્યો છે.

'નાની મારવાડ' નામથી ઓળખાતા કડિયા કામના મામલા નામના નાનકડા ગામમાં સંવત ૧૯૬૭ના અષાઢ વદ ૧૪ (તા. ૨૧મી જુલાઈ ૧૯૧૧)ના રોજ એમનો જન્મ થયો. સાત ભાંડુમાં, બીજા આઠ બોનોમાંના એ બીજા. કડિયા પ્રજામાં ઓકબાયાના જન્મનો ધામ

તરીકે પંડ્યાજીના સામગાછીનરહ્યો એમના વિનાશી જોડાયાત્ર જોયો આનવા આવી વસેલા. મેરિ આજે એ આબુની જ જગ્યાઓમાં એ મારવાડી નરીકની નોકરી કરતા. એટલે સામળાછના રળીઆમણા પ્રદેશનો ખાણપથમાં એમને ખૂબ પરિચય થયો અને ત્યાંના મનોહર નિસર્ગના એ મનિષ્ઠ સંબંધે એમના જીવનની કવિતાની બાંધ બાંધવામાં મોટો ભાગો પર્યો. કુદરતથી પીટાએલુ ને કમનસીબી બરેલું સામળાછનું દિશ્યસ્વરૂપ કરતા તળાવ એમનું બાળપણનું સાથી. કુંવરબારો પર કમળીય સીદાઓ દાખરતા કેટલા યે સર્યોદયો તથા સૂર્યાસ્તો અને મોનાચ્છ જેવાં નયનાં અસંખ્ય બપોરો એ તળાવનાં પાળી જંડ ઉરખાહ મેળવીમળીને એમત્રે ગાયેલાં. એવો જ બીજા બાળપણનો સાથી તે ત્યાંના કુંવર આબે આવડાની પૂર્વથી પશ્ચિમ કુંવરની બારે બારે વહેતો 'મેરવો':—'વહેતી' નદિ પણ 'વહેતો'. જે નદીનો ત્યાંની સમસ્ત બીજા વહતી 'એ તો પરુષ-પુરુષ-છે' એમ કહે છે એ મેરવોનાં નાનાં પણ બારમાસ નાન વહેતાનાં પાળી જંડ વહેતા બાળપણના દિવસોમાં તેમણે મુગ્ધપણે કવિતાનો મધુ પોતાના અંતરમાં મેળવ્યા કર્યો.

મુબ્રાની ચાર ધોરણ સુધી એ સામડાની શાળામાં પ્રાથમિક કેળવણી પૂર્ણ કે.સ. ૧૯૨૦માં પણ અનુતર નારે ને ચાર આઠે છેડે આવેલા કંડરના છાત્રાલયમાં આવ્યા; અને એ અનિવાર્ય સંજોગોએ, એક રીતે કડવા અને કપરા અનુભવોથી ભરેલા એ જીવનમાં નિમાળાના અમૃતર કરતાં યે ખડિયાના જેવા બીજા અમૃતરનો સ્વાદ એમને આપ્યો. ત્યાં એ મિશ્રમદિસમના વિદ્યાર્થીઓ અને બહારના 'બહારનો' આવે મૂંઝવણમાં આવ્યા. એમના પોતાના જ શબ્દોમાં કહીએ તો 'કમનસીબ જિંદગી સુધી વાંચ્યા કરીએ તો યે ન ખૂટે એટલો ઊંડો આનંદ અને દુનિયાનો મોટો અનુભવ' એ મોટા વરસોમાં ત્યાંને એમણે મેળવ્યો.

પણ દુનિયાના અનુભવની સાથોસાથ જ કુદરતનો અભ્યાસ પણ એ ઔત્સુક્યપૂર્વકનો ચાલ્યો નવીનો સીંચાતો. બાળપણને આજે ભીંજા આસપાસ આપનારું નિસર્ગ-ચિત્રોનો જે રમ્ય જુદા એમની કવિતામાં સાખી રહે છે તેનાં બહુ ખરણ એ કાળનાં એમના હૃદયમાં સબર [illegible] ચનની ધોડી ઝાંખી એમ જે કવીના પોતાના ઉપર્યુક્ત આપણમાં આઠ નરીરીને કવાની છે. સામની બાજોગ ઊંડવા ગાર રેલાના વર્ણાઢ આકૃત કુર ઝાડીમાં એકમેકને દેખતાં આકૃત્ય ઘણાં બાજ પણ. વળાવવા આવેલી જોંગકરી બાના "ટાબો ઘરે, બેટા" એવા અવાજ આવે છે . . . આ બધાં દૃશ્ય, શ્રાવ્ય, સ્પર્શ્ય, આસ્વાદ્યો, સુધ્ધાં સંભારણો એ વિદ્યાર્થી છાત્રાલય અણી ઊંડબનો આખો ભવ છે. નથી જોતો મીઆસાની ઠંડી, નથી જોતો ચોમાસાની રેલ. ઉનાળો તપનો બોજ છે; નવાનવા ભરદિવો જોડા સવારના ઘડોરમાં જ ઉત્સાહથી પડેલાં કપ્યા બોજ એટલે રેતી નથી ત્યારે તો દાદમાં ઉપાડીને પગે ઘનઘનતા ચાલવાનું આવ્યું દોય, એવામાં નાનકડી ઊંડ ક્ષીમડી બની જાય છે તેની નીચે ઘર્મ ઊંડો વિસામો લે છે; અધી અધી સવાના દોડાના ગીતને અનુસારે ઘલાકાર કપીને તે તરત જપેટા મારવા મારે ઘણ છે; પણ નમનો પડાર ઘર્તા ઊંડબોને સાથે અવાજ કરી ઊડવતાં ઊડવતાં, સાંજ પડતાં તો કંઈ બધા-રાતની ભનાવેલી આખરી આવા છાત્રાલયમાં દાખર દર્ભ ઘણ છે. . . દોરીમાંથી કેમ્પુની ઈંસલીઓ બાબુતાં, ટેકરીઓ ચઢતાં ઊતરતાં, બપોરની મસ્તીનો ઘાસ ઘમ-ડારતાં ઘર તરફ આંટો મારી આવે છે; તો ચોમાસે વરસી બાજરીનાં વિસામા ખેતરો તરી ઊતરી. નદીનાળાં પર કરી, બાવળના મેળા બાબુ આવે છે; અને ઘોળાત્ત પરીઘતાં. કુસ્વારીમાં એકાદ દુ દોબ તો મિત્રોમાં ઘણા બે ઘણા સવાર ઘાય, કોણ આગળ એકે ને કોણ પાછળ. કોણ ઘસામ પકડે ને કોણ મોટી ઘમડાવે એના રમણ કલ્પિયા ઘણાવતા. રસ્તે આંબા પરની સાંબા પાડતા, પરબવાળી પાસેથી એક પૈસામાં ચાંચ ઘણા પાબી પીતા, કરોલિયાનાં ઘણાં ચાંચકોમાં બગાર્ઝ ઘણ તેને દાબતા, કબોડા કરતા છાત્રાલય બબ્બી આવ્યા આવે છે.'

ચુટીચુટી ક્ષણોમાં પેટ ભરવા-આવવાના આવા કષ્ટકર અને છતાં કુદરતના સાનિધ્યમાં આનંદ આપનારા નીવડેલા પ્રસંગો વડે માનસ એક જાતનું પુષ્ટ ઘતું. તો બીજી બાજુ ઈંડર પોતે પણ એવું રસિયામણું નથોનું. એના રમ્ય છતાં ભૌરવભર્યા પહાડો ને ઘંભેરણા કુંવરો સાદાની પરમ મિત્રો પારણ કરે છે. લોકગીતનો ઝંકારિયો ગર' અને ઘતિહાસપ્રસિદ્ધ 'રમણમની ચોપાટ' જેવા સરિયાની મદ બાદા ઉપાસકો દષ્ટ ત્યાં મિત્રો છે. મહાબાજે એકને પ્રકૃતિપ્રેમી મિત્રોના નિકટ પરિ-

ચમકમાં એ ત્યાં બાબ્યા અને તેને કીધિ કંઈક આસપાસના એ જતભવ્ય અને પ્રકૃતિપ્રસન્ન પ્રદેશના ટુંગરાઓ ખૂંદીને તેના ઠાંકરે ઠાંકરે મજૂરોના હાલ્યા મોકલ્યા.

આમ, કુદરત અને માનુષોમાંથી દુનિયાને ખબર પણ ન પડે તેમ, અખૂટ આનંદ-દ્રવ્યરાશિ પોતે કુમાર-જીવન સમૃદ્ધ કર્યું કર્યું કર્યું ને અજ્ઞાનપણે કવિતાનાં બી અંદરમાં વેરાયે જતાં જતાં; પણ એને મોજ્ય વાનિસિચન ત્યાં—ઘડરમાં એ દાણે કોણ કરે! અંગ્રેજ કવિ મેકલ્યમાં એકાદી ગઝલ, એ પછી દરિયીત ને ક્વચિત વર્ડ્ઝ્વર્થ છાંટામાં કવિતાના પહેલા પ્રયત્નો આપ-મેળે કરેલા; પણ અંગ્રેજ છઠ્ઠા ચોપડા સુધી તો, કવિ-તામાં ઘણુની એક માત્રા ને ગુરુની બે એટલું સમજ-નાર પણ કોઈ મળ્યું ન હતું! આંખોળિયાં બન્યું બાળક જે કાંઈ દાણ લાગે તેના ટેકે ઊભા રહેવા ને ચાલવા મથે તેમ, અંદર રહેલો કવિતાનો અંકુર સ્વપ્રયત્નો જે દાણ લાગ્યું તે ઝાલી ખડો થવા મથતો. અભ્યાસનાં પાઠના 'આદિત્યસ્તવ'માંનાં કાવ્યોમાં કાંઈ ગાનુએ આપેલાં છંદનાં નામ આંસળી વડે દબાવી રાખીને. એક મારવાડી વિદ્યાર્થીમિત્રના સાથમાં સિક્કાસામા પછીને એકબીજાની પરીક્ષા કરતા. બાંડારકરની સંસ્કૃત ગ્રેપડીને છેક આદિથી શબ્દભાગોમાંથી એકમેકને પકડતા. જેનું ખોટું પડે તેણે પકડવાનું. અને બનતું એમ, કે એમાંથી એક બન્યું જ પકડ્યા કરવું પડતું.

ઈડરમાં અંગ્રેજ છઠ્ઠું ધોરણ પૂરું કરીને મૅટ્રિક માટે તે ઈ.સ. ૧૯૧૩માં અમદાવાદ આવ્યા અને પ્રેમા-ભેટરી હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા. બોડા જ દિવસમાં એ માંગાના અમલદારો રાય. બાલવંતરાય હાકોર તથા શ્રી દીવાને આ નવા આગંતુકનું પાણી પરખી લીધું, અને બાળકોના એ સ્વજન અને સરમાના ઘૂપાના કુમારને વિદ્યાર્થીઓના ટોળામાંથી બહાર તારવી કાઢ્યો. તેનો એક નાનો પ્રસંગ સૂચક છે. ડિમેન્ટરિંગ સોસા-ભેટરી માટે મૅટ્રિક વર્ગોના પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી થતી હતી. ત્રણ વિભાગોના A B અને Cમાંથી પ્રતિ-નિધિઓ ચૂંટવાનો વારો આવ્યો. પણ બન્યું D વર્ગનો વારો આવ્યો કે શ્રી દીવાન બોલી ઊઠ્યા: 'Dમાંથી તો કોઈ જ આવે—બધા ચૂંટણીઓ!' અને 'એવો જ એ કોઈ મોળું' એવું કુતૂહલ પામ્યા ચારે તરફ કોલાહોલ

ઉમાશંકરને

વસંત

હે દાંતલું દર્શનનું કરે, જે વરેખ્યા જે વિશ્વદાત્રવરની તાજી જે પ્રતિમા પ્રાણી સુધારે અમ આંગણમ્, શબ્દશિલ્પી!
આમંત્રણી પ્રસ્તુતિ સર્વ દિશા પડી એ: ના વર્તમાન.—અમરત્વ પડી અવિજે. ઓ સર્વદ્રષ્ટી ન તું દાખ! વિશ્વોપજે જે.

પંતમ આ જીવનની સુખજ તિમીર્યા માંડી જ જે પણ વિસ્તૃપા છિપાવા. પીવાર્ક તૃપ્ત અનતું તુજ એ મરેચ્છા, જે દૃષ્ટિપૂત પદ સાયવની તિતિક્ષા નિર્મી રહી જ અહીં અક્ષરમૂર્તિ તારી. અર્ઘ્ય પ્રણામ્ય દત્ત અર્ઘ્ય વધારનો આ. જે ઓ વિરાટ ગદ્ય! એ અભિનન્દન કર્યા: વર્ષિષ્ણુ દો તિતિક્ષ તારી, સતેજની ધા.

અશોક હર્ષ

પ્રણતિ પ્રણામ—આદરઃ તિમીર્યા મુક્તિની ઝંખા—તરસ; તિતિક્ષા સહનશક્તિવિશેષ આમ વડે પ્રસિદ્ધ કરેલું—બતાવેલી ચીજ; અભિનન્દન જેવા—ક્રિયા; વર્ષિષ્ણુ=વધતી જતી—અક્ષય થતી જતી.

કરતી વિદ્યાર્થીઓની આંખો એક અતિ નાનકડા બાળના મુખ કુમારને જોઈ આશ્ચર્યથી વિકસારિત થઈ ગઈ!

'આખી યુનિવર્સિટીમાં નદિ નો અમદાવાદમાં તો તું મૅટ્રિકમાં પહેલો જ આવવાનો' એવા, દર વિશ્વાસભેર ભાષાઓ શ્રી દીવાનના અનુભાષમાં સાંભળ્યા. ઈ.સ. ૧૯૧૩નું મૅટ્રિકનું પરિણામ જાહેર થયું ત્યારે સાચા નીવડ્યા અને ઉમાશંકર આપ્યા અમદાવાદ સેન્ટરમાં પહેલે અને યુનિ-વર્સિટીમાં બીજે નંબરે પસાર થયા. જે સદાનુભૂતિ ને માયા એ અભ્યાસકાળ દરમ્યાન પોતા પ્રત્યે એ બે સદ્ગૃહોએ દાખવ્યાં હતાં તેને પોતાની આ જગદતી કાર્ય-શક્તિનો મોજ્ય જરૂરભાગ શ્રી ઉમાશંકર આપે છે, અને તે પછીના ડૉક્ટરના અભ્યાસ દરમ્યાન પણ એક વખત સખત મૅલેરિયાની બીમારી ઘર્ષ પોતાની ચરમ ગયા ત્યાં, પાછળ રહ્યા એ ગામના સુધી દવાનાં પાર્સલ મોકલનાર એમના વાત્સલ્યને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સંભારે છે.

ગુજરાત કૉલેજમાં કંઈક યુનિનો અભ્યાસકાળ

પણ બહુસ્તી હતો. કવિતાની કૂંપળો તેનું પુષ્ટ સ્વરૂપ પામીને હવે ફૂટવા લાગી હતી; જોકે હજી મુજરાતી કીર્તિ કંઈથી સભાનપણે કાવ્ય લખવું નહિ પણ તપાઈની વાત એ છે કે અવિલંબમાં મુજરાતીમાં ગૌતરનારી કવિતાની સડબાન આ કાળે સંસ્કૃત કાવ્યસ્પર્ધાઓથી થઈ. જે મોટી રચનાઓ એ સમયે થઈ છે તે સુંદર છે અને કૉલેજના એજેંડાનમાં આદરભર્યું સ્થાન પામી છે.

સંસ્કૃત દ્વારા કૂરેલી એ સરસાવણિએ પછી તો મુજરાતીમાં ગદ્ય કાવ્યનું રૂપ લીધું અને ૧૯૨૮માં સ્થાપેલું એમનું પહેલું જ સૉનેટ 'નખી સરોવર પર શરત્પ્રભિમાં' એની ઉંચ્ચી લીટીમાં એમના સમસ્ત જીવનનો સારમર્મ જાણે બોલી રહ્યું :

'સૌન્દર્યો પી, કરગરતું આશે પણ અપમેયે.'

એ એમનું પહેલું કાવ્ય આજે બાર વર્ષે પણ, બીજી કૃતિઓને સમાંતર જીવું રહે એવી મુજ્યવત્તા ધરાવતું લાગે છે.

મેડિસની બોર્ડિંગમાં ગાળેલા જીવનકાળમાં રાષ્ટ્રપ્રેમના પર્યાયવાચક પદાર્થપાઠ એમને કેવી આકર્ષકરીતે મળ્યા તેનું રસભર બયાન એમના જ શબ્દોમાં સાંભળીએ: 'અસહકારનો પ્રથમ જુવાળ આવતો હતો. વાતાવરણ બધે ગરમ-ગરમ દેખાતું; પણ એ બધી ઘટનાઓની માંડીને વાત કોણ કહે? એ કાળે રાષ્ટ્રોત્થાનની એ વાતો અમારા બોર્ડિંગના રસોયાને મોંઢેથી અમે સાંભળી. રાષ્ટ્રપ્રેમના પર્યાયવાચક પદાર્થપાઠ અમને એવે આપ્યા. એક વાર પીરસી આપી, રોટલીની મોટી થપ્પી ઉપર, તપેલા ઉપર તપાવતો દોણ તેમ, કોઈ તપાવીને મોટી મૂછાળો અમારો રસોયો જ્યારે કોઈ એક "મહાત્મા"નું આબાદ ઊડતું રેખાચિત્ર દોરી દેતો ને એવે બધા સવંડરને પણ રેવાકિવા ચમત્કાર કરી બતાવી મહાત કરી દીધા હતો એના દિલ ઉઘાડનારા કિસ્સા કહેતો.'

પાંચ વર્ષ પરના એ અંકુરો, રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાથી મસ્તકતા અમદાવાદના જીવનમાં પોષાવા લાગ્યા. કૉલેજમાં હતા એ દરમ્યાનમાં મુજરાત કૉલેજની પેલી નાનકીન વડતાળનો પ્રસંગ બન્યો. એ ઉપસ્થિત કરવામાં એમનો હાથો બહ્યો હતો. સાઇમન કમિશનના આગમનનો વિરોધ કરવા પ્રથમ વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ બહિષ્કાર પરીક્ષામાં ન બેઠા. તે સૌનો દંડ થયો તે સામે એમની તો દંડ ઉપરાંત રસ્ટીકેશનની પણ ખાંજરી લેવામાં આવી. બાકીનો સમાધાન થતાં તે પાછી મળેલી.

ઈન્ટરની પરીક્ષા એક બાજુ અભ્યાસ ચાલ્યો અને સત્યાગ્રહની લડતનો સાદ આવ્યો. પરિણામ પરિણામને ઠેકાણે રહ્યું અને તરત એમાં ઝંપલાવ્યું. ગિરધરભા સાથે વીરગ્રામ છાવણીમાં. આકાંક્ષાઓમાં મુક્તિમાન યુવાનને સત્યાગ્રહ છાવણીઓમાં એ કાળે જે પડકાર મળતો તે જીવ્યા એમને ત્યાં મળ્યો. સોકોગવર્નોની સભાઓ અને પુસ્તપ્રતિના વહેવાર ઉપરાંત સત્યાગ્રહ-પત્રિકાનું લેખનકાર્ય પણ કરવાનું આવ્યું. એમાં મુજરાતી ગદ્યલેખનની પ્રથમ તાલીમ મળી. પછી તો બારણોડાના અમરો પરના વાદવાર દ્વારામાં જવાનું આવ્યું. ત્યાર બાદ એમની ધરપકડ થઈ અને સૌદ અદાવાડિયાંની સજા બાકીની સાબરમતી—અને પછી બરોડાની જવાબે ગિરધરભા. એ વખતે એમનું વય ૧૯ વર્ષનું હતું.

બરોડામાંથી એ છૂટ્યા અને બીજા જ દિવસ બાદ સત્યાગ્રહવડતાની મંધિ થઈ. એ મંધિવાક્યોમાં મોટું હરી, બબનભાઈ ઝવેરી અને જયંતભાઈ વચ્ચે કરાચી મહાસભાનાં ગયા. જયંતભાઈ કરેથી એ સાત દિવસની સુધર દરમ્યાન સમુદ્રનો પ્રથમ સાદ પશ્ચિમ પામ્યા અને રાષ્ટ્રચેતનાના તરંગો પર ડિમ્બોળાતા અંતરને સમુદ્રના તરંગોએ વધુ કાવ્યમંજીવની સીંચી.

કરાચીથી પાછા ફરીને એ વિદ્યાપીઠમાં જ્યાં બેઠા અને કાકાસાહેબ કાલેલકરના સંદર્ભ બાદ પશ્ચિમમાં આવ્યા કે એમના અન્તેવાસી થઈ રહ્યા. એમની કવિતાએ અહીંથી વધુ સ્પષ્ટ અને બેઠું રૂપ પકડવા માંડ્યું અને કાકાસાહેબને અર્પણ થયેલા પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'અંગોરી'ના અર્પણમાં જણાવ્યું છે તેમ એ 'અમ્ર મન્વંતરમાને હાથે સિંપુરટમા બની.' વિદ્યાપીઠમાં ૭ કલાક આરોગ્ય અને પાંચકુવા બારણોમાં પરદેશી કાપડ પર પિકેટિંગ કરતાંકરતાં ઈ. ૧૯૩૨ના ગોબાસ્સામાં જાંધું સંસ્કૃત કાવ્ય 'વિપ્રલંભિતી' લખાયું જે નવજીવન કાર્યાલયે પછીથી પ્રગટ કર્યું. એ એમનું પહેલું પ્રકાશન. સ્વ. નરસિંહરાવ જેવા સાહિત્યધારપુએ 'વસન્ત'માં તરત એની વિસ્તૃત પ્રશસ્તિ લખી તે એ કૂટતી પ્રતિભાનું મૂલ્ય કેટલું હતું તે દર્શાવે છે.

૧૯૩૨નું વરસ બેસતાં સત્યાગ્રહની લડત ફરી શરૂ થઈ. વિદ્યાપીઠ વિજેસાઈ ગઈ અને સૌ લડતનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જોડાઈ ગયા. ઉમાશંકર જોશી જિલ્લામાં આવજા તાલુકામાં કામ કરવા ગયા. ત્યાં જિલ્લામાંથી રેલનિકાલી

મળી, જે ન માનવાને પરિણામે ધરપકડ થઈને આઠ અઠવાડિયાની સજા મળી. ફરી પાછી જેલજાત્રા શરૂ થઈ: પહેલાં સાબરમતી અને પછી વીસાપુર. આ જેલવાસ દરમ્યાન જેમનું વાંચન, ચર્ચા અને વિચારણાને જોડોજોડ વિસ્તાર મળ્યો. કવિતા તો પાકની જેમ જ હતી. ઉપરાંત નાટકો પર પણ હાથ ચાલ્યો. અને આઠ અઠવાડિયાં છૂટીને બહાર નીકળ્યા ત્યારે, જે અનેક વસ્તુઓ જેમાંથી સાથે લેતા આવ્યા તેમાં 'ગંગોત્રી' સંપાદનનાં કાર્યો. 'સાપના ભારા'નાં ત્રણ અંકનાં પાંચ નાટકો અને એમને આજ સુધી પીડી રહેલું આંખનું કપરું દરદ પણ હતાં.

જેલમાંથી છૂટતાં પિતાની માંદગીના સમાચાર મળ્યા. એટલે વતન જઈને ત્રણચાર માસ એમની પાસે ગાળી ફરી પાછા કાકાસાહેબ પાસે ગયા, સિલ્વર વગેરે રમણે એમની સાથે થોડો સમય ગાળ્યો. એવામાં ૧૯૩૪ની ચૂંટણીઓ થઈ, દેશનું રાજકારણ ગંભીર વળાંકે પહોંચી ગયું હતું અને સૌ પોતપોતાની દિશાએ વળવા લાગ્યા. ઉમાશંકરે પણ 'પુનઃ મૂષિકો ભવ' કરી કૉલેજનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ત્યાં દાખલ થતી વેળા એક રમૂજી પ્રસંગ બન્યો. આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ ઇન્ટરની પરીક્ષા તો આપી હતી, પણ પરિણામ જાહેર થવાની રે પરવા કરી ન હતી. એટલે દાખલ થવા ગયા તે વખતે એક વર્ગાધ્યક્ષ મિત્ર સાથે હતા એમણે કહ્યું કે 'તમે તમારે પાકે પાયે ખાતરી ન કરો કે ઇન્ટર પાસ થવાયું છે કે નહિ, તો આપણે ફૉર્મ ભરતાં પહેલાં તપાસ કરી લઈએ.' જવાબ આપ્યો: 'પાસમાંથી તો નહિ ગયો હોઉં, પણ મેં તો નથી પરિણામ જાહેરમાં વાંચ્યું, નથી સર્ટિફિકેટ જોયું. તેમ બીજા ખાતુ નાપાસ થયાનું પણ કોઈએ કહ્યું નથી!' અને તપાસ કરવા નીકળ્યા. પણ યુનિવર્સિટી ઑફિસ ઉઘાડેલું નહિ. એટલે ત્યાંના કર્મચારીને પણ શોધ કરવી પડી. જે નીકળ્યો, કે આવા વિદ્યાર્થીઓ પણ યુનિવર્સિટીએ પેદા કરવા માંડ્યા ખરા!

૧૯૩૪નું વરસ એમના જીવનમાં કંઈક વધુ ચડઊતાર છે. એમનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ—'ગંગોત્રી'—આ જ વર્ષે પ્રકટ થયો; અને ફરી અભ્યાસ શરૂ કર્યો પહેલાં એપ્રિલમાં એમના પિતાનું અવસાન થયું. એ પ્રસંગે આપેલા 'પિતાનાં દૃશ' નામના અર્પણમાં આત્મશ્રદ્ધા પ્રસંગોમાં વિરાટ બાનના મૂલ્યાંકનું એમનું કવિતાનું લક્ષણ સ્પષ્ટ દેખા દે છે:

વીત્યા તારા, દૃશો, બાલનું બધું યે સુંદર વીત્યું,
ન બાંધે સ્નેહે જે, મિત્ર સકલ આજે ભણી ગયું;
રાખ્યા મૃત્યુશોકો અમર કરંતી નિરખીને
પિતાનાં દૃશોમાં બનત કલની વિશ્વકમની.

૧૯૨૮માં એમના મોટાભાઈનું અવસાન થયું તે વેળાની અંતરમિમાં કરુણ પણ મોટો જ સભર બની છે:

કાજને તે કહીએ મુ? ઘરીય નવ ચૂક્યો
પાંચ આંગળાઓમાંથી અંગુઠે વાદ ભૂક્યો.
પાંડવો પાંચ પુત્રોએ જેમાંથી ઢાલ આખિયાં,
રહ્યા'તા પર્ણ ઉનાંદ, વમે આલબ્ધ મૂં બધા?

ઊંચી પ્રતિભા અને ઉજાગર્યું સાહિત્યજીવન ધરાવનારનું ધર્મજીવન પણ એટલું જ સમૃદ્ધ અને સુમેળવાળું હોય એ વેળા વિરલ છે, અને શ્રી ઉમાશંકરે પણ એ વિષયમાં આમથી વધારે ન દાખવ્યું હોત તો કદાચની યે નાની મારવાડની કોઈ અર્ધ કે અશિક્ષિત માજકન્યા એમની જીવનભાગી થઈ હોત. પણ વડીલ-સાહી સામેની એમની દૃઢ વિજ્ઞા નીવડી,—ભાગ્યવાન પણ નીવડી. ૧૯૩૬માં, અમદાવાદના એમની જ જ્ઞાતિના એક સંસ્કારી કુટુંબનાં, અને કૉલેજ વિદ્યાપીઠનાં સ્નાતક કુ. ભોગીના જોષી સાથે એમનું લગ્ન થયું. અને એ સુયોગ કેટલો સુભગ છે એ બાબતમાં એમણે પોતે જ સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો છે કે:

મળ્યા અંતે સ્વપ્નો સકલ થયી જે સ્વપ્નમય જે,
મળ્યા આશાઓની સિતિજ થયી જે પારની સુધા
સુની આયુર્નોંધ મુજ હૃદયની'તી અરિકર જ્યે,
સુહાને જે જેની મળી જીવતંત્રજ્ઞાનિધ મહીં.

. . . . . .

મળવાને જે મને કંઈ સકલ સમાપંતી ચાપા સુખોત્તના

ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર (ઑનર્સ)ના વિષયો સાથે ૧૯૩૬માં તે બી. એ. પાસ થયા; અને સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી સાથે ૧૯૩૮માં એમ. એ.માં પ્રથમ વર્ગમાં આવ્યા. વચ્ચે, કાવ્યના અભ્યાસ માટે બૉ કૉલેજની પણ બે ટર્મ ભરેલી; પણ તેમાં છેવટની પરીક્ષાએ એમાંને વાર્તાઓ લખવા ઉપરાંત કાંઈ કર્યું નહિ.

એમ. એ.નું પરિણામ જાહેર પડે તે પહેલાં જ મુંબાઈની સિડનહામ કૉલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે એમની નિમણૂક થઈ. (અનુસંધાન પૃ. ૧૬૧ પર)

સીઝરનું

જે બળતા જ પાત્ર ઉપર લેવાયું છતાં તેની પાછળ કુદરતનો કેવો

તે અઠ્ઠે 'ગુના-મુના'ના મુકામ ઘોડાએ કરવા વધિવેશ વીની જવા આવ્યા બાદ આજે જ ગૅર્ડન અને સૅાડર કામામણીના કિનારા નજીક આવી પાગવા લતા. ત્યાંથી આગળ વધવાં જે વર્ષથી જાવવી જરૂરે પડી તેમાં પ્રવેશવાનું બંનેએ નક્કી કરી નાખ્યું ને બાદર ખેડેલા નેટિવોનું ટોળું વટાવી તંબુમાં આવ્યા.

અંદર બેઠેલી વિપુટીમાંના બે, ઢાર અને ફિન્ટન, તો એમના જેવા જ વાસીના શિકારીઓ હતા; ત્રીજો સ્કટ્રોકર વાપીઓને ઓળખનાર હતો. વહેલેજ આ નવા આગંતુકોને આદર સહિત બેસાડવા.

તાપણું સળગતું હતું ને ફિન્ટન તેની નજીક જ બેસી વાયબાંની બનાવેલ પ્રકાશિત વસ્તુ આસપાસ વધારી રહ્યો હતો. 'આટલો સરસ બીરો મેં જીવનભરમાં કદિ નથી જોયો.' તે બોલ્યો.

સૅાડરની આંખોએ આવીને તરત જ બીરા પર જ વસ્તે ચાટક લાગ્યું હતું. આખરે એક ધીમો નિ-સાસો નાખીને નીકળી ગયો ને તે બોલ્યો: 'મેં તો સાંભળ્યું નથી કે અહીંથી કોઈની બીરા મળ્યા હોય. આ તો વાપીઓનો મુલક છે.'

'અરે, એ તો આસમાની સુલતાની હતી. બાકી બહીં તો બીરા ક્યાં રસ્તામાં પડ્યા છે! અરે હમીએ તો અમને એ મળ્યા તે પણ . . .'

'ઠ' . . . ત્યારે તો તમને બીજી પણ બીરા મળ્યા છે અરે?' સૅાડની આંખોમાં આ સવાલ સાથે ન સમજી શકાય તેવો પ્રકાશ ઝગમગ્યો.

'હા, બીજા બે મળ્યા છે.' ફિન્ટને જવાબ આપ્યો. 'પણ પણ્યા નાના. આજ પણ સરસ ન જોવાય: પણ આ— વાક્યનો બીરો વધુ સ્પષ્ટ દેખાડતો તે બોલ્યો. 'આ તો જન્માશનું દગાદર બીરાડે એવો છે.'

મધ્યાને ચોરે ફિન્ટને બીરો પોતાના ખિસ્સામાં સેરવ્યો ને સીગારેટ સળગાવતો સૅાડર ઠંઠ મુખી ને તાકી રહ્યો.

આગંતુક ગૅર્ડને પણ હવે મારપ પેદાશી. અને સ્કટ્રોકર પોતાને ક્યારનો જોઈ રહ્યો હતો તેની તો. દીવાસળી-ઓધવની વખતે જ તેને અણર પડી. એની દૃષ્ટિ તે જોઈ રહેવા ને ગૅર્ડન જે બહતો ન દોષ તો તેમાંથી કંઈક અંશે નિરસકાર પણ નીતરતો હતો.

ગૅર્ડન એ નજરથી અળાવા લાગ્યો. આખરે તેની કાનિષ્ઠતા સહન ન થઈ શકતાં તે બોલ્યોઃ 'ત્યારે તમને વાપીઓની બાબતમાં રસ છે કેમ?'

પણ એથી સ્કટ્રોકરની નજરમાં જરા યે તબાવત ન પડ્યો. તેણે ટૂંકો જ જવાબ આપ્યોઃ 'હા, પણ બાપણા બંનેના રાહ જુદા છે.'

'તે કેમ વળી?' ગૅર્ડને અકળાને પૂછ્યું.

'કારણ, હું તેમનો બ્રત નથી લેતો, તેમને રોગવું હું. તેમની બાબતમાં મારી નજર નકામારીની નથી રહી.' સ્કટ્રોકરે જવાબ આપ્યો.

ક્રોધ શરમાવા દોષ તેમ ગૅર્ડન બોલ્યોઃ 'પણ બાફ્રિકામાં હોઈ હું એકલો જ વાપીઓનો શિકાર નથી કરતોઃ ને હું ન મારત તોપી ને બીજા તો ઓછા જ રહી જવાના હતા!'

સ્કટ્રોકર હવે હસી પડ્યોઃ 'કારણ એ બાઈ હતું. પણ તને બીજી નવિ દોષ કે વાપીઓનો આ પ્રકારનો અંત મને પૂરતા ઉપાયરૂપે છે. વાપીઓ પ્રત્યેની મારી બાગણીઓનું વમળ બદલાઈ જ છે. બાકી કંઈનું સમાનત્વ કે!'

'હા; તેમના માટે તમને માન છે, બાઈ ને!'

'એથી યે વધુ. ને એટલે તો મારે બાટલે મુખે રખડપાટ કરવી પડી છે. તું કદી મોબાંબોબાં આવેલો!'

'એક જ વાર. ને તે યે પણ વખત પહેલાં.'

'બાપ. હું ક્યાંથી જ આવું છું. ત્યાં હું

શિકારી જીવનમાં જડાઈ રહેલી કરામત કાબેલિયત

વૂ ?

અદલ ઈન્સાફ રહ્યો હતો !

Illustration from Illustrated Weekly of India

અજાણમાં આવે આવેલા મંદિરના પ્રકાશમાં સીઝરે એમની તરફ માંડી દોડ મૂકી

ાથીઓ ળાનું હું ને દુનિયાના
ોટા આગમાં મોકલું હું. માગ
ાન્યા મુજબ એનું કયું નથી–
પાછલ. એનું કયું છે જ નહિ કે જે
ાથી ન શીખી શકે. માત્ર તમારામાં
ીરજ તથા રમૂજની વૃત્તિ જોઈએ;
ને મારામાં તો એ ગુને રહેલાં છે.'

'ત્યારે હમણાં તું શું કરે છે?
ના નમૂના મેળવવા નીકળ્યો છે?'

'ના. હું એક આસ્ટ્રો દાઢીની
ાધમાં નીકળ્યો હું. એનું નામ
ીઝર. છ મહિના પહેલાં જ મેં
ો આ પ્રદેશમાંથી પકડેલો. મારા
ાર નીચેથી કેટલા યે દાઢીઓ
ીકળી ગયા છે, પણ સીઝર તો
ે સોને કાપી જાય એવો નીવડ્યો.
ે ગમે જ શીખી લેતો. તે પછી
ા અમને એકબીજા પ્રત્યે દરકી
ાદ અમના બંધાઈ ગઈ.

એવામાં મેં મારા મદદનીશ-નરીકે 'જેન' નામના
ેક માણસને રોક્યો. પણ એનામાં વિશ્વાસ મકવાં
. પણ કરેલી—બાદ કરીને તો સીઝરની બાબતમાં.

એક વખત તે સીઝરનું ઢાબ પાણવા મંગેલો.
ીઝર ત્યારે કંઈક ખુશમિજાજમાં હશે. એટલે પાણીની
ેસી ડોલ ઉપાડી તે ઉપર રેડી દીધી. દાઢીઓને
ાણવાની.. શક્તિ તારામાં હોય તો તું તે હજુય
ે કે બીજા કોઈ પણ પ્રાણી કરતાં દાઢીમાં રમૂજ
ાવવાની વૃત્તિ વધુ પ્રમાણમાં રહેલી છે.'

'હં, પછી?' જૅકનો રસ વધ્યે જતો હતો.

'પણ તેને સીઝરની એ રમૂજ ન ગમી એમ
મને લાગે છે. સીઝરને મસાજવાળી બાબરીનો જરૂ
ોખ હતો ને હું જ્યારે સ્વા જતો ત્યારે તેને એક
આપતો. તેના જવાબમાં એ મને સલામ કરતો. પણ
આ જનાવરો વિશે હું બહાર ગયેલો ને કમનસીબે
તેને તે દિવસે પેર વાળવાનો એ સરસ મોકો હાથ
લાગ્યો તેણે તેનો લાભ લીધો. સીઝરને બાબરી ઉપર
તેણે ખૂબ મરીનો ભૂકો ભાંડી આપ્યો!

એ તો પછી દીવાલમાં પડી ગયો હશે, પણ
સીઝરને આ અપમાને સળગાવી મૂક્યો. ને એ જ
રાતથી તે અદૃશ્ય થઈ ગયો છે. તેને દીવાલની ઉત્તર-
બાજુમાં એકદાડિયાનો ઝાંખો પણ વાસવો પણ મળેલો.

કેન્નાબોરી અને કાવતરાબાજીથી ભરપૂર એક રોમાંચકથા

દાબીને હું માંડ્યો કે કારકૂન મૂર્ખાં બોલતો ન હતો. અપમાનના રોષે ભરાએલો તે ઘરથી નીકળ્યો. બીજે દિવસે એક નોટિસે મને સમાચાર આપ્યા કે તેજે એને કામમાંથી તરત કાઢ્યો ને ચાલ્યો ગયો હતો. એ દિવસથી હું એની પાછળ પડ્યો છું. મને ખાતરી છે કે સુરક્ષિત પરના પર્વતો ને નદિ ઓળંગી ગયો ને ત્યાંથી આ બાજુ પાછો ફરશે. મારો સીક્રર! એ કંઈ સાધારણ દાણી ન હતો. કેમ?'

એટલું કહેતો સ્કડમોર અટક્યો ને સામેના જ ઝાડ નીચે કબર બંધાવેલ. પોલીસવાળાં તો તે જોઈ ગયા. ગ્રેહેમ પણ અટક્યો. બીજા બધા તો ચૂપ જ થઈ ગયા હતા. પણ એનો સાથી સ્કાઉર હજી બબડતો હતો એટલે એ તેની પાસે જ પહોંચ્યો.

'આટલો બધો વખત શાની બબડાટ થતી?' ત્યાં પહોંચતાં જ સ્કાઉરે સવાલ કર્યો.

મોંમાં ભરેલા પુલાવના મોટા કોળી ગળતાં ગ્રેહેમે જવાબ આપ્યો: 'દાણીઓની.'

'ગ્રેહેમ, તેં પેલો કીરો જોયો?'

'હા. પણ તેનું શું?'

'ઓહ, ખાસ તો કંઈ નહિ. પણ આપણે કીરા વિષે કોઈક વધુ માહિતી લઈએ.' સ્કાઉરે કેટલી તોબ્બું: પણ આકાશ બધી સંધ્યાએથી તેની નજરમાં કોઈ નાપાક ઊંડાણ ઊભરી આવી હતી. 'ને જોને, એ એક જ નંગ જોવાથી કીમત મેળવવા આપણને કેટલા દાણીઓના શિકારમાં ઊતરવું પડે છે?'

ગ્રેહેમે પળભર તેની સામે જોયું, પણ કશો જવાબ ન આપ્યો. પોતાની જવાબદાર શિકારી બંદૂક ઊપાડી ને સાફ કરવા લાગ્યો. એ હતી તો પુરાણા જમાનાની, પણ ગ્રેહેમના હાથને તેણે બરાબર અપનાવ્યો હતો અને એટલે જ નવી બંદૂક બનાવવા કરતાં એનાથી જ એ કામ પતાવી લેતો.

બંદૂક સાફ કરી સુવા જતાં સ્કાઉર હજુ બે જણનો જપ્યો. પણ પછી એને તો ઊંઘ આવી ગઈ.

સુતાર પછી સ્કાઉર તો જાગેલો જ હતો. ગ્રેહેમ હજુ જાગતો હતો ત્યાં તો ફિન્ટન બેબાકળો દોટ મૂકતો આવી લાગ્યો ને સીધું સ્કાઉરનું કાંડું જ પકડ્યું.

'તું—તું બરબાદ કબાટ પરેથી આ મારું, મારા તંબૂનાં ઘૂસ્યો હતો?' તેણે પૂછ્યું.

'પુ! મારે તે વળી ત્યાં ઘુસવાની શીખરત દોષ!' સ્વસ્થતાથી સ્કાઉરે જવાબ આપ્યો.

'મારા એક નોટિસે બરબાદ જ કબાટ પરેથી તને બહાર નીકળતાં જોએલો.'

'એટલે? તું કહેવા શું માગે છે?' કૃત્રિમ ગુસ્સો કરતાં સ્કાઉરે સવાલ કર્યો.

ફિન્ટન બાંડાબાંડ પોતાનો આવેશ રોકતો બોલ્યો: 'રાતે કોઈ કમબખ્તને મારા તંબૂમાં પેસી બદબોદમાંથી પેલો કીરો તફડાવી લીધો છે. એ તું ન હતો, કેમ?' પાછો તેનો કોપ વધવા લાગ્યો.

સ્કાઉરનો અદેરો વધુ સહેજ બન્યો. તો યે ગુસ્સાનાં તે ઊછળી પડ્યો: 'મારા પર ચોરીનું આળ ચડાવે છે?' ઠંડીની બધી પર આવેલા સાપ જેટલું ખૂન તેની આંખોમાં ધસારું હતું.

ફિન્ટને બાજોઠી પકડી ને બબડતાં બંદૂક કબાની ત્યાં આવી પહોંચેલા ઢોર સામે ધુસપુસ કરવા લાગ્યો. ગ્રેહેમની બેધ સામે ત્રિબાડી જે નજરે જુએ એવી તેની નજર વારંવાર સ્કાઉર ને ગ્રેહેમ તરફ ફરતી હતી. સ્કડમોર હજી ઊભા જ કરતો હતો.

ત્યાં તો બંનેયને સામે ખૂણે જ અચાનક આવી પહોંચી બંધા બએલા દાણી પર ગ્રેહેમની નજર ગઈ. તેનાં ચળકતાં દંતપંક્તિ તેણે જોયાં ને બધું તે બધી ગયો. તરત બંદૂક ઊપાડી તેણે નિશાન તાક્યું.

એ પળે જ સ્કડમોર બબડી પહોંચ્યો. તરત તેની નજર ગ્રેહેમની બંદૂકની નળી ને પછી બિચારા દાણી પર ગઈ. ખૂન કરવાનો તે દોડ્યો. પણ મોડો પડી ગયો હતો. દાણીના બબ્બાં તે પેલી ગઈ ને બીજી જ પળે દુઃખની એક ચીસ પાડતો એ નાઠો.

સ્કડમોરે ગ્રેહેમનો બબ્બો પકડ્યો: 'મેં ખૂબ મારી છતાં તે મોજી બદબોદી જ સા મારે? એ મારો સીક્રર હતો.'

ગ્રેહેમની આંખો આશ્ચર્યથી ફાટી રહી! પણ કશો ઉત્તર વાળે તે પહેલાં તો ફાર ને ફિન્ટન ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

'એ દાણીને હજામાં કેમ રડવા બેસે છે?' ફાર બોલ્યો: 'અહીં આપણા વચ્ચે કોઈ મોટો ચોર પાકેલો છે. પકડો એને ફોડવાનો છે.'

ને તરત તેની બંદૂક ગ્રેહેમના ચહેરા સામે મિંચાઈ. 'હેન્ડ્સ અપ!' તેણે સ્કાઉરને હુકમ કાઢ્યો:

'તારા દોસ્તની ગાળુમાં ગોળવાઈ ગા. હમણાં જ ખબર પડશે કે હીરો કોણે ચોર્યો છે.'

ગબડી પડતા લોકોને ઠાંસ વચ્ચે દબાવતો સૉડર બાનો રોપ સેવતો ગૉર્ડનની બાજુમાં ગોઠવાયો.

'પણ ધારો કે કોર્ક નેટિવ જ ને ભાગ ગયો હોય!' ગૉર્ડને અન્યાય કર્યો ને એ સાંભળી ફિન્ટન પણ વિચારમાં પડી ગયો. તેને એવી કલ્પના યે નહોતી આવી. પણ હાર એ માનવા તૈયાર ન હતો.

'અહીં કંઈ નાનાં બચ્ચાંને નથી ફોસલાવવાં હં?' રોપથી તે બોલ્યો: 'ચલાઓ, કપડાં ઉતારો.'

'પણ—'

'પણ બણ કશું નહિ. બસ—મેં કહ્યું ને, કે કપડાં ઉતારો!'

ને ગૉર્ડન ને સૉડર બંનેએ કપડાં ઉતારવા માંડ્યાં. હાર ને ફિન્ટન એ બધાં તપાસી વળ્યા, સીગારેટ-બૉક્સ સુદ્ધાં ન છોડ્યા. બૂટોનાં તળિયાં યે તપાસી નાખ્યાં. પણ કશું પરિણામ નહિ! નિરાશ ફિન્ટન બોલી ઊઠ્યો: 'યા ખુદા, એ એમની પાસે તો નથી!'

'દેખો જ જોઈએ. ફિન્ટન!' હાર એમ માને તેવો ન હતો. 'એ બેશમાનો પર ભરોસો રાખવાનું પાપ આપણે કર્યું છે. તેનું પ્રાયશ્ચિત તેમને આપણે ચોકવાથી જ થઈ શકે!'

એટલે બાનદાનિના અને બીજાએ તિરસ્કારના કુત્કારો કાઢતાં ગૉર્ડન ને સૉડર બંનેએ કપડાં પાછાં પહેરવા માંડ્યાં. વગી ગૉર્ડનથી ન રહેવાયું ને તે બોલ્યો: 'અને એ બાસાબાંથી ભરી નદિ પડ્યો ચોર એની શી બોતરી! હું બાના મેરીના ગ્રેગન બાઈને કહું છું કે હું ચોર નથી.'

'અને પોતાના કબજાની વસ્તુ વિષે બેદરકાર રહેનાર પાસેથી એ ચોરાઈ જાય તેમાં કંઈ નવાઈ પણ નથી.' સૉડર બોલ્યો.

ગૉર્ડને જંઘા ઘસાડી: 'આપણે બીજે તપાસ કરીએ.'

'ના, ગૉર્ડન, એવી બાંધરડમાં આપણને પડવાની જરૂર નથી. ચાલ, ચાલતા થઈએ.' સૉડર બોલ્યો.

'સબૂર, તમે એકે જઈ શકવાના નથી.' હાર બોલ્યો. પણ સૉડરે તો કરેતાંની સાથે જ જંગલ તરફ દોટ મૂકી દીધી. ગૉર્ડને પણ તેનું અનુકરણ કર્યું. બાજુ હારની જંઘા ચાલુ થઈ. એ બાર પડ્યા. એક બારે સૉડરની દૂર જવામાં મેદી પડી. પણ તેણે તે ઉઠાવવાની તકલિફ જ ન લીધી.

એટલામાં તેઓ જંગલમાં દોડતા જ રહ્યા. આખરે હારની ક્રોધભરી ચૂંબાતા પડ્યા પણ દૂર પહોંચી ગયા ત્યારે તેઓ ઉભા રહ્યા ને સીધા જમીન પર ફસડાઈ પડ્યા.

'આ કિસ્મતની જ તરકટારી છે. બદિતર એ શરમજનો ચોક્કસ આપણને આગમાં જ ભૂંજતા' મોં અને બગા વચ્ચે બેસા પરસેવાના રેલા ગળતાં સૉડર બોલ્યો. તેની નજર ગૉર્ડનની જંઘા સામે જ હતી. એને તો પોતાની જંઘા ઉઘાડવા જેટલો પણ જતન ક્યાં મળ્યો હતો!

'ચાલો છટક્યા, પણ હવે શું કરીશું? પાછા જુંગા—જુંગા?' ગૉર્ડને પૂછ્યું.

'નહિ, નહિ. આપણે પોલા વચ્ચે પાછા પડીએ. તે પકાઈશું છે એટલે નેટો શિકાર પણ મરેલો મળ પડશે ને નગણી ચામથી ચપેટું પણ પામવું જ રહ્યું.'

'ત્યારે સૉડર, તું તંબૂમાં ગયેલો ખરો?' થોડી વાર વિચાર કર્યો બાદ ગૉર્ડને અવાજ કર્યો.

'બેશક, વગી.' હસતાંહસતાં સૉડરે જવાબ દીધો.

'એ હીરા માટે જ ને?'

'ત્યારે બીજા શા માટે?'

કશી ગમ ન પડતી હોય તેમ ગૉર્ડન બાજુને ઝાડે અડક્યો: 'વાહ, પણ એને સંતાડી ક્યાં મૂક્યો છે?'

'એની કોર્ક ચોક્કસ ગમ નથી રહી. હવે ગોપી ગયું એ તો!'

ગૉર્ડનની બાંખો બધાનકતાથી તેની સામે તાકી રહી. 'હું તારા જેવો ચોર નથી. સૉડર! એ હીરા પાછો બાપ.' તે કરડાકીથી બોલ્યો.

'શા માટે?' ચહેરા પર મૂંઝવણ ઘાસ થતાં સૉડરે પ્રશ્ન કર્યો.

'હું એ ફિન્ટનને પાછો સોંપી દઈશ.'

સૉડર ઘંભી ગયો. બેબાકળા બની તેણે ગૉર્ડન સામું જોયું: 'તું સાચે જ એમ કરવા માગે છે?'

'હા, બાપ બાપી રે.'

'એ મારી પાસે નથી.'

'બ્બાઉ...'

'ગૉર્ડન, મોટું રંગાવ. મારી પાસે એ છે જ નહિ.'

'ત્યારે બાપ એ ક્યાં છે?'

સૉડરે કંઈક કહેવું છે એવો ભાવ હવે રહ્યો ન હતો. તે ફિક્કું હસ્યો ને બોલ્યો, 'ગૅર્ડન, તું ગમતો હતો ત્યારે એ વીરો મેં વીંધેલો. પણ વીંધા બાદ કૂ મુંઝાયો. કે એનું કરવું શું! ફિન્ટનના હાથનાં બનાવ કહેલાની પણ મને ખબર હતી. પછી મને ખ્યાલ આવ્યો - ગૅર્ડન, આપણી વચ્ચત મને ઓચિંતા જ બોલો આવી હતા છે!'

'વાહ, કર્દ, એવો ખ્યાલ આવ્યો!

'મને લાગ્યું કે ફિન્ટન ને કાર વીંધ્યા બાદ આકાશ-વાતળા એક કરવાનું નહિ ચૂકે. એટલે તું મૂતો હતો ત્યારે જ તારો બંદૂકમાંથી બોલ્ટ કાઢી. ઉપરાંત મેં બોલી મે એ વીરો તેનાં હથાની દીધા ને બોલ્ટ બંદૂકમાં બેસી દીધો. અને ગૅર્ડન, એ બોલ્ટ તો તે પેલા ગ્રેડગ્રેકરના હાથીને મારી દીધો. એટલા માટ તો કૂ કયારનો કહ્યા કરું છું કે આપણે એ હાથીની પાછળ પડીએ. કેમ હવે સમજ્યોને, ભેરા!'

એટલું કહી સૉડર ખડખડાટ હસી પડ્યો. ગૅર્ડન તો એવો અસંજામાં પડી ગયો કે બોલ્ટ વખત કંઈ બોલી જ ન શક્યો.

'વાહરી કર!' સૉડર હવે ગંભીરતાથી બોલ્યો: 'મરજ પેઢ ભાગ્યા આવ્યા છે કે હાથીની પાછળ પડવું છે!' કહેતો તે આગળ ચાલ્યો. બંદૂક ઉઠાવી ગૅર્ડન પણ વિચારોના ઉભરામાં અટવાતો બેવકૂફ તેની પાછળ ચાલ્યો. કેમે કરીને વીરો મરે તો સીધો ફિન્ટનના હાથમાં સોંપી દેવાની તેને ખાસ ઇચ્છા હતી. તેના ચાલો ચહેરા પર સ્પષ્ટ તરી આવતા ન હતા. જનાં સૉડર આગળ ચાલતાં અનેક વખત ફરીફરીને તેમો જવેરો જોઈ રહેતો.

થોડે અને કંદાળાના પોરે જેવા મધ્યાહ્નના તડકો તપતો ગૅર્ડન અને સૉડરે આખરે હાથીનું પગેરું કાઢ્યું. હવે તો બાજ તેની પાછળ જ પડવાનું હતું. એટલે બોલી વાર થાક ઉતારવા તેમો બેઠા. સૉડર પાસે બીજની ઘાતરી હતી તે બન્નેએ બાંધી પણ બાજ બાર તરજ તરસથી જીવ મૂકાવા લાગ્યું.

'કૂ અહીંનો બોલાઓ છું, ગૅર્ડન. અહીંથી બસ બાઠેક પર જ એક તળાવ છે! જોતો, હાથીનું પગેરું પણ એ જ દિશે બાગળ વધે છે. ને મજ્જત પર તો પહોંચવા દેજ, સામે મોરે તે બાગળ વધી બાવાનો જ નહિ. કદાચ એટ પંથ ને દો દાજ જળી રહે!'

એટલું કહેતાં જ બન્નેએ પોતે તાન બંદૂકાર પોત બોલા ડાળથી બંદૂકની નંદક તેણે ઉઠાવી લીધી. ગૅર્ડનને એ ન ગમ્યું, છતાં હવે કંઈ બોલવું વાજિબ ન લાગતાં તે તેની પાછળ બેચારે ચાલ્યો.

બૂમ દેતાં તેમો તળાવ પાસે બાવી પહોંચ્યા. પનબ્બો દિવસ દોતાં બાળ બોલો, પંદ પણ પ્રકાશ-પાની પૂર્વતૈયારીબો કરી રહ્યો હતો. હાથી ત્યાં પાણી પીવા આવેલો ને પાણી પે પીધું. બાનરીપૂર્વક તેમણે તે સ્થાન જોયું. પછી પેરબર થઈને તરેલા ગૅર્ડનને પાણીમાં બોબવા બતા હતા ત્યાં તો દૂરથી હાથીની ગર્જના સંભળાઈ ને સૉડર બંદૂક સાથે કરી બેઠબો.

ગૅર્ડનને હવે બંદૂકની બોર અસલ બત્યાર. પણ સૉડર તો રેતીમાં બાગળ ને બાગળ દોડવે જતો હતો. તેની બાંખોમાં બાજની બાગ બમબી ગિરી હતી.

'બત્યમથી બાંદા જન્તો દોષ બેવી ચીજ છે.' પાછળ દોડતા ગૅર્ડનને જેણે કર્યું. ગૅર્ડનને પણ બોબ જ બાવેલું. બોલ્યા જ બમની બીડાની જ નહિ, પણ બાખે દોષ ને નિરુત્સાહબેથી બે બીજ હતી.

અને બાજ બેર મોટાં બાંધો કરવા બાવતી ગજની જેવા બે હાથી બાંદે બંનેબે દોટ મૂકી—બન્ને બેક વિજ-બિન્નતી જરતમાં જીતવા દોષ જેવી. બાજ સેવાની મે બન્ને જુરસદ ન હતી. ઇજન પણ બન્ને પગોમાં જ બાવી ગિતવું હતું.

પણ ત્યાં તો... બા શું! સૉડર બબાનક અટકી ગિયો ને તે બાંદે તેની બાંદે બઝાબ' પોડેલો ગૅર્ડન પણ બાજ બાડતો હોબી ગયો. બંનેને ઠીક પરમેલો વગી બાબ્યો. બાકાશમાં બાંદે બાવેલા મોટમાં ગ્રહ-જેકરનો પ્રચમેલો સીબર તેબની જ પાછળ દોટ મૂકતો પરમો બાવતો હતો—ને બો દોટ બાંદી હતી!

સૉડર ગૅર્ડન સામો જોબો. તેની બાંખોમાં બબ હતો પણ સેતાનિબત તેબી બાખરે હતા. ગૅર્ડને તે જોયું ને તેનો બર્થ તે ઊભેલ તે પરેલ્યાં તો સૉડરે બંદૂક બગાવી.

ને બેનું પરિબામ જોવા જોગવાની તેમ પરવા ન હતી. બોગી ગૅર્ડનના પગમાં જેવી ગઈ ને સૉડરે બાકા છતાં બમળા જેવથી ગૅર્ડનની દિશા પકડી.

સીબર નજીક ને નજીક બાવતો હતો. નજીક

આવતા એ બંને જૅકેટને તુર્ત દોસ્તમાં આપ્યો. 'બચાઓ!' તેણે સ્વમત સવાલ કર્યો ને સ્વમત જ મળવેલા જવાબથી તેની મુદ્રાઓ બધી બદલી ગઈ. કારણ, સીઝરને મારવા કરનારે એ પોતે જ હતા ને સૉક્રેટ તેને બરાબર તેના કરતા ઘા પાડેલા!

ફર ને ફર પડ્યે જતા સૉક્રેટને તે જોઈ રહ્યો. તેના માથાના સાથ સાથ અંદરની ત્રિપાસ્થિઓ જોમ ખેંચતા પ્રદેશમાં ચમકી રહ્યા હતા. હતાશ થયેલા જૅકેટે એક ઉપાય અજમાવી જોયો. પડતાં પડતાં તે સીઝરના માથેમાંથી ફર ઝટી લેવા, પણ તેથી કંઈ આઘાતો ઘોડો જ અવકાશ રહેતો હતો' તેણે હાથ બળથી દબાવી દીધા, દાંત ભીડ્યા, આંખો મીંચી દીધી ને આખરી પળના અનુભવની જ રાહ જોતા થઈ ગયા.

પણ—પણ આ શું! ઘણીવારે તેણે આંખો ખોલી ત્યારે સીઝર તો તેને મૂકી આગળ નીકળી ગયો હતો. બ્રૉક્સસ તેની દોટ સૉક્રેટ પાછળ જ હતી. અચંબો તો બીકમાં અદ્રશ્ય થયેલો જૅકેટ થથડતો થથડતો પગભર થયો ને જોજનની દિશે પગલાં માંડ્યાં.

સૉક્રેટને પણ પાછળ પડતા આવતા ઘાયલની ખબર તો પડી જ હશે ને તેણે પાછળ જોયું ત્યારે તો સીઝર અમૃત કુંભ જ જેનાથી ફર હતો! જૉકેટ ગણાવવાનો તો અવકાશ જ ન હતો. તેના ચહેરા પરથી મોતીનું ઓજોઝેક જુદું અદ્રશ્ય થયું અને તે બધા જાણે બીજી બધી શક્તિઓ ઘણી નાખી દોડ જોમ ગુમાવી પણ તેના મોંનાંથી સરી ન શકી.

પણ ના, એક શ્વાસ નીકળ્યો જ,—કલાકને ઓગળતી ઘડીની જેવી. અને તે છેલ્લી જ હતી. જૅકેટને તે બરાબર સંભળાઈ. ને ધૂળના નાના મોટા પણ આકારમાં ઝડપતા તેણે જોયા. કારમી વેદનાથી તેણે આંખ બાજુ હાથ દઈ દીધા.

એ જ વખતે ઉપરાઉપરી તેણે જોડાતા ઘણા બાજુ સાંભળ્યા. એક બળવો ધૂળનો ગોટો ને પડેલાં કરતાં બે ધૂળનો બળવો ગોટો આકાશમાં મોટી નીકળ્યો.

લૂંટારાનો સંગઠનો જૅકેટ જોજનમ કરી ત્યાં પરોઢ્યો ત્યારે માંસના લોચા જેવા બની ગયેલા સૉક્રેટની પાસે જ દાણીનું નોતરીજ શરીર તરફડીને ચિરમશાનો બળી પર હતું. આગે જ જૉકેટ પર બાયું ઉંદરી ભોંકાયો રહડોકેર મુસ્કે મુસ્કે રહી રહ્યો હતો અને કાર તથા ફિન્ટન તેને આશ્વાસન આપી રહ્યા હતા.

પરંતુ જૅકેટને જોતાં જ. ને ખાસ કરીને મોંની-નીકળતો તેનો પગ જોતાં જ. ત્રણે જણ અત્યંતથી તેની સામે દોડ્યા. જૅકેટને સૉક્રેટ સામેના પોતાના પ્રદત્ત પરિચયથી ઓછીને છેવટ મૂંઝાતી બોલી કહ્યા. આ વખતે તેમને કદી સંભળાયો. દીરા માંદ તેણે પાપરેથી આસ્તાસ્ત્રે તો બધાનાં મોંનાંથી 'આકરીન' પોકારાવ્યું.

'પણ ભારી તો સામે જ સીઝરે ન હતું.' છેવટ ઉપનંદાર કરતાં જૅકેટ બોલ્યો.

'એ બરાબર હતું.' રહડોકેર બોલી ઊઠ્યો: એ તને આગ અદ્રશ્યીગ જેવી વાત કરેલી એ તો યાદ છે ને? એ જેના વાગ ખૂબ શાસ્ત્ર ને બળકતા હતા ને એવા જ વાગ કમનસીબે સૉક્રેટને માથે હતા. મોઝસ્ની એ પર નજર પડતાં જ તેને મરીવાળી બાબરી યાદ આવી ગઈ હશે!'

'હં. હં. બરાબર છે' જૅકેટ બોલી ઊઠ્યો: 'દાણી પોતાને થયેલી ઈજા કરતાં સૂરેબાજીથી બની ગયો છે એટલી સૂરેબાજી અપમાન નથી બની શકતો.'

'બોલો, જે થયું તે ઠીક જ થયું' કાર બોલ્યો. 'અમારા દીરા માંદે તમને પણ ખુશકિસ્મત સોંપવી એના દંતકથા તે કેટલા બળવાન છે' ફિન્ટન, ખુદાનો બન્દાર અદ્રશ્ય છે!'

ને હસીને ફિન્ટને તેનાં સંમતિ આપી.

(અંતિમ ૧૫૬૫૦) અશોક હર્ષ

૧૯૪૦ના ગુજરાતી સાહિત્યની સમીક્ષા

ગુજરાત સાહિત્ય સભા-અમદાવાદ તરફથી ૧૯૪૦ના વર્ષના ગુજરાતી સાહિત્યની સમીક્ષા કરવાનું કાર્ય મા પ્રો. રસિકલાલ પરીખને સોંપવામાં આવ્યું છે. તો આથી સૌ લેખકો તથા પ્રકાશકોને વિનંતિ છે કે તેઓ પોતાનાં પ્રકાશનો નીચેના સરનામે તેમને મોકલી આપી સભાને આ કામમાં સહકાર આપે.

પ્રો. રસિકલાલ પરીખ - તખ્તેશ્વર પેઠ - અમદાવાદ (ગુજરાત)

ભૂતકાળની શોધમાં

ઉત્તર ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસકેન્દ્રોનો પગપાળા કરેલો પ્રવાસ

ટોચે આબૂ: ઉત્તર ગુજરાતના મંદિરસ્થાપત્યના એક નમૂનો

પ્રાચીન પનોતિપ્રના આ ગાનના ગાગા ગાન-તાઓ સાથે કલાકોક ગાનગોષ્ઠિ કરી અને આમપરી ગાયેલાંનો પંથે પ્રયાણ કર્યું. પેલું નટરાજનું મંદિર સ્મૃતિમાં જ આમ્યું. જોવા જેવું રહ્યું. નગાઓની ગાંઠી રોપ મૂકી પાસા દેવોનું સ્થાપન નવાઈ પમાડે એવું હતું. ગંધર્વોમાંના વિવિધ આકાર પછી વદિનાઓ આ બીજા શિલ્પોના જે જંતર. ગોપરાઓના રાજ્ય પર્વે ઉત્તર ગુજરાતમાં એવાં પાસા ઉદાનાં જ મંદિરો બંધાતાં. ગુજરાતનું મંદિર સ્થાપત્ય આપણે ત્યાં જાદાગરી આમ્યું છે એવા અનાદ છે, પણ એનાં ઉત્પત્તિ અને વિકાસ વગરનાં જ છે એવા દૃ આનું ધું. નારા આ નિબાનની ઉપરેખા ચોકાક સજોગમાં આ પ્રમાણે છે:

મંદિરનાં શિખરોના પ્રકાર

મંદિરના સ્થાપત્યમાં શિખર એક મુખ્ય અંગ છે તે સ્થાપત્યના વર્ગીકરણની સામાન્ય જાણમાં જ રહ્યું છે. હિંદી મંદિરોનાં શિખર ત્રણ પ્રકારનાં છે:

૧ દ્રવિડ: નાગર ઘણીખરાં જ બે જોવામાં આવે છે. કાંજીવરમ (કાંચી પુરી), રામેશ્વરમ્ અને મદુરામાં એના બેજ નમૂના નજરે પડે છે. ઉત્તર હિંદમાં રાજસ્થાનમાં પણ આ જાતીનું એક મંદિર છે. એના શિખરની આકારરેખા આડી Horizontal દોર છે.

૨ આર્ય: મેરુ કે કૈલાસ અને ઉપર કલશ. આની કરતાં એના જેવા આકારનાં નાનાં નાનાં બીજાં શિખરો પણ દોર છે. ગુજરાત, રજપૂતાના, મધ્ય હિંદ અને ઓરિસ્સામાં આ જાતની બાસ જોવામાં આવે છે. વલભીના અવશેષ જ્યાં મુખ્ય પ્રાચીન જે શિખરનાં મંદિરો નજરે જોવાં જ રહ્યાં છે. અમલનેર, આકા વગેરેનાં મંદિરો પ્રાચીન કાળમાં ત્યાં હશે હશે. પણ તે નામ પામ્યાં જે ઉપરોક્ત પ્રદેશોના પત્થરનાં મંદિરો હજુ ટકી રહ્યાં છે.

૩ બાકીના ઉપરના બંને પ્રકારનો સુમેળ કરી ઉત્પન્ન કરેલી આ જાતીનાં મંદિરો કાળા (નૂતન) ઉપાસકોના દક્ષિણ વિભાગ તથા જૈનોનાં જ દેખાય છે.

ગુજરાતનાં મંદિરોનાં શિખર આવાં પ્રકારનાં છે. મંદિરોનું સ્થાપત્ય આજ પર્વત ગુજરાતે જ ઘડવું રાખ્યું છે તે આપણા માટે ગૌરવાસ્પદ છે. બીજે જઈ દિશમાં તેનું તાન પડ્યું છે.

ગુજરાત અને ઓરિસ્સાનાં મંદિરસ્થાપત્ય

નારણની નષ્ટક મંદિરનાં બાંધણી નાનાનું એક ધ્યાન દોરે છે. ગૌમુખોના ભાગમાં મંદિરસ્થાપત્યે જે ફેર પ્રગતિ કરી તે તફાવત આ નમૂના છે. મંદિરનું શિખર અને તેની આંતરાના plan. એ બંને ઓરિસ્સા નાં પ્રાચીન શિખરો અને આંતરાના સાથે ખાસ મળતાં આવે છે. આ સામ્યના આધારે ગુજરાત અને ઓરિસ્સાનાં મંદિરસ્થાપત્યને આસ સંબંધ હોવાનું મનાય છે.

આ પછી ગૌમુખોમાં બંધારેમાં મંદિરોમાં કલાકેરાના આમુખ સ્થાપત્યનું ફેર પ્રતિબિંબ નજરે પડે છે. દેવાનંદપત્નીના મંદિરમાંથી આવ્યાં આ મંદિરો મારા આવતા હોવાં છે. આ મમતાપત્રા ઉપરથી બે મંદિરોના પર આવ છે:

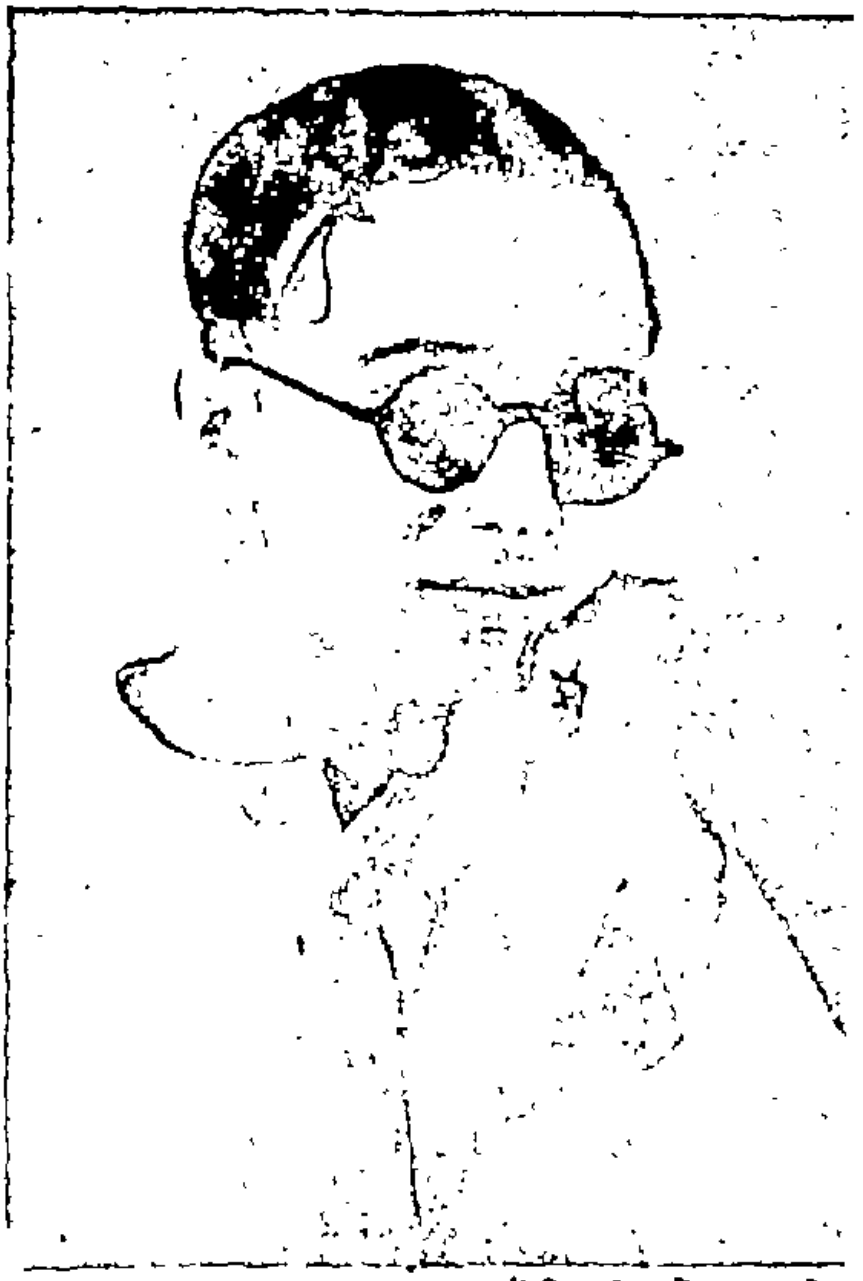
૧ ગૌમુખ સમય પર્વનું મંદિરસ્થાપત્ય ઓરિસ્સાના નવાગીન મંદિરસ્થાપત્ય સાથે ઘણી નજીકનો સંબંધ ધરાવે છે. આ સ્થાપત્યપ્રણાલી ઓરિસ્સા (પ્રાચીન કલિંગ) થી ગુજરાતમાં આવી કે ગુજરાતથી ઓરિસ્સા એ તે વાત કહી શકાતું નથી.

૨ ગૌમુખ સમયમાં ગુજરાતના મંદિરસ્થાપત્યમાં કેટલીક આમુખકેરી (ગ્રામરાજીઓ) ખાસ ઉમેરો થયો.

ગુજરાતના મંદિરસ્થાપત્યની પ્રાચીનતા

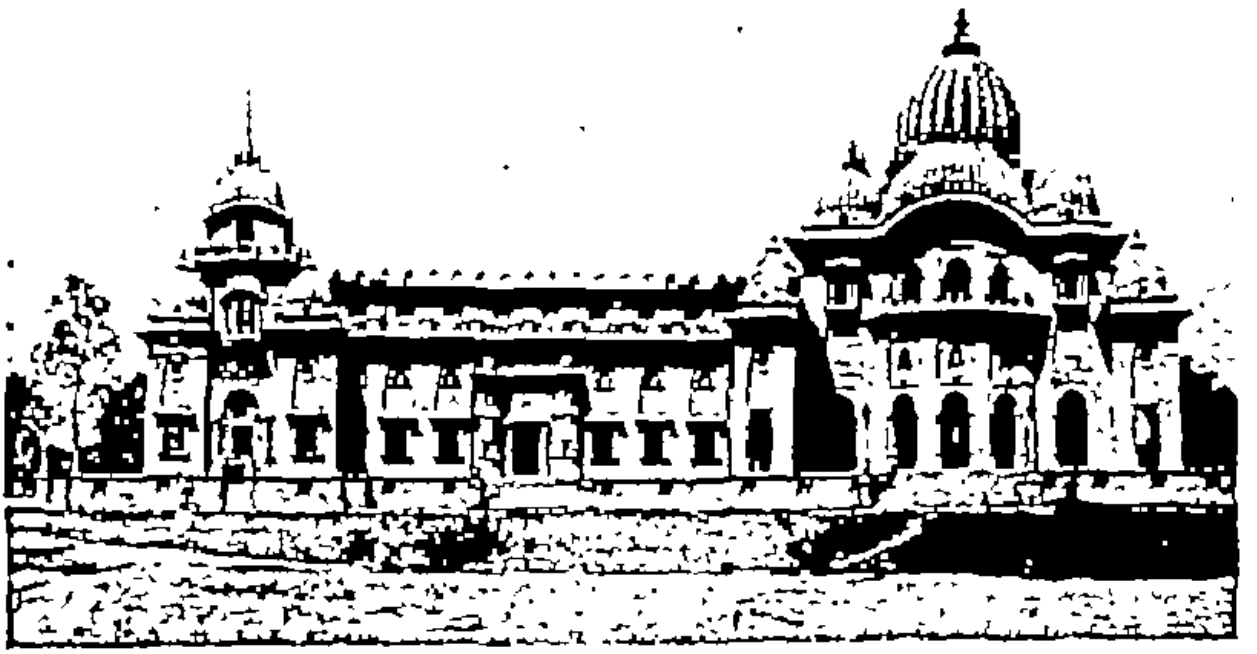
ગુજરાતનું મંદિરસ્થાપત્ય તપાસતું છે કે કલિંગથી આવેલું એ નક્કી કરવા માટે કાલના કેટલા ગિરાવ મૂકી એ ગણવ છે તે તપાસી જવું પડશે.

મંદિરના મુખ્ય અંગ શિખરની ઉત્પત્તિ આ છે એ વાચનારો નથી. થી નાનાસાહસમયનનાલ નરેના પાયડીમાંથી તેની ઉત્પત્તિ દર્શાવે છે. ગર્ભગૃહ અને કલિંગ્સ બંને છે કે બીજા ૬ નારસેણથી મંદિરની ઘણું પાછળ બાદ

શ્રી ઉમાશંકર જોષી

જેમને અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ ૧૯૪૬નો 'રણજીત
સુવર્ણચન્દ્રક' આપવાનું ઠરાવ્યું

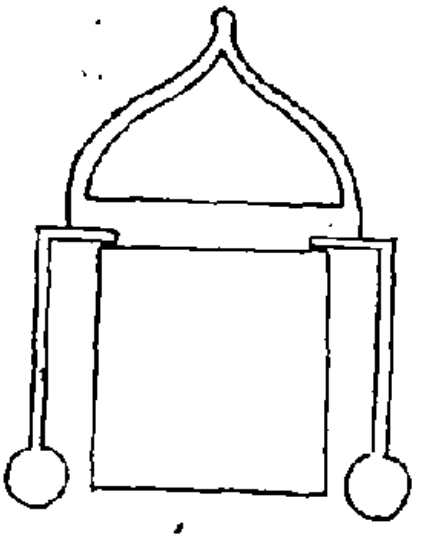

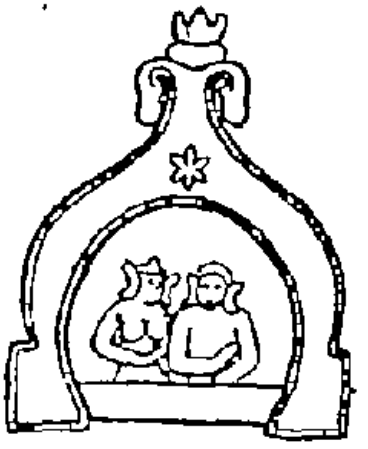
શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું મંદિર · બેલુડ

જ્યારેજ્યારે કલકત્તા જઉં છું, ત્યારેત્યારે રામકૃષ્ણ-મિશનવાળો મોહ મારા જેવા પામર રહેતો નથી. ત્યાં મેં જ અમેરિકન બાઈના પૈસામાં મોટાં ટેકરી પૈસા ફમિરી, મિશનવાળાઓએ રામકૃષ્ણ પરમહંસનું આ મંદિર બાંધ્યું છે. આઠ નવ લાખ રૂપિયા ખરચાયા હશે. પૂર્વ હિંદુસ્તાનમાં આવડું મોટું અને ભવ્ય મંદિર બીજું નથી. ભારી કલાની દૃષ્ટિએ આ મંદિર અપ્રતિમ છે. એમાં જે નવ ગ્રહની મૂર્તિઓ છે તે શાન્તિનિકેતનવાળા નંદલાલબાબુએ દોરેલાં ચિત્રો પ્રમાણે બનાવેલી છે. ભારતની કલાના પુનરુદ્ધાર માટે સાદગી અને પ્રસન્નતા માટે તપસ્વિતા આવશ્યક કરે છે. મંદિરોમાં જે જે સુધારા કરવા જેવા છે.તે આમાં કરેલા છે.ક્યાંય અંધારું ન મળે. મરદ મર્દ અને સર્વ પ્રજાના માનવીઓને આમાં પ્રવેશ છે. મંદિર નવું જ હોવાથી એમાં હજુ બદબો પેઠી નથી; અને નવું છતાં હજારો યાત્રીઓ અહીં રહેવે આવી અને ગયા છતાંયમાં આજ સુધી પ્રાચીન મંદિરોની પવિત્રતા એને અર્પણ કરે છે.

રવીન્દ્ર શ્રીરામકૃષ્ણ મહોત્સવ

ડાબી બાજુની આકૃતિ ૧—જૂનાગઢમાં બાવા પ્યારાના મઠની ઈ. ૨૦૦ની સાલપ્રમાણની ગુફાઓનો એક દરવાજો. ગુજરાતમાં દરવાજાનો આ પ્રાચીનતમ નમૂનો છે. જમણેની આકૃતિ ૨—જૂનાગઢમાં ઉપરકોટના કુવા ખોદતાં મળી આવેલા બુદ્ધકાળના શિલ્પની એક આકૃતિ. છે—ભારહુત-સાંચીના સ્થાપત્યમાં મળી આવતી સ્તૂપોની પ્રારંભિક આકૃતિ. આ બન્ને ગ્રંથકારની આકૃતિઓના સ્થાપત્યમાં જોવામાં આવતા વિકાસ સૂચવે છે.

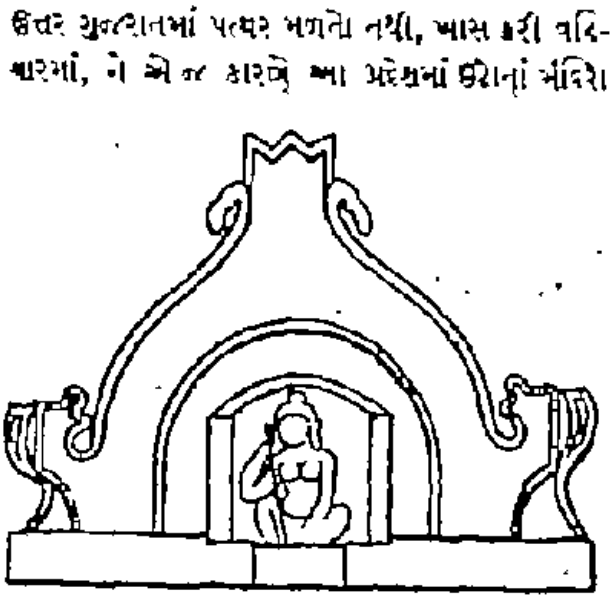
તેના ઉપર શિખર મૂકવામાં આવ્યું. આ લેખનાં. દાહ ચરિયારમાં કાળીઓએ સાચવી રાખેલા પ્રારંભિક મંદિરનાં ગુંબડીઓ અને ઘરો પરથી મંદિરની આકૃતિ ઊતરી આવી છે એવી માન્યતા મેં રજૂ કરી છે. ઈસ્વીસન પૂર્વે ત્રીજા અને બીજા સૈકાનાં ભારહુત અને સાંચીનાં સ્થાપત્યમાંથી આ માન્યતાની પુષ્ટિમાં પ્રમાણ મળી રહે છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૧)

ગોપ અને ઉપરકોટના મંદિરો

જામનગર પાસે ગોપ અને પોરબંદર પાસે બીલેશ્વરનાં મંદિરોને ગુજરાતમાં દાહ સાચવવા રૂપમાં પ્રાચીનતમ મંદિરો જેવા શકાય છે. તેના શિખરના ઘાટમાંથી એક આકૃતિ અને આપું છું. જૂનાગઢમાં ઉપરકોટમાં ૧૮૭૭માં થએલા ખોદકામમાં મુખ કાળનું કેટલુંક સ્થાપત્ય નીકળ્યું હતું. વળી જૂનાગઢ નજીક આવેલી બાવા પ્યારાની ગુફાઓ ઇ.સ. ૨૦૦ આસપાસ) ની છે. આ બંનેનાં ખોદકામમાંની પણ બે આકૃતિઓ અત્રે રજૂ કરું છું. આ સઘળી આકૃતિઓને જોઈ સમજાશે કે મંદિરની આકૃતિ અને શિખર પ્રારંભની જોગ ગૂંબડી અને ઘરમાંથી ઊતરી આવ્યાં હતાં.

જોગમાંથી ચોરસ શિખરો કેવી રીતે થયાં?

પ્રારંભના ઘુમ્મટો જોગ હતા. પત્થરની ઇમારતો ચણવાનો પ્રારંભ થતાં ઘુમ્મટો જોગ રાખી શકાયાં. પણ પત્થર સહજે પ્રાપ્ત થતો નથી ને વળી દૂરથી મંગાવતાં ઘણો ખોવો પડે છે. એથી પત્થર વિરોધ્યા કાંપના પ્રદેશોમાં ઈંટોનાં ઘરો બાંધવાની પ્રણાલિકા પડી. મંદિરો પણ ઈંટોનાં જ થયાં. ઈંટોના ચણતરમાં પૂર્વ-પશ્ચિમે ઘુમ્મટજોગ રાખી શકાય નહિ. એટલે એ step-pyramidના જેવા ચોરસ થવા લાગ્યા. ઉત્તર ગુજરાતમાં પત્થર મળતો નથી, ખાસ કરી વડિયારમાં, ને એ જ કારણે આ પ્રદેશનાં ઈંટોનાં મંદિરો

જામનગર પાસે ગોપ ગામના મંદિર (ઈ.સ. ૪૦૦)ના શિખરના એક ભદ્ર પરની આ આકૃતિ ગુજરાતમાં ગુંબજની આકૃતિનો સંભવેલો વિકાસ સૂચવે છે.

---

*ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં બાવની શૈલીના આ બે જ નમૂના હાલ છે. એવી શૈલીનાં પ્રાચીન મંદિરો અત્ર કાશ્મીરમાં હજારો છે. કંઈકથા પ્રમાણે કેટલાંએ કાશ્મીરથી કાઠિયાવાડમાં આવ્યા છે. એમના આગમન વેળા કદાચ આ શૈલી એમની સાથે આવી હોય એ શક્ય છે. ગોપ અને બીલેશ્વર આ બંને તેજના દાહના તથા પ્રાચીન રાજ્ય (ખૂમરી-ગાજનાનું)ની સીમાની અંદર છે. દાહ આ શૈલીને આપણે ગુજરાતની અટારની જેમ તેની નોંધ નહિ કરીએ.

નથી આવે છે. આ સર્વ સૉરઠના મંદિર કરતાં ય પ્રાચીન હોવાનો છે. વળી આ મંદિરોની પ્રાચીનતા વંથલીપર પણ એક જાતુંએ મુખ્ય કારણને રજૂ કરી રહે છે.

સૉરઠ અને ઘુમલીનાં મંદિરોની શૈલી

ઘુમલીનું નવલખા મંદિર તેના શિખર ને આયોજન, તેની દૃષ્ટિએ સૉરઠના મંદિરને મળતું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે ઑરિસ્સા સાથે મળતું આવતું ઉત્તર ગુજરાતનું મંદિરસ્થાપત્ય કાઠિયાવાડમાં છેક ઘુમલી સુધી પહોંચી વળ્યું હતું. આટલે સુધી કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતનું મંદિરસ્થાપત્ય સરખું જ છે.

થાન, સિંધુવાવ અને પંચાસરનાં દેવળો

વલભીની સ્થિતિના ખોરવાઈ પ્રદેશ કાઠિયાવાડની જવાર દેવા છતાં પણ શૈલકૃતિની દૃષ્ટિએ કાઠિયાવાડનો જ એક ભાગ છે. સિંધુવાવ એનું ભદ્રક છે ને એને પર્વ નાકે પંચાસર આવેલું છે. આ પ્રદેશમાં પ્રાંસપ્રાના બંધો તરફ પથ્થર જમીનમાં પુષ્કળ મળી આવે છે. એટલે ત્યાંનાં દહેરીઓ અને મંદિરો એનાં જ બનેલાં જોવામાં આવે છે. આ મંદિરનું સ્થાપત્ય પાકું સાદું છે અને શિખર મધ્યોભાકાર Pyramidical અને ઘણું નાનું હોય છે. સિંધુવાવથી મોઢી કાઠિયાવાડમાં પ્રવેશો. પહેલાં દસ થાન મૂકી એ જ શૈલી નજરે પડે છે. વિંદની અતિ પુરાતન સ્થિતિ પણ થાન પણ એક છે. ત્યાં આ સિવાય બીજી શૈલી નજરે પડતી નથી. અલબત્ત, દાદા ત્યાં જળવાઈ રહેલી કેટલીક અપવાદાની છે, પણ એના તેની પૂર્વકૃતિઓમાંથી જ ને ઊતરી આવી છે. વઢવાણના મૈત્રોના કાળમાં સુરેન્દ્રના કલિંગ્યાસમાં જૈન અને જૈન ધર્મોનું પ્રાબલ્ય વિશેષ રહ્યું હતું. એથી આ કાળમાં મુખ્યત્વે વિશેષ નજરે પડે છે. સ્તૂપ કરતાં આ કાળમાં મળતા નથી, પણ બીજાની નજીક ત્રિરત્નના સહારામાં શિખર ઉપર એક સ્તૂપ અને તાલેરમાં મળી આવ્યો છે.

આ પર્વે ગુજરાતનાં કર્ણ કૈલીનાં મંદિરો બનતાં તેનો નમૂનો હજી મળી આવેલ નથી. તે સમયમાં જૈન ધર્મનું પ્રાબલ્ય હોવાથી બહુ સ્તૂપો કે જૈનનો રહ્યાં હશે, પણ આ સમારંભનો નાશ પામી છે ને અત્યિમાં કલાપ્રેમી કોઈકાલ કરાવતાં એકાદ નીકળી પણ આવે. અલબત્ત, તારંગાના ટેકરા ઉપર એવી કોઈક નિશાનીઓ હાજર છે ખરી. કાઠિયાવાડમાં તો બહુ અવશેષો પણ છે.

સ્થાપત્ય માટે બહાર પૂર્વે જાહેરાતો કરવાનો ઉપયોગ

કનિષ્ઠસ્ત કાળના વિંદની પ્રાચીનતમ કમારતોથી જ મળી આવી છે. બુદ્ધસ્વામ બારહુત, સાંચી, અમરાવતી અને અજંતા વગેરેની સપની મિશ્રસમૃદ્ધિ ઈ. સ. પૂર્વે શ્રીજથી બીજા સૈકા સુધીની છે. પર્વે કમારતો શિખર ઘાટના પર કોતરાતું. એ જ કારણે અશોકની પર્વેના શિખરના નમૂના મળ્યા નથી. સાંચી સ્તૂપનાં પ્રવેશદ્વારો વિંદના ઉપલબ્ધ પ્રાચીનતમ સ્થાપત્યશિલ્પની સર્વોત્તમ કૃતિઓ છે. એક કોતરદ્વારા જણાયું છે કે વિદિશાનગરી (સાંચીથી ૫ માઈલ દૂર વાસનું બિલસા)-ના દાનીઓના શિલ્પીઓએ એ બનાવ્યા હતા. વિંદના પ્રાચીનતમ શિલ્પની રચનાશૈલી અને સાંચીઓને તેનાં જણાય છે કે બીજા કાળમાં સુતારો જ કારીગરનું કામ કરવા લાગ્યા હતા. ગુજરાત વિશે પણ તેમજ બન્યું છે. સોમનાથનું મંદિર બાબરદેવે બંધાવ્યું તે પર્વે લાકડાનું જ હતું. સમુદ્રના પર વાસનાં દહેરાંઓ બંધાયાં તે પર્વે ત્યાં તે લાકડાનાં હતાં તે એક રીવાના આકસ્માતથી બળી ગયા હતાં એ વાત જાણીતી છે. વિંદમાં જેમ સાંચી, બારહુતશિલ્પને પથ્થર પર ઉતારવામાં તેવી જ રીતે ગુજરાતમાં એ કામ મુખ્યત્વે સોમપરાઓએ કરેલું.

આ બધું જોતાં અને વિચારતાં લાગે મને એમ લાગે છે કે ગુજરાતનું મંદિરસ્થાપત્ય તળપદું જ છે. કારણ આપણે ત્યાંના જોવામાં આવતાં મંદિરો હજી કલિંગમાં મળ્યાં નથી. વળી કલિંગ અને ગુજરાત વચ્ચે આમ ભૌતિકવાસિક સંબંધ રહ્યાનાં પ્રમાણો હાલ ઉપલબ્ધ નથી.

ભારતમાં ગુજરાતનું પ્રાચીન સ્થાપત્ય

આપણા મંદિરસ્થાપત્યનો પ્રસાર થવા પૂર્વે ઘણાંયે માપણ પડે છે. આ મોખડા હજી ઊભા કરવાનો છે. આ મુદ્દાઓને બે ચાર બીબાંઢાળ લાગ પ્રાપ્ત કર્યા છે, પણ તે પૂરતા નથી. આપણા પ્રદેશનો મોટો વિસ્તાર હજી એ દૃષ્ટિએ અન્વેષણોને પડ્યા છે.

મારે આપણા આ વિચારવમળમાં ડૂબ સમજાવું હતું ત્યાં તો એક અદ્‌ભુત દૃશ્ય નજરે પડ્યું. જમીની ભાગના વિસ્તારમાં આકાશ દૂર અને દરિયો પથરાયેલો ન હોત! તારે શું વાયેલ દરિયાને કહી છે? પણ ઉત્તર ગુજરાતમાં તો કાંય દરિયો નથી!

(ક્રમશઃ) અમૃતલાલ વ. પંડ્યા

મરાઠાઓનો અસ્તોદય

પ્રાચીન કાળથી જે મધ્ય યુગ સુધી—અથવા કદાચ નિશ્ચિત રૂપે કહીએ તો ગૌતમબુદ્ધ, સિકંદર જે અશોકથી માંડી પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ સુધીના કાળમાં ભારતવર્ષે સદીઓ સંસ્કૃતિ માણી હતી. એટલું જ નહિ પણ જગતના બીજા ભાગોને જે સીધી કે આડકતરી રીતે તેની કદાચ આપી હતી. કુલનો વિશ્વાયતંબ (આખા વિશ્વને આર્ય બનાવો) એ ભારતનો ત્યારે મુદ્રાલેખ હતો. એને કારણે અહીં આવેલા ગ્રીકો, શકો, મંગોલો, પાર્થિયનો વગેરે તમામ અહીંના આકર્ષણમાં એવા તો ઓગળી ગયા કે તેમની કશી નિશાની નથી. પરંતુ એક માત્ર મુસ્લીમો જ અહીં એવી રીતે સ્થિર થઈ આ દેશના પ્રાણ જોડે સાયુજ્ય ન સાધી શક્યા.

એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે મુસ્લીમોએ વર્ણવ્યવસ્થા જ અહીંની પરાકાષ્ઠિત ભૂતપરસ્ત પ્રજાને તિરસ્કારની નજરે જોવા માંડી હતી. અને એમના ધર્મના જતનમાં એમણે એકલી મૂર્તિઓનો જ નહિ, પણ મનોહર કોતરકામોનો અને કલાના ચુનંદા નમૂનાઓનો પણ નાશ કરવા માંડ્યો હતો. સાથોસાથ વટાળની જે પ્રવૃત્તિ એમણે આદરી રાખી હતી. બંનેને લઈને એમની સંખ્યા અહીં ખૂબ વધી પડી. દીનની આજની મોટી મુસ્લિમ જનસંખ્યામાં વરસોથી કરોડોના તત્ત્વનું પ્રમાણ જરૂર ખાસ્સું માલૂમ પડશે.

એ સામે એક એ વાત જાણવાની રહ્યા છે કે આ દેશનો સંપર્ક વિસ્તર કરતાં મુસ્લિમોને પાંચસો વર્ષ વધુ વર્ષ લાગ્યાં હતાં. અને એટલા ગાળા સુધી દેશના કેટલાક રાજ્યો પર એ જુવાળ કરી વળવા નિષ્ફળ નીવડ્યો. કેવળસિંહ અને પછી વિજયનગરના પતન સાથે આ મુસ્લિમ આક્રમણોનો વ્યાપ વિશે પ્રમાણમાં નિરાશા ઘર કરવા માંડી હતી. તેવે અરસામાં દખ્ખણના એક અજાણ્યા ખૂણામાંથી પ્રકાશનું એક કિરણ પ્રસરી રહ્યું. નજીવા તે તોપને ગદ્દારે હાથે હાર ને કારમી રીતે હિંદની પશ્ચિમ બાજુની કંપારીમાંથી એક અભણ ને અજાણ તરુણ બહાર આવ્યો ને એ પરાઈ પ્રજાની સુષુપ્ત શક્તિને એણે ચેતના આપી. એ ઔરંગઝેબ બાદશાહની અને પછી ખુદ મુસલમાનોની કરોડ પર કારી ઘા મારો. ઈ. ૧૬૬૦માં દીવાને આમમાં મયૂરાસન પર બિરાજેલા મુગલ શહેનશાહ સામે અદા ને ખુમારીથી ખડા થયેલા એ તરવૈયા હિંમતમાં હિંમત અને આશાનાં નવાં જ આંદોલનો પ્રેર્યાં. મુગલ શહેનશાહની નામચૂકમાંથી પણ છટકી આવનાર એ શિવાજીમાં હિંદની પ્રજાએ સ્વરાજ અને સ્વતંત્રતાનો પુનરવતાર થતો જોયો. એમની મહાનતા ખાનદાની જ નહિ, વિકસતા ઇચ્છિત પ્રાણની કરિશ્મકતાની એ સંસિદ્ધિ હતી.

જિંજીપૂરની કોટ જ્યાં જઈને પશ્ચિમ કાંઠા પર પમરતી એ સિદ્ધ શિવાજીએ છતી લીધું. અને ત્યાં જ પોતાની પ્રવૃત્તિઓને કેન્દ્રસ્થ કરવા માંડી. એણે સ્વરાજ્યનું મંગલાચરણ કર્યું. બીજે બજાર જિંજીપૂરના મુસ્લમાનો એના બાપ શાહજીને કેદ કર્યો ને સિદ્ધ પાછો સોંપી દેવા જો તો શાહજીનો પ્રાણ સહજ કરી જોવાનું જણાવ્યું. શાહજીએ પણ ખાનદારીનું કદમ ભોકવ્યું; પણ શિવાજી પોતાનો અમ અકબંધ રાખવા દેવા તૈયાર નહોતો. આદીકરા વચ્ચે પણ મતભેદ થયો ને છેવટે એ અપંડા સોનોપંત ડબીર નામના પાદરે ને વકીલાદ સમાદકારને સોંપવામાં આવ્યો અને એણે નિકાલ આપ્યો. 'તારામાં જરૂરી હિંમત હશે તો સિદ્ધ જેવા અનેક મદ તું છતી શકીશ અને તે નહિ હોય તો એકલા સિદ્ધથી શું વળશે!'

અને એ આવશ્યક હિંમત શિવાજીમાં હતી જ. એ હિંમત પર જ એનું આખું ચારિત્ર્ય ઘડાયું હતું ને એ હિંમત જ એણે નિર્માણ કરવા મારેથી નવરચનાનો પાયો હતી. મિ. દાદા 'Building of Nation'માં એ જ આવશ્યક વસ્તુ જરાક જુદા શબ્દોમાં કહે છે કે 'એ તો નિર્વિવાદ વસ્તુ છે કે

દિમત સિવાય બીજું એકે એવો ગુણ નથી જેના પર રાષ્ટ્રની સાળતા આધાર રાખી શકે. કોઈ પણ રાષ્ટ્ર બહાદુર જન્યા વિના જિરસ્થાયત કે સ્વતંત્ર ન બની શકે. કાયર રાષ્ટ્રોનું પતન થવું જ જોઈએ.' આ આત્મશ્રદ્ધાની માત્રા શિવાજીએ ભારતને પાઈ. શ્રી જદુનાથ સરકાર કહે છે, 'આધુનિક યુગની દિવ્ય વ્યક્તિની એ કદાચ સ્વપ્નાનિપુણ પ્રતિભા હતી.'

પરંતુ શિવાજી એના વિરોધ ઔરંગઝેબ જેટલું દીર્ઘદૃષ્ટિ ભોગવવા આજ્ઞાકારી નરોનો અભાવ. એ બહાદુર અવસાન પામ્યો અને એની પાછળ એનું અધૂરું મૂકેલું કાર્ય પૂરું કરનાર તો શું પણ જેટલું જોઈએ તેટલું એટલાને સંરક્ષી રહેનાર પણ ઉત્તરાધિકારી ન મળ્યો. ઔરંગઝેબ જેવી સહાયમત વ્યક્તિ એ તક કેમ જવા દે! મરાઠાઓના નવનિર્મિત સ્વરાજ્ય પર એ સમગ્ર બળે તૂટી પડ્યો. જિંજીપુર ને જોકળોંડાનાં મુસ્લિમ રાજ્યોનો ધ્વંસ કરી, સંભાજીને કેદ કર્યો અને તેનો કરુણ અંત આવ્યો.

અહીંથી જ મરાઠાઓનું પુનરુત્થાન આરંભાયું. શિવાજીની પ્રેરણા પુનઃ પ્રજ્વલિત થઈ ઊઠી. ને મુગલ સૈન્યસાથ સામે સત્તર સત્તર વરસ સુધી તેમણે ટક્કર ઝીલી. આત્મબલિદાનના એ બે દાયકા મરાઠા ઇતિહાસનો સુવર્ણકાળ છે. રણધી ધરકર, મરજીવા કે બીજા આપઠ અને વિદેશીઓના આશ્રય વિના મૂળ સ્થાનથી દૂરદૂરના મલકમાં કર જાઈ જેમણે આપેલાં મુદ્દી ચકિત કરે તેવાં હતાં. રાનડે કહે છે તેમ, 'સંભાજીના પાત પછી ઔરંગઝેબે મરાઠાઓની સુષુપ્ત મુમુક્ષા ઉશ્કેરી જગાડીને એક રાષ્ટ્રના મેમહન માટે જેટલા મથન મુદ્દો જોઈએ તે બધા તેમનામાં વિકસાવ્યા.'

તો પછી કર્મ આપીને શિવિ મરાઠાઓનું પતન થયું? એનું મુખ્ય કારણ એ તો એમનો કલિયુગી, છિદ્રાન્વેષી અને અસહિષ્ણુ સ્વભાવ ગણે છે. જીવનની સમગ્રતા વગેરેમાં સુમાધાનની ઉચ્ચ વૃત્તિ પર અવલંબે છે. જીવનની દરેક પ્રવૃત્તિ, તેમાં પે આસ્થા કરીને રાજકારણ તો સુમાધાન અને સહિષ્ણુતા પર જ સમતોલ રહી શકે છે. પેશવાઓએ મોટામાં મોટી ભૂલ કરી દોષ તો જ્યારે પહેલે અમલદાર કરવામાં કરી હતી. આ અર્ધસ્વતંત્ર મંત્રીસરદારોએ રાષ્ટ્રકારણમાં અંગત મતલબોને મિથ્યા કર્યો. શીખું, માધવરાવ પેશવાના મરણ પછી કોઈ પ્રજ્ઞા પેશવા ન નીવડ્યો; એના બાલ નારાયણરાવનું ખૂન થયું ને પરના ક્રમના રાઘોબાએ પેદા અને ત્રીજું અને સૌથી મોટું કારણ સિંધીઆ અને હોળકર એ બે બળવાન મરાઠા સત્તાઓ વચ્ચે આંતરી ઈર્ષ્યામાંથી જન્મી કહી શકાય.

મંત્રીસરદારોમાં સત્તાની પકડ ઘટી જતાં પરસ્પરની થઈ. અલબત્ત, જેમને એ મંત્રીઓ એનાયત થયેલી એ સંકિતાણી પુરુષો હતા. પરંતુ જેમના પગીના ઉછેરમાં એ શક્તિ કે એક જ પ્રેમનું અવલંબન ન રહ્યું. સૌથી મોટા પેશવા છેલ્લા બાજીરાવના સમયમાં પતનનાં આ સર્વે બી એવાં તો દાઝી નીકળ્યાં કે એ દ્વારા ઘણા ઉંડીઆ કંપનીએ એના ઋણ વેરેથી ભોપુઓ. સૌંધે સેક, માલમ, ઇલ્ફોન્સ્ટન, મેટકાફ; મનરો, મેન્ડિન્સ વગેરેની જબાન વાંકા કે ચબળમાં મરાઠાઓની આખી ચાલી જેવી નાખી. ઈ. ૧૭૮૫થી ૧૮૧૮ સુધીનાં એ વીસ જ વર્ષોમાં શિવાજી અને પેશવાઓએ બાંધી કરેલી આખી ઇમારત તૂટી પડી. આજે આપ ઘન્યપ્રાપ્ત એનાં અવશેષો એ મત બહાદુરિની મૂર્તી સાક્ષી પૂરતાં ઊભાં છે.

એવા મરાઠાઓમાં જ નહિ આપણા સમસ્ત પૌર્વાત્યોમાં નિયોજના શક્તિ અને પ્રવૃત્તિસરની કમતરીનો અભાવ રહ્યો છે. આપણા બનવા પર્વોનો ઇતિહાસ સાક્ષિત કરે છે તેમ સુદ્ધિમાં આપણે જગતની કોઈ પણ પ્રજાને ભારી દાદીએ તેમ છીએ. પરંતુ આગમબુદ્ધિ (forethought), નિયોજના (organisation), નિયમિતતા ને વિગતોનું ઝીણવટ નિરીક્ષણ, સત્કાર અને સંપત્તિ વગેરે જે મુખ્ય સદ્ગુણોના અભિ વાર્ય અંગો છે તેની ઊણપ આપણામાં સદીઓથી રહી છે. સદ્ભાગ્યે એ ઊણપોનું ભાન આપણને હવે થઈ રહ્યું છે ને તેના નિવારણ માટે આપણે મથી રહ્યા છીએ.

(અંગ્રેજી વિદ્યાભવનના અંગ્રેજી મુખ્યપત્રમાંના
શ્રી છ. એમ. સરદેસાઈના લેખ પરથી ટૂંકાવીને)

મોંદીનાં પાન

જે પર સાંભળ્યા પરેથી જ્ઞાન આપવા લાયે છે તે મૂર્ખ છે, અને એકરમ પણ.
જે પોતાની ઇજ્જત હાથમાં રાખી શકે છે તે મૂરોક્ષીઓને હાથમાં રાખી શકે છે.

ભગવદ્ ગોમંડલ

આજથી દસ વર્ષ પર, 'કુમાર'ના ૩૬મા અંકમાં અમે તેની તૈયારીની નોંધ લીધી હતી ને 'ગોંડલ રાજ્યે ખર્ચેલા સત્તર વર્ષની આજરે 'ભગવદ્ગોમંડલ'ના નામથી બહાર પડ્યો છે. આગારી બે નોંધમાં, બે બચતની બંને આવૃત્તી તૈયારી વેળાને, અને 'ગુજરાતી ભાષાની શબ્દ-સામગ્રીના સગર્ભ પ્રયત્ન' તરીકે અમે બિરદાવ્યા હતા બે વિધાન, જેમાં તૈયાર ગ્રંથસૃષ્ટિના બંનેની દૃષ્ટિએ, સાચું પડતું છે એમ આ ગ્રંથ જોતાં જણાય છે. ગુજરાતી ભાષાના સર્વ ક્ષેત્રોમાં વિસ્તાર, વિપુલતા અને વૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ આ કોશ મોખરે આવતો હોવો જોઈએ.

કોઈની પણ ભાષાઓને મુકાબલે ગુજરાતી ભાષાકોશના પુરસ્કર્તાના દારિદ્રયે નર્મદનું પહેલ પ્રધાન ગણ્યું તે બંનેએ બાંધે વર્ષે ૨૫,૦૬૮ શબ્દનો 'નર્મકોશ' રજૂ કર્યા પછી, તેમાં ઉત્તરોત્તર વિકાસરૂપે જોડેલો મૂલ્યવાન વિદ્યાપીઠનો ૭૦,૦૦૦ શબ્દોવાળો 'શ્રાર્ન ખેડણીકોશ' પ્રગટ થયો ત્યાં સુધીમાં શ્રી ચતુરભાઈ પટેલ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીથી પોતાના મોટાપાયા કોશ બહાર પડી ગયા પણ પરંતુ, તળપદા, ફોરબ્સના અને પ્રાંતિક શબ્દોના બંનેમાંના કોઈ કોશનું બાકી ધ્યાન નહોતું જેમનું. ગોંડલના મહારાજાશ્રી ભગવતસિંહજીને બે વર્ષના વર્ષો પહેલાંથી ખૂબ ચાની હતી ને ૧૯૨૬ થી તો તેની પૂર્તિ માટે સ્વયં કામે લાગી ગયેલા. તેના પરિપાકનું પહેલું ફળ ગમતું આપણને મળ્યું છે.

તેના નામ 'ભગવદ્ગોમંડલ'થી પ્રતીત થાય છે તેમ, એ પ્રવૃત્તિના આદ્ય પ્રવેર્તા અને પ્રધાન પોષક મહારાજાશ્રી ભગવતસિંહજીના નામાર્થે સાથે, 'ભા' બંધારે વાપરી બે શબ્દાર્થ પદ્ધતીને 'ભો-મંડલ' શબ્દનો સમાસ કર્યો છે. ઉપરાંત, 'ભોમંડલ'માં ભોંડલના નામનો પણ ધ્વનિ રહેલો છે. બે રીતે અપાયેલું આ નામ બે કેવળ દૃષ્ટના શિષ્ટાચાર ખાતર કે મહારાજાશ્રીએ આપ્યા મહારાજ કાર્યને આપેલા રાજ્યાશ્રયનો ઋણસ્વીકાર દર્શાવવા ખાતર નથી, પણ તેની પાછળ એમની પોતાની એવત જહેમત અને એત રહેલાં છે, અને તેની પ્રતીતિ મિત્રથી જ વધીકત પરથી કરી કે 'ભગવદ્ગોમંડલ'ની રાજ્યાત એમણે પોતે, રોકડિયા રોકમાં પ્રતિષ્ઠ નહિ થયેલા એવા ૧૫,૦૦૦ નવા શબ્દો આપીને કરી હતી. તેઓશ્રીએ પોતાની બાદરાસ, ખેડૂતો અધિકારીઓ મોકલ્યા આદિ સાધનો ખાતચિત, દરબારી રામકાજ, તેમજ નુબંધો તથા વર્તમાનપત્રો વગેરેના વાચનમાંથી અનેક નવા શબ્દો ભેગા કર્યા છે. ઉપરાંત, આઠ વર્ષોથી કોષનું કર્મ તેઓશ્રીએ નિત્યનિયમ તરીકે રખાવ્યું છે, તેનાં પુરુ અને ખૂબ જ છે અને તેના શબ્દોને તથા વિશેષ ક્ષિપ્ત અને સારા રાજ્યોનો પોતાનો એવત આગવો ફાળો કોષમાં ઝીલવાનો પણ સુધારા થયો છે.

વેબ્સ્ટર, ઑક્સફર્ડ વગેરે આજીતા મોટા કોષોના કરતાં ૯૨૬ પાનાંનો આ હજાર પહેલો ગ્રંથમાં 'અ' અને 'ઓ' બે જ અક્ષરોના ૪૬ ૬૪,૩૫૨ શબ્દો, ૪૮,૦૧૯ અર્થો અને ૧,૦૫૮ ટિપ્પણોમાં આપેલા છે. આપણી શબ્દસમૃદ્ધિનો બે ખેડ કોષખેટ પરથી જ આવાજ આવી જશે. અત્યારે મેળવી જ કેમ આપનારી બે જહેમત બે પણ બતાવી આવે છે કે આપણી ભાષાની પ્રયોજનશક્તિઓ તો લોકવાણીમાં જ રહેલી છે. તેનું સાધનપત્ર પણ છે તે મુજબ તેને સર્વગ્રાહી બનાવવા તેમાં બોલ, દુહા, તત્ત્વચિંતા, ચોપડ, ભાટીઓ, ખિચડા વગેરે તળપદી કોષોમાં ચલણના શબ્દોનો પણ સંગ્રહ કર્યો છે. વેદાંત, વિજ્ઞાન, વૈદક, રસાયણ, પ્રાણિશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, વખિશાસ્ત્ર, ભૂમિતિ, ગણિત વગેરે શાસ્ત્રોની તેમજ ધર્મપુરાણોની પરિભાષા ઉપરાંત ગ્રામોક્તિ, રૂઢ, ગ્રામ્ય, તળપદા બોલી અને ભાતિ વર્ગોને લગતા શબ્દો તથા તેમના સંકેતશબ્દો પણ સંપડાવા છે. દસ્તાવેજો, તુમારો, વહના ચોપડા, ચોપડા, લોકગીત વગેરે નરસિંહ મારાણી માંડી અર્વાચીન યુગના વિવિધ સાહિત્યમાં આવેલા શબ્દોનું સંકલન આ કોષમાં થયું છે. આમ, વ્યુત્પત્તિ આપવા અને ઇતિહાસ સાધવા જે હાજ શબ્દો જોઈએ તેમાં સંકલિત થયા છે એવા બે ક્ષેત્રના, આટલા જ દરબાર બીજા બીજા વિભાગો પ્રગટ થવાર છે. આવી મહેનત અને દ્રવ્યના ભોગે તૈયાર થયેલો આ સમૃદ્ધ કોષ જ્ઞાનપ્રચારના મુખ્ય આશયથી પ્રેક્ષકોને ઘણા ઓછામાં અને અત્યંતની પ્રકટર કીમતે આપવાનો આશય છે એ બીજા આ યોજનાને વધુ ગૌરવ બનાવે છે.

પણ કોષમાં વિપુલતા સાથેના બહુ મહાન અને સમરસ પ્રયત્નની પાછળ જે બેકાળો અવસ્થાન અમને ઊંડાણો દેરતો હોવાનો છે તરફ બેમુલિનિર્દેશ કરવો ઉચિત સમજીએ છીએ.

૧૯૩૬, રાજિવાડ, ગુજરાત અને પ્રાંતની મુખ્યસંસ્કૃતિ વચ્ચે પ્રસ્તિ વર્ષેલા આ કોષમાં બે વર્ષના જે તળપદા શબ્દો અને રૂઢ પ્રયોગોએ સ્થાન મેળવ્યું છે તેમાં કેટલી શબ્દોની બાબતમાં અમને ઘોડાં સ્પષ્ટતા જણાયાં છે. દૃષ્ટાંતરૂપ તરીકે એમાં જેનું પ્રધાન જોવતાં જણાયાં છે કે 'અકરોતિયા'

મગ્નતથી આવેલી સહજતા અને નવો દૃષ્ટિકોણ એ ત્રણ ગુણ છે. ચોગાનમાં આવેલી વસ્તુ તરફ નીચેથી કૅમેરાને ખસીને લેવાએલો આ ચિત્રનું ત્રાંસું દૃષ્ટિબિંદુ ચિત્રના વેતુને અસરકારક રીતે પાર પાડે છે એ એની વિશિષ્ટતા છે. ટેકનીક સાધારણ છે.

ચોલિત જનાવરો તરફ ફોટોગ્રાફરો આજે જ પોતાની નજર દોડાવતા જણાયા છે. તેમણે પોતાના ચેમેરા-માંથી ગાય, કૂતરાં, બકરાં કે ઘોડાંની તેમાર સારી તેમેરિયા પેદાશ ફોટોગ્રાફરો સોંપી કહી શકશે? બનવામાં દરપરી સંપર્કમાં આવતા આ છબીમાં પણ બહુજણ ગેરા જણાયા અને તેમરદશા જેવું બનેલું છે. ફોટોગ્રાફરોએ આવા વિષયોને પણ વિસરવા ન જોઈએ. આઠ બહેના ચિત્રમાં કુતરાનું એક કુદરતી ચોજન થઈ રહ્યું જણાય છે. આમ આકર્ષકતત્ત્વ જણાતાં ચિત્રોની માનાજોઈરદેખાના થઇ જાય છે. આવા ચિત્રને 'અકસ્માત' નામ કેમ અપાયું તે સમજાતું નથી. અમુક ક્રિન્ક ઉપર આમ ફોટોગ્રી ખેંચા કહેવા આવનું જ એન્લાર્જમેન્ટ કરવાથી સારું ચિત્ર બનશે.

ભક્તવન્ત ભટ્ટ

ઉમાશંકર જોષી

(અનુસંધાન પૃ. ૧૭૫ થી) ત્યાં એક વરસ અભ્યાસ કામ કર્યું. તે દરમ્યાન, અને તેની પહેલાં પણ, એક વર્ગના વીસેપાસેની ગોકળીગાય વિદ્યાર્થીઓમાં ગ્રિલક નરીને તેઓ કામ કરતા હતા.

મુંબઈના વાસ દરમ્યાન એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિએ બીજી દિશાઓમાં પણ ઠીક ખેડાણ કર્યું. કાવ્યો અને નાટકો ઉપરાંત વાર્તાઓ લખવાની શરૂ થઈ હતી (જેના બે સંગ્રહો આપણને મળ્યા છે: 'આપણી મેજો' અને 'ત્રણ અંકી બે') મિત્રોને લીધે યુરોપીય સાહિત્ય-પ્રવાહોના સંપર્કમાં આવવાનો પણ અહીં સારો પ્રસંગ મળ્યો. મુંબઈમાં પ્રથમ ગુજરાતી પ્રાર્થનાસમાજ ભેગા સ્થાપવામાં એમનો અગ્રભાગ હતો.

સાહિત્યનો રંગ તો અંતરમાં જ હતો, બી. એ. માં ઑનર્સ સાથે અર્થશાસ્ત્ર-ઇતિહાસ લીધેલાં હોવાથી તેનો સારો ગંભીર હતો, અને એમ. એ.માં આપોઆપ તથા પુરાતન સાહિત્યના વિષયોમાં ઠીક મેળ દાખવી હતી, એટલે ૧૯૨૬માં અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીમાં મુંબઈ સરકારની સહાય તથા ઉપક્રમે ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધનનો જે નવો વિભાગ ઉઘડ્યો તેમાં એમની વરણી થઈ. એમના જેવી શક્તિ ધરાવતા માણસને આવું કાર્યક્ષેત્ર મળ્યું એ ઉભયને યશ અપાવે એવું છે. એ સંશોધનકાર્યમાં આજે 'પુરાતનોમાં ગુજરાત' અને 'અર્વાચીન-એક અધ્યયન' એ કાર્યો એમના હાથ પર છે. ઉપરાંત ગુજરાત સાહિત્યસભાએ 'કવિ ન્હાનાલાલનાં કાવ્યો'ના સંપાદનનું કાર્ય એમને સોંપ્યું છે. 'પાદરાં જન્મ' નામની એક સર્વાંગ કથા ઉપર પણ હાલમાં એ કામ કરે છે.

. અમે વરસે જાદાર પહેલાં 'યુગે પોપાંડ' અને 'નિશીથ' (ગીતિ કાવ્ય સંગ્રહ) એ એમની પ્રતિભાનાં છેલ્લાં બે શિખરો. મધ્ય યુરોપના બેલ્જ કવિઓમાં સ્થાન પામેલા પોપાંડના જાણીતા કવિ મિત્સ્કિવિચની રચેલી ફ્રેમિ-યન સૉનેટમાળા પશ્ચિમના સાહિત્યમાં એનું આદરભર્યું સ્થાન પામી છે કે યુરોપની એકેએક ભાષામાં તે ઊતરી છે. સૌંદર્ય અને સ્વાતંત્ર્યના તરસ્યા કવિહૃદયની જે આર્દ્ર એમાં સંભળાય છે તે ઉમાશંકર જેવાને એ ગુજ-રાતીમાં ઊતારવા પ્રેરે એ સ્વાભાવિક છે. 'યુગે પોપાંડ' એ એનું પરિણામ. મૂળનો બધો રાગોદ્રેક સાચવતા અને મુક્ત સંવેદનોને પણ યથાવત્ રજૂ કરતા થયતાં એટલા જ પાસાદાર સમશ્લોકી સૉનેટોનો આ અનુવાદ ઉમા-શંકરની એ દિશાની શક્તિનો આંક બતાવે છે. અને એથી પણ પ્રશસ્ત તો છે એ પુસ્તકને આપેલો 'સૉનેટ' ઉપરનો એમનો નિબંધ. અંગ્રેજીમાં તેમજ હિંદની પંચ મરાઠી, બંગાળી, ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓમાં થયેલા સૉનેટનાં ખેડાણના ઇતિહાસ તથા તેની રચનાના બંધા-રણ વગેરે વિષે વિસ્તૃત, અભ્યાસપૂર્ણ અને પ્રમાણપુષ્ટ માહિતીઓથી ભરેલો આવો નિબંધ ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીઓ માટે આ પહેલી જ વાર રજૂ થાય છે.

એમનો નવો કાવ્યસંગ્રહ 'નિશીથ' તો સ્વયમેવ જ પોતાનાં મૂલ્ય બોલી રહેશે. ગુજરાતને હૃદયકર આવકારેલા એમના પ્રથમ સંગ્રહ 'ગંગોત્રી'થી જે અદકાં એમાં એમાં છે એટલું જ કહેવું અહીં બસ છે. એમની કવિતાનું ઊંડાણ અને ખરું મૂલ્યાંકન તો કાળ કરશે; પણ એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે આ સૈકાની બીજી પચ્ચીસીના ગુજ-રાતી સાહિત્યકારોમાં એમનું નામ આગલી હરમાં છે અને એમની શક્તિઓ-એટલી પ્રતીતિ આપે જ છે કે આગની કામ એમની છે. ઘ.ત.

આ મહિનો (મે) ઇતિહાસમાં

તા. ૧ અંગ્રેજ કવિ અને નિબંધકાર ચાર્લ્સ એલિયટનો જન્મ—ઈ.૧૭૭૫

તા. ૧ આપણા અમીર અબાનુશાહના હાથે દિલ્હી શહેરની ગટરો સાફ થવાની શરૂઆત થઈ—ઈ. ૧૮૧૮

તા. ૧ રણ-કચ્છના ધોરાની વિજ્ઞાનશાળીની સ્થાપના ઈ. ૧૯૨૨ • • જર્મનીનું બળ ઉપરોક્ત વિદેશનમૂર્ખ નાઝીપક્ષી બહારવટિયા ચાર દરી અને રિયા પટ્ટોમાંનાં કેદખાનાં મુકામે ઝનની ઊજવું ને અદલનાં ૩૩ બળ બાળી નાખ્યા—ઈ. ૧૯૩૩

તા. ૬ મેન્ડ કેસીના મુકામે નેપોલિયનનું અવસાન—ઈ. ૧૮૨૧

તા. ૧૪ સીમોના ગ્રીક યુદ્ધ અમરાત્માનું અવસાન—ઈ. ૧૫૬૮. એમના પછી એમની માતાએ અલ્પવયે રાજ્યવહાર એમના બાબાઈ સમરસ આવ્યા • • આઈરોઝનના શોધક ટેવિડ બુશ્નેલ જન્મ ઈ. ૧૮૩૧

તા. ૧૫ દિલ્હી પ્રજાના ઉદ્ધારા ધર્મયુદ્ધમાં સરમાર તરીકે ઉદાપુર મુકામે માર્યો ગયો ત્યાં અદેર થયો—ઈ. ૧૬૩૦

તા. ૧૮ બાપજી મુઘલી દેવીના પ્રયત્નોની પ્રજાકીયોથી પધાર ગઈ —ઈ. ૧૯૧૭

તા. ૨૦ ઘોડેસવાર બાજિક ચારેમ ૩૨ માણા હિલના શાહિદાર ખંડે આવી પહોંચ્યો—ઈ. ૧૪૫૮

તા. ૨૨ ફેન્ચ નુરાસભાનું વિસર્જન મુખાનું અવસાન—ઈ. ૧૮૮૧

તા. ૨૩ અમેરિકન બનાવોને 'ધ ન્યૂ ઈંગ્લેંડ કંપની'ના અધિપતિ એન ડી. કોકોરનું અવસાન—ઈ. ૧૮૬૩

તા. ૨૩ ઇન્ડોટમાં કેલિફોર્નિયા ઉપર સાવરો અમલમાં આવ્યો—ઈ. ૧૯૩૨

તા. ૩૦ અંગ્રેજોમિસ-સનની ગોરારમારી કર્યા ગાંઠ (જિન ઑફ આર્ક)ને દાસ્ત કરાવીને રૂમાં મુકામે છનની સજા આપી દીધી—ઈ. ૧૪૩૧

આ માસની વિભૂતિ
ડૉ. વરિષ્ઠ વર્ધસ્તવ મુખ

ઈ. ૧૮૫૧ના મે મહિનાની ૨૬મીએ ઇંદ્રગામ પરગણાના ભદિયેલ ગામમાં અઠાવીસ નામક કુટુંબમાં જન્મ. ઈ.૧૮૬૭માં મણિલક્ષ્મી નામની કન્યા સાથે એમનાં લગ્ન થયાં. ૧૮૭૬માં બી.એ. અને ૧૮૮૦માં એલ.એલ.બી. થયા. ૧૮૮૧ થી ૮૪ સુધી તેઓ વિમલ તરીકે કામ કર્યું.

નાનપણથી જ કેળવણીપ્રેમી પ્રકૃતિનો એમને ખૂબ ફ્રેંચ શોખ, ઈ. ૧૮૭૬માં ઉંડિયા પાસ થયા બાદ જ્યારે જ એમેરિકામાં 'Patriot's Vision' કવિતું અને સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિમાંભાગ લેવા લાગ્યા હતા. ત્યારે બાર ચોપડા અરસા બાદ 'આનંદાત્મક આલોક' અને ૧૮૭૬માં 'સીમુરીબાબર' નામનું બંને મહત્વ ભરેલા પાડ્યું. એમના સંસ્કૃતના જ્ઞાન પરતો ડૉ. બાંધારાર અને પીટર્સન જેવા પંડિતો પણ મુગ્ધ હતા. પ્રાચીન સાહિત્યોમાના તેઓ ફ્રેંચીન કોર્ટ અને પુરાવસ્તુઓ શોધી તે વિષે ચિત્રાવલીપત્રોમાં લેખો લખેલા. સાથે 'નાગરદેવ' માસિક પણ ચલાવતા. ઈ. ૧૮૮૪ પછી મુસ્તમાં એમને વકીલાતમાં ખાસ કર્યો અને સાથે સાથે મુસ્ત તથા અમલદારોનાં તપાસ પંચો તથા આયોગોમાં જેમ્બો આપી મુખ્યપ્રધાનને નવજીવન અને કરીમ કરવા માંડ્યું. 'મુખિત્રમાસ'માં મુખ્યપ્રધાના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડવા માંડ્યો અને 'એકમિત્રકર્તન' પાનથી નવરાશમાં પણ મિત્ર થઈ પડ્યા. ઈ. ૧૮૮૬માં શૌર્ય વિષયની ગાયકવાર મુસ્તમાં 'પ્રથમ દિનપર્વ સમા'ની સ્થાપના કરી તેના સભાપતિપદેથી મુખ્યપ્રધાનનો ખી ચાલ્યા મેદાન. મુસ્ત મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રધાનીકાર પણ તે વખ.

વસંત વરીના એમના ગોર્નિસ્ત્રારથી મોટ ચાખી ચાલ્યાચાટ સરકારે તેમને ન્યાયાધીશ બનાવ્યા અને સરકારે પણ 'રાવબહાદુર'ના ઇલકથી નવાજ્યા. ઈ. ૧૮૮૬માં સૌરાષ્ટ્રમાં બસમિશ્રી ચૌર્યાંત પરિષદમાં પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે આવવાને એમને બોલાવ્યા હતા. ત્યાં પોતાના વિદ્વત્તાભર્યા નિબંધોથી બધા વિદ્વાનો પર એવી સારી છાપ પાડી કે ખુદ સ્વીડનના રાજવંશે પોતાના મહેલમાં એમને આમંત્રણ આપી સોનાનો ચાંદ ને પોતાની નવી બક્ષિસ આપ્યાં અને ડૉક્ટરની ઉપાધિ આપી. ખુદ ધર્મના પ્રાચીનતત્વ વિશેના ડૉ હર્સિ રેનિમે તેમને 'પાશ્ચી ઇન્ડિયા સોસાયટી'ના સભ્ય બનાવ્યા. બ્રિટિશ યુનિવર્સિટીએ પીએચ.ડી.ની ઉપાધિ આપી અને 'રોયલ એસિયાટિક સોસાયટી'એ પણ સભ્ય બનાવ્યા. ઈ. ૧૮૮૬માં મુંબઇ યુનિવર્સિટીએ તેમને 'વિદ્યાવાચસ્પતિ'ની પદવી આપી. રોયલ એસિયાટિક સોસાયટીની સભાએ પણ તેમને ઉપપ્રમુખ બનાવ્યા. સંસ્કૃત પંડિત બનાવવાના અભિનિ પર રહેલા સૌના એમણે સોંપી કરેલા કે આજની આંક વર્ષ પર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. વળી 'અન્ડ' નામના સાહિત્યિક માસિકના તંત્રી તરીકે મુંબઇની લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સેવા ખાધી, જે અનેક સાહિત્યકુસુમોને એમણે પમરતાં કર્યાં તે માટે મુંબઇના એમનું સ્થાન અમર રહેશે. ઈ. ૧૮૮૬ના બ્લની ૨૬મીએ પોતાના કરાવી મુસ્ત મુકામે અવસાન પામ્યા.

ઉત્તર ગુજરાતનાં લોકદર્શન

કોઈ ગગનચુમ્બી સિરિશિખર, કોઈ અમૃત જેવા મીઠા જળના શીતળ કે આરોગ્યકારી ગરમ ઝરણો, કોઈ વનસ્પતિ વડે સદ્યસ્ક રહેતી મહા ભટવી, કે કોઈ નદીઓનું અન્ય સંગમ-સ્થાન એવાં રમ્ય અને મહિમાશાળી કુદરતનાં સ્થળો પર ઈશ્વરનો નિવાસ કલ્પીને આર્ય પ્રજાએ દેશમાં મંદિરો ચણ્યાં, તીર્થ ધામોની ધર્મધજાઓ ઊભી કરી છે. એવાં ધામો ઉપર આપણાં કરોડો કંગાલ અને અજ્ઞાન છતાં ભક્ત માનવીઓ યાત્રાના સંઘો લઈ જતાં છે, અને પ્રકૃતિને શીતળ ખોળે બેચાર દિવસ સમાન ભાવે ભેટે છે.

મોટા વખત પર એક એવા જ મેળાની મુલાકાતે જવાનું બન્યું. દિલ્હીશ્વરોના મુસાફરોને ગુજરાતમાં પ્રવેશવાનું જે સિદ્ધદ્વાર કહેવાય છે એ સિદ્ધપુર એક વખતે સારા યે હિંદુસ્તાનમાં મહાન પવિત્ર નગર તરીકે લેખાતું હતું. એના રુદ્રમહાલયની અખંડ કીર્તિએ અનેક મુસલમાન મુલતાનોને આકર્ષ્યા હતા. એની ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ જો કે આજે ધૂળમાં રગદોળાઈ ગઈ છે, પણ એની પવિત્રતા હજી યે હિંદભરમાં પ્રસરી રહી છે. પ્રત્યેક શ્રદ્ધાળુ હિન્દુ પોતાની માતાના આત્માની શાન્તિઅર્થે અહીં જ બિન્દુસરોવર અને માત સરસ્વતીમાં પિંડદાન કરવા વાંછે છે. ત્યાં દસેક વર્ષોથી દર વર્ષની કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ નજીક અને દૂરનો મોટો સમુદાય ઊમટે છે. સરસ્વતીના તટપર જુદા જુદા પ્રાંતની પ્રજાનો સંગમ રચાય છે. એ લોકસમુદાયની સંખ્યા લાખોની સમજવા અંદાજ છે. ગુજરાતનાં ગામડાંના પ્રજાવર્ગનાં ત્યાં સાચાં અને નિખાલસ દર્શન થશે એવી આશાએ અમે અહીં અમદાવાદથી નાખી.

ચૌદસની ચાંદનીમાં તુંબોળ ભીંજાતી રાત્રિએ ગુજરાતનાં ગામેગામ ગાડાંમાં સૂતાં સૂતાં મુસાફરી કરવાની આદતવાળી વસ્તુ મુખી આપણા બાદશાદોને નથી જડી, એ આપણા જેવા ગરીબોનું સદ્‌ભાગ્ય છે. પાટણથી સિદ્ધપુર સુધી યાત્રાળુઓની અખંડિત ધારા વહેતી હતી. બીબસેની બાંધાનાં પચીસ પચીસ ઊંટપરોને બાજીને ગુજરાતના ધોળા, ઊંચા, મદા-દેવના નંદી જેવા બળદો મોટા તોરથી પોતાના ગળાની ઘુઘરમાળ રણઝણાવતા, દોડતા હતા. કંઈક જુવાનો કદીઆળી ઘાઘરીઓ, ધારીઆં ને તબચારો ઘટકાવી દાસ્ય વિનોદથી પંથ કાપતા હતા. ગાડામાં બેઠેલાઓ રોજે વળીને, ઘાંટા સ્વરોનાં આરોહ-અવરોહવાળી પંક્તિઓના મીઠા 'દહીકા' સમકારતા હતા. રસ્તામાં મેતવર્ણી ઝીણી રજના ગમ્મર ચડતા અને ગાડાં ઊંચે ચડી નીચે પટકાતાં હતાં.

પડ્યો ઘાટનો અને આખું દૃશ્ય નજરમાં સમેટાવા લાગ્યું. સરસ્વતીના સામા કિનારા પર ગાડી ઊભી છે. અને આ કિનારે સિદ્ધપુર શહેર વસેલું છે. બેની વચ્ચે એક ગાઉના પટમાં મનુષ્યોનું વન વિસ્તરેલું છે. નદીના અરધા પટમાં યાત્રાળુઓની જંગી ભીડ જામી છે. ધૂળમાં અને રેતીમાં નાનાં મોટાં પચાસ હજાર નરનારીઓની પથારી પડી છે. આ વરસે તો કુદરતની કૃપાને લીધે જલ ઠંડી ન હતી; પણ દર વર્ષે દિવસ વરસતા કાર્તિક મહિનામાં નદીની કડકડતી ઠંડી વચ્ચે અહિંથી લાખ હિંદુઓ શી રીતે ઉઘાડા પડ્યા રહેતા હશે! મહાની ગરમી કેટલી બળવાન!

'સંગમ' જો આજે તો કેવળ શબ્દ જ રહ્યો છે. ત્યાં સંગમ જેવું કશું નથી. ગંગા, યમુના ને સરસ્વતીનો ગુપ્તરીતે ત્યાં સંગમ થાય છે એ પૌરાણિક ભાવના સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. વિશાળ સરસ્વતી પોતાની દુર્બળ કાયા અહીં અબોધ ઉદાસિની જેવી પડી વર્ષે છે. અને સાપના લીસોટા જેવું એનું પાતળ સિદ્ધપુરના ચરણનો સ્પર્શ કરતું જોઈ લોક ભાયુપાવડીયાને બદીને વખા કરે છે. આ સાથ તો વગર વરસાદે કુદરતની કુસવાડી જેવી ગુજરાત પર કાળો કેર વરસી રહ્યો છે.

પરોઢીએ ચાર વાગ્યે હજારો લોકો સ્નાન કરતાં હતાં અને પાંદડાંના પડિયામાં લીલા દીવા પેટાવી પ્રવાહમાં તરતા મૂકતાં હતાં. શાંત નીર ઉપર દીવાની હારોહાર નાની અપ્સરા શી રમતી જતી હતી. મધ્યમાં યમુનાની અંદર કાચબાની પીઠ પર દીવા મૂકાય, ગંગા-મૈયામાં ગંગાજીઓ દીવા તરાવે, અને આપણે ત્યાં

અસંખ્ય છિદ્રોવાળા કિરમજી છોડના સુંદર મરજાઓ નદીનાં વહેતા પ્રવાહ, એ પ્રથાના મર્મમાં કેટલી કળા ભરેલી છે! હિન્દીઓએ પોતાના ધાર્મિક જીવનમાં કળાનાં કેવાં કોતરકામ કરી લીધાં છે!

સિદ્ધપુરમાં બે દરવાજા પર આવ્યો છીએ. દરેક પર દીઠ બેઠક બેઠક, બે બે માણસના પડાવ પડ્યા છે. હાકરેવી. પાનબાયા, વરીયાર અને કેટલ કમ્પ્રેસર મુખીના માણસો મેળાને વ્યવસ્થા અને આબાદ બનાવવા અહીં આવે છે. નદીમાં આડાંની તો દારૂની દારો ચાલેલી જણાય છે. આડાંની અંદર અને આડાંની નીચે પચીસ જણાઓ પડાવ કરી રહ્યાં છે. આડાં ઉપર બેમાણેલી સાદી પહેરીની રાવટીઓ. આ વિશાળ માનવ સાગર પર તરતી શ્વેત સરવાળી નૌકાઓ જેવી લાગે છે. જગદંબાની ધજાઓ બધે પ્રભાતિયાં બોલે છે.

બારોર દિવસ ચઢતાં તો ચોપો સરસ્વતી ત્રિકુસંગમ અને અડધામાં સ્નાન કરી મેળામાં ફરવા માંડે છે. અહીંથી તટ આંધા માર્ગો સદરના નાના-મોટા રસ્તા તથા નદી તટપર આવેલા માણસો દુકાનોમાંથી બાત બાતની ચીજો ખરીદે છે. કેટલ દિલ્હીથી મુબારક મુખીના દરેક માલના વેપારીઓ આ મેળામાં આવે છે.

દંતવૈદ્યોનો ઝા

ઇંગ્લંડના પ્રખ્યાત દંતવૈદ્યોએ આજથી નવ વર્ષ ઉપર એક દંતરોગ નિવારક પાવડર શોધી કાઢ્યો છે. દેશમાં ઇંગ્લંડના રાજાના માનવંત દંતવૈદ્ય સર હેરી બાઝ્ટવિન, ત્રિદિસ એક કવાર્ટ, એટલે પાંચ સવાશેર દૂધ લેવું જોઇએ) તથા દરિયાઈ વનસ્પતિમાંથી બનાવેલા ઘટ્ટ આલ્જીનેટના ચોટમાંથી બનેલો કડકડિયો ચાવવો પડે એવો આકરો; મેથી, તાંદળજો, પાલક, કોબીજ, કોથમીર, ટુંકણી, રપીનાજ, બેટિસ, સેલરી તથા એવી બીજી બીજાં પાનવાળી ભાજી+ હમેશાં જેટલાં કાચાં ખાઇ તથા નારંગી મુસંબી વગેરે ફળ.

ખોરાક પૌષ્ટિક જોઇએ એટલું જ નહિ પણ તે ખૂબ ચાવીને તથા મોઢાના આખી વાર મોજ-શોખને આવો જોઇએ. ચોખામાં મોટે ભાગે ભૂસ (ટરાર્ય) છે, એટલે એ સારૂ ધાન નથી, છતાં એને પોચા નહિ કરતાં બાફી કરીને ખાવી કોઇ તો અવગુણ ન કરે. ઇંગ્લંડનો પ્રધાન ગ્લેડસ્ટન એકએક કોળિયો દાંત દીઠ બત્રીસ વાર એટલે ત્રીસ વાર ચાવતો, તે તેવાથી વર્ષ જીવ્યો હતો.

દાંત સડવાનું પ્રત્યક્ષ કારણ એક અમ્લ (અસિડ) હોય છે, તે મોટે ભાગે મોંઢાની રોગી. ખોરાકરસાંડ તથા કીટાણુઓથી બનતી બ્લિન્ડમૌથ (બાનમુદિયા)ની સભ્યસ્ત્રિયાં ડા. આર્નેસ્ટ કોન્સ આકરણિયે આ કડી શીખવે છે:

Children, you should learn this truth,
Nothing but sugar decays a tooth.

પ દે લું. મુ ખ

પૂર્ણિમાની તેજ વરસાવતી રાત્રિએ નદીના પટમાં સ્ત્રીપુરુષોના રાસની ધમાલ ચાલતી હતી. હાકરડાઓના દડીલા અને કસ્તારીઓની સરજુના પેરા સ્વરો એકધારા ગુંજતા હતા. આ સ્વરોમાં માધુર્ય ઝરતું હતું અને સર્વત્રિયો ગ્રહતી હતી, નારીહૃદયના પ્રાણનાં ડોલન તેમાં દેખાતાં હતાં. ભજન મંડળીઓની રમઝટ ચાલતી હતી. પ્રચંડ મેદની ત્રીચોત્રીય છતાં સુસેવ્યાન્તિથી પડી રહી હતી.

નદીના પટમાં સ્કાઉટનો કેંપ ધમધમાટ કરતો રહ્યો હતો અને તેને ચોમેર કરતી તાનકડી ચાવટીઓ અને આખી પોશાકવાળા સ્કાઉટ ચોકીદારો દેખાતા હતા. દિવસ ઊગ્યો ત્યારથી તે આથમ્યો ત્યાં સુધી આ સ્કાઉટોની છાવણીમાં દિલ્ય પીગળાવનારી એક ઘટના ચાલુજ હતી. બે વરસથી આઠ વરસ સુધીનાં બાળકો 'મા, મા,' શબ્દે વિલાપ કરતાં દોડ અને 'જેત દો, તારી માને હમણાં તેડી લાવીશ' એવાં મૃદુ વચને એ નિરાધાર બચ્ચાંને સ્વયંસેવકો સાચી બનેતાની પેઠે પંપાળી શાન્ત કરી રહ્યા હોય. થોડીવારે ઘાયલાં પોતાના ગુમ થએલા બાળકને કોઇનાં બાવડાં આવી પહોંચે અને બાળક માબાપને સોંપાય. આજ છ છ વર્ષ થયાં સ્કાઉટો એ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે. તે પૂર્વે શું બનતું?

સાદ સાંભળજો

ઇન્ડિયા ઍસોસિએશનના પ્રમુખ શ્રી નૌમિત બેનેર્જ, એતા જ માજી પ્રમુખ ડો. એચ્. એન્. મૅકડિ, ઇન્ડિયન ઇન્ડિયા ફેડરેશનના લાઈફ કમિશનના સભ્ય ડો. મેનજીત સિંહજી વર્ધમેન્ને મળી કહ્યું હતું. ર. ભા.

અને મોંદામાં રહી બનતી મંડ તથા બળાબળની કળી સડવાથી પેદા થાય છે.

દાળ, કાચાં શાક અને કાચકીડા (નટ) ચાવવાં પડે છે, એ વિશેષ મહત્ત્વનાં છે. કેમકે સડનારી કળી એને લીધે નિકળી જાય છે, અને એના પોતાનાંથી સડનારો કોય રહેતો નથી. બોજનને અન્તે દાળ, એટલે સાકરજન, નાખવાની, નાઇત્રી, મુસંબી ખાસ કામનાં છે. કારણ એને ચાવવાથી બીજા ખોરાકની કળી ખરી જાય છે એટલું જ નહિ, પણ એને લીધે પ્રતિઅમ્લતાનું થંડ વધારે વધે છે. અને પરિણામે અમ્લની ક્રિયા નિષ્ફળ જાય છે.

મુખશુદ્ધિ

(૧) પુષ્ટિકારી ભોજ લેવું અને (૨) તે આવીને આવું તે ઉપરાંત (૩) સવારે જ નહિ, પણ બોજોજ દહાના બોજન પછી અને બાસ કરીને છેલ્લા બોજન પછી અને સુતાં પહેલાં દાતણ કરવું જોઇએ; વધારે ન બને તો એક પ્રમાન પાણીમાં એક ચાની ચમચી જેટલું મીઠું ઓગાળીને એનાથી દાંત તથા પેઢાં ઘસવાં જોઇએ. પેઢાંનો આગળો ભાગ પાછળો ભોજ એક બાજુ રૂડી રીતે ઘસવો, એટલે તે વાદળાં જેવાં ન દાય ને તેમાંથી પરૂ ન વહે. એ જ પ્રમાણે દાંત પણ બધા આડા તેમજ ઊભા સારી પેઠે ઘસવા.

વળી દાંત તથા પેઢાં દુઃખ અને સજ્જન દંતવૈદ્યને નિયમિત બતાવતા રહેવું. અને આવશ્યક લાગે તો ઉપચાર કરવા. દાંત દુઃખનો દોષ પણ એના ઉપચાર ન કરિયે તો ઠીક ચલાય નહિ. મોંદામાં ખોરાકની કળી પડીપાયરી રહે અને દાંત વધારે બગડે.

સારાંશ

દાંતસડા તથા મુખપ્રવાદ દોકવા સારુ (૧) પુષ્કળોના પદાર્થોજો કરેલા બોજના બાબરા બાજો. (૨) સખા પ્રકૃતિવાળા ખોરાક બાજો. (૩) પોચા તથા ચીકણા ખોરાક કરતાં ચાવવો પડે એવો કાચ ખોરાક બાજો. શાક રાંધવાં પડે તે બને તેટલી ઓછીવાર ચૂલે રાખવાં. (૪) કાચાં શાક, કાચ ને કાચકીડા બાજો,—વિશેષ કરીને બોજનને અન્તે. (૫) વાળુ પછી બરાબર ચાલતા પહેલાં બારા તથા બને તો જીભે બખને પણ દાતણ કરો. (૬) વર્ષે બે વાર દંતવૈદ્ય બાજળ દાંતની તપાસ અને કરાર પડે તો ઉપચાર કરવો.

તે બતે ન થા

અસંખ્ય ત્રિકોણાકાર ત્રિરંગી છોડવા ગુથ્વે સરનામો નદીનાં વહેતા પ્રવાહ, એ પ્રજાના અર્ધમાં ખેતરી કળા અદ્‌ભુત છે! ત્રિનદીઓએ પોતાના ધાર્મિક જીવનમાં કળાનાં કેવાં કોતરકામ કરી લીધાં છે!

સિંહપુરમાં બે જગ્યા પર બાવજીનાં છે. દરેક ઘર દીઠ એક એક, બે બે ગામના પડાવ પડ્યા છે. કારેગાં, ખાનબાગ, વડીબાર અને કેટ કચ્છ-બાજર સુધીના લોકો મેળો મહાલવા અને બાજાર ખરીદવા અહીં આવે છે. નદીમાં બારેની તો કારેની કારો લાગેલી જ્યાર છે. બારાંની અંદર અને બારાંની નીચે પર્વતિ

જ્યાંઓ પડાવ કરી રહ્યાં છે. બારાં ઉપર બૈરાંઓની સાદી પછેડીની રાવટીઓ આ વિશાળ માનવ સાગર પર તરતી શ્વેત સઢવાળી નૌકાઓ જેવી લાગે છે. બાળકોની ઘેટડીઓ બાજે બ્રમાતિયાં બોલે છે.

પહેલા દિવસ પ્રભાતે તો બધા સરસ્વતી સિન્ધુસંગમે અને બારાંમાં સ્નાન કરી મેળામાં ફરવા માંડે છે. બારીથી તહીં બાંધા માર્ગો બારેના નાના-મોટા રસ્તા તથા નદી તટપર બાંધા બાજુએ દુકાનોમાંથી બાત બાતની ચીજો ખરીદે છે. છેક દિલ્હીથી મુબારક મુબીના દરેક માલના વેપારીઓ આ મેળામાં આવે છે.

દંતવૈદ્યોના ચમત્કાર

ઇંગ્લંડના પ્રખ્યાત દંતવૈદ્યોએ આજથી નવ વર્ષ ઉપર એક દરેક બાળક પાછળ દસ રૂપિયા ફાળો ભરવાનો નક્કી કરેલ. ત્રિવિધ દેશના લાખો નીચે આપ્યો છે. દરેકમાં ઇંગ્લંડના રાજાના માનવંત દંતવૈદ્ય સર ઉરી જૉનસ્ટન, ત્રિવિધ

દાંતના રોગથી પીડા તથા અનર્થકારી બદબૂ થાય છે એની અભાગ્ય મન ઉપર છાપ પડી છે. આ પીડા તથા અનર્થકારી બદબૂથી રોગ-શોકાર અને રોગની વેદનાએ એમ અમે માનતા લોકોને બીવિ. એ ઉપાધિની ઉપરોક્ત બનસ્પતાના દિવાર્મે કોરી આપણી એ કષ્ટ થાય છે.

આહારશુદ્ધિ

પૌષ્ટિક ખોરાક બન્ને બહેનો શરૂ કરવો જોઇએ. એટલે બાળક નવ માસ માતાના ઉદરમાં હોય ત્યારે તેમજ માતાને પોતાનું હોય ત્યારે બન્ને પૌષ્ટિક ખોરાક બાવો જોઇએ. બદબૂનો મંદાગ્ય અને એ સોડાસ્વરૂપ દાંતની અનિયમિતતા તથા શરીરની બીજી ફરિયાદો તેમજ મંસ્કૃતિ (સિવિલાઇઝેશન)ના બધાભરા રોગો પણ ખોરાકમાં પ્રકૃતિ એ, બી, સી. અને ડી પૂરા ન હોવાને લીધે થાય છે. ખોરાક મુજબ હોવાય તો મોઢાની સ્થિતિ સુધરે અને દાંતના રોગ થતા અટકે.

પૌષ્ટિક ખોરાક એટલે દૂધ (જૉન હૉપકિન્સ વિદ્યાપીઠની રાજા ઑફ હાઇજીન અંડ પબ્લિક હેલ્થના પ્રાણીસ્વાસ્થ્યના પ્રખ્યાત પ્રોફેસર મૅ. વી. મૅકોલમના કહેવા પ્રમાણે પ્રાણીજ વિટમિનું

એક કણો, એટલે પાકો સવાશેર દૂધ જેવું જોઇએ) તથા દરિયાઈપ્રકાર; પ્રકાશમાં પડતાંવરીના હોટલોથી બંડામાં કડકડિયા આવતા પરે જેવો આખરો; મેથી, તાંદળજો, પાલક, કોબીજ, કોથમીર, ટોમેટાં, ડુંગળી, રસીનાજ, બીટિસ, સેલરી તથા એની બીજી લીધાં પાનવાળી બાજી ટમેટાં જેવાં કાચાં શાક તથા નારંગી મુસંબી વગેરે ફળ.

ખોરાક પૌષ્ટિક જોઇએ એટલું જ નહિ પણ તે ખૂબ ચાવીને તુરત મોઢામાં જમો લારે મેળવીને બાવો જોઇએ. ચોખામાં મોટે ભાગે મંડ (સ્ટાર્ચ) છે, એટલે એ સારું પાચન નથી, છતાં એને પોચા નહિ કરતાં પાણી કરીને બાવી દેવા તો અવશ્ય ન કરે. ઇંગ્લંડનો પ્રધાન ગ્લૅડસ્ટન એકએક કોળિયો દાંત દીઠ એકએક વાર એટલે બત્રીસ વાર ચાવતો, ને નેવાસી વર્ષ જીવ્યો હતો.

દાંત સારાનું પ્રત્યક્ષ કારણ એક અમ્લ (અસિડ) હોય છે, તે મોંદ્વારે મોંમાની રોગી. ખોળાકારખાંડ ^ તથા ખોરાકમાંથી બાવતી

*બ્રિસ્ટોલ (ઇંગ્લૅન્ડ)ની શાળાઓમાં ડા. આર્નેટ કોન્સ બિરાદરોને આ રમી શીખવે છે:

Children, you should learn this truth,
Nothing but sugar decays a tooth.

પોષમાની તેજ વરસાવતી રાત્રિએ નદીના પટમાં ઋષિકપોના ત્રાસની ધમાલ ચાલતી હતી. કાઠવાડીઓના હેડીયા અને દેશાવરીઓની સરજુના મેરા સ્વરો એકધારા ગુંજતા હતા. આ સ્વરોમાં માધુર્ય ઝરતું હતું અને સદરિયો ગેલતી હતી, નારીહૃદયના પ્રાણનાં ઉલ્લસન તેમાં દેખાતાં હતાં. બબ્બન મંડળીઓની રમઝટ ચાલતી હતી. પ્રચંડ ભેદની મીચોમીચ છતાં સુમેલ્યાન્તિથી પડી રહી હતી.

નદીના પટમાં રંકાઉટનો ઝંડો ફરફરાટ કરી રહ્યો હતો અને તેને ચોમેર ફરતી નાનકડી ચાવરીઓ અને આખી પોલાકવાળા રંકાઉટ ચોકીદારો દેખાતા હતા. દિવસ ઊગ્યો ત્યારથી તે આથમ્યો ત્યાં સુધી આ રંકાઉટોની ઝાવણીમાં દિલ પીગળાવનારી એક ઘટના ચાલુજ હતી. બે વરસથી આઠ વરસ સુધીનાં બાળકો 'મા, મા,' શબ્દે વિલાપ કરતાં દોય અને 'તે દા, નારી મારે ઘરમાં તેડી લાવીશ' એવાં મૃદુ વચને એ નિરાધાર બચ્ચાંને રંકાઉટના સાચી જનેતાની પેઠે પંપાળી શાન્ત કરી રહ્યા દોય. બેઘડીવાર થાપ ત્યાં પોતાના ગુમ થએલા બાળકને ઢંઢોળતાં ભાવનરો આવી પહોંચે અને બાળક બાપાપને સોંપાય. આજ છ છ વર્ષ થયાં રંકાઉટો એ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે. તે પૂર્વે શું બનતું?

સાદ સાંભળજો

ઇન્ડિયા ઍસોસિએશનના પ્રમુખ સર નૉર્મન એન્જેલ, એના જ માજી પ્રમુખ કે. એડિ. લૅંટર્ન્ડિ, ઇકનૉમિસ્ટ ઇન્ડિયા કેટરેસનના લાઈફ કમિશનના સભ્ય કે. મેન્ચીક ફેબ્રુએલ બર્નેરેજ મળી ગયું હતું. ઈ. બા.

અને મોઢામાં રહી બનતી મંદ તથા મળપ્રવૃત્તિ કબજી સડવાથી પેદા થાય છે.

ફળો, કાચાં શાક અને કાચશીકળ (નટ) ચાવવાં પડે છે, એ વિશેષ મહત્ત્વનાં છે, કેમકે સડનારી કબજી એને લીધે નિકળી જાય છે, અને એના પોતામાંથી સડનારો સ્રોત રહેતો નથી. બોજનને અન્તે ફળ, એટલે સફરજન, નારપાતી, નારંગી, મુસંબી આસ કામનાં છે, કારણ કે એને ચાવવાથી બીજા ખોરાકની કબજી ખરી જાય છે એટલું જ નહિ, પણ એને લીધે પ્રતિઅમ્લપાણું ઘણું વધારે વહે છે. અને પરિણામે અમ્લની ક્રિયા નિષ્ફળ થઈ જાય છે.

મુખશુદ્ધિ

(૧) પુષ્ટિકારી અન્ન લેવું અને (૨) તે ચાવીને ખાવું તે ઉપરાંત (૩) સવારે જ નહિ, પણ બેઉબેઉ ટંકના બોજન પછી અને ખાસ કરીને છેલ્લા બોજન પછી અને સૂતાં પહેલાં દાતણ કરવું જોઈએ; વધારે ન બને તો એક ગ્લાસ પાણીમાં એક ચાની ચમચી જેટલું મીઠું ઓગાળીને એનાથી દાંત તથા પેઢાં ઘસવાં જોઈએ. પેઢાંનો આકરો તેજાબ પાછળ એવી-એક બાજુ રૂની રીતે ઘસવો. એટલે તે વાદળી જેવાં ન થાય તે તેમાંથી પરુ ન વહે. એ જ પ્રમાણે દાંત પણ બધા આડા તેમજ બિબા સારી પેઠે ઘસવા.

વળી દાંત તથા પેઢાં કુદરતી અને સાજાનરવા દંતવૈદ્યને નિયમિત બતાવતા રહેવું, અને આવશ્યક લાગે તો ઉપચાર કરવા. દાંત દુઃખવો દોય પણ એના ઉપચાર ન કરીએ તો ઠીક થવાય નહિ. મોઢામાં ખોરાકની કબજી પડી પડી સડે અને દાંત વધારે બગડે.

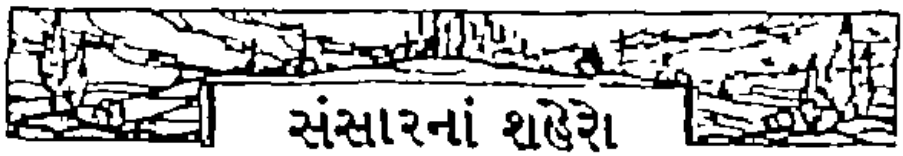
સારાંશ

દાંતસડો તથા પરમવાદ રોકવા સારુ (૧) ચવાયેલો પદાર્થ ગળે ઉતરે એટલા બારીક ભાગ ખાવા. (૨) બધા પ્રકારવાળા ખોરાક ખાવા. (૩) પોચા તથા ચીકણા ખોરાક કરતાં ચાવવો પડે એવો કરકરા ખોરાક ખાવો. શાક બાંધવાં પડે તે જાને તેટલી ઓછીવાટ ચૂમે રાખવાં. (૪) કાચાં શાક, ફળ ને કાચશીકળ ખાવા,—વિશેષ કરીને બોજનને અન્તે. (૫) વાળુ પછી બધાએ સતા પહેલાં આસ તથા જાને તો બીજે પ્રસંગે પણ દાતણ કરવું. (૬) વર્ષે બે વાર દંતવૈદ્ય આગળ દાંતની તપાસ અને જરૂર પડે તો ઉપચાર કરવો.

એ વિખુટાં પડેલાં બચ્ચાં હતો ચમત્કાર ભરતાં તે મહાં સુધારી પોથીસને સ્વાધીન થતાં. પોથીસના હજ્જતમાંથી પોતાનું બાળક છોડાવવા જતાં બાબાપને પોથીસને નૈવેદ્ય ધરવાં પડતાં. સુરાત્મની ભાવના લોકોની નજરમાં રેડવા માટે આવા સ્વયંસેવક હજારોની જરૂર રહેતી.

પખિમાની બપોરાત થતાં તો મેદો વેરાઈ ગયા. મકાન સેના ઘરડે, રહે ચડી. ધૂળના ઢગલા ઊડ્યા. માણસોની અને મનુષ્યોની ઘટારોપ ભીડો પખિમાના સામસની બસ્તી જેવી. એકમની સાંજ પડતાં તો સિત્રોની મુકામો સમાઈ ગઈ ને સિદ્ધપુરના ચતરીને ચાર દિવસ સુધી તો ચેન ન પડે એવા સંસ્મરણો ને મંદરી મકતી ગઈ.

દયાશંકર મ. જોષી

સંસારનાં શહેરો

૧૬–ઑસ્લો

સ્કાંડેનેવિઅ મહાદ્વીપના, ઉત્તર સમુદ્ર અને ઉત્તરધ્રુવ મહાસાગર વચ્ચે આવેલો નૉર્વે દેશ જર્મનીના આક્રમણથી લગભગ પૂર્ણ રૂપે બચ્યો છે. જર્મનોએ જેની રાજધાની ઑસ્લો હસ્તક કરી છે તેનો રાજા હાકોન બિઅરેરમ મુકામિ આશ્રય લઈ રહ્યો છે. ઈ. સ. ૧૯૦૫માં નૉર્વે સ્વાધીનથી સ્વતંત્ર થયું ત્યારે ડૅનિશ પ્રિન્સ ચાર્લ્સને પોતાના રાજા તરીકે તેમણે પસંદ કર્યો, અને એ જ આજનો હાકોન સાતમો. સ્વ. હકોનસ્રદ પાંચમા ઑલૉર્ડનો તે નબરો વારસ તો ઑસ્લો, સ્વીડન અને ડેનમાર્ક ત્રણે બાંદ્ધ સપ્ટો જ આવી સમય, માત્ર ત્રણે બિઝ નોજમનાં છે.

ઑસ્લોનો કેવી જીવ ખટવદ ત્રણ ભાગે મળ્યો. ઉત્તરધ્રુવસારી નાનસેન ઑસ્લોનિયન હતો અને હજ્જતુ પુત્ર પર પડેલો ભત્ર મૂળાર રોબ્બરદ આમુનસેન પણ ઑસ્લોનિયન હતો. પુરાણા આવરનેદ્ધ ચાર્ટરિસ્ટ હોમ ત્યાંના જ વતની હતા. યુરોપનો કારિકરો તો શું પણ રોમ અમેરિકા સુધી તેમના વહોંચી ગયેલા હતા, એમ કહેવાય છે. ત્યાંના દેશ-બાળકને નાનપણથી જ લડવાની બહાદુરી, બરફ પર ચાલવાં અને તે પર હજસવાં (skiing સ્કીઇંગ) શીખવું પડે છે.

આખમાં સાંકડા અને ઉત્તર હજ્જતુ પહોળા આ દેશની રાજધાની ઑસ્લો તેના અગ્નિભાગમાં ઑસ્લો ફિર્ડ (પર્વતો વચ્ચે પુરેલી દરિયાની પટ્ટી) ના નાકે આવર નદીના કાંઠે આવેલું છે. હવીઆની તેની વસ્તિ છે અને કરમણી ભાષા તથા પ્રોટેસ્ટન્ટ (Storthing) ૧૮૨૪ ઈ. ૧૮૨૪માં સ્થપાએલી રેડીકિયાના યુનિવર્સિટી અને એક પ્રસીદ્ધ નાટ્યગૃહ ધરાવે છે. મહેલો-સંગ્રહ નામના રાજભાવ પર આવેલા આ નાટ્યગૃહની સામે જ હનસેન અને ઑર્નસેન બે પ્રખ્યાત નાટ્યકારોનાં બનાવાં પૂતળાં ઊભાં કરવામાં આવ્યાં છે. એ સિવાય બીજ કલાનું અને ઇતિહાસનું એમ બે સંગ્રહિયો પણ ત્યાં આવેલાં છે, જ્યારે ડૉરેન નામના તેના પરામાં વિજ્ઞાનનું સંગ્રહિયમ ઈ. ૧૯૦૮થી ઊભું કરેલું છે.

મૂળ આ શહેર હેરાલ્ડ સિગુર્દસને ઈ. ૧૦૪૮માં વસાવેલું, ને ચૌદમી સદીના આખર આવતાં તે રાજધાનીનું પદ પામ્યું. પરંતુ બીજા ઑલૅન્ડિનવન શહેરો પેઠે એ પણ મિરિ આપે લાકડાનું બંધાએલું હોવાથી વારંવાર અગ્નિનો ભોગ બનતું. આને લઈને સત્તર સિમિયન કૈસારમે ઈ. ૧૬૨૪માં તેનું નવનિર્માણ કરી પોતાના નામ પરથી તેનું નામ ક્રિસ્તિયાના રાખ્યું. પરંતુ સ્વતંત્ર થયા પછી ઑસ્લોએ મિનામ કરી નાખી ઈ. ૧૯૨૫થી મૂળ નામ ઑસ્લો આપ્યું છે.

ઑસ્લોની સ્થાપી રંજન સદીમાં એની પછવાડે આવેલી પર્વતમાળાની ઊંચાઈએ ક્રિસ્તિયાનિયાને ઠીક છે. એ ક્રિસ્તિયાનિયામાં જ એનું મુખ્ય વિદ્યાધામ ઑસ્લો યુનિવર્સિટી આવેલું છે, જ્યાં સિત્તેરમાં વાંસઠ કે સડ (૧૫) સાથે ચુમ્માલીસ ને ચુમ્માલીસ સો કરતાં વધારે છે

જીવી જાણનારા

જે માનવજીવનનું સાચું મૂલ્ય શીખવી ગયા

[૫]

વીરકુમારિકા આન્તિગોની

થીબ્સના અન્ધ રાજા ઈડિપસને બે દિકરા હતા, મોટો પોલુનિકીસ ને નાનો એતિઓકલીસ; પણ બેય કુપાત્ર નિકળ્યા. પોલુનિકીસે ઈડિપસને પદભ્રષ્ટ કરીને દેશવટો દીધો, એટલે આંધળો રાજા આર્ગોસ ગયો, અને દીકરાના પાડની દિકરી આન્તિગોની આંધળાની લાકડી બનીને ઈડિપસ બેળી ચાલી નિકળી. આન્તિગોનીને નાયિકાપદે સ્થાપીને ગ્રીસના મહાકવિ સોફોક્લીસે કરુણાન્ત નાટક રચ્યું છે. આન્તિગોની મીઠ નાટકનો ચૂડાભણિ તો છે જ. પણ જગતની કોઈ નાટકનાયિકા એને લગે એમ નથી. તે આપણે આ પ્રકીએ જોશું.

પોલુનિકીસ બાપને કેદાવે રાજા થયો તો ખરો; પણ નાનાભાઈ એતિઓકલીસે એને પદભ્રષ્ટ કર્યો, એટલે છ સાથી બેળા. સાતમા પોલુનિકીસે થીબ્સ ઉપર ચડાઈ કરી. ઈડિપસ જેના બેળો શાપ તે વિસ્મરી બાપ એની અનિષ્ટતાથી સાંભળીને પોલુનિકીસ ઈડિપસને તેડવા આથેન્સ ગયો પણ ઈડિપસે એનો તિરસ્કાર કરીને કહ્યું કે, 'તું તારા ભાઈને હાથે મરવાનો છે.' આ સાંભળીને પોલુનિકીસે આન્તિગોનીને કહ્યું; 'બને, બહેન. બંને કદાચિત્ પિતાજીનો શાપ ખરો પડે અને જો તમારું થીબ્સ આવવું થાય, તો દેવની આણ દઈને હું તમને વીનવું છું, કે તમે તો મારો અનાદર ન કરતાં, પણ મારા મૃતદેહને સમાધિ દેજો, ને મારી ઉત્તરક્રિયા કરજો.'

પોલુનિકીસ ગયા પછી ઈડિપસ અચાનક મરી ગયો, એટલે આન્તિગોની પોતાના ભાઈઓ વચ્ચે સમાધાન કરાવવાની આશાએ થીબ્સ આવી. પણ એ થીબ્સ પહોંચ્યા પહેલાં પિતૃદ્રોહી ભાઈઓ દ્વન્દ્વયુદ્ધમાં એક બીજાને હાથે માર્યા ગયા હતા, અને એને કેદાવે એનો મામો ક્રીઓન રાજા થયો હતો, તેણે ઢાંઢી પીટાવી હતી, કે 'પોતાની જન્મભૂમિ થીબ્સ ઉપર ચડી આવનાર પોલુનિકીસના મૃતને કોઈએ દાટવું નહિ, પણ ગીધ તથા કૂતરાને ખાવા દેવું, અને કોઈએ એનો શોક કરવો નહિ; છતાં કોઈ એની ઉત્તરક્રિયા કરશે તો એને દેહાન્તદંડ ભોગવવો પડશે.'

હવે કરવું કેમ? આન્તિગોની જેની બહેન ઇસ્મેની હતી તેને પૂછ્યું, કે 'ભાઈનું શબ ઊપડાવવા જાશીશ કે?'

ઇસ્મેની કહે, 'રાજની ના છે, છતાં તારે એનો નિખનનસંસ્કાર કરવો છે?'

આન્તિગોની કહે. 'હા. ગમે તેમ તો યે એ મારો ભાઈ છે, અને તારો પણ ભાઈ છે. બને પછી તું એનો ત્યાગ કરે, પણ હું એની વિશ્વાસઘ્ના નહિ કહું.'

ઇસ્મેની: 'જે સાવત્રિક ભાઈ, ક્રીઓને મના કરી છે તો પ?'

આન્તિગોની: 'મારી તથા મારાંની વચ્ચે અંતરાય નાખનારો ક્રીઓન કોણ?'

ઇસ્મેની: 'હું તો મારે સત્તાધારીની આજ્ઞા માનીશ. કારણ આપણા રાજા ઉપરવટની વાત કરવા જવું એમાં ડહાપણ નથી.'

આન્તિગોની: 'તે હું તને કાંઈ કરવા કહેતી નથી. હવે તો તું ઇચ્છે તો પણ તને મારે પડખે ચડવા દેવી નથી. પણ હું તો એને દાટીશ જ, અને એમ કરતાં મરીશ તો એનું કંઈ મરણ ક્યાં રેડું પડ્યું છે? શુભ કામ કરતાં હું પાછું વાળી જોનાર નથી, અને ભાઈની પધારીને પડખે જ મારી મરણપધારી કરવાની છું. મારે ક્રીઓકના રાજાને નહિ, પણ પરલોકના રાજા-રાજેશ્વરને પ્રસન્ન કરવો છે. રાજા દ્વારે તો ચાર દિવસ કામ પડે છે, પણ રાજરાજેશ્વરનો હું અનન્તકાળ ભોગવવો પડે છે.'

એમ કરીને આન્તિગોની ચાલી નિકળી, ભાઈનું શબ દાટ્યું, એના ઉપર સૂકી માટી વાળી, અને એની ક્રિયા કરી.

આ વાતની જાણ ક્રીઓનને એના માણસે કરી એટલે એ ખોખ્યો. 'એને સમાધિ દેનારને મોતી મારો, નકર તમારું આજ મોત છે.'

એટલે ચોરિયાને એ મત ઉપરથી માટી અનેકી નાખ્યા અને વૈરાટ કૂવા ઉપરથી ઉતરીને ખેડા. થોડી વાર પછી, ત્યાં તો ગિબુસિદ્રિત માણેક જેવડને ચમિણી આકૃતિ કરે તેમ વસ્ત્રાભૂતી આન્તિગોની આવી. માટી અનેકી નાખનારને માપ દીધા. વળી મકરો માટી ઘણી આવી. અને વિનયના સુપરિત પાત્રથી પાણી પીરીને આકૃતિ અભિષેક કર્યો તથા દેવોને અંજલિ આપી. આ જોઈને ચોરિયાન રાજના આવ્યા અને આકૃતિ ગદેવના ઝાલીને ક્રીઓન આગળ લઈ ગયા.

ક્રીઓનઃ 'તમે અપરાધ કર્યો છે કે?'

આન્તિગોનીઃ 'હા.'

ક્રીઓનઃ 'મોટા વસ્ત્રાભૂતીનો ચોરવા હુકમી હતી તે તમે જાણતાં હતાં?'

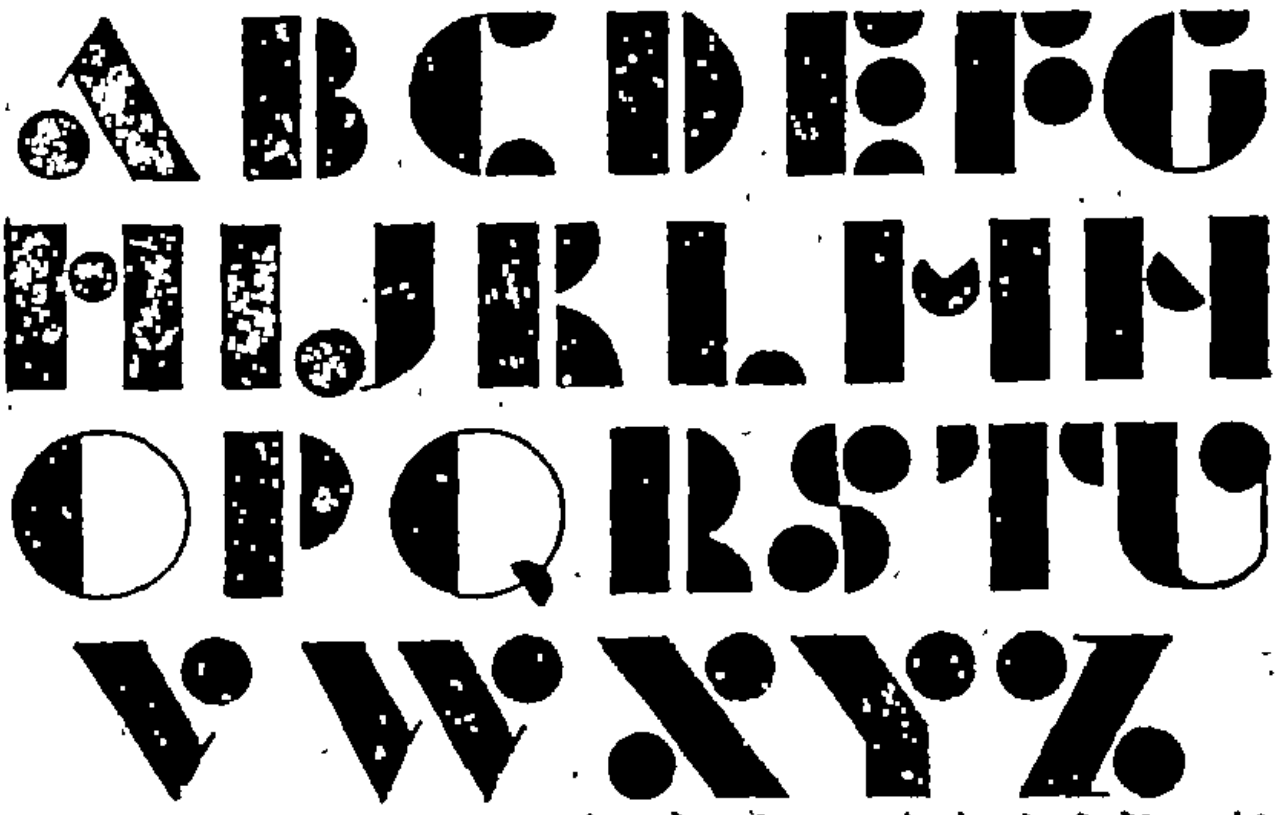
આન્તિગોનીઃ 'હા.'

ક્રીઓનઃ 'અને આ કામના તોડવાની તમે પ્રતિજ્ઞા કરી છે એમને?'

આન્તિગોનીઃ 'પણ એ કાંઈ રાજાધિરાજની આજ્ઞા નહોતી, તેમ જ ધર્મદેવની પણ આજ્ઞા નહોતી. તેમ તેમ મરણધર્મી માનવ છે; એટલે દેવોના અલિખિત તથા અચળ શાસનનો ભંગ કરી શકે એટલી સત્તા તમારા ઢંઢેરામાનાં દોષ શકે એમ મને લાગ્યું નહિ. દેવો તો અનાદિ છે, એનો કંઈ માણસથી કરી ભંગ કે ફેર કેમ આરે માથે વરોધી શકે! તમે આ દેરશે ત્યાર ન પાડ્યો હોત તોય કયાં કૂ અવરથી ક્ષમાવીને આવી હતી! અને વિના મરવુંએ કૂ મરીશ તો મને દુઃખવીને તો એમાં કંઈ ખોટ નથી પણ લાગ્ય છે. મારા મરણનો મને કંઈ ત્રાસ નથી, પણ મારા મીરને છોકરા કરિયાવર ન પણ હોત તો એનો મને અત્યંતનો ઓરતો રહી જાત.'

આ અક્ષર સંવાદ પછી કોની સજાર્ઈ આન્તિગોનીની ત્યારે પર્ષદ હતી તે ક્રીઓનના વિકરા વીમોને પોતાના આપને સમજાવ્યો, પણ ક્રીઓન એકનો બે ન થયો. અને એક ગુફાનાં પ્રમાત્તાપ કરવા બદ્ધ બાકે એટલું જ અલ મૂકાવીને આન્તિગોનીને છટકી જવાની રાખી.

ર. વ.

ઘણુ ખ. બી. સી. ટી.ના અક્ષરોની નવી ડિઝાઇન કરનાર કલાકાર છે. આ નમૂનો કદાચ એમનાં આખા કામનો નહિ હોય. પણ એ નમૂનો જોઈને નવીનતા અને કલાકારે આંકેલ અન્ય અક્ષરોનો પરિચય અનેક રીતોમાં પ્રાપ્ત કરી શકાય. દૃષ્ટિની અને ઉપયોગની ઘણી ખૂબી ધરાવનાર આ અક્ષરો કેવા લાગશે? ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ કલાકારોને નવાં નવાં પ્રયોગ કરી જોવાં જોઈએ.

પંચતંત્રની વાર્તાઓ

કથા ૨૬

ઉત્તરાપથવર્તી ગૃધ્રકૂટ પર્વત ઉપર એક પારધીનું ઝાડ હતું, તેમાં જલપાદગણી રહેતાં હતાં. એનાં બચ્ચાંને પાંખ ન આવી હોય ત્યાં પીપળા તળે બાણમાં રહેતો કાળો નાગ આવી ચઢતાં ખાઈ જતો. આથી કંટાળી જઈને જલપો સરસ્વતીતીરે ગયો હતો એને જંતુને કરચમાં બોલ્યો: 'મામા, આજ કેમ આમ હોયવાસો છો?' તે બોલ્યો, 'ભઈ, મારા મન્દબાલ્યનાં બાળકોને સર્પ ખાઈ ગયો, એનો નાશ કરવાનો કોઈ ઉપાય હોય તો કહે.' આ સાંભળીને કરચલે વિચાર્યું, 'આ અનારી જંતુનો સહજવેરી છે,' એટલે એવો ઉપદેશ દઉં કે જેથી બીજા જલચરોનો પણ સોય વળી જાય. કહ્યું છે, કે

નવનીતસમી વાણી કરીને ચિત્ત નિર્દય ।
શત્રુને ક્રોધ દે એવો વંશ. સોતો ભરી રહે પ્રજ્ઞા

એટલે તે બોલ્યો. 'મામા, એમ દોષ તો તાળિયાના ભાણુથી સર્પના બાલ્ય થયી બાળકોના માંસની અવિચ્છિન્નપરંપરા કરો, એટલે તોળિયો એ માર્ગે જઈને દુષ્ટ સર્પને મારી નાખશે.' જલપાએ આમ કર્યું એટલે માત્સ્યમાંસાનુસારી નોળિયાએ નાગને માર્યો, ને પછી ધીરે ધીરે તે ઝાડના આશ્રિત જલપાઓને પણ મારી નાખ્યા."

પણ મોળાન્ધ પાપબુદ્ધિએ બાપની વાત ગણકારી નહિ. અને તે એને પરાણે રાતે વનમાં તેડી ગયો ને તરુકોટરમાં બેસાડ્યો. સવારે બ્રહ્મચારી સંયમ વનસ્પતિને ધર્મશાસ્ત્રનાં વચન સંભળાવ્યાં એટલે વનસ્પતિમાંથી આવી વાણી નીકળી: 'ધર્મબુદ્ધિએ આ પાપ કીધું છે.'

આ સાંભળીને વિસ્મિત થયેલા રાજપુરુષો ધર્મ-

ઝાડને આગ લાગી કેટલા જ પાપબુદ્ધિનો પિતા અર્ધદગ્ધ થઈને ઘૂમી ત્યારથી આંખે આવેલ કરનો અંધાર નીકળ્યો.

બુદ્ધિને શું દંડ દેવો એનો વિચાર કરતા હતા ત્યાં તેજે નમીને કરતાં અગ્નિજ્વાળા ઝબકો મારીને સળગાવ્યાં. આથી ઝાડને બાજ થાકી એવો જ અર્ધદગ્ધ કરીને તરત કરી મંગેતી આંખે પાપબુદ્ધિપિતા કરુણ આક્રંદ કરતો નિકળ્યો, ને 'આ દુષ્ટપુત્રે મારી આ દશા કરી,' એમ કહેતોક તે મરી ગયો. પછી રાજપુરુષોએ ધર્મબુદ્ધિનું ધન પાપબુદ્ધિ બાલકથી એને અપાવ્યું, અને પાપબુદ્ધિને ઘણાએ ધિક્કાર્યો.

એટલે હું કહું છું: 'ધર્મબુદ્ધિપાપબુદ્ધિ' ખરેખર કમનસીબ તું જ પાપિયો છે, સજ્જન નથી; નહિ તો સ્વામીની આવી અવસ્થા તું ન કરત. અને જેણે સ્વામીનું આટલું ભલું કર્યું એ અભાગી જેવા માટે શું ન કરે? અને કહ્યું છે:

મહત્સહોદરનું તોયું જ્યાં જાય ત્યાં ઊદરો।
દાણીને યે હરે ભાજ્ય ઊંદરામાં ન વિસ્મય ॥

કમનસીબ કહે, 'એ કેમ?' ને બોલ્યોઃ

કથા ૨૭

એક કોઠારે ઉંદરવિજય નામે ચક્રિપુત્ર હતો. તે કામના સારુ પરદેશ જવા નિકળ્યો. એના ઘરમાં દસ્તર પણ* કોઠારી ખંડી પૂર્વપુરુષોપાર્જિત ભુક્કા હતી, તે એકે કોઈ કોને પેર ધારણ કરાવ્યા નહિ. દેશાંતરમાં એને કુળાચારે કમાણી ન કરી એટલે ભમો હતો એવો જ પાછો આવ્યો, અને બાપણ પાછી માગી. તે બોલ્યો, 'તોયું તો ઊંદરડા ખાઈ ગયા.' ઉંદરવિજય મનમાં હસીને કહે: 'તો તેમાં તારો શું દોષ? આ સંસાર જ એવો અસાર છે. પણ હું નદીએ સ્નાન કરવા જાઉં છું, એટલે આ તારા પુત્ર ધનદેવને સ્નાનોપકરણ સાથે મારી દારે મોકલ.' ચોરી બાંધે પડવાની બીકે કોઠારાને કહ્યું, 'વત્સ, આપણાં ને સાથે કાંઠા ભેગા જા.' કોઠારો તો દરખાતો દરખાતો અભ્યાગત બોલો ગયો. ન્હાઈને પાછા આવતાં કોઠારાને એક ભિક્ષા પગમાં મેલાડીને ઉંદરવિજય મોટા આક્રંદ આવ્યો. કોઈ પૂછ્યું, 'કોઠારો ક્યાં' તે બોલ્યો, 'એને તો સરિતાવટથી બાજ ઊપાડી ગયો.' કોઈ કહે, 'મિથ્યાચારી, બાજ તે કરી બાળકને ઉપાડી જાય કે?' ને બોલ્યો, 'સત્યચારી, બાજ બાળકને ન ઉપાડે તો

* પાઠાંતર ભમો

ઘરમાં પણ કોઠારનું તોયું ન બાય, એટલે કોઠારાનું પ્રયોજન હોય તો તોયું સોંપી દે.' આમ વિચાર કરતા બેય રાજદ્વારમાં ગયા. કોઠા તાપ્યુને બોલ્યા, 'અન્નપ્રધાન, અન્નપ્રધાન, આ કુલબાળે બાપ કોઠારાને ક્યાંક મુક રાખ્યો છે.' ધનવિહારીએ પૂછ્યું તો ઉંદરવિજય બોલ્યો, 'હું શું કહું? મારા દેખતાં ઝિમુને નદીકાંઠેથી બાજ ઉપાડી ગયો.' અધિકારી કહે, 'એ તો અલૌકિક વાત થઈ. બાજ કોઠારાને ઉપાડવા કેમ સમર્થ થાય?' તે બોલ્યોઃ

મહત્સહોદરનું તોયું જ્યાં જાય ત્યાં ઊદરો।
દાણીને યે હરે ભાજ્ય ઊંદરામાં ન વિસ્મય ॥

એમ કહીને એણે મૂળથી આખરા પર્યંત વૃત્તાન્ત કહ્યો. એટલે સભાએ એને તોયું ને બીજાને ઠોકરો અપાવીને મોકલ્યા.

એટલે હું કહું છું: 'મહત્સહોદરનું તોયું' ખરેખર.

(આદ) વાઘજી મા. રેસાણ

મેલ્વમેલ તંત્રીઓ

'ડૉક્ટર ઇનિમ પાસ' એ અમેરિકાના બજારમાં કાયમ ચાલતું મુખ્યત્વે આયાદિક છે. તેના ચિત્રકાર જોન મેનાને એક ચિત્રનો અક્ષર કોપ તારણી મંગાવ્યો. લખાણ આવ્યું, ચિત્રિત્રે વાંચ્યું અને ચિત્ર બનાવી મોકલી આપ્યું. બે દિવસ રહીને તેને ખબર પડી કે લેખ તો પોતાની પાસે રહ્યો છે, એટલે તુરત પારસ કર્યો. બીજા દિવસ પછી 'ન્યૂ મેસ્લર'ની પહેલી સાથે લેખ તેના કબજે જ પાછો આવ્યો!

'ક્રિશ્ચિયન્સ્ટર રીપબ્લિકન' પત્રમાં એક વકીલની અવસાનના ખબર લખાઈ ગયા. બાજુએ તો દફનવિધિ હતો, તે દરિયાર થયો આવ્યો તંત્રીની ઑફિસમાં. તંત્રી કહે, 'એમાં હજુ કંઈ બાકી નહિ. રીપબ્લિકનમાં લખ્યું કે તમે મરી ગયા એટલે બસ મરી જ ગયા.' છેવટે પેલાએ બહુ આજીજી કરી ત્યારે બીજે દિવસે બધા અખબારોની લીટીમાં તેનું નામ દેખાયું!

'આ બાલ કપડાં લાવ કરાવવાની કંઈ ખૂબ જ આસીક છે એમ તમે કહો છો?'

'બહેનજી! બાલ એક બાબુમિ તેનું સમજવાવાળ કોલ્યો માણસ તેટલામાં તો તેને મુંબ કેવો લાગે!'

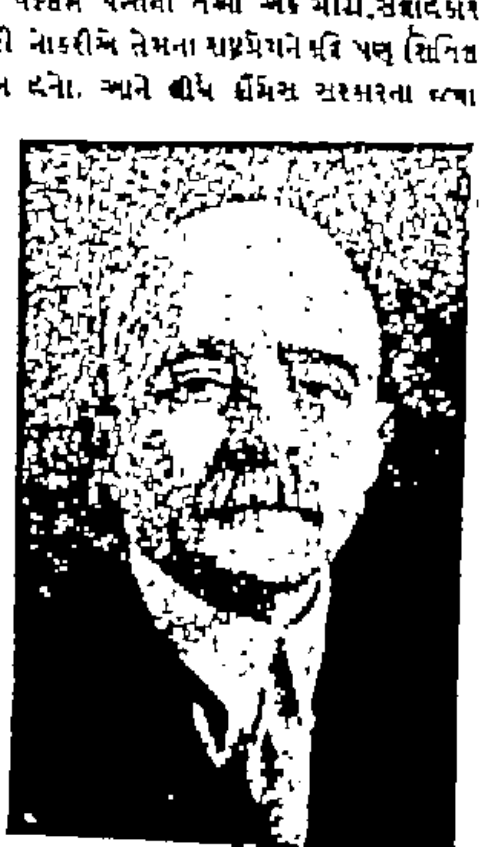
ચાલ્યું કુટુંબ

શુભમ્ છે મોક્ષ પથ.

જ્યાં ન પરવા ક્ષીર કરવી કદી કોઇની.
સદા દઢ રહેવું આતા નિજ ઓલખી, સ્વત્વની
અપેક્ષ જ્યને શ્રદ્ધામૃત કર બંધુઓને રહી
ક્ષમેશ સઘનું જ અન્ય કંઇ આત્મ ઉદ્ધારવા:
મદ્ય જીવનસાર એ જ અનુભવ, નદી ચાળની
પછી ક્ષિપ્ર: કોસ્તિ! મોક્ષસ શુભમ છે મોક્ષ પથ. —અખો ઠગો

સંસ્કારમૂર્તિ વિનાયકભાઇ

ગયા વર્ષ-જાન્યુઆરીની ૨૬ મી તારીખે ગુજરાતની એક રત્નમૂર્તિ શ્રી વિનાયક નંદશંકર મહેતાનું પણ વર્ષની વયે અમદાવાદ ખાતે અલ્પ અવસાન થયું. મૂળ નાગરવાડ તે 'કરસુપેક્ષા' ના કર્તા સાક્ષરવર્ય નંદશંકર મહેતાના પુત્ર તથા દેશી રાજ્યના રાજ્યકારણમાં વેધિત મનુભાઇ નંદશંકર મહેતાના નાના ભાઇ. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૬માં થયેલો. સંસ્કાર, સત્તા, અને મુદ્રિતના વાતાવરણમાં તેઓ ઉછરેલા. તેમનું વિદ્યાર્થી-જીવન ખૂબ ઉજ્જ્વલ અને આશાદાયી હતું. યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાનાં પરિણામોમાં તેમનું નામ પ્રથમ પંક્તિએ જ ઇ. ૧૮૯૬ માં તેઓ બી. એ. ની પરીક્ષામાં પહેલા નંબરે ઉત્તીર્ણ થયા અને કેટલાંક ઇનામો અને શિષ્યવૃત્તિઓ મેળવ્યાં. બી. એ. થયને તેઓ યુરોપ ગયા. ત્યાંથી સી. એ. ની પદવી જ પરીક્ષામાં તેઓ પધાર થયા અને ૧૬ મી તેમની સરકારી નોકરીનો પ્રારંભ થયો. જીવનની વિવિધતાઓમાં તેઓ સૌમી પનેલા સ્થિતિસ્થાપન હતા. તેમના મોટાભાઇ શ્રી મનુભાઇ જેટલા તેઓ મુખ્યાનને પ્રિય નહોતા; પણ તેમની જીવનસરણીથી કાંઇ ઓછી પસંદ નહોતી. વિદ્યાવ્યસંગી આખા કે વ્રત તેમની બધુ સંયુક્ત પ્રાંતમાં થઈ અને લગભગ જીવનભર એ જ રહ્યા. સિવિલ સર્વિસમાં તેમનો ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ થયો. યુ. પી. ના અલ્લાહાબાદ, લખનૌ, કાશી ને મોટાં મોટાં મથકોની કમિશનરશીપ તેમણે કરેલી. તી પહેલા હિન્દી ડિરેક્ટર જનરલ ઓફ ઇન્ટરસ્ટ્રીઝ તેઓ થયા. પી. સરમેરના મેયોમ્યો ભાતાના સેક્રેટરી તરીકે તેમણે પણ પ્રશંસનીય કામ કરેલું. વચ્ચાળે સમયમાં ૧૯૨૨ થી ૧૯૩૫ સુધી તેમણે મહેસુલી પ્રધાન તરીકે કામ કર્યું અને ૧૯૩૬-૩૮ માં બિકાનેરના મુખ્ય પ્રધાન તરીકે તેમણે એક વર્ષ સેવા બજાવી. ઉજ્જ્વલ ઉજ્જ્વલ કેટલાક સમાચારી તેઓ ત્રોટ ઓફ ઇન્ડિયાના સિનિયર મેમ્બર હતા. મહેસુલ ખાતામાં આ મોટામાં મોટો અધિકાર ગણાય છે. કોમિસ સરમેરના સમસ્ત દરમિયાન તેમણિને પ્રજાના પ્રધાનમંડળની પૂર્ણ પ્રીતિ અને વિશ્વાસ સંપાદન કરેલાં. મુખ્ય પ્રધાન શ્રી૰ મોહિત વલ્લભ પન્તના તેઓ એક મોટા સલાહકાર હતા. સરકારી નોકરીએ તેમના વ્યક્તિત્વને કદિ પણ સિનિત બનવા દીધા ન હતા. આને બીજે કોમિસ સરમેરના જન્મ

સદ્ગત વિનાયક નંદશંકર મહેતા

બાદ જે વર્ષે તંબોરવાના સ્થાનમાં આવી તેમાં તેમની સર્વ પ્રાપ્તની સાર્થકતા હોવા ઉપરાંત તેમને તેમાં ન આવ્યા. તેઓ યુ. પી. સરકારના સૌથી લાંબી નોકરીવાળા પબ્લિસિટી હતા. બારમે વર્ષમાં એ નિવૃત્ત થવાના હતા. સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્તિ થવાને મુદ્દત આવવું અને પ્રબંધિતપણે પ્રવૃત્તિઓમાં જીવનનો અવશેષ આપ પરંતુ તેમાં સ્વપ્નો તેઓ સેવી રહ્યા હતા પણ વિધિને એ મંજુર નહોતું. મન હતાં રહ્યાં હૃદય બંધ પડવા થી તેમનું પંચાવન વર્ષની વયે અંધિક જીવનની સમાપ્ત કરી દીધી.

જેવી કુદરત તેમની સરકારી મરકીર્દિ લઈ તેવી કુદરત તેમના જીવનની ભીત ખાસુબ્બે લઈ. મુજફરની સંસ્કૃતિની તે વર્ષની સુંદરમાં નાગર મોમમાં તેમનો જન્મ થયેલો અને ત્રિકાંત ચિતાના તેઓ પુત્ર, બાળપે જન્મસહથી જ સંસ્કારસમૃદ્ધ વાતાવરણમાં ઉછરેલા. સાહિત્યરસ તેમણે વસાણીમાં પીધેલો. સંસ્કૃત સાહિત્યના તેઓ બહુ મોટા અભ્યાસી હતા. અંગ્રેજ આપ તેમજ સાહિત્ય ઉપર તેમને ખૂબ પ્રભુત્વ હતો. કૃ તેઓ બહુજ સરસ ભાષી-લખી શકતા. મુજફરની આવા તો તેમની પોતાની જ હતી. તેમની રહ્યિમાં પ્રમાણમાં મુજરાતી સાહિત્યને તેઓ બહુ આપી શક્યા નહિ, પણ તેમણે જેટલું તેમના ચિત્તનું જીવન 'નરકેસર જીવનચિત્ર' અને મુજરાતી ચરિત્રગ્રંથોમાં અગ્રેસર સ્થાન ધરાવે છે. તેમાં અનુકરણોચ્ચાર થવા આપણાસાહિત્ય અને સત્ત્વમ ચહેરાં મર્મવિવેચનનું કામ આજે બહુ જ વિરલ કોમાં રહ્યું કરી ગયું તેમ છે. 'ના ભમરી' નામનું તેમનું જેટલું એક નાનું મુજરાતી નાટક પણ કલાત્મ પ્રતિભા ધરાવે છે. માત્રી ભાષુમાં તો તેમની એક પંડિત તરીકે જ ખ્યાતિ હતી. દામ્પત્ય મોટા સમય પહેલાં કુ ધોરી-સારસાય મળેલા, ત્યારના ચાર્યકર પણ વિદ્યાકાર્યને સારસાયના પુનરુદ્ધારમાં મેળવેલ તીવ્ર રસ હતો તે વિષે તેમની ખૂબ પ્રશંસા કરતા હતા. અંગ્રેજ કવિઓ તેમજ અન્ય આધુનિક લેખોમાં સાહિત્ય, પુરાતત્ત્વ ઇતિહાસ, સંસ્કારસાહિત્ય કે ગ્રામોદ્યોગ જેવા વિવિધ વિષયો ઉપર તેમના અનેક વિદ્વાપૂર્ણ લેખો પ્રગટ થયા જ કરતા. હજુ ગમ્યું જ તેમના અવસાન સમાચાર સાથે સાથે 'હીટર' ના અંકમાં ગ્રામપુનર્ઘટના ઉપર તેમનો એક લેખ નજરે પડે છે.

મોટે ભાગે કે બારીક સંસ્કૃતિઓ અમારે એક સાથે પ્રતિનિધિ જેવા છે તો આપણી નજર તુરત વિદ્વાપ્રકાર તરફ વળે. વિનોદ ઝરીસ્રા જેવું તેમનું વ્યક્તિત્વ હતું. તેમનો સમાગમ એટલે સાહિત્ય આનંદ અને અખંડ પ્રસન્નતા. મુખવાસ આપવા અને લેવા બંને જ તેમણે જન્મ લીધેલો. એક સારા મુજબમાં તેમનું જીવન આવું અને એવું જ મુજબ તેમને મળ્યું હતું.

અને આ પ્રસન્નતા જોડાવા અમૂલી કોમળ એ વિદ્વાપ્રકાશના જીવનસહચરી શ્રી. ઉમાબહેનનું આવું કરુણ મૃત્યુ 'કે' તો. સાધારણ રીતે આપણા કરતા મોટા આયુષ્યોની સ્ત્રીઓ તેમના જીવનસંધના બે પરિપ્રેક્ષ્ય પ્રકારમ સમી જોવામાં આવે છે પણ ઉમાબહેનના વિષયના વિનાશકાર્ય કરી કોઈ કલ્પી જ ન શકે. એમના જેવું પરસ્પર વિશ્વસ્ત અને એકમેકમાં ઓતપ્રોત કંપનીમુક્ત આયખું સમાજમાં આજે જ નજરે પડે તેમ છે.

જે અઠવાડિયામાં તેમણે સરસ્વતી મોરીનો પ્રારંભ કરેલો ત્યાંજ તેમના જીવનનો પ્રદીપ ઓલવાયો. 'ઓ' ધર્મપત્નીસ્વરૂપ દિવ્ય તરીકે એ પણ પરમ સહાયક રહ્યાં. વિદેશી ઉપર તેમના અવસાનને આઘાતસંસાર થયો.

પરમાર સમય ઉપર.તેમણે ભજ કુણ્ણા સરસ્વતી એ નામના નીમે વિદેશીસંસ્કૃત વિષે ઘણાપર્વ કામ કરેલું. આજે આપણને પણ એજ વિદેશીસંસ્કૃત ઉપર પ્રેમાં પ્રેમાં એ પુણ્યાત્માનું શોકભર્યા હૈયે સ્મરણ કરતાં કરતાં એમજ કામરાનું રહ્યું કે ભજ કુણ્ણા સરસ્વતી!

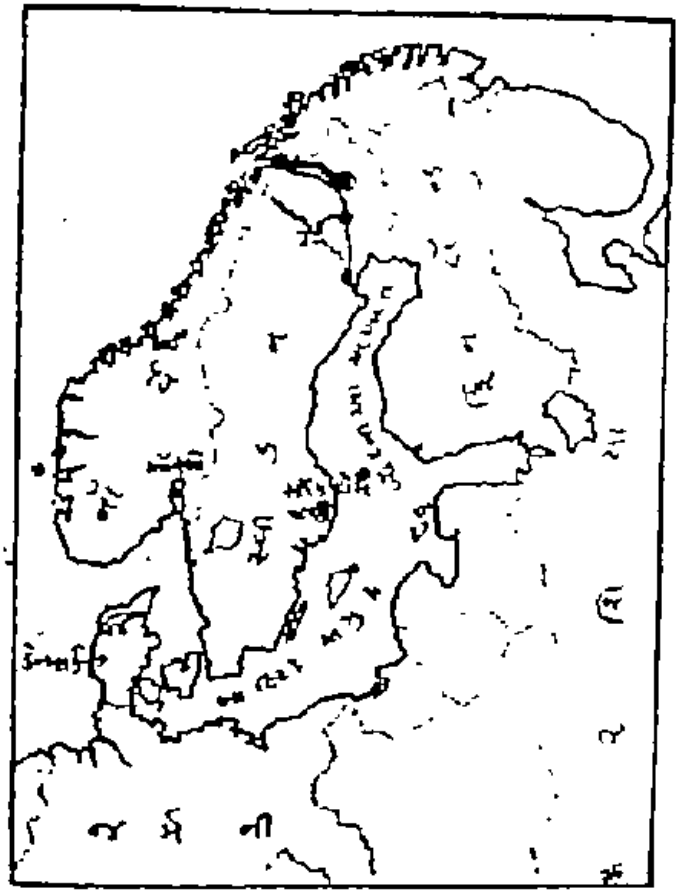
—પરમાનંદ અમરીષ

ડેકેન્ટિનેવિયા

મોટા ભાગે ઉર્મના, પડોશ ભાષાના ને તેમાંથી વસતા લોકોના સમાજીક કોમોથી વસાયેલા, સ્કીડન અને નૉર્વે એ બે દેશો મધ્યને બનેલા, યુરોપના કાંઠાપ્રદેશે આવેલા આ દ્વીપકલ્પ ઉપરાં ઘણા વરસથી લડાઈ કેની ખ્યાતિ ધરાવતી આવી, પરંતુ આજે ઉર્મન આક્રમણના ભોગ તેને બનવું પડ્યું છે.પ્રાચીન કાળમાં એ દ્વીપકલ્પવાસી લોકોને વાઇકિંગ્સ, નૉર્સમેન કે નૉર્ધમેન તરીકે ઇતિહાસમાં આવતા, આજે એમને 'સ્કેન્ડિનેવિયન' કહેવામાં આવે છે.

દસમી સદીના આરંભ પહેલાં એમના દંતકથા (ઉર્મન) પર્વતો અને ખેરોમાંથી આવી યુરોપમાં વિજયની ખોજનો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. તેઓ નવા સ્થાપ કોમોને લાંબો સમી તે લોકો સ્કેન્ડિનેવિયા તથા આઇસલેંડ (ઉત્તમાંથી) માં વસવા—પણ એક પ્રબળ તરીકે નહિ. એમના ખલીફ પ્રવાસ કરવાને વાઇકિંગ્સ. વર્ષમાં ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ વસવાં 'ખાસરિક યુગ' શરૂ થયો. એ યુગ મુખીમાં તેઓ નીડરતાનો પ્રતીક્ષ બની મૂકતા હતા. લાંબી અને નીડરી પડી આઇસલેંડ, ગ્રીનલેંડ, ને અમેરિકા શોધવા કપરાંત અપરાધવર્તી પ્રદેશો મુખી કામણ થઈ જઈ તેમણે મુલાકો પણ પકડવાનું માંડ્યું હતું. પોમે પોમે ઘાયલીય કેવાન થવા માંડ્યું ને ૮ વસવા મુખી તેમનાંનો પ્રભુત્વ તળે આવી ગયો મિત્ર થઈ.

એ સંસ્થાનોમાંથી પહેલવહેલું સ્વાતંત્ર્ય પરસ્પરમાં સ્વતંત્ર નવું તે મોટા વસતમાં યુરોપની પ્રબુદ્ધ સત્તાઓમાંનું એક બની ગયું.નેપોલિયનનાં યુદ્ધોમાં તે સંડોવાયેલું. ૧૮૧૪માં તેને ડિનમાર્ક તે આઇસલેંડ પ્રભુત્વ પરિણામે આપી દેવા

ડાબે : સ્કૅન્ડિનેવીઆ અને બીજા પડોશી દેશો
જમણી બાજુ : નૉર્વેમાં ફ્યૉર્ડલૅન્ડનું એક દૃશ્ય

પડ્યા પણ તેનો અદ્દલ ૧૮૧૪માં ડેનમાર્ક પાસેથી નૉર્વે લઈ તેણે બાજી લીધા.

આના બદલાથી નૉર્વેજિયનો નારાજ થયા ને સ્વતંત્રતા મેળવવાના પ્રયાસ આદરતા રહ્યા. આખરે ૬. ૧૯૦૫માં શાંતિપૂર્વક એ મેળવ્યું ૨૬ ૧૯૦૫માં આવ્યું, ને નૉર્વેની સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે સ્થાપના થઈ. સાતમા એડવર્ડની પુત્રીને પરણેલા અને ડેનમાર્કના રાજવંશના બાદને 'રાજા હાકોન સાતમા' તરીકે ગાદી અપાઈ.

આજે આ બંને પ્રજા સોશ્યલિસ્ટિનિધિત્વની શાસનપદ્ધતિ તળે શાંતિમય જીવન ગુજારે છે. બંનેને બંધારણીય રાજ્યતંત્ર છે. બંનેમાં મેળવણી કરવિધાન છે ને બાકી વસતિવાળા પ્રદેશોમાં શિક્ષણ આપવા માટે શિક્ષકો એક ગામથી બીજે ગામ ફરે છે. કોઈ કેટલાક એક જ ઘર વગેરે હોય તો એ એક જ વયનાં બાળકોને શિક્ષણ આપવા આવાસિકાશિક્ષણ સુધી પહોંચાડ. બીજી મુદ્દાની વાત સૌભવની આવી બન્ને છે.

સ્કૅન્ડિનેવિયાનો આ દ્વીપકલ્પ ૧૦૦૦ માઈલ કરતાંય લાંબો છે. છ થી આઠ હજાર ફૂટ ઊંચી પર્વતમાળાઓ તેની રીઢની જગ્યા રોકે છે. પૂર્વે સ્વીડિશના બાજુ ઢોળાવ પટની તેની બાજુ પર અનેક સરોવરો ને નદીઓ આવેલ છે. પશ્ચિમમાં પણ આવાંતરિક બાજુ તો ઢોળાવ છે. આ પર્વતમાળાઓથી જ નૉર્વે ને સ્વીડન જુદાં પડે છે.

સ્કૅન્ડિનેવીઆની બધુમાં બધુ લંબાઈ ૨૨૫ માઈલની ને બધુમાં બધુ પહોળાઈ ૨૫૦ માઈલની છે. એની આશરે ૨૫૦ દરિયાઈ સપાટી સરોવરોએ રોકેલી છે. એ સરોવરો સાથેનું એનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૧,૩૩,૦૦૦ ચોરસ માઈલ જેટલું છે. ૨૬ ચોરસ માઈલે સરેરાશ વસ્તિ ૨૧ જણની છે. નૉર્વેની જેમ તેની કિનારપટ્ટી ખંડિત નથી પણ મુખ્ય ભાગે સામે નાના નાના દ્વીપસમૂહોથી અંકિત છે. ઓખિતા અજ્ઞાતમાંના એના આશરે દ્વીપસમૂહ તો ૨૬ કિલોમીટર સુધી પહોંચે છે. એની ૬૦ ટકા જમીન જંગલોથી છવાએલી છે, ૨ ટકા બીડોથી. બાકીમાં ૬૦ ટકા ખેડાયેલ ભાગ છે. એ ખિતાની ફળદ્રુપતા છે આપણા તો ૪૫%.

નૉર્વેની બધુમાં બધુ લંબાઈ ૧૨૮૦ માઈલની ને બધુમાં બધુ પહોળાઈ ૨૧૦ માઈલની છે. સરેરાશ પહોળાઈ માત્ર ૬૦ માઈલની. એનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૧,૨૫,૦૦૦ ચોરસ માઈલનું છે ને ૨૬ ચોરસ માઈલે ૧૬ જણની વસ્તિ પરવારે છે. એ સ્કિન્ડિનેવીની પણ બધુ ફળદ્રુપ ભૂમિ છે ને તેના કિનારો પણ અટપટા છે. પરંતુ એ કરતાં ભારે અટપટા બનીને પણ અમુકની નાની ખિતાઓ અજ્ઞાનમાં રહેલા ઉપલબ્ધ પુરવાઓ છે કે 'ફિયર' કહેવાય છે. આને લીધે એના દરિયાકિનારો ૧૨ હજાર માઈલની લંબાઈએ પહોંચે છે. કિનારાની સામે જ નાના નાના દ્વીપ જેવા દ્વીપસમૂહોની

પ્રથા મહીને વચ્ચે આવેલું એક નૉર્વેજિયન સિલ્વર સર્વન વાર પાંચ ખલાસીઓ બોટ ડૂબી જવાથી (Overboard) આવેલા છે. એની કુલ વસ્તી ૪૦ હજારની છે અને મોટા ભાગ ક્રિશ્ચિયન વર્ગ વસે છે. અમેરિકન અને બ્રિટિશ પક્ષી વ્યાપારી નૌકાદળમાં તેના બેસર મોટા છે. તેની મારી એ હાલ બ્રહ્માસ્ત્રિત છે. ફ્રેન્ચનો બીજો આવ્યા પ્રવાસુપ્રમ ઉપર ઘટે છે.

આ આ સ્કેન્ડિનેવિયાનો આવા કપરાંતનો ભાગ જેવા-સોપી બનાવેલો છે. એના પાત્રોમાં માણસોમાં પણ પુષ્પલ-પ્રવાસ ૧૪૦ ખતની થાય છે. અને ઘરને દર ૧૨ માણસે ૧ માણસ આજીમારનો ધંધો કરે છે. ઉંમરની ઘાટાંની પણ ખારી નિવાસ થાય છે ને વહાણિ બાંધવાનો કારોબાર પણ ખમધીયાર થાય છે. ચારમાં ઘઉં, સર્ટ નામનું અનાજ, ઘાસ ને બટાટા મુખ્ય છે. ઢોર, ઘેટાં, બકરાં, ઘોડા વગેરે કપરામાં આવે છે. બ્રાંડ બ્રાંડ ખોરાક પેટોલિયમ ખનીજમાંથી નીકળે આવે છે. બે સિવાય લોઢું, તાંબું, કપૂર, મેગ્નેશ્વ ને નિકલની ખાણો છે. ત્યાંનું ઘાસ પ્રસ્તર બનાવવાના ઘાસ કારોબારમાં આવતું દોઢ પ્રવાસની બનાવટ આ દેશોના મુખ્ય કારોબારમાં સ્થાન ધરાવે છે. ઘેટાં માણસોનું ઊન અને બકરી પણ અહીં પુષ્પલ મિલવાળામાં આવે છે.

સ્કેન્ડિનેવિયાનો મોટા ભાગ ઘોડાનું ઉત્પાદન કરવે આવેલો દોવાથી કેટલાં મજબૂત રહે છે. ખોખિયાનો અમેરિકા બનેલાની માંગ મુખી બારમી બનેલો રહે છે. પણ આ કારણિને ઘરને કનાડામાં એના દિવસો તથા સિલાવામાં રાત્રિનો ખૂબ લાંબો દોર છે. ત્યાંનું વાવાવરણ ખૂબ તંદુરસ્ત દોઈ ત્યાંના વતનીઓ ઓરોગ્ય બાબતમાં કરતાં બળવી લાંબી—૭૦-૭૫ વરસની જિંદગી ગુજારે છે.

સાહસમૂર્ખ

અતિ પુરાતન કાળમાં ઓરેલિયા અને ન્યૂઝીલૅન્ડમાં મોઆ નામનું એક જાતનું પંખી વસતું હતું. ચૌદમી સૈકા કરતાં પહેલાં એ પંખી જિંદગીના કોઈ કેવું ગાયબ થયા હતા. આજે એની હસ્તી નામશેષ જ છે, છતાં હજી ય આપણને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દે એવું જાયું એક પંખી દુનિયામાં વસવાટ કરતું છે, અને તે સાહસમૂર્ખ (મૂર્ખ પંખી) આપણે મન ખ્રીમે આવે તે ખરું છે).

ત્રણથી ચાર ફૂટની (આશરે ૧૨ ઇંચ) વજનનું સાહસમૂર્ખ ગાયબ ૮ કૂટની ઊંચાઈ ધરાવે છે. એ બહુ ક્રિયાશીલ છે ને ઘાતથી પોતાનો બચાવ કરે છે. એની ચાલ એકદમ ઝડપી નો એવાનર દોર છે કે માણસોને તો શું પણ પોતાનો છાનો પણ એ જરા પીછો કરીને ઝડપી શકતા છે. મેરિટ આર્મ નો બળ આવી પડતાં તે નાસવાનું જ પસંદ કરે છે. એ ઊડી નથી શકતું, પણ પાંચો પગારી બિલ્લી નો ઝટપી દોડ છે કે હરણ કે પોતાને ને આંટી આવ. પક્ષી વજન એની ઝડપ કરતાં રર ગાઉ જેટલી દોર છે, પરંતુ તેને બચાવવા દોડવાની ઢબ હોવાથી તે શિકારીના હાથમાંથી ઝટકી શકતું નથી.

એ ઝાઝો ઘાસ પાણી વગર રહી શકે છે, પણ સ્નાનનું બહુ શોખીન દોર છે. મોટે વજન કે પક્ષી ઊડવા શક્ત નથી પરંતુ તે વસ્ત્ર તેમાં નવાયા માટે પંખવાવાનું. એને એવી ટેવ બતા કરે છે. બાલ કેટલાં ટૂંકા પડે છે એ ખ્યાલ નથી. ટૂંકા બહુ બળવાં અને સરોગ્રસ્ત વજનવાર સ્વરૂપ જેટલા વજનનાં દોર છે. સંખ્યા ખોરાક ન વજનનું લાક્ષણ એ છે કે તેઓના પોતાનાપૂર્વ માંસો બનાવી, એક જ માણસમાં બબ્બે માણસો ઊંટાં પડે છે.

સાહસમૂર્ખનો બચાવ સિંહની મર્જીનાર બચતો આવે

છે પણ મોટે ભાગે તે સિસકારા જ કરે છે. એની સૌથી જબરી વિચિત્રતા એની વાચા છે. એ મૂકમાં આંધળો બની કાંડાના સુક્કા બની જાય છે. મેડહાક કહે છે કે એ કાંડાના એવે ઠીકાણે ઓરાકને પીછાણવા કામ આવે છે.

અભંગ કાચ

ઈ. ૧૯૦૩ની સાલ હતી. ફ્રેન્ચ રસાયનશાસ્ત્રી એડવર્ડ બેનેડિક્ટસ પોતાની પ્રયોગશાળામાં કામ કરી રહ્યો હતો. કામ કરતાં કરતાં એના હાથમાંથી અચાનક કીમતી બજરની પ્રવાહી સેલ્યુલૉઈડની એક શીશી કડપ કરીને જમીન પર પડી, પણ નવાઈ એ હતી કે એ ભાંગી ન પડી. એમાંના સેલ્યુલૉઈડે કાચના બધા કકડાને જોડી રાખ્યા. બેનેડિક્ટસની આ નજરને જ જગતને ન ભાંગે એવા 'અભંગ કાચ'ની ભેટ આપી.

આ અભંગ કાચ (laminated safety glass) સામાન્ય કાચ—પ્લેટગ્લાસ—નાં બે પડોનો બનેલો હોય છે અને તેની વચ્ચે પારદર્શક પડદ પુરવામાં આવે છે. પહેલાં એ પરદા પર સેલ્યુલૉઈડ નાઇટ્રેટનું બનાવવામાં આવતું, પણ હવે એ સ્થાન 'પોલીવિનીલ બ્યુસીરલ રેઝિન' વડે પુરવામાં આવે છે, જે બ્યુસીરીલિનમાંથી જ ઉપજાવેલું એક પ્લાસ્ટિક છે.

સેલ્યુલૉઈડ નાઇટ્રેટનું પડ એક રીતે સંતોષકારક નહોતું નીવડ્યું. કારણ કે બારીબારણાં કે મોટરના કાચ પર સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો રહેતાં તેમાંના ઑક્સીજનિક વિસ્ફોટની અસરને લઈને એ પડનો રંગ કાયમ કેવો બની, તેની પારદર્શકતાને હાનિ પહોંચતી. હવે આ નવી પ્રક્રિયા વડે બનાવેલો કાચ અભંગ ને કદાચ વિકારરહિત છે એટલું જ નહિ પણ વાળી પણ શકાય તેવો છે. જુદી જુદી પાંચ કંપનીઓ તેની મોટા પાયા પર એક સાથે સમ કરી રહેલી ને એ પરિપત્રો વર્તાયા બાર કાચ પોઇ અર્ધ બનેલો.

જયની ઘાતકતા

તમને માનવામાં નહિ આવે, પણ જગતના બાર બર્બરકામાં બર્બર ફ્રેન્ચો કરતાં પણ બધ બધુ ઇંગ્લીશમેનો બોલ્ડ છે. તમે ઇંગ્લીશમેનોનો જ કાગળો જો. એમાંનો મોટો ભાગ કબડાઈ જવાના બધથી બીજા રાવદારીઓનો જ હોય છે. બે જોકો પોતાનું ભરજ સદેજ કોલ્યે રાજત નો એવા ઇંગ્લીશમેનોમાંથી સહેજે બની શકે. એની જ રીતે જગતનો માનુસ પણ બધથી પોતાની દરકા વહેલી વહોરે છે.

તમે કોઈ ડાક્ટરને પણ જોયો નો એની પાસે એની બોબી સૂચિ તૈયાર હશે, જેમાં પોતે જે રોગના ભોગ બનેલા હોવાના ભ્રમે દરદીઓમે તેની મુલાકાત લીધી હશે એ રોગ તેમના નામમાં જે નહિ હોય. બીજી બાજુ બની એવા જે હોય હોય છે કે અમુક રોગ લાગુ પડવાની બહીંયા એમને થઈ હોય છતાં એ બાબતે સાવી ન કરે અને કોઈ નિષ્ણાતની સલાહ નથી લેતા ને પોતે પોતે એ રોગના પેલામાં વધુ ને વધુ સપડાતા જાય છે. આવા 'hypochondriacs'ને સમજવવા માટે તો અમે તેની નિષ્ણાત સમજણ પણ લાચાર નીવડે.

સરેરાશ માનુસ તેના દોજિંદા જીવનવ્યવહારમાં અનેક પ્રકારના બધનો ભોગે થાકે થકને જ કુરતો હોય છે. કોઈને નોકરી જવાનો બધ હોય છે, કોઈને દેવાનો બધ હોય છે, કોઈને સૌન્દર્યનાશનો કે બદપત્રનો બધ હોય છે તો કોઈને પાછલી જિંદગીમાં જીવન ગાના આધારે નાણાં એ બધ મેરી રહ્યો હોય છે. અને આવા આવા અનેક પ્રકારના બધને એ પોતાના મગજમાં ભેટલી ઇપણી શિસકર બેઠવા દે છે કે આખરે જગમાંદને એને વૈદ, ડાક્ટર કે માનસોપચારશાસ્ત્રીની સલાહ બધની પડે છે. સાચું છે કે એવા બધથી કોઈ મરી જ્યું નથી; માત્ર એ માનવ બધ નજીક આવે છે એટલું જ!

પ્રજ્ઞાચક્ષુ કુમાર ચંદ્રકાન્ત

શીતળાદેવીનો કારમો પંજો દસ બાર વર્ષની વિદ્યાર્થિનીમાં જ બાઈ ચંદ્રકાન્ત પર ફરી વળી આંખો ગુમાવી બેઠો છે. આજે એની વય ચૌદ વર્ષની છે. છતાં એ અપંગતામાં ભેટલી કુમાર વયે જ એમણે સંગીતકલા તથા જુદાં જુદાં વાદ્યોમાં ઉપર નિપુણતા કાબુ મેળવી લીધી છે. જયપુર ઘરાની કુદરતી બક્ષિસ પણ તેને વરી છે. અને તેનાં તાન આલાપ તથા વાદ્યોની તેની અદાયગી બહુધા સંગીતનિષ્ણાતોને પણ મુગ્ધ કરે છે.

કુદરત બાબે સુબધતા આ કુમારની પ્રતિભા બાબ-નગરની શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી બંધ રાજોત્સવપ્રસંગે આકારી છે. ઘડ્યું, વાંચ્યું, વિકાસ, બાંક, ગોઠવાની રમતો ઉપરાંત શીખવાકામ પણ તે શીખે છે. બે વર્ષના બાર વર્ષના શિક્ષણક્રમમાં એ પર્યું સાત વિષયો છે. બાંધ-બાંધ માટેની ગાડીબાવાટમાં એ એક જ ગેરવા છે કે વિના મદદે અજાણીનોને તાલીમ આપે છે. શ્રી કાન્તિલાલ વિમલજી શાહ નામના એક નિષ્ણાત બંધ સંગીતકાર ખાસીબ રીતે ત્યાં જુદાં જુદાં વાદ્યો પર સંગીત શીખવે છે. બાબવાબોની બાજ જેવડ શિબિરમાં વાંચવા ઘડવા ઉપરાંત શીખવું, બરત, રમવું, તેરવામ, બીજીબો વાજ-વાનું વગેરે શીખવવામાં આવે છે. આ કબોબો ને કલાનુ-વાદો સંસ્થામાં વાદ, ૪૩ કુમારો શિક્ષણ લઈ રહ્યા છે.

—અનુગ્રહલાલ આર્યુરજી

ભારતીય સંવતો . . . [૭] વિક્રમ સંવત

વિક્રમ સંવતને માલવ સંવત (માલવગણ) પણ કહે છે. માલવાના રાજા વિક્રમ અથવા વિક્રમાદિત્યે શકોનો પરાજય કરી પોતાના નામનો સંવત ચલાવ્યો હોવાની એની પ્રસિદ્ધિ છે. એ સંવત સાથે વિક્રમનું પરોક્ષપણે જોડાયેલું નામ સંવત ૯૫૫ (ઈ. ૮૯૯)ના ચાહમાન (ચૌહાણ) ચંદ્રમહાસેનના ધોલપુરના લેખમાંથી મળે છે. એ પદોનાં સિદ્ધાંતોમાંથી એનું વામ વર્ષ અથવા પણ મેળવીને, ચૌહાણના વંશોના ૨૨ શિલાલેખોના અભ્યાસ પરથી એમ જણાવ્યું છે કે,

૧ માલવ પણ (જાતિ) અથવા માલવ (માલવા)ના રાજ્ય યા રાજ્યની સ્વતંત્ર સત્તાપ્રાપ્તિના સમયથી આ સંવતનો પ્રારંભ થયો હતો.

૨ એ વખતે વર્ષની સંજ્ઞા 'કૃત' પણ હતી.

૩ એની આસપાસની લિપિઓના પણ 'માલવપર્વ' અર્થાત માલવાની પ્રણાલિકા અનુસાર હતી.

જયપુર રાજ્યના નગર (કોંકણ નગર)માંથી મળેલા સિક્કા મળેલા છે, જે પર 'માલવાનાં (ગાં) જય (યઃ)' લખેલું છે. એની લિપિ ઈ.પૂ. ૨૪૦થી ૨૫૦ વર્ષોની ગણાય છે. વિક્રમ સંવતના પ્રારંભની માન્યતામાં આવે છે. એ સિક્કા પરથી અનુમાન થાય છે કે માલવ ગણોના સંઘોએ જય પ્રાપ્ત કરી એની યાદગીરીમાં આ સિક્કા પડાવ્યા હશે. સમુદ્રગુપ્તને માલવગણોને પોતાને આધીન કરી હતી, એ પરથી અનુમાન થાય છે કે માલવોનો કબજો વિજય તુપ્તોની પહેલેથી હતો. એ પણ સંભવ છે કે માલવગણોના સંઘોએ અવંતિ દેશને જીતી પોતાનું રાજ્ય ત્યાં જમાવ્યું હોય અને ત્યાં માલવગણનું રાજ્ય સ્થિર હોવાના સમયથી પ્રચલિત હોવાને કારણે આ સંવત 'માલવકાલ' યા 'માલવ સંવત' કહેવાયો હોય.

કેટલાક વિદ્વાનોનો મત એ છે કે આ સંવતનું નામ વાસ્તવમાં 'માલવ સંવત' જ હતું, પરંતુ પાછળથી ગુપ્ત વંશના રાજા ચંદ્રગુપ્ત (બીજા)ના વિક્રમ અને 'વિક્રમાદિત્ય' આદિ બિરુદોને લઈ એનું નામ આ સંવત સાથે જોડવામાં આવ્યું હોય. પરંતુ એ કલ્પના ત્યારે જ યોગ્ય ગણાય, અગાઉ ચંદ્રગુપ્ત પહેલાં વિક્રમ નામનો કોઈ રાજા પ્રસિદ્ધ નહોતો થયો હોય. પરંતુ 'આર્યા સપ્તશતી' પરથી જણાય છે કે એ પુસ્તક સંપાદિત હોવા પૂર્વે વિક્રમ નામનો રાજા થયેલો (આર્યા ૫૫૪, વેબરનું સંસ્કરણ). આ પરિસ્થિતિમાં એમ માનવું ખોટું છે કે કાં તો આ સંવત સાથે જોડાયેલા નામોનો વિક્રમ માલવ અવંતિનો મૂળથી જ રાજા હતો, અથવા ચંદ્રગુપ્ત (બીજા)ની પહેલાંનો કોઈ અજ્ઞાત વિક્રમ રાજા હતો.

વિક્રમ સંવતનો પ્રારંભ દક્ષિણમાં સંવત્સરી (૫૦૧૬-૧૬૭૨૫૫) ૬૦૬૨ વર્ષ ચાલતાં મનાય છે. એમાંથી ૧૯૭૯ વર્ષ પસાર થયાં કલ્યાબ્દ ૫૦૭૯ અને ૧૯૫૯ વર્ષ ચાલતાં શક સંવત આવે છે. એનો પ્રારંભ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ચૈત્ર સુદ ૧થી અને દક્ષિણમાં કાર્તિક સુદ ૧થી થાય છે, એથી કાર્તિકી (દક્ષિણી) સંવતનો દક્ષિણી (સંવિત્સરિ) સંવત કહ્યાં ૭ મહિના પહેલાં પ્રારંભ થાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં મહિનાનો પ્રારંભ વદ ૧થી ને અંત સુદ ૧૫મ થાય છે, જ્યારે દક્ષિણમાં પ્રારંભ સુદ ૧થી ને અંત વદ અમાવાસ્યાથી થાય છે. આથી કાર્તિકી વિક્રમ સંવતના મહિના પૂર્ણિમાંત અને દક્ષિણના અમાંત (કર્તાંત) કહેવાય છે. ગણિતાચાર્ય, જ્યોસન તથા રત્નપુરાવાના કેટલાક ગ્રંથમાં વિક્રમ સંવતનો પ્રારંભ ચૈત્ર સુદ ૧થી મનાય છે, એથી તે 'ચૈત્રાદિ સંવત' કહેવાયો છે. અમદાવાદથી ૨૬ માઇલ પર આવેલ અડાલજની વાવના અને કિરપુરના શિલાલેખોમાં તથા 'પ્રબંધચિંતામણિ' આદિ પુસ્તકોમાં 'ચૈત્રાદિ વિક્રમ સંવત' મળી આવે છે. (ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા)

વિક્રમનું વિજ્ઞાન

'કલ્પતાત્પાન'માં બનાવ કેલેન્ડરોનું ગણિતની અનુમાન કરી શકાય એવા નિયમોની શોધ અમેરિકામાં થઈ છે. મેરીલેન્ડના સ્મિથ યુનિવર્સિટી (અમેરિકા)ના પ્રો. હેનો આ ક્ષેત્રમાં મહત્વનો છે. તેમણે એક એવું મશીન તૈયાર કર્યું છે કે જેથી આજની કાલના 'કલ્પતાત્પાન'નું અનુમાન આજે કરી શકાય. પ્રો. હેનો જણાવે છે કે પૃથ્વીની સપાટી ઉપર પડતી અસરનું જ્યારે પરાવર્તન થાય છે ત્યારે તેનો દબાવનો જોર ઘટી જે છે અને તેનું કરીની પરાવર્તન થાય છે. આમ દબાવાંથી પૃથ્વી ઉપર પુનઃપરાવર્તન નવું જોર ત્યારે વર્ષોમાંથી કલ્પતાત્પાન નોંધે છે. આજની તારીખના કલ્પતાત્પાનમાં અને આજની કાલના કલ્પતાત્પાનમાં થોડા ફેર પડે છે આ ફેરફારની ગણી શકાય છે. યંત્રમાં જેમ જેમ સુધારો થતો જાય તેમ તેમ નીચે વિક્રમનું ઈન્સ્ટીમમ અને મીનીમમ-વધુમાં વધુ અને ઓછામાં ઓછું કલ્પતાત્પાન નક્કી કરી શકાશે. (સા. ન. હેરાલ્ડ)

જાપાનના રેલ્વેમાં ઉત્પાદન સામે એક નવો વળાંક આવ્યો છે. રેલ્વેમાં કોઈ જ ખલાસ અને એનો જ ખાવીમાં મસલતના એ પદાર્થનું નામ 'ચિકાગોનીકાં ઈન્સ્પેક્ટર રેલ્વે'. કુલની રેલ્વે કોચો જ મજબૂત બિનો વાંકાવો હોય કારણ તે ઓક્સિજી અને પાણીથી અલિપ્ત છે. અને બે સામાંથી બનાવવામાં આવ્યો છે. ઓક્સો ઓ ? બીજું, મેગ્નેસિ. ધૂંધ અને દબાવાંથી. બે એક્સો કોચો જ રેલ્વેના બીજા વળાંક 'નીકોન'ને મળવું આવે છે ને એને 'વિન્ચોન'નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત, પારદા, માલદાં પાટાવાની અસો તથા બીજાઓ ઈન્ટરનેશનલમાં પણ તે આપ કામમાં.

અમેરિકાની જનરલ ઈલેક્ટ્રીક કંપનીની ઓફિસ પરના સર્વેક્ષણોમાં એક નવા જ પ્રકારનો ખૂબ પ્રબળ રીતો પ્રવાહ આવ્યા છે. બિજીયાનું ૬૮ માત્ર સિમારેટ કોમ્પ્યુટર હતા ત્યાં તે આજે મોટા કોમ્પ્યુટરોનાં કોમો પ્રમાણ બનાવે.

ચમત્કાર

આપણને ઉષ્ણ થતાં બળતરા કેમ થાય છે?

ચામડીમાં કમરેા પડતાં, ઉઝરડા કાંતાં કે દાઝતાં કે બળતરા કરે છે તેનું મસ્તુ 'હિસ્ટામાઇન' નામનું એક રસાયણ છે. ઉષ્ણ થતાં જ ઉપરના ભાગ પર ચામડી બે હિસ્ટામાઇનનેા સ્રાવ કરે છે જે સ્રાવ સીધેા જ જ્ઞાનતંતુઓનાં છેડા પર અસર કરનેા તેાઇનસ એ ભાગમાં થતેાથી ઉષ્ણનેા સંદેશેા મગજને પહેાંચાડે છે. ચામડીના ઉપરનુ પેપર જેવા પડનેા બેાટા ભાગ કાપી તેને દસ મિનિટ સુધી નીચેની ચામડીના સાંધેા આપતાં તેમાંનેા હિસ્ટામાઇનનેા સ્રાવ બંધ થઈ જાય છે.

નવી કેડીએા · ભગનદીવેા

આપણેા દેશ ઘરસે વિસ્તરે છે કરેાડ વૅહન કેરેાસીન તેલની આયાત કરે છે, છતાં આપણા ગ્રહીય-ખાનગમાં તે દીવેા દિવસેા નથી આપી શકતું. એમાંથી નીકળતેા ધુમાડેા આંખેા અમાડે છે એ કારણે. એને બદલે ઉદ્દીપ્ત ગ્રાનસ જેવેા છતાં વનસ્પતિના તેલની બાટલી સુલભ એવેા એક દીવેા તાજેતરમાં વર્ષાના ગ્રામ ઉદ્યોગ પ્રદર્શનમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યેા હતેા. 'ભગનદીપ' નું નામ પામેલેા એ નવેા દીવેા આપણાં વનસ્પતિજન્ય તેલેાના ઉદ્યોગમાં એક ક્રાન્તિકારી સેાપાન સમેા છે. ધુમાડા વિનાની અજ્ઞાનની શાંત પ્રભાએ એ જલે છે. અને એમાંથી ધુમાડેા કદાચિત્ નીકળે તેા તે ને આંખને હાનિકારક નથી નીવડતેા. ઇદાર્ડ આપણામાં વનસ્પતિજન્ય તેલની મેાસનું કારણ તેા આંખના સ્વાસ્થ્ય માટે આંધ્રપ્રદેશનેા વિશાલ પ્રાચીન કાળથી આપણે ત્યાં માલતેા આવે છે.

કરાડે રેાડ તેાડા કેરેાસીનની કેરેાસીનની આયાત બચાવી આપણે છ કરેાડ પૅહનની કેરેાસીનની આયાત અટકાવી શકીશું; તેથીબીજાં કમાડતા ખેડતને રાહત આપી શકીશું; વળી એથી કલ્પનાતીત પૈમાનાની રીતે તથા ગુણવત્તાને પણ બે નવી કારીગરીમાં ખેડી શકીશું એ ખરું.

(ત્રામેાદ્યોગ પત્રિકા)

આપણે પેાતે · આપણેા દેશ · આપણી પૃથ્વી

આપણા જ્ઞાનતંતુઓની સંવેદન (nerve impulse) વહી જવાની ગતિ સેકંડે ૧૨૫ થી ૨૫૬ ફૂટ હેાય છે.

આપણું હૃદય ૨૪ કલાકમાં ૨૦,૦૦૦ પિંટ લેાહી કારીગરીમાં ફેરવે છે.

વજનની દૃષ્ટિએ વસતિ ૧,૮૧,૬૧,૮૬૩૨ મનુષ્યેામાં આવે છે તેમાં આપણા દેશની વસતિ ૩૫,૨૬,૮૧,૦૩૧ છે.

પૃથ્વીનેા સમધીના ૫ ટકા ભૂમિ ઉપર પૃથ્વીની વસતિના ૫૦ ટકાની વધુ આબાદીએ વસ્યા છે.

સંવેદના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પહેાંચવા આપણી પૃથ્વી ઉપરના ૧૦૬ ગણેા આકાશ પંથ

નવા નુસખા

પ્રદર્શનનાં ચિત્રેા રાતની બત્તી નીચે બીજા ન મારવા પડે તે માટે આ ટિકાત કપેાસી છે. ભીંતમાંનાં બારીબારણાંનાં બારસાખેા પર, ચિત્રના નીચેના ભાગમાં બતાવી છે તેવી ચિનગની ગેાઠવેા બરી રાખવી; તે એક બારસાખથી બીજા બારસાખ સુધીની ગેાઠવેામાં પહેાળી રંગે મેળવી હલાવવાની કારીગરી તેમાં સહેલી રેખી.

નવાં પુસ્તકેા

કર્ષતીબ્રાહ્મણેા: સંપાદક-નરસિંહભાઈ બળવંતરાય ત્રિવેદી બેમ.એ., પ્રકાશક-ગુજરાત સાહિત્ય સભા અમદાવાદ; ૬-૪-૦; **રૂમણકુમારચરિત્રઃ** લેખક-દલપતરામ બાલકૃષ્ણ ભટ્ટ, ૧-૮-૦, **આદર્શકુમારી:** લેખક-ત્રિભુવનદાસ તથા ખુશરૂશાહ, ૬-૧-૦, બંનેનું પ્રકાશન સ્થાન-નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ; **પુસ્તક પ્રસિદ્ધ ગુજરાતઃ** લેખક-પ્રકાશક મણિશંકર ત્રિવેદી, નવસારી, ૧-૪-૦; **સુમનસૌરભઃ** લેખક-રમણભાઈ નીલકંઠ, વડેાદરા, પ્રકાશક-ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ, ૩-૫-૦; **મંજીરાઃ** લેખક-પ્રકાશક-ચમનભાઈ ભટેલા, બાબરાવાડા ગાંધી-પાસ વડેાદરા, ૧-૬-૦; **આપણી મહાસભાઃ** ભાગ ૧ તથા ૨, દરેકની ૧-૬-૦ તથા **હાસ્યતરંગ** ભાગ ૨, ૧-૬-૦, બંનેના લેખક-પ્રકાશક નાગરદાસ ઈ. પટેલ, મહાડ, મુંબઈ ૪; **વાચન પ્રવેશપેાથી** ભાગ ૧-૨, **ગણિત પ્રવેશપેાથી** ભાગ ૧, **ઉજાસ પ્રવેશપેાથી** (પરિસર પ્રવૃત્તિની) ભાગ ૧, ત્રણેના લેખક-રતિલાલ અંબારામ અંધારું, પ્રકાશક-શ્રી જંગલ મંગલ આશ્રમ, પેાલારપુર-સીમલાજ (બી. બેસ. રેલવે); **ઓટલેા અને ઝૂંપેા:** લેખક-અમરેશમભેળા, પ્રકાશક-નરોત્તમદાસ અને માવેાદાસ, ૩૫, માકેટ, વડોદરા, **નવું ગરીબ ગાઈડન્સ** મેક મુંબઈ, ૧-૬-૦; **હિન્દુસ્તાની પ્રથમશિક્ષાઃ** લેખક-પરમેશ્વરદાસ રૂંગ તથા પરમેશ્વરદાસ અમદ, પ્રકાશક-મેસર્સ ઇશ્વરલાલ નાથુભાઈ મૅન્ટ સન્સ, સુરત, ૧-૧૨-૦; **હિન્દુસ્તાની પાઠમાલાઃ** (આઠ પ્રકેાચ) લેખક-મહેન્દ્રભાઈ ચેારાડીયા, પ્રકાશક-ભાનુ મિત્રમંડળ, મોમ, ૧-૪-૦,

એક મહાત્માની સિદ્ધારનો લાભ જેઈ મોટા ધનિકોએ તેને કહ્યું, 'એક વિદ્યાની રેખા સિવાયની બધી રેખા સારી છે. તું સમૃદ્ધિ અને કીર્તિ મેળવી શકીશ પણ વિદ્યા નહિ, કારણ એની રેખા બહુ ઝાંખી અને અસ્પષ્ટ છે.'

'તો વિદ્યા વિનાની કીર્તિ ને સમૃદ્ધિને મારે શું કરવું છે? વિદ્યાની રેખા નથી તો હું એ મેળવીશ.' કહી એકે બધાંથી એ રેખા બરાબર ઘસી ત્યાં લાખમાં રાખેલ લોહી પાણી ને નવી રેખા થઈ ગઈ!

આ વિદ્વાની ને બાજુના સૌ પહેલા બારણાનો ભાઈ અને એના સમયનો સૌથી બળવાન વિદ્વાન પાણિનિ.

અનેકાર્થી શબ્દ: પૂજારીબાબાના પવનની પેઠે બધુબધુથી બોલ્યો; શ્રીબોનાબાબાનું પૂજારિબાબું બે પરોઢ્યા નાનો પૂજારો-બે રમકડું; બરાબાબરી કે ઘરનું બારણું.

ચક્રિત ક્રમમત

૨૮૩૫૪૨૬૧૨૬૮૮૮૮૮૮૮૮૮૮૮૮

,, ૪૧૮૮૩૬૬૬૬૬૬૬૬૬૮

,, ૪૬૬૮૧૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬

,, ૪૩૬૩૬૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

,, ૪૪૬૬૮૮૮૮૮૮૮૮૮૮૫

,, ૪૫૮૬૬૬૧૬૬૬૬૬૬૬૮

,, ૪૬૨૬૮૨૬૬૬૬૬૬૬૬૬

,, ૪૭૬૮૬૬૧૧૧૧૧૧૧૧૨

,, ૪૮૨૮૬૦૦૦૦૦૦૦૦૧

કવિનો ભાવાર્થ: 'દાસ્તીનેપેરબાંદરતારની'—બાજીગરપવનારને પેર બાજી કરાવે એવો એ તો એમાં પડેલો હાર પોતાનો જ બાપો. બાજીગરબિચારાનો કોમ પરબનારાને તે બરાબર સીખવાપોતાનો લાભ બે પડેલો સાપવાનો જ. બિનીબાજી કહેનારો: 'બિલાડીને દૂધ બળવું,' 'બારાને પેર બાજાં ઊઘડ્યાં,' બગેરે.

દુનિયાના ત્રીજા ભાગનો મુખ્ય ભોગ પડે છે.

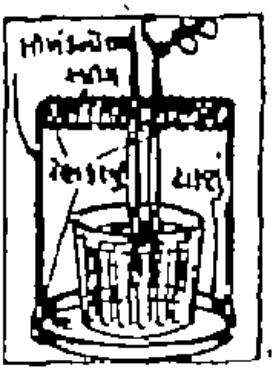

ચાબખે જ ચોકું!

સુથારે કે દરજી કેવાં રાખો ખૂબ જ કીમતી છે એમ તમે કહો છો? તો તે ચોકું છે. કોઈ પણ વસ્તુની કીમતનો આધાર તેની આજ પર જ રહેલો છે. કલ્પના અમેરિકના દરેક ઘરમાં ચારસે સોનાનો બંદાર ભેરલો બધા હતો કે સ્પેનિશોએ આવી એની આજ ખૂબ વધારી ત્યાં સુધી તેમને મન સોનાની કશી કીમત જ ન હતી. એ તો ચોક્ક કેમ સોનાનો કમંડલ કરવા ને તેનાં બીજાનીજીઓ પણ બનાવતા. કે જ્યારે ગ્રેટબ્રિટન કલ્પના આક્રિમણમાં પૂરવા ત્યારે બહેનાં ત્યાંના રેસીડેન્ટ હીરા ને પન્નાને બધે કીમત ન સમજતા ને બેબાં કટારના મારે ચોકામાં હીરા ચરીને કે'તા: એટલે સાચું ચોકને તો કોઈ વસ્તુને એની પોતાની તો ખાસ કીમત કેની જ નથી. કેવળ વિશેષ એની માંગ, એટલી કીમત વધારે.

અત્યારે અર્થનિષ્ણાતો તો બાજીને કારણ ચલિતવસ્તુઓ છે અને રીઝર્વબેંકોનો સિદ્ધાંત છે. પણ તે બીજાની સ્વતંત્રની પ્રજાઓમાં લાગુ પડતો હતો. ૧૬ વર્ષની બે કન્યાને ખૂબ ચોકલેટો ખરીને બે પરીક્ષા આપી ત્યારે જ તેને લાયક કરવામાં આવતો હતો.

ચાણક્યની વાત બે જ દિશામાં અને તે પણ બાજીની બાજુ જ પડે છે.

એમાં કમાન (coil condenser)માં કોલસાનો વાર પોતાની જ કારને બાજુના પ્રવાહે બે વાસ્પ બંને ઉપરાંત ઠંડા પાણી, પવનના કેર કન્ડેન્સર વાંબાનુ સાથે રેણી કેવાથી ને તેની નીચે નાનો સરખો ખાડો કાચથી પીડાએ બોલી કાચનું ઉત્તમ સાધન બની રહેશે અને એના વાસ્પ પણ કાયમ રહેશે. ખાડામાં કાર પ્રમાણે પાણી કે વાસ્તવિક રાખી કામમ.

'અને આપો બેઠકો પહેલા બીજામાં વધારો કેમ કરો છો?'

'બાપ કરતાં બાનું ચિત્રકારે જવાબ દીધો: 'પણ વધી બાનું બેઠો બે કેમમાં ચિત્ર વધી બાજનો છે'

દુકાનોથી નીકળતા પુષ્કાટાનાં ૦૦ ટકા પરાણ હોય છે.

ઑમેરાનીઅમ સાદૃશ્ય કરી બધાનાં બે ને મિનીટમાં બધે તેના ૩૫ કલાકે બાજે છે. કેમ વાપરો તો બે વાસ્તવ કરાવી પાણું. બાંધી કરી કે વરસાદનો ૩૫ ટકા કરતાં હોય તો તે પર કપડું ચીંથરાંને ને ઑમેરાનીઅમ સાદૃશ્યના મરણ મિશ્રણમાં પલાળવું.

કોબાલ્ટને બાર બાર્ડર મેટલની માપ્રસની બંધ બાજે છે.

છેલ્લાં બારીસ વર્ષોમાં અમેરિકામાં ૮૦૦ પ્રકારનાં મોટરનાં ખોટરો બજારમાં મૂકાયાં છે.

ફેરોમાટી ઉદીપકનું પરિણામ

ઉપર: ડાબી બાજુ, 'બિસ્મી'-આઇ દીપકભાઇ પી. બારૂ (અમદાવાદ). પહેલું ઇનામ: જમણી બાજુ, 'સદેહમાદે'-આઇ જેઠાભાઇ શંકરભાઇ મિસ્ત્રી (નડીઆદ). ત્રીજું ઇનામ: નીચે: ડાબી બાજુ, 'અજયાર'-આઇ જયંત કે. મોદી (નડીઆદ). બીજું ઇનામ: જમણી બાજુ, 'બંધુપ્રેમ'-આઇ ધનશ્યામ દલાલ (અમદાવાદ), સોપપાત્ર.

ધ્રુવપ્રકાશ

ઉત્તરધ્રુવના પ્રદેશ પર ૭ માસ સુધી આવું રહેતું સૂર્યોદયનું દૃશ્ય

ધીરજની આપણને જ્યાં સ્પષ્ટપણે ઊણપ છે, વર્તનમાં એને ચારિત્ર્યમાં અધિષ્ઠિત કે, સર્જનમાં જેની પ્રસ્તુતા જ્યાં કલ્પનાતીત છે ને જ્યાંનું આયુષ્ય એને બારણું જ નથી સંભરતું એવા વર્ષાવિહોણા ધ્રુવપ્રદેશનો ક્રમાગત ત્રિમાસિક ત્રિયામા પરો જ્યાં જ, ત્રીજા છ મહિના બાદ અસ્તવ્યસ્ત રહેવા આપણા મુલક પહેલવહેલો ત્યાંની સ્થિતિએ કૂણી નીકળે છે. એ વખતના એના ઉત્તરોત્તરાંચલને કેવું દૃશ્ય તો કાંઈક પણ ખ્યાલ ન આપી શકે. આપણા એ પ્રદેશવર્તી પ્રાણ્યોમાંથી અધિકાંશે પ્રજાતંતુ બાંધે નવી નીકળેલા કોમળ નેત્ર સમાણી જમીન રક્તવર્ણી બની જાય છે, અને બંધાયની બારણ ખંજોડતાં એક પછી એક કૂણી નીકળતા ધ્રુવસ્થિતિજના બે રંગના ઘાસ સવારી કરી સર્વત્ર ત્યાં સ્થિર થાય છે. આપણે અહીંની જેમ ત્યાં એને આખું આયુષ્ય ઘાસ કરવાનું નથી હોતું. એનું જીવિતસ્થાન માત્ર સ્થિતિજ રહે છે, ને ઝાઝે ઝાઝે નવલા ઉપાસનાં, તેની ત્રિયારે ત્રિયારે ૭ મહિના સુધી આખું વર્તુળ ફરી તે આરંભ થઈ જાય છે.

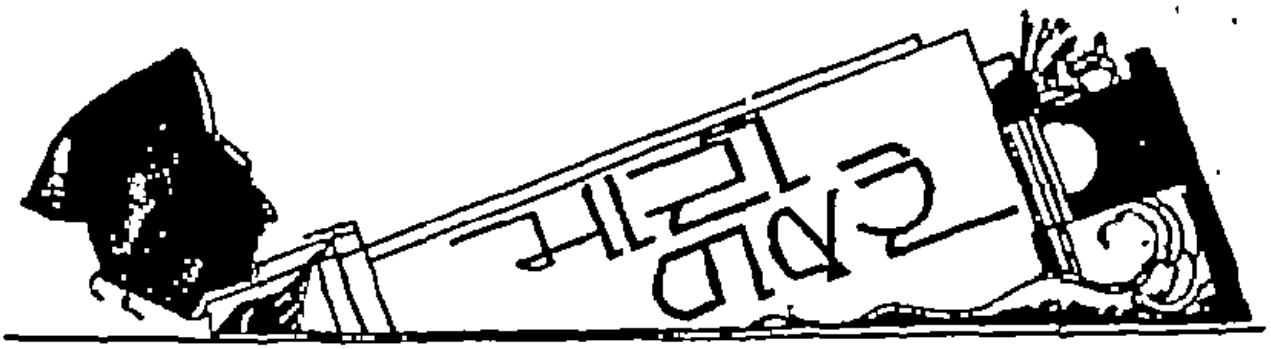
ઘેરૈયો

-ગિન્નરિષ્ણી-

અમે તો ઘેરૈયા; અગન મહીં જે રંગ ઊડતા,
અને જે રંગો આ અવનિ-તટ રંગીન કરતા,
અમારાં છંટાયે ઉર સકલ એ રંગ થકી જે
અમે યે રંગાઈ અવનિ નભ જેવા બની જતા.
મહા ઘેરૈયો કો વિધવિધ લઈ રંગ ઘૂમતો,
ઘડી પૂર્વે છાંટે, ઘડીક વળી પશ્ચિમ ભમતો,
કદિ આખે આખે ઘનઘળ મહીં રંગ પૂરતો,
કદિ ચાતે રંગો લઈ ગગનમાં ચાપ કરતો.

અગ્નીએ એના જે ફરીફરી બધા રંગ ઊડતા,
ઋતુ છંટાતી, સૌ દિન-રજની જે રંગ ધરતાં,
અને ઊડે રંગો તૃણ, કુસુમ, પર્ણે, ફળ મહીં,
વળી આવી આવી અમ સકલ ભાને ઊડી જતા.
અમે ઘેરૈયા સૌ બહુ બહુ ભમી શોધ કરતા
કહીં ઘેરૈયો જો? કહીં છુપવીઓ રંગનિધિ આ?

મહાદેવ પારેખ

તાકાત અને અમીરની કેળવણી

● દુનિયા આખી આજે ‘સ્વાસ્થ્ય’ અંગે ખૂબ જાગૃત થતી જાય છે અને માણસ ફિટનેસ તરફ ધ્યાન આપતો થઈ ગયો છે ત્યારે ઠેર ઠેર વ્યાયામ કે કસરતને માટે, શરીર-સ્વાસ્થ્ય માટે અનેક સંસ્થાઓ ખૂલી રહી છે. આ સંસ્થાઓમાં આજના લોકપ્રિય વ્યાયામપ્રેમીઓ સભ્યપદ મેળવે છે, પણ તે પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રથમનો ઉત્સાહ રહેતો નથી. કંઈક જ વર્ષોમાં ઘેટાંવાડા છે તેમના મુરબ્બીઓ અને મિત્રોનો તેમાં રસ રહેતો નથી, કે જોવા તેની વ્યાયામના વર્ષની અવધિ ત્યારે જ બદલાય. અથવા વિદ્યાર્થીઓ પર ઊઠી ગયે ફરી વ્યાયામ વર્ષોમાં ન બદલાય તો, પણ પ્રમુખ પોતાના વાસ્તે કે સભ્યોની ખાતર, ઉદ્દેશના વર્ષ અને વય પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓને જેમ નવી ગોઠવણનું અનુકરણ કરી શકે.

માણસે માર્ગ કપાઈનારા ગીતાપ્રવચનો કે વાસવમિલ્લા વખારો કે લાંચોની જેવી અમે છે, પણ ‘શરીરમાદ્યં ખલુ ધર્મસાધનમ્’ આજના મોટે ધર્મગ્રંથોને ગણ્ય ગણ્યા નથી, આજના નગરના મેયરો, જાહેર અધિકારીઓ કે પ્રોફેસર વગે તેમાં આવ્યા પછી યુવકવૃત્તિમાં પોતાને ગોઠવવા નથી. સૌ નીરાંતે યુરોપનાં યુવકોના સંસ્કારોનો સંસ્કાર પોષે છે, પણ દેશની શારીરિક તાલીમ અને તંદુરસ્તીસંસ્થાનો હેતુ પણ વિશેષ ગંભીર અનુભવતા નથી. પાંડવો નીચે મુખાર્જન કરાવનાર ગોર રહેતી પુષ્ટ ઉંમરો જેવા સૌ નહીં સંસ્થાની નીચે અનેક ગોઠ નિષ્ણાતો રહ્યા છે.

આકરો, મુશ્કેલીઓ કે સ્વાસ્થ્યના સમયે આપણે શું થવ તેનો પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ આ પ્રશ્નને ઉકેલવે વખતે, નાસભાગ વખતે કે યુદ્ધના અમલ પ્રસંગ પ્રસંગ વખતે જ થાય. પણ તે વખતે ‘ઓ સીસેટ્ટી તવાં સ્થાન આવી કરું કે અસલામતે રક્ષાની જગ્યા અમલ ગોઠવા ખાતીને પણ અવસ્થિત રહે દુઃખ સહન કરવું જેવા જેવા પુરુષાર્થની આપણે પણ કલ્પના પણ આવી નથી કે કલ્પ વસ્તીવથી વખારે દુઃખંત શું કહે?

શ્રી ઝેકુબાઈ પુરાણીના સ્વપ્નસ્વરૂપ અને ગુજરાતના અન્યાય અન્યાય. રાષ્ટ્રીય સરકારે સંસ્થાઓમાં દરજ્જિયાત ધોરણ રાખવા કરી અને ગુજરાત સંસ્કૃત વ્યાયામ નેતૃત્વ સ્વપ્નનું તથા શ્રીમ વ્યાયામપ્રેમીની સંસ્થાન નહીં બનાં શ્રી પોપટલાલ શાહનો ‘પુરુષાનની ઊંમરની પ્રજાની શારીરિક સ્થિતિ’ પરનો આ લેખના પૃ. ૨૨૬ ઉપર કરાવેલો ફોન જોતાં આપણે આંખ ઠરેલો નીમો છે તે ઉપર અનુભવી. બે આખો ફોન તો અમે રમતગમતમાં રસ લેવા આપી નથી શકતા, પણ તેનો સાર કે આ લેખમાં આપેલ છે તેની પાછળ પણ જે મમત અનુભવ છે તે સાધનસંપન્ન લોકોના મનમાં ઊતરે તો કદાચ પણ વખારે પ્રમત્ત અને આર્થિકસંકટ મળે તેમ છે. મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરાવી આપનારી મેજરસી જેવી ખાનગી અને સરકારી સંસ્થાના શિક્ષણમાત્રમાં એ ફોન લીધો પણ પ્રોફેસર નહિ કરી શકે? બે વર્ષમાં આવેલા પરિણામો આપણાને પરિસ્થિતિક આપવા સુધી પણ મિત્રોને તત્પરતા બતાવી છે.

દેશની શારીરિક અધોગતિ અને અસહિષ્ણુતા ઉપર તો પ. પાંચીશ પણ ખાસ્કરતા અનુભવે છે અને બિજ્ઞ સાક્ષરોની તેમને સરકાર પ્રજાસિદને પુરુષોના તરફોની ચિંતામાં ચાલ આપવા છે. શારીરિક સ્વાસ્થ્યસંપન્નતા અદ્યાપિ સુધી સરકારોએ પોતાના મુખ્ય ધ્યેયમાં રાખ્યાં અને તેને તેમાંનું કંઈ પુરાવા આપવાને અમારું નથી. મોટ પણ દેશને આજે કયી રહેવું ઠોસ તો પ્રથમ બે વસ્તુના ચોર પુરુષોમાં હોવા તૈયાર કરવાં જ પડશે. પછી તે સત્તામંડળમાં ચોર અને કે સમાજની ઈચ્છામાં બંધ બેસે, અમર વિજ્ઞાન કે બંધારણ પ્રદેશમાં વાહોમ કરે કે બંધારણે તે સાધનોનાં તત્ત્વ વધારે. તાલીમ અને ખમીર પેદા કરવા સિવાય મેજ બુદ્ધિ પોતાનો સંસ્કાર પણ સુધારી શકવાને નથી.

જે ગાંધીબાપુ કિંવા વલ્લભ શરીરના બાંધા માટે મુખ્યત્વમાં પ્રસંસ્કૃત વાપરતું હતું તે જ મહીજાપાટના વસ્તીને સરકાર પુરુષોસિદ્ધે પ્રોપાના ગ્રીષ્મવર્ષોમાં તાલીમની સગવડ આપવા ત્યારે અસલ ગાંધીબાપુજીનું કેવું ઊતરી ગયું છે તે બહાર આવેલું. આપણી સંસ્થાઓ અને ઉત્સવોમાં પીઢાય કમી નથી રહેતા. આસમી પ્રોફેસરોની નકલે ઊંચા બનેલા અને ખરીદાના આદર્શોને શરીર નેવી મૂકેલા માનવ મમત્વને સિમ્પલ અને અવસ્થાના શ્રીમવર્ષમાં સરકાર પુરુષોસિદ્ધ જેવા પીઢ ચોપાને શ્રી આંતરવેદના થઈ હોય તે તો કે પોતે મેદ વધતે જાદેશે ત્યારે અનુભવે. અને વધે ઉંમર જોઈ શકેની આજનોનો સામંજસ્ય કરવા સિમ્પલ અને તાલીમના ગંભીરમાં પ્રોફેસરો માટે કંઈ મુદ્દતે આપી છે?

પ્રોપા સ્નાનાગારનું : ઉપર-(૧) બહેનોની સ્નાનવ્યવસ્થા (૨) સરદાર પૃથ્વીસિંહ (સ્નાનાગાર); નીચે: (૧) લહરી (૨) પ્રોપા સ્નાનાગારના મુખ્ય તાલીમી કરાવાઈ પંચાવન વર્ષના પુરાન રબ શી મેન્ચ્યાસ્ટરને જોય.

ઊંડો અગર. ૪૦ મિનિટમાં કાંઠાનું અને કાંઠાનું કામ પૂરું કરવું જ જોઈએ. સાડા પાંચ વાગ્યે બીજું બ્યૂગલ વાગે ત્યારે પ્રાર્થના માટે કુકડી પ્રમાણે લાઈનમાં ગોઠવી જવાનું. પ્રાર્થના પછી નાસ્તાને ફુરસદોમાં વસ્ત્ર કરવા જુદાંજુદાં ઠેકાણેમાં વિખરી જવાનું. બહેનો પણ ગામમાં આવેલા તેમના કાયમી કાંઠીમાં જાય અને સીડીઓ વગર કુદકો મારી ઘરમાં જાઉં. પણ હું તો આ કોઠ કલાકની વસ્તવમાંથી કૂદતા. "આવે અને મારા જેવા બીજા પાંચ-સાત બાંકાઓએ તો દરેકને માટે એક એક કલ ઉપરથી સૂર્ય ઊગતાં પહેલા પોણા જ વાગ્યામાં કૂવે જવાનું. (કૂવો એટલે બિલકુલ બિલકુલ કૂવા જ. એક સાથે દસ જણા ઉતરી શકે તેવો કૂવો છે અહીં તેમણે કૂકરપોલ નહીં સ્નાનાગારને વરવાની મનાઈ કરી છે.) ત્યાં જઈ, કલ પાણીથી ભરી, શરીરે માલિશ કરી, તેમાં પૈસનું માલિશ કરવાં આવ્યા કલાક જેવી રહેવાનું. અમારા માટે આ કલ-બાથ જ વસ્તવ અને દવા. સાથે સાથે sun-bath પણ થાય. ત્યાં જોઈ જ વાગતે સ્નાનાગાર આવી પહોંચે અને અમારી બધી કરીબાઈ સાંભળે. પોતે નહાય અને અમને સૂચના આપે.

અમે નહાઈને (બરી રીતે પોણ નહાઈને જ) પાછા આવીએ ત્યાં બ્યા વાગ્યે દૂધ પીવાનો વંદ થાય. દૂધ સારું બનતું પણ આપે છે.

આજથી સાડા નવ 'સરીરવિજ્ઞાન' ઉપર અરધકલાકે મોટી વ્યાખ્યાન આપે. ત્યાર પછી ૧૧ વાગ્યા સુધી નહાવાધોવાનું આવે. ૧૧ વાગ્યે અમારાનો પેલ સાફ. અમારામાં દાળ ભાત રોટલી શાક. રોટલી એક પટલાણી પણ અમને વીસ પાંચ જ આપે એવું. દાળ અને શાકમાં બરકું જ ન મળે. શાકમાં વિટામીનવાળા (ભાજીવાળા) બધા તો ફરજીયાત હોય. મોટ વખતે તેની બદલામાં બીજું શાક આવે. પણ ફરજીયાતનું પાંચ રળિયાતાં અને તેવા ૧૦, ૧૫ રળિયામાં આવી જાય તો ન જ ચાલે. અમીને tidy and clean પદ્ધતિ પુરબ્બર ચાલવું પોઈ ચાલવાનો.

અગિયા પછી ૩ વાગ્યા સુધી આરામ. તે દરમિયાન કોઈ નહાવાધોવા બધ, મોટ વાંચે, મોટ ગપ્પાં કું કસરતની કામગીરી ઉપર કું લિટરે માટે નવમાં એક કલાક માટે જે ઉપર વેચવાનાં. એ પ્રમાણે બીજા મોટ સાજુ, ચોટ વગેરે રમે. બપોરી ૨ થી ૩ વચ્ચે ગોવાલાઈ કુકસ્મી હિંદીનો વર્ગ બધાવવાનો છે. વળી વાગ્યે સામાન્ય વિષયો ઉપર બ્યાખ્યાન થાય. પહેલો વિષય ગોપબધાઓએ અહિંસા

શીખેલો તે આવડ્યા બધા વિષયને તેમણે બહુજ સરસ રીતે છણેલો કે મહુબાર સમજાઈ ગયું. ત્યાર પછી તેમણે જ 'શરીરવિજ્ઞાન અને શરીરશુદ્ધિ' ઉપર બસે વ્યાખ્યાન આપ્યું. સ્વામીજીએ પણ અહિંસા સમજાવી—તેમાંથી આ ગાંધે અહિંસા પ્રવર્ત કરી તે. આ વખત દરમિયાન નાના છોકરાઓને માતાં કહેવા દમણા મુલાકાતાર્થે આવ્યા એટલે નાના છોકરાઓને પણ મજા પડે છે. સાડા પાંચ સુધી વ્યાખ્યાન ચાલે અને પછી ૬ વાગ્યા સુધી કસરત. આ-૮ વાગ્યે જમવાનું: ખીચડી, બાજરી, શાક, દૂધ.

જમ્યા પછી કા વાગ્યા સુધી મનોરંજક કાર્યક્રમ World Politics (સ્વામીજી); અને કા—'સો જવો.'

સ્વામીજી નાના છોકરાઓની તો ખૂબ ખબરદાર રાખે છે. તેમને બને કઠોર અને એક બાજુ કુદરતમાં કસરત કરવા મોકલે. નહાવા માટે P. D. ની સાથે જવાને કહે મોકલે ત્યાં P. D. તેમને બોલાવે-નવડાવે. કાઢિયા તેમના કપડાં ધોઈ દે. જમતી વખતે તેમની દરેક ચીજ ચોકી રાખે. બપોરના કોઈ વખત તેમને છાશ કે શરબત મળે. આજુબાજુ તેમની પ્રગતિની કાંઈક વ્યવસ્થા રાખે છે. અત્યાર સુધી તો ચોમાસાને લીધે દોઢેકાજ આઠેક દિવસ આવ્યા. નાના આઠદસ વર્ષના છોકરાઓ પણ છે.

હવે ધીમે ધીમે સ્વામીજી કઠોર થતા જાય છે. કોઈ કોઈ વાર કુદરત છોડીને જવાને બિલ્લસ થઈ જાયદીઓની બહાર નીકળી જવું અને વચમાં મેદાનમાં બબળ ઉપર ઘારમાં સૂવું. બધાને ઘેરના કેદી ગાંધર ઘારમાં સુવાડ્યા. સિપાઈગાંધી ચારે કોઠની આખી રાતના ચોકી પહેરા મોકલ્યા. રાયદીમાંના સામાન સાચવવા એમની ગણની કડકાઈએ બધાને મૂંગા કરી દીધા. કસોટીને પણ તમાકુ, પાં પૈસાની અને દૂધમાં પડવાની બંધી કરી. બહારથી એક ભોંયરાવાળું કુવા એક મંદિર તે કરેલું છે. ત્યાંના બાવાએ છોકરાઓને નહાવા-ધોવાની ના પાડી એટલે ત્યાં બધે, બાવાને છોકરાઓ નવડાવવાને ત્યાં સુધી બાંધી રાખવાની ધમકી આપી; અને બાવો તરત સીધા થઈ ગયા.

તા. ૨૬-૫ ૪૦

નમે અને તો કઠ ની પહેલાં બરાબર બહારી આવી ગયેલા. ખૂબ કસરત પાચનશક્તિ છે. મને તો બહારથી બસવું ગમતું નથી. બધા બુધવારે અમે કોલિયાક ગયા હતા. સાંજ પાંચ વાગ્યે કુદરતમાં બધાને કરાવ્યા અને તે કલાકમાં ૩ માઈલ કોલિયાક પહોંચી ગયા. દરિયાકિનારે જ ઊતર્યા. કિનારાની પાસે જ એક મંદિર છે. એ બધા ખૂબ જ સુંદર છે. પણ અગાઉ તો ખુલ્લામાં રહેતું હતું, એટલે પ્રબંધ આજના પાછી બનાવવા જેવી રીતે બધાને કુદરતીઓ પાસેથી કરેલાં: અમારા ઉતરવામાં આવી મજા તો કદિ નહિ આવી હોય. મૂળવતા સાથેને રહી જ, તેનાં મોઢામાં પણ બીજવણ

બાંધની સાથે સાંત નિદ્રા (ફોટો: ૨. મ. રા.)

સાદા ચારેતા વિદ્યાર્થીઓ રેતીમાં સૂતા સૂતા આકાશની ચાંદનીની મોજ માણતા તોય એ દરશનો આનંદ તો દેનારને જ આવે.

કુદરતના એ ધીંગેશ્વર ઉપર સાંજે સુર્યા પગરાજેશ્રી ઝીણી ઝરણ રેતીમાં પડેલી અગારી આરસોની ઢોળી તો એક નાના

ઘૂમવા જેવી લાગતી. નેગાં અમે કરેલ બધુ તો કુદરતી જોનારને રમકડું જ લાગેલું. કુદરતીચાર દારમાં સૌ પડવા હતા. કરેક કુદરતી પારો રેતીમાં ઊભેલી ત્રણ ત્રણ ગાંઠો ઉપર કાગસ ચકલાં હતાં. કોઈ બેસી બજવતું હતું. કોઈ ગાતું હતું. કોઈ કુદા કલકારતું તો કયાંક કેટલાક મોજમાં બેસી બજનની પૂજા બજાવતા. મોટાં મોટાં વનુંજોગાં બેસા અમે ત્યા રેતી ઉપર જ રાતના ભાજરી ને કુમ જમ્યા. જમ્યા પછી કોલિયાક ગામના ગોવાળને ગાંઠીના પ્રયોગો કરી બતાવ્યા. એ જોતાં તો એમ લાગ્યું કે એ ગાંઠી અરેબર શીખે તો આવા વળ ઝાલનારના જ હાથમાં શોભે. અમારા જેવા વકલાની તો શું ગાંઠી કેરબાનાર અમારા વિદ્યાર્થીઓ પણ ઠોસ પામી ગયા એટલું શિખવાય એ કામ હતું. પછી તો બરફી પણ વેચાઈ અને તેમાં અગાઉમાંથી પણ ભેટાયા. કસ થાય બધુજ થયું અને સૌ આકાશ-પાતાળ પલાંઠીમાં—રેતીમાં પડવા. બીજે દિવસે ઊઠીને જોઈએ તો રાતની બરફી બોસરી ગઈ હતી અને રાતના કપેરી હાલતો સાવ બદલો ગઈ ગયા હતો. મેદી, દાતણ પાણી કરી સૌએ કુમને બાજરી સારી રીતે ઝાપટયા. પછી નીતમ બહે અમેરિકાનાં તેનાં સમરણો કર્યા. અત્યાર સુધીમાં તો બધા નહાવા બહે તયારપટ થઈ ગયા હતા. સ્વામીજીએ બોલ્ય ચિત્રોમિંદીની પાળુમાં ફોટોન બતાવવાની બધાને દરિયામાં પડવાની રજા આપી. પહેલામાં તો બધું પાણી ડહોળું થઈ ગયું. પણ ખૂબ મજા આવી. કેટલાંક બાપ, બાજરાં કેમેરે પણ સાથે બરફાનાં લેતાં કોઈના બદાર નીકળવાની મારફ નહોતી. બીજા વખત બોલા મિત્રો સ્વામીજીએ બધાને (અનુ. પ. રકાને)

દારુણ ઝંઝાવાતો ને કરાલ ઝાકળદંશ જ્યાં આદમીને ઘોડો જ થીજવી દે છે અને

ધરતીની છાજલી સમા ધ્રુવપ્રદેશ પર જઈને વસાહત કરનાર માન વેલઝલની ખતરનાક સફરની રોમાંચકથા

સાઇબીરિયાના ઠંડા વેરાનમાં એક પુષ્ટ પર મુકામ તરીકે રેનડે જતા ઘોર તરુણના દિલમાં ધ્રુવપ્રદેશોની વાતો સાંભળ્યા ત્યાં પહોંચવાની તમન્ના વેધી ગઈ, ગળતાં જ બીજું બધું ઠોકી મારીને બ્રહ્મીનના ઓગાંગી ત્યાં પહોંચ્યો. અને એ કરાળ વેરાનનો રહ્યોસહ્યો વસવાટ પણ, એ વાત પહેલી નજરે તમારા માન્યામાં નહિ આવે. પણ નવાઈ નવાની આવી. પણ ઇન્યુઇટના એ મુકામ વાત વેલઝલે તો એ રેગદર્શી ખનિની વાસ્તવિકતા આંકડા પાછી છે. એના દુઃખને વાચ્યો જ ગર્ભનો બંને 'Wanderlust'—ભમતારામ કહે છે તેનો મજબો હતો. એનો આર્ક અંતરના એ અવાજને વશ પડ્યો કે ઑન્ટ્રેલિયા પહોંચેલો ને એના અંતરાળમાં તે કયાં સુધ થયો તેનો આજ સુધી પત્તો નથી.

ને વેલઝલ પણ ૧૮૮૪ માં મુકામરાજ શીખીને ઝમરેજારી પત્રવાહો ઉપરી બ્રુનોબ્રા. ટીબેરે. બોસ્ટિવા, સર્વિયા ને કેટ ઝમાનિયા મુખી રખડી આવ્યો હતો. આટ્રાંટિક પાર કરી ઉત્તર અમેરિકામાં તે ઘૂમ્યો હતો ને ચમિમ આદિકામાં રેલવે પર્વત મુખી આવ્યો હતો. દિલ્લી મદ્રાસાગર પણ પાર કરી, શાર્લિસ્ટોઠ, પોર્ટ આર્થર ને કેટ આદ્રાસ મુખી ભટકી પછી જ તે ઇન્યુઇટ પહોંચ્યો હતો, એટલે એના પ્રેમને પહોંચવા માટે જોઈતાં અનુભવ, સાવધાની ને જિંદાદિલી તો એ મુંબાને જ જોઈ હતો.

એને થયા કરતું: 'જે રાજદારી કેટલોમાંનો ઘોર ભાષા કરેલો બલ્ક કોગ્રાકોના પહેરામાંથી છટકી બલ્ક, બંધનો સહિત બંગલો ને વેરાનો ઓગાંગી બલ્ક છે, તો હું મુક્ત મનુષ્ય શા માટે નહિ? ને હું તો તરુણ, મજબૂત ને તંદુરસ્ત છું, સાધનસંપન્ન પણ છું.' અને એના અંતસ્તલમાંથી બલ્કે તેનો બલ્લાલ આવ્યો: 'તું આવી જા, આવી જા. તું કરેજબ્રહ્મ જ થવાનો.'

ચૂપકું કામ પડ્યું કે એ ઊપડ્યો. એવડા તજિયાની એક યોગ્યતાવીમાં એવું જેમનાં સપનાં ઓગળ્યો ને સામાન ભરી લીધો. ઝાઝું બજેટો પણ એ ન હતો, એટલે નકશાનાં ચોતરાબજેનો તેને કશો અર્થ ન હતો. ઉત્તરમાં જવાનું છે—એ દિશામાં જ આગળ વધતા રહેવાનું છે, એટલો જ માત્ર ખ્યાલ તેને હતો. આંખ ઓગાંગી પણ ન શકે એવાં મુકામ પાસનાં બીડો લીધી. પચાસ દિવસે તે કારેન્સ પહોંચ્યો. એ બીડોમાં બધથી પણ એક સગાસની ઓછી પડી અર્ધ દોત તો થી વસે વાત.

ત્યાંથી આગળ વધતાં વિરિમ નદી આવી. દોઢસો-બે વાર પહોળી એ નદીને કાંઠે બે દિવસ રખડ્યો ત્યારે તેને ગાડાના ચીલા એક કેકડે પાણીમાં પેસતા જણાયા. ત્યાં પાણી છીછરું હતું. એટલી નાની નદી પાર કરતાં પણ બે કલાક લાગ્યા, એટલી વેગભર તે બસની હતી. બીજે જ કાંઠે માણોડાપર પાસ આવેલું હતું. ને એ પાર કર્યું ત્યાં તો ધ્રૂજ્યાં ને ત્રીજ ગાડેલાનું એવું બંજગ થઈ ગયું કે ઈંડા ને બાજારકાનાં કપડાં સલામતી ત્રીજ બંજગો તેની પાસે કંઈ વિસાતમાં નહિ. કેટલેક કેકડે તો બોધાઈ એટલું બધી બતું કે બરફપેરે દીવો સળગાવવો પડતો! પણ ત્રણ દિવસે એકધરો તે બાબું પાર કરી ગયો ત્યારે તેનાં અનુભવ, હિંમત ને આત્મપ્રત્યય અનેકગણાં વધી ગયાં હતાં. એ બોહાતિમાં આગળ વધતાં પહેલાં એને વિચારો આવતા કે બાંધામાં દાવપત્ર બાંધ્યો કે બીજી બંબાર કાન કર્યા વા બાંધેલ પડ્યો તો શી વલે થશે? પણ પછી તો કેમ જાણે પોતે જ એ અવંકરતાનો જ એક બાગ હોય તેમ એ નિર્ભીક બની ગયો.

ત્યાંથી આગળ વધતાં કુદરતના બરજબ્બા વિસ્તાર આવી બાગ્યા. કૂદ દોર કૂદની બર્ફ ત્યાં પથરાયેલી કેકડીઓ પર બાકી બાબતેબ ઊભરતી રહેતી. કારેક એ પાણીમાં સમાર્ક બની ને બધી વખત તો પાણી બગલ સુધી પહોંચતું. બાબ ને બાબ દીવાનો તે લીનાને કાં ઓલેકમિન્સ્ક પહોંચ્યો. એના મોનાના વિસ્તારો પર બબ્બરો કામકારો કામ કરી રહ્યા હતા. નદી પણ ત્યાં બબ્બ મોટી બની ને સ્ટીમરો આવી જાંબસતી. ત્યાંથી જોઈતો સામાન ભરી તે ઊપડ્યો.

બાકું બનેત બંજગ થઈ ગયું. બીવર, વરુ, શિયાળ ને બરબ્બ વર્ગ દેખાવાં થઈ ગયાં. મંગોલ બરબ્બાઓ ક્યાંક ક્યાંક મોટલ. એમના ઉદરનાભના મકાન ખેડ,

વરસમાં છ માસ લગી અનસ્ત સૂર્ય જ્યાં અદ્‌ભુત રંગરોમાંચ કરી મૂકે છે એ

સુવર્ણાવર્ત

ધ્રુવપ્રદેશનો વસાહતી

★

આવી યે પણ એક તમન્ના છે ને! કયાંય નહિ ને છેક ઉત્તર ધ્રુવમાં—થીજવીને મારી નાખે એવા બરફના એ વેરાન પહાર પર જઈ વસવાનો એને નાદ લાગ્યો. અને—અને દુનિયાની કપરામાં કપરી સાહસ-સફર ખેડી એ ત્યાં પહોંચ્યો, પહોંચીને વસાહત કરી, ને હજી યે વસે છે: ત્યાં—જ્યાં મોત હુકમનું અદેમાન બની બારણે હકોરા મારતું ખડું હોય છે; ત્યાં—જ્યાં ધરુવ વંજાતાતો ને કરાલ બાહકાંસ બાહ-માંને ઊભો ને ઊભો ઠારી નાખી તેનાં અંગ એવી નાખે છે; ત્યાં—જ્યાં વરસમાં છ માસ સમસ્ત ક્ષિતિજ પર અનસ્ત સૂર્ય અદ્‌ભુત રંગરોમાંચ કરી રહે છે એ સુવર્ણાવર્તમાં.

★

સુરોવાર (મિઠીનું દૂધ) તથા દાંત ખાંસી નાખે એવા રોટલાની ગંદેમાનગત ચાખતો તે બાકદરુક થઈ સિસોદાવા તરફ વળ્યો. રસ્તામાં ચુકચી, ચાકચી, યુર્તેન, યાકુત, સામુત વગેરે મેગોલ જાતિઓના બેટો થતો જ રહ્યો. એક જાતિ વચ્ચે ને જોતજોતાં ત્યાં તેના મુખાગ્રે એક સ્ત્રીને તેની પત્ની બનાવી આપે છે જ્યા કર્યું. વેલજમે ના પાડતાં એ બોલ્યો એ સ્ત્રીનું પેટ ચોરી નાખી તેને નદીમાં ફેંકી દીધી! એક રેકાર્ડે તે જોતજોતાં ત્યાં સૂતી વખતે ત્યાંના રિવાજ મુજબ તેને બધાં કપડાં કાઢી નાખવાં પડ્યાં. ઊંઘવાનો રોગ કરી એ પડ્યો હતો ત્યાં તો આખા જાનવાનકુટુંબે બેગા થઈ એની પેટી ઉઘાડી. બધી વસ્તુઓ તપાસી ને તે પર આશ્ચર્ય ને વખાણ વરસાવી પાછી જેમની તેમ બરાબર ગોઠવીને મૂકી દીધી. એટલે સુધી કે દીવાસળીની એક પેટી યે જોરવણે નદીની ગઈ.

અને ત્યાંથી આગળ વધતાં તો વેલજમને કલ્પના યે ન આવેલી એવી જબરી નદી યાના આડી આવી ઊભી. એનાં પર એના કિનારા પર કેટલે ય સુધી કરી વળ્યાં. ઉછળી ઉછળી એનાં મોજાં ઉત્તર તરફ ધસ્યે જતાં હતાં. હવે! માનવની તો ગંધ સરખી ત્યાં નહોતી. કિનારે કિનારે તે ખૂબ આથડ્યો, પણ કયાં યે ફાવી હાવે એમ ન જણાયું. ને નદી ઊંડી જણાય તે માટે સિસોદા સુધી રાહ જોવી એ પણ એને પોસાય તેમ ન હતું.

પણ એ હારી ખાય એવો ન હતો. એણે ઓજારો સજ્યાં. ઝાડ કાપી કાપી, છોલી છોલીને, ચાકડાની બાજીઓ વડે જ વેવડા તળિયાનો એક મોટો તરાપો કર્યો, જેથી મોટા પાણીમાં ડૂબેલો ન રહે. ચાલીસ પાર ફેટથી લાંબાં ચાકડાં વડે બેટલાક દિવસે તરાપો તૈયાર થયો ને તે પર મોટી બેસી બંને કિનારા પર નજર રાખતાં તેણે તે પાણીમાં હંકારી દીધો. રસ્તામાં ઘણેક રેકાર્ડે ઊતરવા પ્રયાસ કર્યો. પણ વ્યર્થ. આગળ ને આગળ તે તણાતો જ ગયો.

છેવટે ચાતીનાક નજીક ને જોતજોતાં ત્યારે એવો તો થાકી ગયો હતો કે એનાથી ઊભા પણ રહી શકાતું

નહોતું. આંખે ઝીણે એને મુજારી છટવા માંડી હતી. જેમતેમ ત્યાંના મોટાક અધિકારી પાસે પહોંચ્યો. બધી વાતથી તેને વાકેફ કરતાં તેણે હૂંફ ખોજી આપી આરામ લેવા કહ્યું, અને મુજબનું કારણ અતિશ્રમથી આવેલો તાવ જણાવ્યો. પોતાને અર્પવા મૂકી એ ચિઠ્ઠી વાંચવા પડ્યો તે પડ્યો. વચ્ચે માંદગીના બે મોજાંની ઊંઘપૂર્તિ સિવાય સતત પાંચ દિવસ ને પાંચ રાત એ ઊંઘ્યો ત્યારે શરીરમાં પાછી સ્ફૂર્તિ જણાઈ!

આરામ થતાં એ ઊપડ્યો. મીશ્ચિનાક પહોંચી ત્યાંથી મોટીના નદી ઓળી વખતાં તેને કલેવરમાં આવ્યું કે એ નદી પર કોલીમ્બક નામક ગામ વસાવી આવેલાં હતાં. અપર કોલીમ્બક, મધ્ય કોલીમ્બક અને

નિમ્ન કોટીમાં હતા. એમની વચ્ચે નદીને કાંઠે ઊભેલું ૪૦, ઓગણત્રી મુસાફિર એવી કુમારની ધારો આવેલી હતી. એણે પણ એવી જ્યોતમાં પડવા કરતાં કોટીમા આવી સામેનાં કુદાડી મજ્જર કરી ને પડેલાં કંસનાં બે પણ અત્યન્ત તરાપો બનાવી કાઢ્યો. સાંજ પડતાં કિનારાના કોઇ ઝાડ સાથે તરાપો બાંધી ને સાડી પર ઘેઘી જતો ને સવારના પાંચ વાગ્યે ઊઠી, બે કલાકમાં સ્ટેશન પહોંચી જાય તો ગિયડી નીકળતો.

નિમ્ન કોટીમાં પહોંચીને પણ મહિનાના સાથી-દાર તરાપાને તજવો પડ્યો; પણ એથી બે વધુ મૂલ્ય સાથીદાર નેના પોડાથી બે વિદાય લેવી પડી. કારણ કે આગળ આવતો પર પોડાથી સહ્યો જાય એમ ન હતો. એ માટે તો રેનડીઅરો જ જોઇએ. આંસુભીની આંખે પોડાને એવું વિદાય આપી ને રેનડીઅરોની ગાડીમાં બધા જરૂરી સામાન સાથે તેણે મજલ આગળ ચલાવી. રેનડીઅરો વેચનારે નેને તાકીદ આપેલી કે દિવસમાં એક વખત તો તેમને ચરાવવાં જ. દોઢ દિવસ સુધી એને ચારો ન મળ્યો તો એ આગળ પગલું નહિ ભરે ને ત્યાંનાં થઇ ગયા જશે. એની ખોરાકની દરકાર ન રાખનારા હમણાંથી છ્યાસીનો ચૂરી વધેલી મોતને બોરેલા બોચાંનાં બચાનો પણ એણે આપ્યાં.

આ ચેતવણીનો અર્થ મનમાં સંધરી તે કોમ્યુનિસ્ટ દાપુ તરફ વળ્યો. રેનડીઅરો પોષ કરતાં બાયલાથી ઝડપે જવાની પડવાર પર બનેલે પહોંચી જતાં હતાં. એટલી ઝડપે વરુઓની ઘુરી આંખોનો ત્રાસ પણ ઘણી બની જતો હતો.

એ કોમ્યુનિસ્ટ પહોંચ્યો ત્યાં સુધીમાં દરિયો થોડો ઊંચો હતો એટલે પ્રદેશોના શિકારી કોઇ વધારે પર બરફ મેળવી આગળ વધવાની મુરાદ બર આવે એમ ન લાગ્યું. આથી મેન્ટ કૉરેન્સ દાપુ તરફ ને આગળ વધ્યો. એનાં દાઢીમૂછ ને બરફ વર્ષોવર્ષોને પણ તથા દાઢીમા એવાં તો ભરાઇ ગયાં કે જેણે પોતે જાણ્યું છે તેમ તે વાંદરાનો નહિ તો કોઇ જંગલીનો બચ્ચાઈ તો જરૂર લાગે. જિંદગીમાં એણે કદી ન જોએલા એવા એસ્કીમો મોટા અહીં મળ્યા. એમાંના કેટલાક ખ્રિસ્તિયન આવા બનેલા હતા. તેમણે તો ઉત્તરના પ્રદેશોની જેમની મારિતી આપી. ને સાલ્વીસિયા દાપુઓની મુસાફરી આખરી પોષ રેનડીઅરોથી બે બાજ સુધન નદિ થાય એમ બધાંથી એને તેમણે ભેર દાપુઓ પર પહોંચવા કહ્યું.

ને એ બરફ ને ભેર દાપુઓ પર પહોંચ્યો. પણ ત્યાં ન મળે એવો ઝાડ કે બનવું કે ન મળે એના મુસાફરો દાપો પર કશો ચીજાતરી. બરફ ને આમોગા બધે વ્યાપી રહેલી. મૂકાં માછલાં આપ ને બરફ ખોદીને એવે વખત મુસ્તવા માંડ્યો. ઠંડીથી બચવા માટે શરીર ઢોકવા બળતણ ન મળે, એટલે તે નાચી, કૂદી, દોડીને તેને શરીરને ગરમી આપવી પડતી.

એ સ્થાપિત દાપુ પર એ બુબ રહ્યો. રજાઓ રજાઓને પત્રની તાકાન પણ બેસવા આવી. 'શું આ જ બંદગીથી મારો કેસેલો થશે?' તે વિમાસવા લાગ્યો. ત્યાં તો માછલી રંધાવાની વાસ આવી. પત્રી બુબ રખડ્યો, પણ કશો જ પત્તો ન મળ્યો. પછી પાછો વિમાસવે ચડ્યો, 'કૂ અમમાં તો નથીને? કે ઓડો તો નથી ઘણ બોનેને?' પણ ત્યાં સેટ લૉરેન્સના બેસ્ટીમોએ નેને કરેલી વાત યાદ આવી કે ધ્રુવવાસી બેસ્ટીમો બરફની સંધાડી નીચે ઘર બોરીને રહે છે. ઘૂમો પાડ્યો એ આગળ વધ્યો ત્યારે એક બનોશમાંથી ફેંવાડીએ ઝપેરો એક નાનો આકાર બહાર નીકળતો દેખાયો. તેણે અનુસારે એને સન-ગત્યો એટલે બોલ્સાનો ઝંખાવર બન્યો એને દેખાયો. એ બોલ્સાના બહાર ઘર રહી ઘણા બોગળવાની ને કોઇ ચોકર આવવાની રાહ જોતો, સમુદ્રાના કિનારે પર બેઠો. એક ઝાડ પરની મુકામાં નિવાસ રાખી વેચાણ સ્થિર થયો.

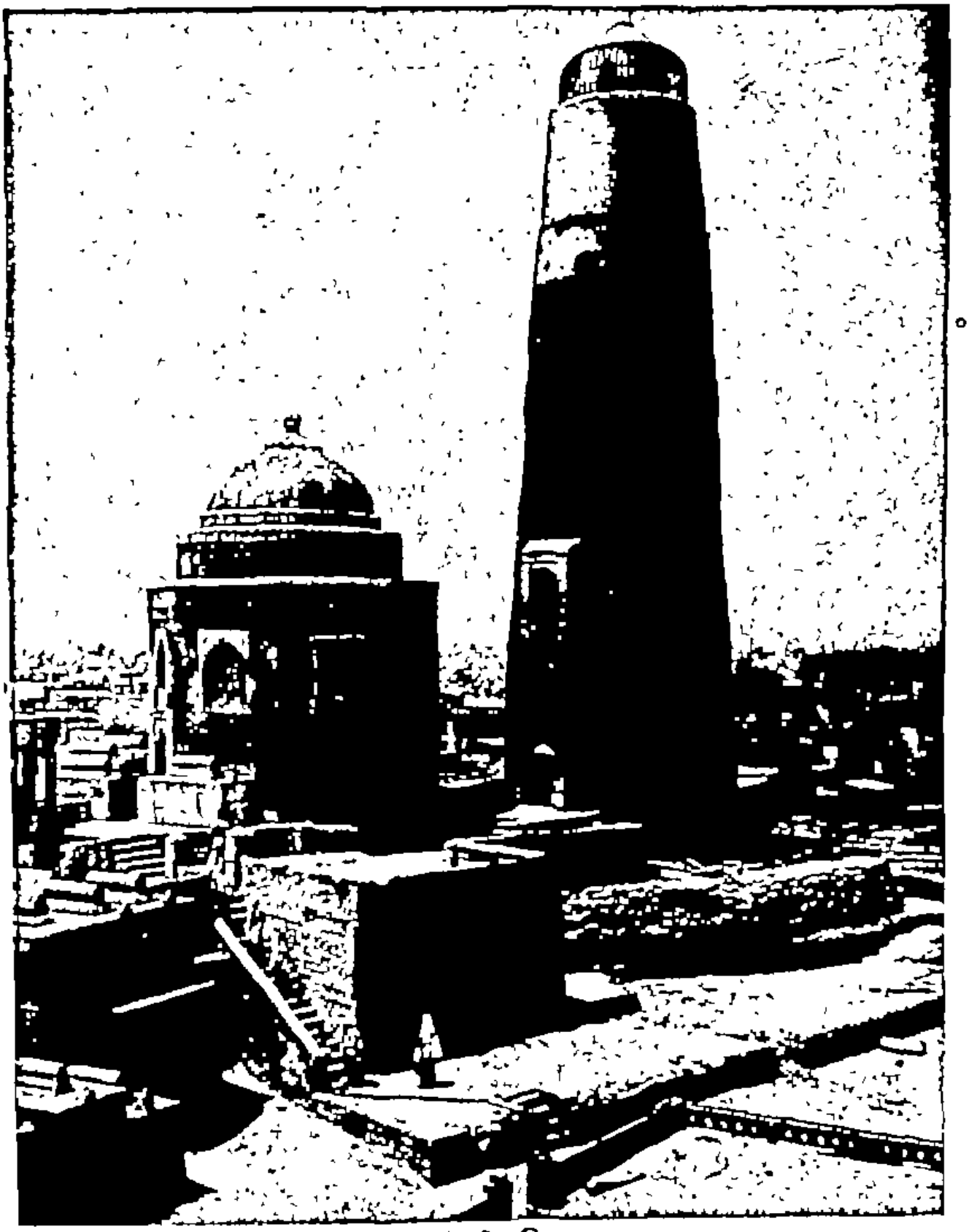
બોબરે બરફ કડાકા કરતો તૂટવા લાગ્યો ત્યારે એક ચહિયન ચોકર બહાર આવી પહોંચ્યું. એનો ઢંગ ધાન જરૂ કડક હતો. બુબ સુવાકાબ્યવાળ પછી, વેચાણ મુબ્યસ્થાન બંબુંતા બનો તેથી તેને સાથે લેવા એણે હા પાડી ને બરફમાં બોરાકીબોલાક ને આવતા સિઝના મારિનો ખર્ચ સરંજામ આપવા કહ્યું. વળતાં એને ત્યા સાલ્વીસિયા દાપુ પર ઉતારી દેવાનું કરેલું તે મુજબ, ૮૬ બ્રાંકે પહોંચી ઘુરેલ પકડવા માટે નેને ત્યાં ઉતારી દેવામાં આવ્યો. કપ્તાન પૂરો પ્રામાણિક હતો. એણે નેને બબાબંધ બોરાકનો જથ્થો, દારૂગોળો, બોબરો; હર્કુ બિસ્કિ પાઉડર, કાવનેબાસ્ટર, દરેક જાતનોની જોડી ૭ પેટી મીણબત્તીઓની, બારિયાં. બરફ, બરફ કપડાં—

ચિત્રકાર : મહર્ષિ તીર્થાનંદ રોહિત

ચિંતામણિ અશ્વ

ચીનમાં બૌદ્ધ ધર્મના પ્રથમ પ્રચારક એવા શ્વેત અશ્વ હતા. તેનું નામ ચિંતામણિ. આજે ચીનમાં એ ચિંતામણિ અશ્વની સમાધિ અને મંદિર છે. હિંદુસ્તાનથી ચીન સુધીના પ્રવાસમાં કપરા પહાડો, નદીઓ અને જંગલો વચ્ચેથી સદ્ધર્મસંદેશ મુસાફરી કરી એ અશ્વ જ્યારે ચીન પહોંચ્યો ત્યારે તેનું સ્વાગત થયું હતું. તેની આગળપાછળ સાધુઓનાં ટોળાં ચાલતાં હતાં અને જનતને જીવનશાંતિ પ્રબોધતા બૌદ્ધ ભિક્ષુ તેની પીઠ પર સોનાની ખાંજને દઈને આપતા હતા. એ પ્રસંગની સ્મૃતિ રૂપે મહાકવિ રોહિતે આ ચિત્ર દોર્યું છે. અશ્વ ચિમાલય અને ચીન વચ્ચેના પહાડોમાંની એક પ્રપાતોની ઉપર નિર્મળો ઉપલ અશ્વનો નીચલે છે અને તેની પીઠ પર આધ્યાત્મિક પ્રકાશ ભલાથી ભૂમિની પવિત્રતા સૂચવી છે. મહર્ષિ રોહિતનાં ચિત્રોમાં જીવંતી રેખાઓની અદ્ભુત સંવેદનાના દોષ છે એવી જ રંગની પ્રબળ સાદેખમ રચનાઓની દોષ છે. આવડી નાની ગાપમાં એ બેયેની ઓછપની ખૂબી બતાવવાનું અશક્ય જ રહે છે.

ભૂતકોની ભૂમિ

ફોટો - આર. આર. આરડાજ

શ્રી આરડાજના હાથમાં કેમેરા હોય ત્યારે એક પંક્તિની પેઠે તે સાંકળિયા દરવાજા પર નિશાન મારે છે અને મૂળી આવાસોમાં આકર્ષક નિવાસોનું પ્રતિબિંબ ઝડપે ત્યારે છે.

ધનુત જેમ દરેક ધંધાને હોય છે તેમ દાક્તરી ધંધાને:

ઉગતા ખબા. મોસું ખ્યાન મુખ. દક્ષર ખાંચો ને વીંછીના આંકડા જેવી પણ બરાબર અઠંગવાળા પ્રોફેસર કરંટકના કેબિન બહારને બન્ને બંકમાં દાખલ થયા. અને દાખલ થતાં વેંત. 'આજે આપણે દરોગા કરતાં ગુરુના જ કામ વધારે કરીશું' એમ બોલતા બેઠીવાર વિદ્યાર્થીઓ ઊભા રહ્યા.

એ બેઠી વારમાં વર્ગમાં બધો સન્નાટો કેવાઈ ગયો. બુદ્ધના ઉંહા સમાચારોથી માંડી ઉંદરી આવેલી દિલ્મ પરના અભિપ્રાય બોલાઈ ગયા. પણ પછી પ્રોફેસર સ્વસ્થ થતાં એ સન્નાટો શમી ગયો. બધાની નોટબુકો ઊઘડી ને તે પર પેન્સિલો ઝોળાઈ રહી.

'આજ કામે આપણે 'વર્ટીબ્રલ કૉલમ' પર વિસ્તારથી વિવેચન કરી ગયા.' પ્રોફેસરે શરૂ કર્યું.

આ આખ્યાનનું મેડિકલ કૉલેજનો દરજો. પ્રોફેસરે વિદ્યાર્થીઓ તરફ સરસરતિ ફાંસતાં આગળ ચલાવ્યું. 'હું માનું છું ત્યાં સુધી તમને બધાને એ અત્યંત રેકગીકલ વિષય લાગેલો. એટલે આજે ફરી એ જ વિષય પર તમારી ક્ષુધિને કસરત કરાવવાનું મને ઠીક નથી લાગતું.'

'બેટમજી ઉદ્ધારવા માટે કે,' કોઈ ગ્રીજો બબડ્યો. પણ પ્રોફેસરના કાન બબી તે ન બરોબર તેમણે તો ચાલુ જ રાખ્યું: 'આજે હું તમારી પાસે સમગ્ર વર્ટીબ્રલ કૉલમ ચર્ચવા માગું છું. એક વખત બોમ્બમાં 'મરાઠેલા' અને સંડાસ પરંતુ અત્યારે બેઠાસ બોલ્યા એ કરતાં તમે અને સાર તારવો એમ હું ઇચ્છું છું. ટૂંકામાં કહું તો. આ વર્ટીબ્રલને લક્ષ માં વર્ટીબ્રલ નહિ પણ આખમ જ તમારે સમજી લેવાનો છે. તે કેમ, તે હું તમને કહું છું.'

વિદ્યાર્થીઓએ ચકિત નજરે પ્રોફેસરનાં બધાં પર બરાબરનો ધ્યાનો ધરેલો. એટલું જ નહિ. પણ કરી બોલવું શરૂ કરતાં પોતાને પડખે બેઠેલા વર્ટીબ્રલ ઉપર એમણે એક અર્થસૂચક દૃષ્ટિપાત પણ કરી લીધો.

'તમારામાં જે આસ્થિતના ટ્રાન્સનો હશે તે તો તમારા જ હશે કે બોર્ડિકની બોથરી પર ટૅમ્બરને બેઠી બોધા ગિમ્મરી બજેથી. બાયસ વર્ટીબ્રાંના બોલા એ કારણને એવે 'A fellow of infinite jest' કહેલો.' એટલું કહેતાં એમનું ઝૂલતું પૅન્ડિબર પેલા વર્ટીબ્રલ તરફ વળ્યું ને એ બોલ્યા, 'આ વાત જોતા જ એક નમનો છે. પણ જોવાનું.'

આ પ્રોફેસર. વકતવ્યે અનેક વિદ્યાર્થીઓને ચિંતા બદ બનાવી દીધા. કેટલાકના વાયમાંની તો પેન્સિલો પણ પડી ગઈ. પ્રોફેસરના શરીર પર વિમિત્ત સ્મિત ફરકી રહ્યું. અને એમણે જ વિમિત્ત એમણે સવાલ કર્યો, 'તમે કદી વાઈબ્રો આ વર્ટીબ્રલ જૂઈ જોયાં છે?'

'અહુ સરસ નમૂનો છે, સાહેબ! વૈકરાળ ગંદો-ધન આંદ કોમ્પ્લે પેનનું બેટ બરોબર વર્ટીબ્રલ છે?' કોક વિદ્યાર્થીએ ઉત્તર આપેલ.

'એક રીતે કહી શકાય કે. ના!' બબડતા આપતાં કહ્યું જે એમની મહા નીચે પેલું સ્મિત રમતું રહ્યું હતું. 'સાચું કહું તો. વૈકરીય મેકેનિક વાંદ તેનું મરીજ અર્થસૂચ બનાવી એક કલાક પરેશાં જ વર્ટીબ્રલની રચના પર અમારે બંનેને વાતચિત કરવું.'

વિદ્યાર્થીઓએ નોટબુકોની ઉપેક્ષા કરી ને પ્રોફેસરની વાત પર જ સખ્યું લક્ષ કેન્દ્રિત.

'બિચારો એ સર્જન હતો. પણ એની ઝરી કરતાં એની ઇચ્છા વધુ તીક્ષ્ણ હતી. પોતાનામાં ઊતરી કલાકૃતિ કોતરવાનું તે માનતો અને એટલો એ બેવકૂફ હતો. કરી પર ચાકડામાં કરતી વેળા પણ આંખોની કમજોરી કરતાં એની કલાકૃતિ વધુ ઊપરાંત નીકળતી . . .'

કરી એક દૃષ્ટિપાત વર્ટીબ્રલ તરફ એમણે કર્યો. એમનાં બધાં પરની છાયલી પર પરસેવાનો વધુ જ બાર હોવાનું આવેલ હતો ને તે નીચેની આંખોમાં કંઈક વિચરકાસનો ભાવ પણ આવિર્ભૂત થયો હતો.

'એની બેવકૂફ કલાકૃતિ અને કલાકાર' કહેતાં એનાં આંસુઓ વહે પણ એટલે પ્રૅક્ટિસમાં બોદીપણું આ જાણ એમબેસી. કમનસીબે આજ એક મિત્ર-ડિસેક્શન નિવેદને તેના ઓપરેટિંગ ટેબલનો આસરો લેવો પડ્યો. ઓપરેશન જ્યાં જ નાબૂદ થવું એ સાચું. પણ ચારીત્ર્યાન્વું સંપર્ણ જ્ઞાન મનાવના પોતા સર્જનને નિમણ કે સાજનાથી પાર પાડવું હોય. પણ એટલે . . . આગ

પણ એક બેવકૂફ બેજવાબદાર સર્જનની છરી જ્યારે તેના પર પાણી ફેરવવા બેઠી ત્યારે પ્રો. કરંજીઆએ આ પગલું લીધું;—કર્યું એ તો એમના વર્ગમાં ભૂકેલું

..... હાડપિંજર કહી ઊઠશે

દોસ્તને . . . અફસોસ કર્યો. મને ખબર પડી ને હું ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે મારે માત્ર શબ જ જોવાનું રહ્યું હતું.

પ્રોફેસરનો અવાજ નરમ પડ્યો. એમની કોરી આંખો પણ બીજાઓને નરમ જણી. પરંતુ એક પળ વારમાં જ એ નરમાશ ઓગળી રહી, અને ચાહેલા પડેલાંનો તિરસ્કાર તેમાં ઝળકી ઊઠ્યો.

'તમે વિદ્યાર્થીઓ તો હજુ શારીરશાસ્ત્ર ને ચામડાંપનાં મૂળતત્ત્વો જ શીખી રહ્યા છો. તમે ડાક્ટર થશો તો તમને કદાચ એ ઓપરેશન મિશ્યા અપેક્ષા કોઈ અવાસ્તવ જેવું લાગત. પણ મને, વર્ષોના અભ્યાસીને, એ ઓપરેશનમાં શું દેખાયું! ખૂન—છરી સાથેના એક બેવકૂફે પોતાની જ ગફલતીએ કરેલું, એક અક્ષમ્ય ખૂન!'

એકેએક વિદ્યાર્થી એની એકેક સાથે જ જાણે ઢબે તો જડાઈ ગયો. અને શાંતિ પે એટલી છવાઈ ગઈ, કે બારીબહારનો ટકટકારો પણ તેમાં વિઘ્નકર્તા જણાવા લાગ્યો. પ્રોફેસરે ગાઢી રહેલા સન્નાટાનું સાપ મેળવવા બારીબહાર પર એક નજર નાખી આગળ ચલાવ્યું.

'મારી પાસે હવે બે માર્ગ રહ્યા હતા. એક તો એ નાપાક સર્જનને જનરલ મેડિકલ કાઉન્સિલ સમક્ષ ખડો કરી તેની જનતા પ્રત્યેની બેજવાબદારી ઉઘાડી પાડી રોષમાંથી તેનું નામ કઢાવી નખાવું. પરંતુ એથી તો ખુદ મને પોતાને જે ધંધા પ્રત્યે અનહદ માન છે તેની બેઆબરૂ કરવા જેવું થાય. મારી જિંદગીનો સુવર્ણકાળ જો એ ધંધાને સમર્પેલા છે. અને એથી બે વધુ જૂદે તો એ અનંત કે અંતિમ વિધિ પહેલાં તો મારા આવા મિત્રની લાશ પર અનેક કોર્તાનો ચુકત્વા પામત. એટલે હજારોપૂર્વકમેં બીજો માર્ગ સ્વીકાર્યો . . . . . .

એણે જવાબ જોવા વિના મારું મને હું મારે ઘેર પાછો ફર્યો. તમારામાંના ઘણાખરા નદી પારના મારા એ નિવાસ પર આવી ગયેલા છો. મનુષ્યને સમજવા અનંત જ્ઞાનભંડારનો જેટલો ચારસો મેં મેળવ્યો છે તે છટે હાથે આપવામાં મેં સદા મારી જાતને ખુશનસીબ માની છે. ત્યાં મેં મેળવી કરેલી પ્રયોગશાળા પણ તમારામાંના ઘણાએ જોઈ છે. બસ ત્યાં જ બધાને હું ભેટ્યો.

એક કલાકવારમાં મેં નિર્ણય કરી લીધો ને એ જ સાંજે મને મળી જવા એ સર્જનને મેં ટેલીફોન

मनोमंथन

४ मित्रनी मैत्रवण

'स्मरणयात्रा' पछीना काळनां
काकासाहेबना कॉलेजजीवननां
—केटलांक स्मरणो—

પરચુરેની અને મારી દોસ્તી તાંબો વખત ટકી. અમે ભેગા થયા ત્યારે લડ્યા ખરા. પણ તેટલીયે વાર સ્નેહે તટ સેવ્યાં. અમારા બંનેના સ્વભાવમાં બહુ જ ઓછું સામ્ય હતું. છતાં એકબીજા પ્રત્યે ઊંડું આકર્ષણ પણ હતું. કલાકમાં ઝઘડતી વખતે અમારી વાતો પણ વાર અંગ્રેજીમાં જ ચાલે. વાતોમાં એ વખતે મને એવો. શોખ લાગેલો કે વીણીવીણીને મોટાંમોટા ભારે અંગ્રેજી શબ્દો હું વાપરતો. તેથી પરચુરે મને ઑરાંગ-સન કહેતો. એને ખબર ન હતી કે હું પણ કંઈ જ સાદી અંગ્રેજી, પણ કેવળ વિનોદને ખાતર જ મોટા શબ્દો વાપરતો હતો. એક વખતે સવાંત પરીક્ષામાં અમારા પ્રોફેસરે મારા પેપરનાં વિશેષ વખાણ કર્યાં. પરચુરેને આશ્ચર્ય થયું. એ મારો પેપર તપી ગયો. એમાં એને મોટો શબ્દ ન મળે. અટપટો વાક્પ્રચાર (Idioms) પણ ન મળે. પરચુરે મારા પર ચીડાયોઃ 'તમે મને છેતર્યો—એક આખું સત્ર છેતર્યો. તમે તો કહ્યા કે તમે કાંતી જુવી. અને હકીકતમાં બોલો કે એ જુવું. આ બેતરબલનું વેર કઈ રીતે વાળું?' મેં હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો, 'મને વધારે ઓળખીને.'

તે દિવસથી અમે મિત્રો થયા. પરચુરે પાસે ભણેવા જેવી નાનપણની વાતો બંધી હતી. પણ સ્મરણશક્તિ કરતાં કલ્પનાશક્તિ એની પાસે વધારે હોવાથી એક જ પ્રસંગ જેટલીવાર કહે તેટલીવાર નવીનતા પાદાંતરો એમાં ભળી આવતાં. મને એ પાદાંતરો શોધી કાઢી બતાવવામાં રસ આવતો. તેથી અમારું સરસ જામતું. ઘણીવાર અમે બંને સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠી નદીકાંઠેકાંઠે ફરવા જતા તે નવવાગ્યે પાછા આવતા. ફરગ્યુસન કૉલેજની આસપાસની ટેકરીઓ પર ખૂબ ઘર્યા હોઈશું, ઠંડા પવન ખાધો હોય. સરસ મૂખ તાજી દોય એટલે જ્યારે નવ વાગ્યે પાછા આવીએ ત્યારે અમારા બંનેનાં મોટાં જેવાં તો દાતાંચોળ અને મોતીનાં દીપાં વાળાં થઈ જતાં કે એ જોવાની અમને મઝા પડતી.

તે વરસે મને મેડા પર ખૂબ પડતી પહેલી ઓરડી મળી હતી. પરચુરેએ મેની જ નીચની ઓરડી પસંદ કરી આ સગવડ થવાથી અમે ઘણીવાર મળી શકતા. મને પરચુરેને ચીડાવવો દોય ત્યારે મારી ઓરડીની લાકડાની જમીન પર મારાં ડંબેલ્સ હું ગબડાવતો. એ અવાજથી એના વાચનમાં ખલેલ પડતી ને એ ચીડાઈને લડવા ઊપર આવતો.

એક દિવસ આવા ઘણા તોફાન વખતે જ પરચુરે મારી ઓરડીમાં આવ્યો અને કહે, 'હોલસકર, આ મારે ત્રાસ છે. મે સહન નથી થતો. હું તો પ્રિન્સિપાલ પાસે જઈ ફરિયાદ કરવાનો છું. આનો ઈલાજ થવો જ જોઈએ.'

હું કશું ન સમજી શક્યા. મેં પૂછ્યું, 'પણ થયું છે શું?'

'કેટલાક મામાઓ મારી બારી તળે પેશાબ કરવા બેસે છે. દૂર જતાં એમને શું થતું હશે? કેટલી દુર્ગંધ!'

અમારા વખતમાં છાત્રાલયમાં 'મામા' શબ્દ સૌમ્ય ગાળ તરીકે વપરાતો. મેં એને કહ્યું, 'આમ "પીરીયડ" મા મા. પ્રિન્સિપાલ એમાં શું કરી શકે? કોઈ માણસ કરોડપતિ મધરાતે પેશાબ કરવા બેઠો હશે. દૂર જવાની હિંમત કે વાનત નહિ હોય એટલે બારી તળે બેસી જતો હશે. હું થાઉં છું કે ગુન્હેગાર બહુ નહિ હોય. એક જ માણસ હોવો જોઈએ.'

'પણ એનો ઈલાજ શો? એક વેપ કે અનેક. દુર્ગંધ કેવી બોલી થાય છે?'

મેં કહ્યું, 'ચલ્સ, ઈફ યા. વર્ક મચ મીર યુરા-રિઅસલમ.'

ત્રસ્ત થયેલા પરચુરેને મારા પર ચીડાવાનું મુખ્ય કારણ ન હતું. મેં મનમાં વિચાર કર્યો કે પરચુરેના દુઃખની ઉપેક્ષા કરીશ તો બીજા દિવસમાં દુર્ગંધ ઉપર મારી ઓરડી સુધી આવવાની. આજે જ એનો ઈલાજ થવો જોઈએ.

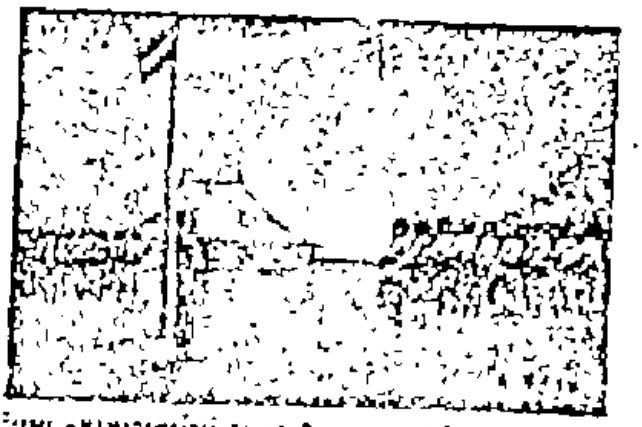
તે દિવસોમાં ચોપડીમાં નિશાન કરવા માટે હું જાંબુડા રંગની કૅાપિઝમ મિક્ષ પેન્સિલ વાપરતો. એ

મારી નજરે (અનુ. પ્ર. રાકથી) સાડી ૬ કે અઢાર કાઢ્યા, મીઠા પાણીએ નવડાવ્યા અને સાદું જમાડ્યા. સાદું એટલે કાચા માંસ વગરનું હતું. મદિનામાં પહોંચી જ વખત આવું આવે (!) ભોજન બેઠક બપોરે ૩ વાગ્યે સાદું ૬પર સૂવા હાથ માર્યો. બપોરે પ્રાપાણભાઈ કુટલસૂબિએ માંસીબાઈ ઉપર ખતરનાક બ્યાખ્યાન આપ્યું. સાંજના અમે અગાઉ કામ પણ કિનારાની બીજી તેવી ઉપર ફરી બનાવ્યું. રાતના camp-fire માં તો ખૂબ મઝા આવી. કારમો અને નકશાએ બધાને ખૂબ હસાવ્યા. રાતના ફરી પાછા તંબૂમાં સૂતા. પ્રાણમાં, કાનમાં, બધે તેવી જ તેવી. અમે ત્રણ જાતના સ્નાન કર્યાઃ Sand-bath Sun-bath અને Mud-bath

સવારમાં વહેલા બાર વાગ્યે ઊઠી બધા ભેગા તરફ ચાલતા ફોટા પાડ્યા અને ૩ વાગ્યે તો ત્યાં પહોંચી ગયા.

મારે મારે આવી એક ખૂબ જ મહત્ત્વનો દિન ઉજવાયો. ૨૮ ફાગણ-૧૯૫૫ મે સ્વામીજીનો મૃત્યુ તેગાર જન્મદિન હતો. આજથી બે વર્ષ પહેલાં ૧૯૭૯ના મેની ૧૯મીએ સ્વામીજીએ માંસીબાઈને પોતાની બધાનું સમર્પણ કર્યું. તે દિવસની ઊજવણી કરવાનું અમે નક્કી કર્યું. હારો સવારે પ્રાર્થનાદિ કર્યું. આખો દિવસ બાર દહાડ અખંડ રેંટીઓએ ચાલુ રહ્યા અને સાંજે સ્વામીજીને સહામો આપી. આજનો ગંભીર દિવસ કોઈક જ હતો. સ્વામીજી પણ ખૂબ ગંભીર વિચારમગ્ન હતા. તેમના ચેહરામાં થતી તેજ-ય તો આંખમાંનાં આંસુ બતાવી આપતાં. કદાચની એક પણ રેખા તેમના મુખ ઉપર નહોતી. કે કોઈ બધાને પણ કર્યું કે કોઈ પણ નજીવી વાત કે તેમને દુઃખ આપે તેવી બીજા તેમની પાસે ન મારવી. બપોરના ત્રણ થી ૬ તેમનું ઉજવનચરિત્ર કહેવાનો કાર્યક્રમ હતો. બધા કોકરાઓ તેમનાં સાદગી સાંભળવા તદ્દન પાસ રહ્યા હતા. પહેલાં તો પ્રાપાણભાઈએ તેમને વિષે ટાગાન્ત કર્યું. એક પ્રશ્નનો પણ ઉત્તર આપ્યો. એક બાળકે પૂછ્યું કે આજનો દિન તો રોહણદિન તરીકે ઉજવાતો હોય્યે ખરું કે આજે દિવસ એક મોટો ક્રાન્તિકારી ગુમાવ્યો છે. પ્રાપાણભાઈએ જવાબ આપ્યો કે સ્વામીજી હજી ક્રાન્તિકારી જાહેર થઈ ચૂક્યા નથી; ઉલટા પણ ગુપ્ત રીતે ક્રાન્તિકારી તરીકે ગણવા છે. તેમનું પર્યટન તો અંદરખાને ક્રાન્તિની બનેલું હતું. હવે એ સંજોગમાં ક્રાન્તિ કરવી અને તેનું પરિણામ પરિણામ આ 'રિપ્પ' છે. તેમનાં બધા સાદગો હજી હવે બધાનાં છે. આપણા પુસ્તકાલયમાં એ બધાનાં ક્રાન્તિ વાચવા મળે છે. અને એ ક્રાન્તિ દુનિયાના એક મોટામાં મોટા સિદ્ધાંત —અહિંસા ઉપર રચાએલી છે. એટલે એ જલદ ક્રાન્તિ નથી.

સિદ્ધ કે ત્રી બાર બાદનારને આજે ખૂબ જ પ્રસન્નતા અનુભવ સાંજની. ખરેખર, અમે બધા કૃતકૃત્ય થઈ ગયા. સ્વામીજીનું વિનોદિત વાચ હાસ્યમાંથી ઊભરાતું હતું.

દોષા બ્યાયામમંદિરમાં સવારની કસરત (ફોટો : ૨. મ. રા.)

સ્વામીજીએ અહિંસા દિવસની ઊજવણી નથી કેવી અગાઉ માન્યતાના તો કપડાંના ચૂરા થઈ ગયા હતા. ગાત્ર આજે તો અમે એમાંથી કે હકીકતથી એ ઊજવણી ને હકીકત કેવું. તેગાર્થ એ કે મોટામાં મોટે સાદગ્રહ તો ગૌ આજથી ૧૫ વર્ષ પહેલાં ગાંધીને કિનારે કર્યું. ગાંધી આજથી સાંસારિક સાદગ્રહો તો આની સરખામણીમાં બાળકી છે. આ સાદગ્રહ કરતી વખતે મે ખૂબ જ ગાયન અનુભવેલું. આ પ્રસંગે કેવી વખતે હું બાળકો હતો કે હું મરવાને આમંત્રું છું. મને ખબર નહોતી કે સાંસીબાઈ મને કોઠાવશે. આ વખતે મને ખાતરી હતી કે હવે બે વખતનો દોરડા તો ૧૯૬૪ના ફેબ્રુઆરી પાંચ મે અહિંસાનું બાર બળ પારખેલું અને તે પણ સફરથી —બુદ્ધિથી નહિઃ એટલે જ ઈશ્વરે મને આ સાદગ્રહ કરવાનું બળ આપ્યું. પણ એ સાદગ્રહ કરતાં મારે અંતર ચોધારાઈ રડ્યું. એ વખતે હું દુનિયાભરના મારા ક્રાન્તિકારી મિત્રોનો સાથ છોડતો હતો. એ દુઃખ મારા માટે કેવુંનવું નહોતું. પણ બે મારી ફરજોનો કે તમને બધાને બે આવશ્યકતા પડી નથી. તમે કોને સાદગ્રહ કરતા નથી. કારણકે સમર્પણ કરવામાં કેટલું બળ ચોટ્યું તે તમે જાણતા નથી. એટલે મોટા પિતા બાબા આમટે વગર બાર કોના તગારા ઉઠાવવાને બીજે જ દિ તમારી પાસે આવું નાખતો હું. એમ કહી તેમણે તેમના ઉજવનનો એક જ પ્રસંગ કર્યો —બાબાસાહેબ પરીક્ષિત પદેવાનો કેસમાંથી નાસી છૂટેલા તે. ત્યાર પછી તેમણે પોતાની ડાયરીમાંથી એક પાનું વાંચી સંભળાવ્યું: '૧૯-મે ૧૯૫૬ રોપણપીડિ ટેક' કે તેનું મથાળું લખેલું. The first anniversary of my death એ વાક્યો તો તેમની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. મારાને તેમને આશ્વાસન આપ્યા સાંત્વનીપ્રધાન કારણો નહિ. ઊલટું તેમણે એવું જ કહ્યું કે આજના દિવસને હું ઉજવવો કરવો દોષ તો મારાં બચાવ કર્યે નહિ કારણ મે મારી મિત્રતાના-કર્મયોદ્ધાને ખોયો તેનો રંજ. તમે પણ કહેવે કોઈને કે તમારી કઈ કરવા પ્રતિજ્ઞા કોને.

અનંત રાવળ

ક્રોપ વિશ મગર મુખસે ચટગોંગ. એનાં કપરેલા જડબામાં આવી ભરાએલા શિકારનાં બે માણસો જ મળ્યાં હતાં.

તોં કેમાનને બરાબર મળતો આવે છે, માત્ર કેમાન કરતાં તેના પંજા વધુ મોકળા હોય છે.

ત્રીજો વર્ગ ઓસ્ટીઓલીમસ (osteolœmus). પશ્ચિમ આફ્રિકામાં સીએરા લીઓનથી નાઇજર ડેલ્ટા સુધીનો ટૂંકો પ્રદેશ તેનો એક નમૂનો દાદ માગેલો. એના આખા પંજા નદિ કરતાં વધારે ઢંકાએલા હોય છે, બચ્ચાં પાછળ ડાબલાં અરધા. માથું ટૂંકું ચપટી એ એની વિશિષ્ટતા છે.

હવે જેને ખાસ 'ક્રોકોડાઈલિયસ' નામથી ઓળખવામાં આવે છે એ વર્ગ આવે છે. આફ્રિકા, દક્ષિણ એશિયા, ઉત્તર ઑસ્ટ્રેલિયા ને મધ્યઅમેરિકા એના પ્રદેશ. આપણા દેશમાં થતાં મગર (C. Palustris) એનો સર્વોત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. આ આખા વર્ગની ચપટીની ધારો તેની પહોળાઈ કરતાં દોઢીથી વધુ નથી હોતી. દેહી મગરની ચપટી ઉપર હાડકાંનો ઊપટ (bony ridges) નથી હોતો. દેહ. મીસોન, મલબેરા ને મગર સાથી આ બાબત વિસ્તરી છે. એની લંબાઈ સામાન્ય રીતે ૧૨ થી ૧૪ ફુટ હોય છે, પણ એક નમૂનો ૧૮ ફુટનો પણ નોંધાયો છે. મગરની બાકી બાબતોમાં આ દેહી મગર એકંદર ફેર હોય છે.

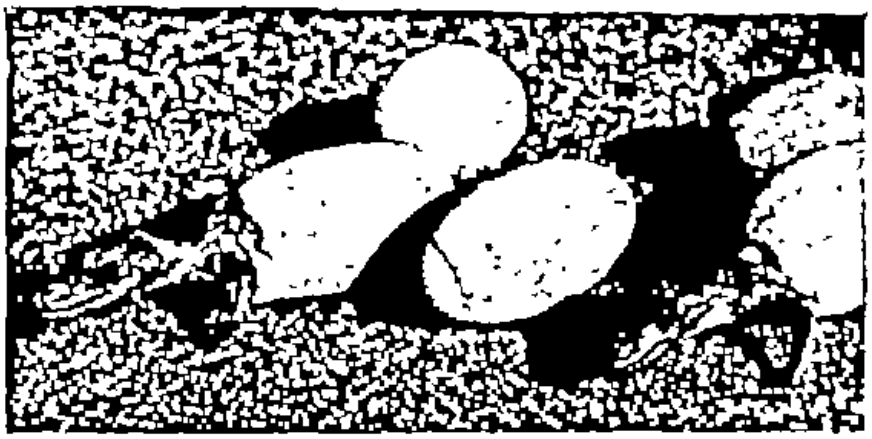
પણ દેહના દક્ષિણનાં થતી બાબત તો બધા મગરોમાં છે. વડાડેમ પર પણ તે વચ્ચમાં આવેલ દુમકો કરતાં મોટી નથી. એની લંબાઈ પણ બધાંને ટપી જાય એવી-૩૨ ફુટની હોય છે!

નાઇલ નદીનાં થતી બિલ્લા બાબત તો મગરો ને માંકોના આક્રમણથી હવે બાકાત થતા આવી છે. એની આખી ચપટી બિલકુલ લીલી હોય છે. તેનો કેશવો મધ્યમાકાર ને કેપથી માંડી આફ્રિકાની દક્ષિણી બાજુ નદી (જે Crocodile River-મગરોની નદી તરીકે ઓળખાય છે ત્યાં) સુધી થએલો છે. દિવી બાબતને એ બધા મળતી આવે છે. સિવાયમાં મેળા પીર નાઇલ આજે પણ મગરોની જેમ પૂજા પામે છે તેમ પ્રાચીન મિસરીઓ ને માંકો આ બિલ્લા મગરોને પશ્ચાત્ એમને મન એ ઈશ્વરના મૂર્તનું દેવપ્રતીક હતું ને એની પાસે એ મગરો શ્રીઓસના મંદિરમાં પગે સોનાનાં વાંકાં પહેરાવી રાખવામાં આવતાં ને તેને દેવભોગ ધરાવવામાં આવતો.

'ક્રોકોડાઈલિયસ' વર્ગની બધી મળીને તો દસ બાબતો થાય છે, પણ તેમાં કોકાપણા બાબ કેટલાક સિવાય કશું બાબતવિશિષ્ટ નથી બન્યાનું.

મગરનો પાંચમો વર્ગ રિન્કોસુકસ (Rhyncosuchus Schlegeli) અથવા મગર મદીબાબનો. બોર્નીઓ, સુમાત્રા ને મગર દ્વીપકલ્પનાં એ થાય છે. એનું નાક બૈસોગાંગી બાબત પૂર્વ નથી હોતું. બે નસોમાં વચ્ચેનું અંતર પણ વધુ હોય છે ને બીજા મગરો કરતાં તેની ચપટી ટાંકી ને પાતળી હોય છે. મગર લોકો એને 'ચુબાબા રિબ્બુ' નામે ઓળખે છે. પાણી કરતાં બીનાચવાળી જમીન એને વધુ ગમે છે, બાકી દેહી મદીબાબને પાણી વધુ ગમે છે.

ગવા મદીબાબ (Gavialis) તે આ મગરનો છેલ્લો વર્ગ. આપણા દેહી મદીબાબ (Gavialis gangeticus) બોનાની ટાંકી ને પાતળી ચપટીથી સૌ કરતાં જુદો પડી જાય છે. એ ચપટીથી એનો દેખાવ જ વિચિત્ર બની જાય છે. સૌ વર્ગો કરતાં એનાં બરાબરનાં દાંતની સંખ્યા ભિન્ન હોય છે: ઉપલા

ઘડા સેવાઈ રહેતાં મેદાનો કોઈ મગરના લાંબા વસ્ત્ત પાણીની સિક્ષા તરફ દોડ મૂકે છે.

લંબાઈમાં ૨૭ થી ૨૯ ફીટ અને નીચાઈમાં ૨૫ થી ૨૭ ફીટ જેવા જ દાંત લાંબા એક સરખા જ કદના હોય છે. એના પંજા પણ બોડાબોડા હોય છે. આપણા દેશમાં સિંધુ, ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા, મહા નદી તથા આરાકાનની કોલાદોની નદીમાં તે નજરે પડે છે.

મગર આમ તો ખૂબ પ્રાચીન પ્રાણી છે. દિવસે એણે શરમાતથી જ પોતાનું વતન બનાવ્યું હોય એમ લાગે છે, કારણ તેના પુષ્કળ અવશેષો મળી આવે છે. આજે તો એની સંખ્યા સરેરાશ વીસ ફૂટની લંબાઈ, પણ ત્રિવાંકિકની ટેકરીઓમાંથી એક જાત (Rhamphosuchus Crassidens) ના મળી આવેલા અવશેષોની લંબાઈ તો ઓછામાં ૫૦ થી ૬૦ ફૂટની થવા જાય છે!

મગરની આટલી જાતિવિશેષતા પછી હવે એની આસીઆતો પર આવીએ. તેનાં પાછલાં પાંખાં અંગો એનો જળચિર સ્વભાવ દર્શાવે છે. પાણીમાં પોતાનાં નસકોરાં એ જ્યું તે બંધ કરી દે છે, જેથી પાણી અંદર ન જતાં. વળી આંખ ઉપર એને ત્રીજું એક પારદર્શક પાંપણ પૂણ હોય છે જેનો તે પાણીમાં ઉપયોગ કરે છે ને બધું જોઈ શકે છે. મોટે ભાગે એ નિશાચર હોય છે.

બધા જ મગર માંસાહારી હોય છે. કોઈ એકાદ ખાબોચિયાં પર નિર્વાહ ચલાવે છે, તો કોઈ જે પ્રાણી જળમાં આવ્યું તેના પર નભે છે. માણસનું કોળી ખાવ્યું તો તો મગર માણસનો જ મોટાભાઈ બની જાય છે. માણસનો સંભવ હોય ત્યાં નિશ્ચેષ્ટ રીતે તે પાણીમાં પડી રહે છે, ને શિકાર આવતાં ઝપટ મારી, દાંતો પસારો કરી તેને પગેથી પકડવા પ્રયત્ન કરે છે. શિકારને પ્રથમ તે દાંતો પાણીને તળિયે જઈ જાય છે, એટલે શિકાર મૂર્છાવસ્થ જેવો થઈ જાય છે ને તેને કંઈ સૂઝતું નથી. પછી તેના ટુકડા કરી તે આખા ને આખા ગળી જાય છે, કારણ તેના દાંત તો માત્ર શિકારને પકડી રાખવા જ કામ આવે છે. કહેવાય છે કે મગર પકડે કે તરત તેની આંખમાં આંસુઓ ધોંસા દેતાં તરત મુક્ત થવાય છે.

મગરની પૂછડી પણ શિકારમાં ઘણાનો ભોગ લે છે. કિનારે બેઠેલા પ્રાણી પર તેમ તાકી તે એવા તો જોરથી તેનો ઘા કરે છે કે એક જ ઘટકા ભેગું તે પાણીમાં ઊભું પડે છે. કોઈક વખત એ એક જ ઘટકો શિકારને બેભાન બનાવી નાખવા પણ પરતો થઈ પડે છે.

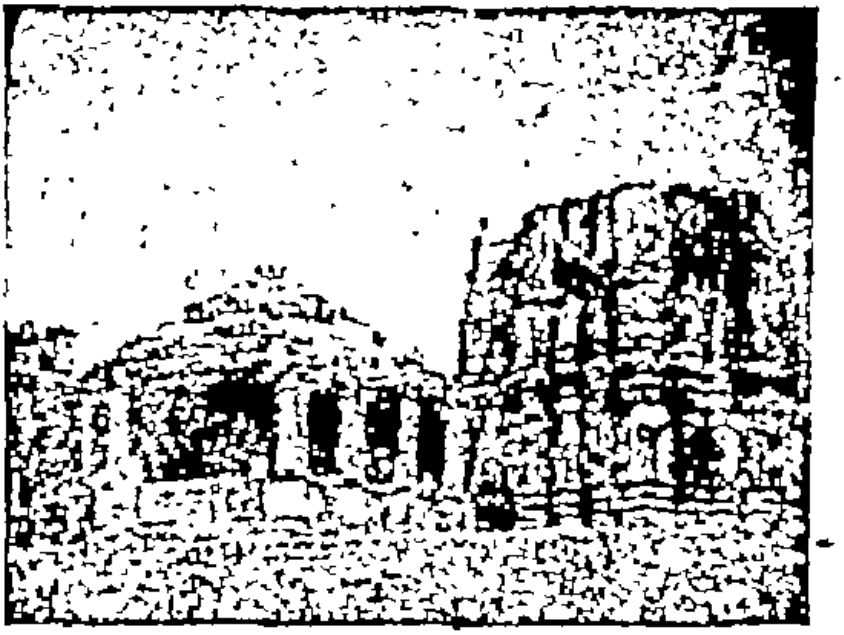
બધા જ મગરો આતપસ્નાનના શોખીન હોય છે. એ સ્નાન વખતે પોતાનું મોં એ ઉઘાડું રાખે છે. એનું કારણ એ મનાય છે કે રાતે તેનાં મોંમાં જીવડાં પંડ્યાં હોય એ સૂર્યની ગરમીથી બહાર નીકળી જાય. બિસ્તરમાં તો એક જાતનાં પક્ષીઓ થાય છે જે ત્યાંના તિમસા મગરોનાં ખુલ્લાં મોંમાં પ્રવેશીને જીવડાં ખાઈ જાય છે ને મગરો પણ તેમને કશી હાની કરતા નથી! સૂર્યસ્નાન કરતાં મગરો પછી ચાર ઝિપર્મા જે પડી જાય છે.

કોઈક વખત પાણીમાં મગરો વચ્ચે જબ્બો દંદ મચે છે. એ ખૂબ ભયંકર હોય છે ને તેનો પરિણામે પછી ચાર કોલના નખ ભાંગી જાય છે, દાંત પડી જાય છે કે પૂછડી જે તૂટી જાય છે. એમનો શિકાર ખૂબ અઘરો હોય છે, કારણ એમને માત્ર દાંત પાછળ બેજાનો ને ગરદન પરના સાંધાનો જ કામ કાતિક નીવડે છે. કોઈ વિરલ શિકારી સિવાય તેમનો હત્યાકારી બીજો કોઈ જીવ ન હોઈ એ ખૂબ લાંબું જીવે છે. જળ વર્ષ તો તેની સામાન્ય આવરદા છે. વળી ખોરાક વિના પણ તે લાંબો કાળ ચલાવી લે છે. મહિના દિવસના ઉપવાસ તો એને કોઈ વિસાતમાં નથી દેતા. જ્યાં નદી કે સરોવરનું પાણી સુકાવા આવે ત્યારે એમને જીવનવિગ્રહ ખેડવો પડે છે ને નવા જળા-

ગલતેશ્વર

ગુજરાતનું એક સૌન્દર્યધામ

★

ગલતેશ્વર ખાસેનું પ્રાચીન મંદિર

ભારતના નંદનવન સમી ગરવી ગુજરાત પાસે કાશ્મીરનો કુંજરાજો રેવ નથી; નથી એને ત્યાં ઉત્તરની મહાગંગાઓ. કે કાશ્મીરનાં સુદર્શ-પ્રભાતો. તો ય ગુજરાત પાસે જે છે એ વિશિષ્ટ છે, અનોખા સૌન્દર્યવાળું છે. સૌરાષ્ટ્રનો સાગરકાંઠો અને કચ્છના સિરિનારના સિસ્વિરો, આબુ અને અંબાજી તરફના આદિવાસી પ્રદેશ, ખેડબ્રહ્મા તરફની રંગિલાળી કુદરત; મહી, નર્મદા, સાબર અને વાત્રકના કાંઠાની રોમાંચ અને લીલાં હરીયાળાં ખેતરો; શાંત મીરગંભીર વહેતી સરિતાઓ; આંખને સૌમ્ય સૌન્દર્ય પાતા વિશાળ સપાટ ખેતીસમૃદ્ધ ભૂમિપ્રદેશ;—પ્રકૃતિસૌન્દર્યની જેનાં આર્યા સ્થાનોમાં 'ગલતેશ્વર' ગુજરાતના પ્રકૃતિપ્રેમીને અચૂક નિહાળવા જેવું છે.

વિન્ધના મહા ધર્મતીર્થ ડાકોરથી ગોધરા જાઓ પર આશરે બાવન દૂર આ સ્થળ આવેલું છે. ડાકોરથી બંબાડી સુધીની ૩ આનાની રિક્ષા છે. પછીથી બેએક માઈલ કુંજરાઉ રસ્તે ચાલવું પડે છે; અને આ બારેકના અંતરવામાં જ ગલતેશ્વરના પ્રવાસની અરી મહત્તા રહેલી છે. બંબાડીથી જોમતો ખોરાક લઈ જેવો પડે છે, કારણકે ગલતેશ્વર આગળ ખોરાકી કંઈ મળતી નથી. પંથ ત્યાં પંખીઓ છે, તાંબરી ચાલક પાસેનું વગેરે જોઈએ સાધનો મળી રહે છે. ડાકોર સુધી આવનાર યાત્રાળુ આટલે પાસેના આ પ્રકૃતિદેવીના લીલા સ્થાનના દર્શનનો લાભ ન જ લે તો..

'ગલતેશ્વર' નામ જ જેનું પુલકિત સ્મરણ કરાવે છે એવા કલાપતિ સંસ્કૃત આ સ્થાનક છે. ગલતી નદીની જોખડો પર એક પુરાણું પણ ભવ્ય મંદિર ઊભું છે. જેને કાંકરે કાંકરે અદ્યતન કલા જોવાજેવી માલૂમ પડશે. એક નાનુ નાના છોડ સાથે ખેલતી ગલતી કમનસ્ત કરતી વહી જાય છે. બીજી બાંધુ નદીસાગર ચોધાર પડી છે. ગલતી નદીસાગરને ભેટવા જાય છે— ગલગલતી ગલહાલી; પણ પછી થોડેક દૂર જાગ્રત જઈ ભેગી પડે છે. ચોપાસ પથરાઈ પડેલા કાંકરાની જગા જોવા સ્યામ અને ભરમ જોવા ખેત અડબો આ જોઈ જાણે ધીમુધીમું હસી રહ્યા છે. દૂર દૂર કિનારા પર લાડ સ્તબ્ધ બની ઊભાં રહ્યાં છે.

હવે જરા પાસેથી જે મંદિરના પુખ્તના અંતર્ભાગ પર મીટ માંડો. પ્રાચીન ભારતની કલાનો જે અપૂર્વ આ મંદિર કેટલું ખૂબ હશે એનો ખ્યાલ આપે છે. અંદર તેમજ બહારથી કરી ગએલા એના સર્વાંગ પથરના અંગો કરતુ ઇતિહાસ કહેતા આજુબાજુ વેરાએલા છે. કહેવાય છે કે એ મંદિરની ઊભરના ભાગો પતાર્થ ગુજ્જને કરતી પાળા કરતા સુવર્ણને તોળના ત્રાજા વડે તોળી પાડ્યા હતા. તોપણ આજ એ મંદિરનો કોઈપણ વિભાગ ઇતિહાસ કે કલાના પ્રેમીને પોતાના પ્રત્યે મુગ્ધ બનાવ્યા વિના રહેતો નહિ.

મંદિરનો ઘાટ, એનું આંતર તેમજ બાહ્ય સ્થાપત્ય, એની આસપાસ વેરાએલી મનોરમ કુદરત એક વાર નિહાળ્યા પછી, સ્મરણે સ્મરણે ચક્ષુપટ પર તરી આવશે. અને એ મંદિરનો સ્યામ રંગ તો દૂરથી જ ખેત જોવા અડબો, રેતી અને નભપ્રદેશ વચ્ચે, દૂરથી જ આકર્ષે છે. એ મંદિરની અટારીએથી જરા જાજર નજર નાખતાં. ખળખળ કરતી વહેતી ગલતી ગાડનાં ફૂંફ વચ્ચે ખેતા-કરી રમતી મદી મેદાને ગળતા દોડતી દેખાશે;

એની બીજી બાજુ બાંદરા બંદરના પ્રવેશદ્વારનો ખ્યાલ આપતાં ગોળાકાર ઊંચાઈવાળી આકૃતિઓ વસતી આવતી દેખાશે; અને ઘડી બે ઘડીમાં મહાનગરીને સમાવી દઈ એનાં કાળાં ધોળાં અસ્થિ સાથે હાસ્યની છોળો ઉરાડતી, તમારી દૃષ્ટિને દૂર દૂર ખેંચી જતી દેખાશે.

હવેવાય છે કે એમાં પરદેશી મગર હતા. પરંતુ દાણ એમને મારી નાખવામાં આવ્યા છે. આથી, અગે તેવી ઉમ્મ તો યે મૈયા સમી મદીસાગરના કોઈ એકાદ કોમળ બાહુમાં કુદરતનું માન સુખના પાણીમાં પડ્યા રહેવાનું જરા યે બંધકર નથી લાગતું. ઘોબની માફક પડતી એની એકાદી રેખા નીચે મોટાં મોટાં અમારા પચ્ચાસ માઈલના પ્રજાપ્રવાસના યાહને સહજમાં અમે દૂર કરી શકયા; અને ભોજનની પણ પરવા કર્યા વિના લાગલગાટ પાંચ કલાક સુધી મદીમૈયાની ગોદ ખૂંદી અમે જ્યારે બહાર નીકળ્યા ત્યારે એમ પણ ભાન ન રહ્યું કે આંતરામાના કપારના ટોપ્સિયાં કરી રહ્યા હતા અને મંદિરનો પૂજારી અમને ખૂબ ભારી રહ્યો હતો કે એમને વાપ આપે! જયંત જે. ઓઝા

આપણી ઊગતી પ્રજાની શારીરિક સ્થિતિ

તે સુધારવા પ્રતિ લક્ષ આપી કામ કરનારાઓને માટે પારિતોષિકોની એક યોજના

'ગુજરાતી પ્રજાનું શારીરિક બંધારણ વખણાતું નથી. અને ગુજરાતના 'પાપડિયા પહેલવાનો' શરીર સંપત્તિના વિષયમાં કાંઈપણ કરી શકયા નથી. હિંદી લશ્કરની ભરતીમાં ગુજરાતીઓનું નામ લેવામાં આવતું નથી. ગુજરાતી ઘોડેસવારોને પોતાની ગાલબિલકતના રક્ષણ માટે જેવા, પકડવા અને મારવા કે ગુરખાઓનો આશ્રય લેવો પડે છે. પુરાણી બાહોઓની અખાડા અને બાવામ સંબંધી પ્રવૃત્તિ ખૂબ વધી ગઈ છતાં હજુ જોઈએ તેટલાં સુધારાનાં ચિહ્નો દેખાતાં નથી.

સામાન્ય રીતે યુરોપ કે અમેરિકાના દેશોની પ્રજાનાં બાળકો અને વિદ્યાર્થીઓનું શારીરિક બંધારણ હિંદ અને ખાસ કરીને ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓના કરતાં અધિકાંશ હોય એ સવાલ સહજ જેવો છે. પરંતુ એક જ દેશનાં અને સાથે રહેતા બબૂતા વિદ્યાર્થીઓના શરીરનાં માપની સરખામણીમાં જ્યારે ગુજરાતીઓ નીચા ઊતરે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓને શરમાવા જેવું થાય છે. મુંબાઈ યુનિવર્સિટી તરફથી નીમવામાં આવેલા આ વિષયના નિષ્ણાત વિદ્વાનોએ વિદ્યાર્થીઓના ત્રણ વિભાગ પાડ્યા છે. રેગ્યુલર વિદ્યાર્થીઓને ત્રીજા વિભાગમાં, નબળા વિદ્યાર્થીઓને બીજા વિભાગમાં અને સશક્ત અને સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓને પહેલા વિભાગમાં મૂકવામાં આવે છે. ગુજરાતની કૉલેજોમાંથી કરતા ૩૦ કે ૪૦ ટકા જેટલા જ વિદ્યાર્થીઓ પ્રથમ વર્ગમાં મૂકવા લાયક હોય છે પણ બીજી કૉલેજોમાં આ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધારે હોય છે. આ વિષેના આંકડાઓ સામાન્ય રીતે વધારે રસપ્રદ હશે છે. તેમાં ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત તો એ છે કે, ગુજરાતની કૉલેજોમાં બબૂતા વિદ્યાર્થીની શારીરિક સ્થિતિ ઉતરતા એક વર્ષમાં વધુ ખરાબ થઈ છે.

જેવી સ્થિતિ કૉલેજમાં બબૂતા વિદ્યાર્થીઓની છે તેવી જ, શાળાઓમાં બબૂતા બાળકોની સ્થિતિ છે, એ મુંબાઈ મ્યુનિસિપાલિટીના હાલના અમલદારના રિપોર્ટ ઉપરથી જાણી શકાય છે. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી ડૉક્ટરોએ કરેલી તપાસના પરિણામે બહાર પાડ્યું છે કે ફક્ત ૨૫ ટકા જેટલાં જ બાળકો સ્વસ્થ અને તંદુરસ્ત જણી શકાય અને બાકીનાં ૩૫ ટકા રોગિષ્ઠ કે અશક્ત હોય છે. તેમની ઊંચાઈ, વજન અને બીજાં શારીરિક માપ, ધોરણ કરતાં પણ ઓછાં છે.'

'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ના એપ્રિલ અંકમાં આ મુજબ ધ્યાન દોરીને શ્રી ચીનુભાઈ ગો. શાહ તેને સારુ શાળાઓમાં બાળકોની શારીરિક તપાસ માટે અત્યારે ધરાતાને એક બિનઅસ પદ્ધતિ સૂચવે છે અને એ સંબંધમાં સહકાર આપવાને તમામ શાળાઓ, સંસ્થાઓ અને અન્ય વ્યક્તિઓને પોતાની સાથે પત્રવ્યવહાર કરવા વિનંતિ કરીને જણાવે છે કે 'સમગ્ર ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને કચ્છના વિદ્યાર્થીઓ, અને હિંદુ, મુસ્લિમ, પારસી, ક્રિશ્ચન, યહૂદી વગેરેના બાળકો આંકડાઓ લેવા કરીને તે ઉપરથી દેશની પ્રજાવારની તંદુરસ્તીનાં ધોરણો નક્કી કરવાનું કામ મેં માથે લીધું છે. આ વિષયમાં ખરા દિલથી કામ કરનારને અને વિશ્વાસપાત્ર આંકડા મેળવી આપનારને તેમ જ શરીર સુધારનાર બાળકોને પણ પારિતોષિક આપવાને ઘણાં નાનાં આપવાની ગોઠવણ પણ થવાથી બધા લાભ થઈ શકે એમ છે. આ પ્રમાણે પારિતોષિક આપવાની યોજનાથી એક જ વર્ષમાં સ્પષ્ટ લાભ થાય છે. એ દિલ્હી ગુજરાતી સભાના અનુભવથી કહી શકાય. આપણી શાળાઓમાં આ વિષે પાણી માફિની ફરીયાદ પડેલી છે, પરંતુ તેનો આમૂલાગ્ર ઉપયોગ કરવાને અને તેમાંથી આખી પ્રજાની શારીરિક ઉન્નતિનું ધોરણ નક્કી કરવાને માટે સતત પ્રયાસની જરૂર છે.

ચીનુભાઈ ગોવિંદલાલ શાહ

(ક્રમશઃ)

જીવનનું પરોઢ

આગ ત્રીજો
પ્રકરણ - દશમું

સત્યાગ્રહની ગંગોત્રી

વ્યાસ ભગવાને મહાભારતની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે 'આની અંદર અર્થશાસ્ત્ર ધર્મશાસ્ત્ર આદિ ગ્રંથો સમાયેલાં છે એટલું જ નહિ, પણ આ ઇતિહાસમાંથી જ કવિઓને પ્રેરણા મળશે. આ જ્ઞાનનો આધાર લીધા વિના કોઈ પણ કથા દુનિયામાં નથી ચાલી શકવાની.'

इतिहासोत्तमादस्माज्ज्ञानमार्क्षते विश्वतुदरः।
* * *
अन्यत्किंचि तदत्रास्ति कथा सुवि न विद्यते।

મહાભારતની કથા વિષે ઉપરની વાત જેટલી સાચી છે તેટલી જ સાચી વાત બાપુજીને હાથે ત્રણ પાઉંડના કર વિરુદ્ધ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ચલાવેલી સત્યાગ્રહની લડાઈ વિષે છે. કોઈ પણ સત્યાગ્રહની લડાઈનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા માટે એ ઇતિહાસને જોવો જ પડે છે. પહેલ બાપુજી પોતે પણ પોતાનું કુટુંબસંચાલન દક્ષિણ આફ્રિકાના એ અનુભવોને આધારે ચલાવે છે અને તથા સત્યાગ્રહીઓને એ અનુભવો મેળવ્યા વગરતા રાખતા નથી. આથી જ મેં પાછલા પ્રકરણોનું મથાળું "ઐતિહાસિક ઇતિહાસ" રાખ્યું. આપણ પ્રકરણમાં એ ઐતિહાસિક ઇતિહાસ રચનારા બાપુજીના એ પેલાના ઓજસ્વી સ્વરૂપની ઝાંખી કરાવવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

ન્યૂકાસલની કોલસાની ખાણોમાં મહાસી મજૂરોના જત્થાએ જે હડતાળ શરૂ કરી તેને પાંચ સાત દિવસ થયા ત્યાં તો દિવસમાં કલાકે ને જન્મે કલાકે મજૂરનેતાઓ ઊંડા નિસાસા નાખી કરેવા લાગ્યા કે 'હવે તો ભગવાન કરે ને બાપુજી પધારે તો સારું. જેલ ભગવામાં હવે જેટલું મોડું થાય છે એટલું વધુ અંધેર છે. જો આમ ને આમ વધુ ચાલશે તો આપણે બાપુજીને બોલ મોકલવાના છીએ. એક વાર નહિ, બે વાર નહિ, પણ અનેક વાર મજૂર નેતાઓના આવા ઉદ્ગારો સાંભળી બધાના મનમાં કંઈનું કંઈ થઈ ગયું. હડતાળનું કામ કરતાં બાપુજીનો રેટ પડી જશે શું? એ વિચાર બીજાઓના મારે આવ્યો એમ લાગતું. કામ કરતાં કરતાં બધાના હાથ ઢીલા પડી જતા અને હાથમાંનાં બીજાં પડું પડું થતાં. મને ત્યારે એ સાંભળતાં છાની ઘડકવા લાગતી અને શ્વાસ ધીમો પડી જતો ત્યારે કેવલરામ કાકાને તો શું જે થતું હશે. આવી બાબતમાં તું કલ્પી લેજો. કેવલરામ કાકાની ચામડી પણ વધારે કોમળ હતી. મને એવો ખ્યાલ છે કે બાપુના સમાચારો સાંભળીને કેવલરામ કાકા છાનું છાનું રોતા. અમે તો રાતદિવસ પ્રાર્થના કરવા બેઠી કે 'હે ભગવાન! તું હવે જલદી બાપુજીને જેલ બહાર.'

આટલી બધી ચિંતા થવાનું કારણ એ હતું કે બાપુજી પાસેથી આવનારા લોકો જરૂર આપતા કે રોજે રોજ બાપુજી સુકાતા જાય છે. એમના શરીરમાં માંસ તો રહ્યું છે જ નહિ. તેઓ ખોરાક પણ નથી. બન્ને પાસેનાં હાડકાં બે નીકળી પડ્યાં છે. અને એ ઉપરાંત એમનો ખાવાનો ને પીવાનો ક્રમ સાંભળીને તો અમે અવાક્ બની જતા.

પેલા સાત દિવસના ઉપવાસની સાથે એમણે ચાર મહિનાનો એકટાણાં કરવાનું વ્રત પણ લીધું એ વાત ખ્યાલમાં જ હશે. (જુઓ છ. પ. આગ ૨ પ્રકરણ ૧૭ કુમાર અંક ૧૮૬) પછી એ વખતે દૂધ સિવાય તેઓ બીજું કંઈ ખાતા ન હતા. ખાંડ ને બીજું તો ક્યારનાં છોડી દીધેલાં. બપોરમાં પણ ભૂખ્યા શિરમિટિયાઓની સેવા કરવામાં રોકાયેલું, એટલે ખાવાનો ખરો ટાઈમ તો તેઓ કયારનો જ ખાઈ ચૂક્યા હોય. ઔષધિ ખોરાક, બદામ વગેરે શરીરને આવશ્યક પણ મોંઘી વસ્તુઓ એ વખતે લેવાની તેમની અનિચ્છા હતી. આટલી અગવડોની સાથે એમનો દિનક્રમ નીચે મુજબ હતો.

સવારના ચાર વાગ્યા પહેલાં તૈયાર થઈ જાય ચાર વાગે ત્યાં તો રેલગાડી ઉપડે. બાપુજીનું કામ ત્યારથી દુઃખીઓને પીરસવાનું કામ શરૂ કરે તે વારા કરતી

ચાર સાડા ચાર હજાર માણસો જ્યાં ત્યાં રાતના સૂઈ જાય. એક વાર જમેલો બીજી પંગતમાં ન આવે, કોઈ જગ્યા વિનાનું રહી ન જાય, દરેકને સુવા બેસવાને આમસરે જગ્યા મળે, માંદાઓની માવજત થાય, અને જોટલી નવી કુટકીઓ આવતી જાય તેનો અરાજક બંદોબસ્ત થાય, એ બધું બાપુજી પોતે જ ગોઠવી. એ ઉપરાંત જ્યારે જુઓ ત્યારે પીરસવાના રેજાને આસપ તેઓ ઊભા જ હોય. એક પછી એક માણસ એમ ખુશખુશી દારને પીરસતા હોય. રાત સુધી પગ વાળીને એક મિનિટ પણ બેસે નહિ, રાત્રે પણ બધા સૂઈ જાય એટલે પોતે જઈને બધાને કંઈ આવે કે દરેકને સવાનું મળ્યું છે કે નહિ અને માંદાં બરાબર સંભાળ લેવાઈ છે કે નહિ. બધે ફરી વળે અને જ્યારે એમને ખાતરી થાય કે એક એક માણસને સગવડ પૂરી પાડવામાં આવી છે ત્યારે જ તેઓ બધાની સાથે જમીન ઉપર પાસમાં સૂએ. આમ, ધમબમ બારેક વાગ્યે સૂઈ જઈ ત્રણ પહેલાં તો બાપુજી ઊઠી નીકળે. ઊઠીને દાતણપાણી કરી નાહી લઈને એ જ વખતે રસોઈ પણ કરી લે, કારણ દિવસ આખામાં રસોઈ કરવાનો એમને સમય મળે એમ ન હોય. મગફળી ચાવવાને બે પૂરતો વખત નથી મળતો એટલે એ પણ ઓછી કરી નાખ્યાના ખબર અમારે માટે જાતે ચોંકાવનારા થઈ પડ્યા હતા. રસોઈ કરવાનો પૂરો વખત ન મળવાનું કારણ એ કે પહો ફાટતાં જેવું પડે કે અંધારામાં જ્યાને ત્યાં પાસે જ ઝાડ-પેશાબ જવા આવી ગંદકી તો નથી કરતું! લોકો પોતાનાં મળમૂત્ર ઉપર માટી બરાબર વાળી દે છે કે નહિ! જો બાપુજી અત્યંત ચીવટ અને કડકાઈથી એટલા બધા લોકોથી પેદા થતી ગંદકીને કાબૂમાં ન રાખે તો ત્યાં રોગ ફાટી નીકળતાં વાર જ ન લાગે.

આમ, બાપુજી પોતાના શરીરશ્રમ અને વિચાર-મંથની પાસેથી અવિશ્રાંતપણે આકરું કામ લે તો એ શરીર સુકાયા વિના કેમ રહે? હજુ સાત દિવસના અપવાસથી પડેલી ખોટ તો પૂરાઈ ન હતી ત્યાં તો બાપુજીએ અપવાસથી પણ વધુ સખત આ તાવણી આરંભી. અપવાસમાં ઊંઘથી શરીરને થાકેલો થાક ઊતારી શકાનો હતો; પણ આ કડતાયમાં તો ઊંઘ પણ આખા ચોવીસ કલાકમાં માત્ર બે કે અઢી જ કલાકની. એમાં શરીર કેટલીક ઝીક ઝાલે!

શરીરને લાગતા ઘસારા સિવાય બીજો ભય એ હતો કે રસોને એટલા બધા કડતાયિયાઓમાંના કોઈ સરકારનાં માણસોથી બંબેરાઈને અથવા તો આ બધી દાઝારીઓથી ભૂખના માર્યા મિજાજ ખોઈ બેસીને બાપુજીને મારી દે તો! અમે એક પ્રસંગ સાંભળ્યો કે બાપુજી ટેબલ ઉપર પાત્રસવાની બધી તૈયારી કરતા હતા ત્યાં લોકોના ટોળામાંથી કેટલાક માણસો એકદમ ટેબલ ઉપર ધસી આવ્યા. હવે જો એમ ધસારો બાપુ ચાખવા દે તો એમાંથી તે મોટો અનર્થ થઈ બારે અનર્થ કરી મૂકે. બાપુજી એકદમ આસન આપ્યા અને કહ્યું 'બેસો, બેસો, જો ધસારો કરીને તમારે ખોરાક ઝૂંટવવો હોય તો હું અહીં ઊભો છું ત્યાં સુધી એમ નહિ કરી શકો. તમે બળવા છો, મારા કરતાં શરીરે મજબૂત છો. હું જાણું છું કે જો તમે ધારો તો મને કલાકે હજારી દઈ શકો એમ છો; પણ જો તમારે એમ કરવું હોય તો મને પૂરો કરો. મને મારી નાખીને પછી તમારે જે કરવું હોય એ તમે બધે કરો. જ્યાં સુધી મારામાં શ્વાસ છે ત્યાં સુધી હું એ નહિ થવા દઉં. તમે બળાત્કારે ટેબલ પર જશો તો એમાં હું તમારી આડે આવીશ. હું મરી જઈશ ત્યાર પછી જ તમે ટેબલ પર પહોંચી શકવાના. તમે અધીરા શા માટે થાઓ છો? હું તમને વિશ્વાસ આપું છું કે તમારામાંના કોઈને પણ હું ભૂખ્યો નહિ રહેવા દઉં. એક જણનું પણ ભૂખ્યું નહિ રહે.' બાપુજીના આટલા બોલથી બધા શાંત અને ચૂપ થઈ ગયા. સઘળે શાંતિ પથરાઈ અને ત્રિશઙ્કુ જેવો ભોગ વિના બધું કામ પાર્યું. ત્યાર પછી સૌ સમજી ગયા કે જ્યારે વારો આવે ત્યારે જ ટેબલ આગળ જવાય.

પણ આ બીના બનવા પછી બાપુજી કેટલા જોખમમાં બેધડક અને સાવ નિર્ભયપણે ઘૂમી રહ્યા છે એની કલ્પના અમને આવી. જો કોઈનો એક પણ બાપુજી ઉપર હાથ ચલાવ્યો હોત તો એને કોણ અટકાવી શકે એમ હતું!

બાપુજીના શરીર વિશે એક તરફ અમને ચિંતા હતી, ત્યાં બીજી તરફ ગિરમિટિયાઓનાં ભરાકમ સાંભળી અમને દિનકાઓને પણ ઘર ચલાવું હતું. ભોપાલની બાજુના ગોંડા ભાષીઓને ગુસ્સો દાટેલાએ વધુ તે

વધુ અખકતો જતો હતો. ફેસિસ્ટોની કે ડરતીને તેઓ હિંદી મજૂરોને પાછા કામે ન ચડાવી શકયા, ત્યારે તેમણે બીજી બીજીને કોરડા બીંજવા માંડયા. અમે સાંભળ્યું કે હિંદી વીરો પોતાનો ગરેડો સંતાડ્યા છતાં કામે નથી ચડતા, એટલે પછી એમની સ્ત્રીઓને પણ કોરડે કોરડે કટકારવામાં આવી છે. મુખી જવાનોને કોટડીમાં પૂરી દીધા છે. આ જુલમ જોઈને પંડોલની આજુમાં હડતાલનો ચેપ વધતો ચાલ્યો અને સૌ આપુજી પાસે ફરિયાદ કરી પરોક્ષવા લાગ્યા. ગોરાઓ અકળાયા. તેમની અકળામણમાં વધારો આફ્રીમાંથી પાણી ઉલેચવાને બદલે થતો હતો. કોયલાની ભઠ્ઠી આફ્રીમાં પાણી ભરાયા જ કરે. પંપો વડે એ પાણી બહાર કાઢી નાખવામાં ન આવે તો આફ્રો ડૂબી જાય. પણ જે હિંદી મજૂરોએ હાલ છોડ્યું એટલે પંપ ચલાવનારા કોઇ ન રહ્યા. પંપ સતત ચાલવા જ જોઇએ. એ ચલાવવા માટે બહારથી મજૂરોની નવી ભરતી કરવામાં આવી. પણ એ લોકો હિંદીઓ જેવું કામ ન કરી શકયા. કોઇક વખત એમનું જોર આવે, પણ જલ્દી થાકી જાય. હિંદીઓની જેમ ચીકણાઈથી લાંબો વખત સુધી કામ કરતા જ રહેવાની કેવ બ્રહ્માભાઓને ઓછી. વધુ મજૂરી આપતાં છતાં બહારીઓ માંદા પડવા પરોક્ષાં જ કામ છોડી બેસે અને આખુનાં પાણી આજુઉકેલ્યાં રહે. આમ, ગોરા માલિકોની મુશ્કેલીઓ વધી પડી. તેમના ચિંતાનો પારો બધુ ઊંચે ચડવા લાગ્યો. અને જેમ જેમ કેર વધતો ગયો તેમતેમ હડતાલનો દાવાનળ બધેય ને ચોગરદો ફેલાવા લાગ્યો. તે એટલે સુધી કે હડતાલ વધતી વધતી પ્રીનિસ્સને મિનરે આવી પરોંચી. અમે હડતાલના ક્ષેત્રમાં ન જઈ શકયા, તો રસુલભાઇ અમારે આંગણે આવ્યું. પણ એ કથા જુદા પ્રકરણમાં કહીશું.

હડતાલિયાઓનો ઘસારો વધ્યો અને આપુજીએ કોન્ફરન્સ કામે તરફ મુખ ફેરવ્યું ત્યારે અમારી આતુરતા ને ચિંતા વધ્યાં. ગોરાઓને આપુજીએ મારી પેઠે સપડાવ્યા છે એ જોઈ અમારો આનંદ પણ વધ્યો. સાગ માસ આબુમોને નદિ પણ ગિરમીટિયા જેવાઓને જઈ આપુજી ટ્રાન્સવાલમાં પ્રવેશ કરે તો તો ગિરમીટિયાનાં ઘરનાં તૂટ્યાં કપડાં, ખાટ આવી ચારીને કાલ્પચિત્રો બનેલા રોટ, ત્યાં ત્યાં ઊઠતી પૂછતી વિચારીઓ. વગેરે જોઈ ગોરાઓ બ્રહ્મ એકમાકેર ને પછી આપુજીને પકડવા વિના તેઓ નહિ જ રહે એ વિચારે અમે ખુશ થતા હતા.

એટલામાં એક દિવસ બપોરે છાપખાનામાં અમે કામ કરતા હતા ત્યાં રાજ થતાં થતાં ને વસતાં વસતાં મગનકાકાએ અખર આપ્યા કે 'આપુજી પકડાયા! વોરકન્ટની કદ તો તેમજ વટાવી. પણ રાને બધા સુતા હતા ત્યારે કોઈ ન જાણે એમ એમને ઉઠાવી ગયા છે.' એ સાંભળી સૌને સંતોષ ને ચિંતા સાથે ઉત્તેજના પણ થઈ કે એમને કેટલા માસની સજા થઈ. બીજે દિવસે વળી આપુજી જામીન આપી છૂટવાના અને કોર્ટકોર્ટ કામે પરોંચવા જેસબર્ગ આસપા કરતા થકા સમાચાર આવ્યા. અમે મશ્કરી કરી કે બધુ એમને કેટલા આપ્યા હશે? પણ એમને ત્યાં પરોંચીને કરવાની બધી ગોઠવણો એ છૂટના દિવસોમાં તેઓ કરી જઈ શકયા કે કેમ! પરંતુ, પરિસ્થિતિ એટલી ઝડપથી ગરબાર્ડ સ્વી હતી કે એક વાત સમજતાં પરોક્ષાં નવી વાત સામે આવી ઊભી રહેતી. અંધારે પકડાવું, ત્યાંથી પાછું છૂટવું, 'બધાને જલ્દી મળવું' વગેરે વગેરે કેવા કેવા બનાવો બની રહ્યા છે એ કળવા મથતા ત્યાં તો નવા અખર આવ્યા કે આપુજી કોર્ટ આવી પરોંચ્યા છે ને મિ. કોર્ટકોર્ટ મુખ કરાવતા આસપા આવ્યા બધ છે. બીજે દિવસ બુધવાર કોવાથી સાંજના ૬–૧૦ સુધી પ્રેસમાં મૂકે અને જોઈતો સુધારવાનું કામ આજનું હતું ત્યાં મગનકાકા ઉપર આપુજીનો પત્ર આવ્યો. 'અહીં આજે કેસ આવ્યો. છૂટનારીઓ બધી છે, પણ એમ સસ્તામાંથી કેમ છૂટાય! મેં આગ બબાવમાં એક શબ્દ પણ નથી ઉચ્ચાર્યો અને બધો આરોપ માથે ઓઢી લીધો છે. અહીંના વેપારીઓ જેલ (જમીન) ઉપર ઊંડા ઉતરવાને અને પૈસા ભરી દેવાને તૈયાર થઈ રહેલા છે. જેલ ઉપર મુકત મારે છૂટી શકાત, પણ એમ કરવાની જરૂર નથી. હું છૂટો રહું તો જ સહુત બરાબર આવે એ અભિમાન છે. ઈશ્વરનો વાસ આપણા પર છે. એ બધું બરાબર પાર ઉતારશે.' આપુજીના એ આખા મજમાં 'છૂટનારી વેપા છતાં આપણાથી કેમ છૂટાય!' એ એક વાક્ય મારા મનમાં ખીલે જેતરી ગયું.

(ક્રમશ:) પ્રભુદાસ છ. ગાંધી

ધ્રુવપ્રદેશનો વસાહતી

(અનુસંધાન પૃ. ૨૧૭થી) ત્રિમી ફ્રારનહામ્ટ નીચે પહોંચી ગયો. ઠંડી એટલી તો સિતમ કરી કે ગદાર રહેનાર માણસની અંતપડી જ આવી જાય.

ને હવે ગમ્મા શરૂ થઈ. જરાક ગારણું ઉપાડતાં જાણે તડાતડ ગોળીઓ છૂટી હોય એમ ગદારના અપાગ્રે કાનમાં તમરાં બોલાવી દેતાં. અંધારું એટલું તો માઠું બન્યું કે પોતાનો હાથ પણ જોઈ ન શકાય. એ આખો રોમાંચક રંગઢયાનો અહીં તો શતાંશ ભાગ પણ ઉતારી શકાય એમ નથી.

માર્ચની ૨૯ મીએ આઠ વાગ્યે સૂર્ય દેખાયો. આપણા રક્તવર્ણો એ ગોળામાંથી જાણે રધિરનો પ્રવાહ વહી નીકળ્યો હોય તેમ સમગ્ર જમીન પણ રક્તવર્ણી બની ગઈ. સાડા ત્રારે એ આખો બહાર આવ્યો. દિવસાનુદિવસ તે ઊંચો આવતો ગયો ને વધુ વધુ વખત પ્રકાશવા લાગ્યો. અને બે મહિનામાંતો તે દિવસ ને રાત પ્રકાશવા લાગ્યો.

પાછો ગરમ વાયરો શરૂ થયો. પણ હવે જમની વખતના જેવા તેના તોફાની ધડાકા બડાકા નડતા નહોતા. જૂન મહિનામાં તો ગરમીના પડના ટુકડા પડી ગયા.

ધીરજીની ચમકરેખ જ્યાં સ્વપ્નવત્ છે, દુનિયાની દરતી આફતોથી ત્યારથી વરસાદનું એક ટીપું જ્યાં નથી પડ્યું, જ્યાંનું આકાશ એકે વાદળું નથી સંભવતું ને અર્જનાની તો કલ્પના પણ નથી આવતી. એવા આ સુવર્ણાવર્તના વિશેષ અનુભવો ખુદ વેસ્પઝીની સ્મરણમાં સાંભળવામાં વધુ વિસ્તૃત આવશે. એ પરદેશ એટલું દૂરનું જરૂરી છે કે ત્રિમોએ ઉતરતાં એકે એ પ્રદેશ રખડી કેટલાક એસ્કિમોને મિત્રો બનાવી લીધા હતા ને તેમની પાસેથી ફરો ખરીદી. આવતા જરદાળુને તે વેચ્યા, બદલામાં જેમનો માલ ખરીદીને આખા ધ્રુવ-દેશના વેરવિખેર વસાહતીઓને પરો પાડવાનો વેપાર એકે શરૂ કરી દીધો હતો. એ દરનિશાન એકે જે જરદેમનો પીરજ્યપૂર્વક વેરી છે એ અજબ જ છે. હવે એનું બયાન સાંભળોઃ

"આ ધ્રુવપ્રદેશનાં વરસ તો જરાયાનાં વીતી જાય છે. એવાં વરસો વીતતાં ગયાં ને તે સાથે હું વધુ ને વધુ ઘરેડ-બનો બનતો ગયો. આમ અગાઉ મારા મિત્રોનું સ્થાન નવા મિત્રો લેતા જતા હતા.

ઉદાસ ધ્રુવરાત્રિ ઓસરીને ઉષાની નિશાનીઓ જણાવા માંડે કે અમારી આંખો ક્ષિતિજ પર ધ્રુવપક્ષી (Arctic bird)ને જોવા તલપાપડ થઈ રહે. કબૂતર જેવડું એ સફેદ પક્ષી ગજા એકલવિહારી છે. દમ અમૃતાંશી આરી એ ધ્રુવ તરફ ઊડતું જાય છે. ઝડપ જ ઊંચું અને નીચું એનું ઊડાણ હોય છે. સગભગ ૮૯ અક્ષાંશ સુધી પહોંચ્યા એ પાછું વળતું બનાવ છે. અમે બનિવારીઓ જ્યારે અંધારામાં હોઈએ ત્યારે આ પક્ષી સૂર્યનાં પરેશાં તેજ ઝીલે છે. વસંતનાં પરેશાં કિરણો અમે એ પંખીની પાંખો પર જ જોઈએ છીએ. અહીંના લોકો એને ખૂબ મોટો દેવ માને છે. કારણ તેઓ માને છે કે સૂર્યને તે જ દોરી લાવે છે. અને ખરેખર. એ પાછું કરે છે તે સાથે ક્ષિતિજ પર સૂર્ય દેખાય છે! એ પાછું વળતાં એસ્કિમો લોકો હાથ ઊંચા કરી એને અભિનંદે છે.

વસંત બેસતાં જ માત્ર એસ્કિમો મિત્ર જોડે શિકારે ઊપડતો. ઈનૅટામાં કેટ મેકેન્ઝી નદી સુધી અમે પહોંચી જતા, ત્યારે ઉનાળામાં ફાન્ઝ જોસેફલૅન્ડ સુધી. જવે તો હું અહીંનો દીરો વસાહતી બની ચૂક્યો હતો. એક્સિતાના પૂર્વતમ ચુકચી પ્રદેશથી તે પશ્ચિમમાં આલાસ્કા ને ઠેઠ કાપુઓ સુધીનો પટ હું ખૂંદતો રહેતો. કેટ અનાદીરના આખુંબાદિયા સુધીના બધા ધ્રુવવસાહતીઓને હું મળી ચૂક્યો.

એસ્કિમો લોકોની રહેણી ખૂબ જોડી હોય છે. એમના નિવાસોમાંથી ઉકરડા જેવી જહમો મોટી હોય છે. બધી કુદરતી હાજતો ને એ લોકો અંદર કરતાના. એ ગંદકીમાંથી જન્મતા કેટલાક કીડા કલાકેક એમને શરીરે ચડી ચોંટી રહે છે ને આખરી કોરતા કેટ દાડા સુધી પરોપે છે. કાળાં બાધાં ને સફેદ ઝરીવાળા આ કીડાની પીડાથી બીજો પાડતા એ મારી પાસે આવે એટલે પરેશાં તો હું જ દવા મિશ્રણનું ઔન્જન એ કોરાએલા ભાગ પર ચોડી, દીવા પડેલા કીડાને ખેંચી કાઢું. પછી મલમ લગાવી. કરી કરી આવા મંદા ન દર્દોવાળા એની પાસે સોમન કંપાવું. સાન ફ્રાન્સિસ્કોથી દવાઓનો સારો જોગો જ્યાંથી હું મંગાવી રાખતો.

રહસ્યોનો ઉપકાર પણ અહીં બહુ છે. જમથી ગાઢ થઈ જાય ત્યારે તો જરાયાં બધી જ પરોપે છે. એ રોગનાં શરીર પરનું લોહી મગજનું જ જતું છે. ગાંડપણ જાણકાર ભેગાક એ સામે ટીક દવાઓ આપે છે. પણ જો એ સાજુ પડવો જ ગાઢ આવ્યાં જ નાબૂદ ન થયો તો કમ-

નવીન રોગોને રીબાઈને મર્યા જ છશો. એવો જ ઉપદ્રવ ન્યુમોનિયાનો છે. વાતો કરતા કે નાચતાકૂદતા દોઢબે ત્યાં તો ઓચિંતો કોઈ એસ્કિમો ચીસાચીસ કરી મૂકે ને પોતાની વાઙ્મા તો તરફડીને મરી જાય એથી બિહામણું દૃશ્ય બીજું ભાગ્યે જ હોવાનું.

બારે મહીના કડકડતી ઠંડીના કારણે (frost-bite) ની દાઝબળતા તો રોમાંચ ખડા કરનારી દોઢ છે. પગે એનો ડંશ મારે છે તો નગા સુધીનો ને ક્યારેક ઘૂંટણ સુધીનો ભાગ બરફ જેવો પડી જાય છે. એસ્કિમો વૈદ્ય દાઝમંની કે દોઝાની કરવતથી એ ભૂંડો ભાગ વહેરી કાઢી, ઉપર ખાખરની ચામડી મઢી દે છે. એવાં કોઈ એસ્કિમો માવિત્રા નથી જે આવાં કામમાં પોતાના બાળકનો ભોગ ધરતાં અચકાય. પણ ડંશ મારેલાનો મોટો ભાગ્યનો આખી જિંદગી રીબાવા કરતાં મોત જ પસંદ કરે છે ને આપઘાત કરી મરી જાય છે.

મનો એક કામધંધો વાદ છે. એક કોઈ કબજાની દુકાન લોકાનમાં સપડાયો ને મુકામે પહોંચતાં સુધીમાં તો ઠંડ કમર તુષી પહોંચી ગયો. મજબૂત દેકાવે રાખી કામળો ઓઢી એ સ્લેજમાં સુઈ રહ્યો. એના કૂતરા એને ખાદતા અહીં આવ્યા, ત્યાં અંદર કંઈ સળવળાટ બાળી અમે ત્યાં પહોંચ્યા. ઠંડ છાતી સુધી પહોંચી ગયા હતો ને કામળા નીચે બૂટ પહેરેલા પગ બરફ જેવા થઈ પડ્યા હતા' એના બચવાનો કશો સંભવ જ નહતો.

એક વખત અમે જોઈ રહ્યા હતા ત્યાં એક સ્ત્રીએ આવીને મને કહે, મારાં આંસળાં બજતાં નથી ને અંદર દરદ થયા કરે છે. મેં ઝિબામલ્મ આપી કે રેજાક પર લાગ પગાડ. એણે એ પગાડ્યો ને તે સાથે બધાં આંસળાં ઝરીને બંડમાં પેરાક પડ્યાં! ઝાડાઠંડનું એ પહેલું દરદ કું કરી નહિ જાણ્યું. એક જાણવું તો એ ઠંડથી નાક ભરી પડવું ને પછી નકકું છવત એને જોવું તો ઠેર જોવું લાગ્યું કે ભોગા આઈ મારી સામે જ જોઈ આપઘાત કરી.

આકરતી ભોતની અહીં નવાઈ નથી. કાચા બરફમાં બરફ ઘટને કે જંગલી જનાવરોથી ચીરાઈને આ વિસ્તારમાં અનેક જિંદગીઓ અત્ત પામી છે. અલબત્ત માણસ દુનિયાના બીજા ભાગોમાં મોટીવરેથી પણ મદદ મેળવી શકે, પણ અહીં તો એને સીઝાઈને તરફડી મરવાનું જ રહે. કેટલા પ્રદેશમાં અનેક શિકારીઓ અને શિકાર બની ગયા છે.

આ મુલકમાં કોઈ વ્યક્તિ મરણને કાંઠે આવતાં જ ઝાવરીના કાનું એક કાળું પંખી દેખા દે છે, જેને અહીંના લોકો કાગધડી (Death-bird) તરીકે ઓળખે છે. મરણાસન્ન વ્યક્તિના મુકામ પર તે બેસે છે, ત્રણ તીણી ચીસો પાડે છે ને પછી ઊડી જાય છે. અને એના ઊડવા પછી થોડી જ વારે પેલી વ્યક્તિના પ્રાણ પ્રભુ ભેગી જાય છે!

આ મુલકોવર્તનું સ્વાતંત્ર્ય. જીવનમાં સામાન્યમાં સામું સ્વાતંત્ર્ય છે. અમે ત્યાં જઈએ, અમે ત્યાં ઘૂમીએ, ગમે તે કરીએ, કોઈ પડનાર કે રોકનાર નહિ. સોવિયેટ સરકારે હવે આ પ્રદેશમાં રસ લેવા માંડ્યો છે, પણ એના દંડદર્શનને એ હજી નવો ઓપ આપી શકે તેમ નથી.

પરંતુ માણસના સ્વાર્થે આ પ્રદેશમાં પણ પગપેસારો કર્યો છે. ભોગા એસ્કિમોના હોઠીના વિષાણુ પણ ગોરા નીવડ્યા છે જે અહીં 'આંધળા વાઘ' તરીકે ઓળખાય છે. એસ્કિમો ગોમે પાસેથી પોકળપ કિંમતે ખરીદી લે છે અને પછી બાજ ચુકવતી વેળા સફેદપુરિષ ઑસિડ અને મેથીલેટેડ સ્પિરિટ ભેળવેલી બાની તેને પીવડાવે છે. એ પીતાં વેંત બિચારા એસ્કિમોનું પેટ ફૂલી જાય છે, મોંમાંથી ફીણ નીકળવા મંડે છે, તેને ચિત્તભ્રમ થઈ તે ઠોકાઠોક કરી મૂકે છે. બોસ-લેસે એના દાક્તર ફ્રેડાની સ્ત્રી વેરા તો સામે મળતા દરેકનો તે ઉંસકો કરતો આવે છે. ગામ આંડા ગલેફા એક જણે તો એક વખતે ત્રીસ બોટલો ખાલી કરી નાખેલ. આ 'આંધળા વાઘ' ક્યારેક કુલ્લુસાલ્ટીઓની પણ આવી જ વલે કરે છે.'

ચેબ્રજાની વસાહતનું આ પ્રમેયોચ્ચિત જ્ઞાન પૂરું થયું. આત્મજ્ઞાન કરતાં આગીસ વર્ષ વર્ષા, કોઈ કુશળ રીતે આ મુલકોવર્તનનો તે વસાહતી બની રહ્યો છે, એ જ્યાં ન જનારો જે રંગમાં અનુભવ જોઈ ચૂક્યો છે તેવો ઝિબામાં તનમનાટ પેદા કરનો અનુભવ ભાગ્યે જ થયો હશે. અને તેનું કારણ, સારી તથા વસાહતી જીવન વચ્ચે રહેતો તફાવત છે. પ્રખ્યાત ચેક કેમ્પ કારેલ કાપેક એનાં સંસ્મરણો વિષે લખ્યું છે, "Weizl's memoirs are a genuine revelation: this is no mere description of eternal ice, but of eternal humanity, however harsh its surroundings have made it."

૧૯૬૨માં સાન્ફ્રાન્સિસ્કોથી માલ ભરીને 'Seven Sisters' જહાજમાં વેપારઅર્થ સફર કરતો હતો ત્યાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સને પાસિફિક કાંઠે એ જહાજ આંચ્યું. ત્યાંના સત્તાધિકારીઓને કશા દસ્તાવેજને કે બીજા ન મળતાં તેને તેના દેશ ચોરાસ્ત્રોવાકિયા પાછો દીધો, જેના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વની વેપારજગતને ખબર પણ ન હતી.

અમેરિકાથી ઊપડીને પરદેશપરદેશી મુસાફરી એણે દામ્બુર્ગ મુકામે અંકિત કરી અને ત્યાંના એક કૉન્સ્યુલેટ પાસેથી પોતાની રાષ્ટ્રીયતાનાં પ્રમાણપત્રો, વીઝા ને ન્યૂ સાઉથ વેલ્સ જવાનો (અનુસંધાન પાછળ પૃ. ૨૨૨૫)

મેઘાભાઈ

ઉનાળાનો દિવસ હતો; બામનો પાર નહોતો, માણસ જન્મે અષાઢી બનતાં હતાં. તે દિવસે મેઘાભાઈ નામે વાદળાનું નાનકડું બચ્ચું સમુદ્રમાંથી નિકળ્યું, અને નીચા આકાશમાં તરવા મંડ્યું. સુખ-સુખની લહરીમાં તરતાં તરતાં એણે નીચે જોયું તો પાણીને ભાભાવે જમીન સૂકી વેરાન પડી છે, તથા ગરીબ માણસો ધખધખતાં અંતરમાં પશ્ચિમ કરે છે ને પરસેવો ઉતારે છે. મેઘાને થયું, કે 'આ બાપડાને કાંઇક સહાયતા હું કરી શકું તો કેવું સારું! મારે કાંધે એનું કામ સરેલું થાય, ને ભૂખ્યાને અન્ન તથા તરસ્યાને જળ મળે તો મારે ધન્ય પરી ધન્ય ભાગ્ય થાય.'

દિવસ નમ્યો તેમ મેઘાનું કલેવર વધ્યું, અને પૃથ્વીના લોકોનું કાંઇક હિત કરવાની ઇચ્છા પણ એના અન્તરમાં વધી.

પૃથ્વી ઉપર તો ગર્મી વધ્યે જ જાતી હતી; તડકા એવા આકરા પડતા હતા કે માણસને તેથી મૂર્છા આવી જાય. જે કરે ખાડુ જ કામ, તો પણ જરીને તો કામ કરવું જ રહ્યું. કોઈ વાર એ લોકો ભાયું ઘણું કરીને મેઘા સામું જોતા; જાણે મેઘાને પ્રાર્થના ન કરતા હોય કે 'તું અમારી વારે ધા.'

મેઘો બોલ્યો, 'હું અવશ્ય તમારી મદદ બાંધીશ.' એમ કરીને એ ગગનસાગરમાં ઝૂલતો ઝૂલતો પૃથ્વીની કોર આવવા મંડ્યો. ઝૂલતાં ઝૂલતાં એને નાનપણમાં સાંભળેલી એક વાત સાંભરી આવી કે મેઘકુમાર પૃથ્વી-ની બહુ નિકટ જાય તો મરી જાય. આ મંજારીને મેઘો બહીક બંધો ગયો, ને વિચારમાં પડ્યો. પણ બને એણે છાતી કારીને કર્યું.

'પૃથ્વીના લોકો, આવવાનું કોણ તે ધાય, પણ હું તમને મદદ કરીશ જ.'

આ સંકલ્પ કરતાં વેંત જ મેઘાના શરીરમાં અદ્‌ભુત પુષ્ટિ તથા શક્તિનો સંચાર થયો. પોતાનું સૂરીર આટલું ખીલી ઊઠી શકે એની એને સ્વપ્ને પણ કલ્પના નહોતી. ભગવાનના વિરાટસ્વરૂપને જોઈને અર્જુનને થયું હતું એવું જ મનુષ્યોને ને પશુઓને મેઘાને જોઈને થયું; ગાડ તથા પાસ એની આગળ નમી પડ્યાં: પણ સૌ જાણતા હતા કે મેઘાનું હૃદય દયાર્દ્ર છે.

મેઘો એક વાર ફરીને ગર્જી ઊઠ્યો: 'લો, હું તમને સહાય થાઉંગ, મારું જીવન તમને સમર્પીશ.'

એ ગાજ સોમ્યો ત્યાં તો એના દિલમાં દીવો પ્રકટ્યો, આકાશમાં ગડગડાટ થયો, અને વચનાતીત પ્રેમથી મેઘો રડી પડ્યો. એ ઝૂલતો ઝૂલતો પૃથ્વી પાસે આવ્યો, અને કલ્યાણકારી જીવિના રૂપમાં એણે પોતાનો જીવ આપ્યો.

આ વરસાદ મેઘાના પરમપરાક્રમરૂપ હતો અને એના મૃત્યુરૂપ પણ હતો. જ્યાં જ્યાં વરસાદ પડ્યો ત્યાં ત્યાં આખા પ્રદેશ ઉપર સુંદર મેઘધનુષ્યનો તોરણ બાંધ્યું. પોતે પોતાનું નિવેદ ધરે એ પ્રેમની અવધિ કરેવાય; એવા પરમપ્રેમના આ ઉલ્લાસપરેશા રામરામ હતા.

એ તોરણનો પણ પડીજપડીમાં લોપ થયો, પણ મેઘાના દેહસમર્પણથી જાગી અનેક મનુષ્યો ને પશુઓ પોતાની આંતરડી ઠારી અનેક મેઘાને નિરંતર આશિષ દેતાં હતાં.ટ

ર. ઘ.

• સૌમ્ય વૈજ્ઞાનિકના જન્મદિનના સાથ દિન ઉજવણી કરેલા દિવસ ૧૫૨૫.

આ મહિનો (જૂન) ઇતિહાસમાં

તા. ૧ ઇંગ્લંડના રાજવી જૉન મૅસ-ફીલ્ડનો જન્મ. ૧૬૭૮

તા. ૨ દોહાના સ્થાનેશ્વરીર જોસેફ મેરીબાહલનું અવસાન-ઈ. ૧૮૮૨

તા. ૫ બ્રિટનનો સેનાપતિ હૉરૅ સિમનર રશિયા અને રશિયામાં આવેલ હતી અને હતી મૂર્ખ-ઈ. ૧૮૧૧

તા. ૬ સિંધીને અરબ્રાબુત કરી કસ્ટેસ્ટમ સદાચાર તથા શાહજહાંનું અવસાન કરી અને સમાધ નાદિરશાહનું ખૂન અને અહમદશાહ અબદાલીનો કાળ-ઈ.૧૭૪૭

તા. ૧૨ ઇંગ્લાન્ડ અમેરિકાના પાસ્પરને અને જોડીવિયા એ બે વચ્ચેનો વર્ષો આવેલા શાંત આંતો યુદ્ધની સંધિ-ઈ. ૧૬૩૫ આસ્પેનિયા, પાસ્પરને અને ત્રિનિવિયા વચ્ચે આવેલા બે દ્વીપ મારફત માર્ગના બે સમાધ પ્રદેશ અને બંને વચ્ચે ૧૬૩૩ના મેની ૧૦મીએ યુદ્ધ સમ થયેલું. યુદ્ધને પરિણામે મેદ પક્ષને કશો લાભ ન થયો.

તા. ૧૪ ઇંગ્લંડ અને મુસ્લિમની વચ્ચે પ્રદેશપ્રદેશી મુલાકાત-ઈ. ૧૬૪૪

તા. ૧૬ ઇંગ્લંડનો તુમાખી રાજા જૉન સમયસરથી ન આવતાં તેને ગદાઓ વધારીને તેની પ્રજાએ તેની પાસેથી 'મૅગ્ના ચાર્ટા' (મહાન સનદ) પર સહી કરાવી લઈ તેની સ્વચ્છંદતા બંધમાં આવી-ઈ ૧૨૧૫

તા. ૨૩ હાન્સે વધા મહાબુદ્ધ પછી તુર્કોએ પોતાનો કૅન્ટેસ્ટાં કૅમેરી દીધેલો ઑસ્ટ્રોહંગેરીયન કંપરનો પ્રદેશ તુર્કોને પાછો સોંપ્યો-ઈ. ૧૬૬૪

તા. ૨૪ હૉરૅ સિમનરનો જન્મ-ઈ. ૧૮૫૭

તા. ૨૮ ઑસ્ટ્રિયાના રાજપુત્ર ફર્ડિનાન્ડનું સેરાજિયા શહેરમાં એક સર્વિસને ખૂન કર્યું, જે વધ મહાયુદ્ધનું મૂળ કારણ નીવડ્યું-ઈ. ૧૬૧૪ ૦ ૦ વેર્સાઇની સોગરી સંધિ-ઈ. ૧૬૧૯ તા. ૨૬ સિંધનું ૬૬ વર્ષની વયે અવસાન-ઈ ૧૭૬૬

આ માસની વિભૂતિ
શ્રીયુત કૃષ્ણ મોહનકર

ઈ. ૧૯૭૫ના જૂનની ૨૨મી તારીખે નાગપુરમુકામે જન્મ. ૬૯ વર્ષની વયે તા. ૧૭ જૂન ૧૯૭૫ના રોજ અવસાન.

શ્રી કૃષ્ણ મોહનકર મરાઠી રંગભૂમિના એક સમર્થ નટ અને નાટ્યદિગ્દર્શક હતા. તેમણે ૧૯૦૫માં 'સંગીત સૌભદ્ર' નાટકમાં કૃષ્ણની ભૂમિકા ભજવી હતી. ત્યારથી તેમણે ૭૦ વર્ષ સુધી મરાઠી રંગભૂમિની સેવા કરી હતી. તેમણે ૨૫ નાટકોમાં કૃષ્ણની ભૂમિકા ભજવી હતી. તેમણે ૧૯૨૫માં 'સંગીત સૌભદ્ર' નાટકનું દિગ્દર્શન કર્યું હતું. તેમણે ૧૯૩૫માં 'સંગીત સૌભદ્ર' નાટકનું દિગ્દર્શન કર્યું હતું. તેમણે ૧૯૪૫માં 'સંગીત સૌભદ્ર' નાટકનું દિગ્દર્શન કર્યું હતું. તેમણે ૧૯૫૫માં 'સંગીત સૌભદ્ર' નાટકનું દિગ્દર્શન કર્યું હતું. તેમણે ૧૯૬૫માં 'સંગીત સૌભદ્ર' નાટકનું દિગ્દર્શન કર્યું હતું. તેમણે ૧૯૭૫માં 'સંગીત સૌભદ્ર' નાટકનું દિગ્દર્શન કર્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિનોદના પ્રવેશ કરાવનાર પ્રભુ પ્રેમલક્ષ્મી.ઈ.૧૬૦૧માં 'વિવિધજ્ઞાનવિસ્તાર'માં એમણે રજૂ કરેલો 'ગપ્પીદાસ' એ મરાઠી વાર્તામાં પરથી વિનોદી કૃતિ. એ કૃતિ પર ખૂબ કરાયેલ કરેલો પરંતુ પોતાના મૂળના ઓરે એને વિજય મળ્યો. એમના એકમેકી અદિવાતા બત્રીસ કૃતિઓનો સંગ્રહ પ્રભુની રમૂજ દૃષ્ટિથી સંપૂર્ણ સંગ્રહ 'સુરાગ્રામ પીઠે' નામે પ્રકાશ પટ્યો છે.

પરંતુ એ કેવળ નાટકકાર કે વિનોદી કૃતિકાર જ નહોતા. એમની પ્રતિભા સર્વતોમુખી હતી. 'મરાઠી ભાષોત્પત્તિ' એમનો પુસ્તકો છે.બીજા વિવિધ વિષયોનો એમનો 'સંપૂર્ણ ગ્રંથ' એમના અવસાનના બે વર્ષ બાદ પ્રકાશ કરાયો છે, જે શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ 'નિર્ભયભાષા' એમનો જ ત્યાર છે. ઈ.૧૯૩૬માં પુનામાં ભરાયેલા મરાઠી સાહિત્ય સંમેલનના એ અધ્યક્ષ પુણ્યા-એમ. બસ બે એમનું છેલ્લું જાહેર-સંમેલનત્યાર બાદ અપંગિયાપણાનો ક્રમ એમના પર વધ્યો અને ૫ ૭ વર્ષ પરાધીન સ્થિતિમાં કાઢ્યા પછી ઈ.૧૯૩૪ ના જૂન મહિનાની ૧૭મી તારીખે તેમણે આ જોર છોડી દીધો. પરંતુ જ્યાં પ્રાણિમે ઢગો રેખા ત્યાં પુરુષાર્થ એમણે મરાઠી વાર્તામાં એમણે જે પોતાનું આપ્યું તેનું ઋણ આજ જ રહેવાનું. અને મરાઠી સાહિત્યકોની ત્રણ પેઢી, ભાટખોરકર વગેરેની નવી પેઢી તો એમને પુરસ્કારને માને જ છે.

પંચતંત્રની વાર્તાઓ

વળી કરટક બોલ્યો, 'હે દમનક, તારા જેવાનો સંગ કરવો એ જ બોલવું છે. કદાચ તારા સંગથી અમારો પણ અનર્થ થાય.

અસત્સંગતલે દોષે વિદ્વિષા યાય સાધુની।
ક્રોધિનઋષ્યંગથી ભીષ્મ ગોહલે મયો ॥૨૭૪॥

અને આ ઠીક કહ્યું છે :

માતા એક પિતા એક આશ ને એ વિહંગના।
અને મુનિજને લીધો એને લીધો ગવાલને ॥પૂ.મુ.૨૧૬॥

એણે કહ્યું 'એ કેમ?' કરટક કહે છે :

કથા ૨૮

એક પર્વત ઉપર એક પોપટના માળાનાં બે ઈંડાં અવતર્યાં. એની મા ચરવા ગઈ અને ત્યાં વાઘરી એને ઉપાડી ગયો. તેમાંથી એક દૈવવશાત્ આગી છટક્યો, અને બીજાને પાંજરામાં રાખીને વાઘરી પડાવવા ગયો. બાજુમાં પોપટ કોઈ ઋષિને હાથ આપ્યો, તેણે એને પોતાના આશ્રમમાં લઈ જઈને પોષ્યો. એમ કરતાં કોઈ રાજા ઘોડા ઉપર પોતાની સેનાથી આઘો નિકળી ગયો હતો તે ત્યાં વાઘરી રહેતા હતા તે વનમાં આવી ચડ્યો. એને જોઈને પંજરસ્થ પોપટ કકળક કરવા મંડ્યોઃ 'સ્વામી, આ કોઈ ઘોડે ચઢીને આવે છે. એને બાંધો, મારો'. શુકવચન સાંભળીને રાજા ઘોડાને દોડાવીને બીજા પ્રદેશમાં નિકળી ગયો. તો ત્યાં મુનિઓનો આશ્રમ હતો. ત્યાં પણ પંજરસ્થ પોપટ બોલ્યો, 'આવ, આવ, રાજા. વીસામો આ. શીતલ જળ પી, મીઠાં ફળ ખા. હે ઋષિઓ, આને અર્ઘ આપો ને આના પગ ધુઓ.' આ સાંભળીને રાજાને વિસ્મય થયો ને એ વિચારમાં પડી ગયો. એણે પોપટને પૂછ્યું, 'મેં વનના બીજા ભાગમાં તારા જેવો પોપટ દીઠો, પણ એ તો દૂર હતો, તે બાંધો મારો એવું બોલતો હતો, એ કેમ?'

પંજરસ્થ પોપટ બોલ્યો, 'આવ, આવ, રાજા. વિસામો આ. શીતલ જળ પી, મીઠાં ફળ ખા.'

એટલે પોપટે પોતાનો વૃત્તાન્ત એને સંભળાવ્યો.

એટલે કૂ કહ્યું છું: 'માતા એક પિતા એક' ઇતિ. તથા કહ્યું છે:

દુષ્ટ દોષો કરે ભૂંડું, ને સાધુ ફળ ભોગવે।
દશાનન હરે સીતા બંધાયજ મહોદધિ ઇતિ.ઉત્તરા વળી
તારે દુર્જનની હારે ઊભવું ન ન બાલવું।
કાગસંગે મુજો હંસ ઊજો બતો જ વર્તક ઇરણા

કમનક કહે: 'એ કેમ?' કરટક કહે:

કથા ૨૯ *

ઉજ્જયિનીની બારની પાસે પક્ષીનું ઝાડ હતું, એના ઉપર હંસ ને કાગડો વસતા હતા. એક વાર ગ્રીષ્મઋતુમાં એક યાત્રાળુ પથિક તરુતળે ધનુષ મૂકીને સૂતો. બીજી બાજુ એના મુખ ઉપરથી ઝાડની છાયા ખસી ગઈ, અને મોઢા ઉપર તડકો આવ્યો તે જોઈને ઝાડ ઉપર રહેલા હંસે કૃપાથી પાંખ પસારીને પાછી એના મુખ ઉપર છાયા કરી. પછી નિદ્રાસુખિયા પોતાનું ધ્યેય ભોંયું ઊપડી ગયું. તેમાં પરમુખ-અસહિષ્ણુ સ્વભાવદુર્જન કાગડો ચરકીને પલાયન કરી ગયો. પાન્થ જાગીને નિરખે છે તો તેણે હંસને જોયો તથા બાણથી વીંધીને મારી નાખ્યો.

કથા ૩૦ *

એક વાર ભગવાન્ ગરુડની યાત્રાના પ્રસંગમાં સર્વ પક્ષીઓ સમુદ્રતીરે ગયા, તેમાં કાગડા જોયા વર્તક ચાલી નિકળ્યો. હવે તે કાગડો માર્ગે ગતા ગોવાળના કપિલાંડમાંથી વારે વારે નદિ આવા મંડ્યો. ગોવાળે દોણું દોઈ મક્યું ને ચોમેર અવલોકન કર્યું તો તેણે કાગડા તથા વર્તકને જોયા. પણ કાગડો તો ચેતીને ભાગી ગયો. અને સ્વભાવે નિરપરાધ વર્તકની મતિ મન્દ હતી, એટલે એ ગોવાળને હાથે આવી ગયો ને માર્યો ગયો.

એટલે કૂ કહ્યું છું: 'તારે દુર્જનની હારે' ઇત્યાદિ.

કેસાર વાચક્ક જોવિન્દક

* હિતોપદેશ

દુર્જન

દુર્જન જડ્ડ આલાપ કરે,
સજ્જન કરે ન લાજ;
માન અપે સૌ સાખટા,
અપે નદિ અજરાજ.

દુર્જન દિલ ખુલ્લમખુલ્લ વર્તા,
કરે કપટ્યા વાત;
અર સોજાતથી મારમે
પાછા પગની લાત.

કેસવલાલ અંબાશંકર મહેતા

આબુના પગ

(એક પ્રવાસ)

વરસાદ પડી રહ્યો. નદીઓ અને ઝરીઓ પરનાળાના તાપથી સુકાઈ ગયાં. સરોવરોનાં પણ તળિયાં દેખાઈ ગયાં. આથી એક દેડકો દોડતો દોડતો ચાલીને નાસતો હતો. નાસતાં નાસતાં રસ્તા વચ્ચે આબુ પર્વત આવ્યો.

દેડકો કહે: 'એય કાંકરા! આવો બસી જા.'

દેડકો આમ કમ મારી એથી આબુ પર્વત તો રડવા જેવો થઈ ગયો. રસ્તે એક ઈંકણા ચાલી જતી હતી. તેણે તો જોયું.

'કેમ ભલા, આબુ! તું રડે છે હાલે?'

આબુ કહે 'આ દેડકો મને મારશે તો પછી હું શું કરીશ?'

આથી પેલી કીડીએ આબુને પોતાની બે પાંખો આપી. તે ઓઢીને આબુ ઊડીને પગેના એક ઝાડ ઉપર બેસી ગયો અને દેડકો તે રસ્તેથી ચાલ્યો ગયો. હવે આબુને થયું: 'ચાલ નીચે ઊતરીને પાછો મારી જગ્યાએ બેસી જાઉં.'

પણ હવે એ પેલી પાંખોથી ઊડવાં બની ગયો. ઘણું કરે, ઘૂમો પાડે, ઈંકણાને બોલાવે, પણ કોણ આવે નહિ: અને ઊડતાં આવડે નહિ. આથી આબુએ ઝાડ ઉપરથી એક નાનો દેડકો માર્યો. પણ દેડકો મારીને જોવા નીચે પડ્યા તેવા જ તેના પગ ભાંગી ગયા. તે દિવસથી આજ સુધી આબુ પર્વત પડ્યો છે ત્યાંથી રજ પણ ચાલી શકતો નથી.

આ વાત મને કોકે કહી, કહું છું રસ્તે ઈંકણાંએ ચાલતાં મને એક પત્રની કેડી ચાલી, ને હું જમીન પર કોરો ઝાડાર જેવા પાંખો ઊ-ગ્યો પડ્યો રહ્યો; ત્યારે મને એ પત્રરે આ વાત કહી હતી.

મુક્તાબહિન ભાવસાર

Our Friends Abroad

જગતના વિવિધ દેશોનાં તરુણ મિત્રો જોડે પત્રવ્યવહાર સાધવાની માહિતી આપતો વિભાગ

Clarence Hankel

Box 233 COLBY, Wis. (U.S.A.)

ક્લેરેન્સ અને જર્મન માતપિતાથી જન્મે અમેરિકન; વર્ષ ૧૫. પરદેશી ભાષાઓ શીખવા-બોલવા ઉત્સુક છે. તરવું, સિક્કા સંઘરવા અને કસરત ભાવુની બે શોખ છે. રમાકિત પ્રભુ કરે છે. મોટા થઈને પુરાતત્ત્વવેત્તા બનવા ચાહે છે. ચોઈ સગાવહાલ સાથે પત્રવ્યવહાર ચાહે છે.

શ્રી ત્રિકમદાસ જીવણદાસ (પાટણપર) તરફથી નીચેનો તા. ૬-૧૧-૩૬નો પત્ર (પહોંચ્યા તા. ૧૭-૧-૪૦) નો પ્રકટ થવા મનનો છે.

પ્રિય ત્રિકમદાસ,

તમારો આનંદપ્રદ પત્ર અને સ્ટેમ્પ મળ્યાં. તમારો ફોટો પણ ફ્રેન્ડસ અકાયે નહિ તો મોકલશો. હું આ સાથે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રમુખમંડળની નવી સ્ટેમ્પો મોકલું છું.

સપ્ટેમ્બરની પહેલીથી અમારી શાળા શરૂ થઈ ગઈ છે. અઠવાડિયામાં પાંચ દિવસ અમારે શાળામાં હાજરી આપવાની હોય છે. મારો સમય સવારના ૮-૩૦ થી ૧૨ અને બપોરે ૧-૩૦ થી ૩-૩૦ સુધીનો છે મારા વિષયો ઇંગ્લિશ, જ્યોમેટ્રી, બૅન્ડ, અમેરિકન ઇતિહાસ અને ગાઇવિંગ છે. અમારી શાળાનું નામ તો છે Walla Walla High School; પણ સામાન્ય રીતે તે Wa-Hi-na ટૂંકા નામે બોલાતી છે. તેમાં આશરે ત્રણસો વિદ્યાર્થી સંખ્યા છે. અમારે ત્યાં આઠ મેઇલ છે તેમાં હું ત્રીજામાં છું. એ કે શાળાનું તે ૧૨ મું વર્ષ ગણાય. અમારે પણ વિષયો લેવા પડે છે; જેમાં કેટલાક ફરજિયાત પણ હોય છે. આ નીચે તેની યાદી આપું છું:

ફરજિયાત: જ્યોમેટ્રી ૩ વર્ષ, ઇતિહાસ ૨ વર્ષ, હેલ્થ-કેરની સાયન્સ ૧ વર્ષ, સિવિકસ—સરકાર ઓફરાને ૨ વર્ષ (બધાંબાબાઓને કે બાંધાને માફી), શરીરિક તાલીમ—ઓફરાને ૧ વર્ષ બાકી ઓફરીઓને ૨ વર્ષ (અઠવાડિયે ૩ દિવસ), ઘરબારવહાર (Home relations) ઓફરાને ૧ વર્ષ.

મરજિયાત: ચિત્ર(કલા), ફૉરિન, લેન્ગ્વેજ, જર્મન બે વર્ષ શીખવું જ જોઇએ; નહિ તો તેની મંજૂરી હોવાય નહિ. જૈનીવિજ્ઞાન બ્યાખ્યાન, મિલિટરી, જ્યોમેટ્રી, ફ્રીંચ, ગાઇવિંગ, ઍડવૅન્સ્ડ, બુકકીપિંગ, નાટક, સંપ્રવાન, બાયન, લાકમ, યંત્રચિત્રણ, ઇલેક્ટ્રિસિટી, ફિઝિક્સ, રસાયણવિદ્યા.

આ પરથી તમને ખ્યાલ આવે કે મારી શાળામાં પણ વિષયો શીખવાય છે. આ વર્ષે શાળાના 'Royal Blue' નું વેચાણ મારા હાથમાં છે. આ પુસ્તક દર વર્ષે વિદ્યાર્થીઓ જ બહાર પાડે છે. તેમાં વિદ્યાર્થીઓની છબીઓ સાથે શાળાના આખા વર્ષનો (સપ્ટેમ્બરથી મધ્ય મુદીના નવ માસનો) અહેવાલ, રમતગમતોના સમાચાર વગેરે હોય છે. આ વર્ષે ફુટબૉલ ટીમની સાથે બૅન્ડ પણ બે ટ્રિપ કરશે.

બે જ અઠવાડિયાં પહેલાં ૩૦ માઇલ દૂરના અમે ટૅન ગયા હતા. નવેમ્બરની ૨૭મીએ અમે અહીંથી ૧૪૦ માઇલ દૂર આવેલા વાશીંગ્ટન યુનિવર્સિટી 'જાર્મિનીસ'-નામે પુલની સામસામેના રિન છે. તે વખતે બધા રેડાર બંધ રહેશે અને કચાવત તો બસે. અમારું 'વા-હી-નૅન્ડ' અને વરકરીઓમાં તેમાં આવ રોકી, ૧૧ વાગ્યે સીટીઓ વગાડ્યા જ મૃત્યુ પામેલાની યાદગીરીમાં બે મિનીટ મૌન પાળશે. પછી તુરત કચાવત થશે. બપોરે ફુટબૉલની મૅચ થશે અને અમારું બૅન્ડ ત્યાં વાગશે. વાહા-વાહા ચાહેરની જાહેર રમતોમાં અમે જ બૅન્ડ બજાવીએ છીએ.

નવેમ્બર માસનો ચોથો ગુરુવાર પણ વર્ષોથી આભાર દિન તરીકે ઉજવાય છે. અમેરિકામાં આવી પહેલી ઉજવણી ઈ. ૧૬૨૫માં થઈ હતી. તે વખતે બધા વસાહતીઓએ ખૂબ પાક નીપજવા માટે મોટી મિજબાની કરી. તેમાં અમેરિકાના અસલી વસાહતી ઇન્ડિયનો પણ આવ્યા હતા. ખોરાક માટે હરણ અને કર્કી લાવ્યા હતા. હજી તો ઘરીઓ સિવાયના પણ કર્કી જ લાવે છે.

પ્રેસિડેન્ટ રુઝવેલ્ટને લાગ્યું કે આ તહેવાર નાતાલની બહુ પાસે આવે છે એટલે તેણે તેની ઉજવણી એક અઠવાડિયું પહેલી કરવાનું ઠરાવ્યું છે અને મેરલાંક રાજ્યોમાં તે પ્રમાણે થાય છે; છતાં કેટલાક રાજ્યોએ હજી વિધિ પળાય છે. તેનો તો મૂળ આશય એવો હતો કે આખા વર્ષારોની વચમાં સમ-ભાવનું અઠવાડિયું હોય તો સારું. એની વાત તો ખરી છે; પણ હોય કંઈ બરકી માને?

ડિસેમ્બરની રજાઓ (નાતાલને દિવસે) અમે ઘરમાં નાતાલવૃક્ષ બનાવીએ છીએ. તેના પર સપના રંગબેરંગી અને ચળકતા દોરાની સજાવીએ લીએ. તે દિવસે મિત્રો અને કુટુંબીઓ આમસામી ભેટસોગાદ કરે છે. તે દિવસે જ ટર્કીનું ભોજન હોય છે.

કેટલાક રજાઓની ગાળે મેરાનો વિધિ કરે છે. પણ અમે તો રજાઓની સવારે જ ઉત્સાહભેર નાતાલની સવાર વિશેષે છીએ. સાંજે ભેગા મળ્યે બેની ખાસ્સાં ભોજનો

નાહવા આવવા પોતાનાં કપડાં મોટે ઘરડાં થયે છે. તેમાં ચાવાની બીજે, રમવાનાં, મિત્રો બનેરે બીજા બધા વધ છે. પણ ઉપરાંતમાં એ માટે એવા કલ્પનિક માન્યતા હોય છે, કે 'સાન્ટા ક્લૉઝ' બાળા બધા રેનડીયરની લપસણી ચામડાં નીચે છે તે જ એ આપી જવા છે. એ ટોપા બધાની ચીમનીમાંથી ઉતરી આવે છે. તેનું એક ચિત્ર મોકલું છું.

યુનાઈટેડસ્ટેટસનાં જંગલોમાં શિકારની મોસમ ઉપડી ગઈ છે. હું પણ ઉપડું છું. શિકારનો પરવાનો લેવાનો રોજ ટૅક્સ પડે છે. જેથી તમે રહેતા હો તે મકાનમાં રહી ત્યાં શિકાર થઈ શકે. સ્ટેટસના આવે તે મકાનો— County ટૅક્સ બાળા માટે શિકારની ફી ત્રણ ડૉલર છે. બાર બકરાંદિવાં મોસમ આવે છે. શિકાર કરવાની પણ હદ બાંધી છે. અમુક પ્રાણી કે પક્ષીનો ત્રણ, બે કે પાંચની સંખ્યામાં જ શિકાર થઈ શકે. તેમાં ફૉરેનર જ વધારે છે; સર્વસ્વ ગેરબાજરે નબાવ છે. હરણ મોકળી ચમ મોટ આરી શકે નહિ. પ્રથમ સૌ (બાવાવર) પંખી માટે શિકારનો સમય ૩ અને ૪ બાજાની વચ્ચેનો છે. શિકારના આ પરવાનાની આવક પક્ષીઓનો બચાવ કરવામાં, ગોશાળાના અર્થમાં અને બનવરોમા કાઈ રોગ થયી નીકળે તો તેના બચાવમાં વપરાય છે.

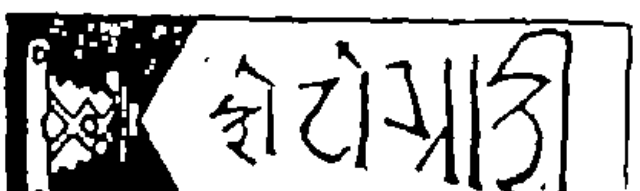
અમેરિકામા કેટલાક સાકાહારીઓ છે; બાકી લગભગ દરેક બજુ દિવસમાં એકવાર તો માંસમીજબ મેળવે છે; રવિવારે અને તહેવારે બે વાર.

હિંદી ચિત્રોમાં રેખાચ છે તેવી ચામડી વગી ગઈરો છે. બસ કે? તમને વાંચવું સહેલ પડે તે માટે મે બધ ચાલુ કર્યો છે. બારી ચકો કરજુબર કરશો. તમારે ત્યાં જાતિબ્યવસ્થા છે એ વિષે કંઈ બજુ જાણું છું પણ એ છે શું?

તમે બારા દેશ વિષે જોઈએ તેવા પ્રશ્નો પૂછજો.

તમારો અમેરિકન મિત્ર રૂટ

પા.ક. કૂદ લખવું ભૂલી ગયો કે એવા વૉર્સિંગ્ટન પ્રાંતમાં જ શિકારના ૨,૫૦,૦૦૦ પરવાના અપાયા હતા!

ફોટોગ્રાફીનું ચલચિત્રમ

પહેલું ઉનામ: 'બિન્દી'—ઈશ્વરલાલ બદ્ર (અમદાવાદ); બીજું ઉનામ: 'મજબાન'—બબત મોહની (નડિયાદ); ત્રીજું ઉનામ: 'સહેલસાહે' ઇસ્માઈલ મિસ્ત્રી (નડિયાદ). નોંધમાત્ર: મનહરલાલ કલાલ (અમદાવાદ); શાંતિ ત્રવેરી (મહુવા)ને ઈશ્વરલાલ બદ્ર (અમદાવાદ); એન. છ. શાહ (મહાદ).

ફોટોગ્રાફ કરનારાઓના ચિત્રમાં પણ વસ્તુઓ જોવામાં રેખાય છે. રંગોનું દરબ હોવાં મકાનો, ગાડીઓ, મોટરો, રસ્તે ચાલનારાઓ એમ અનેક પાત્રોનું ચિત્ર બાં છે. એનું ધ્યાનથી પાકનારને બધી વસ્તુમાંથી ચિત્ર નીપ જશે તેનો બાસ ખ્યાલ હોતો નથી. એનું મારવ્ય બ પડવું કે તે પાકવું એ બતના અનિમિતવસ્તુમાં ગુંચવા બેઠું રહે છે. છતાં તે બાંધ કાળી એમે તેવો ચિત્ર કપાવે છે અને ત્યાં સુધી એકસપોઝર કરતાં પહેલાં ચિત્રનું મુખ્ય વસ્તુ ખોબળીને પછી જ બાવવ વધવું. તેમ બતાવું કે ચિત્રમાં બધી બાવશ્યક વસ્તુઓ આવી જાય તો તેમાંથી નિરર્થક ભાગોને કાપી કાઢીને બરાબર બાવવું એનાને ક્રોપિંગ કહેવું.

બધીબાર બબાનક ચિત્ર વસ્તુ સાંપડતાં, તે પાકવ બધાએ તો પાકવની ઍડવાન્સ કરવ કપ બાવવાનો ઉંદર બધાય છે. એને લગતું, મુખ્ય વસ્તુને ફોકસમાં રાખી, બીજું બધુ બાકડ ઍડા ફોકસ રહેવા દેવું. બતરવ કે બધુ જ ફોકસ રાખવા. બાજ કરવાથી ઍડવાન્સની વસ્તુઓ બાજ અને ચાંના સ્વરૂપમાં બાવશે અને ચિત્રના મુખ્ય લક્ષને બરાકપ બનશે. પહેલું ઉનામ બાપનાર બાઈ ઈશ્વરલાલના 'બિન્દી'માં ઍડવાન્સ બાકડ ઍડ ફોકસ હોવાથી ચિત્ર કીપી ઊઠે છે. પબાદ બર્યા બાદ પોતાની વૃષા ઊંચાઇના બિન્દીના ચિત્રમાં નેગેટિવ બાબ કરવામા છે. વળી એકસપોઝરની મતિ, નજમાંથી પહેલા પાત્રોને અનુકૂળ હોવાથી પાત્રોની બાકૃતિઓ સ્પષ્ટ અને બાકર્ષક સ્વરૂપમાં રેખાય છે. પબાદીની બાખી ચોક સોસ છે. બધા બસ કરવી ચિત્ર લેવાની બાદત હતી. તો ચિત્રવિસ્તારમાં બિન્દી બાકાર બનેલા બધુબાદ છે તે ન બધુબંત.

'મજબાન' એ રેનડરૉપ ફોટોગ્રાફીનો સારો નમૂનો છે. બામાસું લગભગ બાવી પહોંચ્યું છે. વરસના દિવસોમાં ઘરમાં રહી, રેનડ કપર ચુકાંકુકાં રમકડાંની માદ ધરે ચિત્રો કપબવવામાં કુશકતાનો વબત બાજમાં બોર બાનંદ બાવશે. બબ કલ્પનાઓ વધિ કરતાં, એકાકી વસ્તુને બાગી ઍડવાન્સમાં પ્રાણની કલ્પના-ચિત્ર કરવામાં બધુ શીખવા-બધુવાનું મળે છે. એમેદુ, બનેદું અને બોમેદું બજતરા કરવામાં ખૂબ જ મમ રાખશે અને વખારે ફોટોગ્રાફીનું જ્ઞાન પાકું થશે.

'સહેલસાહે'માં વરપોટાને બવરચિત્ર રૂપે કલ્પનાબંત પ્રયાસ કર્યો બધુબાદ છે. બાવાં ચિત્રો ચિમાં કરતાં બાવડાં બધુ શીખે. કપરની કે બાજ કંઈકી બબ્બા વદન નબાવી છે. તેવું ચિમ કરવું જોઈએ. ફોકસિંગ બરાબર નથી.

બક્ષવન્ત બદ્ર

ચાલ્યું કુટુંબ

કુટુંબ

(૭-૫૫) અમૃત ઝબકે નેત માતની અનુપમ માયા,
ચિંતાતાપ હરંત પિતાની પાવન છાયા,
દયા આજ્ઞાની ભગિનીની નિત્ય નિઝરણી,
ફરે હામ દેનાર સહોદર સંમે અવનીઃ
આની આકમ દૃઢતાં પગ નહીં જ શીખ્યા જરી,
ચમત્કાર સાંપે જ એ સુભાગ્યવશ જ્ય સાંપડે. —પૂજાલાલ

ફૅામફૅાઝના હિંદી પત્રકાર
શ્રી કેશવ બાળકૃષ્ણ વૈદ્ય

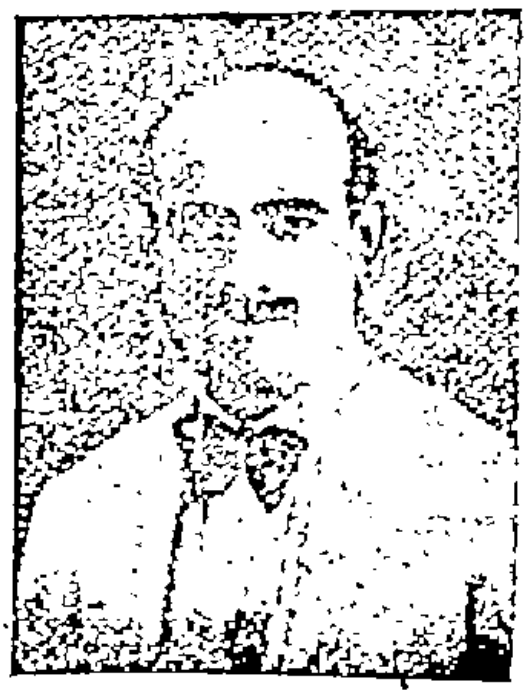
"અહીંથી દક્ષરો માર્ગ દૂર આવેલા મીનમાં ઘટાની આ ઘોઘરીમાં એક હિંદી પત્રકાર પોતાનું પત્ર ચલાવે અને તે પણ ફેનિક, બે ઓલી આશ્ચર્યજનક વસ્તુ છે ? 'ઇન્ડિયન ઓપ્રીયન સન' કપર 'ઓટિયર-ઝન-ગ્રોઃ કે. બી. વૈદ્ય' બે અક્ષરો વાંચ્યા છતાં મને પહેલું એ વસ્તુ એકદમ માન્યામાં નહોતી આવી. પરંતુ પછી જે ઑફિસમાં હું ઉતર્યો હતો તેના ઑનેજર મારફતે મેં શ્રી વૈદ્યની પ્રત્યક્ષ ઓળખાણ સાધી અને મને એ આશ્ચર્યકર વસ્તુમાં વિશ્વાસ બેઠો. એમનું જીવન મને ખૂબ રસપ્રેરક જણાયું.

શ્રી વૈદ્યનો જન્મ રત્નાગિરિ જિલ્લાના ચિપળૂન તાલુકાના ચિપળી ગામના એક જમીનદાર કુટુંબમાં ઈ. ૧૮૬૬ના જન્મેલો. રમકડાંનો છંદ એમને નાનપણથી જ હતો. ડાપોલી અને ચિપળૂનની હાઇસ્કૂલમાં શિક્ષણ મેળવી ઈ. ૧૮૮૧માં તેમણે ઑદ્રિક પસાર કરી. સાવકર બંધુઓની સ્વતંત્રતીક્ષા વખતે સોકમાન્યની પ્રકૃતિ એ વખતે ગદારાષ્ટ્રમાં ખૂબ ગાજી હોઇ, ૧૮૭૫ થી જ શ્રી વૈદ્યે પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી કે ગમે તેમ થાય પરંતુ સરકારી નોકરી તો ન જ સ્વીકારવી.

ઈ.સ. ૧૮૮૪ની સાલમાં વિલ્સન ઑલેજમાંથી ઇન્ટર આર્ટ્સની પરીક્ષા પસાર કરી. નવી જ સ્થપાયેલી સિડનહૅમ ઑમર્સ ઑલેજમાં પ્રવેશ કર્યો અને ૧૮૮૮ માં બી. કૉમ. ની ઉપાધિ મેળવી. ઇતિહાસ, અને અર્થશાસ્ત્ર એમના ખૂબ પ્રિય વિષયો હતા. અભ્યાસકાળનાં પુસ્તકો કરતાં બહારના વાચન તરફ તેમની અધિ વિશેષ હતી અને એને લઈને જ બી. કૉમ. ના પેપરોમાં અર્થશાસ્ત્રના વિષયમાં એમને 'ડિસ્ટિંક્શન' પ્રાપ્ત થયેલું.

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી જ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં એ ભાગ લેતા થયા હતા. વિદ્યાર્થી સંઘના સેક્રેટરી, સિંહ માસિકના કેપ્ટસેપાદક, રેસૉર્ટ્સ ઍન્ડ ઇનવાર્ડ અનેક ફરજો એમણે વિદ્યાર્થી દશામાં અદા કરી હતી. એમને ઑલેજમાં સર લલ્લુભાઇ શામળદાસના પ્રમુખપદ નીચે ચાલતી 'રફુટર્સ યુનિયન'ના એ સેક્રેટરી હતા. સર લલ્લુભાઇ સાથેની જ એમના તરફ આકર્ષાયા હતા, અને એમના મંત્રીપદ્ધાથી જ શ્રી વૈદ્યને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રની સર્વ મુખ્ય વ્યક્તિઓના પરિચયનો લાભ થયો હતો.

ઈ.સ. ૧૮૮૮માં બી. કૉમ. થઇને શ્રી વૈદ્ય જબલપુરના

દક્ષિણ અમેરિકામાં બ્રાઝિલ કેટલી જગ્યા રોકે છે તે દર્શાવતો નકશો

પોર્ટુગલ છતાં એટલું તો વૈવિધ્ય ધરાવે છે કે દક્ષિણના નર્યા ગ્રામાન્તરવાદી કવિ ફરિયાર્ટ હિપ્પિત્રે એને 'સ્વર્ગપર્વાસ દુનિયા'નું નામ આપેલું. વસ્તીમાં માત્ર નાઈજીરિયા જ બ્રાઝિલથી ચડે તેવડી લગભગ ૪૦૦૦ માઈલની આમાઝોન નદી, તેનાં મોચ જંગલો, જંગલી ફળિયાં, ચાલ્યા પતંગિયાં, ખનેહરની ઊંટકાંટો ને એવી જ વિવિધ રાની પશુઓની વસતિ એને અનોખો જ ઓપ આપે છે. અરધુ દક્ષિણ અમેરિકા આવરી પથરાએલા એ મહાકાય દેશને બીજી ને એક્વાડોર સિવાયનાં દક્ષિણ અમેરિકાના તમામ દેશોની સરહદ અડે છે. ઈ.૧૯૦૩માં બોલિવિયા પાસેથી ૨ કરોડ ડૉલરની કિંમતે ખરીદાએલા એકરપ્રદેશ (Territory of Acre) તથા બે સંઘસત્તાક પ્રાંત (Federal District) ઉપરાંત બાકીનાં બીસ રાજ્યોમાં એ વહેંચાએલો છે.

બ્રાઝિલની લગભગ ૧૦ ટકા વસતિ મધ્ય ને દક્ષિણના સહ્ય હવામાનવાળા ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં વસે છે. અહીં જ એનાં મુખ્ય નગરો આવેલાં છે: પાટનગર રીયો દ જનેરો; દુનિયામાં વધુમાં વધુ માણીની નિકાસ કરતું બંદર સાન્તોસ; પ્રગતિશીલ અને હવાદાર સાઓ પાકલો; ખનીજ અને ખેતીવાડીનું કેન્દ્ર બેલો હૉરિઝોન્ટે વગેરે. ઉત્તરે વિપુલ વનની નજીક આમાઝોનના મુખ પર બેલમ શહેર આવેલું છે. બ્રાઝિલમાંના પાંચ સંસ્થાનની એ રાજધાની છે અને ત્યાંથી જ રબર, કોકો, હવાની લાકડાં ને બ્રાઝિલનટ્સ જેવી આમાઝોનની પીઠ પર નિકાસ માટે રવાના થાય છે.

રીયો દ જનેરો અને સાન પાકલો પછી રેસિફે એ બ્રાઝિલનું ત્રીજા નંબરનું મોટું શહેર છે. દક્ષિણ અમેરિકાના ખભા પર લોલકું એ શહેર ખાંડ, કપાસ ને માણીની નિકાસ કરે છે. એની પ્રાકૃતિક રચના એવી મનોહર છે કે તેને બ્રાઝિલના વેનિસનું નામ અપાયું છે. અને મોટા નંબરનું શહેર સાલ્વાડૉર તો એક વખત બ્રાઝિલનું પાટનગર હતું અને હજુ પણ પ્રાચીન ઇમારતો ધરાવે છે. એના બાંધની દૃષ્ટિએ અમેરિકાનાં ઉત્તમ બારાંમાં ગણના થાય છે; પણ પછી, રશિયાને બાદ કરતાં આખા યુરોપના કોઈપણ શહેર કરતાં બમણું અંતર કાપીને આવી નવા એવા એ મહાકાય દેશની રાજધાનીનું પદ સુયોગ્ય રીતે જ રીયો દ જનેરોને આંબીને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું. બીજા નંબરના શહેર સાન પાકલોને બારે નથી, કારણ તે દરિયાથી બાવીસ માઈલ દૂર આવેલું છે; પરંતુ દરિયાની સપાટીથી ૨૫૦૦ ફૂટ ઊંચું આવેલું ઠંડું અને ગગનચુંબી હારણ મળી રહે છે. વળી જગપ્રસિદ્ધ બુધ્યન્સાન ઈન્સ્ટીટ્યૂટ પણ તે ધરાવે છે, જેના 'સ્નેઈક-ફાર્મ'માં સર્પવિષ બનાવવા આવે છે.

બ્રાઝિલનો ઇતિહાસ આપણને પંદરમી સદીના સામ્રાજ્યવાદી પોર્ટુગાલ સુધી લઈ જાય છે. રાજા માનુએલે મોકલેલા પેડ્રો આલ્વારેઝ કેબ્રાલ નામના ખલાસીએ ઈ. ૧૫૦૦ના એપ્રિલની ૨૨મી તારીખે બે સોળી સફર્યા પછી પોર્ટુગાલે ધ્યાન જ્યાં તે તરફ ધ્યાન ન આપ્યું, પણ પછી પેરાગ્વે નદીની આસપાસના વિસ્તારમાં રબર ગાળી આપતાં ૧૯૨૯માં સાઓ સાલ્વાડૉર શહેરનું નિર્માણ થયું. એ રાજધાનીનું શહેર પણ રહ્યું. સોળમી અને સત્તરમી સદીના ચાંચીઆગીરીના દિવસોમાં ફ્રેન્ચ, ડચ ને ડચ ચાંચીઆગોએ પણ બે ભૂમિ પર હલ્લા કરેલા, કારણ પછી તો સોના ને હીરાની ખાણો પણ બે નવી ભૂમિમાં મળી આવી હતી.

શોકસત્તાશાહીનું મોહું યુરોપ પર વળ્યું તેમ તેની અસર દૂરદૂરના બ્રાઝિલ પર પણ પહોંચી. ફ્રાન્સમાં સિમ્હાસન સેવા ઝંખતા જુવાનોએ બે આફતો ત્યાં ઉતારવા ને ૧૯૮૮ના ડિસેમ્બરની ૯મીએ ડૉમ પેડ્રોએ પોર્ટુગાલથી ઘા-ઉઠા કરી પોતાને બ્રાઝિલનો બંધારણીય સહેનશાહ જાહેર

મોઢું પ્રમાણ ધરાવે છે. દુખવાને બાકીથી આ સૌંદ કોઈ બદ્ધ, કેમ નાજુક લાગે છે.

માણું કેમ દુખે છે?

ગાલ્ડ દુખવાની ફરિયાદ કરનારાઓને આજે જ અખરે દરેક-પુછપરછ કરે દુખાવાનું કારણ માલામાં નહિ, પણ માથાની અંદર હોય છે. આપણા શરીરનાં ઘણાં અંગો એવાં હોય છે કે દુખવાની શારીરિક સંવેદ્ય અને અટકેર ન કરી શકતાં હોઈ, ચેતાતંત્રને એ કામ કરવું પડે છે. એપ્રિલ્ડ્રીનેલાઓગાં ગંભીર એ ગાત્રે માથોદોનના 'સાઇનસ ઑકસ'નું કામ કરે છે. ક્યારેક દુખતા માથા તરફ દુર્લક્ષ કરી શકાય; પણ તેના સતત દુખાવાને તો શારીરિક વેદનાધિનો ગોકુલની જ ગણી લેવી જોઈએ પણ એમી દવાના રમકડા ચલે કારણ કોઈએ એવું નથી. વૈદકનાં પુસ્તકો તો માથાના દુખાવાનાં ૨૦૩ કારણો આપે છે. એ કારણો કદાચ સાચાં હોય તો પણ તેનો એ પુસ્તકોએ બતાવેલો ઉપચાર તો સોએ સોકી જ, કારણ એ ગાદેની દવાઓનું 'ડ્રેસીંગોનેલિટ' હદય પર અસર કરનાર હોવાનું આજે છે, જ્યારે 'પારોગોરોન' જેવાં દવાઓ ઇંદ્રક ચાવવા બતાવ્યા છતાં હોવાં અને ચાંદલાના ચમકમાં વિકાર આવે છે.

ડિ. મુકે નામના એક વિજ્ઞાનીએ માથાના દુખાવાના ત્રણ વર્ગો પાડ્યા છે: ચાંત્રિક (Mechanical), વિષજન્ય (Toxic) અને પ્રતિબિમાણ (Functional). આમાંનો પહેલો પ્રકાર ભમરને લાગેલા માર, ચોટ કે ગુમડાંથી જન્મે છે, બીજો પ્રકાર બહારથી શરીરમાં દાખલ કરેલાં વિષો (કેફી પદાર્થો વગેરે)થી અથવા તો પ્રત્યે-શરીરમાં જ બની આવતાં વિષોથી જન્મે છે, જ્યારે ત્રીજા પ્રકારનું કોઈપણ કારણ જાણ્યું નથી.

અમેરિકાનો સાચો શોધક

આપણે બાળકોને છીએ તેમ અમેરિકાનો આપણે શોધક ક્રિસ્ટોફર કોલંબસ નહિ પણ આઇસલૅન્ડ દ્વીપનો એક વતની હતો. આ આઇસલૅન્ડ દ્વીપ દુનિયાનું સૌથી પુરાણું પ્રજાસત્તાક છે. એનો નથી કરકર, નથી તોફાનો, નથી કોલાહલ.

આ દ્વીપનો એક એસ્કિમો જુવાન હતો. એ પોતે જિંદગી હોડી લીનલૅન્ડમાં જિંદગી ખર્ચનો પ્રચાર કરવાની તોફાની ઈસ્વી ૧૦૦૦માં જોવેગો ઝપટમાં, પરંતુ કમનસીબે નોકાસનમી તેનું વહાણ ૧૪૦૦ અમેરિકાને કાંઠે ખસડાઈ ગયું. આ નવા કિનારા પર એસ્કિમોએ એક કોલોનિ ઊભી તેને 'Vinland' નામ આપેલું. એ સંસ્થાન હજુ ને પિયે અનેનાં અનુમાનો રોકાતાં જાય છે. અત્યાર કે ન્યૂ ફાઉન્ડલૅન્ડની ભૂમી ચર્ચિનિયા સુધીમાં સ્થાને અમેરિકો.

મોટા માણસોની નાની વાતો

મોટા માણસોના પર દિલ્હીના આવી ગયેલા એક વૈદકીય વિષય પોતે મુલાકાત આપતી છે, તેમાં મોટા માણસ પર કેટલાક રાજદારીઓની મંત્રણામાં બે બોલેલા કે, "મને 'fictitious' ને 'fictitious' વચ્ચે શો તફાવત છે તેની ખબર નથી પડતી." એવી જ રીતે ફ્રેંચાસ્ત્ર ચર્ચિલ જ્યારે ફ્રેન્ચ્રેસ્ટ ઑફ ધી એક્સચેકર નીમાયેલા ત્યારે દરબારી વિદ્વાનોથી ભરેલા આંકડાના ભત બોર્ડ એવે પોતાના હાથ નીચેના અધિકારીને પૂછી જોયેલું, 'આ બધાં ગોટાળા-કકડા (confounded dots)નો શો અર્થ થાય છે?' બની નેપોલિયન ત્રીજે બહુ ચોકર આંકડા જોવાનો શોખ હતો છતાં એક જાણું અર્થ બનવનું બાકી રાખ્યો નથી કે, "કોઈ પણ પ્રજાની સમૃદ્ધિ (Wealth) એની સામાન્ય આબાદી (General Prosperity) પર આધાર રાખે છે".

નિશાનબાજ માછલી

દિલ્હી મદ્રાસ્તરના તળપ્રદેશ પાસે બની એક માછલીની અજબ મેમરબાની રીત ખૂબ વિલક્ષણ છે. એના મોં પાસે એક નાની નળી હોય છે, જેમાં પાણી ભરી તે બંદૂક જેમ તે મારે છે. જિનારે ખોરાક થોડો બેઠો કે ત્યાં પોતાની, લાંબી છ ફૂટના અંતરે રહી પોતે નળીમાંથી પાણીની એવી જોરથી ઝપટ મારે છે કે કીડો ગભરાઈને પડ્યા બાય છે. પછી માછલીબાઈ નિરાંતે બે કીડાને ચટણી કરી ખાઈ જાય છે.

'ડૉમેસ'નો જન્મ

ડૉમેસ ગાઢ લાતિન ભાષામાં 'ડૉમેસ્ટસ' શબ્દ છે, અને તે 'ડૉમિટ' શબ્દ પરથી અવતરેલો છે, જેનો અર્થ થાય: 'એવો ઘાયે કદમ મૂકવો'. એ કારણથી આંતરરાષ્ટ્રીય વિધાનમાં પ્રવેશ મેળવી મહારાજા અથવા જોકને જ ડૉમેસ કહેવામાં આવે છે, એવી ચોકસાઈ સંમેલનને ઈન્ટરનેશનલ પરિષદોએ ઈ. ૧૯૬૮માં 'ડૉમેસ' શબ્દનો ઉપયોગ બંધ કર્યો.

ટેટલીક રશિયન કહેવતો

આપણે ઘણા બહુ લાંબી હોય છે, પણ બોલવાં નથી આવડતું.

બાપને જન્મારો કરીને જનારા કરતાં બાપી ના જ મારતી બહેતર છે.

મમલત સાંભળનારા અનેક હોય છે, સલાહ આપનારા વિરલા.

એક ભાંખા બે ઉનાળા નથી આવતા.

મધ ખાધા કરતાં મોઢું ચોળવું સારું પણ ખોટું કામ કરીને પોરો ન પીવાય.

દયાળુ પડે છે ને ભોંયે ખરડામાં પેસે છે; એમાં ખોટાનો દોષ નથી.

રેવતનો પૈસ બને બાજીત ક્લપવૃક્ષને પ્રાર્થના માટે બોલાવે છે; આપણે પોતાની ગોળે કરી પ્રાર્થના ગાઈ રેવતમાં નથી જતા.

ભારતીય સંવતો . . . [૮] શક સંવત

શક સંવતના પ્રારંભના વિષયમાં એવી પ્રસિદ્ધિ છે કે દક્ષિણના પ્રતિષ્ઠાનપુર (પૈઠણ)ના રાજા સાતવાહને (સાતવાહને) એ સંવત ચલાવ્યો.-જિનપ્રભસૂરિ પોતાના 'કલ્પપ્રદીપ' નામક (ઈ. ૧૩૦૦ આસપાસના) પુસ્તકમાં લખે છે કે 'પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં રહેતા એક વિદેશી બ્રાહ્મણની વિધવા બહેનથી સાતવાહન નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. એણે ગૌતમના શબ્દ વિક્રમને દગાવ્યો ને પછી એણે પ્રતિષ્ઠાનપુરના રાજા બની લાંબી નહીં મુદતનો રેજ પોતાને આધીન કરી પોતાનો સંવત પ્રચલિત કર્યો.' જ્યારે અન્યોની લખે છે કે 'વિક્રમાદિત્યે શક રાજાને પરાસ્ત કરી આ સંવત ચલાવ્યો.' આમ એના પ્રચલિત થવા સંબંધે જુદા જુદા મત છે.

પહેલવહેલો આ સંવત ૧૫૭ વર્ષ સહિવાહનમાંથી મળેલા પશ્ચિમી ક્ષત્રપોના (શક) સંવત ૫૨ થી ૧૪૨ સુધીના સિક્કાઓમાં વપરાયો (શક) સંવત ૧૦૦ની આસપાસથી તે ૩૨૦થી ૪૯૬ સુધીના સિક્કાઓમાં જણાય આવે છે. ઉક્ત સિક્કાઓમાં કેવલ 'વર્ષે' (અંગ્રેજીમાં) લખેલું મળે છે, 'શક' આદિ કોઈ નામ 'વર્ષ' સાથે જોડાયેલું નથી, ને સિક્કાઓમાં તો ક્વચિત્ અંક જ મળે છે ('વર્ષ' પણ નહિ).

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ સંવત સાથે 'શક' નામનું જોડાણ (વ્યવહારમાં) પહેલવહેલું વરાહમિહિરની 'પંચસિદ્ધાંતિકા'માં શક સંવત ૪૨૭ (ઈ.૫૦૫) સંબંધમાં તથા શક સંવત ૫૦૯થી માંડી ૧૧૧૨ સુધીની સિક્કાઓમાં મળે છે. એ સંવત સાથેના એમાના સંસ્કૃત પ્રયોગો પરથી માલૂમ પડે છે કે ઈ. ૫૦૦ આસપાસથી માંડી ઈ. ૧૩૪૦ સુધી તો આ સંવત કોઈ શક રાજાએ અથવા સામ્રાજ્યે ચલાવ્યો હોય અથવા તો કોઈ શક રાજાના રાજ્યાભિષેકથી શરૂ થયો હોય. એ સમય સુધી સાતવાહનનું નામ એની સાથે જોડાયેલું ન હતું.

આ સંવત સાથે જોડાયેલું સાતવાહન (સાતવાહન)નું નામ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઇસવીસનની ૧૪મી સદીની આસપાસમાં તથા સિક્કાઓમાં પહેલવહેલું વરિહર ચોથાની મળેલા વિજયનગરના શાસક રાજા 'બુક્કરાય (પ્રથમ)'ના શક સંવત ૧૨૭૨ (ઈ.સ. ૧૩૪૮)ના દાનપત્રમાં મળે છે. એની પછી સાતવાહન નામ લખવાનો પ્રચાર વધતો ગયો. વિક્રમ રાજા સાતવાહન (સાતવાહન)નું નામ 'આયાસપ્પસત્તી' અને 'ગૂતલવા'થી સાંકળવામાં પ્રચલિત હતું, એવી સંભવ છે કે ઈ.સ.ની ૧૪મી સદાબ્દીની આસપાસ દક્ષિણના વિદ્વાનોએ કલ્પી વિક્રમના નામનું અનુસ્મરણ કરી પોતાને ત્યાં શાલિવાહન સંવત સાથે દક્ષિણના રાજા સાતવાહન (સાતવાહન)નું નામ જોડી 'નૃપસાતવાહનજ', 'સાતવાહનજ', 'સાતવાહનસંવર્ષ' 'સાતવાહનમસમ્ભવ', આદિથી તેમણે પરિમિત આપવાનો પ્રારંભ કર્યો હોય.

સાતવાહન, સાતવાહન નામનું રૂપાંતર માત્ર છે (ઉચ્ચ અને નીચ રૂપો) અને સાતવાહન (પુરાણોના 'આંધ્રભૃત્ય') વંશના રાજાઓનું રાજ્ય દક્ષિણ પર ઈ.પૂ.ત્રીજી શતાબ્દીથી ઈ. સ. ૨૨૭ની આસપાસ સુધી રહ્યું હતું, એમની રાજધાનીઓમાં એક પ્રતિષ્ઠાનનગર (પૈઠણ, ગોદાવરી પર) પણ હતું અને એમાં સાતવાહન (સાતકર્ણિ) રાજા ખૂબ પ્રસિદ્ધ પણ હતો, એટલે દક્ષિણના વિદ્વાનોએ એનું નામ સંવત સાથે જોડી દીધું હોવાનો સંભવ છે. પરંતુ એ નિશ્ચિત છે કે સાતવાહનવંશીઓમાંથી કોઈએ એ સંવત ચલાવેલો નથી, કારણ એમના શિલાલેખોમાંથી એ નથી મળતો. સાતવાહન વંશના રાજ્યનો અસ્ત થયા પછી લગભગ ૧૨૦૦ વર્ષ સુધી સાલિવાહનનું નામ આ સંવતી સાથે જોડાયું ન હતું.

આ પરથી એમ માનવું પડે છે કે કોઈ વિદેશી રાજાએ આ સંવત ચલાવ્યો હોય. એ વિષયે જુદાજુદા વિદ્વાનોના જુદાજુદા મત છે. કોઈ કુશનવંશના કનિષ્કને, કોઈ ક્ષત્રપ નહપાનને, કોઈ શક રાજા એઝનસને તો કોઈ શક રાજા અય (અઝ=Azes)ને તેના પ્રવર્તક માને છે, પણ તે પર હજુ નિર્ણાયકરૂપે ન કહી શકાય.

શક સંવત્સરમાં ૩૧૭૮ જોડતાં કલિયુગ સંવત, ૧૯૫ જોડતાં વિક્રમાદિ વિક્રમ સંવત અને ૭૮ (ઈસવી સનમાં ૭૮) જોડતાં ઈ. સ. આવે છે. તિબેટથી અને મંગોલિયા સિવાય લગભગ આખા દક્ષિણમાં આ સંવત પ્રચલિત છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં પંચાંગ, જન્મપત્ર, વર્ષફલ આદિમાં વિક્રમ સંવતની સાથોસાથ આ સંવત પણ લખવામાં આવે છે.

(પ્રાચીન ભારતીય લિપિમાલા પરથી)

તમે જાણો છો ?

૧ બનાવટી દાંત શાના બને છે ?

• • કેસ્કાર, રેતી અને કેલ્શિયમ એ ત્રણેને ભાંતી, ઝીણાં પીસાયેલાં આવે છે, રંગને રંગ આપવા માટે પછી કોલાલ્ડ કે પુરેનિયમનો ક્ષારો કામમાં આવે છે.

૨ દુનિયાનું પોચામાં પોચું કાપડ કયું છે ?

• • ક્રમિલ અમેરિકાનું આબાઝોનનું કાપડ.

૩ કેળવેલ આંખમાં સૌથી વધુ કયા મુખ્યસ્નેરાનો સમાવેશ છે?

• • વનસ્પતિમાં સૌથી વધારે રેસાવાળું તંતુ આવે છે ને ત્યાર પછી અનુક્રમે ૬. ૩. ૪. ૫ અને ૨.

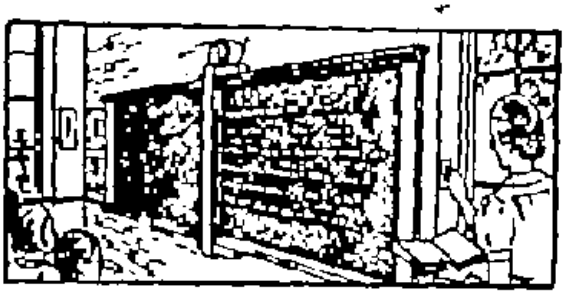
૪ માણસે દુનિયામાં પહેલવહેલું કયું પ્રાણી પાળ્યું ?

• • કૂતરો. માણસના જૂનામાં જૂના અવશેષો સાથે તેની નિશાનીઓ મળે છે.

૫ સળગરીન પહેલી કોણે બનાવી ?

• • સળગરીન બનાવવાના પ્રયત્ન તો સોળમી સદીની આસપાસ થતા જ રહ્યા પરંતુ ફ્રેન્ચ નેપોલિયનના વખતમાં તેના પ્રયત્ન ખૂબ આગળ વધ્યા હતા, પરંતુ તેને સુરેખ-રાજ્ય તો ન્યૂયોર્કમાંના નોર્ટનકેમ્પે ઈ. ૧૮૮૩માં પહોંચાડી.

નવા નુસખા

ઇંગ્લેન્ડમાં જ્યાં આખી ભીંતને રોકી લે એટલા મોટા બાંયા પાટિયા હોય છે ત્યાં પાટિયા પરનું આનું ઢબાનું ચોંટાડવાનો સમય અને તકલિફ બચાવવાનું આ વીજળિક સાધન મિસ્ટર આર્થર સી. ફાર્મર નામના માણસે બનાવ્યું છે. તે પાટિયા ઉપર સીધી જમીની પટ્ટી નીચે દબાવેલું છે, અને બંદૂક છોડાથી બીજા છેડા-સુધી ઉપરના પાસ ઉપર ફરતી મોટરને લીધે સાફ કરવું અજાય કરે છે. પાટિયાને બંદૂક છોડે વીજળિક ચાંપ હોય છે. તેમાં તેને ગમે તે જાતનું અતિમાન કરી શકાય અથવા ગમે તે કેટલી ઝડપથી ફેરવી શકાય એવી ગોઠવણ રાખેલી છે.

વિજ્ઞાનનું વિજ્ઞાન

ત્રિટનની Forest Products Research Laboratory-જંગલની પેદાશોને લગતા સંશોધનની પ્રયોગશાળાના મુખ્ય રસાયણશાસ્ત્રીના ગત પ્રમાણે ઈન્ક્રંટના બંધકોના બર્ન, ઝૅસ, બોમ્બ, રાઇફલગોર વગેરે દારૂગોળાથી બાંધ તૈયાર કરી શકાશે. (ચ. ન. દેસાઈ)

ખાંડ ફળોમાંથી 'ઝૅસીટોન' મેળવવાની એક નવી પદ્ધતિ શોધવામાં આવી છે, જે આગ્ન યુદ્ધમાં ગિત્રરાજ્યોને બહુ મદદગાર થઇ પડ્યો હતો. બારૂદ, નાનામોટા સંજોગમાં ખૂબ ઉપયોગી ગણાતા દારૂક પદાર્થ ઘૅસિટોનની બનાવટમાં તે મુખ્ય વસ્તુ બને છે. પાશ્ચેરયુદ્ધનમાંથી એવાં ફળોની ૭૦ લાખ પેટીઓની આયાત કરી તેમાંથી એ સારવવાની મુશ્કેલી ત્રિટને કરી દીધી છે. આ ઝૅસિટોન યુદ્ધસામગ્રી ઉપરાંત રંગો અને એનામેલમાં પણ કામ આવે છે.

શીતયંત્ર (Refrigerator) માં મૂકેલાં ફળ, પીણાં વગેરે ઠંડાં થઇ જાય છે, પણ એમાં પ્રસરની ગરમીનું શું? એ ગરમીનો અત્યારે તો ખ્યાલ જ થાય છે, પરંતુ અત્યારમાં એ કેવળ અકારણ તેને પણ ઉપયોગમાં લેવાની આવડી થઇ રહી છે. એ માટે શીતયંત્ર ઓરડા એક સપાટીમાં આવરણ અને બે બંનેને 'ઇન્સ્યુલેટર' વરણમાં આવરણ કોણી સપાટી પણ ગરમી વહી ન જાય. એ સાથે બંને વચ્ચે એનો પરિણામયોજના (pumping device) યોજવામાં આવશે. કેવળ પડે ત્યારે શીતયંત્રમાંની ગરમી સપાટીમાં રોપી તેને સંધવાના કે બીજા ઉપયોગમાં લઇ શકાય એવો એ મશિનનું સંપૂર્ણ પરિણામક (pump) હજુ શોધાયું નથી, પણ વૈજ્ઞિકો માને છે કે એ વખત બહુ દૂર નથી.

વિમાનો માનવજાતને અત્યાવશ્યક નીવડ્યાને બહુમે વિનાશક નીવડે એવી એક મોજના કેટલીએ વાચ્ચેતરમાં વિચારી છે. અને તે એ કે વિસુવિયસની ફરી જ્વાલા થાય કે તેના લાવારસનો પ્રવાહ અટકાવવા તેના જ્વાલામુખમાં ઉપરથી બૉમ્બ ફેંકવા. અમેરિકામાં હાલમાં મુકામે પડેલાં જ્વાલામુખીઓ આવો અજાતરો સંપૂર્ણ સફળ થયો હતો. તેનો મોના મોટા જ્વાલામુખી બંધ થતાં તેના મુખમાં પાંચ વિમાનોમાંથી ૧૦૦ પૌંડ વજનના બૉમ્બ ફેંકવામાં આવેલા, જેમણે તેની સોંસરવા ઊતરી બહુ ઊંદરનું દબાણ પ્રયોગી નાખી દિશા નાર્યાના આખા સાઇનો નાશ થતો અટકાવી લીધો હતો.

ઍન્ટિસેપ્ટિક અથવા પ્રાણુનાશક આપણે માટે પ્રાણુદ' છે, પણ આપણા ઇલાજો માટે તો એ ભયંકર નીવડે છે. ઇલાજોમાં વપરાતા અનેક પદાર્થો એ પ્રાણુનાશકની જેમ વર્તતા હોઈ પરિણામે દર્દીને રતવેરો બસારો ચઢતો પડે છે. આ બસારાની ઇલાજોને અટકાવવા માટે વિજ્ઞાનીઓ હવે 'anti-oxidants' પદાર્થોની શોધ પાછળ પડ્યા છે, જે સફળ થતાં સપના ઇલાજો નવી શક્તિ અનુભવશે.

આ પ્રાસ પ્રસંગે એટલી વાત આપવી ઘટે કે પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાને પ્રાણુનાશનું આપેલું આ 'ઍન્ટિસેપ્ટિક' નામ બોટું છે. ઈ. ૧૯૩૪માં ફ્રેન્ચ રસાયણશાસ્ત્રી લવાલીએ તે શોધી કાઢ્યું ત્યારે એને મન એમ કે એ સમગ્ર આખો (ઍસિડ)નું સંપૂર્ણ ક્ષય કરે, એટલે તેને એ નામ આપી દીધું (ઍન્ટી=આખો, સેપ્ટ=સડવું એ ગ્રીક પરથી). પાછળથી એ ભૂલ માલૂમ પડી, પણ હવે નામ એનું એ રહ્યું છે!

આપણે પોતે · આપણો દેશ · આપણી પૃથ્વી

આપણા શરીરનો બાંધામાં બાંધો રોનારું 'સારોરીયસ' મસલ છે કે કેટલા સાંધાથી ગોઠણના ટાલવા સુધી બાંધો છે.

પૃથ્વીનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૧૯, ૬૪, ૫૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે તેમાં એશિયાનું ૧,૭૦,૦૦,૦૦૦ અને આપણા દેશનું ૧૮,૦૬,૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે.

રેડિયો-ઍક્ટીવિટીના આધારે આપણી પૃથ્વીનું વય ૨૦૦ કરોડ વર્ષનું ગણવામાં આવે છે. એના પર સજીવસૃષ્ટિ પેદા થયાને ૩૦ કરોડ વર્ષ થયાં; મનુષ્યને પેદા થયે ૧૦ લાખ વર્ષ.

ચાલા રાજપરાવને પકડી રેંટની કેદમાં બનેલા સામે ફિલ્ડની સેન્ટ સ્ટીફન્સ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના બંગેજ પ્રિન્સિપાલની રજા માગી. તેમણે તે આપી અને સાથે કૉલેજમાં સભા પણ ભરવા દીધી. સરમરે ખુલાસો પૂછ્યો, "ચાલાલને પકડવામાં સરકારે કરેલા અન્યાય સામે વિરોધ પ્રગટ કરવાનો વિદ્યાર્થીઓને પૂરો અધિકાર છે એમ મારા આત્માને કાજુ માટે મેં પરવાનગી આપી. ખરા કેસો સિવાય સરમરને ન ઠમનો હોય તો આ સારે માફ થઈજાવું છે."

આવા રાજાના સારે રાજતાવું મોકાણી વસ્તુ બે કોરાંગ્રેસ બંધનો ઉત્તરી હિંદના તીન જનોની સેવાનો બંધનો ગૌહતાઇ બે બંગેજ ને ઠમકુ ન બંધસાન પામેલા દીનબંધુ ઍન્ડ્રુઝ.

અનેકમાં સુખ: ધૂપસોડાવાસ કેની વસ્તુ ભરીને કરેલો, બખરે તેવો માતુ બંધેનો બે ગ્રોલાનેનું બે રમકડું બિકિટ્સ્ભરીબોનો ઠુમબો પણાવને સહનેકુલાસ પાડવાનું કોણા ધૂનો બનાવવા માટે પકનેલા મારિયા.

અખિલ રજ્જત

૧³+ ૬³= ૬×૧

૨³+ ૪³=૭૦×૨

૩³+ ૫³=૧૫×૩

૪³+ ૮³=૨૦×૪

૫³+૧૦³=૨૫×૫

૧³+૧૨³=૩૦×૧

૬³+૧૪³=૩૫×૬

૮³+૧૬³=૪૦×૮

૯³+૧૮³=૪૫×૯

૧૦³+૨૦³=૫૦×૧૦

અને એમ અનન્ત. (ઘ. મ. ભોગી)

ઇંગ્લંડને લગોલગ કંપનીમાં રહી બનનાર ગોલાસ દેશને છતાં ઘટકતા બનો બળી ગોળા મૃત્યુ બાદ ઇ. ૧૭૮૮માં વેસ્ટમિન્સ્ટર ઍબી બાગમે તેનું પૂતળું

બર્લેનીએ ઠમબર્ગ બાદશાહ કરેલા ઘડકેમલને ટાંતની ટિકિટ

ઠમેપતોના અર્થ: 'બાજ સેવા બનું ને ટોબી સંતાકરી'—ઘડકું કામ કરવું હોય ને બાજ મીઠો પણ બનવો હોય એ કેમ બને? એરણે બે બનવે પ્રયાસ કરનારને માટે આ કહેવત જેવી ઘઈ છે. બંને બનની કહેવતો: 'બાજબ બનું ને ખુંખો બાબુનો', 'બાજ માનવીનેબરાબર રાખવો' 'ટોબ કરવા ને રાજમ રાખવી', વગેરે.

ઇંગ્લંડમાં રાજકવિ (પિલેઇ લૉરીએટ)ની નિમણૂક બર્ષોની બખતિ ઇ. સ. ૧૧૮૫થી થઇ છે અને તેમાં નીચેના ઠમમાં કવિઓ થઈ બયા છે: બેન જૉન્સન, સધી, વર્ડ્સવર્થ, ટેનિસન, રૉબર્ટ બ્રિજિસ, જૉન મેઝફીલ્ડ.

વિદ્યાર: બગત, પાંચ કુમારો પર બોનાં નામ આપ જોઈએ.

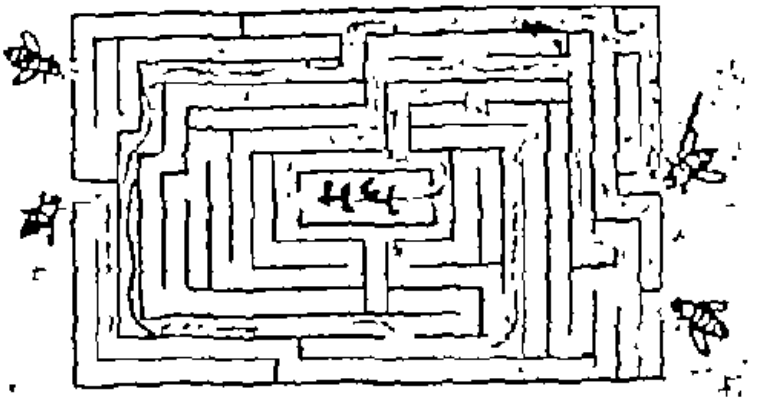
બગત: બે ચાર ને ચમ બેત!

બંગેજ બાર્પાનો સચેતૃપ્ય કોશ તાજેતરમાં જ બહાર પડ્યો છે. તેનું નામ 'The New English Dictionary.' તેમાં કુલ બાર લાખ, ત્રીઠબર, બાઠસો ને પચાસ શબ્દોને સમાવેશ બનેલો છે. એ મેહનત તારબની બનુસાર, ઠબરે બાકીનું કામ હજુ ચાલે છે, આવત વર્ષે બાઠબાંથી, પાંચસોબ્બરબાંથી બાંગીના ઠંગ્લિશ્વિન, ચોકૂંચાર, ઠંગ બંગેરે બનેકબાબાન્તિબાંથી બાવેલા શબ્દો

કવા કબ્બનુ બાંગી બાકૃતિબાં બનેના કરતાં પશ્ચિમ તરફનો પાંચ વધુ બસાવ છે. તે પૂર્વીનો ચક્રિબનું પૂર્વે તરફની ગતિને બનુકરી છે.

વર્ષમાં ૨૦૦ ઇંચ બબનારી સરબીર જેવો ચોરાય ગોળબે તેની બાત કરીએ તો બખારે ૨૦૦ ઇંચ બૂબારી મરીને જોવબે છે.

ચોનું બે રોપી ધાતની બાંત નથી ગેરિયમ, પૅલેડિયમ, ઍરિડિયમ ઑસ્મિયમ, ઇરીડિયમ અને પ્લેટિનમ એ ધાતુઓ ચોનાથી બબૂબીની છે

બબ્બે બબ પડવું છે અને બનાબવીના બાર બાર્યને તાંબે બાર 'મુબારબાદિ' લખી છે. એમાંની કઈ બબ પાર્ય બર્ષોના બનો ને રોપી બાર્યે. કોણી ઉપર બાંગી